

Wenceslao Fernández Flórez: O columnista que soñaba con ser un literato universal

Óscar Reboiras Loureiro

Departamento de Ciencias da Comunicación

Facultade de Ciencias da Comunicación

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2017

TESE DE DOUTORAMENTO

Wenceslao Fernández Flórez: O columnista que soñaba con ser un literato universal

Autor: Óscar Reboiras Loureiro

Asdo.....

Director da tese: Víctor Fernández Freixanes

Asdo.....

Departamento de Ciencias da Comunicación

Facultade de Ciencias da Comunicación

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2017

D. Víctor Fernández Freixanes

Profesor do Departamento de Ciencias da Comunicación

Como Director da Tese de Doutoramento titulada «Wenceslao Fernández Flórez: o columnista que soñaba con ser un literato universal»

Presentada por D. Óscar Reboiras Loureiro

Alumno do Programa de Doutoramento

Autoriza a presentación da tese indicada, considerando que reúne os requisitos esixidos no artigo 34 do regulamento de Estudos de Doutoramento, e que como Director da mesma non incurre nas causas de abstención establecidas na lei 40/2015.

Asdo.

RESUMO

O xornalista e escritor Wenceslao Fernández foi un dos autores máis lidos e máis influíntes da súa época. Ao longo de máis de cinco décadas pasa de ser un humilde redactor en xornais locais galegos ao columnista político de referencia en *ABC*. Hoxe en día esta faceta como cronista está case esquecida, ata o punto de que só a súa publicación *El bosque animado* semella sobrevivir a unha vida chea de recoñecementos, pero á que si permanece a etiqueta de conservador. Neste traballo tratamos de desmontar determinados clichés sobre a súa vida e obra, destacando a súa complexa personalidade: vinculación coas Irmandades da Fala, autodefinición como “nacionalista” ou “socialista”... Ao tempo, fronte á sensación do propio Fernández Flórez de que perde o seu talento na prensa escrita, sacamos á luz a compoñente literaria dos seus artigos, ata o punto de que a súa novela con máis sona ten a súa orixe nun xornal.

PALABRAS CHAVE

Wenceslao Fernández Flórez, literatura, xornalismo, columna política, crónica parlamentaria, crónicas futbolísticas, crónica de viaxes, crónica teatral, crónica cinematográfica, *El bosque animado*.

RESUMEN

El periodista y escritor Wenceslao Fernández fue uno de los autores más leídos e influentes de su época. A lo largo de más de cinco décadas pasa de ser un humilde redactor en periódicos locales gallegos al columnista político de referencia en *ABC*. Hoy en día esta faceta como cronista está casi olvidada, hasta el punto de que solo su publicación *El bosque animado* parece sobrevivir a una vida llena de reconocimientos, pero a la que sí permanece la etiqueta de conservador. En este trabajo tratamos de desmontar determinados clichés sobre su vida y obra, destacando su compleja personalidad: vinculación con las Irmandades da Fala, autodefinición como “nacionalista” o “socialista”... Al tiempo, frente a la sensación del propio Fernández Flórez de que pierde su talento en la prensa escrita, sacamos a la luz el componente literario de sus artículos, hasta el punto de que su novela más famosa tiene su origen en un periódico.

PALABRAS CLAVE

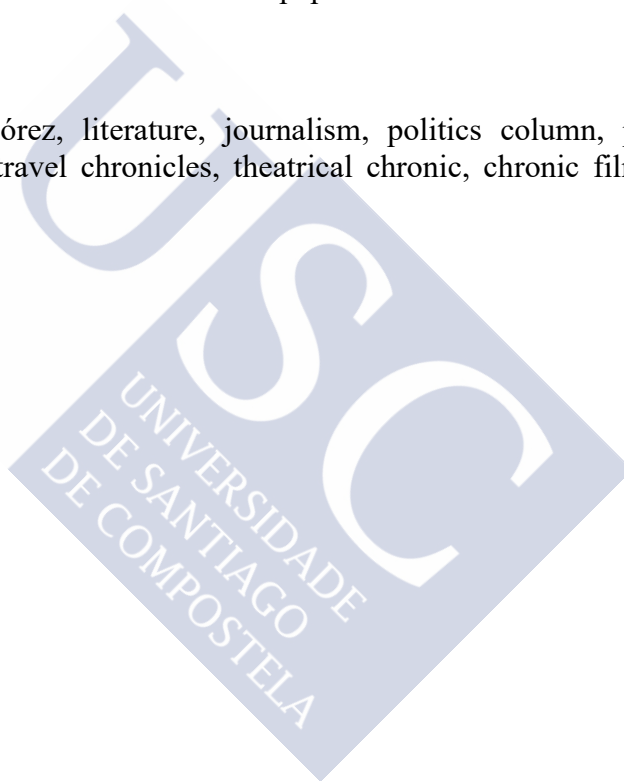
Wenceslao Fernández Flórez, literatura, periodismo, columna política, crónica parlamentaria, crónica futbolística, crónica de viajes, crónica teatral, crónica cinematográfica, *El bosque animado*.

SUMMARY

The journalist and writer Wenceslao Fernández was one of the best-selling and influential authors of his era. Over more than five decades evolves from a humble journalist in local Galician newspapers to the reference political columnist in *ABC*. Today this work as a reporter is almost forgotten, to the point that only *El bosque animado* seems to survive a lifetime of accolades, but where remains his label as a conservative. In this thesis, we try to disassemble certain clichés about his life and work, highlighting his complex personality: was a member of Irmandades da Fala, self-definition as “nationalist” or “socialist” ... At the same time, Fernández Flórez thought that his talent in press was being lost for the literature, but we try to expose the literary component of his articles, to the point that his most famous novel born in a newspaper.

KEY WORDS

Wenceslao Fernández Flórez, literature, journalism, politics column, parliamentary chronic, chronic soccer, travel chronicles, theatrical chronic, chronic film, *El bosque animado*.

Índice

1.	Introdución.	13
2.	Metodoloxía.	17
3.	Vida e obra.	21
3.1.	Os primeiros anos.	21
3.2.	Os comezos profesionais.	25
3.3.	O amor.	29
3.4.	De Ferrol á Coruña.	34
3.5.	A marcha a Madrid.	35
3.6.	O éxito.	39
3.7.	Tímido, burgués, “relimpio” e anti-faladoiros.	44
3.8.	A Guerra Civil.	49
3.9.	A posguerra.	52
3.10.	Recoñecementos.	57
3.11.	Os últimos días.	59
3.12.	Ideas.	60
3.13.	Miradas dende fóra.	63
4.	Obra.	67
4.1.	Obra literaria.	67
4.1.1.	Novelas.	70
4.1.2.	Relatos, novelas curtas e coleccións de contos e relatos.	71
4.1.3.	Libros xornalísticos.	73
4.1.4.	Outras.	74
4.2.	Obra xornalística.	74
4.2.1.	Medios impresos nos que escribiu ou colaborou.	78
4.2.2.	Pseudónimos que emprega.	94
4.3.	Obra cinematográfica.	94
5.	A faceta galeguista.	99
6.	Análise da súa obra xornalística: período de formación.	115
6.1.	<i>La Defensa</i> .	115
6.2.	<i>Diario ferrolano</i> .	128
6.3.	<i>El Noroeste</i> .	139
6.3.1.	Visión política e Galicia.	141
6.3.2.	As Cortes.	147

6.3.3. Ideas progresistas e de esquerdas.	152
6.3.4. Ideas non progresistas.....	154
6.3.5. Relixión.	155
6.3.6. As guerras e a política internacional.....	155
6.3.7. Madrid.	159
6.3.8. Humor.	160
6.3.9. Xornalismo.	161
6.3.10. Literatura.	162
7. Primeira etapa de “Acotaciones de un oyente”: 1916-1921.....	165
7.1. A orixe.	165
7.2. O <i>ABC</i>	166
7.3. Momento histórico-político.	169
7.4. A influencia de Eça de Queiroz.	173
7.5 Análise das crónicas parlamentarias.	177
7.5.1. Principais figuras políticas abordadas nas crónicas.....	185
7.5.2. Ironía e humor.....	196
7.5.3. Críticas e loanzas.	199
7.5.4. Forma de traballar dos políticos.	206
7.5.5. Nacionalismo.	208
7.5.6. Galicia.....	208
7.5.7. O xornalismo.	210
8. A ditadura de Primo de Rivera: nace <i>El Bosque Animado</i>	217
9. Segunda etapa de “Acotaciones de un oyente”: 1931-1935.....	225
9. 1. A prensa durante a II República.....	225
9.1.1. Lexislación en materia de prensa e a censura.....	227
9.1.2. Xornais e movementos políticos.....	229
9.1.3. O <i>ABC</i> durante a República.....	240
9.3. Análise das crónicas parlamentarias.	246
9.3.1. Recopilación de “Acotaciones de un oyente”.	246
9.3.2. Unha perspectiva diferente das sesións parlamentarias.....	248
9.3.3 A súa visión política.....	252
9.4. Os grandes temas.	269
9.4.1. Antiparlamentarismo.	269
9.4.2. As críticas ao goberno.....	271
9.4.3. A economía.	273
9.4.4. “Soy pacifista”.....	273
9.4.5. A censura, ese lapis vermello.....	274

9.4.6. Referencias autobiográficas.....	277
9.4.7. Galicia, sempre presente.....	280
10. A Guerra Civil.	285
10.1. Contexto.	285
10.2. As crónicas de Fernández Flórez durante a estadia no Madrid da guerra.	293
10.3. As crónicas durante a Guerra Civil no bando nacional.	312
11. Outras crónicas.	323
11.1. Crónicas taurinas.	323
11.2. Crónicas futbolísticas.....	332
11.3. Crónicas de viaxes.	340
11.3.1. Galicia.....	341
11.3.2. Alacante.	344
11.3.3. Andorra.	345
11.3.4. Biarritz.	346
11.3.5. Italia.	348
11.3.6. Grecia.....	351
11.3.7. Montenegro.....	352
11.3.8. Checoslovaquia.....	352
11.3.9. Alemaña.	354
11.3.10. Bélxica.	357
11.3.11. Holanda.....	358
11.3.12. Noruega.....	361
11.3.13. Suecia.....	362
11.3.14. Dinamarca.....	364
11.3.15. Marrocos.....	365
11.3.16. Libia.....	369
11.3.17. Cuba.....	369
11.4. Crónicas de teatro.	371
11.5. Crónicas sobre cinema.....	380
12. Emisión e recepción: mecanismos para chegar aos lectores.	387
12.1. Interpelando o lector.	388
12.2. Wenceslao convértese nun cidadán.	389
12.3. Rexistro coloquial.....	392
12.4. Máximas e sentencias.	394
12.5. Valores morais.	395
12.6. Estilo.....	396
12.6.1. Columnas, non crónicas.....	396

12.6.2. Claridade expositiva.	397
12.6.3. A literatura e os seus recursos, unha arma eficaz.	398
12.6.4. O humor e a ironía.	403
12.7. Medo ás malinterpretacións.	408
13. Conclusións.	411
14. Anexo 1: políticos mencionados nas “Acotaciones” entre 1916 e 1921.	415
15. Anexo 2: políticos citados nas “Acotaciones” durante a II República.	430
16. Anexo 3: Artigos que inspiraron <i>El bosque animado</i>	444
17. Bibliografía.	461

1. Introducción.

Pode ser un xornalista mediocre un dos escritores máis influentes e lidos durante varias décadas en España? A resposta de boas a primeiras semella clara e rotunda: non. Agora ben, a conclusión non parece tan obvia se ese mesmo periodista, que foi exemplo no seu día en moitas facultades de Xornalismo, está hoxe practicamente esquecido. Por non falar de que os seus artigos, moitos deles case imposibles de atopar, non son referencia na actualidade para ningún profesor, polo que ningunha nova promoción de comunicadores relaciona o seu nome co periodismo.

Detrás deste dilema está o autor no que centraremos o noso estudo: Wenceslao Fernández Flórez, un home moi prolífico na súa produción escrita, tanto na prensa diaria como na literatura. Conseguiu facerse un nome partindo practicamente da nada, ata ser o columnista mellor pagado e o escritor máis lido na súa época. Así e todo, o seu astro semellou eclipsarse tan rápido como desapareceu a súa firma (no seu día sumamente cobizada por moitos medios), ata o punto de que hoxe en día poucos saben da súa faceta como xornalista. Da puramente literaria, para unha parte dos lectores só queda un dos seus últimos libros, *O bosque animado*, que nunca deixou de ser editado, como si o foron moitos outros.

Estamos ante un autor complexo, poliédrico e difícil de encadrar. Viviu nunha época moi convulsa, pero na que acadou o máis alto nas letras españolas, polo que todo facía indicar que os libros e manuais tiñan reservado para el un pequeno oco. Pero a realidade moitas veces encárgase de crear finais distintos, sorprendentes e alternativos. Por ese motivo decidimos centrar o estudo da nosa tese na súa obra xornalística. A pretensión deste traballo non é outra que analizar se realmente as súas crónicas tiñan algo especial que as diferenciaba do resto, se posuía un estilo propio e unha forma de contar as cousas única ou novidosa na súa época. En definitiva, aclarar se o recoñecemento que tivo en vida foi puramente casual ou estamos ante un fugaz periodista que, por casualidades da vida, logra que o seu nome sexa sinónimo de prestixio, pero que o paso do tempo acaba poñendo xustamente no seu sitio.

Dise que o seu éxito chegou pola súa particular visión da actualidade política, cao que conseguiu que miles de lectores o tivesen como un columnista de referencia. El, un coruñés que se traslada a Madrid aparentemente por un posto como funcionario mal pagado e que, para vivir, ten un segundo traballo como xornalista, acaba escribindo no diario con máis tirada da época, o *ABC*. Comeza elaborando as “Acotaciones de un oyente”, nome que recibe a columna baixo a que se recollen os comentarios parlamentarios de Fernández Flórez, pero que botan a andar sen firma. Tal será a súa repercusión que ata o propio Alfonso XIII se interesa polo noso periodista, un mozo de apenas 31 anos.

Non obstante, ata os nosos días tense estudado con máis vigor outras facetas de Fernández Flórez. As teses sobre a súa figura teñen que ver sobre todo coa súa novelística ou ben coa súa relación co cine, non tanto co seu traballo xornalístico. Certo é que atopamos magníficos traballos como os de Alicia Longueira Moris, vinculada coa fundación do autor coruñés (e seguramente unha das persoas que mellor coñecen arestora a súa obra), pero estes son os menos se temos en conta que escribiu durante cinco décadas na prensa sobre múltiples temas. Aínda que o coruñés sempre se considerou un literato e non un periodista, cremos que as súas columnas e os seus artigos, elaborados ao longo de medio século de actividade profesional, son o eixo do seu quefacer profesional da época

e os que lle abren a porta para desenvolver unha carreira como escritor. Así, pois, queremos recuperar en parte o labor do Wenceslao Fernández Flórez periodista. Pero queremos facelo interrelacionando a literatura e o xornalismo, ver que tipo de estilística emprega nas súas crónicas, que tipo de recursos utiliza para conectar co público, que é o que o caracteriza fronte a outros profesionais da época e cales son os temas vitais que transcenden na súa obra durante as décadas nas que publica.

Neste punto, terán importancia a argumentación xornalística e a dimensión retórica, xa que explican a autoridade e a credibilidade que o xénero xornalístico que denominamos “columna” ten sobre gran número de lectores. A persuasión é a súa finalidade, convencer do que se está a contar. Trátase de establecer unha relación co receptor a través da linguaxe e do seu artellamento efectivo, para realizar un xuízo do mundo, aceptándoo ou rexeitándoo nas súas diferentes dimensións e difundindo o discurso entre os que reciben a mensaxe.

Iniciaremos o noso estudo, logo dalgunhas consideracións previas de carácter metodolóxico, cunha primeira parte onde faremos unha aproximación vital e biográfica de Fernández Flórez. A traxectoria profesional consideramos que está moi condicionada pola persoal, xa que os pasos que deixamos na vida van marcando as liñas que nos definen e que poden explicar en maior medida quen somos e por que facemos as cousas dun ou doutro xeito. Isto pode darnos determinadas pistas á hora de abordar a súa obra escrita. As ideas, pero tamén a forma de contar e o posicionamento ideolóxico son, en moitos casos, froito da experiencia vital e do impacto que eses momentos producen en cada un de nós.

Wenceslao, antes de chegar a Madrid, traballa en medios escritos na Coruña, en Betanzos ou Ferrol, polo que en primeiro lugar buscaremos eses textos para debullalos e ver a súa evolución. Queríamos saber cales eran as súas ideas, o seu posicionamento político non só cando escribe en *ABC*, senón nos anos anteriores. É un autor catalogado por moitos como de dereitas precisamente pola súa relación co xornal monárquico, polo que é importante ver que hai de certo nisto. Analizaremos os medios nos que traballou, cales foron as súas ideas ante determinadas cuestións, como era a súa implicación nos xornais nos que estivo, como vía o periodismo, as relacións cos seus colegas, etc. É importante tratar de analizar o seu estilo, como escribe, se identificamos plenamente a Fernández Flórez nos seus inicios ou antes de chegar a Madrid, se mantén dende sempre uns determinados riscos que o caracterizan fronte a outros escritores (e por iso desputa) ou, se o tempo e a experiencia, fan que atope unha identidade propia coa que se sente cómodo e que trata de explotar.

A maior parte dos seus artigos xornalísticos coñecidos están publicados no *ABC*, medio no que centraremos boa parte deste estudo, xa que o noso autor estivo ligado a este medio durante catro décadas. Pero intentaremos deternos en todos os estadios da súa carreira, nos periódicos e publicacións nas que comeza a escribir, como *La Defensa*, o *Diario ferrolano* ou *El Noroeste*.

Estes apartados trataremos de completalos cun pequeno marco teórico onde se pretende afondar no significado do humor, verdadeira especialidade de Fernández Flórez. Centrarémonos sobre todo na obra de Celestino Fernández de la Vega, *O segredo do humor*, que trata de expoñer os mecanismos e a utilidade do humorismo. Tamén faremos fincapé na relación entre xornalismo e literatura, nas súas diferenzas e similitudes, e en como a columna se pode considerar o cordón umbilical que une ambos os dous estilos.

Xuntao a esta necesaria contextualización teórica, e partindo da análise das columnas de opinión que elabora para o *ABC* (parlamentarias, deportivas, taurinas, de viaxes, teatrais...), tentaremos pór de releve cales son os valores que quere transmitir aos seus lectores, que xeito ten de chegar a eles e por que son un éxito tanto as súas famosas “Acotaciones de un oyente” como o resto de artigos que escribe. O estudo destas columnas levarémolo a cabo analizando a linguaxe, a temática e a estrutura dos devanditos escritos.

Por último, rematamos coa exposición das conclusións, ao tempo que engadimos futuras liñas de investigación, debido a que este traballo tan só pretende ser unha primeira e humilde aproximación á figura de Fernández Flórez e a parte da súa extensa produción xornalística.

Este traballo non sería posible tal e como hoxe o presentamos sen a contribución de determinadas persoas que nos axudaron a levalo adiante. Temos que agradecer a colaboración desinteresada dos membros da Fundación Wenceslao Fernández Flórez, polo material prestado e por facilitarnos o seu fondo. Especial alusión nos merece Alicia Longueira, polo seu trato exquisito, a súa crítica amable e por poñernos na pista da relación entre o noso autor e Eça de Queiroz, por non esquecer todo o material ao que puidemos acceder. Agradecer tamén a Rebeca Losada pola súa inestimable axuda, polo seu ánimo continuo, o seu empurrón diario e pola súa paciencia infinita. Por último, queremos salientar a especial dedicación do director deste proxecto, Víctor Fernández Freixanes, que puxo todo o seu empeño e o seu coñecemento en que isto saíse adiante, e iso a pesar do tempo que lle custou arrincar a esta tese. Darlle as grazas pola súa corrección certa e intelixente, polo seu alento, pola elevada esixencia que pon e por descubriremos a un autor increíble, que foi compañeiro de viaxe durante moitos anos (tantos como para amalo, odialo, abandonalo e volver a el cun sorriso). Máis que unha sorte foi un luxo ter un titor así ao noso carón, con toda esa bagaxe e capacidade, o que nos permitiu percorrer camiños certos e abrir portas novas.

Sen dúbida, só por eles, esta tese xa pagou a pena.

2. Metodoloxía.

Para o núcleo central do traballo optouse pola análise de contido como método fundamental. Centrarémonos nun produto moi concreto da produción de Wenceslao Fernández Flórez, as columnas de opinión, os artigos e as crónicas periodísticas que desenvolveu durante a súa carreira. Non obstante, a metodoloxía está encamiñada a unha vertente preferentemente cualitativa, xa que se refire no seu máis amplo sentido á investigación das formas de expresión e aos recursos utilizados para a difusión da mensaxe.

A metodoloxía cualitativa, baseada na rigorosa descrición contextual dun feito ou dunha situación que garante a máxima intersubxectividade na captación dunha realidade complexa mediante a recollida de datos, fai posible unha análise interpretativa, como indica o estudoso Pérez Serrano¹. O estudo consiste na aproximación crítica das columnas de Fernández Flórez, partindo dunha análise xornalística, sen establecer cálculos cuantitativos de volume das características analizadas, senón ofrecendo valoracións xerais e clarificadoras, ilustradas con diferentes casos paradigmáticos.

Non se trata de buscar a explicación ou a causalidade, senón a comprensión. Polo tanto, a elección do método dependeu das esixencias de traballo, que marcou a pauta de investigación. O modelo está en función dos contidos dos escritos de Fernández Flórez, polo que se centra na análise dos textos en dous sentidos: no contido (que) e na forma (como). É dicir, por unha banda temos o aspecto formal, no que iría a linguaxe, o estilo, os recursos empregados, etc., Pola outra, están os temas tratados, as ideas do autor e as súas intencións. Esta división nos dous aspectos mencionados ten unha fin analítica; forma e contido constitúen a unidade da obra.

Escollemos a figura de Wenceslao Fernández Flórez porque se trata dun dos grandes escritores españois que, curiosamente, co paso do tempo foi perdendo importancia. Dito isto, é un gran descoñecido para moitos lectores, sobre todo no que se refire á súa obra xornalística, da que apenas temos constancia na actualidade en canto que se trata dunha produción efémera e destinada ao día e día. Na súa época foi un dos referentes xornalísticos e a súa columna, “Acotaciones de un oyente”, era de obrigada lectura para todos os interesados na vida política.

Para chegar ao estudo destes elementos, o primeiro paso da investigación foi a aproximación ata a súa produción xornalística. Collemos os artigos de opinión política escritos para *ABC*, e recompilados en libros como *Las terceras de ABC* (1976), *Acotaciones de un oyente* (1962), *O terror vermello* (1938) e *Acotaciones de un oyente e Impresiones políticas de un hombre de buena fe* (1963).

Vendo que os volumes nos que nos apoiábamos, como *Acotaciones de un oyente* e *Acotaciones de un oyente e Impresiones políticas de un hombre de buena fe* eran dúas obras que recollían material moi diferente, decidimos ir á fonte orixinal, ao propio diario. Comprobamos deste xeito que realmente íamos poder analizar todas as columnas de opinión centradas na actividade parlamentaria que escribira o noso autor. Grazas a este labor, descubrimos que había determinados contidos que non se recolleran na súa totalidade e que mesmo había unha columna que non se incluía na recompilación máis

¹ 1990:20.

fidedigna, *Acotaciones de un oyente* (1962).

Ademais, non quixemos só quedar na parte estritamente política, polo que buscamos o resto de crónicas, algunhas delas recollidas nos libros *El país de papel* (1929), *La conquista del horizonte* (1932), *El toro, el torero y el gato* (1946), *De portería a portería* (1949) e *La vaca adúltera* (1952), onde aborda temas como o teatro, os outros, o fútbol ou as viaxes. E completamos esta parte coas crónicas cinematográficas extraídas directamente da revista *Semana*, grazas ao fondo existente na Fundación Wenceslao Fernández Flórez.

Esta, sen dúbida, foi a parte máis sinxela do traballo. Quedaba outra máis complexa, que esixiu de meses de hemeroteca. Grazas aos fondos da Biblioteca de Estudos Locais da Coruña puidemos chegar aos seus artigos no diario *El Noroeste*, centrándonos nos seus escritos entre 1914 e 1916 (uns 400 artigos). Trátase dun momento clave a nivel vital, xa que nos permite analizar os momentos previos e posteriores á súa chegada a Madrid.

Por outra banda, tamén recorremos á hemeroteca para coñecer o que escribiu nos seus primeiros anos de profesión. Para iso, buscamos o escritos publicados no semanario *La Defensa*, do que foi director en 1906, aínda que continúa a colaborar en anos posteriores. A esta publicación puidemos acceder grazas ao traballo do *Anuario Brigantino de Betanzos*.

Continuamos co seu traballo profesional a través das páxinas *Diario ferrolano*, onde tamén foi director. A pesar de que só se conservan 22 números (escaneados grazas ao Ateneo Ferrolán, que nos deu todas as facilidades para consultar os exemplares dispoñibles), afortunadamente puidemos coñecer algo máis desta etapa grazas á colección persoal de artigos de Fernández Flórez. Distribuídos ao longo de 67 tomos, Wenceslao e os seus irmáns, foron recurtando artigos e crónicas ao longo de toda a súa traxectoria profesional. Este fondo, propiedade dos sobriños do autor (un dos cales finou durante a redacción deste traballo), agora están depositado na Fundación que leva o seu nome en Cecebre. E foi o que nos permitiu acceder a 59 artigos deste medio.

A idea era analizar na medida do posible o groso da obra xornalística de Fernández Flórez. Como facelo? Tiñamos claro que era imposible deternos en todos e cada un dos seus artigos, en tanto en canto moitos deles nin sequera se coñecen. A metodoloxía que escollemos consiste en realizar catas en diferentes estratos da súa obra, como un xeólogo que estuda as distintas capas dun terreo para tratar de entender a súa formación e os seus diferentes estadios. Así, as catas foron dos seus comezos profesionais (*La Defensa*, *Diario ferrolano* e *El Noroeste*), daqueles nos que desfrutou o éxito (“Acotaciones de un oyente”, crónicas taurinas ou teatrais), de cando vive un momento de convulsión (textos escritos durante a Guerra Civil) e o que será a súa etapa máis tranquila e de asentamento (crónicas futbolísticas e cinematográficas).

Consideramos que os preto de 1.300 artigos e crónicas analizados neste traballo nos permitirán extraer conclusións do xornalista e do escritor, tratando de aclarar os obxectivos que nos marcamos ao comezo da investigación. Para isto, realizamos unha análise o máis completa posible destes escritos de Fernández Flórez, que inclúe a linguaxe (tratar de coñecer os recursos que emprega para chegar aos lectores e así poder implicalos ideoloxicamente), o ton (a maneira de expresar o seu punto de vista, a maior ou menor naturalidade á hora de lanzar unha mensaxe) e a temática (ver cales son as cuestións que

máis lle interesan, saber se o noso autor varía na súa forma de pensar e coñecer as ideas que vai “vender”, en canto que o fin último da súa columna é a persuasión e a mediación). A hora de abordar esta tarefa, tomamos como referencia algúns traballos feitos sobre un contemporáneo do noso autor, Julio Camba, xornalista que tamén traballou no *ABC* e que utilizou o humor como un elemento central na súa produción xornalística. Salientar os estudos realizados a este respecto por Galindo Arranz (*Julio Camba, unha lección de xornalismo*) e por Revilla Guijarro (*Periodismo y literatura en la obra de Julio Camba*).

En canto á visión do tempo da obra de Wenceslao, é complicado analizar medio século de historia. Así que nos centramos sobre todo nos momentos máis convulsos, na II República e na Guerra Civil. Buscamos trazar un boceto do que é a prensa do momento e das súas relacións cos diferentes movementos políticos. Recorremos para isto ao historiador Gil Pecharromán (*Historia de la Segunda República Española. 1931-1936*), verdadeiro coñecedor da época, e aos interesantes traballos sobre o xornalismo en España realizados por Cruz Seoane e María Dolores Sáiz (*Historia del periodismo en España. Vol. 3. El siglo XX: 1898-1936*), e por Sánchez Aranda e Barrera del Barrio (*Historia del Periodismo español*). Foron tamén fundamentais as obras de Andrés Trapiello (*Las armas y las letras. Literatura y guerra civil (1936-1939)*) e de Julio Rodríguez Puértolas (*Historia de la literatura fascista española*).

Era para nós fundamental neste punto aclarar a fama que o coruñés arrastra de conservador. Hai que ter en conta que todo o mundo o asocia cun diario monárquico e de dereitas (*ABC*), claramente definido a nivel ideolóxico, o que permite supoñer que nos seus traballos vai respectar e seguir este posicionamento do rotativo. Non obstante, a súa pluma non escribirá en exclusiva para un só medio, como veremos, polo que é preciso coñecer tanto o que escribe, cando o escribe e asocialo coa súa traxectoria profesional e vital. Para profundar máis na figura do galego, decidimos ler todos os estudos e biografías que atopamos sobre a figura de Fernández Flórez. Tiveron especial interese para nós os libros de Fernández Santander (*Wenceslao Fernández-Flórez. Vida y Obra*) e o de Rosa María Echevarría (*Wenceslao Fernández Flórez: su vida y su obra (Creación, humor y comunicación)*), quizais as dúas monografías máis completas e exhaustivas de entre as manexadas. Non obstante, un dos traballos máis documentados e sisudos que chegou ás nosas mans foi o de Alicia Longueira (*Wenceslao Fernández Flórez. Formación autodidacta de un cronista parlamentario (1885-1917)*). Neste estudo que, ademais, viu a luz hai pouco, abórdase sobre todo a súa etapa máis descoñecida, os inicios profesionais, nos que colabora en numerosas e moi diferentes publicacións. A súa autora está en constante contacto coa figura do noso autor, ao traballar na súa Fundación e manexar case toda a documentación existente sobre o coruñés.

Tamén acudimos a outros traballos, como o libro *Xornalistas galegos con opinión*, obra coordinada por Víctor F. Freixanes, Marta Barreiro e Xosé López no se inclúe un pequeno traballo de José María Besteiro titulado “Wenceslao Fernández Flórez ou a flegma galega”. A partir de todas estas referencias puidemos afondar nas súas aparentes contradicións e ter unha visión xeral da súa obra e da súa vida.

Para artellar a súa relación co movemento cultural e galeguista da época, unha faceta moi pouco investigada, traballamos coa obra de Beramendi, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, así como coa *Historia de Galicia* de Ramón Villares, entre outras.

Non obstante, un dos guieiros deste traballo foi José Carlos Mainer, un dos

grandes coñecedores da obra literaria de Fernández Flórez e un dos primeiros que o rescatou do esquecemento grazas á súa tese doutoral publicada en 1979, á que seguiron outra serie de interesantes e ilustradores traballos. Na nosa investigación pretendemos desenvolver a mesma fórmula que el abordou hai varias décadas para achegarse á súa obra: unha interpretación da traxectoria biográfica do autor, un balance das súas actitudes e resposta ante os feitos políticos e sociais que viviu, a análise do seu humor como postura ante a inexcusable resposta individual de tales avatares, e o rastrexo daqueles temas e imaxes recorrentes nos seus relatos. Todo co obxectivo de buscar unha unidade explicativa/interpretativa.

Noutra orde de cousas, ademais de analizar as súas ideas e a súa evolución vital tamén nos parecía interesante descubrir os mecanismos que emprega o galego para conectar cos seus lectores. A credibilidade e a autoridade dun escritor van depender en boa medida do que diga, pero tamén de como o diga. Queremos saber por que foi un dos columnistas máis populares, como conseguiu esa conexión lector-escritor, a través de que mecanismos se manifestaba e que clase de valores, ideas ou argumentos buscou transmitir. Para isto, botamos man sobre todo das interesantes conclusións do profesor López Pan (*La columna periodística: teoría y práctica. El caso de HILO DIRECTO*), quen tratou de desmontar os mecanismos internos da retórica e da argumentación, deténdose no *ethos*, como elemento clave da columna xornalística. Para entender mellor a columna tamén quixemos coñecer os traballos de investigadores como Dovifat (*Periodismo*), Martín Vivaldi (*Géneros periodísticos. Reportaje, crónica, artículo*) ou Martínez Albertos (*Lenguaje, estilos y géneros periodísticos*).

Continuando co traballo de campo inicial, para afondar na relación entre o xornalismo e a literatura, ao noso entender moi latente na figura de Fernández Flórez, tomamos como referencia unha pequena bibliografía. Entre os títulos sinalamos a José Acosta (*Periodismo y literatura*) e a Octavio Aguilera (*La literatura en el periodismo y otros estudios en torno a la libertad y el mensaje informativo*).

3. Vida e obra.

3.1. Os primeiros anos.

Wenceslao é unha figura complexa e difícil de abordar dende o punto de vista político e ideolóxico, pero tamén biográfico. Ao longo da súa vida dedicouse a crear unha néboa arredor da súa vida que, nalgúns casos, aínda o continúa envolvendo. Durante moito tempo só houbo algúns datos completamente certos sobre a vida de Wenceslao Fernández Flórez: o seu nome, a súa orixe, que se trataba dun dos escritores e xornalistas máis lidos do seu tempo e que finou o 29 de abril de 1964.

O resto, nuns casos era pura especulación e noutros, referencias inconcretas, falsas ou non aclaradas por el. Como veremos, isto era froito do celo que gardaba o propio Wenceslao da súa intimidade. El mesmo gusta de sementar de forma habitual falsas notas biográficas nas moitas entrevistas que lle realizan. Isto non fixo máis que aumentar a confusión sobre a súa figura.

Recompilando información que outros escritores foron acadando ao longo destes últimos anos, puidemos coñecer un dos datos máis “cobizados” sobre Wenceslao: a súa data de nacemento. Distintos estudosos estiveron a tirarse dos pelos e a facer cábalas durante moitos anos para tratar de dar con esta data, que situaban entre 1879 e 1889. Pode sorprenden que un dato tan simple coma este fose tan misterioso, pero o certo é que o coruñés nunca o fixo público. Pero si, por estraño que semella, isto aconteceu cun autor relativamente recente, que desenvolveu a súa profesión durante o século XX. Se miramos a prensa da época descubrimos sen dificultade este feito: cando finou ningún medio podía dar conta con exactitude a súa idade, nin sequera o que foi o seu xornal de referencia e a súa casa, o *ABC*:

“Wenceslao Fernández-Flórez nació en 1880. Ésta es, por lo menos, la fecha calculada por alguno de sus biógrafos, ya que el escritor nunca la declaró, como tampoco declaró el lugar exacto de su nacimiento”².

Nunha conversa que recolle o seu compañeiro de profesión e tamén amigo González Ruano, Wenceslao semella sincerarse neste tema (moitas veces botaba man do seu humor para guindar “balóns fóra”). Esta podería ser a razón que o levou a ocultar este dato ao longo da súa vida:

- “¿Y por qué esa obstinación en que no se sepa nunca tu verdadera edad? ¿Simple coquetería de soltero?
- No, simple precaución profesional.
- ¿Profesional?
- Sí, el gran peligro de un escritor es un régimen literario canibalesco es eso del “agotamiento”. Cuando no te pueden negar otras cosas, dicen: “Sí, pero ése debe tener ya tantos años y está agotado”. El artista debe ocultar su edad. Hay que quitar probabilidades a que te juzguen por otro lado que el de tu labor. La edad es un verdadero secreto profesional.

²*ABC*, 30/04/1964, pp. 57-58.

- ¿Desde cuándo ejerces la defensa de ese secreto?
- Desde muy joven. Entonces ocultaba cuidadosamente la edad porque tampoco me interesaba que se me juzgara joven y pensaba que alguna vez llegaría el día de hoy. Además, nada de eso tiene sentido. Buscan tu año fisiológico y el año fisiológico no existe”³.

O normal era crer que Wenceslao ocultaba o seu ano de nacemento por un tema estético, porque quería aparentar ser máis novo. Pero non era así. Detrás estaba a defensa da súa imaxe profesional, de que o xulgasen polo que era, non pola súa data de nacemento. Este “traballo” tan continuado por esconder a súa idade foi tan frutífero que, como vemos, o misterio durou ata anos despois da súa morte. Aínda que moitos o daban por resolto, sen dubidar da veracidade do dato:

“Durante toda su vida, como un rasgo de humorística coquetería, Fernández Flórez ocultó su edad celosamente. Muy gentilmente dijo en La Coruña, en 1951, en ocasión de un homenaje que le rindieron sus paisanos, que unos días se sentía con apenas veinticinco abriles sobre las costillas y otros creía tener un siglo y medio. El caso es que dar con su año natal constituyó durante mucho tiempo un auténtico acertijo, en el que algunos se orientaban a base de establecer la fecha de su venida al mundo por la de otro contemporáneo, el gran médico compostelano Novoa Santos, nacido en 1885. Ahora, en el momento de la muerte del insigne humorista y académico español, se facilita como año de su nacimiento el de 1879”⁴.

Curiosamente, a xornalista Begoña García-Diego narraba unha conversa entre coñecidos tras unha cea na que participaba o escritor. Wenceslao, adiantándose ao futuro, daba por feito que nin unha vez finado se coñecería ben a súa idade:

“- ¿Y dónde dejáis la pueril vanidad de algunos señores importantes que antes se dejarían cortar unha mano que confesar su verdadera edad? Y eso va por ti, Fernández Flórez, que ni tus más fieles biógrafos saben cuando naciste...

- Ni lo sabrán jamás. Después de que me haya muerto seguirán las discusiones sobre el asunto, ya lo veréis si me sobrevivís. Pero os advierto que con esta manía de no decir mi edad todo el mundo me cree más viejo de lo que soy, tan anciano como Matusalén, nacido hace cien, que digo, doscientos años. Conozco gente que afirma con la mayor seriedad que soy más viejo que mi propia madre, puesto que ella no tiene ningún reparo en confesar sus noventa primaveras”⁵.

Por moito empeño persoal que puxo en nunca se soubera a súa idade, o certo é que co tempo se descubriu. Na prensa non andaban lonxe, pero non naceu nin en 1879 nin en 1880. Grazas á consulta da súa partida de nacemento, os estudosos do coruñés descubriron que naceu o 11 de febreiro de 1885 (é dicir, que viviu 79 anos) no número 11 ou no 18 (dependendo do estudoso) da rúa Torreiro, calexón do Torreiro por aquel entón, da Coruña. Neste cidade viviu tamén no número 15 desa mesma rúa, como tamén na rúa de la Franja e no 133 de San Andrés. A última casa na que viviu na urbe herculina foi o número 51 da rúa da Alameda.

Outra das hipóteses para non facer pública a súa data de nacemento, apuntada por autores como Pedro de Llano, explica que Fernández Flórez foi inscrito no Rexistro Civil

³ César González Ruano, *Obra periodística (1943-1965)*, Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1664.

⁴ *La Vanguardia*, 30/04/1964, páx. 5.

⁵ *Blanco y Negro*, 16/04/1965, páx. 15.

dous anos e medio antes de que seus pais se casasen. É dicir, era fillo natural, non nacido durante o matrimonio:

“La divulgación de este hecho, que hoy carecería de importancia, hubiera significado entonces un baldón que dificultaría sin duda al escritor el acceso a los elevados círculos sociales en que solía moverse, y sobre todo lastimaría el buen nombre de su madre, a la que idolatraba y a quien consagró su vida de soltero perenne”⁶.

Como vemos, hai diferentes e interesantes teorías ao respecto. Neste traballo apuntamos máis cara á liña sinalada máis arriba, na entrevista na que (cremos) se sincera con Gónzález Ruano. Consideramos que ser fillo natural podía ter certa importancia na Coruña, pero non en Madrid. Hai que pensar que se daquela xa era difícil saber cando nacera Wenceslao, máis complicado era coñecer o dato de cando casaran os seus pais. Aínda máis, postos a protexer a reputación dos proxenitores, o máis lóxico sería ofrecer unha data de nacemento diferente, posterior á voda dos pais, non ocultar sistematicamente o ano no que veu ao mundo. Debemos ter en conta que a súa nai levaba viúva dende que el tiña 15 anos, polo que resultaba estraño querer ocultar este feito durante toda a súa existencia.

Non así, Fernández Flórez sempre se preocupou por conseguir unha estabilidade económica e social á súa familia. E esta dependía do seu traballo. Ser un dos escritores de referencia da época, lonxe de darlle tranquilidade, provocou nel unha obsesión constante por non abandonar este estatus. A esixencia para el era máxima: quería cumprir con todos os compromisos editoriais, ao tempo que trataba de desprenderse de calquera etiqueta. Quería ser independente, que non o asociaran cun determinado movemento literario, para o cal era importante tamén ser un autor atemporal. De aí que a súa idade fora algo accesorio, un dato que ninguén debía coñecer.

Remotando a súa biografía, sabemos que tres días despois de nacer foi bautizado na igrexa de San Nicolás, co nome de Wenceslao Antonio Félix Saturnino. Tratábase do primeiro fillo dunha parella (que casou dous anos despois do nacemento do noso autor, o 20 de outubro de 1887) formada por Florentina Flórez Núñez (natural de Rábade) e por Antonio Luis Fernández Lago (natural de Ferrol). Despois del viñeron outros cinco irmáns: Concepción, Antonio Luis, Flora, Carmen (morta en 1913 de tuberculose, con só 20 anos) e Félix.

A profesión de seu pai tamén foi outro dos misterios na súa biografía, de novo porque o propio Wenceslao ofreceu datos incertos sobre este tema. Ademais de médico (realmente esta foi a profesión do seu avó), diferentes autores que indagaron sobre a figura do coruñés indican a que o seu pai rexentaba unha librería. Pedro de Llano dinos que era mestre no colexio Dequidt da Coruña e que aí nace en parte a súa grande afición pola literatura, xa que tería acceso ao fondo bibliográfico desta escola. É un gran lector dende pequeno, etapa na que era o primeiro en irse á cama polas noites, para agardar debaixo das mantas a que todos durmisen e comezar así a ler. Nunha entrevista, comenta que rompía os cristais da librería do seu pai. Primeiro escollía o título e despois rompía o vidro para extraelo, lendo con grande avidez e deleite⁷. Entendemos que é outra invención sobre a súa vida, xa que proceder así sería moi pouco discreto e bastante contraposto a esoutra historia de ler debaixo das mantas cando todos durmían.

⁶ 1985:7.

⁷ ABC, 25/03/1955, páx. 13.

Grazas á correspondencia que mantén Wenceslao co profesor de música Juan Ponte Blanco, Alicia Longueira conclúe que o seu pai era empregado da Deputación Provincial da Coruña. Unha profesión non tan destacada como a de médico, nin tan poética como a de mestre.

Dito isto, o que está claro é que ao noso autor lle gustaba ler. Cando se lle a pregunta anos despois por que comeza a adicarse á literatura, el fai referencia a estes primeiros anos de vida, nos que xa escribía:

“¿Cuándo? A los ocho años. ¿Cómo? Produje un pareado y escribí encima: soneto. Más tarde compuse una novela de caballerías. Ya habrá comprendido usted que cuando a los ocho años se procede así se trata de un caso de vocación inquebrantable y congénita”⁸.

Este feito recolleríase tamén anos máis adiante no *ABC*, tratando de debuxar a biografía de Wenceslao:

“A los ocho años compuso Fernández Flórez su primer soneto. No tenemos noticia de que escribiese otro. Así pues, fue el primero y el último”⁹.

Non é certo, porque escribirá máis poemas, algún deles incluso en galego. Ademais, e disto si que non hai constancia documental, tense escrito (e el tamén o afirma) que aos dez anos inventa unha novela de cabaleiría que lía aos seus compañeiros de clase durante os recreos. Iso si, polo visto gardábase moito de dicir quen a escribira.

Volvendo á poesía, esta será a súa paixón entre os 13 e os 15 anos. No prólogo das súas *Obras Completas* fai referencia a esta época e a esta produción literaria:

“Una pequeñísima parte de ella está –más que oculta, aniquilada y sin resurrección posible- en los estratos inferiores de mi labor, y consiste en los versos que escribí en la adolescencia. Ni yo mismo los recuerdo; pero estoy satisfecho de haber comenzado así, porque –y en esto coincido con la opinión de la condesa de Pardo Bazán- no me parece posible llegar a ser un buen prosista sin haber realizado durante algún tiempo la maravillosa gimnasia de la poesía. Se educa en ella el oído para descubrir la música de las palabras, y se aprende también a dar a la prosa lo que es de la prosa y no lo que pertenece al verso”¹⁰.

Estes versos, polo visto, son moi trágicos. O propio autor explicaría este feito na *Antología del humorismo en la Literatura Universal*, ao indicar que “en la adolescencia –tan propensa a la melancolía-, cuando yo no tenía nada que decir a mis semejantes, fui atacado por la manía de hacerlos llorar, y escribí durante varios años versos y prosas lacrimógenas a propósito de desengaños y dolores que yo mismo inventaba. Me parece que la idea que formé entonces de la gloria literaria consistía en tener ante mí a la Humanidad entera agitada por sollozos convulsivos”¹¹.

No xornal *La Vanguardia* tamén vemos como se citan unhas declaracións do escritor de marzo de 1950, na sección “Los consagrados cuentan cómo se iniciaron” da revista *Ensayos*:

⁸ *La Estafeta Literaria*, 1946, nº 31, p. 18.

⁹ *ABC*, 30/04/1964, páx. 58.

¹⁰ 1964:10.

¹¹ *Antología del humorismo en la Literatura Universal*. Editorial Labor, 1957.

“A los treces, a los catorce años, imitaba a Bécquer, cuya sentimentalidad y transparencia eran las más adecuadas para encontrar acceso en mi espíritu de adolescente”¹².

Non obstante, esta etapa, como veremos, non remata coa adolescencia, porque traballando como xornalista en Ferrol atopamos distintos artigos que nos recordan ao romanticismo, con historias que tamén dá a impresión que son froito da súa imaxinación.

3.2. Os comezos profesionais.

Á morte de seu pai, no ano 1900, Wenceslao ten que buscar un traballo para contribuir aos escasos ingresos familiares. Sen esta circunstancia, o noso escritor asevera que seguramente os seus derroteiros profesionais o conduciran a converterse en doutor:

“Yo iba para médico. Recién acabado el bachillerato, cuando empezaba la ampliación para Medicina en la Universidad de Santiago, se murió mi padre. Así mis estudios de Medicina quedaron sólo en intención. Mi padre quería que yo fuese médico porque el suyo lo había sido”¹³.

O noso autor tiña 15 anos e acababa de rematar o bacharelato. Os ingresos da familia proveñen exclusivamente, segundo se comenta, dunha modesta tenda aberta pola nai na rúa da Alameda. Nese momento Wenceslao tense que pór a traballar e entre a casualidade e a sorte, remata no xornalismo.

A familia, presumiblemente acomodada, a raíz da súa morte do pai perdeu os ingresos estables en canto que era funcionario. O noso autor, como irmán maior, tivo que asumir neses intres xunto coa nai o peso do fogar. Polo que deixou de súpeto o soño de ser médico e tratou de conseguir recursos:

“(…) esa primera etapa de la vida del escritor, empujado a la lucha por la vida en circunstancias ciertamente apuradas. El adolescente Wenceslao tuvo que ponerse al frente de una familia numerosa, cuyo cabeza había muerto sin dejar tras sí bienes de fortuna. Fue en esos años cuando se fraguó la personalidad íntima del escritor, aquel depurado concepto de la responsabilidad, que le impediría en adelante vivir por su cuenta y riesgo. Su madre, sus hermanos, confiaban en él”¹⁴.

Ante a falta de ingresos, Wenceslao terá que desistir de seguir estudando e buscar un traballo o antes posible. Na correspondencia á que fixemos referencia antes co profesor Juan Ponte Blanco e que está depositada na Fundación Wenceslao Fernández Flórez, este dille en 1901 se desexaba quedar na Deputación co emprego do seu pai ou outro semellante. Non sabemos exactamente en que quedou esta petición, pero si que sabemos que o primeiro traballo que realiza é cubrindo sobres¹⁵.

Pero é no xornal coruñés *La Mañana* onde comeza a súa carreira periodística. Desta época tamén son algúns contos e novelas curtas que só serán dadas a coñecer coa publicación nas súas *Obras Completas*.

“A los quince años envió al diario coruñés *La Mañana* algunos cuentos. El

¹²*La Vanguardia*, 30/04/1964, pág. 5.

¹³*La Hora*. XXV. Número extraordinario, marzo 1957.

¹⁴*Blanco y Negro*, 16/05/1954, pág. 16.

¹⁵Gómez Hidalgo, F.: *¿Cómo y cuándo ganó usted su primera peseta?*. Librería renacimiento, Madrid, 1922. Recollido en Longueira, 2014, pág. 26.

director se negaba a creer que aquel adolescente fuese el autor de los originales. Tal vez para probarlo, le ofreció una plaza de redactor. Fernández Flórez aceptó”¹⁶.

O diario catalán *La Vanguardia* tamén recolle máis ou menos esta historia, que foi explicada por Wenceslao na revista *Ensayos*:

“...hacia 1900 fue en el diario *La Mañana* donde por vez primera mostráronse mis poesías y mis cuentos con mi nombre al pie: un nombre que, al verlo en letra de imprenta, me pareció nuevo, bello y prestigioso”¹⁷.

Esa era a súa nova meta: poder publicar as súas propias historias. Non obstante, o día a día da prensa era moi distinto e ten que adaptarse ao traballo. E non foi algo que lle gustase, segundo el manifestou. As súas ambicións, como dicimos, eran outras e, mesmo anos despois, cando se convertiu nun afamado xornalista coñecido en toda España, continuaba a verse unicamente coma escritor:

“(...) quiero aclarar que aparecí en el periodismo tan a fuerza como un confitero desempleado puede aceptar trabajo en un horno de pan. Lo que me interesaba era escribir cuentos y novelas; pero de eso no se podía vivir, y como lo que parecía más emparentado con tal ansia era la labor periodística, y en los periódicos se gana, poco o mucho, algún dinero desde los primeros días, a ellos me acogí. Cierta gente opina que yo soy un periodista. Abultado error con el que supongo justificará la tacañería de leerme en un diario, que cuesta unos céntimos, y no en la novela, que cuesta unas pesetas”¹⁸.

En todo caso, no xornal *La Mañana*, editado na praza de María Pita da Coruña e dirixido por Juan Cortés, é onde lle xurdiu a oportunidade de comezar a escribir. Alí cobraba 20 pesetas ao mes polo seu traballo.

A maneira na que chegou a esta redacción foi bastante curiosa. Resulta que o noso xornalista adoitaba acompañar un amigo a entregar a este periódico as solucións aos pasatempos que nel se publicaban. Este amigo, Salvador Torrado, animouno para que falase co director e lle ofrecese os seus poemas e os seus contos. A timidez de Wenceslao obrigou a que fora o propio Torrado o encargado de levar estes escritos ao xornal, que os publicou ao pouco tempo. O director, que mandou chamar por Wenceslao, dubidaba que un rapaz tan novo fora o autor e incluso pensou que este os copiara dalgún sitio. Non obstante, mandoulle facer unha reportaxe sobre unha das procesións máis famosas da Coruña por aquel entón, a dos “Caladiños”. O coruñés, superada a proba sen problema, foi contratado como redactor.

A pesar disto, non tiña moita capacidade para o reporteirismo e foi despedido, segundo el contaba, tras cubrir un incendio nun almacén de madeira. No suceso, en lugar de ir xunto do dono a facerlle as preguntas de rigor para elaborar a noticia, Wenceslao acabou por consolalo ao ver o mal que estaba e o desgrazado que se sentía na súa situación.

Loxicamente a súa carreira non remata aí. No apartado das súas colaboracións xornalísticas podemos ver a listaxe de todos os medios que recollen algún escrito de Fernández Flórez. Recollemos aquí por primeira vez un listado, seguramente incompleto,

¹⁶ *ABC*, 30/04/1964, páx. 58.

¹⁷ *La Vanguardia*, 30/04/1964, páx. 5

¹⁸ 1964:11.

dos diferentes medios escritos que publicaron artigos do coruñés. Intuímos que nos primeiros anos mandaba directamente os seus contos por correo, para tratar de facerse un oco ou conseguir un nome, de xeito paseniño. Independentemente destas colaboracións ou publicacións esporádicas, algúns estudosos afirman que de *La Mañana* pasou a *El Heraldo de Galicia* (de orientación católica), porque lle ofrecen mellores condicións. De aí vai a *Diario de La Coruña*, dirixido por García Ramos e propiedade de Torres Taboada. O seu amigo Manolo Puga tamén o introduce no único xornal republicano de Galicia, *Tierra Gallega*, no que colaborará.

O que si está claro é que no seguinte lustro realiza diferentes colaboracións con todo tipo de medios, tratando de mellorar laboralmente.

Ademais de traballar nos xornais aos que acabamos de facer referencia, tamén dirixiu (1906-1907) e despois colaborou co semanario *La Defensa, Órgano de las Asociaciones e Agricultores* de Betanzos.

Xunto con experiencia no semanario campesiño, cabe destacar as colaboracións con dúas publicacións vencelladas co movemento rexional-galeguista, *Revista Gallega e Coruña Moderna*. Outro dato curioso, é o feito de que escriba artigos puntuais para *A Nosa Terra*, voceiro das Irmandades da Fala, como indica Dobarro Paz¹⁹.

En Ferrol dirixe, segundo podemos atopar en moitas biografías e artigos sobre o noso autor, en 1903, *El Diario Ferrolano*, propiedade de Francisco Barcón. Tiña daquela 18 anos segundo el mesmo afirma e recollen varios estudos:

“Aún no había cumplido yo los dieciséis años y era el mayor de seis hermanos. Había tenido siempre gran afición a la lectura y escribía ya versos y cuentos. Conseguí un puesto en el diario coruñés “La Mañana”. De allí pasé al “Heraldo de Galicia”; luego al “Diario de La Coruña”, y después a “Tierra Gallega”. Trabajaba yo en este último cuando se me ofreció la dirección del “Diario Ferrolano”, diario de gran importancia, que instaló, para su propio uso, la primera estación de telegrafía sin hilos que hubo en España. En El Ferrol, a donde fui para tal cargo a los dieciocho años, estuve cuatro, y volví a La Coruña con un puesto en “El Noroeste”²⁰.

Que dirixira con 18 anos (cando daquela a maioría de idade estaba en 23 anos) provocou que diferentes autores especularan con que mentira con respecto á súa idade. Díxose incluso que puido falsificar a súa partida de nacemento a tal efecto.

Así comentaba esta experiencia ferrolana en 1945 Julio Casares na contestación ó discurso de Wenceslao no ingreso da RAE:

“Así llegó Fernández Flórez de la literatura al periodismo, contra lo que suele ocurrir; y aunque siempre soñó en redimirse de este ejercicio agotador, debió de mostrar para él tan relevantes cualidades, que a la edad de dieciocho años, fue nombrado nada menos que director de un flamante diario ferrolano, concebido con tal magnificencia que instaló para su uso exclusivo la primera estación de telegrafía sin hilos que hubo en España al servicio de la Prensa”²¹.

Fernández Florez insistiu moitas veces nisto, en que fora director do xornal

¹⁹ Dobarro Paz, Xosé María: “Fernández Flórez na prensa do galeguismo e na editorial nacionalista coruñesa”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 181-189.

²⁰ *Suplemento Semanal Ilustrado do Diario de España*, 17/12/1950.

²¹ <http://bit.ly/discursoingresoRAE>

ferrolán dende os 18 e que botou alí ata as 22 anos: “En El Ferrol, a donde fui para tal cargo a los dieciocho años, estuve cuatro”²².

A realidade volve ser moi distinta. Non chega con 18 anos, senón con preto de 22 anos, como veremos no apartado dedicado a este xornal. De novo, Wenceslao ficcionaliza a realidade, adaptándoa para que os seus logros teñan máis valor e para non deixar pistas sobre a súa data de nacemento. Non é menos certo que adoita dar datos falsos sobre a súa vida, entre outras cousas para que non se soubera a súa verdadeira idade de nacemento.

Hai que pensar que aínda era moi novo e a súa experiencia xornalística escasa, polo que asumir esa responsabilidade non era algo habitual. O coruñés era un home de talento, si, pero este non despuntou ata uns anos despois. Con 18 anos o certo é que traballaba na publicación *Coruña Moderna*, como podemos ler no propio xornal:

“Son las cinco, son las cinco y media, son las seis de la madrugada. En la Redacción han cesado las faenas; las plumas reposan en la ruda labor de toda una noche entre el revuelto fárrago de papeles”²³.

Ese mesmo ano, ademais, tamén traballou en *Tierra Gallega*. Así llo fai saber o noso autor ao seu amigo R. Novoa. O 1 de setembro de 1903, nunha misiva que garda a Fundación Wenceslao Fernández Flórez, o coruñés comentaba que era redactor neste diario, ao tempo que declara ter problemas con outro colega do gremio, Ladreda:

“(…) te diré que ese aprovechado escritor sigue metiendo tijera en los periódicos que me honran acogiendo mis pobres producciones”.

Tierra gallega botaba a andar curiosamente o 1 de setembro de 1903 e Wenceslao formaba parte da redacción inicial. Alí seguiu a traballar cando dirixe tamén *La Defensa*. Deixou a redacción a finais de 1906, sendo redactor xefe²⁴.

Nesta publicación descubriu os éxitos e os perigos do xornalismo, como comentaba a un amigo nunha carta sen data que se pode consultar na súa Fundación:

“Agradezco muchísimo el interés que tomas por nuestro proceso. Esto lo siguen las autoridades civiles. Lo originó un suelto titulado “¡Imbécil!” que dedicamos al Gobernador. Afortunadamente no estoy en el caso de aceptar tus espontáneos ofrecimientos. Hemos logrado hacer que el Gobernador presentase su dimisión y creo que Fernández Diéguez, nuestro director, asumirá la responsabilidad del artículo denunciado”.

Grazas a outra misiva, neste caso do pintor Vicente Díaz González a Wenceslao, confirmamos que con 22 anos estaba de director na cidade departamental. Nesa misiva, con data do 13 de setembro de 1907, Díaz González dirixíase ao coruñés como “Director del *Diario Ferrolano*”. Tamén atopamos correspondencia de Wenceslao con data de 1908 e de 1909 (con 23 e 24 anos) co logotipo deste xornal.

El Diario Ferrolano era un xornal típico da época, ao servizo de intereses políticos, en concreto do líder político conservador da cidade. Estando aquí será nomeado

²² *Suplemento Semanal Ilustrado do Diario de España*, 17/12/1950.

²³ En “Crónica impresionista”, 26/03/1903.

²⁴ 2014:105.

directivo da Asociación de Prensa coruñesa no ano 1906.

A inquietude nestes anos de Wenceslao foi tal que o 26 de agosto de 1906 estreou unha obra de teatro. Foi escrita co seu amigo Narciso Castro, con música de Mauricio Farto, pero que non tivo moito éxito²⁵.

3.3. O amor.

Fernández Flórez, ademais de iniciar un camiño no xornalismo, nestes anos tamén comeza a labrar a reputación de galán. Puidemos atopar referencias a diferentes relacións durante a súa xuventude. A primeira delas a través do seu íntimo amigo Salvador Torrado, mestre na escola pública de Vimianzo. Nunha carta que data aproximadamente do ano 1905, escríbelle referíndose a unha moza á que debía facer as beiras:

“(...) deseándote que hagas muchas visitas a la Esperanza, te envía un abrazo tu amigo”.

Dá a impresión de que por unha ou por outra razón o coruñés non debía ter boa sona. É por iso polo que mentres traballaba para *Tierra Gallega*, lle pide por escrito a un amigo un favor con respecto a unha mozas:

“Temo que Sambrina o Lens, a quienes, como te dije, traté duramente, irritado por su hipocresía, sigan desempeñando su papel de destrozadores de reputaciones y hayan llevado chismes y líos de comadres holgazanas a la blanca casita. Me corrobora en esta creencia cierta frialdad que creo observar en las señoritas de Anguita, cuya casa he dejado de frecuentar”²⁶.

Na Fundación Wenceslao Fernández Flórez podemos atopar numerosa correspondencia con varias mozas e mulleres ao longo do tempo, como por exemplo con Alejandra García, con quen intercambiaría algunha que outra carta amorosa. Non obstante, unha das mulleres que marcou a súa vida foi unha modista coruñesa. Non temos o seu nome exacto, pero diferentes autores sinalan que con ela ten tivo o seu único fillo, nacido o 21 de febreiro de 1907. Levou o seu mesmo nome: Wenceslao Muñíos Figueiras.

O primeiro apelido non estrañará a ninguén se temos en conta que non casou con esta moza nin recoñeceu o cativo.

Pedro de Llano conta que se adoitaban ver con frecuencia tanto na Coruña coma en Ferrol, onde traballaba daquela Wenceslao. Polo visto, “parece que al padre le desagradó que el niño fuese inscrito en el Registro Civil sin estar él presente, aunque hacía ocho días que naciera, y su reconocimiento se fue demorando sin que nunca llegase a producirse. No obstante, el hecho fue asumido, y los novios siguieron siéndolo dos o tres años más, y Wenceslao padre podía ser visto en La Coruña paseando con su hijo de la mano. Incluso fue él quien corrió con el gasto médico y de la nodriza, necesaria dada la escasa leche materna”²⁷.

Iso si, durante esta relación, Wenceslao adoitaba dicirlle á nai do seu fillo algo que

²⁵ 2014:116.

²⁶ Carta depositada na Fundación Wenceslao Fernández Flórez.

²⁷ Llano López, Pedro de (Bocelo): *Wenceslao Fernández Flórez. El escritor y su obra*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985.

cumpriu:

- “Nena, si no me caso contigo, no me casaré con nadie”.

Transcorrido pouco tempo dende o nacemento do seu fillo, atopamos correspondencia entre Wenceslao e outra muller, Maruja Blanco. A primeira carta data do 01/05/1908 e a última do 02/02/1909.

As misivas envíanse en sobres nos que se pode ver o logotipo do *Diario Ferrolano*, aínda que durante este período Fernández Flórez tamén remite cartas en follas co membrete de director do semanario *La Defensa*, no que segue a colaborar.

Resulta curioso que algunhas das misivas se envíen a través dunha terceira persoa, unha tal Celia Vázquez. Pode verse incluso que levan dobre sobre e o propio Wenceslao referenciaba nunha que “Si no abren las cartas en tu casa, voy a suprimir el segundo sobre”. Cabe supoñer que seguramente aos pais de Maruja Blanco non lles facía graza que a súa filla tivese relacións cun home que tiña un fillo non recoñecido.

Analizando o contido das cartas, escritas dende a distancia, obsérvase que adoita insistir na falta de cariño desta moza e na frialdade das palabras que ela lle escribe. Empregaba unha especie de chantaxe emocional:

“Esperaré esos cuarenta años que dices te hacen falta para tomar cariño a una persona, a ver si después, en lugar de estas cartas me escribes otras con mejor voluntad y cariño”²⁸.

Fernández Flórez recibía cartas de Maruja Blanco os mércores e os venres e adoitaban verse os domingos. Aínda así, as cousas como parella non semellaban gustarlle a Wenceslao:

“Lo que es de todo preciso es que tengamos algún momento libre para hablar. Me es igual que sea en tu portal o en cualquier otro sitio. (...) Si encima de esto te escapas en llegando al portal... Ya sé que vas a decir que se puede hablar de todas maneras. Hablar como amigos sí; hablar como novios, no. Eres tú la única que piensas de ese modo tan raro, porque desde Celia hasta todas las demás, desde la última aldeana hasta la primera señorita dedican unos minutos a hablar con sus novios donde no puedan molestarles los extraños. Creo que esto no me lo puedes negar”.

Descubrimos nestes escritos a un Wenceslao moi namoredeiro, que botaba man de moitos tópicos e frases un tanto “cursis”. En todo caso, é preciso ter claro que pertencen a un contexto privado, co cal nada teñen que ver coa súa faceta literaria e xornalística:

“Eres muy mala. Cuando dices esas cosas, quisiera ser ya tu marido para castigarte besándote muchas veces, hasta que pidieses perdón”²⁹.

Se facemos caso do dato destoutra misiva, o coruñés xa estaría relacionándose con Maruja Blanco tan só catro meses despois de nacer o seu fillo:

“No esperaba que me prohibieses verte hoy, día 12, en el que hace dos meses que nos hablamos. (...) todo el afecto que te tengo me rebosa el alma y todo lo daría por tener

²⁸ Con data de 29/04/1908.

²⁹ 21/05/1908.

alas como los pájaros y volar a tu lado cuando lo deseara –que lo deseo siempre”³⁰.

Continúan as demostracións de afecto en máis misivas escritas polo xornalista:

“¿Qué he de contestar yo a tu carta sino decirte que me tienes completamente loco, y que no vivo para nadie más que para ti?”³¹.

“(…) me dedicaré exclusivamente a mi reina de ojos grandes, a la que quiero más que a mi misma vida y que tan malos ratos me hace pasar. (...) dame un beso el domingo, y no abriré la boca más que para decir que te quiero. Y bien sabes tú que aunque pasase toda la tarde entera diciéndotelo, no llegaría a decir todo lo que te amo yo. Me tienes completamente embrujado”³².

“(…) mi mayor ilusión es pasar la vida entera a tu lado, mirando tus ojos divinísimos y queriéndonos tanto que para nosotros no haya más personas en el mundo que nosotros dos”³³.

“Te quiero más de lo que tú te figuras, y si muchas veces me disgusto contigo es porque me parece que no correspondes bien a este cariño del que tú no te has dado cuenta exacta. Desearía una demostración franca de afecto, como las que yo te doy, sin rodeos ni disfraces. El día que yo tenga una absoluta confianza en tu cariño, variarán completamente las cosas”³⁴.

“Me imagino yo ahora lo que será vernos diariamente cuando yo consiga huir de este Ferrol y vaya a La Coruña, y más aún, lo que será cuando tú y yo nos pasemos la vida constantemente juntos, y no haya reparos en que te bese cien o doscientas veces por minutos. Francamente, he pensado hoy en abandonarlo todo, presentar la renuncia de mi cargo y marcharme a vivir a tu lado”³⁵.

“Ya sabes que he tomado en serio mis relaciones contigo, y que no iba a andar con tonterías tratándose de algo que, si mis deseos se cumplen, durará lo que duren nuestras vidas”³⁶.

“Esta noche he estado mirando el rizo de pelo tuyo que tengo en mi poder, y lo he besado, hebra por hebra. ¡Así pudiese besarte yo a ti en persona!”³⁷.

“Tú sabes que yo soy como siempre, que te quiere como siempre, acaso más; que no hay en mí otra diferencia sino que antes iba con alguna más frecuencia a La Coruña y ahora no puedo ir”³⁸.

Nun escrito mesmo se mostraba clasista. Afirmaba que a súa posición como director dunha publicación obriga a non relacionarse con determinadas compañías:

“(…) te ruego que no me hagas acompañar a Isabel ni a Flora. (...) Al fin tienes que convencerte de que el puesto que yo ocupo exige formalidad, y la gente hablaría de mí si me viese de paseo con tales muchachas, que no tienen nada de particular, pero que

³⁰ 12/06/1908.

³¹ 26/06/1908.

³² 17/07/1908.

³³ 01/05/1908.

³⁴ 17/07/1908.

³⁵ 10/08/1908.

³⁶ 21/11/1908.

³⁷ 01/12/1908.

³⁸ 09/01/1909.

la gente no alterna con ellas”³⁹.

Loxicamente, a pesar do apaixonado que semellaba Wenceslao nestas cartas, nas que incluso insinúa que deixaría o seu cargo como director dun xornal por estar con ela na Coruña, a relación non seguiu adiante. De feito, non chegou a formalizar relación con ninguén ao longo da súa vida. Hai unha especie de historia arredor da familia que di que estableceron un “pacto” polo cal ningún dos irmáns casaría. Certo ou non, a verdade é se trataba dunha familia que sempre viviu moi unida e estruturada arredor da figura da nai:

“(…) bien fácil es deducir que no se casó porque no quería separarse de su madre, la cual, como todas las madres, seguía considerando al hijo como si fuese un joven inexperto que necesitaba de sus consejos y cuidados”⁴⁰.

Algún estudoso incluso sinala que o único irmán que contraeu matrimonio, Antonio Luis, quedou apartado da herdanza familiar e non tiña gran trato coa familia. Non obstante, esta afirmación é falsa, como puidemos ver grazas á prensa da época. Na hora da súa morte estivo ao seu lado, polo que si que tiña relación co resto da familia:

“En el momento de sobrevenir la muerte rodeaban al escritor sus hermanos María de la Concepción, Antonio Luis y Félix”⁴¹.

“(…) y en la presidencia del duelo familiar, don Félix y don Antonio Fernández Flórez”⁴².

“Acompañaron al extinto desde Madrid sus hermanos doña Concepción, don Félix y don Antonio”⁴³.

Volvendo de novo ao fillo, unha das súas facetas biográficas máis descoñecidas e enigmáticas, Pedro de Llano comenta que chegará a ser capitán do exército e que Wenceslao mantivo con el unha relación moi peculiar. Estraña o feito de que non o recoñecese, sendo el tamén fillo natural (pero recoñecido).

A pesar disto, tivo unha serie de contactos esporádicos con el ao longo da súa vida. Mandáballe cartas de cando en vez e mesmo coa chegada da República se reúne con el para saber se lle gustaría que o recoñecese como fillo (algún autor apunta ao feito de que había rumores de que a o goberno pretendía lanzar unha lei que obrigase ao recoñecemento dos fillos naturais, o que provocou que o noso autor tratase este tema co seu vástago). O fillo de Wenceslao coméntalle que lle gustaría ser recoñecido, aínda que por unha decisión voluntaria.

Non se sabe moi ben o por que, pero o caso é que nunca lle dará o seu apelido. Isto non sacaba que solicitase fotos dos seus netos e ofrecese cartos para os seus estudos. Mesmo estando a punto de morrer, Wenceslao tampouco se esquecería do seu fillo e mandouno chamar, segundo de Llano.

Pero o certo é que tampouco hai constancia documental destes feitos. O que si, nun dos seus artigos, Fernández Flórez ábrese un pouco e o que di alí acaso sirva para explicar en parte a súa relación. Trátase dun escrito no que unha alma ten que dar conta

³⁹ 26/06/1908.

⁴⁰ García-Diego, en *Blanco y Negro*, 16/05/1954, pág. 17.

⁴¹ *ABC*, 30/04/1964.

⁴² *La Vanguardia*, 01/05/1964.

⁴³ *La Vanguardia*, 02/05/1964

dos seus pecados na vida. Semella bastante autobiográfico en canto que fala de que aínda non escribiu unha grande obra pola que debería ser recordado e comenta os avatares do levantamento, da República e da persecución sufrida por parte de milicianos. Nun momento dado, repasando os seus pecados lembra:

“(…) la mala pasada con que había impedido probablemente la felicidad de Dorotea. Sí. Aquello había estado mal. La verdad es que la engañó donjuanesicamente y la dejó abandonada, con aquella criatura nacida del falso amor... cierto que cada mes le enviaba algunas pesetas, pero no creía haber redimido con ello su grave pecado”⁴⁴.

Se realmente este relato tivera relación coa súa vida (hai que pensar que o escribe despois dun momento moi duro, tras vivir escondido no Madrid da Guerra Civil, polo que semella un artigo para redimirse), non estaba namorado da nai do fillo e deixouna abandonada. Como intentando limpar a súa conciencia, busca culpabilizar a muller, xa que o xefe da oficina celestial lle di que “hay seis pecadores que se acusan de haber engañado a Dorotea y de ser los padres del hijo de Dorotea”.

Aproveitamos para indicar que outro dos grandes misterios do coruñés é precisamente o da súa soltería. Hai constancia de que tiña “amigas”, pero nunca casou:

“A Fernández Flórez le gustaba muy poco que se indagase en su vida privada. Le molestaban, especialmente dos preguntas: cuándo había nacido y por qué no se había casado. Y estas dos preguntas le fueron formuladas cientos, miles de veces”⁴⁵.

Como veremos máis adiante, non cre no matrimonio, senón noutro tipo de relacións. Non obstante, abriuse con algún amigo, como Mainer, que lle preguntaba pola súa soltería:

- “No ha sido en mí una actitud preconcebida. A muchos hombres les casa el hotel o la pensión. Yo he tenido siempre familia y no he sentido así como la necesidad de crear otra. Pero no descarto, ni mucho menos, la posibilidad de casarme aún.

- **¿Qué puede atraerte más de una mujer? ¿Talento, belleza, bondad, situación social?**

- Creo que un hombre se prende siempre por lo físico. Así como la mujer no ama sino administra, a nosotros no nos ocurre eso. Son infinitos los hombres de valer que se casan con la cocinera. En cambio nunca he oído que una mujer se case con su chófer.

- **¿Entonces la inteligencia femenina...?**

- No estorba. A mí personalmente me parece que la mujer ha de ser inteligente. Sólo a los hombres que no tienen nada dentro de la cabeza les asusta la mujer inteligente. (...)

- **¿Partidario del matrimonio?**

- El matrimonio, en principio, es una buena idea. Lo que ocurre es que es una idea que no está bien resuelta”⁴⁶.

⁴⁴ ABC, 26/11/1938.

⁴⁵ Blanco y Negro, 16/05/1954, páx. 17.

⁴⁶ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1644.

Como veremos máis adiante, para el o matrimonio será unha especie de cárcere. É certo que vive moi atado á súa familia, e esta, ademais de xirar arredor da nai, tamén se centra na figura de Wenceslao. Hai que pensar que todos marchan a Madrid a vivir con el e que os irmáns realizan tarefas de apoio ao seu traballo como xornalista (pasar a máquina escritos, recompilar artigos,...). Fernández Flórez foi un home ao que lle gustaba gozar da vida, ter novas experiencias e, rompendo as regras sociais da época, cre que nunca sería feliz dentro dun casamento ao tempo que non existe unha muller que lle faga sentir a necesidade de casar.

Botando man de novo doutra cita dun personaxe que protagoniza un dos seus escritos, estamos ante unha persoa que non cre nos formalismos da época, na visión que os seus coetáneos teñen do amor e da familia. Así, Quintán, un home solitario que vive no alto dun monte, explicaba:

“Modifiquen el concepto de familia y el de pudor (ambos convencionales y, por lo tanto, rectificables) y cambiará el sentimiento amoroso”⁴⁷.

3.4. De Ferrol á Coruña.

A nivel laboral, deixamos a Fernández Flórez como director dun xornal en Ferrol. Sabemos que estivo nesta urbe ata 1911, cando regresa á Coruña, onde ese mesmo ano pasa a formar parte da redacción de *El Noroeste*. Aquí terá outra nova moza, filla dunha respectable familia, coa que estará varios anos, mesmo despois de marchar a Madrid.

Non están claros os motivos polos que deixa de traballar na cidade departamental, pero o certo é que algo pasa. Nunha carta do 4 de marzo de 1909 (non é segura esta data pola caligrafía), o seu amigo Manuel María Puga, “Picadillo”, lamentase da situación na que se atopa, dando a entender que está sen traballo:

“Mi distinguido amigo: Leo con verdadera pena tu carta del 28 de febrero y digo con verdadera pena porque he tenido siempre un gran cariño y hoy conservo un buen recuerdo de tu pobre padre. No te sé ocultar que tengo grandísimo interés por todos vosotros y que si en mi mano estuviera, no permanecerías un minuto más desempleado, y tu madre y tus hermanas estarían en una situación más próspera que la que tienen hoy.

En las actuales circunstancias me veo imposibilitado de pedir a Lombardero favor ninguno, porque lo tengo ya desesperado con mis constantes recomendaciones, y como tiene gran confianza conmigo, ha tomado el partido de no hacerme caso.

Conozco como mi propia casa la Redacción, Administración, Imprenta y Talleres del Noroeste. Tanto en la Redacción como en la Administración, que es donde pudiera recomendarte ser empleado, hay plazas de sobra ocupadas con personal que cumple muy bien con su deber e imposibles por lo tanto de dejar vacantes.

Con estos precedentes comprenderás que te engañaría si te hiciese concebir momentaneamente la más pequeña esperanza de colocarte, pero te prometo hacer por ti cuanto me sea posible cuando la ocasión y mis medios sean más propicios a ese fin.

Un poquito de paciencia, barajárselas por ahí como se pueda, que Dios aprieta pero no ahoga, y al que es trabajador y honrado tarde o temprano le aparece la recompensa, y cuando pueda ten la seguridad de que ha de complacer”.

⁴⁷ En “Por la escondida senda”, *ABC*, 02/10/1924.

Un mes máis tarde comezou a escribir en *El Noroeste*. Non está claro se houbo recomendación por este ou por outro lado, pero o seu director acabou contratando a Wenceslao, que traballará para o xornal durante sete anos.

O diario herculino, de tendencia maurista, foi o último medio galego no que traballou fisicamente (continuou colaborando con outros dende a distancia). Neste periódico, dirixido por José Lombardero Franco, compartiu manchetes con grandes profesionais como Antón del Olmet, Manuel Puga, Pan de Soraluce, Leonardo Rodríguez Díaz ou Alfredo Telo.

Continuaba moi ligado á Asociación da Prensa da Coruña. En 1912, como secretario que é da institución, realiza un discurso facendo un balance do ano, destacándose o feito de que morrera un dos seus mentores, Lombardero:

“Fernández Latorre primero y Lombardero después han dejado en la prensa coruñesa huecos que no podrán llenarse. Ambos eran los maestros venerados, los hombres de claro talento, de comprensión maravillosa y amplia. A ambos debe el periodismo coruñés su modernidad y el orgullo de ser citado como modelo de la prensa provinciana”⁴⁸.

El Noroeste foi mercado un tempo despois polo grupo do catalanista Cambó. Daquela o noso escritor aínda seguía a publicar as súas crónicas no xornal (xa dende Madrid). Pero o cambio de propietario provocou que a redacción ao completo abandonara o diario e fundara outro novo, chamado *El Orzán*. Non obstante, Wenceslao seguiu a escribir en *El Noroeste* unhas semanas máis, en concreto ata marzo de 1918, para despois facer o mesmo que os seus antigos compañeiros. Iso si, hai que sinalar que a figura de Cambó atraeu profundamente a Wenceslao.

O certo é que o autor xa gozaba, nesa época, de certa fama entre os seus compañeiros, como recolle Tomás Borrás:

“(...) Pérez Lugín me dijo que en La Coruña había dos periodistas de canto de gallo: Alejandro Barreiro, director de “La Voz de Galicia” y Wenceslao Fernández Flórez, cronista de “El Orzán”⁴⁹.

3.5. A marcha a Madrid.

Fernández Flórez vaise a Madrid en febreiro de 1914. Non está claro se marcha como xornalista ou como funcionario. Polo visto, sáelle unha nova oportunidade laboral na capital, pero semella que a maior parte do seu soldo era como funcionario. De feito, na cidade da Coruña semella que tamén traballaba na Xunta de Emigración e, máis tarde, fará o propio na Dirección Xeral de Aduanas en Madrid. Isto non é de estrañar, se temos en conta que era un feito moi común entre os xornalistas da época ter dous traballos, o que permitía gozar dunha economía máis saneada. Fernández Flórez, anos máis adiante, explicaría nun artigo estes primeiros momentos en Madrid:

“Recién llegado a Madrid, cuando yo era no sé que de Hacienda, me destinaron a aquella Dirección General. El Estado había elegido una habitación de tres metros cuadrados, llena de suciedad y de papeles, para encerrarnos por las mañanas a mí y a un andaluz muy simpático, que era mi jefe nuestra misión era revisar las cuentas de las

⁴⁸Wenceslao Fernández Flórez, Asociación de la Prensa de la Coruña, marzo de 2007.

⁴⁹ABC, 09/01/1957, pág. 3.

Aduanas y hacer con nuestros pulmones ensayos que asegurasen el futuro de las máquinas aspiradoras de polvo. (...) Duré muy poco en el cargo. Al comprobar la primera liquidación (...), sufrí mucho; pero pude descubrir que había un error considerable. (...) Entonces fue cuando me destinaron a otra oficina donde había una máquina que multiplicaba sola. (...) Huí –esto ya lo he referido en otra ocasión- y poco después me divorciaba de ese Estado cicatero, minucioso, enredador, cominero y finchado, que deforma a sus empleados hasta hacerles casi tan ruines como las pagas que les da”⁵⁰.

Nalgunha ocasión, como indica neste artigo, sinala que foi el mesmo o que deixou o seu posto en Facenda a causa de que lle mandaran estudar as contas da Aduana Santa Marta de Ortigueira. Di que para el os números eran algo insólito, que o facían sentir impotente, así que lle dixo como excusa ao seu responsable que se negaba a seguir desenvolvendo o seu traballo porque tiña que mirar os números dun concello galego, coma el. Destínano a outro departamento e alí descobre a máquina de sumar, con tantas columnas para sumar e tantos decimais que o asustan. Non obstante, xa sabemos que o propio Wenceslao, ante a falta de datos sobre a súa vida, moitas veces tende a ficcionalizar acontecementos. Resultaría moi raro este feito, precisamente porque non andaba sobrado de cartos e ten toda unha familia que manter. Pero el di que a partir destes sucesos renunciou á súa credencial como burócrata para consagrarse ao xornalismo e á literatura.

Non obstante, a prensa coruñesa indicaba que a súa marcha se debía a que lle saíra unha oportunidade laboral noutro medio:

“Para Madrid sale hoy Wenceslao Fernández Flórez, uno de los más jóvenes y más distinguidos escritores gallegos. (...) Desde luego entrará a formar parte de la redacción de El Parlamentario, un periódico que Luis Antón del Olmet, otro notable y batallador periodista, gallego de adopción, va a fundar en la corte dentro de pocas semanas”⁵¹.

“Abandona el distinguido periodista a esta capital, para dedicarse en la Corte a su profesión, viendo así realizados sus grandes deseos. El joven periodista entrará a formar parte de la redacción de un nuevo diario, cuyo puesto le ha sido ofrecido, y seguirá colaborando también en nuestro colega ‘El Noroeste’”⁵².

Tamén se ten escrito que antes deste ano, Arturo Álvarez lle ofrecera ir a un xornal madrileño, pero que Wenceslao botou os seus números e, ao non darlle as contas, decidiu seguir como estaba. Desta vez si que deberon de saírle e incluso sabemos, pola correspondencia que hai na súa Fundación, que a data inicial da partida era outubro de 1913⁵³.

En calquera caso, *El Noroeste*, no que traballaba, recolle a súa partida na portada do 17 de febreiro de 1914:

“Nuestro entrañable compañero WFF, que tan brillantes campañas ha hecho a nuestro lado y tan estimado supo hacer, aquí y fuera e aquí, su prestigiosa firma, sale hoy para Madrid.

Llamado en las más halagüeñas condiciones por un periódico de la Corte, Flórez va a proseguir allá, en la amplia esfera que sus admirables facultades literarias merecen,

⁵⁰ ABC, “La mujer y la Audana”, 26/07/1934.

⁵¹ “Fernández Flórez”, en La Voz de Galicia, 17/02/1914. Páxina 31, do Tomo I de “Comentarios y juicios de la prensa”.

⁵² “Compañero en Madrid”, en *El Eco de Galicia*, 17/02/1914. Tomo I de “Comentarios y juicios de la prensa”.

⁵³ En Longueira, 2014:53.

la carrera a que le impulsaron la vocación o el destino. Seguros estamos de que la vida madrileña, donde tantos fracasan, habrá de reservarle el hueco señaladísimo que cuadra a su talento, su dominio de los secretos profesionales y su íntegra rectitud de corazón.

Su marcha no puede menos de alegrarnos por lo que tiene de ascenso para el periodista provinciano trastocarse en cortesano y por la convicción que abrigamos que solo allá, donde se hacen y se deshacen nombres, pueden las carreras periodísticas ser brillantes y efectivas, en vez de ser la oscura y sorda consunción de una vida sobre las cuartillas. Pero nos entristece profundamente de un modo egoísta, al hacernos perder la diaria convivencia con un compañero tan excelente y tan querido.

Fernández Flórez, que sigue formando parte principalísima de la redacción de EL NOROESTE, colaborará diariamente con nosotros desde Madrid.

Inútil será que digamos cuantas prosperidades y alegrías en su nueva vida le deseamos al despedirle”.

Uns días máis tarde da súa partida, sae no mesmo xornal un artigo do propio Wenceslao, con firma do 19 de febreiro, comentando este cambio:

“Lector amigo: me he mudado unas cuantas puertas más arriba, y, como tú y yo somos conocidos viejos, de hace años, me creo en el deber de ofrecerte mi casa: estoy en Madrid. Tú y yo procuraremos reírnos un poco de este Madrid, con nuestro desdén de provincianos encantados de la provincia”⁵⁴.

Dende a capital realizou as súas primeiras crónicas parlamentarias, que foron publicadas en *El Noroeste* baixo o xenérico título de “Madrid”. A primeira delas verá a luz o 22 de febreiro de 1914.

Algún biógrafo ten explicado que á súa chegada á capital vive nunha pensión situada na rúa Augusto Figueroa, que lle atopa o poeta Marciano Zurita. Non tardará moito en marchar de alí a outra casa da rúa Tetuán. Polo visto comía moi mal no anterior establecemento.

Colabora na revista *Blanco y Negro* xa dende 1912⁵⁵, a onde chega da man do seu amigo Hernández Catá, e tamén escribe en *El Liberal*, ademais de noutros medios que se poden ver no Anexo 1 deste traballo. O certo é que na capital non parou de percorrer redaccións. Se facemos caso de Antonio de la Villa nun artigo recollido por Longueira, o coruñés pasouno mal. Fixo de todo nos xornais, tiña un aire moi tímido, semallaba “triste, que vagaba por Madrid como una sombra, y apenas hablaba, ni reía, ni fumaba”⁵⁶.

Moitos consideran que o éxito comeza a lle sorrir a partir da súa grande oportunidade: o *ABC*. Pero outros xa din que precisamente esa inquietude vital e laboral, a que nunca paraba nunha redacción e que ía tecendo unha rede de contactos en diferentes medios, lle permitiron vivir cada vez mellor. Así o indica Rosa María Echevarría:

“(…) comienza a adquirir una mayor seguridad en sí mismo, ya que Alfredo Vicente le contrata dos crónicas al mes para *El Liberal* retribuidas cada una a 25 pesetas, la misma cantidad que cobran firmas destacadas como las de Gómez Carrillo, Chaves Nogales y algunos otros. Sus contactos con los distintos medios se van ampliando y

⁵⁴*El Noroeste*, 21/02/1914.

⁵⁵*Blanco y Negro*, 05/10/1957, pág. 41.

⁵⁶ 2014:156.

continúa con sus colaboraciones en *El Diario Gráfico* de Barcelona, mientras Hernández Catá lo recomienda al director de *Blanco y Negro*, revista que gozaba de gran prestigio así como a *Nuevo Mundo*. En estas dos publicaciones aparecieron sus primeros relatos madrileños. En concreto *Blanco y Negro* publicó su primer cuento, “Grano de sal”⁵⁷.

Miguel Pérez Berrero, comenta⁵⁸ que unha vez comeza a escribir en *Blanco y Negro*, “todo empezó a ser coser y cantar y siempre siguió siéndolo”.

En Madrid, que é onde se dá a coñecer, Wenceslao conta con varios valedores. O primeiro deles é Luis Antón del Olmet. Este contrátao como redactor para o plantel do seu diario conservador, *El Parlamentario*. Creado o 1 de abril de 1914, tratábase dun diario polémico, que buscaba o enredo e que tiña escaso éxito económico (malviviou ata o ano 1931). Fernández Flórez dáse conta de que está en perigo a súa reputación profesional ao escribir nun diario tan “amarelista”, polo que pronto cambia de aires. O noso autor, nun artigo, lembra como foi o primeiro aniversario naquela publicación:

“Hoy nos hemos reunido los que redactamos ‘El Parlamentario’ para festejar el suceso de haber llegado a cumplirse el primer año de vida del periódico. Place ahora recordar aquellos días de su fundación, que fueron también los primeros que nosotros hemos pasado en la Corte, con un fardo de anhelos y de temores a costas”⁵⁹.

Tal semella ser a súa progresión, que mesmo os políticos chaman á súa porta para intentar aproveitar o seu nome e converter en votos os lectores fieis que estaba a conseguir. Así o recolle Alicia Longueira, cando sendo cronista en *El Parlamentario*, o chamou o conde de Bugallal, ministro de Gobernación con Dato, para ofrecerlle “la posibilidad de presentar mi candidatura en las elecciones de nuevas Cortes. Como mi camino no era aquel, carece de mérito el que rehusase. Yo no tengo más que mi pluma – le conteste, agradecido- y mi pluma no tiene más que su independencia. Si le ponemos un letrero, yo pierdo lo único que poseo y usted no ganaría nada”⁶⁰.

De *El Parlamentario* pasa a dirixir *La Ilustración española y Americana* grazas a Azorín, que o coñece en *Blanco y Negro*. Este recoméndao a Picavea, director da publicación, para que traballe como secretario de redacción, aínda que na práctica ocupe o cargo de director literario. O coruñés así o confirma:

“(…) dirigí durante un año “La Ilustración Española y Americana”, cuando se remozó y contrató las colaboraciones de los mejores escritores y dibujantes de la época”⁶¹.

Estamos en xaneiro de 1915. Varios diarios coruñeses recollen a noticia:

“(…) nos alegramos del acierto de “La Ilustración” al elegirle para el significado cargo de redactor-jefe de la publicación que remozó”⁶².

“Ha sido nombrado redactor-jefe de La Ilustración Española y Americana nuestro muy querido compañero de Redacción don Wenceslao Fernández Flórez”⁶³.

⁵⁷ 1987; 34.

⁵⁸ *ABC*, 16/01/1957, páx. 9.

⁵⁹ En *El Noroeste*. “Hace un año”. 04/04/1915.

⁶⁰ Marino Gómez Santos: *Doce hombres de letras*. Editora Nacional, 1969, Madrid, páx. 73. Recollido de Alicia Longueira, 2014:176.

⁶¹ *Suplemento Semanal Ilustrado do Diario de España*, 17/12/1950.

⁶² “Un compañero”, en *La Voz de Galicia*. Páxina 43 do Tomo I de “Comentarios y juicios de la prensa”.

⁶³ “El redactor-jefe de La Ilustración”, en *El Parlamentario*, 19/01/1915. Páxina 4, Tomo I de “Comentarios”.

Non obstante, un anos despois, Picavea acabárase desinteresando por esta publicación no momento de fundar un banco (de feito, en xaneiro de 1916 a portada xa anuncia que Francisco Cobos era o “director-propietario). Varios xornais indican que antes da chegada do coruñés o xornal era “insulso y de escasa lectura”⁶⁴, ao tempo que recoñecen que a man de Fernández Flórez o converteu nun referente moito máis fresco e ameno, con mellores firmas.

3.6. O éxito.

Como recolle *El Noroeste*, a progresión en Madrid do coruñés é enorme. En pouco tempo pasa de ser practicamente un descoñecido a colaborar con numerosas publicacións:

“Una noche lo tropecé en la calle de Alcalá. Venía a “El Parlamentario”; con un destino en Hacienda, con el mismo sueldo, además, que le asignaban en “El Noroeste”... Un principiante que debutaba en Madrid con noventa duros todos los meses. Al tercero, sobre todo lo dicho, colaboraba en “Blanco y Negro”, en “El Liberal” y en “El Imparcial”. Al quinto le compraron una novela, y al noveno o décimo, otra. Su firma se cotizaba en las administraciones.... ¡Ganaba dinero!

Tenía tiempo para todo: para sus impresiones parlamentarias, para sus comentarios de actualidad, para sus cuentos. Al año colaboraba también en ese “Día Gráfico”, al año y medio compra Picavea “La Ilustración Española y Americana”... se le presentó Flórez a ofrecerle unas entrevistas, hablan durante media hora, y de golpe y porrazo queda nombrado redactor jefe de la prestigiosa revista”⁶⁵.

Pero o salto máis importante de Fernández Flórez chega con *El Imparcial*. Dirixido por Luis López Ballesteros, é un dos grandes xornais do momento. Ten un posto moi importante, como redactor político, informando de todo o que acontece no Congreso. Non obstante, non vai traballar aquí por moito tempo. Ao cabo dun tempo é despedido. Arrarás explícanos os motivos:

“Verse el escritor en el Palacio y creerse en sus glorias, todo fue uno; allí encontró lo que necesitaba: buena calefacción, asientos cómodos, biblioteca, bar... Se olvidaba de la información política, entregándose por entero a escribir artículos para los periódicos de provincias en los que colaboraba. Un día, cuando más ilusión estaba dedicando a esta labor, le sorprendió el redactor jefe:

- ¿Qué hace usted?- inquirió grave.

- Un artículo.

- ¿Pero usted no sabe que en este momento Dato hace importantes declaraciones en los pasillos?

- ¡Dato! Debo decirle -respondió Fernández Flórez por todo disculpa- que yo no estoy presentado a ese señor.

La contestación dejó estupefacto al redactor jefe.

Al terminar el mes, Fernández Flórez quedó cesante. Pero esta contingencia no le afligió

⁶⁴ “Los grandes periódicos”, en *El Correo* de Valencia, por Manuel G. Domingo. 14/07/1915.

⁶⁵ “Los que triunfan”, en *El Noroeste*. Asinado por Arturo Álvarez. Pp. 45-46, Tomo I de “Comentarios”. Seguramente agosto de 1915, por outro artigo idéntico, pero publicado en *El Liberal* o 15 dese mes.

mucho”⁶⁶.

Pode que non se aflixira moito, pero o certo é que deixaba escapar unha grande oportunidade profesional. Non obstante, virían outras. Wenceslao non só traballaba para este diario, senón que colaboraba para máis publicacións, como vimos. El mesmo indicaba que tiña moi doado acceso ás redaccións da capital: “Nada de ‘lucha’. Siempre encontré el acceso fácil en editoriales y redacciones”⁶⁷.

De feito, en xullo de 1915, de visita na Coruña, son moitos os que se reúnen para facerlle un banquete polos seus éxitos. Alí non faltan nin o alcalde herculino, Abad Conde, nin os senadores Linares Rivas e Gómez Ocaña, nin os deputados ás Cortes Wais e Ozores Prado, nin presidente da Cámara de Comercio.

Estamos no verán de 1916 e Picavea, que non se esquece do galego, envía a Wenceslao a San Sebastián a escribir crónicas para o seu diario *El Pueblo Vasco*, que logo agrupará baixo o nome de “Las gafas del diablo”. Trátase de artigos cargados de humor, que teñen moi boa acollida. Nese verán tamén recibe o encargo de Alfredo Vicenti, director de *El Liberal*, de escribir para este xornal un artigo diario, polo que recibe 25 pesetas por cada un.

O seu paso por San Sebastián é moi importante xa que, a partir deste momento aplica, ás súas crónicas un punto de vista que é a razón de gran parte do seu éxito. Así o explicaba o propio Wenceslao:

“Cuando fui por primera vez a escribir crónicas a San Sebastián, enviado por Picavea, quise hacer algo diferente a lo que hacían los demás, sustrayéndome a la vulgaridad, al uso de las notas de la sociedad o entrevistas a políticos y aristócratas. La idea me la dio un cartel que en la calle anunciaba el Sindicato de Iniciativas. Me pareció divertido que las iniciativas estuviesen sindicadas, y ese detalle me señaló el nuevo camino que buscaba. (...) Y ante el éxito que obtuve, decidí aplicar también el humor a las crónicas políticas”.

Estas colaboracións alóganse ata o mes de agosto. Case rematado o verán, Fernández Flórez marcha á Coruña a descansar, aínda que non por moito tempo, xa que as ofertas lle choven. Alí recibe unha carta de Miguel Moya louvando o seu traballo e ofrecéndolle un posto fixo en *El Liberal*, no que entraría cobrando unha cantidade nada frecuente para ese tempo, 1.000 pesetas ao mes. Echevarría Pazos indica que Moya “intenta incorporarle plenamente al ‘trust’ de periódicos progresistas formado por los diarios *El Imparcial*, *Heraldo de Madrid* y *El Liberal* bajo la razón social de ‘Sociedad Editorial de España’”⁶⁸.

Mais as sorpresas non acaban aquí. Ao día seguinte novas posibilidades profesionais chaman á porta. Recibe carta de Luis Silvela, dono de *La Mañana* para que colabore asiduamente no xornal e tamén lle chega un telegrama do director do *ABC*, Torcuato Luca de Tena. No xornal monárquico quedaba un posto baleiro coa marcha de Azorín, que cambia a súas “Impresiones Parlamentarias” pola política. Hai que sinalizar que ademais do ensaísta e novelista alacantino, as crónicas parlamentarias do *ABC* estiveron nas mans de Luis Antón del Olmet e de Francisco Sánchez Ocaña (redactor xefe

⁶⁶ En Echevarría Pazos, 1987:35.

⁶⁷ *Suplemento Semanal Ilustrado do Diario de España*, 17/12/1950.

⁶⁸ 1987:36.

do xornal).

O propio Azorín recomendara a Wenceslao como substituto ideal. Vese que a súa relación en *Blanco y Negro* lle causa unha moi boa sensación e lembremos que antes o recomendara ao director de *La Ilustración española y Americana*.

Chóvenlle, pois as “queridas”. Non dubida en aceptar as 250 pesetas ao mes que lle ofrece Luca de Tena fronte ao maior soldo de *El Liberal*. Sabe que non se pode dicir que non ao diario máis importante da época:

“Incluir su firma en *ABC* era la oportunidad más codiciable para un cronista. Como en un salón recubierto de espejos, los prestigios acumulados en aquellas páginas recibían recíprocamente luz e importancia. Era el altavoz y el escaparate más potente y notorio de la nación”⁶⁹.

A alegría, certamente, foi moi grande para o coruñés. Tanto é así que Pérez Ferrero comenta que, nada máis recibir carta de Luca de Tena, ao escritor galego “le entraron deseos de ponerse en camino al instante y llevar de palabra, personalmente, su contestación, que era un sí como una casa”⁷⁰.

Por outra banda, Fernández Flórez admiraba moito ao escritor que o recomendaba. Así, nunha crónica en *El Noroeste* sinalaba que Azorín se trataba dun “maestro intelectual, el hombre cultísimo, el laborador sesudo, un glorioso prestigio nacional”⁷¹. Mesmo lle dedicou unha crónica enteira sinalando que el foi a súa “adolescencia literaria, es como una mano que hizo correr, con un rumor suave, las cortinas de una ventana y nos enseñó a mirar”. Explica que o alacantino o axudou a conformar a súa visión da literatura, que foi un mestre que o guiou á hora de analizar as cousas e os sentimentos, que é “puro en política y original en literatura e intenso en ideas”, ata o punto de que unha das sementes do seu intelectualismo caeu no espírito de Wenceslao e intenta medrar dentro súa⁷².

Chega pois coa mellor das cartas de recomendación. E o seu traballo no xornal máis lido da época non puido ser mellor, porque o éxito das súas crónicas, “Acotaciones de un oyente”, foi incontestable. A este mérito, Wenceslao restoulle importancia. Lonxe da imaxe que daba Antonio de la Villa, parece que para o coruñés todo foi un camiño de rosas:

“Cuando llegué a Madrid, el verbo que más se usaba era el verbo luchar. Todo decían: “la lucha”, “he venido a luchar”, “soy un luchador”. Yo no he luchado nunca. A mí me bastaron ocho días de *ABC* y la extraordinaria comprensión y libertad que nos daba don Torcuato Luca de Tena, que respetaba absolutamente el criterio de sus redactores”⁷³.

Parelo a este triunfo xornalístico vén o literario. En 1917 gaña o concurso de novelas do Círculo de Bellas Artes coa súa novela *Volvoreta*. O xurado, integrado por Emilia Pardo Bazán, Ortega y Gasset e Pérez de Ayala, considera que a súa obra é a merecedora do premio, 250 pesetas, co que compra un zafiro de Ceilán. Segundo se di,

⁶⁹ “El periodista impar”, *ABC*, 1 de xuño de 1955.

⁷⁰ *ABC*, 16/01/1957, páx. 9.

⁷¹ *El Noroeste*, 05/12/1914.

⁷² *El Noroeste*, 25/04/1914.

⁷³ Marino Gómez Santos: *Doce hombres de letras*. Editora Nacional, 1969, Madrid, páx. 73. Recollido de Alicia Longueira, 2014.

necesitaba os cartos, pero preferiu darse o capricho como unha sorte de lembranza dos primeiros cartos que gañou coa literatura.

Temos, xa que logo, a un Wenceslao que en moi poucos anos pasa de chegar á capital de España a converterse nun dos escritores máis cobizados e lidos. O seu amigo Pedro de Llano afirma que non cre “que en la historia de la literatura española se haya dado otro caso de éxito tan fulgurante”⁷⁴.

Será en *ABC*, diario monárquico e conservador, onde Wenceslao acade todo o seu éxito. Nace unha feliz unión xornalística, como explica Echevarría Pazos:

“A partir de la incorporación a ‘Prensa Española’, la inquieta vida profesional de Fernández Flórez se asienta de modo definitivo, ya que desde el primer momento su trabajo se plantea sobre la sólida base de un absoluto entendimiento con la empresa, como lo demuestra el hecho de que este contrato permaneciera a lo largo de cuarenta y ocho años, es decir, hasta la muerte del periodista”⁷⁵.

Certamente a figura de Wenceslao queda ligada indiscutiblemente a este xornal. Así como noutros colaboraba ou botaba un tempo, a súa relación co *ABC* supuxo un matrimonio profesional estable. Hai que apuntar, non obstante, que seguía e colabora con moitos outros xornais, nalgúns deles durante máis dunha década, como é o caso de *Diario Vasco*, *La Vanguardia* ou *Diario de Barcelona*. Non traballaba de forma exclusiva cun medio, non era o xornalista típico dunha redacción.

A súa primeira crónica no diario madrileño publicouse o 4 de outubro de 1916. O coruñés sabe da responsabilidade que ten ao escribir no periódico máis importante do momento. Ten unha certa inseguridade nun primeiro momento, xa que non tiña moi claro o estilo co que ía enfocar a súa sección. Pero acabará por triunfar e por facer esquecer aos lectores a figura de Azorín.

Mais ese momento inicial, esa estrea no xornal máis lido naquela época, causoulle un gran nerviosismo. O escritor confesaría co tempo que entregou o seu primeiro escrito con certo pánico, sendo incapaz de facer ningunha autocrítica pola crónica que escribira. Deulla ao redactor xefe, Cuartero, un home de poucas palabras, que a leu e non lle dixo nada. Wenceslao marchou para a casa pensando que non se ía publicar e que aquela fora a súa primeira, pero tamén a súa última impresión parlamentaria no *ABC*. Para a súa sorpresa, publicouse cun título que lle puxo Cuartero, “Acotaciones de un oyente”.

Aos oito días, o propio rei Alfonso XIII interésase por saber quen escribía estas columnas parlamentarias, xa que ían sen firmar. Dende aquel momento, o nome de Wenceslao Fernández Flórez non deixaría de estar ligado ao medio madrileño.

Segundo Pedro de Llano “Fernández Flórez iniciaba así la escalada vertiginosa hacia las cimas más altas del prestigio periodístico. Como Larra en su tiempo, a quién más de una vez recuerda, pronto fue el profesional mejor pagado de España”⁷⁶. De feito, algún autor indica que Wenceslao mesmo presumía de ser o primeiro xornalista español en cobrar 1.000 pesetas por artigo. Pero canto supón esa cifra nesa época? Se o dato fose certo, sería un gran salto a nivel económico, xa que cando comezou a traballar en *La*

⁷⁴ Llano López, Pedro de (Bocelo): *Wenceslao Fernández Flórez. El escritor y su obra*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, páx. 20.

⁷⁵ 1987; 37.

⁷⁶ 1985:19.

Mañana, alí recibía 12 pesetas por todo o mes e por *La Familia Gomar*, que vendera 60.000 exemplares, cobra 1.500 pesetas. Así que por un libro recibe 1.500 pesetas e por un artigo 1.000? Un coche podía valer daquela 12.000 pesetas e un día nun bo hotel con pensión completa custaba unhas 15 pesetas.

A partir da que se converterá na firma máis lida do xornal, César González Ruano, cremos que esa cantidade se esaxerou. O xornalista desvela que na súa entrada no *ABC*, gaña o mesmo ca o coruñés. Non se trataba de 1.000 pesetas por artigo, senón ao mes:

“Mis condiciones en ABC eran diez artículos de colaboración mensuales a cien pesetas cada. Era lo que tenían en este diario gentes de la edad y del prestigio de Manuel Bueno, Ramiro de Maeztu, Fernández Flórez, Salaverría, etc”⁷⁷.

Ademais, o seu éxito periodístico será para el tamén unha importante porta para a literatura, xa que é un personaxe coñecido por un público moi amplo e que ten unha grande acollida na prensa diaria. De feito, moitas das súas obras narrativas son publicitadas facendo fincapé en que escribe no *ABC*.

No xornal mantén unha máis que cordial relación con Torcuato Luca de Tena, fundador e director de *ABC*, de quen afirma que lle dá toda a liberdade que necesita e nunca critica nada do que escribe. Tampouco houbo ningunha clase de problema cando a censura bota as súas gadoupas entriba do diario monárquico por culpa de Wenceslao:

“Una vez cierto artículo mío motivó que se prohibiera la venta de *ABC* en determinada región de España. No sólo no me indujo don Torcuato a cualquier rectificación que habría resuelto el pleito, sino que non me habló del asunto más que al azar de un encuentro en el ‘joyer’ de un teatro. En el breve saludo, me dijo:

- ¿Sabe usted cuánto le cuesta hasta ahora al *ABC* su crónica de tal día?
- No –respondí, asombrado.
- Ochenta mil pesetas.

Y se alejó sin una sombra de enfado, con la naturalidad de quien facilita un simple dato estadístico”⁷⁸.

Luca de Tena sabía que Fernández Flórez era un gran xornalista, e que as súas crónicas traían lectores, o que significaba máis venda de xornais. De feito, sobre a gran capacidade do director do *ABC*, hai que ter en conta que chama a Azorín para a redacción inicial do diario, cando este comezou militando na esquerda e incluso era considerado anarquista, ideoloxía que el combatía. Cando anos máis adiante lle preguntan nunha entrevista no *Heraldo de Madrid* se Azorín lucía "su melena roja, su paraguas rojo y sus ideas rojas", Luca de Tena responde:

“- A mí no me preocupaba lo que luciese o hubiese lucido. Le tenía y le tengo por un escritor prodigioso, por un cerebro admirable, y, como es natural, quise incorporarlo a mi periódico como redactor. Él aceptó de bueno grado la ideología, el carácter, en suma, de *ABC*, y no hay que decir cómo le acepté a él: encantado”⁷⁹.

⁷⁷ 2004:267.

⁷⁸ “El Periodista Impar”, *ABC*, 1/06/1955.

⁷⁹ *Heraldo de Madrid*, 26/12/1927, páx. 8.

Con Fernández Flórez pasa algo moi semellante. Gústalle como escribe e ve que está destacando por riba doutros xornalistas, así que o quere. Tan bo é o seu traballo no diario monárquico que mesmo conquista o premio xornalístico “Mariano de Cavia” en 1922, grazas a un artigo publicado titulado “Visiones de Neurastenia”.

Pero Wenceslao non se queda só na información parlamentaria. Adéntrase noutros temas xornalísticos, como a elaboración da sección “Los autores en el estreno”. Neste espazo fala de todo o que ten tras de si o teatro e que o espectador non ve habitualmente: a posta en escea dunha obra, os nervios que pasan os creadores, a resposta do público, con quen están os autores, etc.

Outro exemplo curioso témolo na revista *Blanco y Negro*, para a que vai redactar unha serie de crónicas taurinas a partir de abril de 1932. Faino dende o punto de vista de alguén que non ten ningunha clase de coñecementos sobre o tema. De feito, o propio Wenceslao odiaba os touros e consideraba que eran un espectáculo do máis cruel, o que non deixa de ser algo contradictorio. En *Blanco y Negro* é precisamente onde ten o primeiro contacto que ten coa revista do grupo “Prensa Española”. Aí foi onde publicou o seu primeiro conto e onde coñece a Azorín. Máis adiante, en 1920, iniciaba unha sección titulada “Comentarios tímidos”, na que facía referencia a temas de carácter actual como a morte de Galdós. Será un anos despois cando inicie outra sección, “Diálogos de la actualidad”, onde mediante dous personaxes, “el escritor” e “el amigo”, elabora unha serie de comentarios sobre feitos recentes. Entre os anos 1922 e 1923 deixa de colaborar con esta publicación, a excepción dalgún relato.

3.7. Tímido, burgués, “relimpio” e anti-faladoiros.

En Madrid tratar de levar unha activa vida social, mantendo contacto con moitos galegos. Tanto é así que en 1920 está na xunta directiva da Casa de Galicia que hai na cidade, e incluso é un dos encargados de montar nesta asociación unha revista e unha organización que aglutine a artistas galegos, independentemente de onde vivan. A publicación foi acordada tras unha reunión na que participan, entre outros, Lloréns, Palacios, Soutomayor, Madariaga, Durán Loriga e Castro Gil⁸⁰.

Gustaba de tratar a mesma xente, de rodearse dun círculo que lle daba confianza no terreo persoal. Nese sentido, Galicia e os galegos sempre foron unhas constante na súa vida. Así, a pesar de que non se ve en faladoiros literarios, si que ten relación con moita xente da cultura dun xeito máis privado. Á súa casa adoita acudir Emilia Pardo Bazán, de quen se fai moi amigo e con quen come a miúdo. Comparten tamén os veráns, xa que os dous frecuentan a localidade de Cambre. Galicia está moi presente no piso de Wencelao, onde colgan cadros de Castelao, de Llorens, Castro Gil e de Sotomayor (varios deles coñecidos da Casa de Galicia), e mesmo esculturas de Asorey⁸¹.

Por outra banda, era un home moi reservado, ao que non lle gustaban certos aspectos da popularidade. Levaba mal o feito de non pasar desapercibido en moitos ambientes e non poder ter toda a intimidade que quixera. Nunha entrevista a Bremón Sánchez, confesa precisamente que a súa timidez o inhibe e que se sente liberado cando

⁸⁰ *El Figaro*, 19/02/1919, páx. 3.

⁸¹ 1985:27.

a xente non lle presta atención:

“Estoy bastante satisfecho de mí mismo, como actor en la comedia de la vida, quizá porque tengo la suerte de no ser exhibicionista. Ante la popularidad me siento en alto grado cohibido, y cuando advierto que la gente deja de fijarse en mí, me siento complacido. ¡No puede imaginarse lo feliz que me hace, cuando me encuentro en el extranjero, oírme llamar anónimamente Fernandés, con ese acento que quiere remedar al castellano y se ensaña con las erres. Por lo que le explico, nunca frecuenté tertulias literarias ni pronuncié conferencia alguna; pues, le vuelvo a recordar, que la presencia del público me intimida sin poderlo evitar. ¿Mi vida íntima?... Mi casa, mi familia, mis libros y mis escritos”⁸².

En canto aos faladoiros de café, as razóns que dá non son exactamente certas de todo. A verdade é que cando chegou a Madrid si que os frecuentaba, pero acabou chegando á conclusión de que son “corros de maledicencia”⁸³. Nunha entrevista a Gómez Santos confesa que “en las tertulias oí decir que Cervantes era tonto; que Dickens no había llegado a escribir correctamente... Entonces, aquellas personas a quienes yo conocía de nombre desmerecían totalmente a mis ojos”. Pero ademais, Wenceslao afástase de toda manifestación cultural, como indica Mainer, porque é un “eterno ausente” tamén de “manifiestos, tertulias políticas y revistas literarias”⁸⁴. Mesmo Gómez Santos⁸⁵ é un dos puntos nos que incide nunha entrevista que lle realiza: “no hace vida literaria, ni opina sobre las obras de los demás escritores”.

Das persoas que acoden aos faladoiros Fernández Flórez aseguraba que son “gentes inmóviles, sentadas a lo largo de la pared. Visto el antro desde lejos, aquellas bocas eternamente abiertas recuerdan el inútil y perenne gesto de las momias (...) con sus bocas en O, como negros agujeros, parecen estar diciendo también inacabables estupideces”⁸⁶. Polo visto chegou a esta idea despois de presenzar unha conversa do máis surrealista entre Baroja e Valle-Inclán: o primeiro dicía que certo telón dun escenario de teatro tiña que ser da mesma cor do langostino. Vendo o novelista galego que Baroja fora máis orixinal ca el, respondeu: “Zi señor, pero de langostino japonés”⁸⁷.

Sendo Valle-Inclán un escritor a quen Fernández Flórez admiraba sobremaneira, escoitar estes comentarios ridículos fixeron que a súa figura decaera moito e alimentou a mala idea que tiña dos faladoiros.

A González Ruano confesoulle que realmente o que o mantiña lonxe doutros escritores é medo a que lle rouben ideas:

“Wenceslao ha tenido siempre buen cuidado de situarse en la vida madrileña extraliterariamente, como pueda estarlo un ingeniero o un comandante. Wenceslao no acudió nunca a tertulias literarias, no hizo eso que para entendernos llamamos vida literaria, no habla casi nunca de literatura, apenas tiene amigos escritores, evita siempre que puede los actos profesionales y tiene como desprecio, sino mejor, como convencida

⁸² Bremón Sánchez, J.: “Wenceslao Fernández Flórez dice...”, en *Finisterre. Revista de Galicia*, decembro de 1943, pp. 10-11.

⁸³ En Marino Gómez Santos: *Pequeña historia de grandes personajes*. “Entrevista con Wenceslao Fernández Flórez”, Ediciones Cliper, Barcelona, páx. 12.

⁸⁴ 1975; 16.

⁸⁵ *ABC*, 25/03/1955, páx. 13.

⁸⁶ “¡No me hable de los cafés! Wenceslao Fernández Flórez fue cojo por sugestión”, en *Cartel. Revista de Galicia*, nº 9, ano II, 1946, páx. 9.

⁸⁷ Pedro de Llano, 1985; 27.

prevención por todo lo que pueda oler a cosa de literatos.

“Miedo al canibalismo” –me dice-. “El escritor, al menos en nuestro país, devora al escritor”⁸⁸.

Nas súas memorias, Ruano salienta este aspecto de Fernández Flórez. Indica que ninguén da súa familia lle fala nunca de literatura ou dos seus libros. Indica que “rehuyó siempre las conversaciones de tipo profesional y tenía un trato muy superficial con los escritores, como si éstos le fueran a manchar la solapa”⁸⁹.

Noutra orde de cousas, todo o mundo destacaba o coidado e a preocupación que prestaba á súa aparencia externa. Non era un home agraciado fisicamente, pero isto non impedía que chamase a atención pola pulcritude da súa vestimenta, polo seu saber estar e pola súa elegancia, independentemente do lugar no que estivese e á hora que fose. Foi definido incluso como “el relimpio de su generación, el que siempre parece que acaba de frotarse las uñas con un cepillo duro”⁹⁰.

Así o define Pedro de Llano:

“Acentuadamente atildado, volcaba siempre sobre su menguada figura los cánones de la elegancia formal de su tiempo. Fumaba en boquilla tabaco negro, usaba siempre sombrero y afilaba las guías de un bigote muy cuidado bajo una nariz aguileña que acentuaba la forma agarbanzada de su perfil, del que sin duda se sentía satisfecho dada la generosidad con que lo ofrecía a los fotógrafos, tanto en los estudios como en la calle. Su estatura rondaría el metro sesenta y cinco, y de su peso habitual sabemos que eran sesenta y dos kilos porque lo dice él mismo en una crónica”⁹¹.

Como fumador, gústalle facer el mesmo os seus propios pitillos, con picadura da Habana. Coidaba as súas mans, nas que levaba sempre a mesma sortixa. Era tímido, cauto, un tanto nervioso, como medindo cada palabra, pero todo o mundo insistía en que ofrecía unha conversa moi intelixente.

Un dos seus estudosos, Mainer, comeza incindo no seu aspecto para profundizar no seu interior:

“Físicamente fue éste un hombre delgado, de estatura mediana, marcadamente dolicocéfalo, gran nariz aguileña, prematuramente calvo y siempre con un exiguo bigote. Extraordinariamente atildado en su vestuario, fue hombre supersticioso, de estudiada timidez, elusivo y algo maniático, causas y consecuencias, todo esto, de un celibato que compensaron a medias numerosas amistades femeninas (no siempre blancas) y la adoración que siempre profesó a su madre, muerta pocos años antes que el escritor a una edad muy avanzada”⁹².

O seu refuxio en Madrid semella ser a súa casa, no número 12 da rúa Alberto Aguilera, que habita na compañía da súa familia. Vive alí, no quinto piso, durante máis de tres décadas e para todos é o “señorito Wenceslao”. Gómez Santos describe a vivenda como un piso de “coronel retirado. Mobiliario severo, mucho orden en todo, un cojín de

⁸⁸ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1643.

⁸⁹ 2004:153.

⁹⁰ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1643.

⁹¹ 1985; 24.

⁹² Mainer, José Carlos: *Análisis de una insatisfacción: las novelas de W. Fernández Flórez*. Editorial Castalia, Madrid, 1975, páx. 17.

terciopelo para que descansen los pies, la biblioteca cerrada, sin libros a la vista (...). Nunca en la familia se habla de literatura”⁹³.

Nunha entrevista en *ABC*, tamén se sinala que non hai ningún libro: “(...) ni se ve un solo libro en toda la casa. Porque, a todo esto, yo me pregunto: ¿Dónde tiene la biblioteca Fernández Flórez? No se sabe (...) no se ve por ninguna parte”⁹⁴.

Unha visión moi distinta ten Francisco Gallardo noutra entrevista, na que dá a impresión de que no seu piso se respira literatura por todos os lados:

“Casa a la antigua, con solera. Hay papeles y libros por todas partes. Por lo menos, por todas las partes de la casa por donde voy. En un pasillo hay paquetes de libros sin abrir. Sobre el radiador de la calefacción, en la salita donde charlo con Fernández Flórez, hay un libro gordo. Aprovecho un momento en que le llaman al teléfono para leer su título: ‘Los cipreses creen en Dios’. Sobre el sofá de rejilla quiero recordar, más libros todavía. Aquí, también el Diccionario Ideológico de Casares”⁹⁵.

O que é indubidable, por todas as referencias que fai o escritor, é que si que le, e moito. Dende os clásicos, pasando por obras modernas, e dende literatura a fisolofía.

César Ruano describe así o seu lugar de traballo nesa casa:

“El despacho de Wenceslao Fernández Flórez es un despacho cordial, pero poco importante, el despacho de un eterno muchacho que vive con su madre y con sus hermanos y ha planteado, no sabemos si con cierta timidez o con cierta decisión, que necesita una habitación completamente suya, porque ya va siendo un hombrecito. Hay en esta pieza una mesa limpia, relimpia, sin papeles, sin desorden ni orden casi, una mesa de caoba en la que trabaja, pero que da la impresión de que nunca se ha escrito en ella ni un sobre”⁹⁶.

Non obstante, o dato que máis pode chocar no seu piso é o feito de que conserve no seu despacho, luxosamente enmarcado, segundo Mainer, o último parte da Guerra Civil española⁹⁷. Este dato, sen dúbida, serviría para reforzar a visión comunmente estendida de que era un autor de dereitas. Un documento dese tipo non era o máis habitual, aínda que xa profundizaremos máis adiante na súa visión política.

O seu fogar é o seu referente familiar e onde traballa habitualmente. Pero iso non quere dicir que estivese continuamente alí. Ao contrario. Era un habitual da vida burguesa, visitando con moita frecuencia os locais máis caros e luxosos de Madrid, a onde acodía sempre elegantemente vestido no seu coche con chofer. Incluso é socio do casino de Madrid, no que ingresa en 1927. Vai alí xogar ao póker, que para el era un entretemento e un descanso. Case dúas décadas despois, continuaba desfrutando deste tipo de actividades, segundo contaba Juan Sampelayo:

“A Wenceslao Fernández Flórez (...) es fácil encontrarle en cualquier lugar de la vida madrileña. En el bar de moda a la hora del aperitivo, en el “hall” del cine últimamente abierto, en el paseo, en el salón de una Embajada, en conversación con una mujer bonita,

⁹³ En Pedro de Llano, 1985; 26.

⁹⁴ *ABC*, 25/03/1955, páx. 13.

⁹⁵ Gallardo, Francisco: “Mi entrevista con W. Fernández Flórez”, en *La Hora XXV*, número extraordinario, marzo de 1957, páx. 10.

⁹⁶ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1643.

⁹⁷ 1975; 42.

se encuentra cualquier día a D. Wenceslao. Y se le encuentra también con más facilidad respondiendo una encuesta, en estas columnas y en el éter, a través de los micrófonos de Radio Nacional y vertiendo su dulce lengua gallega ya al inglés, al francés o al portugués”⁹⁸.

Entrando xa no terreo profesional, tiña unha serie de hábitos, cando non teimas. Así, por exemplo, escribía durante case toda a noite. Despois de cear xogaba unha partida coa familia para, despois, poñerse mans á obra ata ben entrada a madrugada, motivo polo que se erguía ás doce ou á unha do mediodía.

A súa letra era redonda e clara, deixando moito espazo entre liña e liña, algo que facía para facilitar as correccións e o traballo do linotipista. Nunca lle gustaron as máquinas de escribir, sempre preferiu escribir a man. Vexamos o que dicía nunha entrevista⁹⁹:

- “¿Cómo escribe usted, Wenceslao?
- Siempre con estilográfica y con tinta azulada un poco clara.
- ¿Usa siempre la misma pluma?
- Siempre. En eso de las plumas, me ha ocurrido algo extraño. Yo he tenido cuatro. La primera me la regaló un abogado del Estado, de La Coruña, cuando vine a Madrid, y con esa escribí *Volvoreta* y todas las novelas de aquella época, todas dentro de la tendencia naturalista. Un día, al salir de casa de la Pardo Bazán, perdí o me robaron la pluma. Y se acabaron las novelas naturalistas.
- ¿Tanto influía en usted la pluma?
- Escuche. Me compré otra, y con ella escribí *El secreto de Barba Azul*, *Las siete columnas*, *Relato inmoral*, y todas las que puede decirse que forman un volumen dentro de mi producción: las de sátira social”.

Os seus hábitos nocturnos á hora de escribir van mudar radicalmente coa chegada da Guerra Civil. Durante o seu confinamento na embaixada holandesa só pode escribir aproveitando a luz do día, polo que cambia este costume.

“A excepción de mis tres últimas novelas (*Una isla en el mar rojo*, *La novela número 13*, *El bosque animado*), todas las demás han sido escritas durante la noche. Para los asténicos son éstas las horas en que el cerebro funciona mejor. Pero, durante el año que estuve refugiado en una Legación, adquirí el monstruoso vicio de dormir de noche; aun sabiendo que me dejaba ganar por uno de los muchos lugares comunes del error, no encontré manera de sustraerme a él. Desde entonces vengo comprobando que las horas del día son pequeñas, vulgares, quebradizas, rotas por centenares de cuidados, incrustadas de preocupaciones menudas, y que, desde luego, no sirven para trabajar seriamente. A lo más, para escribir artículos y contestar encuestas. (...) Padezco épocas en las que la pluma me inspira una repugnancia física, casi dolorosa, y no quiero ni recordar que he escrito alguna vez, y hay otras épocas en las que deseo vehementemente marchar, romper con todo y aislarme a escribir. Opino francamente que profesionalizarse en la literatura es perjudicial, antinatural y extenuante”¹⁰⁰.

Como teremos ocasión de ver, a súa produción era practicamente industrial, no

⁹⁸ ABC, 11/04/1945, pág. 13.

⁹⁹ “Al habla con Wenceslao Fernández Flórez”, *Cartel, Revista de Galicia*, nº 7, 1ª quincena de abril de 1946, pág. 2.

¹⁰⁰ ABC, 29/12/1945.

sentido de que colaboraba con moitas publicacións a un tempo, o que require dunha gran concentración e organización para poder cumprir con todas as súas obrigas. Agora ben, o que facía habitualmente era modificar algún artigo xa redactado para un xornal e envialo a outro.

3.8. A Guerra Civil.

O levantamento militar mudou os seus hábitos literarios, pero seguramente tamén influíu de xeito decisivo no seu pensamento e nas súas ideas. Cando se iniciou o alzamento en contra da República, o 18 de xullo de 1936, Fernández Flórez estaba en Madrid, preparando unha viaxe a Estoril, porque outra que tiña programada a Rumanía se aprazara según María Luisa Varela¹⁰¹. O caso é que, como dirá Fernández Flórez, unha "fútil causalidad hizo, (...) que en julio del 36 retrasase mi salida de Madrid ventiacuatro horas, que me costaron después un año de angustias"¹⁰². Dous días despois do levantamento, uns milicianos van á súa casa e requísanlle o coche, ao que na súa familia bautizan dende entón, e con bastante sentido do humor, como Mambrú, porque "se fue a la guerra"¹⁰³.

Temendo o que podía pasar, Fernández Flórez non permanece no seu domicilio. Vaise esconder a outras casas, tal que a do seu amigo o vizconde de Riba-Tamega, como veremos máis adiante, cando falemos das súas crónicas no xornal portugués *Diario de Noticias*. Nesas vivendas, en máis dunha ocasión, pensou que o ían coller e sufriu auténtico medo. Vivía pechado nestes pisos, sen moverse do cuarto, sen facer ruído nin acender as luces para que nada nin ninguén puidese delatar a súa presenza.

Despois desta experiencia, decidiu dar un paso máis e escapa primeiramente, e tras as xestións dun do seus irmáns, á embaixada da Arxentina. Máis tarde foi ata a embaixada de Holanda en Madrid (país ao que viaxara e no que tiña certas amizades). Alí permanecería ata finais de marzo de 1937. Pasado este tempo, Wenceslao e o resto de refuxiados da embaixada, obtiveron por parte das autoridades republicanas unha especie de salvoconduto para que deixen o país a través de Valencia. Ata alí viaxaría en coche sen problemas atravesando todos os controis.

Non obstante, cando chega á capital levantina (o 25 de marzo de 1937) e está a piques de subir a bordo do buque "Ajas" xunto cos outros asilados, é identificado pola policía, que lle nega o embarque. Foi o único dos refuxiados na embaixada de Holanda ao cal detiveron.

Fernández Santander recolle as palabras de Javier Rubio, autor dun libro sobre os asilados na guerra española. Nesta obra veñen as palabras do ministro de Estado, Álvarez del Vayo, quen consideraba que "si la salida de la España republicana de Francisco Casares produciría más daño que varias ametralladoras, la de Fernández Flórez equivaldría a cañones de grueso calibre"¹⁰⁴.

Pero lonxe do que puidera parecer, Wenceslao non é arrestado. De novo serán as súas grandes influencias as que miren por el e o salven do que puido ser a súa morte.

¹⁰¹ 1994:60.

¹⁰² Fernández Flórez, Wenceslao: *Obras Completas*, Ediciones Aguilar, Madrid, 1964. Vol. VII, páx. 643.

¹⁰³ *ABC*, 21/10/1937.

¹⁰⁴ Fernández Santander, Carlos: *Wenceslao Fernández-Flórez (Vida y Obra)*. Publicaciones de la Diputación Provincial de La Coruña, 1987.

Segundo algúns estudosos, o encargado do negociado de Bélxica, que dirixía no porto o embarque dos refuxiados, efectuou unha protesta ante o Ministerio de Estado pola retención do noso autor. Fernández Santander relata o esforzo que fixo o goberno holandés:

“(...) se tomó el asunto como una cuestión de Estado. Se presiona en La Haya al encargado de Negocios de la República, como en Ginebra ante la Sociedad de Naciones. También se realizan gestiones con el ministro de Defensa republicano, Indalecio Prieto. Este escribirá a Zugazogoitia, titular de Gobernación, el 3 de julio de 1937, diciéndole: ‘Si valiese mi voto, lo emitiría en sentido favorable a las pretensiones del Gobierno holandés. No creo que merezca la pena producir un rozamiento con ese Gobierno y, además, desde el punto de vista en el que enfoca el asunto el Ministerio de Exteriores de La Haya, respecto a la seriedad de nuestro compromiso, me parece que tiene razón’. A finales de julio, Fernández Flórez llega a la España nacional, donde es objeto de un gran recibimiento”¹⁰⁵.

Non obstante, este último dato, sacado do libro *Los intelectuales españoles y el 18 de julio*, de Manuel Rubio Cabeza, non é certo. Numerosos autores sinalan que Wenceslao chegou ao bando nacional en xullo dese ano, seguramente partindo da referencia de Rubio Cabeza. Na nosa investigación, tras analizar as entrevistas do propio escritor e a prensa da época, vemos que os datos son diferentes. Nunha entrevista que lle realiza Alejandro Gaos, indica o seguinte falando de Valencia:

“Pasé en tu ciudad siete meses¹⁰⁶ sin la menor tentación de salir a la calle. Aclararé que esto me ocurrió cuando me detuvieron en el puerto, y Jan de Wit, entonces vicescánsul de Holanda –cuyo gobierno me protegía–, me escondió en su casa de la Alameda. No vi más en todo aquel tiempo que el cauce seco del Turia. Y el cielo”¹⁰⁷.

Wenceslao non deixou España por barco. O titular de Gobernación, Zugazogoitia (que tamén era director da publicación *El Socialista*), púxolle coche e escolta para que abandonara sen perigo a zona republicana. A idea era deixar España a través de Cataluña, nunha ruta na que pasou máis dun perigo. Anos despois, Zugazogoitia ten problemas co novo réxime e manda chamar por Wenceslao, para que declare nun xuízo ao seu favor e conte o que fixo por el. O coruñés acudiu a declarar ante o Consello Sumarísimo ao seu favor, pero nada pode facer. Zugazogoitia será condeado a morte.

Hai quen sinala que esta execución, en 1940, acabaría enfriando a relación de Wenceslao con Franco. Tamén se apunta que este feito o defraudará a nivel humano e que non volverá crer na política, ata o punto de que as crónicas de carácter político van quedar nun segundo plano para el.

Pero volvamos atrás. Tiñamos a Fernández Flórez a piques de saír de España. A través do *ABC* da época podemos seguir algunhas pistas do seu percorrido. Así, a historia da ruta por Cataluña semella ser certa, xa que o 29 de xullo se publica que o día anterior se coñeceu a noticia de que fora detido en Figueras cando trataba de marchar a Francia. Ao tempo, infórmase de que vai ser levado a Barcelona. Seguramente, isto leva a erro a moitos estudosos, que pensan que a finais de xullo é cando Fernández Flórez está a salvo. Pero non. O coruñés explicaría máis adiante, en *O terror vermelho*¹⁰⁸, que a noticia de

¹⁰⁵ 1987; 53-4.

¹⁰⁶ Lembremos que chegou en marzo.

¹⁰⁷ 1955:100.

¹⁰⁸ Esta publicación non se traduciu ao español.

que fora detido en Cataluña foi falsa e difundida pola prensa republicana.

Case dous meses despois, o 19 de setembro de 1937, o xornal no que escribía dá conta de que xa está liberado e vai chegar nuns días ao bando nacional, despois de conseguir embarcar para Francia. O diario explica que “no nos extraña la persecución de los rojos a nuestro compañero, pues fue uno de los escritores españoles que con más saña y justicia combatió desde estas mismas columnas los trágicos personajillos del Frente Popular, provocadores de la tragedia española. Los atacó con un arma que no le perdonarían nunca: poniéndolos en ridículo”¹⁰⁹. Ademais, xa indican que dentro de pouco vai publicar, contando “las tragedias del Madrid Rojo”.

Marcha despois a Portugal, onde se di que escritor galego escribirá para o *Diario de Noticias* de Lisboa, relatando a súa experiencia durante a guerra.

Froito de toda esta vivencia escapando do bando republicano, Fernández Flórez escribe *Una isla en el mar rojo*, publicada unha vez finalizada guerra. Nesta obra, Wenceslao exhala moitísimo odio cara á República. Hai que pensar que se trata dunha obra escrita “en quente” e que foi un escritor perseguido por escribir no *ABC*, ata o punto de que isto case lle custa a vida. De feito, como veremos máis adiante, arrepentírase de tela escrito.

Sobre a data na que regresa a España, os estudosos non se poñen de acordo. Hai quen afirma que vive en Portugal ata que remata a Guerra Civil, pero hai datos que confirman que xa estaba na España nacional en outubro de 1937, como a nova da súa chegada a Galicia:

“Ferrol 4. Llegó a esta población el ilustre cronista de ABC Wenceslao Fernández Flórez (...). Regresó a La Coruña, su pueblo natal”¹¹⁰.

É máis, segundo vemos publicado no *Diario de Noticias*, as crónicas sobre a súa experiencia en Madrid durante a guerra están escritas dende A Coruña. Ademais, como puidemos comprobar, tamén se difunden en español para varios medios en Sudamérica:

“(...) escapou mais de uma vez do fuzilamento. Por fin alcançou a liberdade. E hoje, na tranquilidade da sua casa da Corunha, revive esses momentos de angustia e de terror e que a morte espreitava no cano da espingarda de um miliciano governamental”¹¹¹.

Dende a súa Fundación tamén confirman que estivo vivindo en Galicia durante a última parte da Guerra Civil. Despois de toda a súa experiencia, como xa indicamos máis arriba, amósase moi partidario do bando nacional. De feito, o xornal *ABC* recolle un discurso Fernández Flórez na radio, no que –sinalan- fai “una vibrante exaltación del Caudillo y de sus colaboradores”¹¹².

En todo caso, a Guerra Civil supón unha paréntese temporal na súa produción xornalística. Unha vez que escapou do bando republicano, escribiu para *ABC* de Sevilla. Alí atacou duramente a prensa republicana, á que culpa de moitos dos delitos cometidos. Explica que ser atacado por ela equivalía a unha sentenza de morte. Tampouco se

¹⁰⁹*ABC de Sevilla*, 19/09/1937, páx. 11.

¹¹⁰*ABC*, 05/10/1937, páx. 2.

¹¹¹*Diario de Noticias*, 14/02/1938.

¹¹²*ABC*, 10/05/1939, páx. 11.

quedaron sen a súa ración os políticos republicanos, aos que critica amargamente.

A través do lisboeta *Diario de Noticias* e doutros medios estranxeiros hispanos difunde diferentes crónicas sobre a súa vivencia da guerra en Madrid. Fernández Flórez formou parte nese momento do aparato de propaganda do levantamento, con artigos tan fervorosos coma este no *Diario Vasco*:

“Se diría que nada podía quedar ya de eficaz y de activo. Y he aquí que luce en una chispa, se corre el fuego, y el Ejército se yergue para salvar España. No tiene hombres, no tiene armas, no tiene dinero, pero poseía esas virtudes que creíamos desaparecidas de nuestro suelo y que, en verdad no existían en ninguna otra clase ni profesión: espíritu y sacrificio, sentido del deber, amor a la Patria, noción de la solidaridad que liga a un pueblo con su pasado y con su futuro. Los otros industriales, comerciantes, abogados, periodistas, jueces.... lo tenían todo y no supieron más que someterse, gemir o sumirse en el desconcierto por cobardía adulatora. Ellos no tenían nada y nos están devolviendo una España entera, purificada, apetente de vida, inyectada en las virtudes que hay en lo militar: concepto de jerarquías, obediencia, disciplina, y la sublime capacidad –madre del heroísmo- de renunciar al bien propio, hasta a la vida propia, a cambio del bien y de la vida de los demás”.

É tan dura a súa experiencia en Madrid, que na súa Fundación comentan que na súa vivenda na capital habilitará un pecho por fóra do balcón, ao tempo que en Cecebre, en Villa Florentina, ten un cuarto oculto. Sempre lle vai quedar o medo a que o volvan perseguir e se teña que esconder.

3.9. A posguerra.

Rematada a Guerra Civil, Fernández Flórez continu co seu labor xornalístico en España. Xorde a posibilidade de que se converta no director do *ABC* de Sevilla. Mais a oferta non chega ás mans de Wenceslao, quen ignora esta opción. A partir dunha carta remitida o 5 de outubro de 1938 dende San Sebastián por Luca de Tena, despréndese que esta oferta fora realizada tres meses antes. Wenceslao contesta o 11 de outubro, nunhas palabras que recolle Francisco Iglesias:

“Dice usted que hace tres meses me ha ofrecido la dirección de su periódico. Doy mi palabra de honor de que es la primera noticia que tengo de ello. Jamás hemos hablado de tal asunto, y juro que nunca recibí carta de usted que con ello se relacionase. Me gustaría aclarar esto”¹¹³.

En canto á súa faceta como comentarista parlamentario, esta, evidentemente, desapareceu co novo réxime. Só escribiu directamente sobre temas políticos durante os primeiros anos. Fernández Santander explica que Wenceslao continuou na súa liña atacante contra os “rojos” dende o *ABC* de Madrid, pero “lo hace de una forma más sutil, a veces sarcástica, sin el tremendismo de otros escritores adictos al bando vencedor”¹¹⁴. Non sabemos se nisto ten algo que ver o falacemento de Zugazogoitia, de quen xa falamos unhas liñas atrás. Así e todo, nós atopamos moitos e variados exemplos nos que arremete durante toda a súa vida contra os comunistas.

Wenceslao semella ter unha serie de dificultades á hora de incorporarse á súa vida

¹¹³ Iglesias, Francisco: *Historia de una empresa periodística, Prensa Española*. Prensa Española, Madrid, 1980, pág. 336.

¹¹⁴ 1987; 190.

profesional trala Guerra Civil. O galego foi acusado de agnóstico, ao tempo que se lle lembran as amizades que tivo con certas personalidades da República. Segundo Echevarría Pazos, non puido traballar nun ambiente cómodo. Gañara moitos inimigos anos atrás, debido a que “la nueva clase política no le perdonaba su actitud crítica ni sus características observaciones en torno a una serie de militares durante la Dictadura de Primo de Rivera, al tiempo que contemplaban con recelo su asombrosa libertad expresiva”¹¹⁵.

Esta relativa “liberdade” podería ser debida á amizade que profesaba co xeneral Franco, co que tiña moito trato. Malia que en moitas ocasións criticara cuestións que noutro autor non serían ben vistas, no caso de Wenceslao eran pasadas por alto. Hai que dicir tamén que o propio Fernández Flórez era un xornalista moi ambiguo en ocasións, e repartía críticas para todos, polo que non se pode ofrecer unha visión simplista da súas opinións políticas. Nisto, loxicamente, pesaba enormemente o feito de que escribise no *ABC*, un xornal de corte conservador e próximo ao réxime. Díaz-Plaja explica o seguinte xeito:

“En buena lógica, cuando llegó Fernández Flórez a la España franquista tenían que haberle hecho Consejo de Guerra y fusilarlo por haberse burlado en sus novelas a lo largo de varios lustros de lo que constituían las bases del Movimiento Nacional, es decir, la Patria, el Ejército, la Iglesia, la Banca, la Moral Tradicional, la Justicia y la institución de la familia. Si no lo hicieron fue porque sus jefes, tan ignorantes como los del bando contrario, sólo veían en Fernández Flórez un colaborador del periódico de derechas, *ABC* y, de la misma manera que en Madrid eso bastaba para condenarle a muerte, en Burgos servía para acogerle jubilosamente en sus filas”¹¹⁶.

Era coñecida a relación de Fernández Flórez co xeneral Franco (xa dende que traballara como director en *Diario Ferrolano*), relación que se vai manter durante estes anos. O noso escritor visita máis dunha vez o xefe de Estado no pazo de Meirás durante os veráns e tamén no pazo de El Pardo. Pero estas visitas eran recíprocas, xa que os marqueses de Villaverde e os seus fillos tamén visitan o chalé de Wenceslao en Cecebre. Desta relación dise que Franco lle ofrece nos primeiros anos da posguerra unha embaixada ao xornalista coruñés, ofrecemento que este rexeitará. Tamén se di que nos 40 e nos 50 Wenceslao “preparaba, o ayudaba a hacer, los discursos de Franco, aunque no hay datos fiables al respecto”¹¹⁷.

Revisando as hemerotecas podemos ler que a súa amizade viña de atrás :

“Amigos desde los tiempos juveniles de El Ferrol y La Coruña, Franco y Fernández Flórez se veían de tarde en tarde, pero siempre con aquella profunda alegría que revela este instante. En tiempos difíciles Wenceslao fue entrevistado en una ciudad hispanoamericana por un periodista agresivo. Wenceslao le hizo saber su amistad con el Caudillo, porque no era hombre que se plegase a circunstancias tácticas”¹¹⁸.

Pero esta suposta amizade non vai evitar que teña certas dificultades na súa reincorporación ás letras nacionais. A pesar de que a propaganda da época indica que era un dos autores que combatía con máis “saña y justicia” aos “personajillos del Frente Popular”, o certo é que Wenceslao tamén se enfrenta nas súas columnas a moitos outros

¹¹⁵ 1987; 45.

¹¹⁶ 1998; 63.

¹¹⁷ Fernández Santander, 1985; 75.

¹¹⁸ *Blanco y Negro*, 16/05/1964, p. 18.

sectores políticos e sociais. A súa actitude de antes da guerra non vai ser esquecida. O seu forte agnosticismo, as burlas antimilitaristas presentes nos seus libros e a amizade con determinados políticos republicanos levantaron protestas e máis dunha suspicacia, como indica Mainer¹¹⁹.

Así e todo, esta oposición non chegou a ser un impedimento para que siga a ter éxito. De feito, aparece inscrito no Rexistro Oficial de Xornalistas co número 2.050. Pero tras a guerra desaparece unha parte de Wenceslao. Parte do seu humor foise perdendo e transformando en carraxe. Agora ten unha tendencia política moito máis significada, ata o punto de que define a Guerra Civil como “revolución marxista”¹²⁰ e o pacifismo cre que é un erro¹²¹.

O noso autor non era intocable, e a censura tamén reparaba nel e nos seus escritos. Por este motivo, Fernández Santader cre que “va abandonando sus comentarios y artículos políticos —a pesar de que su simpatía hacia el Régimen lo hacían casi invulnerable— y se dedica a escribir sobre temas más vanales, aun entonces en gran auge, como eran el fútbol y los toros”¹²². Así e todo, as crónicas sobre as corridas e o mundo da tauromaquia xa os comezara a cultivar antes da chegada da Guerra Civil, polo que tampouco é que sexa un tema que aborda sen máis.

A súa relación coa prensa cambia a partir de abril de 1939, segundo Echevarría Pazos. A investigadora afirma que a partir de aquí se pode comparar co actual *free-lance*, xa que non se sente vencellado a ningún xornal en concreto, senón que, pola contra, as súas colaboracións se multiplican. Así, publica en *La Voz de España*, de San Sebastián e continúa colaborando co *ABC*, onde os seus artigos aparecen na terceira páxina, ao lado de figuras coma Mariano de Cavia, Ortega Munilla, Azorín ou Emilia Pardo Bazán. Chega tamén a un acordo coa cadea da Prensa del Movimiento, para a que elabora sete artigos semanais. Deste xeito, os seus artigos chegan a case todas as provincias de España e a xornais tan raros como *Ofensiva*, único xornal de Cuenca, que ve a luz os xoves e os domingos.

Non temos claro isto, en canto que nos dá a sensación de que Fernández Flórez sempre foi unha especie de pluma libre, que buscaba estar con cantos máis medios, mellor. Se analizamos todos os medios que recolleron os seus escritos, veremos que historicamente nunca estivo ligado en exclusiva a ningún, nin sequera a *ABC*.

Iso si, segue moi marcado polo que supuxo a guerra civil. Para o que fora director técnico da cadea de Prensa del Movimiento, Carlos de la Válgoma:

“Ciertamente que a partir de nuestra guerra, sin duda por las experiencias que relata en “Una isla en el mar rojo”, sufrió una evolución, si no en su pensamiento, sí en su actitud como escritor. Acaso —cuidado, “acaso”— comprendió los peligros que la censura sistemática supone para los lectores inmaduros, concedió un amplio margen de confianza —no es ningún secreto su devoción por el Jefe del Estado— al Régimen que había librado a la nación del caos y se dedicó, exclusivamente, al cultivo de la pura, nunca aséptica, literatura”.

Non coincidimos en que estivese de acordo coa censura nas ideas. Mais si en que

¹¹⁹ 1976:36.

¹²⁰ “En busca de una reputación”, en *La Codorniz*, ano 1, nº 1, 08/06/1941.

¹²¹ “La guerra ardiente y la guerra fría”, en *Semana* 25/05/1950.

¹²² 1987:201.

a época era moi distinta e había que ter moito coidado co que se escribía. Así que muda cara a temas máis intrascendentais, tirando sempre da súa mellor arma: o humor.

Vai colaborar a partir de 1941 co semanario humorístico *La Cordorniz*. Os artigos publicados aquí serán recompilados máis adiante no libro *La nube enjaulada*. Ademais tamén escribirá de maneira regular para a revista *Semana* a partir de 1949.

Vive escravizado polas súas colaboracións xornalísticas. Confesou ao seu amigo González Ruano que ten que facer 18 mensuais por diferentes compromisos. O tempo que dedica a cada artigo varía segundo a súa calidade. Wenceslao di que un artigo bo lle pode levar unha hora e cuarto ou unha hora e media, mentras que se é malo, o tempo, curiosamente, será maior.

A estudosa Echevarría Pazos explica que Fernández Flórez acaba tal grao de compromisos comerciais que non dá feito, posto “que en ocasiones dicta a sus tres hermanos tres artículos al tiempo”¹²³. O coruñés ten tantas colaboracións que isto acaba repercutindo negativamente na calidade do que escribe. Mainer fálanos de “profesionalismo mercantilizado”¹²⁴, que lle reporta unha grande estabilidade económica, xa que se converte en “uno de los pocos españoles que supo hacer del periodismo lo más parecido a un negocio saneado y a un empleo fijo”¹²⁵.

Nesta época varios xornais estranxeiros deixan de solicitar as súas colaboracións, debido á disconformidade co réxime franquista, como é o caso do bonaerense *La Razón*. Outros, pola contra, continuarán pedindo os seus comentarios, coma *Diario de la Marina*, da Habana.

Fernández Flórez seguiu vivindo comodamente do que escribe porque o seu nome equivalía en moitos medios a prestixio e a lectores. Era un dos grandes das letras, o que se confirma coa entrada na Real Academia Española. Escollido membro da institución o 27 de decembro de 1934, o seu discurso de ingreso foi posposto polo comezo da guerra e non será ata o 14 de maio de 1945 cando o lea. O tema sobre o que fala é “El humor en la literatura española”. É o décimo ocupante do sillón S da Academia (que inaugura Luis Curiel), sucedendo a José Alemany y Bolufer. Polo visto foi proposto por un grupo de amigos, entre os que figuraban Agustín González de Amezúa e Ramón Menéndez Pidal.

Así foi o momento no que lle comunicaron a noticia a Fernández Flórez e como el o viviu, como foi a súa reacción:

“Una noche de diciembre de 1934, al volver a casa, ya tarde, serían cerca de las doce, después de haber escrito mi artículo diario sobre la sesión de Cortes, me llamó al teléfono don Agustín González de Amezúa, gran investigador y caballero, quien después de los saludos rituales, me dijo: ‘Wenceslao, esta tarde en la Academia, un grupo de amigos, en el que figura don Ramón Menéndez Pidal, hemos acordado proponerle a usted como académico. Yo (...) me quedé tan callado, que Amezúa preguntó: ‘¿Está usted ahí, Wenceslao?, ¿me oye usted?’, yo entonces reaccioné y le di las gracias”¹²⁶.

Wenceslao di que comeza a escribir o seu discurso antes da guerra, pero que con ela tivo que queimar todas as súas anotacións. Non sería ata 1939, de volta xa a Madrid,

¹²³ 1987:67.

¹²⁴ 1975:16.

¹²⁵ 1975:18.

¹²⁶ ABC, 13/05/1945, páx. 21.

cando decidiu cambiar a súa exposición para a entrada na RAE:

“(...) ya que la Academia me había llamado como novelista y no como erudito, debía decir algo de mis ideas; de aquí mi discurso ‘El humor en la literatura española’, donde, salvo pequeñísimas citas, no hay sino pensamientos propios sobre el humor”¹²⁷.

Así recollía a prensa o momento:

“Ayer tarde se celebró en la Real Academia Española la recepción el insigne escritor D. Wenceslao Fernández Flórez, elegido hace varios años para cubrir la vacante del Sr. Alemany. El recipiendario leyó un admirable discurso (...), contestándole con otro también muy notable el secretario de la Academia, D. Julio Casares”¹²⁸.

Pero en Galicia tamén terá o seu recoñecemento ao ser proposto e nomeado académico correspondente da Real Academia Galega o 30/03/1947.

Co paso do tempo algún autor relacionou a amizade entre Franco e Fernández Flórez co feito de que este último ingresara na RAE. O xornalista e literato deixa claro que o militar, ao cal profesa grande afecto, pouco tivo que ver co tema:

“No se debe insistir en la afirmación de que Franco premió servicios míos con tal cargo, porque los que tengan alguna memoria y les interesen estas cosas recordarán que tengo el honor de ser académico desde hace seis años. Franco no era aún –por desgracia- regidor en España”¹²⁹.

Así e todo, como explica Mainer, na posguerra a súa popularidade non é tan alta como antes. Esta decae sobre todo por dúas razóns: porque desaparecen as famosas e populares coleccións de novelas curtas que distribúen as súas obras e porque non existe a prensa de opinión política libre. Só hai unha visión e Fernández Flórez será un máis, cando antes era a voz discordante que atacaba a todo e a todos.

A nivel político ten que ser un máis. A súa vea crítica foi marcadamente anticomunista, como dixemos arriba. Velaí a súa defensa da ditadura cando a viúva de Roosevelt arremete contra o réxime franquista (9/06/1949) ou a mofa contra os rusos cando lanzan o “Sputnik II”, asegurando que se trataba todo dunha invención (14/01/1958).

Os seus últimos quince anos pódese dicir que non son moi bos no terreo profesional. Non sabemos se limitado pola censura ou “queimado” por tanto traballo, o caso é que gran parte da súa obra, como indica Mainer, “se reduce a artículos periodísticos en los que diluye gémenes de posibles situaciones novelescas, pero sin llegar a desarrollarlas jamás; (...) parece corresponder a una indudable esterilidad creadora”¹³⁰.

O historiador Díaz-Plaja indica que o novo réxime político non lle permitía ao noso escritor expresar todo o que levaba dentro, debido a que co “triunfo de Franco se quebró la línea audaz e irónica de nuestro escritor que tuvo que abandonar sus ataques humorísticos al Político, al Capitalista, al Sacerdote, al Militar trasladándolos al futbolista, al taurino, al hombre anodino de la calle cuyo análisis no provocaba la airada

¹²⁷ ABC, 13/05/1945, páx. 21.

¹²⁸ ABC, 15/05/1945, páx. 5.

¹²⁹ En *Diario de la Marina*, 06/11/1940.

¹³⁰ 1975:39.

reacción del Sistema. (...) En este sentido, puede afirmarse que el régimen de Franco castró literalmente al gran escritor gallego empequeñeciendo su estatura y cortándole las poderosas alas”¹³¹.

Nesta mesma dirección apunta Pedro de Llano:

“En cuanto a su obra posterior (á Guerra Civil), los puntos de vista de Fernández Flórez con respecto al código moral de la época, su ideología, y la falta de aquella libertad crítica a que estaba acostumbrado, lo forzaron a abandonar su combatividad de siempre, insostenible ya en el estrechísimo marco que la censura y el ambiente ofrecían”¹³².

De feito, xa en 1953, cando colabora na redacción do libro *El periodismo, teoría y práctica* (Ed. Noguer, Barcelona, 1953), vai falar sobre a crónica parlamentaria facendo referencia a este tema. Nesta obra afirma que a súa “sinceridad estaba amparada por aquella libertad que por entonces disfrutaba la prensa”¹³³.

Certamente, se por algo destacou Wenceslao foi polas súas crónicas parlamentarias. Todo o mundo lía as súas incisivas e perspicaces diseccións dos debates no Congreso, analiza os retratos que facía dos políticos de distinto signo e ría coa ironía dos seus apuntamentos. Pero agora, nunha ditadura, a política era algo que quedaba apartado dos xornais. Agora só había unha visión. Só había bos e malos, e estaban claramente identificados. Os que controlaban o país eran intocables; en ningún caso se lles podía facer unha disección como a que tan habilmente executada Fernández Flórez durante nas súas “Acotaciones de un oyente”.

Vemos, pois, como a República, na que Wenceslao tantas esperanzas tiñas pero á que tanto criticou, foi a súa época de esplendor. O propio autor recoñeceu este feito ao dicir que se só escribise trala guerra, tan só sería un “tal Fernández, de La Coruña”¹³⁴.

3.10. Recoñecementos.

A diferenza doutros autores, Wenceslao en vida recibiu multitude de recoñecementos a nivel social e político. Ademais dos galardóns literarios, podemos destacar, entre outras cousas, a banda da República en 1935 ou, xa en xuño de 1950, o nomeamento como fillo predileto da cidade da Coruña “el honor más estimable de mi vida”¹³⁵. No acto aproveitaron tamén para darlle o título de Presidente de honra da Sociedade de Artesáns, que tivo que compartir coa condesa de Pardo de Bazán.

Uns meses antes, o 14 de febreiro, foi investido, da man do goberno de Portugal, como Gran Oficial da Orde de Cristo. Hai que sinalar que pasaba moitas tempadas naquel país, ao que acudía habitualmente de vacacións, e que doce dos seus libros foron traducidos ao portugués.

Tamén foi habitual de moitos concursos literarios, en calidade de xurado. O seu nome era moi recoñecido, polo que dotaba de prestixio a resolución dos premios.

Pasamos a recompilar algúns dos recoñecementos e concursos nos que participou

¹³¹ 1998; 63.

¹³² 1985:21.

¹³³ En Fernández Santander, 1987; 68.

¹³⁴ En Bocelo, 1985:21.

¹³⁵ ABC, 02/06/1950, pax. 12.

de xurado, así como os organismos dos que formou parte:

- 1924: membro do xurado do concurso de novelas curtas organizado por *La novela de hoy*.
- 1926: Premio Nacional de Literatura, xunto con Concha Espina.
- 1929: fillo adoptivo de Alacante.
- 1935: a banda da República pola súa actividade literaria, acto no que tamén son garlados José Ortega y Gasset e Américo Castro.
- 1939: membro do xurado nos Premios Nacionales de Periodismo Francisco Franco e José Antonio Primo de Rivera.
- 1940: membro do “Consejo de la Hispanidad”, creado o 2 de novembro de 1940 coa misión de “estudiar y resolver las comunes necesidades espirituales y materiales de nuestra estirpe”.
- 1949: membro do xurado do Concurso Nacional de Novela Miguel de Cervantes.
- 1950: membro da xunta reitora do Ateneo de Madrid.
- 1950: fillo predilecto da Coruña.
- 1951: membro do xurado do premio literario do Círculo de Bellas Artes.
- 1952: membro dos premios literarios do Centro Gallego de Madrid.
- 1953, 54, 56, 57 e 58: Presidente do xurado no Premio Planeta.
- 1954: Presidente da Sociedad Española de Publicistas.
- 1954: mellor escritor do ano, xunto con José María Pemán, segundo o *Boletín del Instituto de la Opinión Pública*.
- 1955: insignia da Academia de Artes y Letras da Habana.
- 1955: mellor articulista de xornais dese ano, segundo o *Boletín de la Opinión Pública* a partir dunha consulta popular.
- 1957: recibe, a proposta da Dirección Xeral de Prensa, o título de xornalista de honra, coincidindo co XXI aniversario da exaltación do Xeneralismo Franco.
- 1957: Vicepresidente da Xunta Municipal de Beneficencia en Madrid.
- 1958: nomeado Periodista de Honor.
- 1959: Gran Cruz de Alfonso X O Sabio.
- 1960: membro xurado Concurso de Novelas Málaga-Costa del Sol.

- 1960: membro xurado Premio Graciano Atienza de xornalismo.

Ademais, tamén recibíu a Gran Cruz de Isabel A Católica e da Cruz de Orange Nassau de Holanda, como puidemos corrobora en diferentes referencias xornalísticas, aínda que non fomos quen de atopar o ano concreto destas condecoracións.

Tampouco atopamos datas concretas doutros premios literarios nos que participa como xurado, neste caso do Agustín Pujol e do Fansteranth.

3.11. Os últimos días.

Nos seus últimos anos de vida, dise que Fernández Flórez adoitaba beber moito e que a súa persoa cambiara completamente. Do home coqueto e arranxado pasamos agora a outro moi enfermo, que padece arteriosclerose e ao cal lle comeza a fallar seriamente a memoria.

Sabemos que adoitaba acudir a numerosas ceas de gala e actos sociais en Madrid, moitos deles organizados por delegacións estranxeiras. Aínda que era “inimigo dos banquetes” centrados na súa persoa, asiste de forma regular a congresos e a conferencias. En 1963 non atopamos rexistro informativo de ningún acto social ao que asista, polo que entendemos que xa non estaba ben.

A pesar de ser unha persoa maior, non falece de morte natural, senón que morre a causa dunha afección renal¹³⁶ que o obriga a estar na cama dende xaneiro de 1964. Ese mesmo ano, o mércores 29 de abril de 1964, fina o noso escritor.

Ao día seguinte do seu falecemento, o seu amigo e compañeiro de profesión en *ABC*, César González Ruano, escribía o seguinte:

“Anoche a las nueve menos cuarto, murió en Madrid Wenceslao Fernández Flórez. (...) Me afecta la noticia. Era gran amigo y buen escritor. (...) Wenceslao debía tener ochenta y cuatro años. Muy hasta última hora los llevó muy bien, con arrogancia y coquetería. Hacía poco entró en una rara desesperación tranquila de la que sus amigos nos dábamos cuenta. Él, que se había cuidado siempre hasta la obsesión, le dio por beber, cosa que no hizo antes nunca. Wenceslao, sin duda, tenía horror a su decadencia y bebía para enterarse menos de ella. Soltero, muy familiar, le debió afectar mucho la muerte de su madre –casi centenaria– y de una hermana a la que adoraba. Casi no escribía y encontrarlo era una efímera alegría porque se entraba en sufrimiento al ver que su cabeza funcionaba con angustiosa dificultad, que se le olvidaba todo y se expresaba mal. En él, tan vivo, tan educado, tan naturalmente ingenioso, producía pena este estado lastimoso. Ha dejado dicho que le entierren en La Coruña”¹³⁷.

A irmá, que vivía con el no seu piso, sabemos que morrera unha década antes, o 10 de decembro de 1952. A súa nai si que viviu moito máis; faleceu só un par de anos antes que o noso autor, o que de seguro lle supuxo un grande impacto emocional.

Os seus restos mortais chegan á Coruña o 1 de maio, para posteriormente seren trasladados a Cecebre. Sobra dicir que ao seu funeral acoden persoalidades de toda clase, sobre todo da mundo da cultura e da política. Pouco antes da súa morte, Fernández Flórez recibiu o título de “Periodista de honor” de mans do daquela ministro de Información e

¹³⁶ 1975:42.

¹³⁷ González Ruano, César: *Diario íntimo. (1951-1965)*. Taurus Ediciones, Madrid, 1970, páx. 774.

Turismo, Manuel Fraga, o que dá fe de que continuaba a ter unha boa relación cos estamentos políticos.

O enterro, malia a solemnidade dun momento así, é do máis curioso; semella o resultado do talento humorístico do propio Wenceslao, querendo gastar unha pequena broma antes de marcharse de xeito definitivo. Resulta que no momento de introducir o ataúde na terra, este non daba entrada, debido aos adornos laterais que tiña. A solución dos empregados da funeraria non se fixo agardar: rompelos a martelazos. A pesar disto, o cadaleito seguía sen entrar. Continuaron forzando con palancas para introduci-lo pero, un problema co xogo de cordas e de roldanas, provocou que a caixa se deslizase ata o fondo, quedando en posición vertical. Curioso final para o autor, ficar enterrado de pé, como unha especie de metáfora desa pose que tiña en vida, sempre ergueito, sempre elegante.

As anécdotas non rematan aquí. No cemiterio ten por “veciña” a prostituta máis famosa da Coruña. Pedro de Llano comenta que a casualidade permitiu que a dona do burdel máis famoso da cidade herculina, coñecido popularmente como “La Media Teta” sexa, por sempre, a habitante máis próxima de Wenceslao no camposanto.

Seica, segundo determinados testemuños, Fernández Flórez, recoñecido agnóstico, buscou un certo refuxio na relixión durante os seus últimos anos. Así o sinala don Eladio, cura da parroquia de Crendes, en Abegondo:

“Eu, que o coñecía e o trataba, pódolle asegurar que era un home profundamente cristián e un home de fe”.

“Pois era crente e falábamnos moito da relixión católica. E, polo menos nos meus tempos, exercitaba a confesión. Polo menos, confesaba e comungaba puntualmente coa súa nai e cos seus irmáns”¹³⁸.

O que igual non estraña tanto é a dobre vida que levou (sempre “precintada” pola súa gran discreción) e que a súa familia non descubriu ata meses despois do seu falecemento. Como recolle Díaz-Plaja¹³⁹, simultaneaba a vida de solteiro no seu piso da calle Alberto Aguilera con outra na que mantivo unha relación secreta durante moitos anos cunha muller descoñecida da que, ao igual que da vida de Fernández Flórez, pouco ou case nada se sabe. Pero da que algo se intuiu tras a chegada das facturas desoutra vivenda ata daquela descoñecida.

3.12. Ideas.

En canto á política, non é fácil encadrar a Fernández Flórez. Sería moi doado dicir que era un escritor “conservador” ou de “dereitas”, pero esta crenza, demasiado estendida por certo, non é tan rotunda. Semella que o feito de escribir no *ABC*, de ser perseguido por conservador no Madrid da Guerra Civil e que durante os anos da ditadura vivise sen problemas e mesmo tivese amizade con Franco o catalogan automaticamente como de dereitas. Pero Wenceslao ten moitos matices, unha gama de grises que sorprende a propios e estraños, que esconde moitas ideas progresistas.

Podemos dicir que a súa postura foi evolucionando co tempo e, dependendo das circunstancias, criticaba a uns ou a outros. Admirador de Maura (conservador) e de

¹³⁸ Conversa recollida pola Fundación Wenceslao Fernández Flórez.

¹³⁹ 1998:237.

Cambó (conservador, líder da Lliga Regionalista), cébase con Romanones (liberal), Pablo Iglesias (socialista), Azaña (de esquerdas) ou Alcalá Zamora (conservador). Defende durante varios anos o galeguismo e o nacionalismo, para pasar a atacalo con ferocidade tras a Guerra Civil. Chégase a definir como “socialista” en máis dunha ocasión, pero non foron poucas as veces que arremeteu contra este partido.

Temos, pois, unha personalidade complexa e cambiante que reflicte en moitas ocasións un desencanto pola política. As sucesivas experiencias demostraranlle que ningún partido é o suficientemente bo, xa que os seus homes non están preparados e agora acusan os adversarios, agora fan o mesmo ca eles, nun sistema cheo de favores, intereses e corrupción. Isto é o que o leva a ser tan antiparlamentario e a crer na necesidade dunha certa orde, dunha autoridade que estableza o control. De feito, anos atrás, pouco antes da ditadura de Primo de Rivera, sinalaba que “se necesita un caudillo en España. ¿Quién lo duda? Se necesita un hombre nuevo”.

En xeral, non cría en nada nin en ningún. Díaz-Plaja explica que “socavó sucesivamente y con el arma del humor que hacía penetrante su mensaje, todas las bases ideológicas de la derecha española de entonces, es decir, la Monarquía, la Iglesia, la Aristocracia, la Banca, el Capitalismo, la Moral Tradicional y, lo que era mucho más grave, el sentido reverencial hacia la Patria y el Ejército”¹⁴⁰. É por isto polo que o historiador o define como “conservador subversivo”.

Non estaba de acordo coa férrea moral tradicional española, nin coa represión sexual e mesmo defendía o aborto nos seus escritos. Non soporta a hipocrisía, na que obstante el tamén cae, ao non recoñecer o seu único fillo. Non cre no amor e concibe o matrimonio como a tumba da felicidade, como o freo da paixón, “como una cadena que convierte en antipática, forzada, una relación que hasta entonces estaba dictada sólo por el cariño mutuo”¹⁴¹.

Fernández Flórez foi un gran desencantado da época na que viviu, o que acaba influíndo na súa forma de ser. Mainer manifesta que Wenceslao, “enemigo personal de la sociedad injusta que le vio nacer, intenta transformarla (sin alterar sus presupuestos) y, decepcionado por el cerrilismo colectivo, acaba en escéptico universal”¹⁴².

Non obstante, tampouco vemos que chegue a condenar nunca o franquismo ou a guerra vivida en España, cando antes non dubidaba en sinalar os crimes duns e doutros. O odio cara o comunismo quedará para sempre dentro del. Así, en declaracións feitas en setembro de 1949 ao *Diario de Noticias* portugués, sinala:

“Hay países que se aproximan o apartan de España, según sopla del viento del sectarismo o los intimide Rusia; nosotros como el litoral firme y ellos son los barcos de vela; ahora, por ejemplo, el miedo al comunismo los aproxima a nosotros. (...) La guerra es inevitable porque no hay solución al problema planteado por el comunismo. Nadie puede decir cuándo vendrá; tal vez mañana, tal vez dentro de veinte años, pero es inevitable”.

É unha idea recorrente que non marcha da súa mente, que queda dun xeito indeleble e que non ten ningún rubor en recoñecer. No *Diario de Lisboa*, en abril de 1956

¹⁴⁰ Díaz-Plaja, Fernando: *Wenceslao Fernández-Flórez, el conservador subversivo*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1998, páx. 23.

¹⁴¹ Del Riego Rivera, 1991; 153.

¹⁴² 1975; 96.

(dúas décadas despois do inicio da Guerra Civil) fai unhas declaracións na mesma liña que as anteriores, sinalando que a guerra semellaba inevitable e que “los propósitos soviéticos no cambiaron, como tampoco cambió la ingenua mentalidad de sus enemigos de la cual ellos se aprovechan tan hábilmente”.

Tamén atopamos moitas outras ideas que non son dun home de dereitas. Así, sendo director do semanario *La Defensa*, *Órgano de las Asociaciones e Agricultores* de Betanzos, no seu primeiro número, escribía:

“El amo es el que mueve a su antojo los muñecos abúlicos; el amo puede aumentar la renta, el amo puede expulsar del lugar, el amo puede dar el duro castigo del hambre a la resistencia que pueda oponerse a una orden”¹⁴³.

Para José Antonio Míguez, “de ese contacto con la miseria humana y con los problemas irresolubles del campo de Galicia, debió quedar sin duda en el espíritu solidario y tímido de Fernández Flórez el poso de ironía constante, escéptica en el fondo, que transparenta toda su producción literaria”¹⁴⁴. De feito, cando escribe no *ABC*, un dos temas nos que máis se centra é o no caciquismo, ao que sempre atacou sen piedade.

Wenceslao, como calquera persoa, sufriu unha certa evolución persoal. Sabía perfectamente en que clase de medios escribía, pero sempre tivo liberdade (ou a exerceu) para escribir sobre o que quixo. É certo que no *ABC* non era tan radical como cando traballaba para *La Defensa*, pero si que é certo que ao longo de toda súa vida amosou ideas que non mudaron. A súa, non é unha personalidade monocromática. Como na vida, non todo é negro ou branco, senón que polo medio hai moitas tonalidades e matices. E a súa visión da vida era así, inclasificable, conservadora para algunhas cousas, progresista para outras.

Carlos de la Válgoma, explico así:

“Porque Fernández Flórez, al que en la actualidad se edita, se lee, se evoca y se plagia reiteradamente, pero no se nombra, está clasificado como un ‘escritor de derechas’. Cuando, en verdad, su figura de español queda, altiva y soberbiamente, al margen de cualquier especie de rotulación”¹⁴⁵.

Con todo, vemos que foi mudando as súas ideas a partir da chegada a Madrid, un momento en que foi cambiando o seu círculo de amizades e se foi afacendo a unha vida moito máis burguesa e acomodada. Mais seguiu abordando cuestións que poucos se atreverían (e se atraven hoxe en día). Como exemplo, vexamos cal era a súa opinión sobre un tema tan controvertido como a da eutanasia. Non se refería a ela como tal, pero si que expresaba nunha crónica o dereito a morrer con dignidade:

“(…) es cruel vedar totalmente la posibilidad de esa redención definitiva que consiste en marcharse bonitamente de la vida cuando la vida va presidida por la fatalidad o por el dolor. El instinto de conservación es ya bastante para cohibir los casos de “dimisión” de la existencia. Hay que creer que es muy grande la tragedia que se oculta en el vivir de un hombre cuando se decide a dar el salto gigantesco hacia el misterio. (...) La muerte, a veces, es la madre cariñosa y solícita; una madre enlutada, grave, serena, en

¹⁴³ La Defensa, 05/08/1906.

¹⁴⁴ Míguez, José Antonio: “Notas para un centenario. Fernández Flórez y “La Defensa”, *Anuario Brigantino*, 7, 1984, pp. 105-112.

¹⁴⁵ ABC, 26/05/1973, páx. 29.

cuyo regazo puede ocultarse el rostro del desaliento, y cuyas manos frías saben dar en una caricia el consuelo a todos los dolores”¹⁴⁶.

Quen así se expresa nesta cuestión (e noutras que veremos máis adiante) non é un extremista relixioso de dereitas. Non estamos ante un discurso puramente cristiá nin relixioso, xa que o autor manifesta que do outro lado o que existe é un “misterio”. Estamos, nin máis nin menos, ante alguén que non ve a vida como un camiño de sufrimento e de dor, e que ante esta, considera que a morte é o velo liberador dos dramas persoais.

Noutra crónica, en relación a unha lei que se está a estudar no parlamento alemá sobre a eutanasia, di que o proxecto lle merece “todas las simpatías”, en canto que “se autoriza a los médicos, previo un estudio detenido del caso y después de haberse convencido sin asomo alguno de duda de que el enfermo es un caso desesperado (...) a evitarle una agonía dolorosa y larga”¹⁴⁷.

3.13. Miradas dende fóra.

Como podemos observar, a vida de Fernández Flórez resulta do máis complexa e contraditoria, motivo polo cal é tan atraínte. Para intentar definir a súa personalidade, imos coñecer a visión que teñen del algúns outros autores e que pode servir de recapitulación deste apartado.

Bernardino M. Hernando escribe no diario *Ya*, no centenario do seu nacemento:

“Nadie lo entendió de todo, ni él se dejó entender. Finísimo, atildado hasta el primor, soltero de nacimiento, conservador de raíz, agnóstico de convicción, con ráfagas antiparlamentarias y antimonárquicas, enemigo del parlamentarismo y de la partidocracia, nostálgico de un cierto ‘caudillaje’, amigo de Sanjurjo, admirador muy matizado de la dictadura, reticente con la República... Wenceslao Fernández Flórez no pudo ser nunca un héroe intelectual del régimen nacido el 18 de julio de 1936, como lo fueron otros mucho más o menos congéneres suyos. Complejísimo, contradictorio, enigmático, fue un escritor muy notable y un hermosísimo espécimen de periodista inquieto”¹⁴⁸.

Sara Bolaño afonda no autor de *El bosque animado*, para indicar que “la personalidad del autor, en la mayor parte de sus obras y según los decires populares, es la de un atormentado; Fernández Flórez es el eterno inconforme, el perpetuo desdichado”¹⁴⁹.

Pola súa banda, Rodríguez Yordi analizouno a través da súa mirada:

“De sus ojos, de mirada maliciosa y a veces casi penetrante, de su verbo circunspecto, de sus medidos ademanes, se podría pensar que pertenecían a un personaje un tanto insolente. Y, sin embargo, la verdad es que su rasgo más característico era la timidez”¹⁵⁰.

¹⁴⁶ “El derecho a morir”, crónica sen data atopada na páxina 86 do tomo V da colección de artigos de Fernández Flórez.

¹⁴⁷ “Lo convencional”, en *El Noroeste*, 27/07/1913, na tese de Alicia Longueira, páx. 269.

¹⁴⁸ En Fernández Santander, 1987:90.

¹⁴⁹ Bolaño, Sara: *Wenceslao Fernández Flórez y su obra*. Editorial Patria, México, 1963, páx. 49.

¹⁵⁰ Rodríguez Yordi, Julio: “Wenceslao Fernández Flórez”, en *Boletín de la Real Academia Gallega*, nº 356, decembro de 1974, páx. 123.

O seu amigo César González Ruano salienta esa personalidade ás veces tan complexa, na que custa adiviñar as súas filias e as súas fobias:

“No habla mal de nadie. No habla bien de nadie. No se compromete en nada. Tiene una amabilidad incansable, pero pone en ella hielos intencionados y propios”¹⁵¹,

Máis crítico se amosa Mainer, un dos estudosos que mellor coñecen a súa figura, como xa dixemos. Mainer esculca nas contradicións de Wenceslao, nas súas ideas, mestura de liberalismo, de inconformismo e de pensamento conservador con medo do que os novos tempos poidan traer:

“....como consecuencia, sin duda, de muchas frustraciones personales, odiaba la miseria porque pensaba que entre los miserables y su estado había una cierta complicidad, una culpa originaria o una incompetencia manifiesta. Pero que, con notable éxito, había fingido una untuosa piedad por los desposeídos. Era un redomado egoísta, pero aparentaba ser solidario y había llamado repetidas veces a sus conciudadanos a ser más disciplinados y menos impacientes en la vida pública. Carecía de creencias pero, como tantas veces sucede, le parecía que el conservadurismo era el mejor conjuro de las tendencias colectivas a la autodestrucción... y el mejor modo de preservar a los pobres de espíritu de la decepción que supondría el descreimiento (que él profesaba). Tuvo una visión muy crítica de los prejuicios sexuales y creyó sinceramente en la liberación de la mujer pero fue, a la vez, un misógino redomado”¹⁵².

Mariano Daranas, xornalista e xefe de Prensa do Ministerio de Gobernación en 1946 e 1947, fala das súas contradicións a nivel persoal, da súa moralidade, da adversión ao matrimonio (non confundir misogamia con misoxinia) e coa debilidade pola familia:

“Su misogamia (no, ni mucho menos su misoginia) despistó al sexo débil desde que asistiendo a los bailes del Real se apartaba con su pareja de la zarabanda de disfraces hasta que, más maduro, no se comprometía tampoco con viudas y madres recalcitrantes, pasando, hace cuarenta años, por una ateneísta, la bellísima M. M. Permaneció célibe, viviendo de puertas adentro exclusivamente para su madre. Fue un tímido clarividente y un mariposón caballeroso. En el cariño a quien, habiéndole dado el ser, fue felizmente longeva, y a sus hermanos y sobrinos plantó su lar. Fernández Flórez creyó en su familia, en Galicia y en Franco”¹⁵³.

O gran actor e director Fernán Gómez, que dirixiu unha película baseada nunha das novelas de Wenceslao, falaba da diferenza entre o que escribía e como era percibido:

“(...) este hombre era muy de derechas, pero su literatura muy de izquierdas, esa cosa tan disparatada que se suele dar en este país”¹⁵⁴.

Das súas ideas tamén fala Antonio Montero Carro, antigo presidente da Fundación que leva o nome do escritor coruñés:

"No se casaba con nadie, era antitaurino, antifútbol en cuanto a control de las masas, defensor firme del aborto y de la igualdad de la mujer”¹⁵⁵.

Tomás Borrás fala del case como dun cu inquieto, como un profesional que nunca

¹⁵¹ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1643.

¹⁵² 2002:13.

¹⁵³ *ABC*, 21/05, 1964, páx. 24.

¹⁵⁴ *Dirigido por*, 1986, páx. 17.

¹⁵⁵ *El País*, 04/05/2010, <http://bit.ly/AntonioMontero>

está no mesmo sitio e que gusta de facer moitas cousas:

“(...) siempre está el otro lado. Es un viajero permanente, yente y viniente, nunca quedante en un lugar fijo, flota, se diluyen en el mundo, no tiene asidero patriótico, ni conceptual, ni geográfico, ciudadano sin ciudad, platillo volante; eterno. (...) Carece de raíces, mira el panorama entero, se niega a pertenecer sino a la denominación general, “género humano”¹⁵⁶.

Non obstante, si que semelleba ter dúas raíces: a súa profesión e a súa familia, da que se considera o responsable e pola que non deixou nunca de escribir artigos.

Queremos rematar esta serie de referencias coa que máis nos gusta, a de María Luisa Varela:

“Si hubiese que condensar la trayectoria vital de Wenceslao Fernández Flórez en una sola palabra, ésta sería, sin duda alguna, la paradoja. Su existencia parece dominada por un curioso fenómeno: la lucha entre lo que hizo y lo que en realidad hubiese querido hacer”¹⁵⁷.

¹⁵⁶ ABC, 09/01/1957, páx. 3

¹⁵⁷ Varela, María Luisa: *Wenceslao Fernández Flórez. Reivindicación de la paradoja*. Vía Láctea Editorial e Concello de A Coruña, A Coruña, 1994, páx. 7.

4. Obra.

4.1. Obra literaria.

“El libro representa a la inteligencia. Y la inteligencia es un vínculo tan fuerte como el de la sangre”, afirmaba Wenceslao¹⁵⁸. Pois ben, o noso autor deixou tras de si un bo feixe libros. Era un escritor cun vínculo moi forte coa época na que viviu, dos máis lidos, dos que máis libros se vendían pero, lamentablemente a maioría deles non superou o paso do tempo, salvo obras moi concretas.

Fernández Flórez, como sinala Mainer, é un autor “cuyo nombre es insólito en las nóminas generacionales más utilizadas. Posiblemente eso se deba a que, dejando de un lado su primer ciclo de novelas –con rasgos autobiográficos y un marcado espíritu de protesta contra la opresión de la vida provincial–, casi toda la producción del novelista gallego carece de cualquier rasgo común con los escritores que tipifican sus respectivas generaciones”¹⁵⁹.

Wenceslao sempre foi un escritor que ía a contracorrente dos movementos literarios, o que fai que o seu estilo se quede estancado e obsoleto. Hai dous motivos, segundo Mainer, que explican que a súa renovación estilística sexa tan limitada: o rexeitamento pola modernidade e o carácter popular da súa obra. É dicir, como o que escribía vendía e gustaba, considera que non é necesaria ningunha clase de cambio na súa narrativa. Dese xeito, non destaca nin polo seu estilo nin polo contido filosófico da súa obra, senón precisamente na súa accesibilidade para o gran público. É un *best seller* da época, pero o que gustaba naquel momento, pasa desapercibido hoxe en día, tanto para os lectores como para os críticos.

Tamén se refire a esta aparente contradición entre a fama e o seu esquecemento, Phillip Mature. Para o estudoso, ademais de porque escribía novelas realistas cando a corrente literaria predominante era o vangardismo, este illamento tamén se puido producir pola etiqueta de “humorista” que tiña o coruñés, que non era ben vista por moitos críticos:

“La figura de Wenceslao Fernández Flórez en el campo de las letras españolas del siglo veinte ha sido y sigue siendo una constante paradoja. Novelista, periodista, cuentista y ensayista, Fernández Flórez recibió panegíricos y premios literarios desde su llegada a la corte en el segundo decenio de este siglo (XX). Según la crítica literaria, Fernández Flórez ha sido ‘el más leído’ de los narradores contemporáneos; ‘uno de los más populares y mejor pagados’, y en el campo del humorismo ‘la más señalada de las figuras actuales’. Irónicamente, sin embargo, esta misma crítica lo ha olvidado casi por completo”¹⁶⁰.

Tampouco ten unha relación moi fluída con grandes dos escritores da época. Así, Torrente Ballester¹⁶¹ di que os autores máis coñecidos daquel momento marcaron unha distancia con el (Ortega, Eugenio d’Ors, Pérez de Ayala), e iso débese a que “fue un periodista muy bien pagado y un narrador muy estimado, por lo que se le dejó al margen de la Literatura entonces apreciada, por necesidad minoritaria. Se le acusó de que le leían los burgueses; pero yo me pregunto: es que en España ha leído alguna vez alguien que no

¹⁵⁸ABC, 07/06/1958, páx. 34.

¹⁵⁹ 1975; 15.

¹⁶⁰ Phillip Mature, Albert: *Wenceslao Fernández Flórez y su novela*. Ediciones de Andrea, México, 1968, páx. 3.

¹⁶¹ABC, 10/02/1985, páx. 5.

fuera un burgués?”.

O que fora director do xornal *La Voz de España* (San Sebastián) e director técnico da antiga cadea de Prensa del Movimiento, Carlos de la Válgoma, explica¹⁶² que se trataba do “gran postergado”:

“Wenceslao, gran psicólogo, que estaba de volta de todo, nunca pecó de optimista en cuanto a la estimación literaria de sus compatriotas. No le engañaban las críticas superficiales y amables, los éxitos comerciales, las sucesivas ediciones, las tiradas copiosas de sus libros. Ni siquiera el discutible goce de la gloria cominera y engorrosa que denominamos popularidad. Era, evidentemente, un escéptico en este terreno, pero de haber podido adivinar la postura actual de los hombres de letras de su Patria en relación con su obra, mi reacción no podía ser otra que ésta: estupor”.

De la Válgoma comenta como Fernández Flórez tiña no seu piso “recortes de prensa, agrupados por países, en los críticos portugueses, holandeses, belgas, daneses, noruegos, británicos y hasta japoneses (...) se ocupaban minuciosa y largamente, de la última novela del escritor español, colocado hoy, rencorosamente, en un ‘Índice’ arbitrario”. Prosegue criticando que se chegue a cualificar a Wenceslao nunha publicación literaria como “jugar periodístico al servicio de una oligarquía”:

“¡A Wenceslao, sin sentido reverencial del poder, ni del dinero, ni de cuanto pueda condicionar la espontánea expresión del pensamiento! ¡A Wenceslao, el más libre, desenfadado escritor de nuestra época, que no dejó títere con cabeza! (...) era en el fondo un auténtico, implacable moralista”.

A súa primeira novela, da que non recoñecerá a súa autoría, por non considerala unha obra como tal, é *Kum Brace*. A partir de aquí sucederanse os títulos e a fama do coruñés. De feito, foi un dos grandes autores das coleccións *La Novela Semanal* e *La Novela de Hoy* a mediados dos anos 20 do século pasado, acadando unha gran popularidade nunha época na que triunfaban as coleccións de novelas breves, con grandes tiradas, distribuídas semanalmente por quioscos e librarías. Eran publicacións baratas (entre 30 e 50 céntimos, a oitava parte do prezo dun libro normal), e con atractivas portadas e ilustracións, que formaban en si unha literatura efímera e de rápido consumo. Un dos seus maiores éxitos será a novela curta *La familia Gomar*, que ten unha tiraxe de 60.000 exemplares e pola cal Wenceslao recibe 1.500 pesetas, cifras nada habituais para o tempo.

Wenceslao bota moita man do humor, co que busca suavizar a crítica, facela máis levadeira, tratando de que se asimile mellor. Pero a súa obra, no fondo, é crítica: “Todo escritor es un descontento. Se estuviera conforme con todo, no escribiría, no tendría nada que decir. Y con este descontento dentro de sí mismo, al escribir se le abren dos posibilidades: incomodarse o burlarse. Yo he preferido hacer esto último”.¹⁶³

A pesar de que a súa obra escrita está en castelán, en novembro de 1924 publica a novela curta *A miña muller*, no primeiro número da colección “Lar”, que dirixía Leandro Carré. Trátase dun texto inédito (que máis adiante saíra en castelán) polo que Wenceslao non cobra nada. A esta seguíralle en setembro de 1927 *O ilustre Cardona*, aínda que xa fora publicada catro anos antes en castelán. Estas obras parece ser que foron traducidas por Leandro Carré, aínda que Otero Pedrayo aseguraba que foi o noso autor quen as

¹⁶²ABC, 26/05/1973, páx. 29.

¹⁶³ Entrevista con Luis Sastre en *La Estafeta Literaria*, n. 174, 1959, páx. 11.

escribíu directamente en galego.

Co paso dos anos, o seu nome baixa desa cima na que estaba subido e vai sendo relegado a un menor escalafón. Mainer indica que arredor do ano 1935 queda “al margen de las nóminas literarias de alto nivel”¹⁶⁴. Segundo o estudoso, é tal este declive, que “hacia 1950 (...) la estrella de Fernández Flórez comienza a eclipsarse. Por entonces el autor es ya el patrimonio exclusivo de una silenciosa masa de lectores fieles, pero que carecen de repercusión crítica alguna”¹⁶⁵.

Pola nosa parte, non cremos que haxa un ano como tal a partir do que queda relegado como gran escritor. Hai que pensar que en 1934 foi proposto para entrar na Real Academia Española. Non cremos tampouco que un escritor en horas baixas tivese a honra de que se lle dedicase a Semana do Libro en Madrid, como foi o caso, no ano 1945. Ademais, en 1954 e 1955, segundo as enquisas de opinión, é dos mellores escritores para o público:

“Este es el académico más leído y sonreído de España. Sus novelas las leen hasta los que no leen libros”¹⁶⁶.

O que si cremos é que a prensa foi para el o seu ceo e o seu inferno. Non deixaba de ser un gran medio de masas, no que cada día se asomaba coa súa columna; isto era a mellor publicidade para difundir a súa obra. Do mesmo xeito, unha vez finado, Wenceslao desaparecería progresivamente do subconsciente dos lectores hispano falantes. Porque a súa produción literaria non deixaba de ser como as súas columnas: textos lixeiros, amenos e de consumo rápido. Así como os seus artigos marcaron unha diferenza, os seus libros non crearon ningún tipo de ruptura, orixinalidade ou pegada na literatura.

Non obstante, e de xeito curioso, da súa última época podemos extraer a súa obra favorita e aquela pola que hoxe en día segue a ser coñecido por moitos, *El bosque animado*. Entrambasaguas considera que esta é un prodixio da perfección humorística, unha das mellores novelas de toda a literatura española e estranxeira:

“Cabría, sin duda, afirmar que si Galicia carecía de un poema simbólico de su raza, como el *Martín Fierro* de la Argentina, es ahora cuando lo tiene, realmente, más que en muchas de las excelentes obras escritas en la lengua vernácula, con éste, en prosa, que es *El bosque animado*”¹⁶⁷.

No terreo estritamente literario, recibe o premio Sauzal por *Luz de Luna* e o Premio Nacional de Literatura en 1926 polo libro *Las siete columnas*. Por outra banda, forma parte de numerosos xurados en premios literarios, como xa vimos.

En 1948 a Editorial Aguilar publica a primeira edición das súas obras completas. Como novidade está a censura do capítulo IX de *Los que no fuimos a la guerra*, onde o escritor galego facía unha sátira dos privilexios dos corpos militares. Esta censura xa tivera lugar na versión da obra en 1940.

Como indicamos unhas liñas máis arriba, cremos que unha das razóns do seu éxito

¹⁶⁴ 1976; 35.

¹⁶⁵ 1976; 41.

¹⁶⁶ F. García Pavón, *ABC*, 14/12/1954.

¹⁶⁷ Entrambasaguas, Joaquín de: en “Wenceslao Fernández Flórez (1887-1964)”, estudio que antecede a *El bosque animado*, dentro de *Las mejores novelas contemporáneas. 1940-1944*. Editorial Planeta, Barcelona, 1966, pág. 802.

é precisamente a súa presenza constante na prensa, o que equivalía a chegar a miles de fogares. Pero algo lle faltaba á súa obra. Algo para ser un escritor clásico e que permitise que o seu nome superase xeracións. Mariano Daranas, comenta incluso na época que “siendo el más leído de los profesionales de ahora, es quien menos cerca se halla de los sentimientos, opiniones y prejuicios de todos y cada uno de sus lectores”, non obstante, tamén explica que en toda a súa obra “la sonrisa, la ingenuidad y el sollozo, degenerando a veces en la carcajada, la inocencia y el llanto forman un bloque indiviso”¹⁶⁸. Vamos, que aposta por textos directos, sinxelos e atractivos, como boa parte dos *best sellers*. A pesar de que os seus libros teñen mensaxes, tampouco son historias atemporais, cunha narrativa moi elaborada ou que teñan unha gran carga filosófica. Son obras máis sinxelas, onde o humor do que gustaba Wenceslao ten a clave. Pero tras este humor sutil, o coruñés quere lanzar unha carga de profundidade que moitas veces non era asimilada.

Pasamos agora a indicar toda a produción escrita de Fernández Flórez e a comentar brevemente algunhas das súas obras¹⁶⁹.

4.1.1. Novelas.

- *Kum Brace* (1910)¹⁷⁰.
- *La procesión de los días* (1915)¹⁷¹.
- *Volvoreta* (1917)¹⁷².
- *Ha entrado un ladrón* (1920)¹⁷³.
- *El secreto de Barba Azul* (1923)¹⁷⁴.
- *Las siete columnas* (1926)¹⁷⁵.
- *Relato inmoral* (1927)¹⁷⁶.
- *El ladrón de glándulas* (1929)¹⁷⁷.
- *Los que no fuimos a la guerra* (1930)¹⁷⁸.
- *El malvado Carabel* (1931)¹⁷⁹.

¹⁶⁸ ABC, 10/04/1945, páx. 3

¹⁶⁹ Relación de obras feita a partir de María Luisa Varela (1994), de Phillip Mature (1969), de Entrambasaguas (1966), de Castellanos García (2002) e, sobre todo, de Abelardo Linares (1985).

¹⁷⁰ Trátase da súa primeira novela, que nunca quixo reeditar ao considerala máis ben un exercicio preparatorio e non unha verdadeira obra literaria

¹⁷¹ Editouse en Madrid orixinalmente. Cara 1918 vaina reeditar en Barcelona a editora Sopena.

¹⁷² Madrid, Suc. de Hernando. Durante a década de 1920 hai edicións de Pueyo, Atlántida e C.I.A.P.. Nos posguerra foi editada por Librería General de Zaragoza.

¹⁷³ Madrid, Editorial Pueyo. Reedicións na editora Atlántida en 1925, Renacimiento en 1929 e Dédalo en 1932.

¹⁷⁴ Madrid, Editorial Atlántida. Reeditouse en Renacimiento, Pueyo, Novelas y Cuentos e Librería General de Zarago.

¹⁷⁵ Madrid, Editorial Atlántida. Reeditada por Librería Ameller de Barcelona e por Librería General.

¹⁷⁶ Madrid, Editorial Atlántida. Reeditada por Dédalo e Librería General. Baixo o título de *Novelas del espinoso en flor* (Ediciones Españolas), reuniu esta novela xunto con *El secreto de Barba Azul* e *Las siete columnas*.

¹⁷⁷ Madrid, Editorial Pueyo.

¹⁷⁸ Madrid, Renacimiento (C.I.A.P.). Reflicte unha visión antimilitar e antibelicista. É unha ampliación do relato *Al calor de la hoguera*, publicado en 1916.

¹⁷⁹ Madrid, Renacimiento (C.I.A.P.). Reeditouse por Novelas y Cuentos e Librería General de Zaragoza.

- *El hombre que compró un automóvil* (1932)¹⁸⁰.
- *Las aventuras del caballero Rogelio de Amaral* (1933)¹⁸¹.
- *Los trabajos del detective Ring* (1934)¹⁸².
- *Una isla en el mar rojo* (1939)¹⁸³.
- *La novela número 13* (1941)¹⁸⁴.
- *El bosque animado* (1943)¹⁸⁵.
- *El sistema Pelegrín* (1949)¹⁸⁶.

4.1.2. Relatos, novelas curtas e coleccións de contos e relatos.

- *La tristeza de la paz* (1910)¹⁸⁷.
- *Luz de luna. Episodios de unas vidas humildes* (1914)¹⁸⁸.
- *La piedad de la mentira* (1915)¹⁸⁹.
- *Silencio* (1918)¹⁹⁰.
- *El espejo irónico* (1918)¹⁹¹.
- *Al calor de la hoguera* (1919)¹⁹².
- *Luz de luna* (1919)¹⁹³.
- *Aire de muerto* (1921)¹⁹⁴.
- *La familia Gomar* (1922)¹⁹⁵.

¹⁸⁰ Madrid, Editorial Pueyo. Reeditouse por Librería General de Zaragoza e editora Dolar.

¹⁸¹ Madrid, Editorial Pueyo. Afonda na visión antibelicista de *Los que no fuimos a la guerra*.

¹⁸² Madrid, Editorial Pueyo. Pretende seguir a liña das súas “Acotaciones de un oyente”. Coa mesma ironía segue atacando aos políticos da época, como Lerroux, Pita Romero ou Largo Caballero.

¹⁸³ Madrid, Ediciones Españolas. Neste novela lembra as penalidades sufridas en Madrid durante a guerra. Anos máis tarde diríalle ao seu amigo Pedro de Llano que se puidera eliminar unhas das súas novelas, sería esta, xa que “fue la única que hoy me pesa haber escrito. Fue una obra precipitada, parcial. Sólo conocía una cara de la tragedia, y por tanto no estaba en condiciones de hacerla” (1985:32).

¹⁸⁴ Zaragoza, Librería General. Aparece de novo aquí o “detective Ring” como protagonista, facendo referencias políticas á guerra civil.

¹⁸⁵ Zaragoza, Librería General. Reeditouse por Editora Nacional (1948) e por Novelas y Cuentos (1953).

¹⁸⁶ Zaragoza, Librería General.

¹⁸⁷ En Biblioteca de Escritores Gallegos VII. Imprenta Artística Española, Madrid. Contén o relato que lle dá título e tamén “Vino triste”, “A la hora del misterio”, “El muerto” e “Luz de luna”.

¹⁸⁸ A data non é segura, pero si que se saba que o tomo CVIII foi impreso en maio de 1914. Foi publicada por Biblioteca Patria, tomo CX, Madrid.

¹⁸⁹ En “La novela de bolsillo”, nº 64.

¹⁹⁰ Madrid, Editorial Pueyo. Contén os relatos “Silencio”, “Los mosqueteros” e “El calor de la hoguera”.

¹⁹¹ Abelardo Linares dátao de 1921.

¹⁹² Primeira versión de *Los que no fuimos a la guerra*. En “Los Contemporáneos”, 2ª época, nº 368, Madrid.

¹⁹³ En “Los Contemporáneos”, 2ª época, nº 524, Madrid.

¹⁹⁴ En “La Novela Semanal”, nº 9, Madrid. Reeditado co título de *El gran Chaco* en “La Novela Corta”, 2ª época, 1949.

¹⁹⁵ En “La novela semanal”, nº 9. Reeditado en “La Novela Mundial”, nº 127, 1928.

- *Tragedias de la vida vulgar (cuentos tristes)* (1922)¹⁹⁶.
- *La caza de la mariposa* (1922)¹⁹⁷.
- *Mis mejores cuentos* (1922)¹⁹⁸.
- *El ilustre Cardona* (1923)¹⁹⁹.
- *El fantasma* (1924)²⁰⁰.
- *Unos pasos de mujer* (1924)²⁰¹.
- *Relato inmoral* (1924)²⁰².
- *Huella de luz* (1924)²⁰³.
- *A miña muller* (1924)²⁰⁴.
- *Visiones de neurastenia* (1924)²⁰⁵.
- *La casa de la lluvia* (1925)²⁰⁶.
- *Por qué te engaña tu marido* (1925)²⁰⁷.
- *La calma turbada* (1925)²⁰⁸.
- *La seducida* (1925)²⁰⁹.
- *Ella y la otra* (1927)²¹⁰.
- *Un error judicial* (1927)²¹¹.
- *La fauna reciente* (1928)²¹².
- *El hombre que se quiso matar* (1929)²¹³.

¹⁹⁶ Madrid, Editorial Atlántida.

¹⁹⁷ En "La Novela de Hoy", nº 2, Madrid. Reeditado en "La Novela Corta", 2ª época, nº 28, 1950, Madrid.

¹⁹⁸ Madrid, Prensa Poupplar.

¹⁹⁹ Antes de estar publicado dentro de *Unos pasos de mujer* e de que o recolla a revista *Lecturas*, verá a luz no nº 55 da colección de novela curta "La novela de hoy", no ano 1923. En setembro de 1927 reeditarase en galego, no nº 37 de Lar, como "O ilustre Cardona".

²⁰⁰ En "La Novela de Hoy", nº 87, Madrid.

²⁰¹ En "La Novela de Hoy", nº 98, Madrid.

²⁰² En "La Novela de la Noche", nº 6, Madrid.

²⁰³ En "La Novela de Hoy", nº 128, Madrid.

²⁰⁴ Sae á luz na colección "Lar" (29/11/1924). *Mi mujer*, a versión en castelán, aparece en xaneiro de 1925, no número 140 da colección "La Novela de Hoy". Reeditada en "La Novela Corta", 2ª época, nº 17, Madrid.

²⁰⁵ Madrid, Editorial Atlántida. Reeditada por Librería General de Zaragoza na década de 1940.

²⁰⁶ Barcelona, Sociedad General de Publicaciones.

²⁰⁷ En "La Novela de Noche", nº 23, Madrid.

²⁰⁸ En "La Novela de Hoy", nº 177, Madrid.

²⁰⁹ En "La Novela de Hoy", nº 188, Madrid.

²¹⁰ En "La Novela de Hoy", nº 248, Madrid.

²¹¹ En "La Novela de Hoy", nº 261, Madrid.

²¹² En "La Novela de Hoy", nº 346, Madrid. Aparece nas súas *Obras completas* co título de *Colofón fantástico*.

²¹³ En "La Novela de Hoy", nº 397, Madrid.

- *Fantasmas* (1930)²¹⁴.
- *Por qué te engaña tu marido* (1931)²¹⁵.
- *Unos pasos de mujer* (1934)²¹⁶.
- *Un cadáver en el comedor* (1936)²¹⁷.
- *Historias del tranvía* (1944)²¹⁸.
- *Fuegos artificiales* (1954)²¹⁹.
- *Las gafas del diablo* (1955).
- *Navidad* (1961).
- *Las aventuras del caballero Florestán de Palier* (1959)²²⁰.
- *Historias de animales* (1961).
- *Cuentos* (1961).
- *De muros adentro* (1961).

4.1.3. Libros xornalísticos.

- *Acotaciones de un oyente* (1918)²²¹.
- *El país de papel* (1929)²²².
- *La conquista del horizonte* (1932)²²³.
- *O terror vermelho* (1938)²²⁴.
- *La nube enjaulada* (1944)²²⁵.
- *El toro, el torero y el gato* (1946)²²⁶.

²¹⁴ Madrid, C.I.A.P. Contén sete relatos: “Siglo XX”, “La carretera”, “El fantasmas”, “Lo que piensan los muertos”, “Mi mujer”, “Aire de muerto” e “El ejemplo del difunto Pedroso”.

²¹⁵ Madrid, Editorial Renacimiento. Contén as novelas curtas “Por qué te engaña tu marido”, “La seducida”, “Ella y la otra” e “La caza de la mariposa”.

²¹⁶ Madrid, Editorial Pueyo. Contén as novelas curtas “Unos pasos de mujer”, “El hombre que se quiso matar”, “Huella de luz”, “Un error judicial”, “El ilustre Cardona” e “La calma turbada”.

²¹⁷ En “La Novela de una hora”, nº 2, Madrid.

²¹⁸ Madrid, Editorial Mon.

²¹⁹ Barcelona, Editorial Planeta. Contén “El hotel alucinante”, “Tinieblas”, “El bacilo de Puig”, “El último metro”, “Los reportajes de Leónidas Cadaval”, “Hombres a la mesa”, “Dos hombres sin reloj” e “Un cadáver en el comedor”.

²²⁰ Obra publicada en folletón entre xaneiro e marzo de 1959 e recollida por vez primeira nas súas Obras Completas.

²²¹ Madrid, Librería de la Viuda de Pueyo.

²²² Madrid, Talleres Poligráficos.

²²³ Madrid, Editorial Pueyo.

²²⁴ Non publicado en España, pero si en Lisboa, pola Empresa Nacional de Publicidade, coa tradución de José Augusto.

²²⁵ Serie de artigos en *La Cordoniz*.

²²⁶ Madrid, M. Aguilar. Reeditado en 1952 pola Librería General de Zaragoza.

- *De portería a portería* (1949)²²⁷.
- *La vaca adúltera* (1952).
- *Toros* (1961).
- *Fútbol* (1961).
- *Pozos y playas* (1961).
- *Platillos volantes* (1961)²²⁸.
- *Acotaciones de un oyente. 1916-1935* (1962).
- *Impresiones de un hombre de buena fe* (1964).
- *Las terceras de ABC* (197?).

4.1.4. Outras.

- *El humor en la literatura española* (discurso de ingreso na RAE, 1954).
- *Mis páginas mejores* (1956).
- *Antología del humorismo* (1957).

4.2. Obra xornalística.

Nas seguintes páxinas trataremos, a partir dos comentarios do propio Fernández Flórez, de ir desgranando a visión que ten do xornalismo.

En Madrid, escribindo para *El Noroeste*, explicaba que o “periodismo seca, poco a poco, el alma”, ao tempo que provocaba que o xornalista se venda a quen paga por el, cambiando dese xeito as súas ideas. Falaba dun escritor, que ben podería ser el, con “colaboraciones frecuentes”, que “vivía con el vértigo de la labor apremiadora, imperiosa que no deja vivir ni respirar”²²⁹.

Wenceslao ten unha relación case que de amor-odio co xornalismo. Por unha banda, é a porta que o dá a coñecer e que lle permite vivir desafogadamente. Pero, pola contra, esta actividade limitou e minou enormemente o seu afán creativo na literatura, a súa verdadeira paixón. Como indica Rodríguez Yordi: “Su historia periodística es la historia de su vida; lo cultivó siempre y sus últimos escritos fueron dedicados a colaboraciones en prensa”²³⁰.

O 16 de xuño de 1921, escribe sobre o estilo xornalístico, diferenciándoo claramente do literario.

“Al periodista se le encierra el alma en moldes estrechos, de los que no puede salirse sin la pérdida inmediata de su destino. En un periódico hay una norma

²²⁷ Madrid, Imprenta de Prensa Española.

²²⁸ Crónicas sobre temas de actualidad.

²²⁹ “Un fracasado”, en *El Noroeste*, 28/04/2014.

²³⁰ 1974:113.

inquebrantable casi siempre impuesta por las conveniencias y las ambiciones de una empresa, y a esa norma se acoplan desde el artículo de fondo hasta la última y más inocente de las noticias. Así se logra que casi todos los periodistas lleguen a la plena madurez de su entendimiento con el alma seca por el escepticismo, perdida la jugosidad, y toda su generosidad también, en las cárceles espirituales por donde haya pasado. Y vamos tejiendo sin fe nuestra obra dejándonos fecundar de mala gana por espíritus y convicciones en pugna con las nuestras, y por dentro nos reímos de las cuartillas que nacieron de aquella unión en que nuestra alma hizo el papel de Magdalena fácil al dinero”.

Observamos como parece querer indicar que o estilo propio do xornal, ademais de ser máis pobre, limita a creatividade do que escribe. Ve o xornalismo como un xénero moi estrito, obstaculizado polas normas e por unhas pautas que todos deben seguir, o que acaba dando homoxeneidade ao conxunto. Hai uns límites e unhas normas moi claras, o que acabaría provocando unha certa anulación do autor, en canto que forma parte dun todo que está por riba del, o xornal. Por último, refírese ao periodismo como unha saída económica, como unha porta fácil para o diñeiro, o que no seu caso foi verdade.

Pero as opinións poden cambiar, ou variar co tempo, e así, anos máis tarde, reconece que o estilo xornalístico pode chegar a ser beneficioso. Ademais, establece certas diferenzas entre o periodismo e a literatura:

“... el periodismo constituye una práctica que debiera figurar en la preparación de todo literato. Los artículos imponen ciertas leyes de condensación, excluyen la superabundancia retórica, aprietan, limitan, ciñen el estilo, obligan a decir brevemente, y sobre todo claramente, aquello que se quiere decir. El literato suele ser frondoso, y el periodismo enseña a manejar las vigorizadas y útiles tijeras de la poda. Muchas veces el espacio es para el cronista un camino que lleva a alguna parte, mientras que para el literato se reduce a una plataforma sobre la que puede danzar bellamente”²³¹.

Wenceslao acaba recoñecendo que os obxectivos do xornalismo e os da literatura non son os mesmos, polo que tratar de levar as regras desta última á prensa, poderían chegar a ser negativos en determinados casos:

“(...) hemos de convenir en que algunas de tales prerrogativas espirituales del literato, más bien perjudicarían que servirían los deberes del periodista, al que no le hace falta ni la imaginación creadora del cuentista ni la prosa afiligranada que exigen muchas veces las obras de arte”²³².

Vemos como cambia a súa concepción sobre este tema, tendo en conta que esta última opinión é a dun Wenceslao que está nos seus últimos anos de vida. Trátase dun home moito máis maduro e que, polo tanto, pode mirar con certo coñecemento e reflexión o labor profesional de toda unha vida. Pero seguimos a crer que detrás hai un certo amargo, un poso de dor por todas aquelas ideas que pasaron pola súa cabeza e polas súas mans, que tiveron que ser sacrificadas e lanzadas día si e día tamén á prensa, un medio masivo, pero tamén de consumo rápido e, polo tanto, de fácil esquecemento.

O xornalismo era para Wenceslao a súa porta a moitos fogares, grazas ao cal conseguiu facerse un “nome” e ser un referente para milleiros de lectores:

“(...) el artículo tiene varias ventajas, que se convierten en gravísimos inconvenientes. Los periódicos tienen, primeramente, la publicación inmediata de cuanto

²³¹ 1964:12.

²³² 1964:13-14.

se escribe. Luego dan nombre rápido porque el escritor que acierte tiene rápida difusión de su firma, y después, el cobro inmediato de su trabajo. Son tres ventajas hasta alucinantes para un muchacho que empieza, porque recoge en seguida el fruto”²³³.

Fernández Flórez decátase disto e odia o círculo vicioso no que está metido. Comprende que non pode saír do xornalismo sen máis para dedicarse plenamente á literatura, na que realmente quereda triunfar. A difusión dos seus comentarios por todo o país a través do xornal máis lido en España, o *ABC*, dos medios cos que colabora e, máis adiante, da rede de distribución da Prensa del Movimiento, son os que o dan a coñecer nos fogares españois e non as súas novelas ou os seus pequenos relatos. Hai un gran medo en rachar coas cadeas do xornalismo e en centrarse no que lle gustaría ao cen por cento: a literatura. A familia pesa. E tamén o temor a perder ese apoio e ese soporte publicitario tan grande que é a prensa. Que acontecería se se decide a voar só e fracasa? Podería manter o seu alto nivel económico? Esqueceríanse os lectores del tan rápido como se namoraron das súas crónicas?

Detrás está claro que hai unha certa dependencia. Non sabemos se económica ou persoal, pero no fondo provoca unha certa frustración no noso autor e un sentimento no que semella culpar ao propio xornalismo desta situación. Isto é o que escribe González Ruano no seu *Diario íntimo* ao respecto, tras unha conversa con Fernández Flórez:

“(…) me habla de sus proyectos para el verano, de sus proyectos literarios. No está en este momento metido en nada. Los artículos le obstaculizan. ‘Odio los artículos. A mí no me ocurre como a ti. No he podido amarlos nunca’”²³⁴.

Este comentario, lonxe do que puidera parecer, non é unha opinión illada ou froito de estar pasando un mal momento creativo, senón que será unha constante ao longo da súa vida. Vexamos o que di nunha entrevista feita moitos anos antes:

“- (...) debe ser muy halagüeño saber que tantísima gente se desayuna con los artículos de uno.

- ¡Odio el artículo!
- Pero los de usted...
- Quiero decir que odio mis artículos. Yo soy un novelista que ha ido al periódico. En mis trabajos periodísticos he desmenuzado la materia que podría haber constituido varias novelas”²³⁵.

Vaise abrindo e amosa o que sente, o que desexaría facer pero non fai polos seus compromisos coa prensa escrita. Non obstante, desta entrevista desprendemos unha das características de Fernández Flórez na súa obra xornalística, que a literatura impregna o seu estilo e os seus artigos, iso si, nun diario non pode desenvolver tanto como quixera as súas ideas. Hai unha limitación de espazo no que ten que desenvolver unha pequena historia en poucas liñas. Faino coas armas da literatura, co seu persoal estilo, con todos os elementos estilísticos que quere, pero considera que é algo que se perde, que morre tan rápido como nace e se difunde. Os seus escritos na prensa non teñen a mesma importancia

²³³ Gómez Santos, Marino: “Entrevista con Wenceslao Fernández Flórez”, en *Pequeña historia de grandes personajes*. Ediciones Cliper, Barcelona, páx. 8.

²³⁴ 1970:601.

²³⁵ “¡No me hable de los cafés! Wenceslao Fernández Flórez fue cojo por sugestión”, en *Cartel. Revista de Galicia*, nº 9, ano II, 1946, páx. 9.

que pode ter un libro, que pode durar moito máis alá que ese efémero día no que se publica unha das súas columnas.

Se puxéramos nun montón todo o que escribíu para os diarios e as publicacións nas que colaboraba, e noutro xuntásemos as súas obras escritas, veríamos que a súa produción periodística supera non creces a literaria. Non obstante, el sempre se verá como un escritor:

“Cierta gente opina que yo soy un periodista. Abultado error con el que supongo justificará la tacañería de leerme en un diario, que cuesta unos céntimos, y no en la novela, que cuesta unas pesetas”²³⁶.

É como se distiguise tamén o lector do xornal do lector de libros. Do mesmo xeito que para el a literatura tamén está por riba do periodismo. Ademais, ese compromiso, esa esixencia diaria coa prensa para el non é reconfortante, non o enche, senón que o baleira. Volvemos de novo a esa relación de amor-odio co xornalismo:

“Trabajo en los periódicos por obligación, y escribo novelas por deleite, porque ello me produce una íntima complacencia espiritual”²³⁷.

Esta situación vívea con gran sufrimento nos anos nos que se sente “esclavizado por las colaboraciones periodísticas” e o seu traballo non lle permite afondar na súa verdadeira paixón:

“Para todo el mundo el tiempo es oro; para el escritor español el oro es tiempo. Es verdad también esto. Hace seis años que no publico un libro. Créame que ello me da la sensación, desagradable de que no cumplo mi destino. Lo sufro como una desgracia”²³⁸.

Esa igual é a palabra clave, o “destino”. O coruñés cre que o seu talento e as súas ideas o deberían levar por outros camiños. Ve como pasa o tempo e segue inmerso ano tras anos nas mesmas rutinas. Como as ideas voan. Como vai perdendo oportunidades, pero no fondo non as acaba creando, senón que a literatura é iso que vai facendo cando o xornalismo llo permite. O noso escritor cre firmemente que o seu destino sería atopar as súas verbas en bibliotecas e non en quioscos. De feito, nun artigo publicado en 1938 fala dunha alma que se enfronta ao gardián do ceo. Alí dinlle que morreu sen cumprir a súa misión na vida: escribir unha grande obra que influíse na vida de moita xente. Ese era o seu peor pecado. El, certamente consternado, confesa que era o seu gran soño, pero que:

“Yo no he tenido la vida de un filósofo, sino la de una liebre”²³⁹.

Sorprendentemente, xa xubilado, segue con esta dicotomía entre xornalismo e literatura. E vemos que incluso durante un tempo deixou os xornais, como o demostra unha información do *ABC* en 1953²⁴⁰, anunciando que Fernández Flórez volvía co seu xornal de forma regular porque as súas ocupacións literarias non llo permitiron antes. Así que supoñemos que o intentou, pero non é capaz ou non quere abandonar o xornalismo,

²³⁶ 1964:11.

²³⁷ En Echevarría Pazos, 1987, páx. 74.

²³⁸ “Wenceslao Fernández Flórez dice...”, en *Finisterre. Revista de Galicia*, decembro de 1943, pp. 10-11.

²³⁹ *ABC*, 26/11/1938.

²⁴⁰ *ABC*, 27/01/1953.

a pesar do desgaste que lle produce.

- **¿No hiciste nada por compromiso, por necesidad de momento, como medio y no como fin?**
- Artículos, sí; libros, no. Nunca escribí un libro que no quisiera escribir ni con prisa.
- **¿Cuántos artículos haces al mes?**
- En principio debo escribir dieciocho, pero casi nunca llego a hacerlos todos.
- **¿La mayor dificultad para escribir un artículo?**
- El tema.
- **¿Cuánto tardas una vez encontrado el tema?**
- Hora y cuarto... hora y media, si el artículo es bueno. Si es malo, más. Cuesta mucho trabajo y por eso sale malo. Yo le decía a don Torcuato Luca de Tena que me debía pagar muy bien los artículos malos y que los buenos incluso se los regalaba.
- **¿Escribes a mano?**
- A mano. No entiendo cómo se puede hacer nada a máquina. (...) Me levanto a las once y escribo sistemáticamente”²⁴¹.

De novo poderíamos falar aquí desa “neurastenia” que tantas veces aparece no seu escrito. Considera que leva dúas vidas a un tempo. Unha, a de xornalista, é a que o atrapa, a que lle impide voar. Outra é a que de verdade lle gustaría ter, a de literato. Coa segunda disfruta, é libre. Pero coa primeira gaña cartos e é popular. Leva dentro súa un particular Dr. Jeckyll e Mr. Hyde sen os cales non pode vivir, pero que fan que non sexa plenamente feliz.

4.2.1 Medios impresos nos que escribiu ou colaborou.

A produción de artigos e relatos curtos de Fernández Flórez non pode definirse máis que practicamente industrial, xa que foi enorme. Tendo en conta que pasou máis dun século dende que comezou a traballar na prensa escrita, resulta complicado seguir toda a súa traxectoria. Máis aínda se temos en conta que moitos dos seus artigos se difunden a través de axencias de noticias.

Non obstante, grazas á súa meticulosidade, hoxe en día gárdanse boa parte das súas colaboracións na prensa escrita. Nisto tamén ten boa parte do mérito a súa familia, que recurtaba, un por un, de forma manual, os artigos do coruñés e os gardaba en cadanseu tomo. Toda esta colección está dispoñible na Fundación Wenceslao Fernández Flórez, en 67 exemplares. En moitos casos non coñecemos o medio que publicou o artigo, pero si noutros moitos.

Dese xeito, coa información que puidemos compoñer con esa valiosa documentación e co estudo previo que realizamos previamente, intentaremos recompilar boa parte deses

²⁴¹ César González Ruano. *Obra periodística (1943-1965)*. Fundación Cultural Mapfre Vida, Madrid, 2003, páx. 1645.

medios de comunicación que, nun ou noutro momento, acolleron algún dos artigos ou publicacións de Fernández Flórez.

4.2.1.1 Medios impresos galegos.

- *La Mañana*: 1901-1902²⁴².
- *Diario de La Coruña*: 1901²⁴³.
- *Diario de Pontevedra*: 1901²⁴⁴.
- *La Regional*: 1901²⁴⁵.
- *Revista Gallega*: 1901-1906²⁴⁶.
- *El Heraldo de Galicia*: 1902²⁴⁷.
- *El Correo Gallego*: 1903²⁴⁸.
- *La Idea Moderna*: 1903²⁴⁹.
- *Diario de La Coruña*: 1903²⁵⁰.
- *Tierra Gallega*: 1903-1906²⁵¹.
- *Coruña Moderna*: 1905-1907²⁵².

²⁴² Publica pequenos relatos, algúns deles co antetítulo de “Literatura”, como é o caso de “La caída de la hora” (26/09/1901) ou “El notario de Irkusk” (13/12/1901). O primeiro conto que atopamos data do 06/08/1901 e titúlase “El cazador de ideas”. Ten outros con títulos que veremos en máis publicacións (aínda que con distinto contido), como é o caso de “El cazador de ideas” (06/08/1901), “La estela” (22/09/1901), “La metempsícosis” (22/10/1901), “También” (16/11/1901) ou “Boceto” o (03/09/1901) (tamén literaria: “También yo, árbol perdido en el monte de la vida, vegeto encurvado bajo el huracán de la desgracia, y así como la sombra del ciprés es tanto mayor cuanto más se aleja del sol, mi amor toma más incremento cuanto más te alejas de mí”). En 1902 atopamos o relato “Paz del alma”, co antetítulo de “Colaboración”, publicado o 29/03/1902.

²⁴³ A estudiosa da súa obra, Alicia Longueira, sitúao tamén nesta publicación. 2014:88.

²⁴⁴ Descubrimos un único relato. É o mesmo que publica uns días antes en *La Mañana* co título de “Boceto”. Neste caso con data do 11/09/1901. Todo fai indicar que Wenceslao, que está a comezar nesta profesión, está a enviar a todos os medios que coñece os seus escritos.

²⁴⁵ Neste xornal de Lugo atopamos unha única publicación o 18/09/1901. Titúlase “El húsar azul” e trátase dun pequeno conto.

²⁴⁶ Na hemeroteca da RAG atopamos os relatos “El leño santo” (13/04/1902), “Nocturno” (11/05/1902), “Boceto” (23/08/1903), “La caída de la hoja” (15/10/1904), “Vino triste”, (04/03/1905) e “Junto a la muerte” (26/08/1906). Alicia Longueira atopa en o 26/05/1901 unha rima e o 30/06/1902 un poema.

²⁴⁷ Baixo o antetítulo de “Álbum poético”, difunde pequenos poemas como Soneto (04/09/1902), Ráfaga (10/10/1902) ou Rima (21/10/1902). Ten outra serie de relatos pequenos, como “Boceto” (27/08/1902) ou “Mis difuntos” (13/10/1902), polo que está claro que publicaba diariamente.

²⁴⁸ Atopamos tres relatos curtos. O primeiro deles co título de “En el bosque”, o 10/03/1903 e o segundo co nome de “Boceto”, o 07/09/1903. O terceiro, sen data, chámase “La moneda”.

²⁴⁹ Nesta publicación de Lugo atopamos o conto “La limosna”, o 02/08/1903.

²⁵⁰ Non descubrimos ningún artigo nin publicación do autor neste xornal. Pero si que atopamos este medio como referencia en declaracións do propio Fernández Flórez e en referencias de xuño de 1903 que hai na súa Fundación. 2014:27.

²⁵¹ Encontramos diferentes artigos entre novembro de 1904 (como “Por esas salas”, do 26/11/1904 ou “El calor”, do 30/08/1906) e febreiro de 1906 (como “Acusadores acusados”, do 02/02/1906). A investigadora Alicia Longueira, na súa tese, sinala o inicio desta colaboración en setembro de 1903, formando parte da redacción inicial, e traballará ata finais de 1906, xa como redactor xefe (2014:29).

²⁵² O primeiro que descubrimos neste xornal é “Amanecer”, co antetítulo de “Crónica impresionista”, do 26/03/1905. Atopamos despois catro contos ao longo de 1906, polo que semella que a colaboración era continua e faltan moitas

- *La Defensa*: 1906-1909²⁵³.
- *Diario Ferrolano*: 1906-1911²⁵⁴.
- *Ahí va eso*: 1908²⁵⁵.
- *El Noroeste*: 1910-1918²⁵⁶.
- *Vida Gallega*: 1911²⁵⁷.
- *Heraldo de Vigo*: 1912-1913²⁵⁸.
- *La Correspondencia Gallega*: 1913²⁵⁹.
- *A Nosa Terra*: 1917-1924²⁶⁰.
- *El Orzán*: 1918²⁶¹.
- *Marineda*: 1922-1923²⁶².
- *El Pueblo Gallego*: 1924-1957²⁶³.
- *La Voz de Galicia*²⁶⁴.
- *Scientia*: 1938²⁶⁵.

outras publicacións. Os que vimos nós son “En la noche negra” (07/01/1906), “Entre sombras” (15/04/1906), “Vino rojo” (23/12/1906) e “Sin aroma” (24/12/1906). E máis adiante, o 10/02/1907, a crónica “Dionisiaca”.

²⁵³ Véxase apartado 5 deste traballo.

²⁵⁴ Véxase apartado 6 deste traballo.

²⁵⁵ “Memorias del teatro” é o único artigo que atopamos nesta curiosa publicación que, anotada á man, se indica que é da Coruña. Data do 28/06/1908 (tomo XXVI da colección de Fernández Flórez).

²⁵⁶ A primeira publicación que atopamos foi unha colaboración literaria, baixo o título de “Escena”, publicada o 05/03/1910. Alicia Longueira sitúa a entrada na redacción do diario coruñés en abril de 1911 (2014:48). A última crónica que atopamos é o 15/10/1917, un artigo titulado “La fiesta de la raza”, pero non descartamos que houbera outras. É dicir, que continúa a colaborar con este medio incluso un ano despois de entrar como cronista parlamentario no *ABC*.

²⁵⁷ Longueira atopa algunha colaboración nesta revista, como “Las riadas en Galicia. Agua trágica”, no seu número 12, en 1911.

²⁵⁸ Neste medio descubrimos un único artigo, titulado “Del ambiente”, do 02/07/1912. O antetítulo, “Cuartillas grises”, xa o empregaba en *Diario ferrolano*. Non obstante, nunha carta manuscrita que se atopa na RAG, solicita inscribirse nun banquete a Murguía en 1913 “en representación del ‘Heraldo de Vigo’”.

²⁵⁹ É unha publicación de Pontevedra na que publica “Hablando con Murguía” o 20/05/1913.

²⁶⁰ Como xa vimos neste estudo (aínda que sen coñecer a data exacta pero que podería ser de 1917), publica un artigo no que se declara nacionalista. Do que si temos data é doutro titulado “A doce fala”, do 25/07/1922 e tamén de “O Arelo”, do 01/09/1924.

²⁶¹ Medio que cita Alicia Longueira na súa investigación e que nace a raíz da venda de *El Noroeste*.

²⁶² Colabora nesta publicación propiedade de Enrique Dequidt Carreras e que leva por título “Revista semanal ilustrada”. Publica os artigos “La ciudad del verano” (18/08/1922) e “Las sombras amadas” (01/01/1923).

²⁶³ No xornal de Vigo descubrimos publicacións súas dende o ano 1924 ata 1929, algunhas delas co antetítulo de “Comentarios” ou “Comentarios ingenuos”. De aí pegamos un chimpó ata 1952, 1955 e 1957, onde atopamos de novo colaboracións, polo que entendemos que durante eses anos a sinatura de Wenceslao debía ser habitual no medio.

²⁶⁴ Hai un escrito, do 06/10/1931, que non deixa de ser unha carta ao director por unha noticia onde o mencionan. Titúlase “Una carta de Fernández-Flórez”. Despois si que atopamos propiamente un artigo, titulado “El leño santo”, pero sen data (tomo LXVII da colección do escritor). E tamén vemos un artigo polo 75 aniversario do xornal, titulado “El tiempo, magnífico colaborador” (04/01/1957), onde confesa que nunca traballou como tal na redacción do xornal pero si en *El Noroeste*, na competencia.

²⁶⁵ Descubrimos un artigo titulado “Ahora” o 07/03/1938. Non atopamos ningunha referencia da publicación, pero

- *El Ideal Gallego*: 1938-1939²⁶⁶.

- *Finisterre*: 1943²⁶⁷.

4.2.1.2. Medios impresos españois.

- *Diario de Palencia*: 1904²⁶⁸.

- *Ideales*: 1907²⁶⁹.

- *La Mañana*: 1911-1914²⁷⁰.

- *El Día de Palencia*: 1911²⁷¹.

- *Blanco y Negro*: 1912-1957²⁷².

- *La Tribuna*: 1912²⁷³.

- *El Liberal*: 1913-1926²⁷⁴.

- *El Parlamentario*: 1914-1915²⁷⁵.

escrito á man na colección do noso autor indicase que é da Coruña.

²⁶⁶ Son artigos que tratan sobre o conflito bélico en España, cun claro posicionamento ideolóxico. Hai varios escritos de 1938 en datas moi diferentes entre si, como “Lo que vio el mister” (22/02/1938), “Almas inanimadas” (30/04/1938) ou “Carta a cualquiera” (17/08/1938). De 1939 temos “Las Torres de Meirás serán para el Caudillo: la fortaleza que se rindió al blando asalto de sus altas virtudes”, do 27/01/1939. Non obstante, publica máis adiante outro titulado “El anillo”, do 05/06/1957. Como hai máis de dúas décadas de diferenza cos primeiros (que eran habituais), non indicamos a data de 1957 como fin da colaboración, porque entedemos que polo medio igual non publicou nada.

²⁶⁷ Publica un conto nesta publicación que incida que é de Pontevedra (tomo XLVI da colección do noso autor). Leva por título “La lucecita pálida” e é do 01/09/1943.

²⁶⁸ Atopamos un único conto, publicado o 03/12/1904, co título de “Boceto”. É o mesmo que publica o 16/11/1903 en *Tierra Gallega*, polo que entendemos que Fernández Flórez enviaba con regularidade material a diferentes medios para ver se algún estaba interesado.

²⁶⁹ Estamos ante unha publicación da cal non puidemos atopar ningunha referencia, pero na cal publicou o 24/01/1907 o relato “Nube de verano”. Aparece no tomo LXI da colección de artigos do autor.

²⁷⁰ Neste xornal “liberal-socialista” de Madrid, dirixido por Luis Silvela, ten bastantes colaboracións. A primeira que atopamos é do 03/10/1911, pero vemos un par delas máis en 1912, once durante 1913 e outra durante 1914 (tomo XXVI da colección persol de Fernández Flórez), polo que de seguro que foron moitas máis.

²⁷¹ Recolle unha única colaboración (alomenos que nós atopásemos), titulada “Pasando el charco”, do 22/11/1911.

²⁷² Sitúase o comezo das colaboracións con esta publicación en 1912, antes incluso de que marchase a Madrid. Pola nosa parte atopamos o 08/02/1912 o relato “Grano de sal” (que tamén se publicará en *Lecturas*), e moitos outros en anos posteriores (1913, 1914, 1919, 1920, 1924, 1925, 1928, 1930, 1932, 1933, 1935) polo que semella que foi unha das colaboracións máis constantes do xornalista, tendo en conta que ademais formaba parte do grupo do *ABC*. Non obstante, entre os artigos recollidos polo propio Fernández Flórez non vimos ningún outro artigo posterior, agás unha entrevista que lle fai a Salazar, co título de “Debo a la providencia el don de ser pobre”, do 18/05/1957.

²⁷³ É un medio que lle publica “Postales” o 25/07/1912 (tomo XXVI da colección de Wenceslao). Á man indicase que é de Madrid, pero na Biblioteca Dixital Hispánica todas as Tribunas que atopamos son das provincias de Castela a Mancha.

²⁷⁴ Atopamos dous contos, un datado do 13/01/1913 (“La cita”) e outro do 02/11/1913 (“La Santa Compañía”), polo que todo fai indicar que a colaboración era habitual ao longo dese ano. Atopamos outro artigo o 14/01/1914 titulado “El santo grial”. E, saltando máis dunha década, descubrimos un artigo titulado “La inmovilidad del tiempo”, co antetítulo de “Todo está igual”, do 06/09/1926. Sabemos tamén, polas referencias doutros medios, que era un xornal co que colaboraba á súa chegada a Madrid en 1914. Está dirixido por Alfredo Vicenti.

²⁷⁵ Semella que é o medio polo cal se vai a Madrid a traballar e no que estará de redactor ata xaneiro de 1915, cando o contratan como redactor xefe en *La Ilustración Española y Americana*, aínda que non sabemos se continúa colaborando ou non. No tomo XV da súa colección aparecen varias crónicas co título de “Parlamentarias” que semellan deste medio e que son de 1914.

- *El Día Gráfico*: 1914-1932²⁷⁶.
- *Mundo Gráfico*: 1914²⁷⁷.
- *Por esos mundos*: 1915²⁷⁸.
- *El Imparcial*: 1914-1915²⁷⁹.
- *La Ilustración Española y Americana*: 1914-1915²⁸⁰.
- *Nuevo Mundo*: 1916-1917²⁸¹.
- *La Esfera*: 1916-1917²⁸².
- *El Pueblo Vasco*: 1916-1928²⁸³.
- *ABC*: 1916-1961²⁸⁴.
- *El Noticiero Sevillano*: 1917-1928²⁸⁵.
- *Voluntad*: 1920²⁸⁶.

²⁷⁶ Grazas ao estudo de Alicia Longueira coñecemos que a primeira colaboración nesta publicación de Barcelona é do 12/05/1914. Non hai moitas colaboracións, de feito adoita publicar unha ou dúas crónicas ao mes, e hai ocasións que nin iso. En setembro de 1915 a súa sinatura aparece coa cabeceira “De la vida en la Corte” e Longueira Moris recupera a súa colaboración o 17/03/1916, baixo o título de “La muerte de un tóxico”. No tomo LXI da colección de Fernández Flórez atopamos outro artigo titular “Themis pudorosa”, do 16/06/1932, polo que entendemos que entre medias puido continuar a colaboración.

²⁷⁷ O 14/05/1914 publica “Aventura”. Trátase dunha revista madrileña, unha das máis populares e modernas do primeiro terzo do século XX dedicadas ao fotoxornalismo.

²⁷⁸ Como descubrimos na Biblioteca Nacional de España (BNE), é unha publicación que comeza o 15 de xaneiro de 1900, como suplemento dos luns (despois aparecerá cada sábado) da tamén revista semanal *Nuevo mundo* (1894-1913), fundadas e dirixidas ambas as dúas polo xornalista José del Perojo Figueras (1850-1908). Nela publica en maio de 1915 o relato “La fría mano del misterio”, co subtítulo de “Historia de pesadilla”.

²⁷⁹ É o medio que o contrata como cronista parlamentario, ata que o seu redactor xefe o sorprende fóra da Cámara elaborando artigos para outros medios nos que colabora, motivo polo cal o despide.

²⁸⁰ É o medio que o chama como redactor xefe e no que estará ata que Picavea, o propietario, se desinterese. Publicase o 8, 15, 22 e 30 de cada mes. Directamente só atopamos a sinatura de Fernández Flórez no último número de 1915. E o 15/01/1916 a portada referencia a “Francisco Cobos, Director Propietario”. Semella que é cando o debeu vender Picavea, quen contratara a Fernández Flórez como redactor xefe. A publicación existirá ata o 08/01/1921. Antes de ser redactor xefe, Alicia Longueira atopa colaboracións o 15/04/1914 e o 15/11/1914. Tamén atopou unha entrevista a Juan de la Cierva o 15/01/1915 e o 30/04/1915 con González Besada.

²⁸¹ Atopamos un artigo titulado “Las modistas madrileñas”. Non temos data, pero por outros artigos que descubrimos no mesmo exemplar, pensamos que podería ser do ano 1917.

²⁸² Alicia Longueira cita varias colaboración literarias entre xaneiro de 1916 e o 28/04/1917 (2014:100).

²⁸³ Os estudosos sitúan o inicio da colaboración con xornal de Bilbao no verán de 1916, cando Picavea o chama para escribir crónicas estivais dende San Sebastián. Esta continuará mínimo ata 1928. Realiza artigos co antetítulo de “Intimidades”, “La vida en la corte” ou “Comentarios tímidos”, moitos deles reproducidos noutros xornais, como *El noticiero sevillano*.

²⁸⁴ O xornal madrileño, o máis vendido naquel momento, foi o que lle deu a fama e no que colaborou ao longo de toda a súa vida. Iso si, houbo un parón pola guerra, de 1936 a 1938 (no *ABC de Sevilla* xa publica a partir de 1928), e despois outra pausa entre o 02/03/1941 e 1943, onde non vimos ningún artigo do galego neste diario entre a colección persoal do autor.

²⁸⁵ O primeiro artigo que atopamos nesta xornal é o 8 de agosto, aínda que non sabemos o ano, pero todo parece indicar que se trata de 1917. O título do artigo é “Chez Maxim’s”. A colaboración será constante ao longo dos anos. O último artigo que atopamos é do 03/07/1928, co título de “La evolución de las corridas”, co antetítulo de “Comentarios tímidos”. Moitos dos artigos publicáanse iguais noutros medios como o *Pueblo vasco*.

²⁸⁶ “La conveniencia de madrugar” é o artigo que atopamos no 01/08/1920. É unha revista ilustrada para as mulleres da clase alta e aristocrática, como “órgano de los pensamientos cimentadores de la Fe y la Patria” e abandeirada dos “ideales de la Raza” e que se edita entre outubro de 1919 e novembro de 1920, como vemos na Biblioteca

- *Mondariz*: 1921²⁸⁷.
- *Buen humor*: 1921²⁸⁸.
- *Flirt*: 1922²⁸⁹.
- *Formaciones*²⁹⁰.
- *El bazar murciano*: 1923-1927²⁹¹.
- *Diario de Barcelona*: 1924-1960²⁹².
- *Heraldo de Aragón*: 1925-1934²⁹³.
- *Claridad*: 1926²⁹⁴.
- *Las provincias*: 1927-1928²⁹⁵.
- *El electricista*: 1927²⁹⁶.
- *La Voz de Guipúzcoa*: 1927-1929²⁹⁷.
- *La Pantalla*: 1927²⁹⁸.

Digital Hispánica.

²⁸⁷ Trátase dunha revista mensual editada en Madrid. Fundada polo médico Enrique Peinador Vela en 1915, conta cunha colaboración de Fernández Flórez o 20/10/1921: “En el álbum del establecimiento”.

²⁸⁸ O número un desta publicación madrileña substituída “Semanario satírico”, xa abre cun artigo do coruñés, o 04/12/1921, con “Alguna singulares teorías”. Continúa publicandoo no nº 2 (“El paraíso de las industrias”) e no nº 3 (“El sistema Pangloss”).

²⁸⁹ Creada e dirixida por José de Urquía, está é unha revista pensada para o “caballero libertino”. No primeiro número aparece como un dos colaboradores, con outros nomes moi relacionados con el, como Linares Rivas ou Antón del Olmet. Atopamos asinados “Por qué engañan los hombres a las mujeres, por variar” (09/02/1922), “Por qué engañan los hombres a las mujeres, por bonitas” (16/02/1922) e “Un cuento galante” (20/07/1922),

²⁹⁰ No tomo XXIX está referenciado este medio xunto a un relato titulado “La fuga” que non ten data. Polo resto de artigos do volumen, podería ser de 1923.

²⁹¹ Publica un artigo titulado “Escúcheme señor”, o 01/09/1923. Despois pegamos un salto de tres anos ata o 01/09/1926, cun escrito titulado “Los muñecos y la fantasía”. A continuación, o 01/09/1927 (si, de novo o 1 de setembro), atopamos “El niño y el hombre”. Estas últimas dúas están no tomo XXXIII da colección de artigos do propio Fernández Flórez.

²⁹² Encontramos primeiramente diferentes artigos entre xaneiro e xuño de 1924. De aí pasamos a artigos regulares durante todo 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959 e 1960. Foi un dos medios nos que máis publicou e con maior regularidade. Na súa colección persoal de artigos tamén están referenciados como *Diario de Barna*. Para Jaume Guillamet foi o xornal “más importante de la historia de Cataluña”. Naceu en 1792 e deixaría de publicarse en papel en 1994. Tiña unha ideoloxía monárquica e liberal-conservadora.

²⁹³ O primeiro artigo que atopamos neste medio é do 01/01/1925, co título de “Primas a la literatura”. No ano 1934 tamén temos exemplos no mesmo diario, como o artigo “El sí y el no del pueblo” (17/01/1934) co antetítulo de “Comentarios tímidos”.

²⁹⁴ Nesta publicación de Madrid atopamos “Aviso a los hombres ilustres”, o 05/03/1926.

²⁹⁵ Baixo o antetítulo de “Comentarios ingenuos”, atopamos tres artigos neste medio de Valencia. O primeiro é “Las propinas y la dignidad”, do 30/03/1927, o segundo “La fiesta de familia”, do 03/01/1928 e o último “Padres e hijos”, do 24/06/1927.

²⁹⁶ Semella que non se trata dunha colaboración, senón dunha reprodución dun artigo publicado en *ABC* o 28 de maio dese mesmo ano. O medio (do cal non atopamos ningunha referencia na Biblioteca de Prensa Histórica) así o indica. Leva por título “¡Delicioso!...” e foi publicado o 05/07/1927.

²⁹⁷ Atopamos referencias en distintos anos, como “El teatro y las fieras”, o 22/11/1927, “Blasco-Ibáñez”, o 02/02/1928 ou “Los artistas desconocidos”, o 18/01/1929. O antetítulo adoita ser “Comentarios ingenuos” ou simplemente “Comentarios”.

²⁹⁸ Vemos unha única colaboración o 25/11/1927, baixo o título de “Una aventura de cine”.

- *Lecturas*²⁹⁹.
- *Cosmópolis*³⁰⁰.
- *La novela semanal*: 1929³⁰¹.
- *La Vanguardia*: 1930-1941³⁰².
- *Heraldo*: 1931³⁰³.
- *Diario del Norte*³⁰⁴.
- *Vida ferroviaria*: 1932³⁰⁵.
- *El tío Pepe*: 1932³⁰⁶.
- *Actualidades*: 1932³⁰⁷.
- *Diario de Cádiz*: 1933³⁰⁸.
- *El Pueblo*: 1933³⁰⁹.
- *Heraldo de Aragón*: 1934³¹⁰.
- *Ciudad*: 1935³¹¹.

²⁹⁹ Aínda que non teñen referencia temporal, os relatos atopados nesta publicación deben ser de entre 1927 e 1928 polo tomo no que están (XXXV). Os contos atopados son “Lances entre caballeros”, “El amigo difunto”, “Grano de sal”, “Junto al amor” e “El verdadero Don Juan”. Creemos que puido colaborar ata 1939-1941, por máis artigos noutros volumes desa época.

³⁰⁰ Non temos data exacta na que se publican estas novelas curtas (“El hombre que se quiso matar” e “Deuda de honor”), pero polo tomo no que están recompilada colección persoal do noso autor (XXXIII) todo fai indicar que se trataría de 1928.

³⁰¹ Descubrimos que publica “Las redes de la araña” o 08/04/1929, aínda que cremos que colabora con máis relatos.

³⁰² Trátase dun medio no cal escribe de xeito habitual. Non podemos establecer o fin da relación co diario catalán en 1941 exactamente, pero os últimos artigo que atopamos son dese ano. Terá un parón entre 1936 (nos primeiros meses deste ano atopamos varias columnas) e 1939, coincidindo coa Guerra Civil española. Moitos deles van co antetítulo de “Comentarios ingenuos”.

³⁰³ Neste medio de Madrid atopamos un único artigo, datado do 14/11/1931, co título de “El humorista de hace un siglo visto por el humorista de hoy”.

³⁰⁴ Non temos ningunha referencia desta publicación que recolle unha das súas crónicas de viaxes, “Por tierras de Bélgica. Un detalle de Bruselas”. Non temos data, pero polos artigos que hai preto no tomo LXI da colección persoal de Fernández Flórez (onde se atopa este publicación), cremos que podería ser de comezos da década de 1930.

³⁰⁵ Nesta publicación, que aparece no tomo LXI da colección de Wenceslao e que se referencia escrito á man que é de Madrid, publica “El ‘segunda mano’” en marzo de 1932.

³⁰⁶ De novo un único artigo, con data de agosto de 1932, titulado “¿Ustedes saben lo que son?”.

³⁰⁷ Como xa vimos neste traballo, é un medio do grupo Prensa Española. No ano 1932 ten a función de substituír o *ABC*, polo que Fernández Flórez publicará artigos como “Crónicas de un sintrabajo” (18/11/1932) ou “Notas de un profano” (21/11/1932).

³⁰⁸ Co antetítulo de “Comentarios tímidos”, atopamos un relato titulado “Miss Nosecuantos”, do 30/03/1933.

³⁰⁹ Baixo o seu coñecido antetítulo de “Comentarios tímidos”, de novo un único artigo, con data do 10/12/1933 e que leva por título “¿Dónde está la cola?”.

³¹⁰ De novo un único artigo é o que atopamos neste medio. En concreto do 17/01/1934, co título de “El sí y el no del pueblo” e un antetítulo moi na liña do noso autor: “Comentarios tímidos”.

³¹¹ Aquí atopamos o conto “La vaca adúltera”, con data do 2/01/1935. O mesmo relato é o que se recollerá máis adiante no seu día de crónicas de viaxes.

- *Diario de Guipúzcoa*: 1935³¹².
- *Cartel*: 1935³¹³.
- *Galicia en Madrid*: 1935³¹⁴.
- *Diario vasco*: 1937-1938³¹⁵.
- *La voz de España*: 1937-1952³¹⁶.
- *El Pensamiento navarro*: 1938³¹⁷.
- *Prensa Nacional*: 1940³¹⁸.
- *Inter Nos*: 1940³¹⁹.
- *La codorniz*: 1941-1947³²⁰.
- *Hoja oficial del lunes*: 1941³²¹.
- *Cámara*: 1941³²².
- *Plus Ultra*: 1942³²³.
- *Primer Plano*: 1942³²⁴.
- *Sí*: 1942³²⁵.

³¹² O 27/01/1935 atopamos un artigo titulado “Reanimemos el teatro”, co antetítulo de “Comentarios tímidos”, usado tamén noutras publicacións.

³¹³ Entre abril e maio de 1935 atopamos diferentes artigos nesta publicación que semella ser semanal, pola periodicidade dos artigos de Wenceslao: “Cita con la historia” (14/04/1935), “La semana política” (21/04/1935) ou “La conferencia de los ‘cuatro’” (2/04/1935).

³¹⁴ É unha publicación que non puidemos identificar. Nela recollen un artigo titulado “Galicia”, publicado en xuño-xullo de 1935.

³¹⁵ A partir do 29/10/1937 atopamos unha serie de artigos, relacionados coa Guerra Civil que continúan mínimo ata abril de 1938.

³¹⁶ Neste medio de San Sebastián atopamos un primeiro artigo, sobre o conflito armado en España, o 21/11/1937. Continúa a colaboración durante 1938 e despois atopamos un artigo o 19/06/1949, outros tres en 1951 e outro en 1952, polo que todo parece indicar que escribía aí de xeito regular.

³¹⁷ Atopamos catro artigos deste medio no tomo XLII da colección de Fernández Flórez. O primeiro cremos que data de finais de 1937, pero non o podemos asegurar o non ter data. Leva por título “Como veía a Navarra, desde mi refugio de Madrid”. Os outros tres levan por subtítulo “La España roja vista por Fernández Flórez” e un deles é do 29/05/1938. Entendemos que publicou moitos máis, xa que nesa época difundía en varios medios as súas crónicas relativas ao cativerio que sufrira en Madrid.

³¹⁸ Aparece o artigo “A palabras necias, ¿oídos sordos?”, o 10/06/1940.

³¹⁹ Polo tipo de tipografía non temos moi claro se se trata de *Inter-Nos. Revista exclusiva para profesionales del libro* ou ben doutra publicación. Atopamos o relato “Las redomas mágicas” en decembro de 1940.

³²⁰ O primeiro artigo que atopamos neste medio humorístico é “El rigodón de los peatones”, con data do 15/06/1941. Durante todo ese ano e durante 1942 e 1943 as colaboracións son constantes. O 27/02/1944 publica “¡Hasta la vista!”, despedíndose da publicación e indicando que regresa ao *ABC*, pero atopamos máis colaboracións soltas durante 1945, 1946 e 1947.

³²¹ Atopamos un artigo neste medio de Madrid do 29/09/1941, baixo o título de “Un crimen político”.

³²² De novo un único artigo de opinión, tamén nun medio madrileño. Titúlase “La sirena de sombra” e data de novembro de 1941.

³²³ “Tribulaciones de un mal fisonomista” é o artigo que atopamos nesta publicación de Madrid en febrero de 1942.

³²⁴ Nesta publicación sobre cine atopamos os artigos “El mundo donde no deben engañar las apariencias” (09/08/1942) e “Las películas de ‘todas se casan’” (18/10/1942).

³²⁵ Na Biblioteca Dixital Hispánica só atopamos unha publicación con este nome, que data de 1925 e foi levada adiante

- *El Español*: 1943-1957³²⁶.
- *El Ruedo*: 1944³²⁷.
- *La Fiesta*: 1944³²⁸.
- *Museo*: 1944³²⁹.
- *Postismo*: 1945³³⁰.
- *ECIR (Ediciones Cátedra, Instituto Reunidos)*: 1945³³¹.
- *Revista de la Renfe*: 1945³³².
- *El Eco Filatélico*: 1945³³³.
- *Triunfo*: 1946³³⁴.
- *Arte comercial*: 1946³³⁵.
- *Sevilla*: 1946-1953³³⁶.
- *Liceo*: 1946³³⁷.
- *Alerta*: 1946-1958³³⁸.
- *Amanecer*: 1946-1958³³⁹.

por Juan Ramón Jiménez. Neste caso, no tomo XLV da colección do galego (páxs. 28-35), aparece este artigo con data do 27/12/1942 no que se referencia o nome desa cabeceira. O título da colaboración é “Cuento triste”.

³²⁶ Non vemos ningunha publicación con ese nome durante esas datas na Biblioteca Dixital Hispánica. Non obstante, na recompilación de artigos do noso autor aparecen referencias a este medio nos tomos XLV, XLVI e LXIII. A primeira delas o 25/09/1943 (“El circo de siempre y los niños de antes”), despois un par delas ao seguinte ano, a primeira do 02/03/1944 (“La decadencia del sombrero”). De aí pegamos un brinco de máis de 10 anos, ata o 13/10/1957, cando recolle “Acotaciones de un oyente”.

³²⁷ É unha publicación taurina de Madrid na cal atopamos dúas colaboracións: “Los toros desde el tendido”, o 02/05/1944 (tomo XLVI) e “El toro José”, o 06/12/1944 (tomo XLVII).

³²⁸ De novo outra publicación madrileña para centrada nos touros. A única columna del é “Opiniones de un innovador”, do 23/05/1944 (tomo XLVI).

³²⁹ Outra vez un medio do que non temos referencia. Recolle a coñecida historia “La vaca adúltera”, con data de decembro de 1944 (tomo XLVII).

³³⁰ Non temos ningunha referencia desta publicación, agás as notas manuscritas que hai no tomo XLVII da colección de Wenceslao. “El poder creador”, de xaneiro de 1945, é a única referencia que vimos.

³³¹ Esta publicación de Valencia recolle “Tiempos nuevos” en xaneiro de 1945 (tomo XLVII, pp. 192-194).

³³² En xullo de 1945 publica “Mallorca tiene dos cielos”.

³³³ Non se debe tratar dun artigo pagado, xa que se indica que é unha columna autorizada que reproduce outra xa publicada en *Diario de Barcelona*. Neste caso recóllese “Un servicio vital”, o 01/08/1945. O medio é de Pamplona.

³³⁴ “La aventura increíble”, do 16/02/1946, é a única referencia que atopamos nesta publicación que á man se indica que é de Valencia (tomo XLVIII da colección de artigos do galego).

³³⁵ “Literatura aplicada”, de abril de 1946, é o único que atopamos (tomo LX da colección do escritor).

³³⁶ Vemos un primeiro artigo o 10/06/1946, co título de “La ciudad del embrujo”. Máis adiante, outro en 1947, outro en 1949 e outro en 1953, co que inferimos que a colaboración foi regular.

³³⁷ Atopamos tres contos neste medio de Barcelona: “El soborno” (no número de xullo), “Noche de ánimas” (novembro) e “Un pavo entre los hombres” (decembro).

³³⁸ Na publicación de Santander atopamos varios artigos en 1946, un par deles en 1950, a partir de aí temos máis publicacións en 1951, 1952, 1953, 1954 ou 1958, polo que debía de acoller con regularidade os artigos do coruñés.

³³⁹ No medio de Zaragoza descubrimos inicialmente un artigo o 28/07/1946, co indicativo de “(Servicio de exclusivas)”, titulado “¿Por qué no vivir en los escaparates?”. A partir de aí atopamos un par de artigos en 1951, “La cándida nieve” (18/02/1951) e “Pero, ¿quién tiene razón?” (17/06/1951), publicado tamén en *Levante* e moitos

- *Hierro*: 1946-1954³⁴⁰.
- *Voluntad*: 1946-1957³⁴¹.
- *Imperio*: 1946-1953³⁴².
- *Telecomunicación*: 1946-1958³⁴³.
- *Falange*: 1947-1953³⁴⁴.
- *La Tarde*: 1947³⁴⁵.
- *Boletín del Colegio de Médicos de España*: 1947³⁴⁶.
- *Libertad*: 1947-1955³⁴⁷.
- *Cucu*: 1947³⁴⁸.
- *Moda y Línea*: 1948³⁴⁹.
- *Ferrovianos*: 1948³⁵⁰.
- *Semana*: 1949-1962³⁵¹.
- *Menaje*: 1949³⁵².

outros artigos de opinión durante 1952, 1953 e 1958, polo que tamén debía ter a colaboración do coruñés como unha das sinaturas habituais.

³⁴⁰ Nos artigos, como noutros casos, indícase “(Servicio de exclusivas)”, polo que a colaboración debe chegar a través de axencia. Atopamos en total tres artigos: do 16/07/1946, do 24/07/1946 e do 09/02/1954, pero entendemos que polo medio tivo que haber máis.

³⁴¹ Non ten nada que ver coa revista feminina na cal publicou en 1920 (e que deixou de existir ese ano). Aínda que non vimos ningunha referencia a este medio na Biblioteca Dixital Hispánica, na recompilación persoal de artigos do coruñés indícase que é un xornal de Xixón e hai copias de columnas durante os anos 1946, 1953, 1954, 1955, 1956 e 1957.

³⁴² No diario de Zamora da Falanxe Española das JONS publícase un primeiro artigo (alomenos que nós vimos) o 26/06/1946 baixo o título de “¡Billetes, por favor...!”. Despois virán outros durante 1951, 1952 e 1953, (entre 1947 e 1950 non vimos ningún, pero seguramente os haxa).

³⁴³ O 01/11/1946 atopamos o primeiro artigo, titulado “Anecdótico telegráfico”, onde enxalza a memoria de Félix Cuquerella. De aí pegamos un salto ata o ano 1958, onde vemos varios artigos.

³⁴⁴ No medio das Palmas atopamos unha colaboración inicial o 13 de abril de 1947 e, dende aí, pegamos un salto ata varias columnas en 1952 e 1953.

³⁴⁵ Estamos ante unha publicación de Tenerife. A única colaboración que vemos é “La vida y su sentido poético, en diecinueve cuartillas”, do 24/04/1947.

³⁴⁶ En abril de 1947 reproduce “El bacilo de Puig”, que está recollido en *Fuegos artificiales*.

³⁴⁷ É un medio de Valladolid no cal atopamos unha primeira colaboración o 07/10/1947. Atopamos máis durante 1950, 1953, 1954 e 1955, o cal semella un indicativo de que o xornal acollería regularmente os escritos do galego.

³⁴⁸ Nesta curiosa publicación (cando menos polo seu título), da cal non atopamos ningunha referencia nas hemerotecas dixitais, recóllese “El caso de la flauta y el burro”, o 01/11/1947. No tomo L da colección do galego indícase que é de Madrid (páxs. 86-89).

³⁴⁹ Trátase dunha publicación de Palma de Mallorca, que recolle “Reverenciamos los pies” en febreiro de 1948.

³⁵⁰ No tomo LXIV dos volumes persoais nos que Fernández Flórez recompila os seus artigos, atopamos esta curiosa colaboración, simplemente coa data de 1948. Leva por título “Cuando los hombres van sobre carriles”.

³⁵¹ Baixo os subtítulos de “Escenas contemporáneas” ou “Paracaidistas de sombra” (onde falaba de cine) atopamos moitos artigos e moi frecuentes durante os anos indicados, aínda que sobre moi diversos temas. Tiña unha colaboración semanal e sempre cumpría co seu artigo. O último que atopamos é do 20/06/1962 e leva por título “Damas y aficionados al fútbol”.

³⁵² Na colección de Wenceslao (tomos LI e LII) indícase que se trata dun medio de Barcelona. Realiza varios artigos entre xuño e decembro sobre a idiosincrasia de cada zona de España: “Un apunte de los del centro”, “Un apunte de

- *Índice Cultural Español*: 1949³⁵³.
- *Mundo hispánico*: 1948-1951³⁵⁴.
- *Odiel*: 1950-1953³⁵⁵.
- *Patria*: 1950-1951³⁵⁶.
- *Jornada*: 1950-1959³⁵⁷.
- *Línea*: 1950-1952³⁵⁸.
- *Levante*: 1950-1954³⁵⁹.
- *Yugo*: 1950-1952³⁶⁰.
- *La tarde*: 1950-1952³⁶¹.
- *Mediterráneo*: 1950-1953³⁶².
- *La Voz de Castilla*: 1950-1952³⁶³.
- *Córdoba*: 1951-1954³⁶⁴.
- *Diario español*: 1951³⁶⁵.
- *Voluntad*: 1951³⁶⁶.

los del Norte”, ou “Un apunte de los del Este”.

³⁵³ O 01/07/1949 esta curiosa publicación de Madrid recolle “La abuela de Caperucita (Little Red Riding-Hood's grandmother)”, que está en inglés.

³⁵⁴ Descubrimos “El último 'metro'” (reproducido en *Fuegos artificiales*) en febreiro de 1948 e en novembro de 1949 publica “Una hora en Fátima”. Outro en decembro de 1950 e tamén en xullo de 1951 “Crónicas (imposibles) de la España que enternecería a ‘Life’”.

³⁵⁵ Trátase dun periódico de Huelva no que publica “De nuestro tiempo” o 21/01/1950. De aí saltamos a 1952 e a 1953, ano no que atopamos varias colaboracións, co que entendemos que en 1951 tamén se publicaron artigos.

³⁵⁶ Neste medio de Granada atopamos un primeiro artigo, “La carrera de padre” (20/09/1950) e outro en marzo de 1951 ou outro do 30/12/1951 (publicado tamén en *Diario de avisos*).

³⁵⁷ O medio previsiblemente é de Valencia. Publica inicialmente “La exportación del toreo” o 21/09/1950 pero, dende aí, vemos artigos en 1952, 1953, 1955, 1956, 1957, 1958 e 1959.

³⁵⁸ Nesta publicación de Murcia, atopamos inicialmente “Una doctrina pantorerista” o 26/09/1950. Durante 1951 vemos outros dous novos artigos e outros dous en 1952.

³⁵⁹ Neste xornal de Valencia atopamos diferentes colaboracións a partir do 01/10/1950, ata 1954 (aínda que na colección persoal do xornalista non vimos ningunha de 1953, o cal non quere dicir que non existan, senón que seguramente non as recolleu).

³⁶⁰ É un xornal de Almería que dirixe durante o franquismo Pedro Manuel de la Cruz. Atopamos un primeiro artigo, titulado “La inteligencia pedestre”, do 26/10/1950. Despois outro en xullo de 1951 e outro de agosto de 1952.

³⁶¹ É un medio malagueño que recolle “Nosotros y los demás” o 17/11/1950, pero onde tamén descubrimos “Para leer cómodamente” o 28/05/1952. Entedemos que, entre medias, houbo máis artigos.

³⁶² A primeira colaboración que vemos neste xornal de Castellón é “A veinte días fecha” (28/11/1950). Atopamos un par delas máis en 1951, outra en 1952 e outra máis en 1953, o cal nos fai pensar que houbo moitas máis polo medio.

³⁶³ Neste medio de Burgos atopamos colaboracións en decembro de 1950 e, a partir de aí, varias durante os anos 1951 e 1952.

³⁶⁴ O 01/04/1951 aparece o artigo “La televisión, terror de los delincuentes de altura”, mentres que en 1953 atopamos un par de columnas máis e tamén colaboracións durante 1954, polo que, entendemos, houbo moitas máis entre medias.

³⁶⁵ Neste medio de Tarragona aparece publicado “Sed todos calvos” o 13/05/1951.

³⁶⁶ O 31/07/1951 aparece neste medio de Xixón “Arrojar la cara importa...”, un artigo que o 27 dese mes publica tamén o *Diario de Barcelona*.

- *Arriba España*: 1951-1953³⁶⁷.
- *Baleares*: 1951-1952³⁶⁸.
- *Diario de Avisos*: 1951-1952³⁶⁹.
- *Unidad*: 1951-1952³⁷⁰.
- *Información*: 1951-1956³⁷¹.
- *La Gaceta Regional*: 1951³⁷².
- *Omega*: 1952³⁷³.
- *Ayer*: 1952-1953³⁷⁴.
- *Combate*: 1952³⁷⁵.
- *Nueva España*: 1952³⁷⁶.
- *España (Viajes Meliá)*: 1952-1953³⁷⁷.
- Sen identificar: 1952³⁷⁸.
- *Los Sitios*: 1952³⁷⁹.
- *Proa*: 1952-1953³⁸⁰.

³⁶⁷ No diario da capital de Navarra descubrimos inicialmente “Las fiestas ¡de ahora!” o 30/05/1951, que tamén se reproduce tres días antes no *Diario de Barcelona*. Atopamos outro artigo en 1951, un par deles máis den 1952 e outro de 1953, polo que seguramente a colaboración fose habitual.

³⁶⁸ No xornal de Palma de Mallorca, co antetítulo de “Vivir y filosofar”, atopamos un artigo en setembro de 1951 (“Después de Mefistófeles”) e un par deles máis durante 1952.

³⁶⁹ O 28/09/1951 descubrimos neste diario de Santa Cruz da Palma “Homenaje al árbol”. A partir de aí outro o 22/01/1952 (duplicado do *Diario de Barcelona* do 09/12/51), 26/01/1952 (xa publicado en *Patria* o 30/12/51), 22/11/1952...

³⁷⁰ De novo atopamos artigos xa publicados noutros medios, como “La ciencia y la pitanza” o 30/10/1951, recollido en *La Voz de Castilla* o 28/10/1951. O 17/03/1953 tamén atopamos outra colaboración. Trátase dun xornal de San Sebastián.

³⁷¹ É un medio de Alacante no que atopamos entre a colección persoal de artigos do escritor unha colaboración en 1951, outra en 1952 e tamén en 1954, 1955 e 1956, co que, supoñemos, publicaba aí de forma regular.

³⁷² No medio de Salamanca recóllese o 24/12/1951 “Otra triste historia de Nochebuena”, que ese mesmo día tamén publica o *ABC*, pero co título de “Cuentos de Navidad”.

³⁷³ Nesta revista publica en xaneiro de 1952 “Dos hombres sin reloj”, que forma parte de *Fuegos artificiales*.

³⁷⁴ Estamos ante un medio de Xerez da Fronteira. O 29/02/1952 atopamos a columna “Vidas múltiples”. Hai outro nese ano e varios máis ao longo de 1953.

³⁷⁵ Na publicación madrileña descubrimos un único artigo, “Los animales y las guerras”, que ten como referencia marzo de 1952.

³⁷⁶ “Clientes para el anzuelo”, publicado o 20/04/1952 é a única columna que descubrimos neste medio de Huesca. Aparece no tomo LV da colección do galego.

³⁷⁷ Co subtítulo de “Observaciones de un turista” publícase “Magia en Málaga”, no 2º trimestre de 1952, nun número dedicado a Andalucía que tamén se traduce ao francés. “El imposible toreo sin peligros”, é o que publica no 1º trimestre de 1953.

³⁷⁸ No tomo LIV da colección de artigos de Fernández Flórez atopamos un artigo titulado “Los motivos del viaje” referenciado con data de xullo de 1952. Vemos que é unha revista, pero non temos clara a grafía, non sabemos se o título é *RSM* ou *KLM*. En todo caso, non atopamos nada por ningún deses nomes nin na Biblioteca Virtual de Prensa Histórica nin na hemeroteca dixital da Biblioteca Nacional de España.

³⁷⁹ “El dinero del Diablo”, o 24/08/1952, é a única columna que atopamos neste medio de Xirona.

³⁸⁰ É un medio de León, no cal atopamos varios artigos, o primeiro deles o 22/10/1952, titulado “Una valla a la

- *Solidaridad Nacional*: 1952³⁸¹.
- *Información Comercial Española*: 1952-1953³⁸².
- *Sur*: 1953-1954³⁸³.
- *Jaén*: 1953³⁸⁴.
- *Nueva España*: 1953³⁸⁵.
- *Madrid*: 1953³⁸⁶.
- *La Voz de Albacete*: 1953³⁸⁷.
- *Diario de León*: 1953³⁸⁸.
- *Ovaciones*: 1953³⁸⁹.
- *Novelas y cuentos*: 1953³⁹⁰.
- *Novedades editoriales*: 1954³⁹¹.
- *ATSA*: 1955³⁹².
- *Raza*: 1955³⁹³.
- *Revista Peñalara*: 1956³⁹⁴.

adulación”. Hai outro máis en outubro, novembro e decembro dese ano, así como outro en agosto de 1953, co que intuimos que poderían existir máis.

³⁸¹ Neste medio barcelonés descubrimos unha única columna, titulado “Hombres en la niebla” o 31/10/1952.

³⁸² En decembro de 1952 vemos que nesta publicación de difunde un artigo titulado “La hora del aperitivo”. En marzo de 1953 recóllese “La maravillosa costa vella” (que despois aparece en inglés). No tomo LXIII da colección do galego indicase que é Barcelona.

³⁸³ Estamos ante unha publicación de Málaga, na cal atopamos unha primeira colaboración o 09/01/1953 e outra o 19/02/1954.

³⁸⁴ No medio andaluz só encontramos na colección persoal do xornalista unha única columna (tomo LVI), o 24/01/1953, titulada “Los escondites de la salud”.

³⁸⁵ No diario de Oviedo aparece “...Fuese, y no hubo nada” con data do 20/03/1953.

³⁸⁶ Na Biblioteca Dixital Hispánica non atopamos nesa época ningunha publicación con ese nome. En todo caso, no tomo LVII da colección do galego aparece con esa referencia o conto “Tinieblas” (26/03/1953) que está recollido en *Fuegos artificiales*.

³⁸⁷ Só atopamos un único artigo, “El criminal y su defensa”, o 26/11/1953.

³⁸⁸ “El triunfo de los buenos” é o título do único artigo que atopamos no medio, con data de 01/02/1953.

³⁸⁹ Na publicación madrileña recóllese “Se necesita un socio capitalista”, en febreiro de 1953.

³⁹⁰ Como xa vimos en máis referencias deste traballo, aquí publica varias novelas curtas. Neste caso, con motivo do 25 aniversario da revista literaria madrileña, escribe “Bodas de luz”, o 27/12/1953.

³⁹¹ É o número 3 dunha publicación lanzada pola Comisión Ejecutiva para el Comercio Exterior del Libro. Publica “El libro y la conquista de voluntades” en xaneiro de 1954.

³⁹² Non temos ningunha referencia desta publicación, pero no tomo LX (pp. 188-193) aparece “We travel and learn”. Á man indicase que é de Madrid. Xullo de 1955.

³⁹³ “La lucecita pálida” é o único que atopamos, en decembro de 1955. O mesmo contido publicouse en *Finisterre*, en setembro de 1943.

³⁹⁴ En maio de 1956 publica “Mi primer encuentro con la sierra”, nun número extraordinario da publicación (tomo LXI da colección de Fernández Flórez). Longueira conta que ao pouco de chegar a Madrid se fixo socio da Real Sociedad Española de Alpinismo Peñalara e continuou sendo membro.

- *El español*: 1957³⁹⁵.
- *Avanzada*: 1957³⁹⁶.
- *La Hora XXV*: 1957³⁹⁷.

Como apuntamento neste apartado, sinalar que a hemeroteca dixital da Biblioteca Nacional de España indica que Fernández Flórez formou parte das colaboracións escritas da revista de humor *Muchas gracias*, creada en 1924. Pola nosa parte, no atopamos ningún texto nos números revisados.

4.2.1.3. Medios impresos estranxeiros.

- *Follas Novas*: 1903-1904³⁹⁸.
- *Eco de Galicia*: 1917³⁹⁹.
- *Tierra Gallega*: 1917-1918⁴⁰⁰.
- *La Unión*: 1921⁴⁰¹.
- *La Capital*: 1923-1924⁴⁰².
- *O primeiro de Janeiro*⁴⁰³: 1924.
- *La Razón*: 1925-1938⁴⁰⁴.
- *Der Weltspiegel*⁴⁰⁵.
- *La Settimana*⁴⁰⁶.

³⁹⁵ Nesta publicación atopamos “Acotaciones de un oyente”, con data do 13/10/1957 (tomo LXIII da colección de Fernández Flórez).

³⁹⁶ Forma parte do Órgano de los Montepíos. É unha publicación madrileña na cal publica “Pobres y ricos” en maio de 1957.

³⁹⁷ É unha revista médica barcelonesa na cal publica “A la clase médica”, en xuño de 1957.

³⁹⁸ O primeiro medio estranxeiro que temos referenciado que recolle un escrito de Wenceslao é neste da Habana. Trátase dun relato titulado “La caída de la hoja”, o 04/12/1904. Longueira tamén fala doutro conto, “La limosna”, publicado o 25/09/1093.

³⁹⁹ Segundo o traballo de Longueira (2014:89). Trátase dun medio da Habana.

⁴⁰⁰ De novo un medio sudamericano, neste caso de Montevideo, que Longueira tamén referencia no seu estudo. O primeiro artigo que atopa é “Las rías gallegas” (16/12/1917) e o segundo é “El centro y la periferia” (10/02/1918).

⁴⁰¹ Nesta publicación bonaerense descubrimos varias colaboración durante 1921. A primeira que atopamos titúlase “Estrenos, cómicos y autores”, co antetítulo de “Crónicas madrileñas” 07/03/1921. Hai máis durante o mes de marzo e outra en xuño.

⁴⁰² Trátase dun medio arxentino, en concreto de Rosario. Co destacado de “Espacial para LA CAPITAL”, atopamos artigos en distintas datas, como o 21/11/1923, o 26/06/1924 ou o 19/08/1924 (“Los ladrones de niños”), o que nos leva a pensar que seguramente se publicaran máis durante ese bienio.

⁴⁰³ Este medio de Rio de Janeiro difunde a novela curta “O que pensan os mortos” o 01/01/1924.

⁴⁰⁴ Nesta publicación de Bos Aires atopamos un artigo titulado “Buenas tardes, señores...”, o 02/04/1925. Nese mesmo ano, o 27/12, difunden outro, “Haría falta un falaris”, polo que é bastante probable que houbese máis publicacións polo medio. Dende ese ano saltamos á Guerra Civil, onde narra como foron os días do escritor en Madrid durante o conflito armado e como foxe da España republicana. O 10/12/1937 recóllese o seu primeiro relato, dun total de dez. Seguirá colaborando nos seguintes meses de 1938 con este medio, con artigos sobre a guerra.

⁴⁰⁵ O artigo, en alemán, e que indica claramente á man que está publicado en Berlín, non ten data, pero polo volume no que o atopamos debe ser de entre 1926 e 1928. O título, sen moi clara a tipografía, semella ser algo así como “Fine tragödie afu en Freppenflur”.

⁴⁰⁶ De novo un relato sen data, pero que tamén situamos como a anterior entre 1926 e 1928. Leva por título “Mia

- *Erstes Morgeblatt der Frantfurter Zeitung*: 1927⁴⁰⁷.
- *Ilustração*: 1928⁴⁰⁸.
- *Pesti Hirlap*: 1928⁴⁰⁹.
- *Algemeen Handelsblad*: 1931⁴¹⁰.
- *Magazine Bertrand*: 1932⁴¹¹.
- *Diario de Yucatán*: 1934-1947⁴¹².
- *Vu*: 1934⁴¹³.
- *Unión Española*: 1935⁴¹⁴.
- *Katolischer Digest*: 1937⁴¹⁵.
- *Diario de Noticias*: 1938⁴¹⁶.
- *Por ellos*: 1938-1939⁴¹⁷.
- *Occidente*: 1938⁴¹⁸.
- *Los Quijotes*: 1940⁴¹⁹.

moglie” e está traducido por G. Solari-Bozzi.

⁴⁰⁷ Entendemos que se trata dun xornal anterior á coñecida cabeceira de Frankfurt, xa que o popular medio alemán foi fundado en 1949. Neste caso, o artigo de Wenceslao data do 30/01/1927. Está recollido no tomo XXXV da súa colección persoal e leva por título “Die meine ledis raken narben”.

⁴⁰⁸ No medio lisboeta atopamos un conto titulado “Os esqueletos”, o 16/09/1928 (tomo LXI da colección de Fernández Flórez) e outro titulado “A tragedia da chave”, traducido por Novais Teixeira coa indicación de 1928 (tomo XXXV).

⁴⁰⁹ Neste medio húngaro, en concreto de Pest, publicanlle o relato “A modern job”. Aínda que o título está en inglés, o resto do texto está en húngaro. Aparece o 15/01/1928.

⁴¹⁰ Neste diario liberal holandés de Ámsterdam (1828-1970) atopamos na colección persoal de Fernández Flórez unha única colaboración, titulada “De puriteinen”, o 02/01/1931.

⁴¹¹ Reproduce en setembro de 1932 o conto “A tragedia da chave”, que xa publicara en 1928 o lisboeta “Ilustração”.

⁴¹² Trátase dun xornal mexicano, en concreto da cidade de Mérida, no cal descubrimos un artigo titulado “El poder de la prensa”, co antetítulo de “Crónica de Madrid”. É do 09/07/1934. O 08/06/1948 atopamos outro, polo que a colaboración debía ser regular.

⁴¹³ Neste medio de París publicanlle o relato “Nous qui n'avons pa éte á la guerre” en tres partes. Aparecen recollidos no tomo LXI da colección de Fernández Flórez. O primeiro e o segundo aparecen coa mesma data escrita á man, polo que loxicamente hai un erro (05/09/1934). O terceiro indícase que é do 19/09/1934.

⁴¹⁴ É un diario uruguaio, en concreto de Montevideo, no que o 15/06/1935 atopamos o artigo “Por ‘KO’”, baixo o antetítulo de “Toros y boxeo”.

⁴¹⁵ A publicación de Frankfurt difunde “Im Hause des Schmerzes”, unha tradución de “La casa del dolor”. A data é novembro de 1937.

⁴¹⁶ O diario lisboeta anuncia que publica en exclusiva a experiencia en primeira persoa de Fernández Flórez na guerra, aínda que son as mesmas que lanza *La Razón*. Son en total 15 publicacións entre febrero e marzo de 1938, algún deles co antetítulo de “A odisseia de W. Fernández Flórez em Madrid” e outros con “A vida nas embaixadas” ou “Em busca da terra da promissao”. En agosto tamén publica “Valencia a dois passos da fogueira”, un artigo opinión e en novembro entrevista o ministro de Educación Nacional.

⁴¹⁷ Neste diario, que na colección de Wenceslao se indica que é da Arxentina (tomo XLII), vemos tres artigos: “Teruel sin gente”, “Españoles lejanos” (14/04/1938) e “La mujer en la revolución” (15/04/1939), polo que cremos que a colaboración nese ano foi regular.

⁴¹⁸ Nesta revista lisboeta publica en xuño de 1938 (Volume II, nº 4) o artigo “La mujer en la revolución”, o mesmo que viamos no diario arxentino *Por ellos*.

⁴¹⁹ Estamos ante un medio de San Xoán de Porto Rico. Atopamos un artigo datado de 31/03/1940 co título de “Vida de ciudad”.

- *Diario de la Marina*: 1940-1947⁴²⁰.
- *O século*: 1943⁴²¹.
- *Antorcha*: 1947⁴²².
- *Nuevo Correo*: 1948⁴²³.
- *Fixe*: 1945⁴²⁴.
- *Oggi*: 1946⁴²⁵.
- *Nuevo Correo*: 1948⁴²⁶.
- *Excelsior*: 1950⁴²⁷.
- *Información*: 1951⁴²⁸.
- *Venezuela Gráfico*: 1955⁴²⁹.
- *Elle*: 1955⁴³⁰.
- *Dictamen*: 1956⁴³¹.
- *Diario de Lisboa*: 1957⁴³².
- *Lorito Real*: 1958⁴³³.

⁴²⁰ Vemos moitísimos artigos neste medio da Habana. O primeiro que atopamos é “Lo necesario y lo superfluo”, do 13/04/1940, onde fala sobre o marxismo e a linguaxe. No ano 1941 as publicacións tamén son constantes, así como en 1943, 1946 ou 1947, onde atopamos máis colaboracións. Moitas delas teñen por antetítulo de “Desde España” e son exactamente os mesmos artigos que fai para o *Diario de Barcelona*. No tomo XXVI da colección do galego vemos un artigo deste medio, co título de “La ola”, onde á man se indica que é do 24/05/1912. Tomamos con cautela este dato ao haber tanta distancia temporal co resto de artigos, aínda que non descartamos que fose unha colaboración moi puntual antes de ser tan coñecido.

⁴²¹ O 25/12/1943 atopamos a única colaboración con este medio de Lisboa. Leva por título “Fumo feliz” (tomo LXV).

⁴²² Da cidade cubana de Camagüey é este medio, que en abril de 1947 (tomo L) publica “Patología ferroviaria”.

⁴²³ Neste medio de Bos Aires publica o 07/02/1948 o artigo “Cinco plumas”.

⁴²⁴ O medio en portugués recolle “O folclore e as suas embalagens”, co antetítulo de “Os grandes humoristas”.

⁴²⁵ O 27/05/1946 o medio italiano publica “L’anima in pena di Fiz”, personaxe que vía a luz tres anos antes no seu *El bosque animado*. A tradución é de E. de Zuani.

⁴²⁶ Trátase dun medio arxentino, en concreto de Bos Aires, do cal se recollen na colección de Fernández Flórez (tom LIV) tres artigos, o primeiro deles titulado “Cinco plumas”, do 07/02/1948. Os outros son do 21 de febreiro e do 31 de xullo.

⁴²⁷ No tomo LXIV da colección de Fernández Flórez atopamos un artigo titulado “La guerra de los secretos” que recolle esta publicación mexicana. Anotado á man, indícase que foi publicado sen a autorización da axencia Ultra.

⁴²⁸ A referencia no tomo LXVI da colección de Wenceslao indica que se trata dunha publicación da Habana. O 05/08/1954 difunde “¡Así no vale!”.

⁴²⁹ O medio de Caracas publica “Ilusión” o 13/05/1955 (tomo LXII dos artigos do coruñés).

⁴³⁰ “Das waren Ferien!” é a única colaboración que atopamos con este medio de Xenebra. A data da publicación é do 15/08/1955.

⁴³¹ É un diario de Veracruz, no que se reproduce o mesmo artigo que *Semana* o 22/05/1956. Neste caso a columna titúlase “Carta de un ‘Isidro’”, vendo a luz o 16/06/1956.

⁴³² Vemos tres contos: “A Estrada”, do 17/07/1957, co antetítulo de “Antología universal do conto”. Co memos antetítulo aparece “Fantasma no século XX” do 31/07/1957. “Uma luta desigual” publicárase o 16/10/1957. Descubrimos outra colaboración máis, pero sen data, polo que semella que durante ese ano puido publicar de xeito regular aí.

⁴³³ Este semanario de Curaçao recolle un dos documentos máis curiosos que atopamos, xa que está escrito en papiamento. Publica a novela curta “Relato inmoral” nos números do 15/02 ao 25/04/1958. A novela foi traducida

4.2.2. Pseudónimos que emprega.

Algúns dos artigos que atopamos no fondo persoal de Fernández Flórez non levan a súa sinatura, senón outro nome completamente distinto. Recollemos os pseudónimos que atopamos nos que detrás estaba a súa autoría:

- Fernanflor⁴³⁴.
- El Procurador García⁴³⁵.
- RIFLE⁴³⁶.
- Pérez⁴³⁷.
- Juan de Sil⁴³⁸.
- Ramiro⁴³⁹.
- Delfín⁴⁴⁰.
- Juan de Chantre⁴⁴¹.
- Mistress Anna Smith⁴⁴².

4.3. Obra cinematográfica.

Se cadra unha das facetas máis descoñecidas (pero ao tempo máis produtivas e analizadas nos últimos anos por distintos estudosos), de Fernández Flórez foi a súa relación co cinema. Mainer afirma que se trata do “escritor español que máis veces ha sido llevado al cine”⁴⁴³. O seu primeiro contacto con el foi grazas a un “cameo” no filme “La malcasada” (1927), no que fai de honrado xogador de cartas. No reparto tamén aparecen outro cento de personaxes moi representativos da época, como o xeneral Franco ou Julio Romero de Torres.

En 1927 escribe un guión trala petición do actor Juan Orduña. Desta proposta sae “Una aventura en el cine”, os diálogos dunha comedia tipicamente americana e que se publican na revista *Pantalla*.

Desta parte da súa vida profesional, Mainer afirma que Wenceslao “como guionista cinematográfico pudo ser una suerte de Zavattini, al que le faltó un De Sica, amén de otras cosas”⁴⁴⁴.

por Luis H. Daal.

⁴³⁴ Trátase dun pseudónimo que emprega moi de novo, para escribir historias de cabalerías, como recolle Alicia Longueira. 2014:27.

⁴³⁵ Publica en *Tierra Gallega*, nos artigos que asina naqueles temas relacionados coa xustiza.

⁴³⁶ Emprega este pseudónimo entre 1905 e 1906. Non sabemos exactamente de que publicación se trata, aínda que supoñemos que polas datas se trata de *Tierra Gallega*. Nos artigos nos que asina dese xeito dedícase a criticar, case ridiculizar, poemas que aparecen noutros medios, como *La Idea Moderna* ou *El Correo Gallego*.

⁴³⁷ Publica con ese nome en *Diario Ferrolano*. Tras a sinatura adoita poñer un adxectivo entre paréntese, como Pérez (burgués), Pérez (taciturno) ou Pérez (triste). Atopamos artigos con data de 1906, 1907 e 1908.

⁴³⁸ Non temos data exacta nin referencia do medio, pero semella que publica así en *El Noroeste* ou en *ABC*. Os artigos levan por título “Panorama político” e por antetítulo o coñecido “Impresiones de un hombre de buena fe”, ou as variantes “Observaciones y notas de un hombre de buena fe” e “Impresiones y notas de un hombre de buena fe”.

⁴³⁹ Recollido por Longueira e usado en *La Tribuna* en 1915.

⁴⁴⁰ Atopamos este alias nun artigo titulado “Irlanada y la Gran Bretaña. ¿Traidores, los irlandeses?” no tomo XVI da colección de Fernández Flórez. Non hai referencia temporal nin medio, pero polo resto de artigos do volumen podería ser de preto de 1917.

⁴⁴¹ Descubrimos esta referencia en varias crónicas relativas ao teatro, onde é bastante crítico con este arte. Son publicacións de novembro e de decembro de 1923, baixo o lema de “El sentido común va al teatro”.

⁴⁴² En xullo de 1951 publica unha crónica con este nome, indicándose que se trata dunha enviada especial del “New Look”, pero dentro de *Mundo hispánico*.

⁴⁴³ 1975:29.

⁴⁴⁴ “Fernández Flórez, diez años después”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Concello de A Coruña, A

Pasamos agora a expor unha relación de todos os filmes nos que participa directa ou indirectamente, xa que algúns están inspirados en obras súas. Así, Fernández Flórez realiza guións orixinais nalgúns casos, adapta novelas noutros, elabora diálogos en castelán para filmes estranxeiros ou corrixe guións; no resto de casos, os filmes están baseados en obras súas⁴⁴⁵:

- **Una aventura en el cine** (1927). Helios Films, Madrid. Wenceslao realiza a base argumental e o guión dun filme que nunca se materializa, xa que só se publica a idea nunha revista cinematográfica.
- **Odio** (1933). Star Film (Madrid) e Orpheo Film (Barcelona). A base argumental deste filme é de Wenceslao.
- **El malvado Carabel** (1935). Inca Film (Madrid) e U Films (Madrid). O guión está creado partindo da novela do noso autor. Edgar Neville é nesta ocasión a persoa que se encarga da dirección do filme.
- **El ladrón de Bagdad** (1940). London Film Productions (Gran Bretaña). Fernández Flórez realiza os diálogos en castelán para a estrea do filme en España.
- **El libro de la selva** (1941). United Artists (EEUU). É un filme de Zoltan Korda no que Wenceslao elabora os diálogos en castelán para a súa dobraxe.
- **Unos pasos de mujer** (1941). Suevia Films (Madrid). O seu director, Eusebio Fernández Ardavín realiza o guión basándose nun argumento orixinal de Wenceslao.
- **El hombre que se quiso matar** (1941). Cifesa (Madrid). Realizada por Rafael Gil, toma como base a obra do autor coruñés para este filme.
- **Huella de luz** (1943). CIFESA Producción (Valencia) e UPCE (Madrid). Dirixida tamén por Rafael Gil, aquí si que intervéñen no guión, basándose na súa propia novela homónima. O filme conseguirá o Premio Nacional de Cinematografía e será levado ao teatro coa compañía de Antonio Casal.
- **Intriga (Un cadáver en el comedor)** (1943). Hércules Films (Madrid). Baseada na novela curta de Fernández Flórez, *Un cadáver en el comedor*, está dirixida e adaptada por Antonio Román. Obtén un dos segundos premios no Concurso Internacional de Cinematografía.
- **La casa de la lluvia** (1943). Hércules Films (Madrid). Dirixida de novo por Antonio Román, toma como referente outra novela curta de Wenceslao que leva o mesmo nome do filme. Fernández Flórez intervirá creando os diálogos adicionais desta obra rodada en Galicia. Recibe o Premio Nacional de Cinematografía en 1944.
- **El destino se disculpa** (1945). Ballesteros (Madrid). Dirixida por José Luis

Coruña, 1985, páx. 18.

⁴⁴⁵ Listaxe elaborada a partir de datos de Rosa María Pazos Echevarría (1987), de Luis Fernández Colorado (1998) e propios.

Sáenz de Heredia, toma como base argumental un conto do volume *Fantasmas*. Wenceslao realiza os diálogos adicionais.

- **El bosque maldito (Afán-Evu)** (1945). Cineca Producciones Cinematográficas (Madrid). O seu director é José Neches, un enxeñeiro agrónomo amante da sétimo arte. Wenceslao elabora a base argumental e os diálogos adicionais dun filme que Echevarría Pazos cualifica de “la película de peor calidad en la que participa Fernández Flórez, hasta el punto de que ni siquiera suele incluirla en la relación de sus actividad cinematográfica”⁴⁴⁶. A obra trata sobre a colonización española na república de Guinea Ecuatorial. No *ABC*⁴⁴⁷ cualifican o estilo do como autor como “limpio” e cun “exaltado espíritu patrio”.
- **Ha entrado un ladrón** (1949). Titán Films (Barcelona). A obra, realizada por Ricardo Gascón, toma prestado o argumento dunha novela de Wenceslao.
- **El capitán veneno** (1950). Roptence (Madrid). Fernández Flórez traballa para este filme realizando os diálogos adicionais. De dirixilo encárgase Luis Marquina.
- **El sistema pelegrín** (1951). IFI (Barcelona). A base argumental e o guión deste filme son de Fernández Flórez. A dirección corre a cargo de Ignacio F. Inquino.
- **Rapto en la ciudad** (1955). Altamira (Madrid) e Algraga Films (Madrid). Wenceslao colabora no guión desta obra que toma prestada unha idea orixinal súa.
- **El malvado Carabel** (1955). Unión Films (Madrid). A base argumental do filme toma prestada a idea da obra do coruñés. Foi dirixida polo gran Fernando Fernán Gómez.
- **Camarote de lujo** (1957). Aspa Producciones Cinematográficas (Madrid). A base argumental e os diálogos adicionais son do coruñés. O encargado deste filme é Rafael Gil, un director namorado da obra de Wenceslao.
- **El malvado Carabel** (1960). Filmadora Independiente (México) e Rafael Baledón (México). De novo outra adaptación da novela de Fernández Flórez, pero desta vez é o gran Fernán-Gómez o que está tralas cámaras.
- **Los que no fuimos a la guerra** (1965). Saroya Films Producciones Cinematográficas (Madrid). Julio Diamante adapta para o cinema esta obra do galego, que acababa de falecer un ano antes.
- **Por qué te engaña tu marido** (1968). Kalender Films Internacional (Madrid) e Impala Films (Madrid). Filme de Manuel Summers tomando como argumento a novela curta de Fernández Flórez.

⁴⁴⁶ Echevarría Pazos, Rosa María: *Wenceslao Fernández Flórez: su vida y su obra (Creación, humor y comunicación)*. Editorial Deputación Provincial de A Coruña, A Coruña, 1987.

⁴⁴⁷ *ABC*, 15/02/1946, p.17.

- **El hombre que se quiso matar** (1970). Coral PC (Madrid). De novo Rafael Gil leva ao cinema esta obra de Fernández Flórez despois de telo feito 29 anos antes.
- **Fendetestas** (1975). Abrago Filmes (A Coruña). Realizada a partir dunha idea de Fernández Flórez e dirixida por Antonio F. Simón.
- **Volvoreta** (1976). Azor Film (Madrid). Esta versión filmada da novela do escritor coruñés está dirixida por José A. Nieves Conde.
- **El bosque animado** (1987). Classic Films Producción (Madrid). José Luis Cuerda encárgase de levar á gran pantalla a obra máis coñecida de Fernández Flórez.
- **El bosque animado** (2001). A productora Digra é a responsable deste filme de animación en 3D baixo a dirección de Ángel de la Cruz e de Manuel Gómez.

Ademais destas obras coas que está directa ou indirectamente vencellado, o noso autor tamén conta no seu haber con proxectos inacabados segundo a investigadora Echevarría Pazos. Teriamos así o guión orixinal “Bolsa negra” (1942), encargado por Antonio Román, e que o galego non puido rematar pola suspensión do proxecto por parte da produtora. Era un filme que trataba sobre os refuxiados da Segunda Guerra Mundial en España. Pasou algo semellante con “El príncipe azul” (1961), aínda que neste caso si que estaba listo o guión.

5. A faceta galeguista.

Díxose dende sempre que o coruñés non era un xornalista ao uso. As súas ideas non eran as habituais e, a pesar dese poso de conservador, hai moitas cuestións que son claramente progresistas. Nestes primeiros anos é onde podemos apreciar ese Wenceslao máis de esquerdas, que mesmo ten unha relación moi estreita co galeguismo. Pero non hai que entender esta etapa como algo puntual, de catro, cinco ou seis anos. É unha época que dura, dende o noso punto de vista, ata a guerra civil. Fernández Flórez ten as súas ideas, si, pero tamén é un home crítico con todos. Dende a súa privilexiada cadeira como espectador do que acontece na política nacional vai movéndose dende posicións de axitador de masas, de conciencias, ata unha postura de desencantado co Parlamento. Pero durante varias décadas podemos seguir tanto a través dos seus escritos como do relato de diferentes testemuños e obras como o coruñés se significou ideoloxicamente.

Cremos que son os primeiros anos de traballo e de vida os que determinan as súas ideas progresistas e galeguistas. É por iso que antes de comezar a estudar parte da obra xornalística do noso autor nos queremos deter no momento que viviu, na xente que o rodeou e en todas as iniciativas nas que colaborou activamente. Queremos desmitificar certos puntos que poden condicionar o noso pensamento, para así entender mellor os textos que iremos debullando ao longo das súas catas profesionais.

Para esta pequena análise, temos que ter en conta que naceu nunha época convulsa a nivel político: a breve Primeira República (1873-74) remataba co golpe de estado do xeneral Pavía e este deixaba paso á restauración borbónica. Así foi como Alfonso XII se convertía en Rei de España en 1875. Unha década despois, no ano no que Fernández Flórez ví a luz, morría o monarca, quedando como rexente a súa muller, María Cristina. Por outra banda, o século XX chegaba co grande impacto que supuxo para España a perda de Cuba e de Filipinas, as últimas colonias de Ultramar.

Mentres, no Parlamento os liberais e os conservadores vanse turnando no poder sen excesivas diferenzas. Ao tempo, o caciquismo estendíase en toda España, aplicado por uns e por outros. Era un “instrumento de dominio y control de la política”, baixo o cal se controlaba a poboación, ao tempo que se “falsificaban las elecciones colocando a sus candidatos en los puestos adecuados, ignorando y suplantando la voluntad popular”⁴⁴⁸.

A nivel local, A Coruña, a pesar do momento histórico, era un bastión republicano. Contaba cunha gran representación no Concello e constituía unha minoría con moita influencia social. Os republicanos tiñan como centro de reunión o Casino e buscaban controlar a cidade. A urbe herculina era nesa época, a finais do século XIX, “una de las ciudades de España más identificada con la renovación político-social de sus instituciones, bien por medio de progresistas, liberales o republicanos”. Pola súa banda, os conservadores e liberais coruñeses, prefiren abordar cuestións estatais, “dejando las cuestiones locales a los republicanos”⁴⁴⁹.

Nunha Galicia ruralizada, Villares comenta que A Coruña salienta pola súa “condición de primeira concentración urbana de Galicia no século XIX”, pero tamén por “ser un importante laboratorio cultural e político”. O punto de partida para esta situación

⁴⁴⁸ En *Historia de La Coruña*, 1995, páx. 360.

⁴⁴⁹ 1995:361.

ten lugar coa crise da monarquía española en 1808. Villares, citando a Xosé Ramón Barreiro, sitúa aquí o momento no que a burguesía comercial se abrazou ás ideas liberais, como aconteceu tamén en Cádiz ou Barcelona:

“A conxunción de estrutura social burguesa e urbana, o colapso do comercio colonial, así como a orientación liberal do exército tiveron na cidade coruñesa un acaído cruxol no que se decantaron executorias individuais e accións colectivas que ecoaron por moito tempo nos anais da historia de España”⁴⁵⁰.

Ademais, a apertura ao mar fixo que chegasen novas ideas:

“Pola autoestrada do mar non arribaban só mercadorías. Tamén chegaban libros e panfletos, noticias e ideas, procedentes da Francia revolucionaria e da Inglaterra xa gobernada de acordo cos principais da liberdade do individualismo”⁴⁵¹.

Dese xeito é como as ideas liberais se foron transformando pouco a pouco en republicanas. E de aí, a seren aceptadas polos sectores artesáns e obreiros só houbo outro paso. Os republicanos eran os máis votados a nivel local, pero sempre controlados polo Goberno Civil. Dese xeito, os partidos “oficiais” neutralizaban a acción dos primeiros. A Coruña “era considerada como la ciudad más republicana de toda Galicia”, ata o punto de que “resultó triunfante en todas las elecciones municipales desde principios de siglo”⁴⁵². Iso si, ter a maioría dos concelleiros non significaba que o alcalde fora tamén da mesma tendencia. Así e todo, houbos, como no caso de Francisco Mariño, elixido por segunda vez en 1904. Durante o seu mandato creouse a Academia Gallega, en concreto en setembro de 1905 tras a iniciativa dos galegos da Habana. Contaba con 40 membros baixo a presidencia de Murguía e recibiu por parte de Alfonso XII o título oficial de Real Academia Gallega.

O republicano Julio Suárez Ferrín, irmán do que sería alcalde da Coruña durante a II República (posteriormente asasinado polos sublevados o 31 de agosto de 1936), mesmo comentaba en 1931 que “40 años antes que las demás” xa existía a “República en La Coruña”⁴⁵³. É aquí onde hai que entender tamén iniciativas como a da Universidad Popular da Coruña. Bota a andar no verán de 1906 tras o fracaso dunha iniciativa de Emilia Pardo Bazán, quen quería organizar na Coruña unha sesión solemne do Ateneo de Madrid. O fallo da escritora foi buscar algo “elitista e centralizador”, pero isto permitiu que “os mozos da antiga Unión Escolar Republicana” desen un paso adiante para desenvolver un proxecto de educación popula. Isto viuse favorecido pola “campaña de divulgación de prensa dos principios educativos institucionistas” feita por Pardo Bazán, director de *La Voz de Galicia*, segundo explica Capelán Rey⁴⁵⁴.

Fernández Flórez forma parte dos promotores desta Universidade Popular, sendo “tal vez o intelectual coruñés da nova xeración de máis son a cando se funda” a institución⁴⁵⁵. Pero vexamos quen máis forma parte desta idea:

“Na relación que asina o manifesto fundacional do 5 de setembro [de 1906], aparecen bastantes antigos membros da Unión Escolar Republicana que integrarían máis

⁴⁵⁰ En Villares, *Historia de Galicia*, 2004, pág. 300.

⁴⁵¹ 2004:301.

⁴⁵² 1995:393.

⁴⁵³ En Capelán Rey, “Contribucións a unha historia da Universidad Popular da Coruña”, 1999, pág. 26.

⁴⁵⁴ 1999:35.

⁴⁵⁵ 1999:42

tarde a "Sección Ateneísta" do Circo de Artesanos e a Solidaridad Gallega. Se nos fixamos nas datas de nacemento dalgúns destes intelectuais, políticos e profesionais, compróbase a forte conciencia xeracional que presidiu o nacemento desta institución de educación postescolar: Enrique Hervada (1883-1953), Manuel Monteagudo (1883-1979), Gerardo Abad Conde (1881-1936), Joaquín Martín Martínez (1878-1936), Ángel del Castillo (1886-1961), Fernando Martínez Morás (1885-1937), Santiago Casares Quiroga (1884-1950), Manuel Durán García (1882-1934), Arturo Senra, Sergio Andión, Enrique Alvarez López, Cayetano Martínez, Mario Ruiz de Baro, Gervasio Iglesias, Juan Beltrán Muiños, Benito Virgilio Anguiano, Francisco Añino, Ignacio Loureda, Alberto Insúa (1883-1963), Wenceslao Fernández Flórez (1885-1964) e Ramón María Tenreiro (1879-1938)⁴⁵⁶.

Un ano despois, moitos destes nomes tomarían parte tamén na creación de Solidaridad Gallega. E tiveron moito protagonismo no concello da Coruña, como republicanos, chegando algún deles a presidir a nivel local a Juventud Republicana, como foi o caso de Martín Martínez e Ángel del Castillo. Este último explicaba en agosto de 1906 que o obxectivo principal da Universidade Popular era:

“(…) inculcar en los obreros nociones, aunque sean pequeñas, de aquello que más les interesa; hablarles en tono familiar y comunicativo de manera que lo entiendan, de aquellas ideas que redimen al hombre de la ignorancia; y prepararlo para cualquier clase de estudios, que su vocación o la civilidad le obliguen a seguir. Está constituida por jóvenes, que en plena pubertad y llenos de esperanzas e ilusiones, todo lo ven liso y llano, porque sabido es que para la juventud, con el atrevimiento de la edad y la fuerza de la sangre, nada hay que se oponga, ni obstáculo que no se venza. (...) Los iniciadores de la Universidad Popular nos hemos unido sin pretensiones, y sólo con la idea de ilustrar a las masas”⁴⁵⁷.

A nivel ideolóxico, deixaron a un lado a política e a relixión. Buscaban simplemente educar e formar. E aínda que querían chegar tamén ata os sindicatos católicos, o principal destinatario das súas conferencias e cursos foi sobre todo o “proletariado urbano adscrito ás diferentes sociedades de defensa de orientación anarcosindicalista ou socialista”⁴⁵⁸. Buscaban levar a cultura a determinadas capas sociais lonxe das elites. Así o recollían no seu manifesto fundacional:

“Después de todos los intentos, después de todas las batallas, subsiste un modo de fraternizar a los hombres: la educación. Sin duda alguna la cultura, el recuerdo de otras edades y una instrucción moral y filosófica, son las mejores armas en la lucha por la existencia. Lo peor de la pobreza es la ignorancia que la acompaña. Es necesario saber. En un mundo de hombres sabios no podrían existir las miserias y las desigualdades de hoy. Saber equivale a ser consciente y de enérgica voluntad. Conforme nos acerquemos al ideal y los pueblos se vayan educando, irán aminorándose sus pesadumbres”⁴⁵⁹.

En 1908 Wenceslao non formaba parte da Universidade Popular, pero si volveu figurar máis tarde, a finais de 1912, “de regreso na Coruña tras os catro anos como director de *Diario ferrolano*”⁴⁶⁰. Isto permítenos coñecer mellor o círculo do que se rodeaba, o tipo de ideas coas que estaba en contacto e as iniciativas que non só apoiaba, senón nas que participaba activamente, moi progresistas.

⁴⁵⁶ 1999:41.

⁴⁵⁷ “De cultura”, *Revista Gallega*, 05/08/1906, en Capelán Rey, páx. 37.

⁴⁵⁸ 1999:44.

⁴⁵⁹ “La Universidad Popular”, *La Voz de Galicia*, 06/09/1906, en Capelán Rey, pp. 37-38.

⁴⁶⁰ 1999:41.

Volvendo de novo ao contexto político do momento, visto o empurre e a forza do republicanismo na cidade, Lerroux visitou a cidade en 1904. A súa idea era unificar os movementos locais nun gran grupo galego.

En 1907 creárase o Partido Republicano Autonómico (1907). Tiña unha visión moi local e situada á marxe da corrente estatal, pero alí contaban co “peso das organizacións masónicas e librepensadoras, na que se forxaron algúns dos máis sinalados líderes republicanos coruñeses, desde a familia dos Casares ata Federico Tapia ou Prieto Puga”⁴⁶¹.

Un dos proxectos do republicanismo coruñés foi Solidaridad Gallega, fundada en abril de 1907, que xa mencionamos antes ao falar da Universidade Popular. Dentro dela había republicanos, tradicionalistas, galeguistas ou neocatólicos. Nese contexto hai que situar *La Defensa* de Betanzos, que dirixe Wenceslao. Querían adaptar propostas que tiveran éxito en Cataluña, pero a chegada do Partido Radical á política galega acabaría coa mensaxe de Solidaridad.

Despois do intento fallido de Solidaridad Gallega, dende Madrid un grupo de intelectuais galegos dan os primeiros pasos para reorganizar o movemento. Fúndase a *Revista de Estudios Gallegos*, dirixida por Aurelio Ribalta, quen fai unha chamada “por la cultura de Galicia” e a defensa do seu idioma en 1915. Un ano despois, o 18 de maio de 1916, Antón Villar Ponte organizaba (nos locais da Real Academia Galega na Coruña) unha reunión á que acudiron, entre outros, os nomes de referencia de Solidaridad Gallega. Na xuntanza deciden “formar un grupo con pretenciones culturalistas denominado en principio Os amigos da Fala”⁴⁶². A Coruña conta coa metade dos membros, aínda que a mensaxe chega rápido a outras cidades (Santiago, Monforte de Lemos, Pontevedra, Ourense, Vilalba, Betanzos...). Cada agrupación local recibirá o nome de Irmandade da Fala.

Justo Beramendi recolle que precisamente un dos integrantes das Irmandades da Fala da Coruña foi Wenceslao Fernández Flórez. Tamén formaban parte moitas persoas relacionadas coa prensa, como o avogado Alfonso da Cal (redactor de *El Noroeste*), José García Acuña (relator da Audiencia Provincial e primeiro director de *El Noroeste*), Xosé Iglesias Roura (relator da Audiencia Provincial e primeiro director de *A Nosa Terra*), Luís Peña Novo, Antonio Valcárcel (secretario da Cámara de Comercio e director de *El Eco de Galicia*), o veterinario Rof Codina (que tamén escribe en *La Defensa*), Antón Villar Ponte, os xornalistas César Alvajar, Robustiano Fajinas de *La Voz de Galicia* ou Eladio Rodríguez González (funcionario municipal e director de *El Noroeste*). Iso sen mencionar a Antón Villar Ponte, a Eugenio Carré Aldao, a Leandro Carré Alvarellos ou a Urbano Lugrís⁴⁶³.

Buscan a defensa e uso do galego, pero tamén van definindo claramente a súa visión política. Así, en 1916 Villar Ponte publica “Nacionalismo Gallego. Nuestra afirmación regionalista” onde, para diferenciarse doutros movementos de dereitas, definen o seu como “nacionalista”. Hai un debate entre “rexionalistas e nacionalistas”, pero Beramendi asegura que “a arela unificadora era patente, e por iso, Wenceslao Fernández Flórez, facéndose eco do sentir común, dicía:

⁴⁶¹ 2004:304.

⁴⁶² 1995:396.

⁴⁶³ En Beramendi, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, 2007, pp. 686-687.

Pirmeiro nazonalistas, é decir: pirmeiro enamorados da nosa raza, da nosa historia, do noso chan, defensores d'el até todo o que sexa perciso. Despois, mauristas, ou republicanos, ou socialistas, ou o que vostedes queiras. Todo cabe n'ise partido, que máis que un partido é unha relixión”⁴⁶⁴.

Estamos en 1917. Lembremos que Fernández Flórez non só marchara a Madrid, senón que escribe xa no *ABC*, polo que estas palabras teñen, se cabe, aínda maior forza. A verdade é que ata dar coa obra de Beramendi nunca víramos ao escritor asociado coas Irmandades da Fala. Pero non resulta de estrañar se analizamos todos os nomes e os vínculos que hai con xornais como *El Noroeste*, no cal escribiu durante moitos anos Wenceslao. Ademais, para poñer isto en contexto. Hai que falar da importancia que tiñan na Coruña a nivel cultural os faladoiros nas casas dos personaxes famosos. Eran o centro da actividade local. Foron moi coñecidos os que se facían na casa de Juana de Vega, frecuentados por Concepción Arenal, ou os que se realizarían despois nos salóns de Emilia Pardo Bazán. Tampouco hai que esquecer os que se celebraban na librería La Regional, de Eugenio Carré Aldao (volvemos de novo ás Irmandades da Fala), onde se congregaban os principais escritores e poetas da urbe, coñecidos como A Cova Céltica. Son os que impulsaron o comezo do galeguismo cultural, reinivindicando os valores culturais galegos. Tratábase dun “nacionalismo de corte liberal, aberto a outras tendencias y que se oponía al galleguismo de corte más tradicionalista, representado sobre todo en la figura de Brañas”⁴⁶⁵.

E como casa isto coa admiración que sente por Maura? Beramendi asegura que Wenceslao, en decembro de 1917, advertía que a fascinación por este político “non implicaba maurismo político porque este admitía o rexionalismo pero rexeitaba o nacionalismo”⁴⁶⁶.

Avancemos un par de anos máis no tempo para ver como o compromiso de Fernández Flórez é tal que ata forma parte dunha comitiva que visita en Madrid a Romanones:

“A IF da Coruña organizou un mitin o 22 de decembro e enviou un telegrama a Romanones, a quen pedía ademais dous postos na Comisión extraparlamentaria que, presidida por Maura, se formaba en Madrid para abordar oficialmente a “cuestión regional” en España. Romanones contestou dicindo que sentía moito que os nacionalistas chegaran tarde coa súa petición. O nomeamento de González Besada para a dita comisión provocou telegramas de protesta a Cambó, Lerroux, Romanones e Melquíades Álvarez por incluír a alguén que os nacionalistas non coidaban representativo de Galicia. A culminación desta campaña foi unha entrevista con Romanones á que asistiron Ribalta, Wenceslao Fernández Flórez, Castelao, Risco e Viqueira, na que lle entregaron os acordos da Asemblea de Lugo, naturalmente sen ningún resultado”⁴⁶⁷.

González Besada, como veremos, foi non obstante un dos políticos máis destacados e mellor tratados polo coruñés nos seus escritos.

A través de Beramendi tamén descubrimos que incluso Wenceslao formou parte da chamada Irmandade Nazonalista Galega, que “en absoluto renunciaba á política e á constitución da súa Comisión de Acción e Propaganda en Madrid (Galicia, 28-XII-1922)

⁴⁶⁴ 2007:450.

⁴⁶⁵ 1995:364

⁴⁶⁶ 2007:726

⁴⁶⁷ 2007:652-653.

da que formaban parte persoas de moita sona presente ou futura”, entre eles o noso autor, ademais doutros como Leandro Pita Romero ou Ramón Cabanillas⁴⁶⁸.

Curiosamente, con este último colaborará ese ano dende Madrid con *As Roladas. Folla dos rapaciños galegos*. É unha revista que trata de galeguizar a infancia e que só viviu dous números (o primeiro de maio de 1922. Beramendi comenta que “ten debuxos e textos en galego do marqués de Figueroa, Leonardo Rodríguez, Prudencio Rovira, Portela Valladares, Antonio Palacios, Vicente Risco, Wenceslao Fernández Flórez, Castelao e o propio Cabanillas”⁴⁶⁹. Non é o primeiro autor que afirma que o escritor de *El bosque animado* escribiu nesta publicación, pero o certo é que só foi un dos seus patrocinadores. A maioría dos traballos foron do propio Cabanillas, mentres que na parte de distribución e confección colaboraron “dous destacados membros da Mocidade Célitga de Madrid, Fermín Penzol e Lois Cortón”, ao tempo que si escribiron Máximo Ramos, Manuel Fuentel Canal, Roberto Blanco Torres, Victoriano Taibo, Roxelio Rodríguez Díaz e Antón Villar Ponte e debuxaron Castelao, Antonio Palacios, Preito Nespereira, Álvaro Cebreiro e Francisco Lloréns. O falecemento do ex ministro de Abastecementos (e tamén antigo compañeiro de Wencelao en *El Noroeste*), Leonardo Rodríguez, un dos principais mecenas da publicación, o 27 setembro de 1922, “contribúe a explicar a rápida desaparición da revista”⁴⁷⁰. Aínda que inicialmente era conservador, virou en posturas agraristas e galeguistas. Curiosamente, a morte de Leonardo coincide cun banquete que dende *El Noroeste* estaban a organizarlle a Fernánde Flórez. Este pedirá que o cancelen porque o consideraba “un hermano mayor y ante su muerte no puede aceptar el homenaje anunciado”⁴⁷¹.

Grazas a unha publicación de Xulio Pardo de Neyra, puidemos acceder a ese primeiro número de *As Roladas*. Co enderezo do propio poeta cambadés en Madrid, o número 35 da rúa Aduana, o primeiro número recollía os nomes arriba indicados como firma final nun texto de dúas páxinas encabezado por “Concello das Roladas”. Velaquí algunhas das frases deste especie de presentación-manifesto:

“A Galicia, como a Princesiña encantada do Bosque Adormido, esperan d-un sono de catrocentos anos. Ó abrir os ollos ten a pasada vagariñante e adianta as mans, cegada pol-a luz que a enfeitiza, n-unha arela de vida ceibe e de reencontro c-os seus vellos amores.

Os que ademiramos choes de ledicia o carexar do ceo n-esta albada de gloria, temos de arrimar a ombreira, axudando este esforzo da Raza por espaxear as trevas abafantes que enloitan a Terra. (...)

Temos de tornar os ollos á Terra en precuro do resurdimento e salvación da Raza. Temos de tornar os ollos e o pensamento ó Pasado, -Fala, Lenda, Historia, Dereito, Costume,- en precuro da forza conquistadora do Porvir (...).

Foi por eso que escorados no sagro amor á Terra e no saudoso desexo de erguer o pazo das nosas Espranzas sóbor dos fortes rochedos do noso Pasado, cavilamos na creación d un xuntoiro de almas acesas na devoción á mocidade galega para encamiñala pol a vereda da Verdade.

⁴⁶⁸ 2007:685.

⁴⁶⁹ 2007:687.

⁴⁷⁰ En Emilio Xosé Insúa, *A nosa terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala* (1916-1931), 2016, pág. 416.

⁴⁷¹ En *Galicia (Diario de Vigo)*, nº 57, 28/09/1922.

(...) O irmandado na Rolada debe de pór toda a forza do desexo en conquistar o seu perfeccionamento e axudar o dos demais, levando sempre por diante que é fillo de Dios e cidadán de Galicia, os dous títulos de mais outo valor no mundo; (...) e terá, en todo instante, a palabra disposta a defender a nosa Terra, con amor fillo do convencemento da alma e sin aldraxe para ningunha outra.

O Concello das Roladas axudará o asentamento das asociacións que se establezan e publicará, espaliándoo axeitadamente, un xornaliño que enfiará os traballos dos irmandados e mostrará a estreliña que teñen de ollar por guía”⁴⁷².

Certamente chamativa esta mestura entre sentimento nacionalista e relixión, pero nada estraña se temos en conta que é unha das bases dos nacionalistas vascos. Ao tempo, atopamos o amor á lingua como parte da nosa idiosincrasia:

“A lingua que falaos os galegos é filla da Terra e da Raza galegas. O galego que non a deprenda, como Dios manda, e a non fale, aldraxa a súa Raza e a súa Terra. Cando che digan que tés que aprender o castelán, di que si, que queres coñecer o castelán fonda e cumpridamente, mais que denantes de todo queres aprender ben, como Dios manda, a túa lingua galega, a Fala na que tua nai che canta e te arrola e te acariña”.

Podemos pensar que a nivel teórico Fernández Flórez apoiaría estas ideas, pero que a nivel práctico non as cumpría. Non obstante, certos datos parecen indicar que Fernández Flórez era bilingüe e que mesmo escribiu poemas en galego na súa adolescencia. Nesa etapa “becqueriana” da que falamos, quedan mostras coma esta:

Choro, si, choro; as bágoas ardentes
aducen a meus ollos e se escapan
en torrentes, en elas vai o amargo
door d’un home desgraciado qu’ama...⁴⁷³

Nos seus veráns en Cecebre, os veciños do lugar lembran como Wenceslao falaba coas xentes da época en galego e como animaba a que aprenderan o idioma da terra aos fillos, porque de seguro que chegarían tempos mellores para o seu uso. De feito, era “el único ‘señorito’ que hablaba gallego”⁴⁷⁴.

En *A Nosa Terra* publicou un artigo titulado “A doce fala” onde presumía da lingua galega e incluso falaba “do noso idioma”, fronte a outros que queren impoñer o español:

“En Galicia fálase moito mais galego que castelán, e unha lingoa que non é máis que unha simple derivación da nosa, a portuguesa, impera nos millóns de habitantes do Brasil, nas posesións portuguesas de África e de Asia. De certo señores enemigos do noso idioma, non teñen tanta extensión o rumano, nin as lingoas dos países escandinavos, nin as de outras moitas nazóns. Emporiso ocurriúselles prescindiren da suas por mor d’esa circunstancia?”⁴⁷⁵.

A cousa non queda aí. A súa visión do galego vai máis alá. Ten claro que non se trata dun dialecto, senón dunha lingua (“a minha língua”, sinalaba) que no seu día estaba unida ao portugués, polo que consideraba que para asegurar o seu futuro debía de tomar

⁴⁷² En Xulio Pardo de Neyra, *As orixes da literatura infantil galega (1918-1936). Unha nova forma de entender a literatura*. Colección Biblioteca de Divulgación, Universidade de Santiago de Compostela, 2006, pp. 124-125.

⁴⁷³ En Longueira, 2014, páx. 150.

⁴⁷⁴ 2014:52.

⁴⁷⁵ “A doce fala”. 25/07/1922.

como referencia o idioma do país veciño se non quería encherse de “barbarismos castelhanos”. Nunha entrevista que lle realizaron en 1929 no *Diário de Notícia* de Lisboa, afirmaba:

“É em Portugal que a nossa língua galaico-portuguesa tem hoje um sentido oficial e de difusão. Na Galiza está estacionada, em estado de cristalização, chamemos-lhe assim, desde o século XV, entre a gente do campo. Apesar disso, ainda hoje é rica em expressões populares, faltando-lhe porém termos científicos ou cultos, que adoita do castelhano, enchendo-se assim de barbarismo inúteis. Se o português tem uma terminologia sua, perfeitamente em dia e a par das necessidades actuais, para que vamos ceifar em seara alheia... Já que difícil se torna adotar o português de um dia para o outro, é preciso ir depurando o galego pouco a pouco pela acção do seu idioma culto... Já se vai notando grande variedade de termos portugueses em substituição de barbarismos castelhanos, e eu confio que a minha língua, alentada agora pela acção evolutiva, há-de mais cedo ou mais tarde ceder a este inevitável fenómeno de incorporação natural”⁴⁷⁶.

A experta na súa obra Alicia Longueira considera que para o noso autor era importante proxectar e difundir o xeito de ser e pensar dos galegos máis alá das nosas fronteiras, para o cal o castelán era un vehículo imprescindible.

Non obstante, o seu habitual uso do castelán pode deberse a que atopara nel unha defensa e unha seguridade ante a inestabilidade da época. Wenceslao, de quen dependía toda a súa familia, preferiría irse adaptando ás circunstancias, pero sen chegarse a mollar ou facéndoo o mínimo posible. Entón, escribir en galego supoñía automaticamente ser cualificado de galeguista. Así e todo, debemos ter claro que moitos dos galeguistas da época e os seus voceiros impresos empregaban o español de forma maioritaria.

A pesar da aparente indefinición ideolóxica, o que está claro é que ben sexa por amizade ou por amor a Galicia, o compromiso con todo o movemento cultural e político galeguista da época é evidente. Por se os exemplos anteriores non foran ilustrativos, a eles debemos sumar as novelas curtas que escribiu para a colección en galego da editorial Lar. Foi o “primer proxecto editorial moderno en clave gallega. Una hazaña histórica en plena dictadura de Primo de Rivera” segundo o xornalista e editor Quique Alvarelllos⁴⁷⁷.

O seu director e propietario era Leandro Carré Alvarelllos (de novo volvemos ás Irmandades da Fala e á Cova Céltica) e o seu cofundador Ánxel Casal. Crearon unha colección de novelas curtas en galego, por 30 centimos, e con tirada quincenal.

Leandro Carré foi unha persoa moi implicada “na loita social, aínda que máis vinculado a Solidaridad Gallega”⁴⁷⁸. Neste punto tamén enlazaríamos con Fernández Flórez no semanario *La Defensa*, relacionado con esta organización política rexionalista. Manuel Maceira explica que, ao tempo, miraba con reticencias as manobras dos republicanos coruñeses para acabar con este movemento agrario, o que explicaría a súa contraria ao pacto entre a Irmandade da Fala da Coruña coa ORGA antes da República, ao tempo que “reforzaría as simpatías e a amizade co redactor da citada revista [Tierra Gallega] na primeira década do século, Wenceslao Fernández Flórez, que posteriormente sempre estaría disposto a colaborar en calquera proxecto cultural de Carré”⁴⁷⁹.

⁴⁷⁶ 2014:110.

⁴⁷⁷ <http://bit.ly/QuiqueAlvarelllos>

⁴⁷⁸ En Maceira Fernández: *Leandro Carré : un século de cultura e compromiso*. Alvarelllos, 2014, páx. 28.

⁴⁷⁹ 2014:32.

Pero volvendo á colección Lar, buscaban ser, ademais de asequibles, ofrecer unha “extensión adecuada, doada lectura, de temática ou ambiente preferiblemente urbano, sen diglosia e que interpretase o ‘sentimento da terra’”⁴⁸⁰. A primeira obra, algo bastante ilustrativo, foi precisamente de Wenceslao. O seu título era *A miña muller*, contou cunha tirada de 3.000 exemplares e foi todo un éxito. A capa foi deseñada por Camilo Díaz Baliño (pai de Isaac Díaz Pardo).

Os promotores querían contar cun nome relevante para botar a andar o proxecto e mesmo agardaron varios meses, porque Fernández Flórez se retrasou na entrega.

Lar editou a “maior parte da produción literaria e ensaística dos galeguistas”. Pero en 1927 Ánxel Casal independizouse de Leandro Carré por unha serie de desacordos (para fundar posteriormente a editorial Nós en Santiago). Non remata aquí a historia, xa que a editorial Lar seguiu publicando. Así, mentres agardaba por novos orixinais, para gañar tempo “traduciu outra obra de Fernández Flórez que lle tiña autorizado editar todos os textos que quixer”⁴⁸¹. Escolleu *O ilustre Cardona*. Segundo Antonio Montero, antigo presidente da Fundación Wenceslao, nesta novela “critica con mucha gracia a los políticos, la falta de conocimiento en la cultura”⁴⁸².

Iso non evitou que fose “perdendo rápidamente pulo ata desaparecer en 1933”, entre outras razóns, en palabras de Beramendi, porque “o seu propietario, que non era un impresor profesional como Casal, senón alguén que dedicaba ó labor editorial só o tempo libre que lle deixaba a súa profesión de administrador”⁴⁸³.

Leandro Carré, xunto a Ángel del Castillo e Alejandro Barreiro foron anos máis tarde, o 30/03/1947, os que propuxeron ao xornalista e escritor como académico correspondente da RAG. Polo que está máis que claro que a amizade e a relación co galeguismo non foi algo casual nin puntual. Nunha carta escrita un par de anos despois a Manuel Casás, Presidente da Real Academia Galega, Wenceslao amosábase emocionado:

“Mi querido amigo y Presidente:

Quiero expresarle a usted mi reconocimiento por la cariñosa acogida en la Academia. Quiero decirle que estoy sinceramente orgulloso de figurar entre ustedes y que no fue simplemente cortés mi afirmación de que si la Academia Gallega no me hubiese llamado, faltaría para mi obra la aprobación más genuina e importante.

Haga presentes mis saludos a los compañeros y recíbalos usted muy cordiales, con inextinguible gratitud por tan elocuente y cariñosa semblanza que de mí hizo en aquella sesión.

Con el sincero afecto de su viejo amigo”⁴⁸⁴.

Fernández Flórez non podía ser académico numerario ao non residir en Galicia pero si correspondente, comprometéndose a colaborar cos fins que se lle encomendasen.

É curioso como a vida vai levando as persoas por derroteiros insospeitados. Sobre todo porque catro décadas antes o coruñés estivo envolto nunha polémica arredor da institución. Foi dende as páxinas de *Tierra Gallega*, onde traballaba. Unha vez máis hai que ter en conta que era o responsable da súa familia e como moitos traballadores en crise, prefire adaptarse ás liñas editoriais e remar antes que navegar contracorrente no medio

⁴⁸⁰ 2014:186.

⁴⁸¹ 2014:196

⁴⁸² <http://bit.ly/AntonioMonteroFernandez>

⁴⁸³ 2007:754-755.

⁴⁸⁴ Carta no Arquivo da RAG, con data do 10/07/1949.

que lle dá de comer:

“Esta ductilidad o, cuando menos, aparente indefinición ideológica de nuestro autor le permitirá durante un tiempo capear con éxito los vientos huracanados de las pugnas políticas de provincias”⁴⁸⁵.

Dende *Tierra Gallega*, como recolle Alicia Longueira, estaban en contra da forma empregada por Manuel Murguía para organizar e escoller as personalidades que dirixirían a institución, “dado que el método Murguía, según ellos, hacía oídos sordos a la idea original concebida desde la emigración cubana por Manuel Curros Enríquez, que sería aquella que no pusiese en peligro su posible liderazgo del Regionalismo Gallego”⁴⁸⁶. José María Riguera Montero, Celso García de la Riega, Antón Villar Ponte, Eladio Fernández Diéguez, Santiago de la Iglesia ou o propio Fernández Flórez son algúns dos que se posicionaron deste xeito.

Bernardo Miranda, pseudónimo de Riguera Montero, lembraba dende *El Eco de Vivero* que foi Curros o que creou a Sociedad Fundadora y Protectora da Real Academia Gallega na Habana. Como os seus amigos non souberon entender as súas directrices, renunciou ao cargo de presidente, morrendo despois esquecido na capital cubana. A isto había que sumar que cando trouxeron o corpo do poeta de Celanova para A Coruña, “destaca la ausencia de representantes de la Academia (...) máxime cuando el féretro iba consignado a Martínez Murguía”⁴⁸⁷.

Pero antes da morte de Curros, a quen Wenceslao admiraba, o coruñés afirmaba:

“La conducta intransparente de de los arregladores de la Academia dio lugar a que algunas personas renunciasen a los nombramientos de que fueron objeto, temerarias, con sobrada razón, de servir de comparsa a gentes insignificantes, que se han hinchado con los elogios de que ellos mismos se dirigen”⁴⁸⁸.

De la Riega foi precisamente unha desas persoas que renunciou a forma parte da Academia. Queixábase de que non existía un claro procedemento para pór en marcha a Academia e escoller os seus futuros membros. Como consecuencia, algúns podían aproveitar para converter a institución nalgo moi moi personalista, xa que “estas formalidades ofrecían peligros al Sr. Murguía para su presidencia regionalista y para el pórtico de la gloria imaginado *ad usum delphinis*”.

Da mesma opinión era o noso xornalista, ao considerar que en Cuba, os creadores da Academia, “ignorantes de ciertos detalles de nuestra íntima manera de ser, enviaron amplios poderes a la Coruña, para que la realización del pensamiento se llevase a cabo recta y acertadamente”. Fóra de catro nomes respectables, Fernández Flórez, con 20 anos, consideraba a través de *Tierra Gallega* que os membros da RAG se podían dividir en tres categorías:

“1º. Señores que, habiendo tenido la sartén por el mango, se sirvieron las primeras tajadas en tertulia íntima y amistosa, entre estantes de libros. (...) 2º. Señores perfectamente desconocidos, absolutamente desconocidos. (...) 3º señores perfectamente

⁴⁸⁵ López Criado, Fidel; Díez Figueroa, Rebeca; García Freire, Ana M^a; Pasandín Vayo, Romina e Tizón Zas. Eva: *La cuentística de Wenceslao Fernández Flórez*. Deputación da Coruña, A Coruña, 2001, páx. 19.

⁴⁸⁶ 2014:106.

⁴⁸⁷ 2014:107.

⁴⁸⁸ 29/12/1905. Recollido por Longueira, 2014:107.

conocidos... por su incapacidad para cualquier faena intelectual”⁴⁸⁹.

Longueira tamén recolle unha interesante cita de María Pilar Freitas, na que explica que Fernández Flórez continuaría “sementando insidias sobre a maneira como se asignaron os postos académicos e agoirando a desaparición da institución”⁴⁹⁰.

Lonxe diso, o coruñés non só formou parte da Real Academia Galega, senón que profesou unha grande admiración cara a Murguía. En 1913, xa con 28 anos, fixo unha entrevista a Murguía na que “vertería sinceros elogios a la figura de éste”⁴⁹¹. Non obstante, cremos que a relación foi boa dende 1906, xa que Murguía colaboraba en *La Defensa*, semanario que dirixe o herculino. No Arquivo da RAG podemos atopar varios manuscritos do noso autor de anos despois, profesando un gran respecto polo marido de Rosalía de Castro. No primeiro, apuntábase a un banquete na honra do de Arteixo:

“Querida Ana: Haga el favor de inscribirme en el banquete a Murguía, en representación del “Heraldo de Vigo”. Gracias (Alameda 39 y 41, 1º D)”.

Na segunda carta, tamén de 1913, pero sen data concreta, xa se dirixe a Murguía:

“Mi ilustre amigo.

Tengo el primer y el tercer tomo de su Historia de Galicia, necesito el segundo. Si tiene usted ejemplares sobrantes, ¿quiere enviarme uno? Y, en caso contrario, ¿tendrá la bondad de indicarme donde podría adquirirlo?

Le quedará muy reconocido su amigo y admirador, q. e. j. M”.

Na terceira misiva daba conta de que xa tiña no seu poder a obra:

“Mi respetable amigo.

Hoy me han hecho entrega del segundo tomo de la Historia de Galicia que amablemente me ha enviado. Un millón de gracias, y ordene a su afín y ss. Admirador, q. e. j. m.”.

Pasaba de censurar súa “conducta intransparente” a declararse “amigo” e “admirador”. Son anos certamente convulsos, onde o galeguismo tamén está dividido, onde hai distintas posturas e os debates na prensa son bastante acalorados. Algúns dos protagonistas da polémica con Murguía, como o pontevedrés Celso García de la Riega ou o avogado e xornalista José María Riguera (Ramón Erotiguer), xunto ao o catedrático de instituto e antirrexionalista Leopoldo Pedreira alcumaron ao grupo coruñés que se reunía na librería La Regional como “Cueva céltica”. Estes, lonxe de se enfadar, asumírono con orgullo segundo Beramendi, ata o punto de pasar a chamarse, como xa dixemos, “Cova céltica”. Está formado por Murguía, Pondal, Eugenio Carré (pai de Leandro Carré), Ramón Bernárdez, Martínez Salazar, Tettamancy, Pérez Ballesteros, Galo Salinas, Salvador Golpe, Florencio Vaamonde, Pauscual Veiga, Avelino Barbeito, Evaristo Martelo, Marcial de la Iglesia, Pérez Barreiro, Rey Escariz, Lugrís e Rodríguez González, boa parte dos cales formarían despois a Liga Gallega.

⁴⁸⁹ Recollido en Longueira, 2014:108. Artigo de *Tierra Gallega*, 29/12/1905, “La Academia Gallega. Madeja céltica”.

⁴⁹⁰ 2014:108. (108), María Pilar Freitas: *Represión lingüística en Galiza no século XX. Aproximación cualitativa á situación sociolingüística de Galiza*. Xerais, Vigo, pág 232

⁴⁹¹ 2014:108.

O seu voceiro xornalístico será a *Revista Gallega*, na que atopamos diferentes artigos de Wenceslao. Así que, chegados a este punto, cremos necesario revisar a relación dos medios escritos nos que colaborou o noso cronista co rexionalismo e galeguismo do momento. Deixaremos fóra deste pequeno listado a *La Defensa* e *El Noroeste*, porque nos deteremos neles máis adiante.

- *Revista Gallega*:

Dirixida por Galo Salinas, foi o órgano de difusión da Cova Céltica, un faladoiro que tiña lugar na librería coruñesa de Eugenio Carré Aldeo, onde se reunía o grupo de intelectuais de ideas rexionalistas citados máis arriba.

A *Revista Gallega*, titulada “Semanario de literatura e intereses regionales”, pasou de ser o medio oficioso a autoproclamouse “Órgano Oficial de la Liga Gallega en La Coruña”. Durante os seus anos de historia (1895-1907) foi a publicación emblemática do rexionalismo liberal na cidade herculina. Mesmo proporá formar un partido rexionalista que acolla a todo os que están extramuros do sistema político da Restauración para acadar “la autonomía regional”⁴⁹².

Colaboran Manuel Murguía, Eladio Fernández Diéguez, Evaristo Martillo Paumán, Lisardo Rodríguez Barreiro, Heraclio Pérez Placer, Alfredo Brañas, Manuel Amor Meilán ou Aurelio Ribalta, Emilia Pardo Bazán, Sofía Casanova, etc. No caso de Fernández Flórez encontramos pequenas colaboracións, como vimos antes, entre 1901 e 1906. Segundo Beramendi os seus redactores son na súa maioría liberal-demócratas, ao tempo que estamos diante da “publicación máis lonxeva do galeguismo decimonónico, pois dura doce anos, ata 1907”⁴⁹³. Ao tempo, foi o medio que comezou a subscrición pública, en novembro de 1898, ao monumento dos mártires de Carral.

No seu nº 635 publicou o artigo “El modelo. Regionalismo. Solidaridad. Galleguismo”⁴⁹⁴ no que eloxiaban a “cultura Cataluña; la región patriota por esencia y excelencia”, ao tempo que aseveraban que “Hay que imitar a Cataluña”. Quedemos con estas verbas, porque Fernández Flórez tamén as repetirá máis adiante.

A revista desapareceu o 30 de xuño de 1907, sendo substituída rapidamente tamén na Coruña por *A Nosa Terra*, o 4 de agosto dese ano.

- *La Idea Moderna*:

O seu director, Romualdo Acevedo Rivero, formou parte en decembro de 1890 da constitución do comité rexionalista de Lugo, que se crea a imitación do de Santiago en varias cidades galegas.

Aquí atopamos unha colaboración do coruñés en 1903.

- *Tierra Gallega*:

Capelán Rey indica que o noso escritor entra neste medio republicano nada máis fundarse, o 2 de setembro de 1903 (reempazando o semanario *El Combate*). Chegou a

⁴⁹² 1995:349.

⁴⁹³ 2007:311.

⁴⁹⁴ 26/05/1907, páx. 1.

ocupar o cargo de redactor-xefe, sendo presentado polo seu amigo Manuel María Puga y Parga, Picadillo. Contaba con 19 anos e estará alomenos ata finais de 1906 (mesmo compaxina este traballo coa dirección de *La Defensa*). Esta é unha das razóns que explican que Wenceslao estea presente “o 22 de maio de 1904 no acto de inauguración do monumento aos mártires de Carral erixido pola Liga Gallega na Coruña”⁴⁹⁵, xa que vai en representación do xornal.

Nas liñas anteriores vimos que esta publicación se manifestou en contra da creación da Academia galega porque a consideraba rupturista:

“Esa fundación, Sr Murguía, no viene a ser más que un estancamiento para el adelanto de la región gallega (...) y una semilla que se virte para que mañana dé un fruto en los cerebros huecos del separatismo, como hoy, por desgracia, lo está dando por Cataluña y Vizcaya” (en “Carta abierta”, 29/30-12-1905)”⁴⁹⁶.

Fernández Flórez foi un dos que escribiu seguindo esa liña argumental promovida polo seu director, Eladio Fernández Diéguez. Máis adiante, Wenceslao daría mostras da súa admiración por Murguía. En certas cuestións non é propiamente unha publicación galeguista, pero si que é de esquerdas. Foi o voceiro do republicanismo coruñés e contará con redactores como Antón Villar Ponte, personaxe fundamental no nacemento das Irmandades da Fala.

- *Vida Gallega*:

Só hai unha colaboración con este medio por parte de Fernández Flórez e data de 1911. Pero estamos ante a revista máis importante do momento. O seu director e dono, Jaime Solá Mestre, consideraba que Villar Ponte se limitaba pensando só na cuestión lingüística. Para el, “Galicia necesitaba ademais descentralización administrativa, aínda que sen tocar a unidade de España”⁴⁹⁷. Pero sen ir máis alá.

Vida Gallega (1909-1938) practica un “rexionalismo ortodoxo”. Beramendi cualifícao como “semanario gráfico máis importante de Galicia. Tiraba máis de 30.000 exemplares en 1911 e arredor de 70.000 nos anos trinta”. O seu editorial de presentación era bastante elocuente sobre a súa posición:

“Gallegos somos y amamos sobre todas las cosas la tierra gallega; pero fuimos siempre, somos y queremos ser españoles”⁴⁹⁸.

Na publicación colaboran nela destacados galeguistas como Murguía, Castelao, Cabanillas, Cebreiro ou Noriega Varela e saudou positivamente as Irmandades da Fala, ao tempo que atacou despois o seu nacionalismo. Jaime Solá mesmo formou parte da fundación da Irmandade da Fala de Vigo, creada en maio de 191, aínda que o grupo inicial se desfai.

Dende os seus números vemos un ataque moi duro contra moitos dos postulados galeguistas. Así, louva a opisión á cooficialidade do galego realizada por representantes do Instituto de Estudios Gallegos⁴⁹⁹ ou maniféstase en contra do proxecto do Estatuto en

⁴⁹⁵ 1999:43.

⁴⁹⁶ 2007:346.

⁴⁹⁷ 2007:436.

⁴⁹⁸ 2007:443.

⁴⁹⁹ 2007:817.

1931. A cousa vai a máis, porque en novembro de 1933 Jaime Solá afirma que “Ser galleguista supón renunciar a ser español”. Pero xa en xullo dese ano disparara contra os nacionalistas por “querer impoñer unha lingua e unha bandeira”⁵⁰⁰.

- *A Nosa Terra*:

Lembremos que substituíu en 1907 a *Revista Gallega*, aínda que será unha segunda andaina a partir de novembro de 1916. Os fundadores das Irmandades consideraron que debían ter un medio para chegar á opinión pública e fixéronse coa cabeceira do órgano rexionalista da época de Solidariedade: *A Nosa Terra*.

Non deixou de publicarse dende o 14 de novembro de 1916 ata 1931 pola IF da Coruña (e despois como voceiro do Partido Galeguista ata o 18 de xullo de 1936). Para Beramendi “foi sen dúbida o instrumento periodístico máis importante do nacionalismo de preguerra. Non obstante, o seu alcance era máis ben modesto tanto pola súa periodicidade como pola súa tirada. Esta oscilou entre 1.000 e 2.000 exemplares en 1916-1924 e baixaría a 500 nos anos da Ditadura de Primo de Rivera. Non obstante, a redacción gabábase en 1917, non sabemos con que fundamento, de contar cuns 6.000 lectores”⁵⁰¹.

O seu título era *A Nosa Terra. Boletín Decenal, Idearium das Hirmandades da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal*. No baixo do número 16 do Cantón Grande da Coruña a primeira redacción sacaba adiante os primeiros números, exemplares de páxinas (a última con publicidade) de 33x24cm a tres columnas.

Inicialmente imprimíase nos talleres de La Voz de Galicia, pero a partir de maio de 1917 será a Imprenta Roel a que se encargue de todo. Dous meses despois, en xuño, a redacción cambiou de enderezo, establecéndose no primeiro andar de Rego de Agua, 38, nova sede da Irmandade da Fala da Coruña.

En 1919 aumentaron o tamaño ata as 12 páxinas, pero “en correspondencia co devalo dos afiliados”, explica Beramendi, “a periodicidade baixou a quincenal en 1920, sen aumento do número de páxinas, que mesmo diminuíu a 10 nalgúns números. Durante a Ditadura de Primo de Rivera pasou a mensual, con formato menor e 14 páxinas máis portada e contraportada. Mantívose como mensual ata a súa transformación en voceiro oficial do Partido Galeguista, época na que foi semanario a maior parte do tempo”⁵⁰².

Alicia Longueira asegura que “de la lectura de ciertos artículos deducimos claramente que Fernández Flórez fue un exaltado nacionalista durante una importante etapa de su vida y, desde luego, un perpetuo galleguista”⁵⁰³. Basicamente ata que se desengana con este movemento. Pero en este momento da súa vida, Wenceslao declarábase nacionalista. En *A Nosa Terra* atopamos o artigo titulado “Verbas d'un nazionalista”. Nel, despois de indicar que admiraba a Maura pero non o seu partido e as ideas que defende, explicaba como vía o nacionalismo:

“Tod'o que sexa hostilidade ó nazionalismo , é conservare o cordón umbilical coa vella política, e volvel-a espalda -vallámonos d'iste tópico tan en uso- ó sol das novas ideais. (...) O sentimento nazionalista está basado nunha realidade étnica e histórica que non se pode suprimire nin da que non se pode prescindire antoxadizamente. Ningún

⁵⁰⁰ 2007:971.

⁵⁰¹ 2007:437-438.

⁵⁰² 2007:437-438.

⁵⁰³ 2014:133.

sentimiento, por outra parte, pode ser tan nobre nin tan confesabre. (...) Antes que ningunha cousa, por enriba de todo, hai que sere nazonalistas, sinceiramente, abnegadamente nazonalistas. O demais é estare entregado ós Poderes Centrales”⁵⁰⁴.

- *El Pueblo Gallego*:

Fernández Flórez colaborou, xa dende Madrid, durante tres décadas con este xornal. O seu redactor-xefe de 1924 a 1931, Roberto Blanco Torres, foi membro da Irmandade Nazonalista Galega (á que curiosamente pertencía tamén o coruñés).

Aínda que non era un xornal nacionalista, si apoiou ou difundiu algunha das súas ideas, pero non era partidario. Era un medio promovido por Portela Valladares, aberto a varios sectores do galeguismo, que bota a andar en Vigo o 27/01/1924. Segundo Beramendi, “informará sempre con amplitude e simpatía de todo o relacionado co galeguismo” pero non se trataba en ningún caso o seu órgano oficioso, como si o era *Galicia*⁵⁰⁵. En 1927 tiraba 27.000 números e en 1930 acadaba os 50.000 exemplares.

Ramón Fernández Mato, director da publicación, foi gassetista, elixido deputado provincial en Arzúa-Ordes en virtude o do artigo 29 en 1917, e tamén simpatizante do galeguismo. Formará parte en 1931 da sección de cultura do Grupo Autonomista Galego pero, unha vez formado o mapa da República, pasará a “outras formacións non nacionalistas”⁵⁰⁶. Pero acudiu en 1931 á VI Asemblea das Irmandades e a I do Partido Galeguista. Simpatizaba coa tendencia, pero militaba noutras opción políticas, como acontecía tamén con Portela.

Neste xornal é onde o 18 de abril de 1931 Antón Villar Ponte facía un chamamento “para iniciar unha campaña a prol do autogoberno de Galicia dentro da federación española”, dando os primeiros pasos do Estatuto.

Lonxe destas publicacións, en 1920, Wencelao tamén aparecía como integrante do primeiro consello de redacción da revista *Nós*, xunto con Castelao, Risco, Cuevillas e outros galeguistas, aínda que nunca escribiu nela.

Fernández Flórez era “ex-irmandiño” en 1931 segundo Beramendi. Nese ano foi cando publicou un dos artigos que para moitos autores o sinalan como antigaleguista, en canto que chamaba “refugallo” aos membros da ORGA dende o *ABC*:

“Galicia, sobrecogida por la demanda de gente nueva, envió al Congreso (...) lo primeiro que encontró a mano, con la misma azorada prisa con que uno se vacía los bolsillos cuando le sorprende un atracador. Envío un poquito bueno, pero en mucha mayor cantidad lo menudo, lo sobrante, lo inútil; eso que en el lenguaje de la tierra se designa con una palabra que no tiene correspondencia exacta en el idioma oficial: el ‘refugallo’. Es la minoría del ‘refugallo’”⁵⁰⁷.

De novo, faise preciso contextualizar estas palabras. Wenceslao non estaba atacando o movemento galeguista, senón a postura de Roberto Novoa Santos. O político 2 de setembro non defendera o acordado o 27 de agosto nunha reunión do movemento na que, apunta Beramendi, se decidira “defender un status constitucional para Galicia

⁵⁰⁴ *A Nosa Terra*, 30/12/1917 e tamén publicado en *El Noroeste*, o 11/12/1917.

⁵⁰⁵ 2007:750.

⁵⁰⁶ 2007:800.

⁵⁰⁷ *ABC*, 03/09/1931.

idéntico ó que se recolleía para Cataluña no seu proxecto de Estado”. En lugar disto, declarouse “contrario ó sufraxio feminino e sintonizou coa postura de Unamuno a prol de manter o predominio do castelán. E aínda que Villar Ponte o desautorizou decontado, o mal estaba feito”⁵⁰⁸. Tal foi a tensión do momento que o propio Fernández Flórez se lanza contra a Minoría Galega co cualificativo de “refugallo” ou “lo inútil”.

Pechamos este apartado, que nos permitirá ver con máis claridade as seguintes partes do noso estudo académico, coa ruptura de *A Nosa Terra* co coruñés. Foi en 1934, segundo Longueira pola estrea dunha película titulada *Odio* que estaba baseada nun texto del. É por iso que a publicación “decide deixar de considerar como uno de ‘los suyos’”⁵⁰⁹.

⁵⁰⁸ 2007:839-840.

⁵⁰⁹ 2014:128.

6. Análise da súa obra xornalística: período de formación.

A relación de medios nos que Wenceslao colaborou e escribiu ao comezo da súa vida laboral, como puidemos ver, é moi extensa. Así e todo, quixemos comezar coa análise da súa obra xornalística con tres medios que cremos que o marcaron a nivel profesional: *La Defensa*, *Diario Ferrolano* e *El Noroeste*.

Trátase de publicacións impresas moi diferentes, con distintos intereses políticos e sociais, pero nos que Fernández Flórez se curte no oficio. No caso dos primeiros diarios mencionados como director, unha gran responsabilidade, e unha mostra da confianza que xeraba o seu traballo. Pola súa banda, en *El Noroeste* é onde deu comezo unha das súas etapas máis destacadas: a de cronista parlamentario. Será o *ABC* quen lle dea a fama, pero é nestes anos cando vai definindo parte da súa personalidade e tamén da súa escrita.

6.1. *La Defensa*.

Fernández Flórez dirixiu *La Defensa*, *Órgano de las Asociaciones e Agricultores* de Betanzos entre agosto de 1906 e xuño de 1907. Era a primeira vez que o poñían á fronte dunha publicación. Así e todo, era un medio humilde e o xornalista seguiu a colaborar en paralelo con outras para poder ter maior seguridade económica. Era moi novo, a familia dependía totalmente del e sentíase coa obriga moral de tirar dos seus, polo que non ía rexeitar ningunha oportunidade laboral que se lle ofrecese, independentemente da tendencia política que defendía.

Nace este semario o 5 de agosto de 1906 e desaparece en 1910. O seu fundador foi Víctor Naveira Pato, tiña como administrador a Julio Romay e, á fronte, como director, estará Fernández Flórez ata 2 de xuño de 1907. Foi o responsable durante 44 números e, curiosamente, deixou o cargo só cinco meses despois de ser nomeado tamén director de *El Diario Ferrolano*, polo que entendemos que era unha carga demasiado pesada levar en paralelo un diario e un semanario (ao que había que sumar a distancia).

Dende que Wenceslao se vai, e ata a súa desaparición, farase cargo do periódico Antonio Carballo Tenorio, aínda que o noso autor continuou publicando, sobre todo pequenos relatos. Así é como recollía o medio a marcha do coruñés como director:

“Una nota desagradable tenemos que dar a nuestros lectores: D. Wenceslao Fernández Flórez deja la Dirección de este semanario, en donde tanto ha significado sus talentos periodísticos y ha sabido conquistar tantos lauros para él y para la agrupación agrio-solidaria que tanta fe, constancia y fortuna contribuyó a formar.

Un consuelo nos queda, sin embargo, y es que no nos abandona; de Director pasa por acuerdo de su exclusiva voluntad a la categoría de colaborador del periódico.

El señor Flórez se vio precisado a tomar esta determinación por causa de otras ocupaciones que requieren de él asidua atención preferente”⁵¹⁰.

Escriben ademais durante eses anos Ángel del Castillo (especialista en arte e, lembremos, quen anos despois o nomeará como membro correspondente da RAG), Benito Calderón, José Fontela Vázquez, Manuel Vázquez Seijas, Pablo Pérez Constanti, Salvador Golpe (da Cova Céltica), Manuel Murguía e Juan Rof Codina (das Irmandades

⁵¹⁰*La Defensa*. 02/06/1907.

da Fala da Coruña), entre outros.

Durante eses anos, *La Defensa* amosa un grande interese pola cultura galega, no que ten moito que ver a dirección da publicación, “que terían que encher os espazos que ficaban logo dos textos máis políticos e societarios que se redactarían en Betanzos”, segundo Torres Regueiro. Así, “teñen aparecido colaboracións de varios membros da Academia Galega que viña de constituirse oficialmente o 30 de setembro de 1906, dende o mesmo presidente Manuel Murguía (colaborou un par de veces), o seu secretario Salvador Golpe (irmán de Xoán, un dos impulsores da publicación); especialistas sobre arte como Ángel del Castillo, técnicos agrarios e veterinarios como Juan Rof Codina ou Benito Calderón, historiadores como Pablo Pérez Constanti, etc.”⁵¹¹.

O semanario édítase inicialmente na imprenta do diario republicano *Tierra Gallega* da Coruña (onde traballaba dende 1903 Fernández Flórez); máis tarde na imprenta da gaceta *El Noroeste*; o seu número 147 tirouse nos talleres do madrileño *El Liberal*, a continuación no taller coruñés de Pedro González e, por último, na tipografía de *El Eco de Galicia*, xornal católico coruñés.

Polo visto, decidiron contar con Wenceslao porque os promotores necesitaban dun “xornalista na capital coruñesa, onde se imprimía, que controlase a tirada e as probas de imprenta, ao tempo que buscaba colaboración entre a xente do xornalismo coruñés”. Non é casualidade, pois, que contase “cunha boa nómina de prestixiosos colaboradores de fóra da localidade”, segundo Xesús Torres Regueiro⁵¹².

Tiña unha media de catro páxinas a catro columnas e publícase os domingos. Sae cun prezo de subscripción de 0,5 pesetas ao mes en Betanzos, de 2 pesetas ao trimestre nas provincias e de 4 pesetas ao mes no estranxeiro.

A súa tendencia é a dun xornal solidario, neocatólico e tradicionalista. “É o xornal máis decididamente agrario de Solidaridad Gallega”, segundo Enrique Santos Gayoso:

“Era el órgano de las asociaciones de agricultores del partido judicial, que presidía el abogado local Víctor Naveira Pato y que fue fundador de la publicación. Pertenecía a una opulenta familia de “indianos”, emparentada con líneas de clara vinculación al regionalismo gallego clásico: los Golpe y Brañas. Ahora se significa como protagonista betanceiro, del que será portavoz. Este incansable propagandista solidario tenía como compañeros de liderazgo a su hermano Antonio y al también letrado Juan Golpe Varela, hermano del poeta Salvador. Su número 147 fue editado en Madrid y sale excepcionalmente con seis páginas, consagradas en su totalidad a reproducir las interpelaciones de varios diputados en el Congreso (Rodés, Senante, Azcárate y Portela Valladares, entre otros significados parlamentarios), con motivo de los llamados “sucesos de Betanzos”, acontecimientos que “El País” de aquellos días entendía como un “movimiento de defensa de la población campesina contra la explotación y los vejámenes de que le hacía víctima el caciquismo.

(...) Vales Villamarín dice que el semanario cesó en 1910, según reseña aparecida el 26 de junio en su encarnizado antagonista, el informativo brigantino (y para Durán portavoz de los caciques liberales del distrito) “La Aspiración”, “La Ofensa” y “La Adefesía” eran los mote que el semanario de los liberales de la comunidad aplicaba al portavoz de las colectividades agrarias en su afán de ridiculizarlo y La Defensa devolvía

⁵¹¹ “A morte e enterro de Curros na prensa betanceira”. Anuario Brigantino, 2008, páx. 401.

⁵¹² “Os animadores da prensa local (II)”, en *Anuario Brigantino*, 1988, páx. 76.

estos remotes bautizando a su odiado colega con la satírica denominación “La Asofia” y llegaba a incrementar los falsos nombres con un vocabulario extremadamente agresivo, convertido en soez con bastante frecuencia”⁵¹³.

Segundo José Antonio Míguez, os redactores habituais sobre os que recaía a responsabilidade de que saíse puntualmente cada domingo eran Víctor e Antonio Naveyra Pato, Julio Romay e Juan Golpe, ademais de Fernández Flórez, “animador y editorialista no pocas veces de la publicación”⁵¹⁴.

A maior parte dos números dos seus artigos están relacionados coa agricultura e coa gandería. Incorpora distintas monografías que van nun folletín encadernable, entre as que se salientan o refraneiro agrícola-metereolóxico e a arquitectura cristiá en Galicia.

Como explica Torres Regueiro⁵¹⁵, estudoso dos medios de comunicación de Betanzos, estamos nunha época na que prensa local se constitúe como unha canle de confrontación entre os intereses da burguesía e os intereses das clases traballadoras (obreiros e labregos). Estas últimas, a pesar das dificultades que atravesan, teñen unha toma de conciencia de clase, que se manifesta a través da súa organización e da súa contestación á situación política establecida. Neste contexto, aínda que só sexa para contestar á prensa burguesa e caciquil imperante, as clases traballadoras necesitan prensa propia, onde tamén exporán as súas ideas e necesidades.

Como en calquera zona, os medios adoitan ter partidarios e detractores, adoitan responder a unha ou outra sensibilidade política e social. Non hai un único pensamento nin punto de vista na prensa e neste caso non vai ser unha excepción. De feito, como se indicaba arriba, *La Defensa* nace para enfrontarse política e ideoloxicamente con *La Aspiración*. Non só se defenden as ideas propias e se denuncia o que se cre inxusto, senón que se busca negar e atacar sistematicamente as ideas contrarias, desacreditándoas e insistindo en que defenden intereses espurios.

Naquel momento Betanzos era un concello de referencia a nivel de Galicia. Contaba cunha poboación duns 9.000 habitantes. Era bastante grande para a época, pero posuía unha actividade económica estancada no pasado, baseada principalmente na agricultura. Esta agricultura, como acontece en toda Galicia, era arcaica, pouco produtiva e sometida aos desaxustes estruturais da propiedade e tenencia de terras, como incide Torres Regueiro⁵¹⁶. Ademais destes problemas (foros e cargas contributivas) os labregos tiñan que pelexar contra as perdas ocasionadas polas pragas naturais e polos cambios no clima. Non hai traballo, o que se agravaba coa crise na construción. Moitos pasaban fame e tiraban pola única alternativa neste tipo de situacións: a emigración.

Politicamente a situación vaise manter inalterable durante anos. En 1901 Eduardo Gasset e Chinchilla é o candidato oficial a deputado en Cortes polo distrito. Como acontece ao longo de toda España, hai dous bandos que se van rotando. O municipio está composto por oito conservadores e oito liberais. Tócalles a quenda, pois os gobernos eran cambiantes (e moitas veces nin se nota que estaban uns ou outros porque pouco cambiaban as políticas), aos liberais que gobernan sen oposición, xa que os conservadores nin asisten normalmente ás sesións. Ata os cargos burocráticos (xuíz, secretario...) son

⁵¹³ Santos Gayoso, Enrique: *Historia de la prensa gallega. 1800-1986*. Pp. 403-404.

⁵¹⁴ “La cuestión social de *La Defensa*”, en *Anuario Brigantino*, 1989, páx. 153.

⁵¹⁵ “A prensa betanceira (II). De “El Pueblo” a “La defensa” 1900-1910”, en *Anuario Brigantino*.

⁵¹⁶ “A prensa betanceira (II). De “El Pueblo” a “La defensa” 1900-1910”, en *Anuario Brigantino*.

nomeados e manexados polo poder caciquil; en moitos casos, trátase de membros da mesma familia.

Non obstante, o equilibrio e o consenso na composición da corporación municipal vanse ver perturbados pola presenza dun concelleiro socialista. A candidatura socialista, apoiada polas sociedades de labradores, carpinteiros, canteiros e oficios varios, obtén un representante, dos tres candidatos presentados nas eleccións municipais de novembro de 1901. O *status quo* das familias poderosas que controlan o poder político local vese contestado agora incluso no seo da institución municipal, o cal é un perigo para os que estaban acostumados a non ter oposición e facer e desfacer ao seu antollo. A organización e resistencia dos sectores populares vai madurando e fortalecéndose, en boa parte grazas á influencia da Coruña, onde se celebran os Primeiros de Maio, onde existen folgas sectoriais, encontros de irmandade entre obreiros coruñeses e betanceiros...

Estes exemplos non gustan, e a resposta non se fará esperar: o poder caciquil burgués inicia a represión. Así, os obreiros son despedidos por participar nas folgas; hai ameazas e provocacións na celebración do 1º de Maio por parte do alcalde e do gobernador civil, chegando á suspensión da celebración no ano 1902; existen trabas e aplícase a censura municipal para as publicacións disidentes; xúlgase ao concelleiro socialista Bernardo Miño por “ultrajes a la nación”; inícianse detencións arbitrarias de líderes agrarios da bisbarra...

Entre 1906 e 1910 o heteroxéneo movemento Solidaridad Gallega, na súa vertente agraria, vai ter nas terras betanceiras o seu principal foco de axitación. Malia a represión por apagar estas voces, o poder e os seus intermediarios a nivel local asisten con medo ao expansionismo e ao poder de convocatoria deste movemento agrario, afirma Torres Regueiro. Por ese motivo, tentarán cortalo por todos os medios ao seu alcance: prohibindo os mitins e as reunións que organizan, realizando detencións entre os agrarios máis combativos con fianzas elevadísimas para os escasos recursos económicos da época, cualificando a súas formas de loita como terrorismo agrario... Todo vale para volver ao sistema anterior no que os poderes político-caciquis vivían confortablemente.

Dentro deste contexto, *La Defensa* que dirixe Fernández Flórez, é o órgano das Asociacións de Agricultores que pasará a defender o movemento Solidaridad Gallega. Este grupo, que intenta imitar a Solidaritat Catalá, está composto por tendencias moi dispares: dende carlistas, pasando por rexionalistas, republicanos ou federais. Iso si, todos teñen en común o seu rexeitamento do réxime político imperante.

Solidaridad Gallega preséntase en Betanzos, nun mitin na praza do Campo. Segundo as fontes fosen favorables ou contrarias, barallouse a asistencia de varios miles (9.000 segundo o semanario) ou centos (400 segundo *La Voz de Galicia*, contraria e belixerante co movemento).

A publicación dirixida por Fernández Florez “representa a tendencia máis tradicionalista e conservadora do movemento solidario, en contradición cos medios de loita radicais das sociedades agrarias que representa, debido ao control ideolóxico exercido polos membros da redacción. Estes defenden unha xusta distribución da carga impositiva e unha solución negociada e moderada”, en palabras de Torres Regueiro⁵¹⁷.

⁵¹⁷ “A prensa betanceira (II). De “El Pueblo” a “La defensa” 1900-1910”, en Anuario Brigantino.

No seu primeiro número presentan o seu ideario, deixando ben claro que queren defender os dereitos dos agricultores:

“Velar por los intereses de la clase agrícola, defender sus derechos y contribuir en la medida de nuestras fuerzas a la extirpación del caciquismo, de esa plaga nacional, peor cien mil veces que el feudalismo, opresor en la Edad Media de los siervos del Terruño”⁵¹⁸.

Nese número inicial, xa hai un artigo asinado por Fernández Flórez. A diferenza de en *El Diario Ferrolano*, onde é moi complicado atopar algo asinado por el (alomenos sen usar pseudónimos), aquí sempre vai aparecer algún artigo coa súa firma. No lanzamento, titula o seu escrito como “Los siervos”. Indica que as liberdades e os dereitos aínda non foron acadados polos labregos galegos, que só son unha “oruga miserable de la tierra”. Como parte da súa personalidade destaca a escravitude que padeceron a causa dos señores feudais, o que explica que xeración tras xeración lles pese máis o traballo que a “rebelión”. Iso marca o seu carácter, segundo o autor, a “triste ironía” da súa fala, o “recelo instintivo hacia todo” ou o “retraimiento desconfiado”. Aseguraba que ía ser complicado, pero que había que emprender esa obra cos campesiños:

“El amo es el que mueve a su antojo a los muñecos abúlicos; el amo puede aumentar la renta, el amo puede expulsar del lugar, el amo puede dar el duro castigo del hambre a la resistencia que pueda oponerse a una orden. (...) la mano que empuña el látigo es la que hay que besar, sombrero en mano”.

No segundo número do xornal, de novo lanzaron un editorial abrindo a publicación no que chamaban á unidade colectiva para conseguir os dereitos dos campesiños, a mellora das súas condicións e que puideran intervir nas funcións públicas. Pero fano empregando un ton final moito máis revolucionario e directo:

“Representáis el derecho, el número y la fuerza, y vuestra será la gloria del vencimiento.

¡Abajo los tiranos! ¡Muera el caciquismo”⁵¹⁹.

Noutro artigo, tamén asinado directamente polo noso autor, trátase de analizar a nivel sociolóxico e psicolóxico o motivo polo cal no campo hai moitos máis crimes e asasinatos que na cidade. E chégase de novo á conclusión de que é todo polo caciquismo, pola opresión que sofren os labregos, porque non se dan conta de cales son os seus dereitos e liberdades, viven nunha especie de cárcere, oprimidos, e iso empúrraos a determinados actos que non son propios deles. O coruñés láíase de que sempre sufran os inocentes e que os caciques non beban da súa medicina:

“(...) lástima que no sean los caciques, esa creación de la discordia y del mal, los que tengan que vérselas con los revólveres, los palos o los cuchillos de nuestros mozos”⁵²⁰.

Esta idea entronca con outra, na que explica que os caciques tecen ao seu arredor unha rede na que intentan atrapar a persoas que poden ser influíntes na comunidade, como é o caso dos médicos ou ben dos mestres. Se estes non se acomodan e intentan rebelarse

⁵¹⁸La Defensa. 05/08/1906.

⁵¹⁹La Defensa. 12/08/1906.

⁵²⁰La Defensa. 23/12/1906.

contra os opresores, sufrirán un grande acoso, para que se marchen polas boas ou polas malas. Pero tamén hai profesores que son partidarios dos caciques, neses casos, só se abren as escolas cando eles queren, co cal haberá unha xeración de rapaces que medren sen cultura. Como consecuencia, “la criminalidad aumenta” e “la barbarie se hace indestructible”⁵²¹.

Para Míguez, estudoso da historia de Betanzos, a publicación caía unha e outra vez nos mesmos tópicos, nas mesmas ideas recorrentes, intentando incendiar o ambiente, nunha localidade desindustrializada e que vivía case toda do campo. Así, explica que “hay demagogia, no cabe duda, en esta exacerbación de los ánimos para una lucha en la que los móviles son heterogéneos y distintas también las personas a las que va dirigido el mensaje”⁵²².

Wenceslao, falando de novo do carácter dos labregos e de toda a historia que arrastran, pide combater a dous inimigos: os caciques e a propia personalidade dos campesiños, que vén de atrás e que os impide avanzar:

“Combatamos al enemigo que viene de fuera a mortificarnos, a atentar contra nuestro reposo, contra nuestra tranquilidad, pero más que a él, mucho más, procuremos buscar y combatir en el interior de nosotros mismos a ese enemigo que cada hombre lleva en sí, ya como legado de raza, ya como fruto del medio, ya como engendro de su propia idiosincrasia”.

Di que fai isto por ben, para que a xente saiba avanzar, para que mellore e se dea conta dos cambios que hai que realizar en positivo.

No terceiro número do semanario, no que non atopamos nada asinado polo noso autor, si que demos cun artigo sen firma, titulado “El Regionalismo. ¿Comenzará en Galicia?”, onde se reproducen ideas moi semellantes a outras que defende Wenceslao en *El Noroeste*. Di que os liberais e conservadores están desacreditados, xa que só se turnan no poder e son o mesmo. Ademais, implantaron “el centralismo más absorbente y dañino que destruye toda sana labor y mata toda fecunda iniciativa”.

No escrito afirmábase que por iso os cataláns, vascos, navarros e máis tarde os galegos nos uniríamos para acadar os nosos intereses, independentemente de ideoloxías políticas. Quen escribe asegura que el será o primeiro en unirse:

“si el regionalismo viene a barrer de raíz a los industriales de la política, a fomentar la franca libertad de que carecemos y la consiguiente autonomía municipal, con la supresión de todo organismo inútil; bienvenido sea, que seremos los primeros en sacrificarnos en su obsequio”⁵²³.

Nestroutro editorial vemos claramente tamén a man do noso autor, xa que as mesmas ideas e o estilo o atopamos en moitos dos seus artigos:

“(…) la pasividad que nos distingue a los gallegos, y que nos hace estar con los brazos cruzados, inmovibles, indiferentes a todo cuanto pudiera pasar, con los ojos secos, con los labios cerrados ante nuestras mayores desgracias y nuestros desastres

⁵²¹ *La Defensa*. 18/11/1906.

⁵²² 1989: 158.

⁵²³ *La Defensa*. 17/08/1906.

mayores.

Nuestros diputados, cuneros por excelencia, fruto y representación de la mayoría del caciquismo que nos corroe y que hace nula la personalidad sufrida, excesivamente nula y sufrida del labriego, no se preocupan de Galicia para nada y por nada.

(...) La orfandad en que se nos tiene sumidos, política y administrativamente, nos da derecho a esa emancipación que es en todas formas necesaria”⁵²⁴.

Un dos artigos nos que con máis vehemencia e carraxe escribe Wencelao podemos atopalo no número 32 do semanario. Baixo o título de “¿Es preciso?”, fai referencia a un feito que levantou os ánimos de moita xente. O uso de “gallego” como insulto por parte do xornal *El País* a Vázquez de Mella. O ton no que redacta non é o que nos ten acostumbrados, polo menos asinando directamente, xa que fala do “desacierto de los imbéciles que han escrito el artículo”, de “fanático e insulso periódico” ou ben de “periodicucho”. Pero o máis sorpendente é que di que non debemos permanecer pasivos ante este tipo de actitudes. Debemos seguir a aqueles que se fan respectar:

“Fijémonos en quienes prosperan, en quienes son los temidos, los respetados. Son los que pisotean la bandera española, los que quieren separarse de la madre patria, quebrantar la unidad nacional; los que blasfeman contra el nombre de España; los que toman como insulto la palabra de “castellano”.

Y así progresan Cataluña y las Vascongadas.

Bien, pues progreseemos nosotros.

(...) ¿Hace falta ser separatista?... Pues si no hay otro camino, seamos separatistas, por lo menos hasta lograr nuestro encubrimiento. Así como así, no nos ha de ir peor”⁵²⁵.

É unha das súas ideas recorrentes, a de tomar como referente de progreso a Cataluña, escapando do centralismo, ademais de deixar a un lado o servilismo e a pasividade, para afrontar en Galicia un futuro con máis esperanza, deixando de ser das comunidades máis atrasadas.

Isto choca, non obstante, con outros artigos nos que se louvan a determinados políticos que están lonxe desta visión. É o caso do González Besada, conservador, que non ten nada que ver co rexionalismo ou co separatismo. Nalgún editorial bóttalle unha de cal e outra de area; pero durante toda a súa traxectoria xornalística González Besada será para Wenceslao un político traballador, que se preocupa polos problemas da xente:

“(...) el Sr. Besada es uno de nuestros más activos gobernantes, y que mucho tiempo hace que la cartera de Agricultura no estaba en manos tan expertas. (...) Concretando: Que el Sr. González Besada, con la mejor intención del mundo, ha dado un golpe en la herradura, y que todo seguirá igual”⁵²⁶.

Pásalle o mesmo co tamén galego Fernández Latorre, membro do Partido Demócrata Progresista e fundador de *La Voz de Galicia*,. Afirmar que é necesario estar apartados de “toda fracción, de toda bandera política”, ao tempo que amosa “cariño

⁵²⁴ *La Defensa*. 28/10/1906.

⁵²⁵ *La Defensa*. 10/03/1907.

⁵²⁶ *La Defensa*. 02/06/1907.

grande” a todos aqueles homes que saben atender as necesidades dos pobos. E un deles é precisamente Fernández Latorre. Finaliza, de feito, dándolle “su efusiva manifestación de enhorabuena” polo recibimento que tivo este “ilustre hombre público”, onde a xente daba “vivas” e incluso botaba flores ao seu paso⁵²⁷.

No número catro, Wenceslao tampouco asina, pero si que aparece un artigo titulado “Por esos campos...” coa firma de K. (unha letra pouco común empregada no noso alfabeto, como é o caso do W). Quen redacta insiste (na liña de Fernández Flórez no primeiro número da publicación) na idea de que os campesiños deben cambiar a súa forma de ser e de pensar, deixar a un lado a súa “resignación”. Equipara os labregos con “inteligencias atrofiadas por un trabajo embrutecedor”, o que lles provoca amargura, xa que non é xusto que outros disfruten e eles só traballen e traballen, sen darse conta de que outra vida é posible.

“(…) es necesario abandonar la sumisión del perro y morder la mano que apalea, en lugar de lamerla, como aconsejan los verdugos; que los derechos que el hombre conquista y a los que tiene derecho, no deben continuar vinculados en los que explotan al labriego, moviéndolo a su voluntad; y para arrebatárselos y participar de ellos han de recurrir a todos los medios, sean cuales sean”⁵²⁸.

K. volve escribir a mesma columna afondando nesa idea: que os campesiños sacudan o peso que soportan, que deixen de ser tan brandos e escapen da vida que lles marcan os caciques, que se humanicen máis, porque non son outra cousa que uns “hombres-máquina”. Polo estilo que emprega K. e polas ideas doutros textos, cremos que detrás deste pseudónimo está Wenceslao. De feito, úsanse expresións moi semellantes ás que empregara o coruñés en artigos directamente asinado por el:

“la costumbre del yugo” (WFF. 05/08/1906) vs “el infamante yugo del caciquismo” (K. 02/09/1906).

“una hermosa obra de redención” (WFF. 05/08/1906) vs “una de las más hermosas obras de regeneración” (K. 02/09/1906).

“hay hombres que ejercen faenas bíblicas” (WFF. 05/08/1906) vs “al principio (...) serán sermones en el desierto” (K. 02/09/1906).

Por que recorre entón a un pseudónimo? Porque se trata de artigos nos que ataca directamente o carácter dos campesiños. Wenceslao cre que hai unha barreira psicolóxica nos propios labregos galegos que lles impide ir contra os caciques. Mentres non muden a súa forma de pensar, non serán libres. Pero é unha verdade moi dura, polo que cremos que Fernández Flórez usa un acrónimo distinto ao do seu nome para afondar nesa idea en distintos números. De feito, K. dicía que os propios labregos van contra aqueles que os queren axudar, porque non están acostumbrados a outro cousa. O noso autor quere protexer, que non se pense que o propio director da publicación vai en contra dos intereses daqueles aos que defende.

Curiosamente, o coruñés si publica coa súa inicial “Campesinas. Misión imposible” nese número, falando duns cursos agrícolas que van impartir no Arcebispado de Zaragoza aos curas que vaian ao rural. Di que isto sería moi positivo, que apoíaran aos

⁵²⁷La Defensa. 24/02/1907.

⁵²⁸La Defensa. 26/08/1906.

campesiños, lonxe doutras prácticas máis habituais e menos cristiás:

“En algunos casos, haciendo un uso indebido de la hegemonía de que disfrutan y del respeto que inspiran, adulteran los sacerdotes su misión y se internan por las veredas escabrosas de la política, erigiéndose en caciques y arrastrando a los labriegos a la comisión de pocos delicados actos que han de redundar en beneficio de un D. Zulano o de un D. Zutano”⁵²⁹.

Ataca, pois, directamente a Igrexa. Englóbaa dentro do mal que afecta ao campesiñado galego, algo moi pouco frecuente na época, porque a institución relixiosa seguía a ter un gran poder e a súa influencia social era moi grande.

Curiosamente, os responsable do semanario denuncian que hai un clérigo, o de Souto, que lle prohibe aos seus fregueses que lean a publicación. Isto molesta moito ao xornal, que lle lanza unha clara e dura advertencia na páxina 3:

“Recordemos al señor cura de Souto una circular de sus superiores, prohibiendo hacer en el púlpito determinadas campañas, y por si esto no bastase, asegúrémosle que nosotros, si persiste en ellas, no vacilaremos en hacer uso de nuestras facultades de denunciar en estas columnas ciertos hechos que pudieran ser objeto de censura general. La Defensa (...) odia a las gentes que, sea cual sea su carácter, adulteran su misión (...) Con que, señor cura de Souto: ojo, que acaso pusiésemos también nosotros el paño al púlpito”⁵³⁰.

En *La Defensa*, como vemos, os artigos son bastante incendiarios, cunha idea que nos recorda máis á certas formas da esquerda que dun medio conservador e católico. Máis alá de elaborar pequenos contos e narracións, Fernández Flórez ataca dende as páxinas deste semanario a dura realidade campesiña galega. Aquí xa comeza a escribir contra o que considera inxustizas, posicionándose en contra do caciquismo e pedindo dereitos para os labregos. E non hai que esquecer que se trata dunha persoa afeita a un ambiente máis urbano:

“Cuando el ánimo se dedica a repasar los males grandísimos del caciquismo, a enumerarlos en su interior, con toda su espantable acción maléfica, vanse descubriendo cosas cuya influencia en la sociedad es terriblemente dañina. La omnipotencia de un alcalde cacique que deja desbordar la farsa de su autoridad perjudicial, puede hacer de un pueblo, de un partido rural, un verdadero infierno sin reposo, sin salud, sin cultura, sin regeneración”⁵³¹.

Outro exemplo, no que fala da rabia que sofren os labregos e da necesidade de acabar dunha vez por todas cos caciques, nun ton totalmente revolucionario, e no que pide de novo que a xente se levante. E todo para dar a benvida ao ano 1907:

“Pediríamos que (...) crujiese el trono del caciquismo y se rompiese y desplomase, y con sus maderos hiciesen fuego los hogares aldeanos, libres de su yugo brutal. (...) pediríamos, de no ser así, que este año trajese consigo una fuerte ráfaga de virilidad que hiciese crecer ideas de indignación, pero de indignación activa en los ánimos de los labriegos, y que fuesen ellos mismos quienes pusiesen en práctica los versos de Ponal, segando, segando fuerte, allí donde crece la mala hierba, la hierba de la desgracia

⁵²⁹ La Defensa. 02/09/1906.

⁵³⁰ La Defensa. 09/09/1906.

⁵³¹ La Defensa. 18/11/1906.

y de la intriga, la envenenadora de la vida aldeana”⁵³².

Estes artigos, loxicamente, chaman a atención das autoridades da época, o que causa a Wenceslao problemas coa xustiza, como explica nunha carta do 21/11/1908:

“Estoy reclamado por el juzgado de Betanzos, por causa de la bendita Defensa, que está denunciada”.

Hai que pensar que tamén se ataca directamente á administración, dando nomes e apelidos. Trátase dun xornal moi local, pero cunhas opinións que molestaban. Os sucesos e noticias que aquí se contan chegan incluso a tratarse no Parlamento español:

“(…) insistiremos en protestar de un modo enérgico y decidido contra la anarquía que reina en determinados negociados del Gobierno civil de la provincia (...). Alguien queda aun en el Gobierno que acostumbra a vulnerar las leyes con las mismas censurables condiciones que el Sr. Barroeta (oficial-golfo que no hizo más que disparates en la Coruña)”⁵³³.

Nalgún número incluso fan referencia a que as autoridades os denunciaron, pero sen conseguir nada. Neste exemplo, copian e pegan un extracto de *Tierra Gallega*:

“El gobernador militar de esta plaza trasladó al gobernador civil un oficio del capitán general manifestando que examinado el artículo Coacción oficial publicado por el número 37 de La Defensa, de Betanzos, no encuentra en él nada ofensivo ni de dudoso alcance para los individuos, las autoridades o los organismos militares, y no procede, por consiguiente, instruir procedimiento por la jurisdicción de guerra”⁵³⁴.

Tamén podemos ver que houbo un sumario contra un dos colaboradores do diario, ao tempo que “acaudalado abogado”, segundo *La Voz de Galicia*. Nun artigo titulado “Manejos caciquiles”, sen sinatura, pero que semella redactado polo autor no que centramos esta tese, xa que ademais de referirse a el como “nuestro queridísimo amigo”, indica que “La dignidad, el decoro político y personal de D. Victor Naveyra está a 100 codos de altura sobre el de todos sus miserables perseguidores”⁵³⁵.

Aínda que nalgún artigo critica a Igrexa, Wenceslao tira moito das referencias cristiás. Sabe da importancia que ten a relixión na vida da xente. É moi interesante esta publicación dentro da serie “Campesinas”, na que fala do Día de Defuntos e os compara directamente cos labregos:

“(…) los labriegos llevan dentro de sí sus muertos, y en todos los minutos los sienten y a todas las horas los lloran; estos muertos son sus ansias de crecer, sus anhelos por el vencimiento en su lucha enconada contra el cacique (...). Las contribuciones, los consumos, las vejaciones caciquiles, dignas de un castigo bíblico rememoran las ansias ocultas en tumbas, dentro del alma. (...) Pero el labriego no debe llorar sobre estas tumbas: el labriego gallego debe recordar la suerte venturosa de Lázaro, y creer con fe en el milagro”⁵³⁶.

Vexamos outro claro exemplo, no que asina como W:

⁵³²La Defensa. 06/01/1907.

⁵³³La Defensa. 09/09/1906.

⁵³⁴La Defensa. 05/05/1907.

⁵³⁵La Defensa. 10/03/1907.

⁵³⁶La Defensa. 04/11/1906.

“Se salvaron las cosechas; con la lluvia abundante puede operarse el milagro de la resurrección (...). Es agua bendita: es un bien de Dios. Los aldeanos sienten, con la resurrección de las plantas, la resurrección de la esperanza en sus almas. Es agua del cielo. Tú, labrador, bendícela”⁵³⁷.

Para José Antonio Míguez este tipo de artigos non teñen que ver para nada coa súa etapa posterior noutras publicacións. Son froito do seu primeiro espertar xornalístico:

“Cotejando estos artículos con la actividad posterior de Fernández Flórez podría pensarse en un doble y laberíntico personaje, frustrado el primero por su misma timidez e irresolución –quizás por su temprana orfandad- en el intento de agitar social y políticamente las masas campesinas, y encaminando después el segundo, con la conciencia del trabajo de su utopía juvenil, por la venia literaria humorística, irónica y tremendamente escéptica, sustitutiva de unos ideales que ya nunca serán otra cosa que pura ensoñación y, allá en el fondo, repudio absoluto, categórico, de la despreciable realidad con la que se enfrenta”⁵³⁸.

Non estamos de acordo con esta afirmación. O tema do caciquismo, da denuncia social do que acontece en Galicia, será unha constante na obra xornalística de Fernández Flórez. Non se trata certamente dun autor sinxelo de interpretar, vista toda a súa obra. Sabía moverse por diferentes augas, buscando por unha banda o recoñecemento público e, pola outra, procurando unha vida cómoda, que lle permitise manter economicamente a súa familia.

Adáptase a diferentes medios e ideoloxías, pero hai ideas que manterá e que defenderá en todo momento. Moitas desas ideas son claramente progresistas, pouco conservadoras. Aos caciques, unha década despois de dirixir *La Defensa*, ségueos atacando e apelando a que algún día ou se soluciona ese problema ou a xente se levantará:

“Nosotros sabemos que los marineros y los aldeanos de Galicia han de pagar mucho más que el diezmo rutinario a los caciques de los lugares. En ninguna otra parte es tan feroz, tan subramificado, tan insaciable, tan odioso, el caciquismo”⁵³⁹.

“Fuera de la Cámara hay huelgas, conflictos, hambre, crisis, tumultos contra el caciquismo, regiones que claman contra el Poder central, carestía creciente de la vida”⁵⁴⁰.

Non obstante, si que observamos que despois de determinados números, Fernández Flórez prefire poñer a súa sinatura directamente en artigos que teñen maior compeñente literaria. É dicir, prefire que os textos máis comprometidos vaian sen firma, inclinándose a asignar outros nos que se expón menos. Así, fala da primavera, do outono ou ben da vendima, mesmo ofrecendo datos a prol da mellora económica e industrial relacionada coa agricultura:

“Los antiguos han creado un dios, en sus poéticas fantasías, para consagrar la vid, el mosto dedicado que regala. He ahí una planta que es madre de un dios: ¿se precisa un mayor elogio?

En nuestra comarca tiene verdadera importancia la vendimia; pero en regiones esencialmente vitícolas, como Jerez de la Frontera, esta operación alcanza una poderosa

⁵³⁷ *La Defensa*. 07/04/1907.

⁵³⁸ “Fernández Flórez y La Defensa”. *Anuario Brigantino*, 1984.

⁵³⁹ “Sucesos de Barcelona y de Puerto del Son”, en *ABC*, 15/10/16

⁵⁴⁰ “El país y el Congreso”, en *ABC*, 21/02/19.

transcendencia, ya que por sí solo, el cultivo de la vid dota de vida industrial (una vida intensa) al país”.⁵⁴¹

Noutras ocasións estes artigos de corte literario non teñen nada que ver coa agricultura. Son simplemente relatos xenéricos que poderían estar en calquera outra publicación:

“Y yo siempre solo, sin dichas... sin recuerdos...”

Quien no pudo hacerse amar en su juventud, ¿con qué recuerdos puede alimentar su vejez?”⁵⁴².

“¡Que no vuelva a dormir la primavera: que su sonrisa haga fluir al hosco invierno, que tiene que mirar torcido y barbas blancas que semejan estalactitas de nieve”⁵⁴³.

Outro dos artigos que atopamos neste semanario, asinado por “INCÓGNITO”, tamén nos leva a ideas recorrentes do noso cronista. Neste caso concreto fala do oficio de xornalista, unha actividade asfixiante, que extrae del todo o que leva dentro e que non permite en ocasións a reflexión e o sosego que lle gustaría:

“(…) trabaja, no por días, ni por horas, al minuto casi, producción forzada y cronométrica, medida por los giros de la rotativa, y el pensamiento ha de ir con ella (...). De aquí resulta que grandes inteligencias poderosas, se han consumido durante el siglo XIX, y seguirán consumiéndose en la lucha diaria y febril del periodismo”⁵⁴⁴.

Por outra banda, hai que salientar que os relatos puramente literarios de Wenceslao son moi escuros, semellantes aos relatos de Poe. Sempre describen escenas lúgubres ou tétricas, facendo referencia a mortos, á noite, a pesadelos e á fame. Non é nada raro atopar pequenas narracións deste tipo, nas que conta en primeira persoa que ten que mendigar acompañando a alguén, sufrindo penurias. Dá a sensación de que en certo sentido se trata de relatos marcados pola morte do pai, onde existe ese medo á pobreza, á incertidume que marca a noite e á dependencia da caridade.

Isto é o que cremos que marca boa parte da súa carreira: a idea de poder manter a familia, de que é a súa responsabilidade mantela unidade e vivindo con dignidade, a pesar de que iso lle custe unha carreira literaria na que lle gustaría profundizar, deixando máis de lado o xornalismo. Pero este non deixa nunca de ser para el a balsa económica que lle permitiu dende sempre manter os seus.

Volvamos a *La Defensa*. O seu labor á fronte desta publicación é máis que interesante. Non deixa de ter unha compoñente intelectual e idealista, guiada por persoas ben situadas a nivel económico, pero que buscan defender a xente do campo, que moitas veces non sabe ler. Nesta aparente contradición, como explica Míguez, “a mediados de julio de 1907 personalidades respetables de La Coruña inician reuniones en la Real Academia Gallega de las que saldrá la constitución de la Solidaridad gallega”. O semanario *La Defensa* dá conta da noticia, dando os nomes daqueles persoeiros que se implican, como Abad de la Colegiata, o médico Rodríguez Martínez, o concelleiro Túñez

⁵⁴¹*La Defensa*. 21/10/1906.

⁵⁴²*La Defensa*. 28/10/1906.

⁵⁴³*La Defensa*. 17/03/1907.

⁵⁴⁴*La Defensa*. 26/05/1906.

de Prado ou Lugrís Freire e Carré:

“La Solidaridad gallega se propone afirmar y hacer valer, por una amplia descentralización, la personalidad de Galicia, conseguir y afirmar su legítima representación en todas las esferas del derecho y de la prosperidad de sus intereses, dentro de la unidad del Estado español. Los solidarios reunidos por este vínculo afirman la más amplia tolerancia y respeto para todas las opiniones que particularmente profese cada uno”⁵⁴⁵.

“Bien se ve por los nombres mencionados que este movimiento no podría representar el inicio de acciones revolucionarias a favor del campesinado gallego”, explica Míguez. Por iso, “aunque se estime de manera grandilocuente que la Solidaridad Gallega significa “el despertar del pueblo”, muy lejos quedan las palabras de concordar con los hechos”. Iso si, a publicación sinala que dende os seus inicios comezaron unha campaña “franca y decidida en pro del Regionalismo y de la Solidaridad”⁵⁴⁶.

Un mes máis tarde, *La Defensa* celebraba o seu primeiro aniversario. A pesar de que Wenceslao non era o director, estaba alí nese momento tan especial:

“Este joven periodista coruñés levantó su copa e hizo público el agradecimiento de La Defensa a todos los representantes de los agricultores, reunidos el 5 de agosto de 1907 en la casa de quinta de Don Antonio Mosteiro, a orillas del Mandeo, para celebrar el feliz aniversario del periódico. Había transcurrido apenas un año y se anunciaba también a bombo y platillo la constitución de un sindicato agrario, que agrupaba organismos independientes y ahora integrados en un proyecto de Federación que había más visible el triunfo de la causa y la lucha contra el caciquismo. La Defensa era un buen antecedente del semanario regionalista solidario A Nosa Terra, que por estas fechas iniciaba su publicación en La Coruña”⁵⁴⁷.

Nestas páxinas Wenceslao tamén falaba de literatura, amosando o que foi unha constante na súa carreira: o orgullo polas nosas letras, polos nosos escritores e por todo o que representaba Galicia. Deixouno ben claro cando morreu Curros Enríquez, cun artigo que abría o xornal:

“Curros Enríquez llevaba unida a su nombre la impresión de un tiempo de ensueño. (...) Era cuando en Galicia se luchaba más; cuando sonaban nombres de ilustres consagrados á Galicia, cuando las letras regionales auguraban un resurgimiento progresivo. (...)”

Ellos han logrado conmover a Galicia, sacudir nuestra apatía censurable. Por ellos las dulzuras del idioma galego conmovieron las almas, gorgearon al ser repetidas en muchas gargantas, rompeiron el círculo del habla regional y trascendieron at oda España. (...) En las estanterías donde nuestras padres guardaban sus libros, lucían en lugar preferente las obras de los despertadores del espíritu regional: Curros, Rosalía de Castro, García Ferreiro, Vicetto, Vesteiro Torres... (...) Ellos han formado nuestras almas. Por eso, sin duda tenemos un tan gran cariño á la tierra poética en que nacimos y una tan robusta visión de su espíritu. (...) Si ellos viviesen hoy, si su labor se realizase en esta época en que parece despertarse la atención general en favor de las letras regionales, Galicia sería la primera en la intelectualidad española. Sin duda, pese a todo, podría

⁵⁴⁵ De *La Voz de Galicia*, recollido en *La Defensa*, 22/07/1907.

⁵⁴⁶ 1989:168.

⁵⁴⁷ 1989:169

afirmarse que, aun así, lo es hoy”⁵⁴⁸.

La Defensa deixou de publicarse en 1910, a raíz de que no movemento Solidaridad Gallega empezaron a manifestarse numerosas fendas, polas propias contradicións dos seus membros. *La Aspiración*, de Betanzos, queda, pois, sen contrincante despois dunha loita e dun enfrontamento xornalístico onde o de menos eran as razóns ou as argumentacións. Cruzáronse numerosos descalificativos e insultos. Para o semanario dirixido por Wenceslao, a publicación rival é “un papelucho despreciable”, cando non unha “escupidera e orinal”. *La Aspiración* non queda atrás tampouco, como recolle Torres Regueiro, pois califica a competencia de “vergüenza, baldón e ignominia de todos los semanarios habidos y por haber”.

O último artigo que publica *La Defensa*, segundo a recompilación de Alicia Longueira, foi o 31 de xaneiro de 1909.

6.2. *Diario ferrolano.*

Aínda que como vimos o propio autor aseguraba que chegara a este diario como director aos 18 anos, realmente facíase cargo con 21. Viña non só de traballar en *La Defensa*, senón tamén en *Tierra Gallega*, como se publicará neste último xornal tempo despois, cando falen da súa marcha a Madrid e lembren os seus inicios profesionais: “De TIERRA GALLEGA salíó para dirigir un periódico. Aquello suponía un ascenso, y le hemos despedido con sentimiento”⁵⁴⁹.

De todos os xeitos, grazas ao semanario *La Defensa* de Betanzos sabemos que Fernández Flórez entra como director nos últimos días de 1906. Así, nas “Notas brigantinas” do 30 de decembro dese ano, a publicación anunciaba o nomeamento de Wenceslao como director do xornal:

“La redacción de este semanario felicita muy cordialmente a su digno e ilustrado director, por la honrosa distinción de que ha sido objeto por parte de la empresa Barcón y compañía, al confiarle la dirección de El Diario Ferrolano, importante diario de la vecina ciudad departamental”⁵⁵⁰.

Queda, pois, aclarado este punto. Fernández Flórez encárgase do xornal con 21 anos, aínda sen ser maior de idade naquela época⁵⁵¹.

O diario ferrolán levaba como primeiro subtítulo “Defensor de intereses generales”, que posteriormente mudaría polo de “Periódico de la mañana” e mais tarde por “Defensor de los intereses locales”.

Esta publicación botou a andar o 16 de abril 1903. Loxicamente non é o primeiro responsable do diario, pero si que chegaba a unha publicación moi nova, cuns intereses políticos moi determinados.

⁵⁴⁸ *La Defensa*. 15/03/1908.

⁵⁴⁹ “Un compañero que progresa”, en *Tierra Gallega*, 17/02/1914. Páxina 30 do Tomo I dos “Comentarios y juicios de la prensa”.

⁵⁵⁰ *La Defensa*, 30/12/1906.

⁵⁵¹ O Real Decreto de 24 de xullo de 1889 establece a maioría nos 23 anos.

O xornal seguirá ata primeiros de agosto de 1916. Daquela anuncia que suspende a publicación por un prazo que non pode prever, en vista da crecente carestía que os elementos materiais da publicidade impoñen aos periódicos. Non obstante, continuou polo menos ata fins de xuño de 1917⁵⁵².

O seu fundador e propietario foi Francisco Barcón Quevedo. Tras a súa morte pasou a mans dos fillos. Na dirección do xornal, despois de Fernández Flórez, estiveron Adolfo Lahorra Tallo, Rafael Barcón, Eladio Fernández Diéguez e José Meirás.

Contaba con seccións diversas como “Situación política”, “De provincias”, “Intereses locais”, “Crónica madrileña”, “Marina”, “De La Coruña”, “De Galicia”, “Movimiento de población”, “Carnet de moda”, “Lotería”, “Necrología”, “La guerra europea”, “Publicaciones” ou “Folletín”. Todas elas distribuídas en catro páxinas, nun formato de 65 x 45,5 cm.

A subscrición era dunha peseta ao mes en Ferrol, de catro ao trimestre en provincias e de nove no estranxeiro. Os números soltos custaban nove céntimos. A pesar do nivel de analfabetismo da época, tivo unha tiraxe bastante alta, xa que imprimían 1.000 exemplares en 1903, uns 4.000 en 1905 e 3.500 no ano 1913.

Chegou a contar coa súa propia estación de telegrafía. Non obstante, en 1907, o propietario daquela, Ulbaldo Barcón, mantén un preito co Estado, xa que este se incautara das súas estacións de telegrafía emprazadas na Coruña e en Ferrol (inauguradas o 04/05/1905). Non sabemos se nisto entraron outro tipo de cuestións políticas. Como a maioría da prensa da época, era un xornal moi politizado, neste caso, de tendencia conservadora:

“Era un periódico considerable, de vida casi fastuosa, que montó por su cuenta la primera estación de telegrafía sin hilos que hubo en España, para poder recibir por la noche su información, porque el Estado no se había decidido a hacer permanente la estación telegráfica de la capital de su primer departamento marítimo.

Todo marchaba bien en el “Diario”. Nuestra principal obligación en él era convencer a los electores de que votaran siempre para diputado a Cortes al general del Cuerpo Jurídico de la Armada, señor Mille, en contra de la tenaz y proterva insistencia de “El Correo Gallego”, que desde hacía muchos años aseguraba que su felicidad consistía en votar al general jurídico de la Armada, señor Moreno.

(...) En el fondo, aquellos dos generales de la Armada –si bien uno era liberal y el otro conservador- eran exactamente iguales.

Recién llegado a La Coruña, no conocía las costumbres ferrolanas, y no pude explicarme qué relación existía entra un entierro civil y aquella lluvia de trozos de granito de cuatro libras. Restablecida la tranquilidad, me informaron que siempre que algún convecino decidía pudrirse fuera de sagrado, los obreros que le acompañaban hasta el cementerio apedreaban, en homenaje al difunto y para hacer sonreír su espíritu, la fachada del “Diario”, ante la que era forzoso pasar antes de llegar a la necrópolis. Desde entonces, cuando podía enterarme de que algún librepensador estaban en las últimas, ya andaba yo más preocupado que sus propios hijos”⁵⁵³.

A súa tendencia conservadora podémola apreciar directamente, xa que era unha

⁵⁵² Llorca Freire, Guillermo: *Historia da prensa ferrolá (1845-1992)*. Edición do Castro. Sada, 1992.

⁵⁵³ 1987:23.

prensa moi directa e moi de opinión:

“La seriedad del Gobierno conservador ha quedado una vez más sólidamente afirmada. (...) A lo más, a lo más, los Gobiernos liberales, que trabajaban y trabajan para la galería, se entretenían en contar si en España había dos frailes más o dos frailes menos, averiguado lo cual, todos los agobiadores problemas de la vida nacional, quedaban, en su parecer, resueltos.

(...) ¡Cómo no ha de ser conservador el país que tan importantes beneficios recoge de los conservadores!

(...) Al agradecimiento a Maura, a Ferrándiz, al partido conservador; agradecimiento colectivo, nacional”⁵⁵⁴.

En canto á defensa do deputado Eladio Mille, tamén era algo notorio, e reflectíase número tras número:

“Y que conste que este asunto, todos los avances y todo lo que se logró en esta cuestión, se debe al Sr. Mille y nada más que al Sr. Mille”⁵⁵⁵.

O propio militar e deputado incluso escribía artigos:

“Y los que, además de ser patriotas y ferrolanos, militamos bajo las banderas del partido conservador, no podemos menos de sentir legítimo orgullo, pensando a quien corresponde la gloria de empresa tan provechosa para la salud de la patria y para los intereses del Ferrol”⁵⁵⁶.

Tamén se trataba dun xornal conservador no tocante aos valores católicos, e poñían en contraposición as súas ideas políticas e relixiosas coas dos “adversarios”:

“Lo que pelagra realmente es la paz de las conciencias, la paz de los pueblos, y para conjurar ese peligro sí es indispensable, urgentísimo formar un bloque poderoso, el bloque de las derechas, de los buenos patriotas, de cuantos nos llamados católicos y nos tenemos por tales, y que hoy por hoy aún sumamos bastantes más que nuestros adversarios, los de la izquierda.

(...) debe animarnos a nosotros, a los católicos, a los amantes del orden y de la verdadera libertad (...) que a Religión une y vigoriza tanto como divide y debilita lo que de políticos llevamos dentro de nosotros”⁵⁵⁷.

Dos escasos 22 números que existen escaneados de *Diario ferrolano* (de entre 1904 e 1913), dispoñibles no Ateneo ferrolán, temos que dicir que só atopamos un artigo directamente asinado por Fernández Flórez. Entendemos que el, en canto director, era tamén autor dos artigos de opinión e daqueles máis politizados. Non obstante, son excepción os artigos con firma. O único que atopamos de entre esta colección coa súa sinatura data do 21 de marzo de 1909.

Este simple dato basta para desmontar a historia, que el mesmo difundiu, de que foi director con 18 anos (arredor de 1903) e que estivo alí catro anos (aproximadamente ata 1907). Poderíase pensar que en 1909 xa non era director, senón que colaboraba con

⁵⁵⁴ “Lo de la escuadra”, en *Diario ferrolano*. 22/08/1908, páx. 1.

⁵⁵⁵ “La Maestranza del Arsenal”, en *Diario ferrolano*. 01/05/1908, páx. 2.

⁵⁵⁶ “El Ferrol y la construcción de la escuadra”, en *Diario ferrolano*. 21/03/1909, páx. 3.

⁵⁵⁷ “Al bloque”, en *Diario ferrolano*. 05/08/1908, páx. 1.

artigos, pero non; non se trataba dunha colaboración puntual con ese diario, senón que o noso escritor traballaba alí. O xornal dese día está relacionado cun concurso que gaña Ferrol para facer unha escuadra, polo que todo son gabanzas aos que tal fixeron posible, ao tempo que se aproveita para criticar aos partidos de esquerda:

“Ha llegado al fin el papelito azul que contiene la buena nueva a la mesa de la redacción; el ansiado papelito azul. Un día y otro asomaban por nuestras puertas gentes atormentadas por el afán de que llegase: toda la inquietud, todos los deseos del pueblo venían a patentizarse ante nosotros, desasosegados, apremiadores, en un pulsar continuo. Si los esfuerzos de algunos llegasen a triunfar y hacer imposible la adjudicación del concurso, el desaliento del Ferrol sería inenarrable, porque hemos sabido ver en el proyecto votado una firme promesa de un vivir robusto, un impulso formidable dado a nuestro progreso. Era algo que se nos debía que esperábamos con el ansia de lo preciso.

(...) Durante un año entero han movido nuestro espíritu las más diversas impresiones. Los comentarios de la prensa madrileña, que siguió una interesada y poco patriótica campaña en ese asunto; el telegrama de un corresponsal; las palabras dichas o atribuidas a un ministro, y que podían tener esta o la otra interpretación; todo ello agitaba al pueblo, temeroso de perder el bien entrevisto.

(...) y todo este razonamiento de nuestra vida, todo este don de prosperidad y de medro, es obra de un Gobierno conservador. Yo no creo que deba desglosarse este recuerdo de los cantos de regocijo. Y yo creo que debe estar hoy tanto más presente cuanto que los otros partidos, agobiados por la fructífera labor del que nos rige, pretenden evolucionar en sentidos más o menos extravagantes, agarrándose a cualquier posibilidad de sumar elementos a los escasísimos de valía con que cuentan.

(...) Moret mendigando el concurso de una juventud escéptica a fuerza de desengaños. Romamones confesando yerros tardíamente y con hipócrita propósito de enmienda. Canalejas colaborando en la constitución de un bloque de izquierdas después de haber tronado contra la Solidaridad, de la que aquel es un inconducente remedo, no traen al país ventaja alguna. Con todos sus peregrinajes estériles, no se clava una estaca, ni se mueve una piedra, ni se gana una peseta en el país”⁵⁵⁸.

O período de catro anos á fronte deste medio é un dato real. En decembro de 1910, cando publica o seu primeiro libro, *La tristeza de la paz*, os críticos refírense a el con ese cargo e as referencias á cidade son claras. Incluso dende as páxinas de *La Aspiración*, inimigas cando dirixía *La Defensa*, lle da a “enhorabuena”, cualificándoo de “nuestro apreciable amigo el ilustrado Director del Diario Ferrolano”⁵⁵⁹.

O último artigo do que temos referencia na colección do autor é “Penumbra”, un conto publicado o 16/02/1911. Pero estará un mes máis como director, antes de volver á Coruña, segundo vemos na despedida que fan dende o propio medio:

“Nuestro querido compañero, el culto y joven escritor D. Wenceslao Fernández-Flórez, que al frente del DIARIO compartió co nosotros las tareas profesionales durante largo tiempo, nos deja ahora para forma parte e la redacción de El Noroeste, a donde le llevan circunstancias halagüeñas para la carrera de nuestro entrañable amigo.

No hemos de ser nosotros quienes hagan en esta ocasión el elogio de Fernández-Flórez. Él es sobrado conocido en nuestro pueblo, y en los cuatro años y medio que dirigió

⁵⁵⁸“Horizontes. Unos y otros”, en *Diario ferrolano*. 21/03/1909, páx. 3.

⁵⁵⁹ “La tristeza de la paz”, en *La Aspiración*, 11/12/1910. Páx. 13 do Tomo I de “Comentarios y juicios de la prensa” da colección persoal do autor.

el DIARIO han podido nuestros lectores formar juicio sobre sus méritos”⁵⁶⁰.

Incluso lle organizan unha cea de despedida, patrocinada polo xeneral Comerma, un comerciante local (Montalbo), un profesor (Vaello) e o seu compañeiro Barbeito y Herrera. Tivo lugar o 2 de abril de 1911 e asistiron 50 persoas. Xorde, pois, o misterio das circunstancias das que se lamenta “Picadillo” na carta que lle escribe a Wenceslao. Como vimos no punto 3.4., semellaba que o noso autor quedara sen traballo en 1909 e estaba a mover contactos para atopar un novo posto. Non sabemos se quedara “desempleado” ou non, pero o certo é que en Ferrol está un par de anos máis.

Volvendo de novo á análise do *Diario ferrolano*, a maioría dos artigos do xornal, como indicamos, non están asinados ou ben teñen sinaturas como Mutis, B., B. IGA, Hugues Leroux, Mutis ou M. U.. Nun exercicio de imaxinación, intentamos adiviñar, a través do estilo e do tipo de contidos, se tras algunha desas firmas se podía esconder Wenceslao. Curiosamente, nun deles atopamos unha idea recorrente no coruñés: as críticas ás touradas, nunha época na que estaban moi estendidas. Trátase dun artigo asinado por Paulo Castellanos. Non é ningún dos pseudónimos que coñecemos de Fernández Flórez, pero parece mesmamente redactado por el:

“Los extranjeros nos ponen de bárbaros, que no hay por donde cogernos, por nuestra afición a las corridas de toros (que no definiendo) (...) no nos quedan más que nuestros legendarios sentimientos de humanidad, si seguimos por este camino, llegará el día que atrofiado el corazón y con esto todos los órganos de la sensibilidad, veamos con la calma estoica del yankee reventar a nuestros semejantes y hagamos apuestas mutuas por que la tortilla sea del menor volumen”⁵⁶¹.

Noutro artigo, atopamos unhas liñas contra o amarelismo e sensacionalismo do que fai gala a prensa, no contexto dun suceso no que varias persoas son asasinadas. Neste caso, vai sen asinar:

“Un periódico local (...) viene publicando estos días juicios y excitaciones encaminadas a desvirtuar los actos de justicia que por el esclarecimiento de aquel se vienen practicando. (...) Diario Ferrolano se enorgullece de no haber pronunciado todavía una sola frase de acusación ni de defensa en este asunto, limitándose a pedir que el atentado bestial no quede impune”⁵⁶².

O xornal ao que se refíren é *El Correo Gallego*, diario liberal, dende o cal, número tras número, se lanzan preguntas e acusacións de manipular ou de faltar á verdade. Como curiosidade, debemos indicar que tres anos antes de ser director, Fernández Flórez manda varios contos a este xornal, que a publicación difunde⁵⁶³.

Este é un dato importante. Demostra claramente que o noso autor, alén das súas ideas, non realiza un xornalismo de militancia senón, por así dicilo, de supervivencia. Traballaba e colaboraba durante os seus primeiros anos de profesión con calquera medio que quixera contar coa súa escrita. De aí que vexamos circunstancias tan aparentemente contraditorias, como que medios de esquerdas e de dereitas publiquen os seus relatos e artigos. Iso si, tanto en *La Defensa* como no *Diario Ferralano* está á fronte de medios

⁵⁶⁰ “Wenceslao Fernández-Flórez”, en *Diario ferrolano*, 30/03/1911. Páxs. 21-22 do do Tomo I de “Comentarios y juicios de la prensa” da colección persoal do autor.

⁵⁶¹ “Crónicas madrileñas”, en *Diario ferrolano*. 30/01/1904, páx. 1.

⁵⁶² “Bárbaro atentado en Valdoviño”, en *Diario ferrolano*. 30/01/1904, páx. 3.

⁵⁶³ “En el bosque” (10/03/1903), “Boceto” (07/09/1903) e “La moneda” (sen data).

conservadores. Fernández Flórez, traballa cunha liña moi marcada a nivel ideolóxico e está claro que non se aparta das directrices establecidas. Súa, como dicimos, debe ser a responsabilidade de redactar os editoriais políticos e a prol de Mille, así como os artigos e as acusacións contra o xornal liberal, ao que de xeito frecuente se refiren como “el colega”.

Wenceslao o único que busca é traballar e poder manter a súa familia. A prensa, moi de partido, establecía as liñas mestras e as regras do que se debía escribir e o coruñés simplemente executaba ese requirimento, como podía facer calquera outro no seu lugar. Non obstante, entre os seus artigos e escritos atopamos certos retallos do que é seu primeiro pensamento político (progresista e galeguista). Aínda que traballa para un medio conservador, o noso autor vai contracorrente. Así o vimos en *La Defensa*, con artigos e argumentacións que perfectamente podían ser dun medio combativo de esquerdas.

Continuando con este exercicio hipotético de tratar de descubrir a Wenceslao detrás dalgún artigo anónimo ou con algunha sinatura estraña, atopamos un centrado no “Instituto de vacunación” da rúa Orzán na Coruña, preto da que el vivía, e que destila bastante humor, lembrándonos levemente ao seu futuro estilo. Está asinado por Mutis:

“Al penetrar en aquel mando, para mí nuevo, tuve miedo. (...) Por fin, entre sorprendido y asustado, traspuse el umbral de aquella casa, respiré una buena cantidad de oxígeno por si algunos de aquellos caballeritos aprisionados en la estufa pasara a mi organismo; al oír mi reflexión, hecha en voz alta, Pepe Paz y Manolo Rodríguez, que me acompañaban, soltaron una carcajada estridente y me aseguraron que se podía visitar sin miedo alguno toda la casa, porque aquellos bacilos estaban muy bien educados y no se metían donde no los llamaban”⁵⁶⁴.

Ata aquí o que vimos nos orixinais do Ateneo Ferrolán. Pero grazas á colección de artigo recompilados polo propio autor, dispoñibles dende o verán de 2016 na fundación que leva o seu nome, en Cecebre, non é preciso tirar de imaxinación para poder analizar con perspectiva os escritos desta etapa. No tomo XXXI da súa colección atopamos 59 recortes deste xornal, algúns deles sen sinatura, outros co seu nome e a maioría con pseudónimo.

A través destes escritos podemos comprobar que, aínda que é a finais de decembro de 1906 cando anuncian en *La Defensa* que se encarga da dirección do xornal ferrolán, comeza a escribir a primeiros dese mes. O 5 de decembro dese ano confesaba que acaba de chegar a Ferrol. Entendemos que pode ser a súa primeira crónica:

“Yo tengo la gran virtud de la curiosidad, de la curiosidad templada y sana. Amo los jardines, y en esta ciudad que piso por vez primera, he vagado un largo rato, en busca de esos trozos regulares, recortaditos, orillados por césped”⁵⁶⁵.

Analizando estes textos, vemos que pouco teñen que ver coas crónicas que tanta fama lle darán. En todo caso, observamos que asina os contos e os artigos que teñen maior carga literaria. Incluso vemos que nun dos artigos sobre o entroido, no cal se disfraza e fala como se tivese dobre personalidade, fala de “mi amo” como “modernista”. Así poderíamos etiquetar o seu estilo e, sobre todo, os temas sobre os que escribe, que se conectan nalgúns casos cos do romanticismo (tristura e melancolía), cos seus citados

⁵⁶⁴ “Crónica”, en *Diario ferrolano*. 30/01/1904, páx. 1.

⁵⁶⁵ “Crisantemos”, en *Diario Ferrolano*, 05/12/1906.

Bécquer ou Rosalía de Castro. Van na liña das súas primeiras obras (*Kum Bace e Páginas literarias*, unha colección de contos breves), nas que Longueira observa “a un escritor extremadamente preocupado por la adjetivación y la descripción de unos ambientes románticos, dramáticos, oscuros, muy en consonancia con sus creaciones poéticas”⁵⁶⁶.

Antes de ver algúns destes exemplos, cómpre advertir que a maior parte dos escritos analizados preséntanse co antetítulo de “Cuartillas grises”, o que xa nos amosa o ton da escrita. Firma co alcume de Pérez e, ao final, entre parénteses, engade algunha frase para completar a sinatura: burgués, taciturno, paseante lúgubre, timorato, navegante, el de la mala pata, infantil, feminista, solterón, sentimental, observador, juerguista, friolero, campesino, inocente, fumador, anciano, tunante, lunático, pedigüeño, prestimano, el del clarinete, paraguero, perezoso, de la deuda perpetua, trasnochador, anti-aguinaldista, el terrible, bailarín e viajero romántico.

Como detalle curioso, observamos que hai dous artigos de “Cuartillas grises” nos que firma como W. En todo caso, “Pérez no habla jamás de política”⁵⁶⁷, como dirá nunha ocasión, polo que non é que detrás haxa temas comprometidos ou nos que deba ter un especial tino. De feito, non difiren moito doutros relatos que si levan a súa sinatura:

“Perdonad vosotros que os turbe ahora con un relato de melodrama truculento. Es lo incidental en la acción. Revolviendo, revolviendo en la miseria de la pobre carne podrida, tropezó la pluma en la ternura inmensa de aquel corazón de mujer, y quiso narrarla. Es algo trágico y algo dulce: como la blancura de una paloma que volase aterida en una tarde de lluvia, sobre los fangos y sobre los charcos turbios. Perdonad vosotros que os lleve hasta una visión amable por una senda trágica”⁵⁶⁸.

Xoga coa súa personalidade. O 28 de decembro, Día de Todos os Santos, di que se celebra a súa onomástica, cando realmente estivo de santo xusto tres meses antes. Gústalle ese exercicio de dobrarse en dous, de xogar coa ambigüidade:

“Yo puedo aseguraros, lectores bondadosos que me seguís en el desdoblamiento de mi intrincada personalidad, que hoy estoy de santo”⁵⁶⁹.

Así e todo dá pistas sobre como é, incluso fala dun dos seus riscos máis coñecidos co tempo, como é o coidado físico e a súa pulcra vestimenta:

“(…) adopté el procedimiento de anunciar que Pérez, el mutable, el incomparable Pérez, no da propinas, aunque haya de dejar sin rizo su naciente bigotito, ni lustrarse las botas”⁵⁷⁰.

Vemos que si conserva ao longo do tempo a idea de interpelar directamente aos lectores, de interpelalos, dicíndolles abertamente que é para eles para quen escribe, aínda que sexa de temas sen transcendencia informativa. Wenceslao abre a súa alma, os seus sentimentos no medio de noticias sobre política, sucesos, conflitos e temas locais. Así conta como se sente ao presenciar unha ópera:

“Nos vemos Sansones depilados, rendidos; una humedad asoma a los ojos: es una

⁵⁶⁶ 2014:91.

⁵⁶⁷ “Divagando”, en *Diario Ferrolano*, 24/03/1907.

⁵⁶⁸ “El muerto”, en *El Diario Ferrolano*, 12/08/1910.

⁵⁶⁹ “Inocencias”, en *El Diario Ferrolano*, 28/12/1906

⁵⁷⁰ “Prácticas insanas”, en *El Diario Ferrolano*, 25/12/1906.

de esas lágrimas que no caen, que arranca una profunda emoción poética”⁵⁷¹.

O que escribía sendo “Pérez” ten moito de transcendente a nivel persoal. Incluso indicaba que pola emotividade e os temas dos seus escritos, quen o segue tiña que ser por forza unha muller ou alguén que prezara ler sobre sentimentos:

“Vosotros, los que me leéis sois mujeres jóvenes o sois hombres que guardais en vuestra alma cierta exquisita sensibilidad femenina”⁵⁷².

Fala de xeito habitual do paso do tempo. El, un vinteleiro, escribe como se levava transcorrida a metade da súa vida, como se en lugar de ser un mozo fora unha persoa totalmente asentada á quen a infancia queda como algo moi afastado:

“¡Cómo embellecen los años los recuerdos de las cosas triviales! En la memoria, la vieja castañera, los sencillos poetas provincianos, el parque húmedo en que corrimos al final del verano, son cosas amigas que se han ganado nuestra devoción. El calor de una vida de fuego no ha conseguido secar estos recuerdos adorables”⁵⁷³.

Outro exemplo:

“Dijérase que las almas tienen luto por la ausencia de la Primavera, que despabila en nosotros la vida con un golpecito de tirso de cascabeles y de lazos. (...) Es una Primavera anémica y llorosa, pensamos, y en nosotros hay algo así como una rebelión por el tiempo perdido entre los muros de la casa, cercados por el llover constante”⁵⁷⁴.

Máis casos na mesma liña:

“Yo quisiera creer en los Magos; aun ahora, con mis bigotitos presuntuosos y mi saber mundano, quisiera acostarme soñando en los Reyes magníficos y levantarme con el ansia de su visita, hecha en las sombras. (...) ¡Adorables mentiras, que sois hoy cadáveres en mi alma!”⁵⁷⁵.

“(...) os digo que (...) dejéis que esa fuerza bullidora y gratísima que se llama vida, salte, ruidosa, como un taponazo de Champagne, alegre y reidora; dejadla a ella, que, con los años, se acabará la espuma hinchada y correrá suave y lenta. Que al abrir, cuando ancianos, la caja de vuestros recuerdos, no halleis que es un ataúd vacío”⁵⁷⁶.

“(...) después pasará un año. ¡Un año, otro año!... ¡qué rápida es la pendiente que lleva a la vejez”⁵⁷⁷.

“Yo sé que se muere. Quería inventar ahora alguna frase sonora; querría, parodiando a Bécquer, decir que mientras haya juventud habrá alegría y mientras haya alegría habrá Carnaval, pero la inexactitud es evidente: no hay juventud”⁵⁷⁸.

En ocasións vese como se quixera abstraerse de todo, fuxir da monotonía, das ocupacións de cada xornada e escapar. Fala dos seus sentimentos persoais, relacionándoos

⁵⁷¹“Dalila”, en *El Diario Ferrolano*, 31/03/1907.

⁵⁷²“Impresiones”, en *El Diario Ferrolano*, 04/01/1907

⁵⁷³“Del tiempo”, en *El Diario Ferrolano*, 17/10/1907.

⁵⁷⁴“Matando el tiempo”, co antetítulo de Notas románticas”, en *El Diario Ferrolano*, 02/06/1907.

⁵⁷⁵“Los magos”, en *El Diario Ferrolano*, 06/01/1907.

⁵⁷⁶“¡Oh, jóvenes!”, en *El Diario Ferrolano*, 17/01/1907.

⁵⁷⁷“Agua va”, en *El Diario Ferrolano*, 10/02/1907.

⁵⁷⁸“Esto se acaba”, en *Diario Ferrolano*, 13/02/1907.

moitas veces coa chuva, unha constante en Ferrol.

Lonxe dos temas concretos que aborda noutras etapas profesionais, aquí tende a evadirse, a escapar da realidade, a intentar ver dentro de si a través da literatura. Porque, lembremos, a prensa da época mesturaba todo tipo de xéneros, convivía en harmonía a información coa narrativa. E Wenceslao quere explorar esa faceta, sendo el o obxecto e o suxeito sobre os que escribe, como nun tratado de psicoloxía:

“Yo tengo una especial manera de sentir, y el orgullo de mi individualidad; tengo mi mundo, y siento a veces en mi espíritu la fuerza de toda una multitud interna con su vocerío, con su inconsciencia, con su ímpetu”⁵⁷⁹.

Estamos ante un Fernández Flórez moi espiritual, ao que non estamos acostumbrados. Nada que ver co observador detallista e co humorista con esa pinga de tristura que tan ben o definen. O momento vital é outro, polo que o coruñés trata de adentrarse no comportamento humano e na importancia da alma de cada un:

“(...) el germen estará siempre, oculto o manifiesto, en el alma; el legado es irrenunciable: con él se nace, con él se muere, con él se orienta uno en la vida, siempre será un freno puesto a otros otros sentimientos, siempre será un obstáculo sobre el que hayan de saltar otras ideas opuestas a la que de él dinamen, que intenten hacerse un lugar en el alma. Es la maldición de la humanidad que va saltando de una generación a otra generación, cada vez más sensible, cada vez más violenta, como una pelota, que rodase por los peldaños de una escalera. ¡Quién pudiera penetrar en el alma y analizarla y estudiar los orígenes de sus más íntimos sentimientos!”⁵⁸⁰.

Un ano máis tarde segue na mesma liña, con reflexións nas que mestura concepcións entre filosóficas e poéticas.

“Nuestra alma es como una persona ciega que se colocase ante un espejo, siempre con ansia de verse, siempre ignorante de sí misma”⁵⁸¹.

Entre toda esta literatura romántica e modernista, atopamos pequenas pinceladas que nos recordan o que será o seu estilo xornalístico posterior. É máis, cando fala de *El libro de la vida bohemia*, a obra de Luis Antón del Olmet, o que será un dos seus valedores en Madrid e de quen din que foi o responsable de que o noso autor se mudase á capital, temos por un momento a sensación de que está a describir o seu propio estilo futuro. Así, indica que “Olmet es un cuentista excelente, tiene unas extraordinarias condiciones de observador, y el adjetivo preciso y el concepto oportuno acuden a su pluma sin esfuerzo. Es un ironista admirable”, ao tempo que fala da “observación cierta, de estilo pulcro y fácil”. Certamente a vida dá moitas voltas e vemos que esta forma de contar as cousas que el admira, de momento non a controla. Así e todo, nalgunhas crónicas descubrimos ao Fernández Flórez ulterior. Por exemplo, non dubida en abrir ao lector os ollos, cunha ironía máis que evidente, neste caso sobre o baleiro das estatísticas en moitas cuestións:

“¿Amais las estadísticas?... Yo tengo una fuerte pasión por ellas; pocas cosas hay en este mundo que me hayan servido ratos de más ameno pasar. Los adelantos de esa ciencia (porque es ciencia) han creado una nueva variedad de necios, que distraen a los

⁵⁷⁹“La chusma vil”, en *Diario Ferrolano*, 26/02/1907.

⁵⁸⁰ “El mayor bien”, en *Diario Ferrolano*, 20/12/1906.

⁵⁸¹“Del alma”, en *Diario Ferrolano*, 22/09/1907.

hombres sesudos con la exhibición continua de la exhibición de su trabajo estéril”⁵⁸².

Noutra crónica publicada a véspera de Nadal, despois de amosar un certo desdén cara aqueles que madrugan, mostra a súa indignación porque non lle tocou o Gordo da lotaría:

“¡En Alicante, en Alicante!... ¿Qué diablos harán en Alicante con seis millones de pesetas?... ¡Unos señores que se pasan la vida haciendo turrón!”⁵⁸³.

Aborda con humor e desenfado temas que serán froito de grandes crónicas, como o dos touros:

“(...) me aburrí viendo a un torero-dandy agujerar becerros por cien sitios”⁵⁸⁴.

Aquí si que estamos ante un Wenceslao menos intimista, que busca os pequenos detalles para rir de todo e de todos. Leva ata a esaxeración cousas nas que non parabamos a pensar. Detense na forma de actuar e de pensar da xente para ver con outros ollos a realidade. Nestes exemplos non pode faltar a súa opinión sobre a tuna. Fernández Flórez non ten medo de dicir cales son as súas ideas, nunha sociedade que considera moderna. Un artigo que podería levar perfectamente a súa sinatura dúas décadas máis tarde:

“(...) decidme después si no es enimentemente ridículo eso de que una colección de amables jóvenes estudiantes se disfrazen con el consabido calzón corto y la gola y el bicornio y el zapato de hebillas y vayan por esos mundos de Dios con la pretensión de hacer algo transcendental. (...) dos señores escolares que tocan panderetas, imitan, sobre el escenario al hombre de goma de todos los circos”⁵⁸⁵.

Non o fai, certamente, coa sutileza ou a finura doutras das súas crónicas, pero xa albiscamos a súa liña futura. Como tamén é identificable noutra na que se sorprende ante a noticia dun director de orquestra que vai realizar trucos de maxia durante o espectáculo. De novo, dunha noticia que le noutro medio elabora un simpático artigo no que se fai preguntas, realiza hipérboles e incluso nos dá a sensación de que estamos ante algo que non saberíamos ben se definir como surrealista ou cunha certa compoñente de realismo máximo:

“Yo me devano en conjeturas: ¿escamoteará un sol? ¿hará aparecer la voz en la garganta del primer actor, que es casi mudo? ¿le sacará al empresario una peseta del bolsillo?”⁵⁸⁶.

Noutra orde de cousas, mostra unha especial predilección polos artistas galegos. En relación á creación dunha biblioteca de autores galegos, fala da admiración que sente por Valle-Inclán. Cualifícao como “el genial pontevedrés, el portentoso escritor renovador de nuestro lenguaje, es el primer estilista nacional, es una figura para la que son estrechos los límites de nuestra España”, ao tempo que aclara que se trata de “el maestro de nuestra juventud, el que descubrió el alma literaria de Galicia”. Ao tempo, fala tamén marabillas dunha das nosas grandes poetisas:

⁵⁸² “En alza”, en *Diario Ferrolano*, 09/12/1906.

⁵⁸³ “Y no tocó”, en *Diario Ferrolano*, 23/12/1906.

⁵⁸⁴ “Desahogos”, en *Diario Ferrolano*, 15/08/1907.

⁵⁸⁵ “Tunantadas”, en *Diario Ferrolano*, 15/02/1907.

⁵⁸⁶ “Artes mágicas”, en *Diario Ferrolano*, 06/12/1906.

“Él es, con Rosalía de Castro, el único que supo llegar al corazón de Galicia, y con esencia de él escribir. Rosalía nos dijo como pensaba el alma gallega. Valle-Inclán nos cuenta lo que dicen los paisajes gallegos, la bruja que tose en una tarde de lluvia, cobijada en una puerta, las piedras grises de los pazos, los lobos hambrientos, las hilanderas...”⁵⁸⁷.

É curioso ver como anos despois a súa opinión do autor de *Luces de Bohemia* muda a peor, segundo comenta o estudoso Bocelo. Todo foi a raíz dun faladoiro de café (a partir dese momento dise que o coruñés non acudirá a ningún outro), no que Baroja opinaba que certo telón dun escenario de teatro tiña que ter a mesma cor do langostino. Escoitando isto Valle-Inclán, respondeu: “Zi señor, pero de langostino japonéz”.

No tocante á política nesta época, aínda que dirixe un medio conservador, con editoriais e artigos de dereitas, de cando en vez racha co agardado e amosa o seu rexeitamento ao centralismo administrativo e político. É unha opinión que veremos que se repite máis adiante e que, co tempo, poucos asociarán a Fernández Flórez. Durante moitos anos, defenderá unha postura rexamente galeguista, a defensa dos intereses particulares fronte a unha situación de explotación e de necesidade, na que os organismos centrais marxinan e esquecen a Galicia. Neste artigo, que asina directamente como W. (non se esconde), estoupa ao coñecer a noticia de que o xornal *El País* insulta co cualificativo de “gallego”. Estamos ante un Wenceslao moi combativo que, ademais, difunde o mesmo artigo en *La Defensa* (onde está colaborando):

“Nada hemos conseguido con nuestros procedimiento de mansa pasividad: en la vida de los pueblos la imitación de Cristo es un imposible: los pueblos que ponen la otra mejilla se condenarán a muerte. ¿Callamos?... nos insultan; nuestro nombre se toma como un intolerable estima y callamos. (...) Basta ya de humildad, de servilismo, de humillaciones. ¿Hace falta ser separatista?... Pues si no hay otra camino, seamos separatistas, por lo menos hasta lograr nuestro encumbramiento”.

Semellan máis as palabras dun antisistema que as do director dun medio conservador. Observemos que emprega palabras como “separatista”, mesmo suxerindo que para el ese é o camiño. Reivindica unha acción política máis nacionalista e menos pasiva. Así e todo, e a pesar de que anos máis adiante incida nisto, en certa maneira dío coa boca pequena. Poderíase dicir que para el “o fin xustifica os medios”. Considera que hai que sobreactuar, hai que amosarse máis radical, aínda que os seus pensamentos sexan máis moderados. Como sabemos isto? Pois sinxelamente porque fai súas as palabras de Optimio en *La Voz*:

“Galicia no quiere una vida independiente de España ni quizá la quiera nunca. Pero, infundir por ahí un poco de miedo y de angustia, es cosa de magníficos resultados”⁵⁸⁸.

Por que arriscarse a emitir este tipo de opinións nun medio cunha liña editorial moi diferente? Sexa máis ou menos radical, consideramos que Wenceslao si que cría no galeguismo e na necesidade de seguir o camiño doutras rexións, lonxe da política seguida por conservadores e liberais.

En resumo, vemos a un Fernández Flórez que nunha cidade diferente e nun ambiente diferente, fóra do seu círculo de confort e do seu grupo de amizades e compañeiros de traballo habituais sacaba adiante un xornal claramente de dereitas. Pero lonxe da defensa

⁵⁸⁷“Una biblioteca”, en *Diario Ferrolano*, 19/02/1910.

⁵⁸⁸“¿Es preciso?”, co antetítulo de “Galicia en Madrid”. En *Diario Ferrolano*, 06/03/1907.

particular dos intereses do deputado que promoven, non ten medo de cando en vez de expresar certas opinións que, de boas a primeiras, pensaríamos que non se atrevería a lanzar. Iso revela en certa medida unha personalidade independente, máis forte e definida do que se puidera pensar.

Estamos ante un Wenceslao galeguista, que mostra con orgullo o nome do lugar no que naceu e das súas xentes. Mesmo considera que é o momento de quitarnos de enriba certas etiquetas que arrastramos de forma innecesaria:

“Los que esgrimían antes la palabra ‘gallego’ como una injuria, como un epíteto negador de talento, se envuelven hoy en él como en un título de intelectualismo. Nombres de gallegos ilustres en todos los ramos, han abonado el milagro. En literatura, en política, nuestros son los primeros puestos; y en esa España que nace después del mar, en tierras de América, somos nosotros los que ayudamos intensamente a la gigantesca empresa de hacer naciones cultas, fuertes, abiertas a todo progreso y a toda bondad”⁵⁸⁹.

Ao tempo, trata de cultivar a súa faceta literaria. Ten toda a liberdade que quere, porque non deixa de ser un dos máximos responsables da publicación. Escribe do que quere. Pero na maior parte das veces os temas son repetitivos, pouco trascendentes, por non dicir baleiros. Trátase de descrições moi poéticas sobre as rúas, sobre distintos momentos e situacións. Vese que está claramente influído polo Modernismo e tamén polo Romanticismo. E recorre de forma frecuente a referencias cultas nos seus artigos. Fala de D’Anunzio, Hoffman, Flammarión, Jules Bois, Lafontaine, Epicuro ou de Edmondo de Amicis como se fosen coñecidos polos seus lectores, cando hai que ter en conta o nivel cultural e educativo da época.

En todo caso, nalgunha das súas crónicas vemos o que serán os gomos do Fernández Flórez que nos redescubra os pequenos detalles e elementos da realidade cotiá, o que busca o sorriso e ridiculice nos seus escrito a todo e a todos.

6.3. *El Noroeste*.

Estamos diante dun medio conservador, de tendencia maurista. Non obstante, durante os anos nos que escribe Wenceslao (1910-1918), o xornal experimenta distintos momentos. En 1916 Beramendi asegura que facía “profesión de fe regionalista, sincera y honda”, ao tempo que se opoñía á normalización do galego⁵⁹⁰. Na relación de membros das Irmandades da Fala viamos que moitos deles traballan neste xornal. Entre eles José García Acuña, avogado e director de *El Noroeste*, quen en 1918 uníase ao Zentro Regionalista de Rodrigo Sanz⁵⁹¹.

Pero o xornal cambiaría a raíz da viaxe que en novembro de 1917 Cambó realiza a Galicia coa idea de intentar fortalecer o nacionalismo galego, para xuntar forzas co movemento catalán. É por iso que autoriza a Antón Villar Ponte a compra de *El Noroeste*. Antonio Valcárcel, secretario da Cámara de Comercio da Coruña era o encargado das primeiras xestións, pero comezou a actuar pola súa conta sen informar dos resultados.

Ao final adquiriron o medio en xaneiro de 1918, grazas a que os cataláns cren que “pagaba a pena arriscar algo de tempo e diñeiro en axudar a crear un galeguismo político á súa imaxe e semellanza”. De aí a adquisición do xornal, que iniciaba a nova andadura

⁵⁸⁹ *Los escritores gallegos*, 19/02/1910.

⁵⁹⁰ 2007:731.

⁵⁹¹ 2007:718.

baixo a batuta de Antón Villar Ponte, quen deixaba *La Voz de Galicia*. O custo da operación foi 160.000 pesetas, segundo o *Diario de Galicia* de Santiago. Como consecuencia directa, apareceu *El Orzán*, conservador e antirrexionalista, “que funcionará comoa mesma redacción que tiña previamente El Noroeste”⁵⁹². Alí tamén se mudaría Fernández Flórez en marzo de 1918.

En agosto de 1918 Villar Ponte dimitiría como director e pouco antes Peña Novo era despedido da redacción. En 1919 a Irmandade da Fala da Coruña intenta recuperar *El Noroeste*, pero non teñen cartos suficientes e a cousa non calla.

Neste apartado non imos analizar tantos anos, pero si que nos imos deter na súa produción dende o primeiro día de 1914 ata o 23 de maio de 1916. Quixemos coller uns meses antes da súa marcha á capital de España, para ver que publicaba aquí e que tipo de artigos lanzaba dende Madrid. A partida a esta nova cidade foi noticia de portada no medio:

“Nuestro entrañable compañero Wenceslao Fernández Flórez, que tan brillantes campañas ha hecho a nuestro lado y tan estimado supo hacer, aquí y fuera e aquí, su prestigiosa firma, sale hoy para Madrid.

Llamado en las más halagüeñas condiciones por un periódico de la Corte, Flórez va a proseguir allá, en la amplia esfera que sus admirables facultades literarias merecen, la carrera a que le impulsaron la vocación o el destino. Seguros estamos de que la vida madrileña, donde tantos fracasan, habrá de reservarle el lugar señaladísimo que cuadra a su talento, su dominio de los secretos profesionales y su íntegra rectitud de corazón.

Su marcha no puede menos de alegrarnos por lo que tiene de ascenso para el periodista provinciano trastocarse en cortesano y por la convicción que abrigamos que solo allá, donde se hacen y se deshacen nombres, pueden las carreras periodísticas ser brillantes y efectivas, en vez de ser la oscura y sorda consunción de una vida sobre las cuartillas. Pero nos entristece profundamente de un modo egoísta, al hacernos perder la diaria convivencia con un compañero tan excelente y tan querido.

Fernández Flórez, que sigue formando parte principalísima de la redacción de EL NOROESTE, colaborará diariamente con nosotros desde Madrid.

Inútil será que digamos cuantas prosperidades y alegrías en su nueva vida le deseamos al despedirle”⁵⁹³.

Como se indicaba no punto 3.5, non está claro se o cambio de aires está motivado por un traslado na Dirección Xeral de Aduanas ou se foi chamado por un xornal. O que si está claro é que ten distintos traballos en paralelo. Ademais, Fernández Flórez nunca foi pluma dun único medio, senón que tivo múltiples e diversas colaboracións. O emprego na Administración Pública daquela non estaba moi ben pagado e ter colaboracións seguras con distintas publicacións era unha forma de poder tirar adiante.

Xusto uns días antes de cambiar de cidade e de traballo, publica nunha crónica a necesidade de intentar facer cousas, de ser valente e arriscarse:

“Vale más no ser nada que ser un poco. El que es un poco, vacila y teme dar un paso por miedo a pasar a ser nada. El que nada es, se torna audaz porque sabe que no

⁵⁹² 2007:454.

⁵⁹³ “Fernández Flórez”. 17/02/1914.

puede perder un ápice en lo que tiene”⁵⁹⁴.

Sinalar que o título de “Impresiones de un hombre de buena fe” que tanto se relacionan cos seus artigos no diario *ABC* foi realmente unha fórmula que Wenceslao acuñou moito tempo antes. Neste xornal coruñés atopamos xa un par de artigos que levaban por título “Impresiones”, das que xa antes vimos algún exemplo no *Diario ferrolano*. É unha palabra que define moi ben o que quería amosar, que impresión lle causa algo ou alguén, tratar de transmitir o que ve, dun xeito directo, próximo, pero cunha visión distinta e, a poder ser, sorprendente. Estamos nos os primeiros pasos dun estilo único, que vai explotar con moito maior éxito e difusión máis adiante.

Volvendo ás primeiras crónicas do ano 1914, aínda en Galicia, comeza falando do ano que está por chegar e aborda a idea da morte. Comenta que o ser humano non pode enfrontarse a ela, di que quere ser recordado e por iso desexa unha estatua, unha fonte ou unha placa que o lembre:

“Cada año que pasa nos acerca más a ella, y, en el que cultiva una práctica supersticiosa, en el que entenebrece su espíritu con el alcohol, no hay esperanza ni alegría por el recién llegado. Hay una cobardía instintiva y latente porque de una manera aguda, notoria, se ha advertido una vejez acrecentada”⁵⁹⁵.

Esta idea achéganos moito a ese Wenceslao que non quere facer pública a súa idade, que semella querer resistirse ao tempo, a que os anos lle poñan a etiqueta de vello ou vaian correndo as follas do seu almanaque vital. É un tema xa abordado en Ferrol e que semella que o obsesiona. De feito, un mes despois volverá tratalo, botando man de tópicos como que por riba da morte está o amor:

“El mejor tratamiento para la vida es no pensar en ella. La vida, como la felicidad, no debe sentirse ni meditarse. En cuanto se advierte, comienza a ser amarga”⁵⁹⁶.

Este é outro dos seus “mantras”, dando a entender que sofre unha gran desilusión sentimental, o que provoca que non crea neste sentimento:

“(...) el amor es, sencillamente, una sugestión enfermiza, que tan solo sufren las gentes de instintos degenerados por la civilización. (...) esperamos la hora de ese amor que todo lo endulza, que todo lo alegra; y ese amor no llega jamás, sino, a lo sumo, su sombra fría y pálida”⁵⁹⁷.

6.3.1. Visión política e Galicia.

Tiña Wenceslao 30 anos recién cumpridos. A nivel vital vemos que a súa escrita continúa a ter trazos modernistas, ten un punto de vista escuro e crítico. Algo que casa moi ben coa súa actitude política, emocionalmente apaixonada, pero confusa.

Dito isto, Fernández Flórez defenderá sobre todo nos seus escritos en *El Noroeste* a necesidade de fortalecer Galicia. Escribe para un medio galego e é moi sensible a toda a realidade que coñece, aos problemas existentes na comunidade. Terá posicións moi claras e definidas de como conseguir maior atención e resultados para a rexión, na liña

⁵⁹⁴ “El negocio del robo”. 15/02/1914.

⁵⁹⁵ “Del año nuevo”. 01/01/1914.

⁵⁹⁶ “La obsesión de morir”. 18/01/1914.

⁵⁹⁷ “La eterna mentira”. 18/04/1915.

do que vimos na súa etapa ferrolá. O seu punto de vista é claramente descentralizador, federalista e moi galeguista.

O noso xornalista di sentir admiración polos cataláns, dos que, na súa opinión, deberíamos tomar exemplo en Galicia. Explica que na nosa comunidade nos impoñen os deputados “cuneros”, pero alí non os admiten. Aquí temos que emigrar, mentres alí medran as industrias. Se os tomáramos como referencia, mellor nos iría, algo que entronca coas opinións analizadas en *La Defensa* e *Diario ferrolano*. Vexamos algúns textos de cinco artigos diferentes:

“Frente a esos hombres rectilíneos, agrupados cordialmente en torno a un ideal, al amor a su tierra, estos políticos centralistas, enclenques, corroidos por otras ambiciones bien distintas, acaban siempre por sucumbir, naturalmente”⁵⁹⁸.

“¡Cuánto tenemos que aprender de Cataluña!... Si queremos hacer patria, hemos primero de tratar de hacer una Cataluña de cada región del viejo suelo hispano”⁵⁹⁹.

“Son catalanes sobre todo y antes que nada. (...) Lo esencial, lo fundamental para ellos es Cataluña. (...) Y no solo no se hace así [imitalos], sino que en casi toda España se odia a Cataluña, sin comprender que la salvación de la nación entera está en que todas las regiones hiciesen lo que ella”⁶⁰⁰.

“Cataluña no se deja seducir por un halago. Cataluña sabe recibir lo que le dan los Poderes con un gesto digno de quien toma lo que merece, no con el servilismo de las demás regiones que por una humilde carretera, acostumbradas a mendigar, gastan en cohetes y en telegramas de gratitud tanto como la carretera vale, como si no tuviesen derecho a ella. Sobre todas estas miserias, la conducta de Cataluña es lo único francamente ejemplar y digno en la política española”⁶⁰¹.

Fala tamén da cuestión do nacionalismo centralista fronte ao noutros ámbitos como o da cultura. Explicaba que non había só unha forma de facer as cousas, senón varias, que era o que proporciona riqueza:

“Preciso es convencerse que lo típico no reside en lo nacional, sino en las partes que lo integran. El nacionalismo en literatura, en música, en el arte, en fin, es lo que ha de venir a renovar y a dar vigor a nuestros cansados procedimientos”⁶⁰².

Achegamos outros exemplos nos que avogaba por un estado máis descentralizado, no que se permitira que cada zona desenvolvera a súa propia personalidade e diferenzas:

“(...) el único remedio para España está en que se acentúe y se fomente el regionalismo, está que en nuestros gobernantes no se den cuenta de que España no es una sola nación, sino un conjunto de nacionalidades con caracteres, necesidades, bien distintas, que no pueden ser tratadas por una sola fórmula”⁶⁰³.

“(...) los espíritus parecen irse orientando en un sentido regionalista, de retorno a la supremacía de las regiones, pero todas por igual, con puestos a la misma altura en la mesa del consejo y también en la mesa de los presupuestos. Sólo de ahí podemos esperar,

⁵⁹⁸ “La conjura”. 08/12/1914.

⁵⁹⁹ “Hagamos región”. 22/01/1915.

⁶⁰⁰ “Los emancipados”. 16/02/1916.

⁶⁰¹ “Los depósitos francos y el Gobierno”. 17/02/1916.

⁶⁰² “Mirentxu”. 11/05/1915.

⁶⁰³ “Los hermanos siameses”. 27/08/1915.

si aún es tiempo, la salvación de España”⁶⁰⁴.

Fernández Flórez mesmo se preguntou que acontecería se en Galicia fósomos máis violentos. Cuestionouse se nos farían máis caso, como sucedía en Cataluña ou no País Vasco. E solicitaba acabar con certas inxustizas históricas:

“Desde luego, nosotros afirmamos que es preciso que en Galicia se aviven las ideas regionalistas. (...) Dejemos a un lado avasallamientos y humildades; fortifiquémonos en la devoción de nuestros lares, en la fe en ese imperecedero vigor de Galicia, que es uno de los trozos más ricos de España, y tengamos la altivez de nuestra propia valía. Exijamos, en vez de pedir. Y veremos como entonces cambia el deplorable aspecto de nuestro abandono”⁶⁰⁵.

“(…) [Galicia] sometida al centralismo en su más legítima y repugnante representación caciquil. Véase lo que hemos ido ganando nosotros con nuestra humillante quietud resignada”⁶⁰⁶.

Hai dúas Españas: a do norte e a do sur. O país está controlado polo sur e iso prexudica o futuro. No norte está a fortaleza e o camiño a seguir:

“Más sanos, más fuertes, más modernos de espíritu, desligados de la clásica manera española, funesta para la nación, gallegos y asturianos y vascos y catalanes son hoy la única esperanza que queda para el país. (...) A nosotros los gallegos nos queda el remordimiento de no haber sabido vigorizar nuestro regionalismo, de haber dejado evaporar, como en un frasco abierto, la esencia de nuestro espíritu”⁶⁰⁷.

Sinalaba que todo pasaba por Madrid, por centralizar, cando realmente habería que “federar”. O seguinte artigo amósanos ben ás claras o xeito de pensar Wenceslao naquel momento, insistindo en que a salvación pasa por unha figura que aúne os galegos contra os gobernantes do Estado:

“(…) la podredumbre de los partidos centralistas engendra cada vez más gusanos. (...) no se rige para España, sino para Madrid; importa tan solo la prensa de Madrid, el político de Madrid, la opinión de Madrid. (...) se atenta contra los idiomas regionales. (...) afortunadamente, las viejas ideas nacionalidades españolas, pisoteadas por el centralismo, poseían un vigor tal que los siglos que transcurrieron y los esfuerzos realizados a porfía para diluirlas, no han conseguido extinguir por completo su espíritu. En Cataluña y en las Vascongadas el afán descentralizador ha existido siempre, de una manera más o menos expresa. Ahora, en el fuerte Aragón y hasta en la indolente Andalucía, surgieron chispazos regionalistas. Las condiciones características que determinan a Galicia y a Asturias hacen fácil que puedan prender en ellas la llama del entusiasmo. Es preciso, tan sólo, un paladín”⁶⁰⁸.

Por todo iso, continúa Wenceslao, algún día triunfará o rexionalismo. Só el pode suprimir “el ahogo en que están las energías de las distintas razas que conviven en España, dejándolas orientar hacia sus fines y según sus tendencias naturales”:

“(…) él podrá incluso realizar su sueño de unión ibérica, que de otra suerte continuará siempre siendo un sueño... Los golpes en el parche patriotero no arredrarán a

⁶⁰⁴ “Un puñado de verdades”. 02/12/1915.

⁶⁰⁵ “Males de humildad”. 10/09/1915.

⁶⁰⁶ “Grajea”. 07/10/1915.

⁶⁰⁷ “Los hombres del Norte”. 14/09/1915.

⁶⁰⁸ “La doctrina de la salvación”. 02/05/1916.

nadie. Porque nadie habla de disolver, sino al contrario, de federar. Hermanos somos así y hermanos seguiríamos siendo luego, pero sin exhibiciones, dentro de una mayor y legítima libertad”⁶⁰⁹.

Para profundizar neste tema, botou man do que acontecía en Irlanda, con quen se sentía moi identificado. Moito máis que cos españois doutras rexións:

“El viejo ideal nacionalista de Irlanda siempre nos ha sido simpático, como deben ser todos los ideales de esta naturaleza. Nada hay más legítimo que el ansia de sacudir dominaciones, por disimuladas que sean, y que los hombres de cada raza se agrupen sin que otros les pongan riendas para sujetarlos. (...) Aún hay, para nosotros los gallegos, una razón más en favor de los irlandeses y es la comunidad de nuestros orígenes célticos. Más hermano nuestro es un irlandés o un bretón que un gaditano”⁶¹⁰.

Explica o que pasa en Irlanda e remata dicindo que “Irlanda padece un trato desigual, vejatorio, que autoriza y justifica todas las violencias de rebelión que presenciamos y las que presenciaremos aún, como la autonomía no sea prontamente otorgada”. Fernández Flórez di comprender que se actúe con violencia e coa forza ante tipo de situacións que, obviamente, extrapola a Galicia.

Non se diría, despois de ler estes escritos, que estamos antes o conservador que moitos autores nos presentaron sen ter en conta toda a súa etapa vital e profesional. Ao contrario, se nos quedásemos coma moitos con só uns anos da súa vida, diríamos que estamos diante dun home ideoloxicamente de esquerdas e moi radicalizado. Iso si, mesturaba conceptos como rexionalismo, galeguismo e federalismo. No fondo, non facía outra cousa que sacar a relucir o debate que existe neses momentos sobre o camiño a seguir a nivel político e no que interveñen moitos dos nomes do referencia da época. No caso de Wenceslao, faise eco deles, non tanto porque crera profundamente nesas ideas, en canto que compartía o punto de partida: en Galicia había un problema e necesistábase solucionalo. As ideas de sempre non era a solución. Así que era preciso trazar un camiño alternativo, desenvolver un plan, unha serie de accións para que se tivera en conta a voz dos galegos, totalmente esquecida polo Goberno central.

Non ten clara, ao noso ver, a diferenza entre as distintas fórmulas das que falaba:

“(...) nosotros no entendemos que el españolismo esté reñido con el regionalismo. Nosotros creemos, por el contrario, que el único remedio para España está en que se acentúe y se fomente el regionalismo, está que en nuestros gobernantes no se den cuenta de que España no es una sola nación, sino un conjunto de nacionalidades con caracteres, necesidades, bien distintas, que no pueden ser tratadas por una sola fórmula. (...) ¿qué es nuestro régimen actual sino la hegemonía de una región sobre las otras?”⁶¹¹.

Vexamos o que indica dous anos despois noutra publicación:

“No dejemos de ser españoles, pero seamos, fervientemente, con el alma, con el cuerpo, con el cerebro y con el corazón, regionalistas”. (...) No separatismo pero un regionalismo definido, deslindado, serio, cordial, como el de Vasconia, como el de Cataluña –lo más fuerte de España- eso hace falta para la salvación colectiva”. (...) yo

⁶⁰⁹ “La doctrina de la salvación”. 02/05/1916.

⁶¹⁰ “La esclavitud irlandesa”. 03/05/1916.

⁶¹¹ “Los hermanos siameses”, 27/08/1915.

soy, más que regionalista, un entusiasta del nacionalismo gallego”⁶¹².

Hai que ter en conta o indicado no punto 5 deste traballo, que Fernández Flórez formaba parte das Irmandades da Fala e do consello da redacción de Nós. Vimos como se declaraba abertamente nacionalista dende as páxinas de *A Nosa Terra* e como falaba con envexa de Cataluña, ao tempo que desexaba seguir os seus pasos en *Diario ferrolano*. Alicia Longueira conclúe que a defensa destas ideas son unha referencia clara non só nestes medios, senón tamén en *Tierra Gallega*, *El Liberal* ou *El Orzán*.

Deste xeito, considera que o coruñés “respaldará el ideario nacionalista desde una perspectiva culturalista, no separatista, más próximo a la línea marcada por Vicente Risco, líder del grupo orensano, que a la del líder coruñés Lois Peña Novo, cuya principal estrategia se basa en la acción política en primer lugar, y después en la cultural”⁶¹³. Non estamos de acordo con esta última afirmación. En primeiro lugar porque entendemos que tivo que coñecer a Peña Novo, ben en *El Noroeste* ou ben nalgún dos encontros das Irmandades da Fala. Despois porque Fernández Flórez reproduce algúns dos seus pensamentos: analoxía étnica con Irlanda e por afinidade política con Cataluña e o País Vasco e autonomía integral de Galicia, converténdose en estado dentro dunha República Federal (isto non tan claramente, pero si saca estes conceptos). Un punto no que non coinciden é na integración con Portugal, pero si que vimos que a nivel lingüístico Fernández Flórez era partidario de coller do portugués a terminoloxía culta e científica.

Por outra banda, os artigos de Wenceslao, dende o noso parecer, non eran culturalistas, senón totalmente políticos. As cuestións culturais son secundarias, pois centrábase nos problemas económicos e pedía presionar xunto con Cataluña e o País Vasco, ou ben incluso tirar da violencia para facer forza e conseguir maior atención a nivel orzamentario e de proxectos. Para el o fundamental era saír do subdesenvolvemento ao que estaba sometido Galicia, que se vivía naquela época. Non cremos en ningún caso que fora un separatista, pero si que critica o centralismo económico e político, pide establecer solucións dende cada comunidade (de aí que chegue a falar de nacionalismo e de federalismo) e rachar coa dinámica político que levou a situación na que estaba sumida Galicia.

Noutra orde de cousas, cada vez que ten ocasión, o coruñés louva os galegos que por unha ou outra razón están en Madrid. É o caso do político conservador González Besada. Xa vimos como en *La Defensa* o trataba moi ben. Aquí acontece o mesmo. Nunha das súas crónicas, comentaba que foi votado para a presidencia da Cámara. Wenceslao expresaba a súa admiración por el, comentando que era dos poucos políticos galegos que se preocupaban pola nosa rexión:

“(...) espíritu moderno, culto, verdaderamente democrático, con esa democracia sin alharacas nin gritos, consistente. (...) hombre innegablemente superior. (...) paladín de las causas justas”⁶¹⁴.

“(...) pocas figuras, en los actuales momentos políticos de España, presentan esta austeridad, este solemne reposo espiritual, esta confortadora consciencia. (...) Cuando el Sr. Besada sea presidente del Consejo, gobernará a España un político sincero y esclavo del bien nacional, con pródidas soluciones que aplicar inmediatamente, dispuesto al sacrificio, con toda esa fuerza interior que da la firmeza de un ideal honrado,

⁶¹²“Toxos e Flores”, en *El Orzán*, 15/06/1918.

⁶¹³ 2014:156.

⁶¹⁴ “El señor presidente”. 07/04/1914.

a cuyo servicio hay un preclaro talento”⁶¹⁵.

Tal e como vimos na súa biografía, o coruñés frecuentaba en Madrid con galegos. Séntese identificado con eles, permítelle non perder o contacto coa súa terra e, por riba de todo, ese amor a Galicia que ten tamén o manifesta na súa xente, independentemente da súa postura política. É unha sorte de embaixador galego que manifestará aos catro ventos as bondades do noso. No Arquivos do RAG puidemos incluso atopar unha carta de González Besada ao noso xornalista. Dá a sensación de que tiñan unha relación estreita, en canto que lle fai un agasallo. O contido do documento non ten gran valor, pero si serve para demostrar que mantiñan contacto:

“Mi querido amigo,

Acabo de leer la ingeniosa y amable reseña, que con ocasión de la conferencia, que tuvo el honor de replicar en la academia de Jurisprudencia, publica usted en “ABC”. Y tengo el gusto de enviarle un elefante de los más alegres que figuran en la colección.

Los amuletos no tienen en la actualidad la virtud sobrenatural que la superstición les atribuía de dejar todo daño o peligro, son simplemente símbolos o más bien indicaciones sobre la conveniencia de no perseverar en el imperdonable escepticismo y enervante desaliento que caracteriza la vida moderna.

No me juzgo muy necesitado de tales estímulo y por eso creo que mi quebrante de la gratitud debida a los donantes de tan copiosa colección puedo colocar con oportunidad algunos ejemplares.

Los elefantes (rememoran¿?) la fuerza, y aún se les atribuye, acaso por referencia de alguno, que poseen la singularidad de oír (...)”⁶¹⁶.

González Besada foi membro da Real Academia Española e compartía co noso autor certos referentes. No discurso de ingreso na RAE, o de Tui incluso se centrou na muller galega e en Rosalía de Castro. A poetisa será alguén a quen admire moito Fernández Flórez. Nunha das súas crónicas, relativa a unha iniciativa para facerlle unha estatua na súa memoria, Wenceslao amósase en contra de gastar un céntimo neste tema e pedía que se fixera algo acorde á insigne escritora, non algo sen máis⁶¹⁷.

Durante a súa estancia en Madrid coñeceu a morte do autor e catedrático de literatura galaico-portuguesa Víctor Said Armesto. É unha figura hoxe moi esquecida, pero era un dos intelectuais máis importantes daquel momento. Tanto que Fernández Flórez o comparaba directamente con Menéndez Pelayo:

“Asombraba que aquel cuerpecillo de débil apariencia, todo él un puñado de nervios, guardase un tan privilegiado cerebro. Galicia tardará mucho tiempo en producir un hombre de una complejidad intelectual y de un tan profunda sabiduría como el que acaba de morir”⁶¹⁸.

Vese que hai moi boa relación entre a intelectualidade galega na capital. Ademais, o noso autor, aínda que non coñeza a algún dos seus veciños, móstrase convencido de que van ter futuro. Así foi no caso do escultor Francisco Asorey, de quen aseguraba que “creo

⁶¹⁵ “Hablando con Besada”. 10/05/1915.

⁶¹⁶ Arquivo da Real Academia Galega. 12/05/1917.

⁶¹⁷ “El Madrid de un provinciano”. 05/04/1914.

⁶¹⁸ “Said Armesto”. 21/07/1914.

que se abrirá camino y que impondrá sus obras”⁶¹⁹.

Unhas liñas atrás Fernández Flórez dividía España en zona norte e zona sur. Aquí incluso fala de razas dentro do país (unha palabra, “Raza”, que tamén viamos no manifesto de *As Roladas*). Unha das destacadas era a nosa:

“Muchas veces he hablado de la enorme superioridad de la raza gallega y de su extraordinaria facilidad de acomodación que le permite descollar en todos los órdenes de cosas”⁶²⁰.

Un deses grandes representantes da “raza” sería Castelao. Así, nunha visita que o debuxante realiza a Madrid para realizar unhas oposicións ao Corpo de Estatística, pono como referencia:

“Si alguna vez quisiese hacer una estatua que simbolizase en lo moral y aún en lo físico las características de la raza gallega, habría que poner en mármol o en bronce estos pómulos notorios, este mentón cuadrado, estos azules ojos de Castelao que parecen llenos de ingenuidad y que verdaderamente están llenos de malicia”⁶²¹.

Continuando coas constantes referencias galegas, un dos temas curiosos que abordou foi a estrea da ópera Maruxa. Non obstante, de galega ten pouco, porque “ni allí se había inspirado nadie en Galicia, ni había ambiente gallego, ni nada nos recordaba aparte el título y los trajes y algunas notas de gaita, la idealidad de nuestra tierra”. Rematou dicindo que era preciso facer “una verdadera ópera gallega”, que sería un éxito en todo o mundo⁶²². Como dato, indicar que o día da estrea segundo distintas referencias o seu autor foi aclamado polo público e a obra chegou a representarse en Italia e Nova York.

6.3.2. As Cortes.

Hai que lembrar que as crónicas parlamentarias de Fernández Flórez non comezan no *ABC*, senón en *El Noroeste*. No medio coruñés é onde chega por primeira vez ao Congreso, explicando que se van constituír as Cortes e que un dos seus labores máis urxentes debería ser cumprir as leis que se aprobaron⁶²³.

Aquí é onde cultiva o seu peculiar estilo, onde entra en contacto cos deputados, cos debates e cos proxectos e ideas políticas que tanto custa botar a andar. Wenceslao aborda inicialmente estas crónicas cun ton máis serio, falando de cuestións como as dietas dos deputados, que molestan moito os cidadáns. Wenceslao opina que moitos están aí para medrar e lucrase. Hai moitos políticos que están no Congreso sen merecelo, xa que existe moita mediocridade. De todos os xeitos, antes que as dietas, habería que preocuparse de ofrecerlle cultura, consciencia e liberdade ao pobo, redimíndoo dos caciques⁶²⁴.

Como oradores gaba a Salvatella, o xefe da conxunción republicano-socialista⁶²⁵. Pero tamén afirma que Maura e Lerroux son os que mellor falan. Do primeiro admira a

⁶¹⁹ “Una estatua”. 21/04/1915.

⁶²⁰ “El hombre de las bolitas”. 17/10/1915.

⁶²¹ “Castelao se examina”. 25/11/1915.

⁶²² “Maruxa”. 02/06/1914.

⁶²³ “¡Que va a empezar!”. 03/04/1914.

⁶²⁴ “Las dietas”. 26/05/1914.

⁶²⁵ “Notas del debate”. 10/06/1914.

súa rectitude e austeridade. Mentres que do republicano afirma que tiña “excelentes condiciones para poder gobernar”, ao tempo que na Cámara tiña “guante blanco, suavidad, hasta gubernamentalismo”.

Non obstante, mudará moito a súa opinión do político nacido en Córdoba unha vez que se amose partidario de que España se posicione na I Guerra Mundial. Comenta que a xente viu que era capaz de levar o país a “una hecatombe con tal de lograr ventajas personales” e que foi “víctima de su codicia”. Nun momento dado, nunha manifestación a prol da neutralidade da guerra, chéganse a escoitar varios “mueras” en referencia a Lerroux. O xornalista coruñés afirma que “están perfectamente justificados” porque “no hay miedo de que lleguen a ser una realidad. A Lerroux no lo mata nadie”⁶²⁶.

De Maura tamén afirma que é un político dos de toda a vida, e que sería necesario acabar con todo e volver comezar de cero para poder construír algo mellor:

“Maura es la teoría y la práctica gubernamental. Hace falta el guerrillero, el barreno que haga saltar lo existente, en una explosión poderosa, y que, al destruirlo, deje un solar donde volver a edificar nuevamente”⁶²⁷.

Romanones nunca lle gustou e cualifícao de “pequeño” e “viscoso”⁶²⁸. O conde é, con moita diferenza, o político que peor lle cae ao xornalista coruñés. Comentaba del que non é culto nin sabe falar; só di vulgaridades. Era o “símbolo, la reencarnación de la España contemporánea”⁶²⁹ para moitos, en canto que fai o que quere.

Recompilamos algunhas frases que deixan ben ás claras cal era a súa opinión del:

“(…) vulgaridades grotescas, que bastarían para consumir el descrédito de un político, si a Romanones le quedase aún crédito alguno que perder”⁶³⁰.

“El marqués, con su rostro de nipón, con su habla lenta, sin alma, va leyendo copiosos datos”⁶³¹.

“Él hace las leyes y presupuestos y rige y raja a su antojo”⁶³².

“(…) lanzó sus chillidos de vieja histérica o de ratón cogido en la trampa. (...) amo de España. (...) el señor, el amo, el Destino. (...) dueño de los rayos, dispensador de mercedes, ordenador de castigos. El tiene la llave de la despena”⁶³³.

Non ten pelos na lingua nin se corta á hora de definir a moitos do membros das Cortes daquela época. É o caso de La Cierva cando abandona a Maura para, supostamente, montar outro partido novo:

“[es] lo que la inmensa mayoría de los políticos españoles: un abogado codicioso, que se siente envenenado por la inquietud en las lejanías del mando”⁶³⁴.

⁶²⁶ “El capitán araña”. 02/06/1915.

⁶²⁷ “La voz de la cumbre”. 24/04/1915.

⁶²⁸ “El emperador”. 18/06/1914.

⁶²⁹ “La moral reinante”. 11/10/1914.

⁶³⁰ “Para ese viaje”. 26/07/1914.

⁶³¹ “Mesa revuelta” 13/11/1914.

⁶³² “Un posible futuro” 21/11/1914.

⁶³³ “San Juan Bautista Bergamín” 13/12/1914.

⁶³⁴ “Otro primer actor”. 05/05/1916.

Dalgúns socialistas tampouco ten boa imaxe. Así, para Eduardo Barriobero (membro tamén da CNT) ten palabras moi duras. Tanto que afirma que inventou a forma de non ser procesado nunca “por el procedimiento liberalísimo de pegarle un tiro en la cabeza al juez que la haga con él”⁶³⁵.

Dos seus artigos semella extraerse a idea de que admira o socialismo, pero non o que se practica en España nin moito menos aos políticos que están á fronte desta formación. Para mostra, di que confraternizan con Romanones, polo que xa quedan retratados. Do seu líder, Pablo Iglesias, establece que é a imaxe do seu partido no noso país, “inculto, egoísta, sin horizonte”. Curiosamente, afirma que no resto de países, tras a guerra, a xente acudirá en masa ás filas socialistas pola “influencia benéfica” das súas teses. É como se para el existiran dous partidos socialistas diferentes e o español representara a peor cara:

“En cualquier parte menos aquí. (...) Sólo aquí el partido socialista no tiene eficacia ni personalidad. Su labor es constantemente negativa. En España hace falta un partido socialista y no lo hay”⁶³⁶.

“El único remedio para que el socialismo español surja y exista es que no se ahogue en obrerismo exclusivo, es que abra sus puertas al intelectualismo, que piense que no es posible que gente con ambición pero sin cultura, puedan llevarlo al triunfo que merece la regeneradora idea de amor y de bondad en que se asienta”⁶³⁷.

Comenta tamén que o socialismo en España non é máis ca “obrerismo” e que á súa cabeza están “caciques”, polo que hai un “vacío irremediable” en canto que este partido está tocado polos “mismos vicios que cualquier partido político burgués”⁶³⁸.

Dos conservadores sinalan a súa falta de unidade existente e tamén o diferentes que son entre eles, como grupos que non poden chegar a un entendemento:

“Hoy no hay conservadores: hay mauristas, hay besadistas, hay ciervistas, hay datistas... entre grupo y grupo se alzan, más o menos disimuladamente, murallas de rencores”⁶³⁹.

Cando nunha sesión os deputados se amosan despectivos con Unamuno, destituído como rector da Universidade de Salamanca, Fernández Flórez amósase moi molesto. Di que se o botaron foi porque non se deixou mangonear. Non dubida en cualificar de “analfabetos” os políticos españoles cando abuchean a Azorín, o único que defende ao escitor da Xeración do 98. O seu artigo é, sen dúbida, dos máis duros que escribiu nesta etapa e que nos recorda ás últimas crónicas parlamentarias no *ABC*:

“¡A Azorín, el maestro intelectual, el hombre cultísimo, el laborador sesudo, un glorioso prestigio nacional!... Pues sí, a Azorín. La plebe congresil: estos rapazuelos que son diputados porque papá es cacique o por tener un cinismo parapetado tras fardos de monedas; estos viejos duchos en marrullerías politiqueras, pero ayuno de toda cultura, de todo conocimiento, de toda distinción espiritual. (...) ¡Y después aún hay quien hablan del resurgimiento de España! ¡Pero si todo está corrompido en ella! Sólo así se pudo dar el caso increíble de que estos distinguidos analfabetos que constuyen la más grande

⁶³⁵ “Sesión secreta”. 04/12/1914.

⁶³⁶ “El socialismo”. 12/12/1914.

⁶³⁷ “El obrerismo”. 18/02/1915.

⁶³⁸ “El fracaso”. 05/11/1915.

⁶³⁹ “Pantomima política”. 02/07/1915.

proción de la representación nacional se hayan mofado de dos de los pocos españoles que aún honran la patria”⁶⁴⁰.

Independemente do signo político que representen, sabemos que vai tirar moito polos galegos no Congreso. É o caso do conservador Julio Wais, a quen caulifica como “hombre culto y reposado, de juicio sereno, de comprensión rápida, que sigue un camino recto”⁶⁴¹.

De todos os xeitos, aínda que amosa as súas filias e as súas fobias a nivel político, a conclusión á que chega é que en xeral o nivel é “una mala vergüenza y un desastre nacional”⁶⁴². Wenceslao non garda ningunha admiración polos políticos españois. É certo que hai políticos que lle caen ben pero, en liñas xerais, deixa ben ás claras que só acoden ao Parlamento para pasar o tempo e non para traballar polo ben de todos.

Isto entronca directamente con algunhas ideas que veremos máis adiante, nas que semella pedir unha revolución. Fernández Flórez non cre no sistema de partidos, non cre na representación do pobo nas Cortes, xa que os políticos que as habitan non están á altura. Non están preparados nin teñen ideas, segundo o coruñés. Só saben dicir tópicos e buscar a súa gloria, encher a súa vaidade:

“(…) pocas veces habrá sido tan crítica la situación del país, pocas veces la ausencia de hombres de entendimiento fue tan notoria ni tal la depauperación nacional tan evidente. Los partidos se desmoronan; cada ambicioso descontento alza la bandera de su orgullo; multiplícanse los bandos, pero ninguno trae la solución, ni aún se preocupa de ella. Hombres de inteligencia vulgar, maestros en astucias pero huérfanos de orientaciones, se encargan audazmente de gobernar el país”⁶⁴³.

Non se salva ningún segundo indica Fernández Flórez. Se mira para o oposición chega á conclusión de que “no tiene doctrinas, ni programa, ni nada que pueda ser asimilable”. Pola súa banda, os partidos que forman parte do réxime “están quietos, gozando de su sabrosa turno y de lo fácil que es gobernar en España contando con esta indiferencia mortal del pueblo”. No bando republicano non hai bos políticos, porque están en concomitancia cos grupos turnantes. Os partidos monárquicos lévannos ao abismo. E o que perde é o país e a democracia⁶⁴⁴.

Hai unha certa pantomima en todo o que acontece nas Cortes. Os cidadáns teñen a impresión de que todo está ben, pero non é certo:

“Notorio es que el sistema parlamentario tal y como se practica en España, no puede ser eficaz. Las sesiones de Cortes no son ni más ni menos que una exhibición aparatosa que se brinda a la galería, al pueblo que no está bien enterado ni le importa tampoco enterarse de que cuando las cosas se discuten a gritos en el salón, están ya convenidas y resueltas en el Gabinete”⁶⁴⁵.

Semella estar cansado do que acontece alí día tras día. Sempre o mesmo e sen esperanza de que cambie:

⁶⁴⁰ “El pulso nacional” 05/12/1914.

⁶⁴¹ “Un éxito”. 29/01/1915.

⁶⁴² “Río revuelto”. 18/03/1915.

⁶⁴³ “La apertura de Cortes”. 13/05/1916.

⁶⁴⁴ “Los fiscales se van”. 15/06/1916.

⁶⁴⁵ “Tiempo perdido”. 23/05/1916.

“Después de ver durante un par de años como desgastan el rojo terciopelo las posaderas de un buen número de señores sin cultura y hasta sin respetabilidad, uno concluye por perder toda simpatía a estos divanes y por mirarlos con la indiferencia con que los mira un ujier”⁶⁴⁶.

Non obstante, esa indeferenza non é tal, como vimos noutros artigos. A actitude dos políticos importuna e moito ao escritor galego. E vai deixando pinceladas do que será o seu tan coñecido estilo nas “Acotaciones de un oyente”, no que a través das descrições e do humor intenta reflectir o que pasa nas Cortes e como é cada deputado:

“sus discursos [de Felipe Rodés] no son cataratas de palabras, sino sarta de ideas”⁶⁴⁷.

Velaquí outro exemplo, no que fala de Azcárate, un político xa maior, segundo Wenceslao, para seguir co traballo de deputado:

“(…) el ilustre anciano no puede ser ya útil a su patria. La fatiga de los años ha hecho presa en él hace ya tiempo. Sus discursos de ahora no producen más que tristeza”⁶⁴⁸.

E aquí falando do discurso de Augusto Barcia y Trelles. Extrae emocións, sentimentos, relata xestos, pero ponse na pel do político, no que sente, como se o vivise en primeira persoa:

“Ya está en pie el joven orador. Es este el minuto solemne de su vida... Pero él no siente azoramiento ni emoción. Él sabe de antemano que triunfará su oratoria y su postura y su inteligencia y hasta confía en el efecto de sus bigotes arrogantes. Está en pie, tiene una mano oculta en un bolsillo del pantalón y con la otra apunta al banco azul con el índice extendido”⁶⁴⁹.

Como indicamos antes, en moitas das súas liñas pide un cambio profundo do que acontece nas Cortes. Clama practicamente por unha revolución na que o pobo se levante, que acabe cos políticos. Gustaríalle que se comezase dende cero, pero co pobo como líder, aínda que ten claro que non vai acontecer:

“España solo tiene una salvación: la de una fuerte sacudida que la renueve; algo que estirpe y purifique, pero con violencia, con energía. Y eso solo podría hacerlo el pueblo, y el pueblo está imbecilizado o dormido”⁶⁵⁰.

Nunha crónica sobre a destitución de Ángel Urzáiz, Ministro de Facenda, que o noso autor cualifica de defensor dos intereses do pobo, quéixase precisamente de que “no ha habido un clamor de protesta viril, no ha habido una rebelión contra el desafuero, no hemos presenciado acto alguno que revelase que ese pueblo tiene la menor intervención en su propio gobierno”. Polo que ao final en España existen dúas castas: a dos “políticos mangoneadores” e a do “pueblo desgobernado”⁶⁵¹.

Incluso noutro artigo, falando da carestía de produtos básicos e da fame que está

⁶⁴⁶ “Ajedrez políticos”. 12/05/1916.

⁶⁴⁷ “En el vacío”. 20/10/1915.

⁶⁴⁸ “Las elecciones”. 07/04/1916.

⁶⁴⁹ “Cohetes de lucería”. 19/05/1916.

⁶⁵⁰ “La crisis”. 09/12/1915.

⁶⁵¹ “Y el mundo, en tanto...”. 01/03/1916.

a pasar a xente se estraña de que “España entera no haya estallado en un unánime alboroto”⁶⁵².

Non obstante cre que os españois o están a pasar tan mal e sofren tanto, que incluso se alegra cando arde o edificio de xustiza: “¡sabe Dios cuántas crueldades, cuántos errores y cuántas claudicaciones de moral van hechas pavesa!”⁶⁵³.

Sobre as eleccións amósase moi crítico e desencantado. Sinala o problema do bipartidismo, de que os resultados das eleccións sexan sempre os mesmos. Di que todo está decidido de antemán polo Ministerio de Gobernación e que dá igual que saia un republicano que un candidato ministerial. Explica os pucheirazos que se deron, comenta a xente que se meteu no cárcere e os colexios pechados. Iso por non falar da compra de votos. É todo tan corrupto que resalta o caso dunha localidade onde, ao saberse que non ía haber compra de votos porque o candidato se presentaba por outro lado, as mulleres se amotinaron e romperon as furnas e a documentación, xa que nada bo terían as eleccións. Di que se podería facer como unha poxa: o que máis pague gaña, e os cartos a xente debería de investilos na comunidade, porque o político está claro que non o fará⁶⁵⁴.

6.3.3. Ideas progresistas e de esquerdas.

Unha das cuestións que máis definen o escritor é o seu carácter antibelicista, a pesar de que en ocasións semellaba un revolucionario que xustificaba a violencia:

“...los hombres se dejan llevar a matar y a ser muertos”⁶⁵⁵.

“...la guerra es salvaje. (...) En cuanto razonemos la crueldad y la sometamos a preceptos y normas y tratados, será más indisculpable y más inexplicable”⁶⁵⁶.

Non é habitual que alguén se posicione tan abertamente en contra do servizo militar, cando era algo obrigatorio, pero el si que o fixo:

“(...) la ley más absurda y menos democrática que puede existir. El ideal sería la supresión de milicias”⁶⁵⁷.

“¿Por qué forzar a un hombre que nació para el estudio o para labrar la tierra o, sencillamente, para ser un buen padre de familia, a coger un fusil y estar dispuesto a matar o morir?”⁶⁵⁸.

A nivel económico, vemos como incluso destacou certos proxectos e ideas moi de esquerdas. Velaí o artigo no que expón o caso dunha empresa comunista de vidros. Estaba abandonada e uns obreiro alugárona ao Rei, con moi bo resultado:

“La fábrica es un pequeño pueblo en el que hay, fraternalmente reunidos, atados por la misma aspiración del trabajo y de sus intereses comunes españoles, franceses e italianos. (...) Es una realización de ese justo ideal de que cada uno perciba íntegramente

⁶⁵² “El fruto de una política”. 10/03/1916.

⁶⁵³ “La Justicia sin casa”. 07/05/1915.

⁶⁵⁴ “Alrededor de las elecciones”. 12/04/1916.

⁶⁵⁵ “Girones de tragedia”. 04/11/1914.

⁶⁵⁶ “Paradojas”. 18/06/1915.

⁶⁵⁷ “Pequeños comentarios”. 20/10/1915.

⁶⁵⁸ “Crónica negra”. 03/03/1915.

y honradamente el producto de su propio trabajo”⁶⁵⁹.

Dende o punto de vista social criticou as voces que pedían aumentar a natalidade en España. Reclamaba un pouco de cordura con respecto a esta cuestión, xa que non ten ningún sentido aumentar a poboación se despois moita xente a única saída que vai ter a nivel económico será emigrar a Cuba ou Arxentina⁶⁶⁰. Sobre este último país, agardaba que tomase o relevo de España como nación hispana forte:

“A España no le toca otro papel que el de ver, oír y callar. Va ya muy vieja, la pobre, y muy gastada...”⁶⁶¹.

Sobre este asunto incidiu noutro artigo, falando do que algún día será a “preponderancia americana” con toda a riqueza que move esa zona. Desexaba que oxalá nos movésemos colectivamente cara a eses novos mundos:

“Esta España está alicaída y mustia. La España pujante está naciendo en la Argentina y nacerá algún día en todas esas que hoy son republiquetas de zarzuela”⁶⁶².

O termo “republiquetas” emprégao de novo ao falar da “festa da Raza”. Basicamente a súa idea é que non hai nada que celebrar, e menos aínda que glorificar:

“La Raza es España... España sin colonias, atrasada, empobrecida, con hambre en sus campos, con políticos de pacotilla, con indisciplina de masas, con toreros triunfantes y artistas ambrientos (...) La Raza es Méjico... Méjico en donde se degüella a todo pato, en donde se perdió la noción de humanidad, de moralidad; en donde se roba y se incencia (...) La Raza es Colombia, es Venezuela, es el Ecuador, es Paraguay, es, en fin, todo ese montón de republiquetas en las que cada día que alumbra trae una revolución en que cada Presidente es un dictador abominable; tierras en que la vida de un hombre no vale más que la bala del revólver que lo puede matar”⁶⁶³.

Do capitalismo afirmaba que non lle importaban as fronteiras, só os cartos e os intereses⁶⁶⁴.

Outro tema que se atreveu a tratar foi o do divorcio. Recollía que uns críticos falaron mal dunha obra só por descoñecer o contexto no que se desenvolve: Francia, onde está permitido por lei a separación. Polo que di que hai moito “convencionalismo nacional” que é preciso romper⁶⁶⁵. É dicir, que consideraba necesario rachar co conservadurismo que existe en España con esta cuestión e tomar prestadas ideas máis avanzadas como as francesas. Sobre esta tema falaría en máis ocasións. Nunha delas en relación a un crime machista. Explicaba que en todos os países se lexislou para resolver os problemas “que se desprenden de esa institución defectuosa y arcaica del matrimonio”. Agás en España, claro está⁶⁶⁶. E mentres noutros lados se trata dunha das “conquistas de la civilización”, aquí abordar estas cuestións é practicamente como “mentar al diablo”⁶⁶⁷.

Verbo das mulleres, afirma que se deberían liberar das ataduras dos homes, en

⁶⁵⁹ “El comunismo en acción”. 29/03/1914.

⁶⁶⁰ “El gremio infantil”. 18/04/1914.

⁶⁶¹ “Frente a frente”, 25/04/1914.

⁶⁶² “La otra España”. 01/05/1914.

⁶⁶³ “La fiesta de la raza”. 19/10/1915.

⁶⁶⁴ “El dinero antipatriota”. 29/06/1915.

⁶⁶⁵ “El convencionalismo crítico”. 19/05/1914.

⁶⁶⁶ “El crimen de ayer”. 11/07/1914.

⁶⁶⁷ “Un caso ruidoso”. 10/01/1915.

canto que se “contaminan” deles. Dese xeito, cando as fêmeas pensen libremente “la humanidad seguirá otro derrotero”⁶⁶⁸.

Moitos españois estaban horrorizados coa idea de que as mulleres tivesen un papel destacado na sociedade, mentres que el consideraba que no futuro terían o seu lugar destacado a nivel social. O seu cerebro era, alomenos, igual ca o dun home, salienta. Ao tempo que insistía en que “tenemos amplio margen para autorizar la legítima intromisión de la mujer en la vida del Estado”⁶⁶⁹.

Noutra orde de cousas, fala de temas tan habituais hoxe en día como o do abandono dos cans. A súa opinión era moi progresista para a época, afirmando que levamos á “esclavitud” e á “domesticidad” a certos animais e, despois, queremos sacrificarlos. Di que de seguro que lles pode atopar un dono e que a culpa do que acontece é só nosa:

“La culpa de que haya en las poblaciones animales vagabundos, es nuestra, exclusivamente nuestra, y por eso no hay derecho a tomar tan graves represalias contra los infelices”⁶⁷⁰.

Afirmaba que “en todo el universo nada hay ni puede ser más cruel que el hombre”. Só así se explica que nos divirtamos a costa de maltratar os touros, coellos ou patos. E que haxa persoas que se rían dos que crean refuxios para animais⁶⁷¹.

6.3.4. Ideas non progresistas.

Á par dos anteriores posicionamentos, hai outros ben distintos. Fernández Flórez é bastante conservador para algunhas cuestións, polo que é necesario tamén referirnos a esta forma de pensar. Así, non dubidaba en cualificar unha folga estudantil de algo “absurdo”, “torpe”, “imcompresible y contraproducente”. A razón non era outra que tras “una huelga estudiantil no hay otra cosa que un deseo de holgar”⁶⁷². Por contra, explicaba, si que entendía as folgas obreiras.

A pesar da súa defensa e admiración pola muller, en ocasións nas súas crónicas atopamos comentarios pouco afortunados e bastante machistas. Seguramente animado pola pouca simpatía que lle ten a Francia, manifestaba que coa guerra, moitas mulleres guapas de París viñeron para España, lucindo escote, brazos e bebendo champaña como se nada. Di que non se senten cómodas porque os españois aspiran ao amor, e non só a uns momentos⁶⁷³. É algo moi chocante en Wenceslao, que está en contra do matrimonio, que nunca se casou nin se comprometeu con ningunha muller e que semella estar a favor doutras formas de amor máis libre. Contradise totalmente coa súa forma de pensar.

Ten ademais un posionamento conservador ante as vangardas artísticas. En marzo de 1915 Wenceslao acudía a unha exposición titulada “Pintores íntegros” organizada por Ramón Gómez de la Serna no salón de Arte Moderno. Polo que puidemos descubrir, esta mostra cubista, na que participaban Diego Rivera, Agustín Choco, Luis Bagaría e María Guitérrez Blanchard, provoca todo tipo de burlas, de protestas e de críticas negativas. Nun

⁶⁶⁸ “La piedad femenina”. 07/10/1914.

⁶⁶⁹ “La oficinista”. 10/03/1915.

⁶⁷⁰ “El faro de los perros”. 12/02/1914.

⁶⁷¹ “La crueldad”. 24/07/1914.

⁶⁷² “Un raro privilegio”. 25/10/1914.

⁶⁷³ “Los expatriados”. 07/03/1915.

folleto sobre Blanchard no actual Museo Reina Sofía incluso afirman que foi todo un “escándalo para la rancia sociedad de la época”⁶⁷⁴. Fernández Flórez súmase a esa liña conservadora, menosprezando este movemento artístico, ao que tacha directamente de “camelo”:

“Algo parecido se podría hacer esparciendo en el suelo las tripas de un caballo y arrojando encima los cubos de un rompecabezas, bolas de zurzir y puntas de cigarro de a real. Puesto con todo esto, la señorita Gutiérrez compone un cuadro y dice, a lo mejor, que es un paisaje o una figura en movimiento. El público mira y no entiende; ella tampoco lo entiende, con seguridad, pero pasa el rato”⁶⁷⁵.

6.3.5. Relixión.

Atopamos algunha crónica que fai referencia á relixión, algo moi pouco común nel. En plena Semana Santa, da súa pluma saen frases que non parecen desa época, na que a institución católica tiña tanto poder a nivel social:

“¿Se va a impedir que la tétrica España inquisitorial violente el espíritu de rezo y renuncie a sus mortificaciones en estos días de devoción piadosa?...”⁶⁷⁶.

Sobre este período do ano, comenta que non entende os motivos polos cales todo se para. De feito, un enfermo non podería ser atendido no médico ata o semana seguinte: “Una porción de servicios de absoluta necesidad se suspende en estos días. ¿Por qué?”⁶⁷⁷.

Noutro artigo protesta e pide que máis xente o faga contra unha autorización do Ministro de Educación. Grazas a ela, os xesuítas, escolapios e agustinos, aínda que non teñan un título universitario, poderán exercer como titulados. Wenceslao non o considera xusto⁶⁷⁸.

Tamén fala da Igrexa a raíz das vítimas causadas polo bombardeo dun zeppelin en París. O cardenal Amette realiza unhas declaracións moi sanguinarias, polo que o noso autor di que iso non se axusta á doutrina de Cristo:

“(...) los sacerdotes de tanta y tanta religión como la Humanidad practica, han sido siempre los principales impulsores del espíritu belicoso y los que han cuidado de que no faltase aceite en la lámpara de la venganza”⁶⁷⁹.

Outras liñas facendo fincapé neste tema:

“(...) los sacerdotes han empuñado también el fusil. (...) Los primates de la Iglesia lanzan pastorales incendiarias, rebosantes de furor (...) o hacen viajes de propaganda briosa y difamatoria”⁶⁸⁰.

6.3.6. As guerras e a política internacional.

Non faltan nos seus escritos, nunha época con diferentes guerras, a súa visión das cuestións bélicas, como o conflito de Marrocos. Nunha postura nada común na época,

⁶⁷⁴ <http://bit.ly/Blanchard-expo>

⁶⁷⁵ “Los pintores futuristas”. 11/03/1915.

⁶⁷⁶ “Semana de pasión”. 12/04/1914.

⁶⁷⁷ “A pie y sin dinero”. 23/04/1916.

⁶⁷⁸ “Un raro privilegio”. 25/10/1914.

⁶⁷⁹ “La doctrina de Cristo”. 12/02/1916.

⁶⁸⁰ “Grajea”. 26/04/1916.

comenta que os rebeldes, a pesar de ser os nosos inimigos teñen tamén un “admirable e valeroso patriotismo”⁶⁸¹.

Era partidario de abandonar a zona, xa que esa empresa non facía máis que consumir cartos e o beneficio non vai ser ningún: “nuestra ruina está en África, en esa guerra absurda y antipopular, que no tiene simpatías ni despierta ensutiasmos en nadie, que no ha de traernos, en el caso más ventajoso, otra cosa que pedregales infecundos”⁶⁸².

Noutro dos seus sorprendentes artigos, sinala que o conflito bélico entre Austria e Serbia era necesaria. A razón é despois dela e da súa lección, que ían ser moi dura, o socialismo francés e alemán deberían provocar unha reacción contra as guerras e contra o pretorianismo que se vivía en Europa:

“Por humanidad hay que desear ese choque monstruoso, por inhumano que a primera vista parezca el pensarlo. Triunfe quien triunfe, es igual, porque a la postre, la humanidad será la que gane (...) Confesamos que veríamos con regocijo como Austria se aplastaba las narices y como Francia y Alemania se destruían en la acometida de sus ansias imperialistas, igualmente funestas y antipáticas”⁶⁸³.

Afirmaba que se trata dunha guerra moi distinta ás que se viviron no pasado:

“No; esta no es una guerra de civilizaciones ni de principios. Hoy no estamos en los tiempos en que se hacían las cruzadas, ni esto tiene trazas de producir los frutos sociales de la Revolución francesa, por ejemplo. Se trata, sencillamente, de una guerra mercantil. Muchos lo han dicho ya. Las guerras comerciales son las únicas posibles en este siglo”⁶⁸⁴.

Fernández Flórez colle xusto en Madrid o comezo da I Guerra Mundial, polo que van ser moitas as crónicas que fagan referencia a este tema. A súa opinión moverase conforme se vaían sucedendo os acontecementos. Así, cando Max Linder morre baixo balas alemás, indicaba que se trataba dunha traxedia horrible, coa que non se consegue nada. E todo por esa “plaga odiosa, abominable, que se llama la guerra”⁶⁸⁵.

Non entendía que se aplaudiran certas mortes, cando ao final se está a falar de persoas, de seres vivos que falecen no medio dun conflito sen sentido. Cita as palabras do xornalista librepensador Bonofaux cando afirma que “hay que llorar por todos” porque na guerra hai baixas de todos lados e ninguén é mellor ca outro. Non se poden chorar uns crimes e aplaudir outros, como as mortes dos alemáns, porque iso é “sectarismo repugnante y alegría de hienas”⁶⁸⁶.

Está en contra de que España se posicione no conflito. Critica duramente a aqueles que queren abandonar a neutralidade:

“España, agotada, rendida, fatigada tras las terribles lecciones recibidas, no quiere ni puede mezclarse en la conflagración. (...) Los liberales, en fin, son la guerra; son unos cuantos millares de hombres batiéndose por lo que no les importa (...); son la definitiva ruina de España; son la desolación de nuestros campos y el hambre en nuestras

⁶⁸¹ “Los valientes”. 30/01/1914.

⁶⁸² “El chocolate del loro”. 15/09/1915.

⁶⁸³ “Desde la barrera”. 30/07/1914.

⁶⁸⁴ “Lo del día”. 25/09/1914.

⁶⁸⁵ “Murió Max Linder”. 04/10/1914.

⁶⁸⁶ “Hay que llorar por todos...”. 11/02/1916.

ciudades y el luto en muchas familias; son el horror gigantesco de una lucha tan cruel como la que estreme el orbe”⁶⁸⁷.

Fernández Flórez amosouse moi molesto cada vez que un país se unía ou se posicionaba no tema da guerra, abandonando a posición neutral. Manifestou incluso a “profunda repugnancia que inspira la poco gallarda decisión italiana”⁶⁸⁸.

Queixouse de que os grandes intelectuais e filósofos da época non se levantaran contra unha barbarie que provoca que morra tanta xente:

“Son como los embrutecidos romanos que se enardecían viendo las luchas de gladiadores en el circo”⁶⁸⁹.

Deixaba ben ás claras que todos os bandos da guerra fan algo absurdo e que vai contra toda lóxica. Por ese motivo, tanto os xermanos coma os ingleses e os franceses son iguais: “todos lobos; todos unidos en la misma barbarie”⁶⁹⁰.

Son “todos lo mismo” segundo el. Pero, ao tempo, dános a impresión de que se detiña moito máis en criticar os aliados, en comentar as cousas que facían mal:

“(…) la nación británica, sino supera, por los menos iguala a Alemania en eso de quebrantar derechos y cometer arbitrariedades. (...) Bueno es anotar estas circunstancias para repartir la culpa de los actuales horrores no tan sólo al imperialismo alemán, sino también al británico, en cuyo desarrollo absorbente es preciso buscar la primera causa de esta hecatombe que absorbe Europa”⁶⁹¹.

Nun artigo sobre un bombardeo alemán na costa británica, despois de dicir que ningunha cidade debería recibir ese castigo, expoñía que “la acción naval alemana en las costas británicas ha sido un buen golpe guerrero, de un gran efecto moral”⁶⁹².

Segundo o noso autor, existían ademais diferenzas entre franceses e alemáns. A estes nunha se lles ocurriría roubar roupa ou comida para os seus soldados porque “hay una distinta base moral en los espíritus de una y de otra raza”. Consideraba que detrás do comportamento dos franceses está o individualismo latino⁶⁹³. E tamén fala da súa “manía imperialista”⁶⁹⁴.

Sobre esta cuestión, sobre o seu posicionamento, explicou que lle preguntaron directamente se era xermanófilo e respondeu que “según”, que non se vai poñer unha etiqueta porque non era nin unha cousa nin a outra, só un “espectador”. E así como en Francia nacen as novas ideas e se fixo fronte ao militarismo, de Alemaña admiraba a fortaleza da raza e o seu sacrificio e, ao tempo, establecía a “Francia e Inglaterra, naturales enemigas y opresoras nuestras, interesadas en cohibir nuestro medro”⁶⁹⁵. Velaquí, pois, unha pausable explicación de que establecese un maior foco nos países aliados.

Sempre que ten ocasión aproveitaba para comentar as cousas que fan mal sobre

⁶⁸⁷ “El conde se impacienta”. 10/10/1914.

⁶⁸⁸ “Modelo de aliados”. 24/05/1915.

⁶⁸⁹ “Los muertos nonatos”. 15/10/1914.

⁶⁹⁰ “Al margen de un artículo”. 31/10/1914.

⁶⁹¹ “Todos lo mismo”. 11/11/1914.

⁶⁹² “Girones de tragedia”. 22/12/1914.

⁶⁹³ “El caso Desclaux”. 30/01/1915.

⁶⁹⁴ “El Madrid de un provinciano”. 21/05/1914.

⁶⁹⁵ “Cómo se debe opinar”. 19/02/1915.

todo os franceses. Di que ata os máis radicais francófilos afirman que “la política de nuestros vecinos no puede hallar simpatías ni agradecimientos entre nosotros”⁶⁹⁶.

Visitando a localidade de Baiona advirte que os seus habitantes teñen por “principalísima obsesión” a “explotación del español, de cuya inopia viven”⁶⁹⁷.

En canto aos ingleses explica que, cando se coñeceu que os norteamericanos destruíron a nosa flota e liberaron Cuba, varios deles celebraron un banquete en Vigo. E mentres en calquera outro país “habrían bebido entonces el último champaña de su vida”, aquí pasámolo por alto⁶⁹⁸.

Outro exemplo no que se deixa patente que está moi lonxe das posturas inglesas e francesas:

“Constantemente [los españoles] pasamos la esponja del olvido por la pizarra donde la historia va escribiendo nuestros agravios. Y así hay entre nosotros quienes desean el triunfo de las naciones obstinadas en impedir nuestro progreso”⁶⁹⁹.

“(…) el francés nos desprecia, el francés fue siempre nuestro enemigo, el francés amontona diques contra la posibilidad de nuestro engrandecimiento. Nosotros, pues, no podemos nunca desear el triunfo de Francia. Lo contrario sería incurrir en un masoquismo repugnante”⁷⁰⁰.

As simpatías de Wenceslao por Alemaña son evidentes. Por moito que intente facer ver que era neutral ou un simple espectador, as súas crónicas tendían continuamente ás mesmas ideas. Mesmo asegurou que o apoio aos ingleses e franceses estaba movido en moitos casos polo sectarismo, mentres que os que apoiaban aos xermanos os movía a razón⁷⁰¹:

“(…) este espíritu de la raza, esta inagotable fuente de energías que incesantemente hace sobrevenir recursos”⁷⁰².

“(…) alegrémonos de que Alemania castigue con su mano robusta el orgullo aborrecible de Francia”⁷⁰³.

“Alemania, la que hoy admira al mundo entero con su fortaleza cívica, con su acendado patriotismo (...)”⁷⁰⁴.

No caso de Inglaterra, non todo foron críticas. Salientaba o positivo de que o servizo militar non fora obrigatorio e que a xente non se apuntara “a consagrarse a la matanza de hombres”. Pero así como daba unha de cal, tamén daba unha de area, explicando que se non había voluntarios os ían buscar a outros países, como antes se ía na procura de escravos. Así e todo, no país existía a liberdade de expresión e de pensamento polo que, se non desexabas ir á guerra, quedabas na casa. Lonxe do “patrioterismo” que imperaba en España ou Francia, alí os seus habitantes non se

⁶⁹⁶ “El futuro”. 02/03/1915.

⁶⁹⁷ “Bayona”. 18/05/1915.

⁶⁹⁸ “Allá y acá”. 12/07/1915.

⁶⁹⁹ “Girones de tragedia”. 19/07/1915.

⁷⁰⁰ “De lo real a lo escrito”. 07/08/1915.

⁷⁰¹ “La señora del mundo”. 13/04/1915.

⁷⁰² “Por la patria”. 27/03/1915.

⁷⁰³ “Girones de tragedia”. 11/08/1915.

⁷⁰⁴ “Los hermanos siameses”. 27/08/1915.

deixaban influír tan facilmente por estas cuestións⁷⁰⁵.

Un punto en común nos escritos de Fernández Flórez, que se mantén ao longo de toda a súa vida profesional, ademais do rexeitamento que lle produce Francia, é a crítica constante aos Estados Unidos de América. Aborrece a doutrina Monroe de “América para los norteamericanos”⁷⁰⁶.

A partir dunha visita de Roosevelt a España, amósase enfadado polas inxurias que profire contra o noso país e sorpréndese de que ninguén se acordase delas para botarllas á cara⁷⁰⁷. Comentaba tamén que se trataba dun país moi hipócrita. Por un lado estaba en contra da guerra e, polo outro, facía contrabando coas armas:

“Aquel país de comerciantes, comercia hasta con las vidas ajenas”⁷⁰⁸.

6.3.7. Madrid.

Na capital comeza indo a mítines electoriais (o primeiro ao que acodiu foi de García Prieto, onde salientaba a falta de ideas e os tópicos nos discursos), visita teatros “pecaminosos” nos que as mulleres amosan algo de carne e mesmo vai a estreas de galegos como Linares Rivas (ao que louvou sinalando que o seu teatro deixa “una sensación de vigor, de salud, de utilidad ética que a la vez que conforma el espíritu, incita a la rebeldía”)⁷⁰⁹.

Certas celebracións populares como o antroido non lle gustan, incluso chega comentar que acabarán por desaparecer:

“El Carnaval en las calles muere aquí como en todas partes, por fortuna. La máscara es un producto arcaico que se va extinguiendo. La máscara, en la calle, es absurda”⁷¹⁰.

Sobre Madrid hai moitas cousas que detesta. Unha delas é a súa gastronomía:

“El cocido es, sencillamente, una cosa nefasta. A él se deben una enorme parte de los males que nos aquejan. El cocido seco, sin jugo, insípido, invariable, rudimentario es el esquema del carácter castellano. No se puede pensar que el cocido pueda crear grandes hombres”⁷¹¹.

Conta as súas desventuras por atopar unha boa fonda na que hospedarse, unha decisión máis importante que “elegir una carrera o una esposa”. En moitas delas, ademais do cocido que aborrece, serven una tortilla homeopática; luego un pescado microscópico, sin clasificación en la ictiología”⁷¹².

Moitas destas opinións, segundo comenta, provocaron críticas sobre todo “de los provincianos renegados, que son los que constituyen verdaderamente la población de Madrid”. Noutra crónica uns meses máis tarde expresaba o “desprecio” que senten con

⁷⁰⁵ “Censuras que ensalzan”. 20/01/1916.

⁷⁰⁶ “Frente a frente”. 25/04/1914.

⁷⁰⁷ “Grajera”. 17/06/1915.

⁷⁰⁸ “El contrabando”. 07/07/1915.

⁷⁰⁹ “Fantasmas”. 28/11/1915.

⁷¹⁰ “Las máscaras”. 26/02/1914.

⁷¹¹ “El cocido”. 28/02/1914.

⁷¹² “De la vida íntima”. 03/03/1914.

respecto a xente de fóra, froito do “orgullo centralista de Madrid”⁷¹³. E expoñía que se a capital de España estivese en calquera outro lugar do norte, o país crecería máis⁷¹⁴.

Incluso compara a urbe con Barcelona, que é moito menos aburrida e máis europea⁷¹⁵. Pola contra, en Madrid “casi se existe de milagro”, hai diferentes “infectos barrios” e a poboación sofre enfermidades graves polas malas condicións hixiénicas. Mesmo semella que se estea na “edad media”, coa existencia da viruela, detrás do cal está en moitos caso a ignorancia da xente, ao non querer vacinarse. Así, fronte á europea Barcelona está o “Madrid, abandonado por sus munícipes, es la ciudad más sucia, menos higienizada de toda España”⁷¹⁶.

No relativo aos cafés e aos faladoiros, explicaba que eran “unha prolongación do fogar”, só que faltaban as mulleres. Agora ben, precisamente para atraer clientela masculina, en moitos locais substitúen os camareiros por camareiras⁷¹⁷. Salientaba como cada vez hai menos, xa que están a ser substituídos polos bares, algo máis propio da modernidade. Wenceslao está a favor de que vaian morrendo, xa que será algo bo, “el día que señale el comienzo de un franco resurgimiento nacional”:

“(...) han tenido una gran parte de culpa en el atraso de España. (...) Antes de cerrar las plazas de toros, en España (...) debía pensarse en cerrar los cafés”⁷¹⁸.

6.3.8. Humor.

As mellores crónicas son, sen dúbida, as que destilan ese humor tan sorprendente, tratando diferentes temas dende un novo punto de vista. Rise de todo, restándolle ferro a cuestións transcendentais.

Imos recompilar algúns destes casos. O primeiro deles é sobre os suicidios. Fernández Flórez analizou un por un algúns destes métodos. Ao tempo, concluíu que en Madrid é aínda máis complicado matarse, porque non hai árbores, o suicida non se pode tirar nin ao río nin ao mar, os tranvías levan salvavidas e as pistolas son para xente con cartos:

“Se ponen ustedes a repasar procedimientos y hay pocos que satisfagan plenamente. Ahorcarse es ridículo. (...) debe bastar, para un hombre serio, la preocupación de hacer piruetas en el aire, precisamente en los instantes en que debe ser uno más formal. (...) El veneno es excesivamente misterioso; hay que hacer estudios especiales de física para dosificarlo; puede hacer sufrir inútilmente, no matar. Además, casi todos los venenos saben mal (...) El revólver es abominable. Rompe, quebranta, desparrama... además, hace mucho ruido. Hay gentes a quienes les gusta morir con modestia”⁷¹⁹.

Outras veces, non ten máis remedio que tirar de sátira para tratar de reflectir o que acontece no Congreso. É o caso en que se debate se o himno nacional ten que ser a Marcha Real ou ben a jota aragonesa. Pregúntase se “¿perpetuamos la fábula de los pueblos que se exterminaron por si a un árbol habría de llamársele olivo o aceituno?”. Aínda que

⁷¹³ “La Isidrada”. 20/05/1914.

⁷¹⁴ “El calor”. 04/07/1914.

⁷¹⁵ “Noche de verano”. 07/07/1914.

⁷¹⁶ “Del momento”. 13/04/1916.

⁷¹⁷ “Las camareras”. 14/03/1914.

⁷¹⁸ “Los cafés”. 30/12/1914.

⁷¹⁹ “Los suicidios”. 26/03/1914.

tamén se decanta, sinalando que a jota é un “grito desagradable”⁷²⁰.

Neses xiros tan cómicos que teñen os seus artigos, explica de xeito contundente que a Natureza está na nosa contra. Só así se explica que existan erros tan grandes como a moa do xuízo, que non serve para nada pero fai sufrir tanto. E que ao final nos empuxe dese xeito irremediable ao dentista, ese “ser tan escalofriante y terrible”⁷²¹.

Outra equivocación da Natureza foi o sol, xa que se trataba dun “astro molesto. Deslumbra, incita al ruido y hace sudar”. Por ese mesmo motivo, concluía de xeito categórico que a xente dos países fríos é máis civilizada. E por iso mesmo, os galegos temos mellor espírito⁷²².

6.3.9. Xornalismo.

No tocante á súa profesión, fala do peche dun xornal e comenta que é un día triste. Xa asistiu de adolescente á morte dun diario (non sabemos se no que traballaba):

“(…) no quisiera volver a ver morir otro periódico. Al cabo de algún tiempo de escribir en él, el periódico es algo nuestro, hay trozos palpantes de nuestra alma, de nuestro cuerpo en él (...). Él era como una bocina que agigantase enormemente nuestra voz; por él nos sentíamos nosotros presentes en todas las casas, en todos los cerebros (...) Él nos protegía, también, y nos amparaba con su prestigio”⁷²³.

Tamén fala do amarelismo, de como a vida privada se acaba convertendo en noticia, algo que el condea “fieramente”, pero que cada vez é máis común na súa profesión. Algo que contrasta moito co gran traballo que fan moitos xornalistas, algún dos cales son asasinados mentres fan o seu labor⁷²⁴.

Incide na baixeza moral da xente, que ten unha clara expoñente na abundancia de libelos en Madrid. Non entende como as autoridades permiten eses “periodicuchos”, xa que se insultan tanto aos políticos como á súa familia. Di que se trata dun “espectáculo miserable y desconsolador”⁷²⁵.

Unha cuestión moi interesante que abordou foi a independencia á hora de escribir. A maioría dos periodistas pensan que grazas aos seus escritos van facer grandes cousas, que se van converter como unha especie de Quixotes “desfacedores de entuertos”. Pero descoñecen as trabas e limitacións que van sufrir dentro do propio xornal. Primeiro rebélanse, pero máis adiante acaban invadidos polo desalento e o conformismo, tendo en conta tamén as malas condicións económicas que sofren. Por iso moitos lectores non saben para onde tira o xornal, porque pensan que é igual que o resto, cando non é así.

“En un periódico hay una norma inquebrantable, casi siempre impuesta por las conveniencias y las ambiciones de una empresa, y a esa norma se acoplan desde el artículo de fondo hasta la última y más inocente de las noticias. (...) al periodista, al que se le pide mucho más de lo que humanamente puede dar, se le paga mucho menos de lo que pudiera

⁷²⁰ “El himno”. 05/02/1915.

⁷²¹ “La muela del juicio”. 19/06/1915.

⁷²² “En la noche”. 06/07/1915.

⁷²³ “El periódico muerto”. 19/03/1914.

⁷²⁴ “A elegir”. 21/03/1914.

⁷²⁵ “Los libelos”. 17/07/1915.

pagarse a cualquier trabajador analfabeto, en la generalidad de los casos”⁷²⁶.

Iso si, remata dicindo que esa presión non existe en *El Noroeste*, que permite aos seus “redactores la libre exposición de sus criterios”. Curiosamente, outro medio do que fala moi ben será a súa futura casa, o diario *ABC*. Sorprende descubrir como manifesta marabillas do seu dono uns anos antes de comezar a escribir no xornal madrileño, ao que cualifica como “no partidista”, caracterizado polos seus sinais de identidade “su independencia y su sinceridad y su amor a la patria”:

“El Sr. Luca de Tena es, en verdad, el que ha tenido más alta y moderna comprensión del periodismo en España y el que ha sabido llevar a la práctica con mayor acierto esa misma concepción suya. (...) Era precisa una voz verdaderamente imparcial, un diario sin trabas ni pactos ni opiniones ‘a priori’. Luca de Tena fundó ese periódico. *ABC* es un diario espectador, colocado al margen de los acontecimientos, no para desligarse de ellos, sino para juzgarlos con un desapasionamiento mayor y librarse de la influencia, del vértigo que produce la doble función de actor y juez de un caso”⁷²⁷.

Iso si, máis adiante, a raíz dunha noticia sobre o cobro de recensións literarias no xornal monárquico, o noso autor quéixase de que “el primer periódico de España, cree y decide que la crítica de libros sea algo de mercadería; el libro queda, así, relegado a la condición de un específico o de un jabón”. Agora ben, non desaproveita para falar dese “gran periodista, ese hombre extraordinario que se llama D. Torcuato Luca de Tena”⁷²⁸.

6.3.10. Literatura.

Se nos adentramos nas cuestións literarias, vemos que tratou estes temas tamén dun xeito moi directo e crítico. Así, por exemplo, cando se refire ao académico Navarro Reverter, aseguraba que que chegara á RAE por enchufismo, xa que como literato deixaba moito que desexar⁷²⁹.

A raíz dunha edición especial do Quixote para nenos, Wenceslao indignouse coa modificación e transformación que sofren as obras literarias. Afirmaba que en España “no se lee”, que hay “horror a la lectura” e o que le “prefiere lo frívolo y rápido”⁷³⁰.

En canto aos autores da época, sumouse por exemplo ás críticas que recibe Pérez Galdós a raíz da estrea da súa obra *Los condenados*. Os críticos da época cualificaron a estrea de fracaso⁷³¹, e o coruñés tampouco se quedou atrás. Indicaba que aínda que o autor de *Fortunata y Jacinta* estreara malas obras a xente as ía aplaudir, porque era un símbolo patriótico:

“La posteridad, en la que confían tanto sus incondicionales, no se acordará de ninguna de estas producciones escénicas del autor de los ‘Episodios’”⁷³².

Con Azorín xa vimos antes como saltaba para defendelo nas Cortes. Non é de estrañar se temos en conta que este autor foi a súa “adolescencia literaria”, quen o axudou a medrar na súa visión como escritor. Ensinouno a mirar, a deterse nas cousas pequenas,

⁷²⁶ “Nosotros”, 03/06/1914.

⁷²⁷ “El renovador”. 08/01/1915.

⁷²⁸ “A tanto la línea”. 04/02/1915.

⁷²⁹ “El señor inmortal” 09/12/1914.

⁷³⁰ “El Quijote corregido”. 11/01/1915.

⁷³¹ “A propósito de un fracaso galdosiano: *Los Condenados*”, de Gloria López Forcén. <http://bit.ly/loscondenados>

⁷³² “Los condenados”. (12/04/1915)

naquelas que pasaban desapercibidas, chegando a ser unha especie de mestre que o guiaba na análise das almas. Un home cun cerebro “portentoso” e alguén inigualable á hora de tratar as emocións:

“Sobre todas nuestras devociones literarias está la de este hombre ensimismado, absorto en las márgenes interiores, que habla poco, que ríe poco, que es puro en política y original en literatura e intenso en ideas; este hombre que ha lanzado a puñados la semilla de su intelectualismo sobre toda la juventud contemporánea. Y una de esas semillas cayó en la humilde tierra de nuestro espíritu y se esfuerza en crecer”⁷³³.

Tamén é incondicional dos galegos, unha vez máis. Considera que hai unha crise de novelistas. E así, mentres algúns como Ricardo León venden moito, outros, moito mellores, como é o caso de Emilia Pardo Bazán ou Valle-Inclán, case non venden nada⁷³⁴.

Do mesmo xeito, incidía nalgo que tamén será recorrente na súa vida profesional: o xornalismo era unha saída económica para aqueles que realmente se sentían escritores:

“Si eres literato, tendrás que hacer una derivación hacia el periodismo, porque con la literatura no puedes vivir”⁷³⁵.

⁷³³ “Un libro de Azorín”. 25/04/1915.

⁷³⁴ “Divagaciones literarias”. 14/07/1915.

⁷³⁵ “Nuestra vida” 11/09/1915.

7. Primeira etapa de “Acotaciones de un oyente”: 1916-1921.

7.1. A orixe.

As crónicas parlamentarias de Fernández Flórez son o seu Quixote xornalístico, os artigos que todos len e que todos corren a analizar cando abren as páxinas do *ABC*. Danlle fama e difunde o seu nome a nivel estatal, ao tempo que un posto fixo no xornal máis lido do momento xa que, como vimos, estará vinculado durante 48 anos co xornal madrileño, ata que falece (aínda que non como parte da redacción ou cun contrato de exclusividade).

As súas “Acotaciones de un oyente” teñen dúas etapas moi concretas que se corresponden a dous momentos políticos moi diferenciados. Na primeira delas, de 1916 a 1921 é onde consegue a admiración dos lectores, por un estilo fresco e descoñecido ata o momento. Na segunda etapa, correspondente á II República, é onde continuará facendo valer o prestixio da súa pluma e onde as súas crónicas, polo momento tan convulso que se está a vivir, van ser máis significativas e tamén máis duras e escuras.

Segundo Rosa María Echevarría, nace unha feliz unión, un entendemento total entre o galego e o medio no que escribe. Teñamos tamén en conta que Wenceslao chegara había non moito a Madrid, onde vive humildemente nunha pensión e compaxina o seu traballo de redactor noutros xornais co de funcionario na Dirección Xeral de Aduanas. A oportunidade no *ABC* chégalle coa saída de Azorín do xornal, quen mesmo recomenda ao director da publicación que contrate ao coruñés para ocupar o espazo que deixaba baleiro: a redacción das crónicas parlamentarias. A partir de aquí todo vai ser para el un camiño moito máis fácil no xornalismo. O éxito das súas “Acotaciones de un oyente” no *ABC* é incontestable.

A primeira crónica de Wenceslao no *ABC* aparece o 4 de outubro de 1916. O coruñés sabe da responsabilidade que ten ao escribir no diario máis importante do momento e, a pesar da súa inicial inseguridade, dado que non tiña moi claro o estilo co que ía enfocar a súa sección, acaba triunfando e facendo esquecer aos lectores a figura de Azorín. De feito, ata o propio rei Alfonso XIII se interesou por saber quen escribía estas columnas parlamentarias, xa que daquela ían sen firmar. A súa influencia non parará de crecer, como indica Mainer:

“Fernández Flórez en los años veinte es el comentarista político más leído, el costumbrista mordaz, el amigo de los generales (sabemos de una cena íntima con sus coetáneos Franco y Sanjurjo), pero también el amigo de insospechados políticos (como Indalecio Prieto) (...) o el que se niega a que Bugallal lo saque como diputado”.

No xornal mantén unha máis que cordial relación con Torcuato Luca de Tena, fundador e director do *ABC*, de quen afirma que lle dá toda a liberdade que necesita e nunca critica nada do que escribe. Fernández Flórez sempre dixo que non coñeceu outro diario no que un dos seus xornalistas puidera expresar unha opinión diferente á do editorial. Como anécdota, o neto de Luca de Tena relata que o seu avó manda a Wenceslao a cubrir os sucesos da “Semana Tráxica” en Barcelona. Aquel dille que non está de acordo coa liña ideolóxica do xornal no asunto. O director do *ABC* dille que por iso o manda, para que informe só do que pasa. Pero vexamos como era exactamente o medio para o que escribe no seguinte apartado.

7.2. O ABC.

Case que dende a súa fundación, *ABC* converteuse no xornal de referencia do público conservador e monárquico da España da Restauración e logo da Segunda República, piares que continúan vixentes a día de hoxe. Na actualidade está entre os cinco diarios con maior tirada en España pero, naquel momento, é o diario de referencia. Así que queremos analizar a grande importancia que ten daquela este medio no que escribía Fernández Flórez. Comezaremos antes de nada por falar das orixes desta publicación e do seu fundador, Torcuato Luca de Tena, un personaxe que fixo do xornalismo un negocio, nunha época na que a prensa de partido era a dominante.

Sevillano de nacemento, Torcuato Luca de Tena y Álvarez-Ossorio, fundador do *ABC*, vén ao mundo o 21 de febreiro de 1861. Despois de estudar Dereito en Madrid, dedícase durante anos á xestión de negocios familiares, ao tempo que intensifica as súas afeccións literarias e culturais. Participou activamente na política, dentro do Partido Fusionista (que máis adiante se transforma no Partido Liberal), polo cal é escollido como deputado e senador en varias veces dende 1893. Mais leva o xornalismo nas veas, como explica Víctor Olmos:

"Había heredado de su tío paterno Nicolás, fundador de la revista *La Propaganda Industrial*, el virus de la letra impresa, y de su padre, Torcuato Luca de Tena y Reina, rico industrial de ideas liberales que llega a ocupar puesto lectivo en la alcaldía de Sevilla, el espíritu empresarial. Y, por si fuera poco, su madre, Dolores, descendiente del conquistador español Francisco Pizarro, le había transmitido seguridad en sí mismo y decisión para enfrentarse a todo tipo de dificultades"⁷³⁶.

Todo un cóctel xenético, que o converte “en el más revolucionario empresario de prensa que jamás ha existido en España”. Nos seus negocios xornalísticos intentou sempre realizar unha coidada administración e unha boa xestión empresarial, garante de perdurabilidade e de eficacia. Os estudosos Sánchez Aranda e Barrera del Barrio⁷³⁷, destacan tres características da súa personalidade como empresario de comunicación:

1. Impulso do xornalismo de empresa: deulle unha enorme importancia ao factor económico e á publicidade. Seguía moi de preto todo o proceso produtivo do xornal, dende a redacción ata a impresión. Prestou especial atención ao elemento humano nos periódicos, introducindo melloras notables nas condicións de traballo, con xornadas de oito horas, descanso semanal, contrato de traballo, subsidios por enfermidade, xubilación, pensións, etc. En canto aos soldos, a retribución mínima dos redactores era a mesma que a dun redactor-xefe en calquera outro diario. Iso si, non admitía obreiros sindicados.

2. Carácter singular das súas publicacións: teñen independencia política, mais entendida esta por non apoiar unha opción de partido, aínda que si se aprecian principios ideolóxicos, o seu caso moi próximos á Monarquía, ao españolismo e ao conservadurismo. O singular das súas publicacións débese ao atractivo na presentación e ao moderno uso da tecnoloxía. Tocante ás iniciativas técnicas, destaca o feito de que *Blanco y Negro* fose a publicación pioneira en incorporar a cor en España en 1895. Tamén incorpora outras novidades que apareceran en Europa, coma o fotogravado, o ocogravado, o teletipo, etc.

⁷³⁶ 2002:26.

⁷³⁷ 1992:282-283.

3. Iniciativa continuada: dende a creación de *Blanco y Negro* en 1891, Luca de Tena non parou de idear fórmulas xornalísticas que puideran chegar a públicos moi diversos e que permitisen ser rendibles a nivel económico. De aí que crease outras publicacións como *ABC* (1903), *Gente Menuda* (1906-1920), *Actualidades* (1908-1910), *El Teatro* (1909-1910), *Ecos, diario de la noche* (1912). En 1903 mercou o semanario satírico *Gedeón*, e tivo rexistrados, aínda que non os lanzou, *Hispania* e *La Gaceta del Crimen*.

Temos a todo un empresario que busca renovar o xornalismo, intentando adaptarse ao mercado, para o cal, como din os citados autores, “supo promover iniciativas periodísticas que se han convertido en modélicas, como representantes del nuevo periodismo de empresa, y que supieron crear opinión, de tal forma que lograron catalizar amplios sectores de la sociedad española que asumió esas ideas”.

Pero volvamos de novo aos inicios. Luca de Tena comeza a darlle voltas á idea de crear un semanario gráfico de calidade durante unha viaxe que realiza por Alemaña, onde visita os talleres da revista *Fliegende Blätter*. De alí ao pouco sacará o primeiro número do seu semanario *Blanco y Negro*, en España, o domingo 10 de maio de 1891.

De primeiras, predominaban os traballos de carácter literario, por riba dos xornalísticos, aínda que pouco a pouco foron aumentando as reportaxes de actualidade. A necesidade de chegar a un maior número de lectores provoca que Luca de Tena pense en facer un diario, no que os temas de actualidade tivesen máis espazo, pero que se distinguise do resto por ser ao tempo informativo, literario e gráfico, ademais de facilmente manexable. Un xornal que interesase a un cliente máis popular, debido a que o seu prezo era menor que unha revista. Nace así o *ABC*, que ve a luz como semanario, o 1 de xaneiro de 1903, con oito páxinas de texto, distribuídas en tres columnas. Daquela xa anunciaba a súa intención: “*ABC* es un periódico de información universal que nace para ser diario”. Destaca tamén o seu aspecto gráfico, con 27 fotografías. Imprímense uns 40.000 exemplares que se venden a dez céntimos, o dobre do que custa un diario. O nome da cabeceira é moi ilustrativo: “Si pretendemos hacer el ‘abecé’ del periodismo moderno, ¿por qué no ha de ser también su título *ABC*?”, comenta Luca de Tena⁷³⁸.

Estamos a comezos de século XX. En Madrid editáanse 36 diarios e 309 en toda España. A maior parte deles son órganos políticos de opinión, sobre todo ao servizo dos partidos. Non obstante, tamén había periódicos de empresa, que se declaraban independentes, tal é o caso de *El Imparcial* (1867), *La Correspondencia de España* (1859), *Heraldo de Madrid* (1890) ou *El Liberal* (1879).

A importancia da parte gráfica, unha revolución no xornalismo daquela época (promocionado mesmo dentro do periódico, pois os fotógrafos que enviaban fotografías que fosen publicadas, recibirán 10 pesetas), o seu pequeno tamaño (en contraste co formato saba da maioría dos xornais) e a súa independencia de formacións políticas concretas (non ideolóxica), fixeron do *ABC* unha publicación moi popular. A isto hai que engadir os distintos concursos que organizaba o diario, co obxecto de aumentar a súa venda, algún dos cales mesmo foi suspendido polas autoridades, por medo a desordes públicas (así, “Las 500 pesetas de *ABC*”, no que unha persoa cun sobre visible co logotipo do diario facía un percorrido indicado por Madrid, e o que se lle achegase cun *ABC* e lle preguntase, “¿Ten vostede as 500 pesetas de *ABC*?”, recibiría un vale para cobrar dita

⁷³⁸ En Ángel María Castell, “Realidad de una profecía”, *ABC*, 1 de xuño de 1930.

cantidad). A súa tiraxe andaba daquela polos 50.000 exemplares.

O 1 de xuño de 1905 o xornal comeza a editarse diariamente, deixando de lado o seu carácter semanal ou bisemanal, que mantivo durante os anos 1903 e 1904. En concreto, foi semanal ata o 16 de xuño de 1903. A partir do 19 de xuño e ata o 10 de marzo de 1904 aparece dúas veces por semana. Pero de novo édítase semanalmente dende o 17 de marzo de 1904 ata o 29 de decembro dese ano. Nesa data suspéndese a edición mentres non chegan as novas rotativas (ata ese momento imprimíase nos talleres de *Blanco y Negro*). Despois desa suspensión voluntaria, *ABC* aparecerá a diario dende o 1 de xuño de 1905. Introduce algún cambio, como a redución da súa parte gráfica, para darlle máis espazo á información escrita. Non obstante, mantivo os concursos para promocionar a súa venda. A tiraxe non parará de medrar como indican Sánchez Aranda e Barrera del Barrio: 85.000 exemplares en 1905; 176.000 en 1915; 184.000 en 1924 e 200.000 en 1930 (1992; 285).

A pesar do éxito, o xornal atravesaba por dificultades económicas e dá perdas durante os primeiros anos. En 1909 vende máis de 100.000 exemplares todos os días, pero non cubre os gastos que ocasiona. Luca de Tena así o explica:

“ABC me costó, en los primeros dieciocho meses de su publicación, más de ochocientas mil pesetas, haciendo tiradas enormes. ¿Cómo se explica esto? Sólo el papel que lleva ABC vale los tres céntimos que tenemos que dar a los vendedores, y los anunciantes se hicieron esperar”⁷³⁹.

Que a publicación non desaparecese só se explica polo feito de que ata a súa consolidación, era *Blanco y Negro* o que sufragaba os gastos. Isto obriga a Torcuato Luca de Tena a intentar estabilizar o *ABC*, para o que constitúe en xaneiro de 1909 “Prensa Española, S.A.”. Nos seus estatutos recolle, entre outras cousas, que os seus empregados non poden estar afiliados a ningún sindicato, punto que xa comentamos antes. A partir de entón foi asentándose a súa situación económica, despois duns comezos complicados. De feito, anos antes houbo un intento por parte dun trust liberal de mercar o *ABC*, pero Torcuato non quixo.

Na sociedade Prensa Española tamén se engloban outras publicacións, como *Actualidades*, *Gedeón*, *El Teatro*, *Ecos* (un xornal vespertino que nace o 1 de xullo de 1912, máis informativo que *ABC*, e que tivo que pechar aos cinco meses de abrir) e a edición sevillana de *ABC* (que bota a andar o 12 de outubro de 1929. Ao ano da súa aparición, xa tiraba 26.000 números diarios).

Durante a súa vida, o *ABC* participou activamente en campañas que, na opinión dos seus colegas e competidores, cuestionaban a súa independencia e pretendido carácter liberal. Iso deu lugar a un enfrontamento con outros periódicos:

- Apoio a Maura en 1909, no asunto Ferrer: en Barcelona desátase a denominada Semana Tráxica durante o mandato de Antonio Maura, e que provoca o fusilamento do anarquista Ferrer (e a posterior caída do político). Ante as manifestacións e protestas que estes feitos causa, tanto no Estado coma no estranxeiro, Luca de Tena promove dende o seu diario unha campaña de apoio a Maura. Mesmo o 16 de outubro manda un telegrama aos directores dos principais diarios europeos para explicarlles os feitos. En España, o *ABC* organiza unha verdadeira campaña de opinión, o que provoca a crítica de varios

⁷³⁹ En García Venero, 1960:140.

xornais, como *La Correspondencia de España*, *España Nueva* ou *El País*, e o enfado dos militantes de esquerda. Grazas a isto tamén conseguiu máis lectores.

- Neutralidade na I Guerra Mundial: en xuño de 1915, o *ABC* promove o chamado “Bloque Periodístico”, a prol da postura do goberno ante a Guerra Mundial, que era de neutralidade. Máis de 160 publicacións de toda España se sumaron a esta iniciativa. Non obstante, o *ABC* foi acusado de xermanófilo, recibindo sobre todo ataques por parte do redactor de *El Liberal*, Luis Ariquistáin, que escribía dende Londres.

- A polémica do anticipo reintegrable: enfróntase con La Papelera, porque sostén que esta, e non a prensa, sae beneficiada polo chamado anticipo reintegrable (especie de crédito do goberno ante a suba do prezo do papel). Comeza un enfrontamento con *El Sol*, que defende os intereses da papeleira. Entre 1917 e 1920 este tema foi constante na prensa, e endurecese máis a partir do ano 20, coa obriga de subir a 10 céntimos o prezo dos xornais. *ABC* tamén defendeu a libre importación de papel e o reintegro do anticipo. Consideraba que as axudas non eran unha subvención do goberno, senón un empréstito que había que devolver, baixo pena de perder a independencia.

- Contra a “censura vermella”: en marzo de 1919 a prensa de varias capitais sufriu a chamada “censura vermella” na que os representantes sindicais anarquistas e socialistas dos diarios vetaban as informacións contrarias aos intereses dos folguistas. Ante esta coacción os directores dos xornais madrileños deciden suspender as súas publicacións antes de someterse a este mandato. Tamén se une a esta suspensión durante un día *ABC*, en solidariedade co resto de diarios, a pesar de que non tiña obreiros sindicados.

- A Ditadura de Primo de Rivera: ao comezo gabou certas actuacións do novo réxime, pero tamén se amosou descontento coa pouca liberdade que permitía a nova censura. A partir de 1927 a súa crítica contra a situación político-social do país foi máis clara, combatendo e polemizando sobre o tema, pódose en contra da Asemblea Consultiva e pedindo eleccións a Cortes e a separación do poder lexislativo e executivo, volvendo á normalidade constitucional. Non obstante, sempre respectou a figura de Primo de Rivera.

7.3. Momento histórico-político.

Tendo en conta o contexto, son anos bastante convulsos. Hai que lembrar que está en vigor a Constitución de 1876, que establece unha dobre soberanía, a do Rei e a das Cortes. Dende o Pacto do Pardo, tras a morte de Alfonso XII en 1885, conservadores e liberais sucédense no poder dun xeito pactado a partir dunha fraude electoral. Os primeiros, dirixidos por Antonio Cánovas del Castillo e os segundos, por Práxedes Mateo Sagasta, son os que gobernan, co apoio do rei.

O século XX chega a España co reinado efectivo de Alfonso XIII (dende os 16 anos), anticipado en 1874 pola Restauración, que dende 1902 entra na súa segunda fase, tras o reinado de Alfonso XII e a rexencia de María Cristina.

De 1900 a 1912 España está marcada polo brutal impacto do Desastre de 1900. Son anos nos que se repite insistentemente a idea de que España debe ser salvada. Hai dous grandes partidos que se van turnando no poder, e ao que Maura e Canalejas lle collen

o testemuño tras Cánovas e Sagasta. Trataranse de acometer unha serie de impulsos rexeneracionistas, chamados no seu día “intentos”, que se apagarán co falacemento de Canalejas.

O sistema político, como salientan os historiadores Ángeles Barrio e Manuel Sánchez Cortina⁷⁴⁰, destacaba pola fraude exercida de xeito constante e pola corrupción. Pola súa banda, segundo o historiador franquista Ricardo de la Cierva, o rei Alfonso XIII prometera en Córdoba “gobernar dentro o fuera de la Constitución”⁷⁴¹, o que demostraba que non era precisamente un demócrata.

Estamos, pois, ante un Parlamento e uns gobernos incapaces de transformar a sociedade. Tras a perda das colonias en 1898, hai ganas de modernizar España, pero estas conviven con elementos de grande atraso. O país quería incorporarse aos costumes e xeitos de vida europeos, pero non abandona o casticismo, segundo Barrio e Sánchez Cortina.

A política non deixa de ser unha especie de farsa, como tamén denunciara Wenceslao. As eleccións non representaban a vontade nacional, senón os desexos da clase política e da Coroa de dar estabilidade ao sistema. Tras a morte de Sagasta, en 1902, os conservadores gobernan ata 1905; os liberais fan o propio entre 1905 e 1909; e os conservadores fanse de novo co poder entre 1909 e 1913.

Cal é a diferenza destes dous partidos? Pois moi poucas. Ambos os dous eran totalmente caciquís e dispoñían dunha rede clientelar. Iso si, separábanos elementos como a Igrexa. Os liberais eran anticlericais, querendo controlar as ordes relixiosas e que estas se sometesen ao Estado, mentres que os conservadores, encabezados por Maura, eran clericais. De feito, en 1913 Antonio Maura consagrará a España ao Corazón de Xesús, en disputa contra o anticlericalismo liberal.

Dende xaneiro de 1909 a outubro de 1913, Alfonso XIII pediu a Maura que formase goberno. Foi unha etapa chea de proxectos, presidida polo propio Maura e por Montaner, un dos políticos máis controvertidos do liberalismo conservador.

Desenvolveron, entre outras, a Lei Electoral, un dos grandes proxectos rexeneradores da época e que foi aprobada en menos de dous meses. O censo electoral pasaba a depender do Instituto Xeográfico Estatístico, prohibíase cambiar os cargos e empregados municipais antes das eleccións e o desenvolvemento do proceso electoral pasaba á Xunta Central do Censo. Ademais, o Tribunal Supremo sería a partir de aí o encargado de analizar os casos de fraude. Pero outros puntos da lei foron moi polémicos, como a obriga de votar, con multa económica e administrativa para que non o fixera. Ou o artigo 24, que establecía varias restricións á hora de que se presentasen determinados candidatos e que prexudicaba claramente aos republicanos e socialistas. Ademais, o artigo 29 (de aí a expresión tan galega “o carallo 29”), establecía que naqueles sitios nos que non houbera competencia fora proclamado deputado o candidato único. Nas eleccións de 1913 un terzo do Parlamento foi escollido por este procedemento. Así que isto “reforzó la endogamia de la élite política y dificultó la competencia electoral y la apertura hacia nuevas fuerzassociales y políticas, porque el saneamiento del proceso electoral se llevaba

⁷⁴⁰*Historia de España. El reinado de Alfonso XIII. España a comienzos del siglo XX (1902-1931)*. España Calpe, Madrid, 1999. Páx. 16.

⁷⁴¹*Historia total de España*. Editorial Fénix, Madrid, 2003. Páx. 752.

a cabo en medio de fuertes limitaciones”⁷⁴².

Cando o Rei encarga o goberno aos liberais, prodúcese un afastamento entre Maura e o propio monarca. Aínda que as súas relacións “Se habían mantenido siempre en el marco de un gran respeto, incluso de una exquisita cordialidad, en el futuro la “tensión” entre el entorno de Maura y la Corona se dejaría sentir en repetidas ocasiones”. De feito, Maura entendeu que o Rei entregaba en outubro de 1909 o poder a un partido relacionado con grupos anticonstitucionais, polo que “su oposición se hacía irreductible, incluso contra la opinión de otros sectores del conservadurismo, mostrando una fisura interna que empezaba a ser un presagio de lo que había de ocurrir en 1913”⁷⁴³.

Iso si, o político conservador xa estaba en franca decadencia. De feito, o seu ostracismo e a fin do seu goberno están marcados pola Semana Tráxica de Barcelona (que vimos que recibiu un grande apoio por parte do *ABC*). Tratouse dun movemento de insurrección que xorde a última semana de xullo de 1909 na capital catalá. Pasa dunha protesta contra a guerra en Marrocos a un motín popular e a unha folga revolucionaria, dirixida polos sindicatos anarquistas e radicais. En pouco tempo estendeuse a toda Cataluña e non o fixo ao resto de toda España porque o Goberno difundiu a idea de que se trataba dun intento separatista.

Os manifestantes foron contra a Igrexa e o Exército, considerados por moitos os inimigos da liberdade. Hai que pensar que as clases populares tiñan que ir ao exército, mentres que as clases burguesas non, polo cal estamos ante unha sociedade moi clasista e con certos privilexios. Todo foi resolto cunha violenta represión levada a cabo por de la Cierva, clausurando casas do pobo e escolas laicas, ás que culparon dende o Goberno da sublevación.

O fusilamento do anarquista Ferrer Guardia, considerado o responsable moral do levantamento provocou unha campaña internacional contra Maura. Ante isto, o rei optou por entregar o poder aos liberais.

Colleu o bastón de poder entón José Canalejas Méndez. Dende febreiro de 1909 ata novembro de 1912 quixo levar adiante un programa social e unha política de Estado en canto á relixión, a Marrocos e a Cataluña. Buscou restaurar as quendas dos partidos, pero iso fracasou fronte a Maura, que quería rehabilitar a súa figura. Canalejas tratou de establecer un marco de relacións sociais e laborais centrada na equidade e na xustiza social, primando a arbitrase fronte á represión, algo pouco habitual na época. Esta serie e “intentos” rexeneracionistas dos que xa falamos antes, rematarán coa morte do político. A súa figura como home de Estado estaba a ter un gran recoñecemento, pero o seu asasinato a tiros por Pardiñas, “cortó uno de los proyectos políticos más prometedores de la monarquía”⁷⁴⁴.

Hai que insistir de novo na súa política social, en que establece o servizo militar obrigatorio (o cal democratizaba o recrutamento e non o limitaba só á xente con peores condicións económicas), en que fixa novas condicións para os traballadores: cuartos obreiros, cooperativas de produción e consumo, seguridade e hixiene, tribunais industriais, lei de accidentes de traballo e descanso os domingos, así como o fomento dos

⁷⁴² 1999:21-22.

⁷⁴³ 1999:24, 25.

⁷⁴⁴ 1999:26.

aforros e das caixas de pensións e retiros.

As súas grandes preocupacións foron tamén o problema da descentralización, que intentou solucionar coa Ley de Mancomunidades. E despois a consolidación diplomática e militar en Marrocos. Mesmo tiña pensado asinar un Protectorado no país africano antes do seu falecemento.

A partir de 1913 non hai acordo sobre a conveniencia de manter as quendas entre conservadores e liberais. Así pois, estamos practicamente na época na que nacen as “Acotaciones de un oyente” de Fernández Flórez, na segunda década do reinado de XIII, cando se suceden unha serie de convulsións políticas, económicos e sociais, cunha gran división interna dos partidos liberal e conservador, o que marca o fracaso do liberalismo. Mesmo a ditadura de 1923 posterior marcará o fracaso da propia Monarquía.

De feito, ata o golpe de estado de Primo de Rivera “el sistema parlamentario entró en un proceso crítico determinado, en primer término, por la propia dinámica de división interna de los partidos liberal y conservador” e, máis adiante, “por el impacto sociopolítico de la I Guerra Mundial, con la crisis del verano de 1917 y, desde ese momento, por los esfuerzos de reconstrucción llevados a cabo tanto por los liberales como por los conservadores”⁷⁴⁵.

Entre 1917 e 1922 (aproximadamente a mesma época que as “Acotaciones de un oyente” analizadas), Ángeles Barrio e Manuel Sánchez Cortina afirman que se produce un complexo período no que “una grave crisis social y el problema de Marruecos catalizaron la vida política y, sobre todo, se asistió a un proceso de deslegitimación del sistema parlamentario, en medio de una demanda creciente de los nacionalismos, la clase obrera y el Ejército”.

Houbo un problema de liderado tras a morte de Canalejas e o debilitamento de Maura, o que fixo que os partidos cada vez estivesen máis fracturados. Había fraccións arredor de determinados xefes. Maura amosouse contrario a que o poder fora entregado aos liberais, encabezados por Romanones. E fíxolle menos graza aínda que Alfonso XIII recibise a Institución Libre de Enseñanza ou que aprobase determinadas medidas anticlericais. Parte do sector conservador tradicional quería que se restablecese das regras do sistema de quendas, sobre a base de partidos leais á monarquía e á Constitución. Así que Maura tivo seguidores e detractores, moitos dos cales se foron con Eduardo Dato, quen arrastrou a diferentes “familias” como os canovistas, silvelistas, pidelistas, romeristas ou villaverdistas.

Así e todo, “el maurismo tuvo éxito en aquellos ambientes urbanos, de clase media, donde las proclamas de Maura contra el caciquismo oligárquico y el fomento del espíritu de ciudadanía chocaban tanto con el estilo rancio de la vieja política como con las ambiciones del movimiento obrero organizado”⁷⁴⁶. É dicir, que é un perfil moi próximo a Fernández Flórez, de aí que, como vexamos nas crónicas, sempre o defina como o mellor e máis honrado político da época.

No partido liberal as cousas non ían estar mellor, xa que un sector integrado por 125 deputados seguirá a García Prieto, formando un grupo liberal demócrata. Non obstante, a pesar da súa denominación “su planteamiento no estaba en una efectiva

⁷⁴⁵ 1999:29-30.

⁷⁴⁶ 1999:32.

democratización del régimen, y sus diferencias con el resto de familias políticas liberales no fueron ni programáticas ni procedimentales, sino que se orientaban a afirmar como propia una clientela que actuaba en el sistema como autonomía”⁷⁴⁷.

Ademais, ao sistema uníranse novos grupos políticos. Entre os máis activos destacan os nacionalistas cataláns e os republicanos (con Gumersindo de Azcárate e Melquíades Álvarez).

Por outra banda, a I Guerra Mundial ten tamén o seu impacto en España. Golpeou directamente aos máis humildes, que sufriron a carestía nos alimentos e a baixada nos soldos, mentres que determinados industriais e comerciais se enriquecían. Naqueles sectores nos que os traballadores conseguiron organizarse a nivel sindical, como o mineiro, siderúrxico ou naval, conseguiron que o impacto non fose tan negativo. Pero outros como os agricultores, funcionarios e militares, sen organización interna, notaron un gran deterioro das súas condicións de vida.

Así avanza España, como unha especie de polo sen cabeza. Momento aproveitado o 13 de setembro de 1923 polo capitán xeneral de Cataluña, Miguel Primo de Rivera, para sublevarse contra o goberno de García Prieto. Todo isto, “ante la pasividad de la sociedad, el apoyo del Ejército y la indiferencia del propio rey”⁷⁴⁸.

7.4. A influencia de Eça de Queiroz.

Na súa obra literaria, ao autor de *El bosque animado* téñenselle buscado influencias en autores estranxeiros, como Dickens ou Eça de Queiroz. Deste último, Sara Bolaño opina que se trata dun escritor ao que Wenceslao sempre admirou e de quen se sentiu moi próximo polo seu sentimentalismo portugués, moi semellante ao espírito galego, polo que a súa influencia no noso xornalista é “indudable”⁷⁴⁹.

Non sabemos se isto é certo ou non, xa que non estamos a estudar a súa produción literaria. Pero o que si é certo, é que as “Acotaciones” presentan unha enorme semellanza, tanto no aspecto formal coma no ton, cunha serie de artigos políticos escritos polo portugués na publicación *As Farpas* no último terzo do século XIX. Algúns destes artigos, serán traducidos ao castelán polo propio Fernández Flórez en 1920, baixo o título de *Una campaña alegre*. No prólogo deste libro, o coruñés elabora unha idea do que son estes comentarios políticos de Eça de Queiroz:

“...desde la primera a la última hoja de este libro, no hay ningún comentario que no responda a una elevada ansia de justicia; bajo la larga sonrisa bondadosa que anima a todos los capítulos, un tierno amor hacia el bien de las criaturas corre dulcemente.

(...) Al hacer la traducción de ‘una campaña alegre das Farpas’, hemos pensado frecuentemente cuántos de estos artículos podrían servir en nuestro país –y, como en el nuestro, en otros- para apostillar sucesos recientes, conductas de políticos de 1920, farsas que entonces se representaban en la nación vecina y que siguen rondando por el mundo, sin envejecer nunca entre la candidez y la paciencia humanas, sin hacer otra cosa que cambiar de escenario y ser hoy españoles, ayer portugueses, mañana de los países de América, o de Francia, o...

⁷⁴⁷ 1999:33.

⁷⁴⁸ 1999:91.

⁷⁴⁹ 1964:44.

Pero ser así, universales y de todos los tiempos, los vicios tras los que Eça de Queiroz lanzó el puñado de avispa de su ironía sonriente, estos comentarios no pueden perder interés. Los hombres en quienes han clavado estas “farpas” han desaparecido ya; muchos de ellos no han logrado que su nombre fuese retenido en la memoria de la generación que vino a sucederles. Encaramados por la casualidad o el compadrazgo en los más altos puestos de Poder, en una Monarquía agonizante, ni aun sus sombras insignificantes son evocadas por sus compatriotas de hoy; pero, a través de ellos, el dardo ha herido ese monstruo ‘de cabeza de toro’ de que habla Queiroz, y en su inmaterial silueta vemos aun hundida la acerada punta y vemos el rizado papel que adorna la banderilla golpear el lomo de la bestia a cada salto que da y a cada pirueta que hace para desprenderla”⁷⁵⁰.

Destas primeiras palabras podemos sacar xa unha serie de semellanzas, xa que as intencións e as ideas que expresa Fernández Flórez arredor dos artigos de Eça de Queiroz se poden trasladar perfectamente ao que é a súa concepción das “Acotaciones” e que transmitirá tanto na primeira etapa como na da II República. O galego vai buscar no *ABC* o mesmo que no seu día buscaba Eça en *As Farpas*.

Destes parágrafos entresacamos algunhas palabras clave que sobrevoan arreo os comentarios parlamentarios de Wenceslao: xustiza, sorriso tenro e bondadoso, ironía e crítica punzante, “acerada punta” da “banderilla” que cae sobre os gobernantes.

O xornalista e novelista coruñés vencellará en todo momento o humor coa tenrura, e reconece que a iso debe unha parte importante do éxito dos seus comentarios políticos: “Sin ternura no hay humor. Puede haber sátira. El humor es paternal. El humor nunca dice ‘¡qué malos soys’, sino ‘¡qué malos somos!’. De ahí mana todo”. Por outra banda, xa vimos como “desenvainaba” a súa pluma para atacar a partidos políticos, deputados e caciques, no que acabará constituíndo case que unha cruzada persoal na que semella non ter medo a ninguén e na que vai denunciar toda unha serie de inxustizas e de actitudes que considera contrarios ao ben xeral e á cidadanía.

Pero a influencia dos artigos políticos de Eça (cos que non sabemos cando entrou en contacto, xa que unha cousa é que os traduza en 1920 e outra o momento no que os leu por primeira vez), tamén se reflicte no tema, no ton e na forma dos seus escritos. Ademais de empregaren o humor e a ironía, os dous empregan de forma habitual o uso de preguntas retóricas, describen diálogos inventados, apelan ao lector, etc. e teñen ideas semellantes do sistema parlamentario. Se lemos o seguinte fragmento, non saberíamos dicir se é do noso autor ou do portugués:

“La Cámara (tomemos por ejemplo la actual) no tiene principios, ni ideas, ni consciencia, ni independencia, ni patriotismo, ni ciencia, ni elocuencia, ni seriedad. (...) Lo que queremos decir es que, como corporación constituida, acomodada en sus asientos, con su presidente, y su campanilla, y su copa de agua con azúcar, y sus ujieres, la Cámara tiene una falta absoluta de cualidades que la ilustren y una gran abundancia de defectos que la deshonoran. (...) La Cámara no tiene ideas. Delante de un país desorganizado de un extremo a otro, ¿qué hace? Discute la cuestión de las ostras. No presenta una ley, un reglamento, una reforma, un proyecto”.

Neste caso é Eça de Queiroz, pero como veremos, a opinión do xornalista do *ABC* non difire moito destas liñas. A continuación imos establecer unha pequena comparativa entre os comentarios de ámbolos dous autores, para ver mellor o que estamos a explicar,

⁷⁵⁰ 1920:5-7.

o paralelismo entre as ideas dun e doutro.

Un dos artigos de Eça que atopamos en *Una Campaña alegre*, di o seguinte:

“Existen en Portugal cuatro partidos políticos (...). ¿Cuáles son las irritadas divergencias de principios que los separan? Veamos:

El partido regenerador es constitucional, monárquico, íntimamente monárquico, y recuerda en sus periódicos la necesidad de la economía.

El partido histórico es constitucional, inmensamente monárquico, y demuestra irrefutablemente la urgencia de la economía.

El partido constituyente es constitucional, monárquico, y presta gran atención a los problemas de la economía.

El partido reformista es monárquico y constitucional y paladín de la economía”⁷⁵¹.

Anos máis tarde, en 1916, isto é o que opina Wenceslao do partido liberal e do conservador:

“El partido liberal opina que es preciso reconstruir la Hacienda, el poder militar y los servicios públicos. El partido conservador sostiene que deben fortalecerse los servicios públicos, la Hacienda y el poder militar”.

Outro dos temas máis recorrentes do xornalista galego é o do ferrocarril en Galicia. Vexamos o que opina Eça ao respecto desta cuestión en Portugal:

“Viajar por los caminos de hierro portugueses del Norte y del Este, es por todos conceptos una aventura llena de emociones. Cuando marchamos en nuestro vagón, corriendo sobre rieles, nos interesa y nos excita la probabilidad del descarrilamiento (...)

La intención de la Compañía es evidente. Las traviesas podridas, los carriles desgastados y desatornillados, los túneles inseguros, los puentes agrietados, los terraplenes que tienden a derrumbarse, las máquinas cansadas, el servicio negligente, las comidas envenenadas, todo, hasta los atrasos, la confusión..., todo converge al mismo legítimo fin: conmover hondamente al viajero, procurarle sensaciones supremas”⁷⁵².

Fernández Flórez tamén se apoia no humor e na ironía para tratar este tema:

“Hay quien, ansioso de distracciones, se va a San Sebastián; existen hombres que gustan de sufrir la emoción de una montaña rusa y de todos los variados deleites de un parque de recreos. Estas gentes no conocen los trenes de Galicia. En un tren de Galicia os pasarán tales cosas, que no pueden ser contadas después sin que el auditorio os reproche dulcemente el dejar excesiva rienda a la imaginación. En el invierno es preciso viajar con los paraguas abiertos dentro del coche; en el verano, las chinches no os dejarán vivir. La velocidad del convoy permite en muchos lugares al viajero apearse, dar un paseo, fumar un cigarrillo y volver a subir al tren. El paso de los puentes carcomidos sería un hecho notable si no le quitase toda importancia la rapidez con que se despeña por las curvas violentas”⁷⁵³.

⁷⁵¹ “Los cuatro partidos políticos”, páxs. 49-50.

⁷⁵² “Delicias de viajar por los caminos de Hierro”, páxs. 187-188

⁷⁵³ *ABC*, 20-12-1916.

As coincidencias non quedan só aquí. Hai outros temas nos que as opinións e a forma de expresarse son moi semellantes. Di o escritor portugués sobre a Mariña:

“Unos cuantos navíos defectuosos, viejos, decrepitos, casi inútiles, sin artillería, sin condiciones de navegación, con las jarcias podridas, la arboladura apolillada y la historia obscura. Es una Marina inválida. (...) Un único mérito poseen estos navíos para el caso de una agresión del extranjero: imponerse por el respeto de su edad. ¿Quién osaría faltar a las canas de estos ancianos?”⁷⁵⁴.

Sobre este mesmo asunto comenta Fernández Flórez:

“Viejos buques remendados, con terribles sietes en el acero de sus planchas, tosiendo humo por sus torcidas chimeneas, saldrán penosamente al mar en la que antes era trágica hora de los encuentros. (...) La escuadra enemiga, en parte sostenida por barriles vacíos, se acercará prudentemente. Los barcos frotarán sus proas, como los negros sus narices, cuando saludan, y, acodados en la regla, los dos almirantes adversarios – mientras la infantería se dedica a la pesca del calamar- cambiarán, al través de sus bocinas, éste o parecido diálogo:

(...)

- Retírese que hace fresco, y si se levanta un poco de viento, van a irse a pique al primer bandazo.

- No lo quiera Dios. ¡Abur, compañero!”⁷⁵⁵.

Sen abandonar o tema militar, imos ver o pensamento do autor portugués do exército do seu país:

“Su armamento es ineficaz en absoluto. Está probado científicamente que, después de media hora de fuego, los fusiles de nuestro Ejército se pasarían al enemigo... reventados en astillas. Cuando no revientan, su alcance es humanitario. Queremos decir que las balas quedan a mitad de camino del adversario.

Verdaderamente, nuestro Ejército sólo podría alcanzar al enemigo corriendo detrás de él; pero para eso le faltan soldados. En realidad, para tan poco armamento, más valdría que tuviesen un taparrabos y una flecha”⁷⁵⁶.

A opinión do coruñés sobre o exército español non vai diferir moito, xa que tamén se vai referir á súa “modernidade” e ás súas “novidosas” tácticas de guerra:

“¡Venid, si os atrevéis, enemigos de España! ¡Qué nos importan ya nuestros fusiles viejos, nuestra escasez de municiones, nuestra carencia de aeroplanos, nuestra imprevisión en materia de química belicosa! En nuestro frente no habrá, para vuestra maravilla, más que altavoces. No necesitamos ni un soldado. El ministro hablará. Será, más que nunca, el suyo un discurso tanque, un discurso gas, un discurso del 42, que os laminará, os impregnará y agravitará sobre vuestras cabezas días y días”⁷⁵⁷.

Non imos continuar coas comparacións, para que non se nos acuse de encher o traballo con excesivos exemplos. Cremos que estes catro ilustran á perfección este

⁷⁵⁴ “La Marina y las colonias”, páxs. 145-6.

⁷⁵⁵ ABC, 27/01/1934.

⁷⁵⁶ “El Ejército en 1871”, pág. 136.

⁷⁵⁷ ABC, 24/01/1934.

paralelismo no estilo e na forma de abordar os temas entre Eça de Queiroz e Fernández Flórez. Hai outras pezas xornalísticas nas que se aprecia isto, polo que intuimos que o galego, á hora de escribir, intentou reproducir en parte o estilo do portugués, iso si, dándolle o seu toque persoal.

Non había en España naquel momento ningún outro comentarista que utilizase deste xeito o humor e a ironía para abordar temas tan complexos e que podían ser tan difíciles de dixerir para o lector. Deste xeito, os dous autores non pretender eludir a súa visión crítica, senón que intentan facer comprensible a través de exemplos, mesmo con esaxeración, recorrendo a situacións inventadas, etc. os problemas e as dificultades do país. É unha maneira de adaptarse a tódolos lectores e tamén de non ofender a ninguén dun xeito directo. Pero isto xa o analizaremos máis adiante.

7.5 Análise das crónicas parlamentarias.

A primeira sesión á que acode Wenceslao Fernández Flórez como comentarista parlamentario ao Congreso é a do 2 de outubro de 1916. Xa tiña unha relativa experiencia ampala nese labor, como vimos, pero sabe que esta vez o que escriba vai saír no diario máis importante da época. Está algo nervioso e non sabe que clase de orientación lle vai dar á columna. Luca de Tena dille que non se preocupe e que durante os primeiros días se centre en escribir ata dar co que busca. Pero xa o primeiro día, rematado o seu artigo, regresa á redacción e dálle o que ten escrito ao redactor xefe e editorialista José Cuartero. O noso autor, pásalle as seis pequenas cuartillas nas que vai o texto e dille que as mire e que, se non están ben, non pasa nada:

- Si mañana sale lo veo publicado –le dijo-, sabré que le gustó. Y si no sale, ya sé como tendré que interpretarlo”⁷⁵⁸.

Cuartero inclúeas na edición do día seguinte, baixo un título que decide o propio redactor xefe: “Acotaciones de un oyente”.

A pluma de Wenceslao vai espertar unha gran sorpresa e admiración entre os lectores do *ABC*, acostumados a Azorín. É un estilo diferente, moito máis desenfadado, que “engancha”. Os compradores do xornal vanse preguntar quen é o autor, xa que inicialmente aparecen sen asinar. Un deles é o propio Alfonso XIII, quen á semana chama directamente ao director da publicación para saciar a súa curiosidade:

“- ¿Puedes decirme quién escribe ahora los comentarios parlamentarios en el *ABC*? Me gustaría mucho conocerle personalmente.

- Naturalmente, Majestad –responde, Luca de Tena, entusiasmado ante la favorable impresión que causan al monarca los articulillos de su periódico-. Se trata de Wenceslao Fernández Flórez”⁷⁵⁹.

Estas informacións terán un espazo moi definido, xa que aparecen baixo o único indicativo de “Acotaciones de un oyente” trala información parlamentaria. Unha vez que o lector pasaba as intervencións dos distintos deputados e os asuntos tratados na Cámara, aparecía a columna de Wenceslao, á que seguía outra sección máis ou menos fixa titulada “Fuera de la sesión”.

⁷⁵⁸ En de Llano, 1985:19.

⁷⁵⁹ En Olmos, 2002:135.

A columna publicouse sen firma durante a súa primeira etapa (1916-19), e xa co nome do noso autor durante a II República. Outro dato interesante é que non levan título. Como indicamos, no xornal só aparece o nome da columna, sen máis, sen ningún outro título complementario. Será anos máis tarde, ao publicalas en formato libro, cando o galego lles busque un pequeno titular a cada unha, nun intento de resumir a súa esencia.

Como columna de política nacional, estará centrada na actividade parlamentaria, do goberno e dos partidos políticos. Na clasificación de Fraser, encadraríase nas consideradas columnas de orientación, aquelas nas que aparecen altos funcionarios da administración, políticos, parlamentarios, etc. Polo tanto, atraerá a unha audiencia interesada na política, polo que se presupón que os propios políticos tamén as lerán, para ver que se di deles, como se interpreta unha decisión, que opinión hai sobre unha lei, etc., e ver que é o que se comenta tanto do seu partido como do resto.

Durante a Restauración, de durante 1916 e 1921, Fernández Flórez escribe un total de 251 comentarios parlamentarios⁷⁶⁰ ou “Acotaciones”, nos que imos observando a decadencia dun sistema político no que salienta a corrupción, o nepotismo, o estancamento do país e a falta de esperanza.

O galego, ás veces con humor e outras con fina ironía, vai espindo os mecanismos do Parlamento para presentarllelos aos lectores dunha forma directa e simple. Critica abertamente cando quere e tamén gaba cando a ocasión llo merece. Nalgunhas ocasións non anda con reviravoltas, pero brilla moito máis naquelas crónicas nas que tira de sutil humor para elaborar un retrato literario de cada político. O que máis chama a atención de Fernández Flórez é a maneira na que vai perfilando a súa maneira de ver as cousas. Lendo as súas columnas temos a sensación de que falaba dende liberdade e que dicía o que pensaba sen ningunha presión. Cremos que isto é así, pero tamén que acaba facendo unha serie de concesións para adaptarse ao público e ao medio no que está.

Dos seus vellos escritos en *La Defensa* quedarán os ataques contra o caciquismo e unha postura a favor dos labregos cos que tanto contacto tivo durante toda a súa vida.

Isto explícase pola influencia ideolóxica que na súa mocidade deixou o contacto con movementos coma o agrarismo e o tradicionalismo anticaciquil. Nestas tendencias entraban diferentes ideoloxías, dende o anarquismo ata o catolicismo ou o carlismo. Fernández Flórez neste contexto, como vimos, aproxímase ao galeguismo e ao nacionalismo, aínda que estas dúas ideoloxías non chegarán a callar nel.

Non obstante, é moi radical nas súas críticas co movemento obreiro, afectado por moitos dos males do campesiñado.

Coma moitos outros coetáneos seus, defenden unhas ideas novas que buscan rachar co vello século esmorecido para acometer unha nova sociedade ilusionante. Hai que acabar co caciquismo, verdadeiro lastre de Galicia e impulsar a modernización. Ten unha visión tradicionalista do campo, porque neste está o idioma, o traballo, a estrutura, a base da sociedade... Politicamente, non vai máis alá. A súa visión non coincide cos galeguistas da esquerda, porque as súas reivindicacións tiran por terra gran parte das ideas conservadoras do noso autor. É o caso do Estatuto de Autonomía.

Sucede outro tanto cos movementos obreiros. Non lle agradan polo seu carácter

⁷⁶⁰ Segundo recolleemos en *Acotaciones de un oyente. (1916-1921)*. Volume I, Prensa Española, Madrid, 1962.

internacionalista (el comenta que pola súa falta de elementos intelectuais), porque queren rachar coas clases sociais e, evidentemente, Fernández Flórez ve como a súa forma de vida burguesa (despois de pasar moitas penurias) correría serio perigo.

Por outra banda, non lle lemos unha soa opinión negativa centrada na Igrexa ou na Monarquía. Loxicamente, nun xornal católico, monárquico e dirixido a un público burgués, coma o *ABC*, estas críticas estarían moi fóra de lugar. Isto non quita que de cando en vez broten da pluma de Wenceslao ideas progresistas, eloxios (moi puntuais iso si) ás esquerdas e críticas a toda clase de políticos conservadores que el considera “incompetentes”. Feito este, dito sexa de paso, ao que non estaban moi acostumados os lectores do *ABC*. É por iso polo que falamos de “concesións”. Semella que o coruñés vai ceder liberdade para gañar liberdade. Explicámonos. Decide adoptar unha postura política intermedia entre a dereita e a esquerda moderada, aínda que aproximándose sempre cara á primeira. Presume de ter toda a liberdade que quere e, de feito, tena, porque nunca vai traspasar a fronteira ideolóxica establecida polo diario: a Monarquía. O Parlamento convértese daquela no único culpable da mala situación do país, do decadente momento económico e social que se vive. Mentres esta institución é criticada abertamente, a realenza volve a ser vista con bos ollos e como a solución a tódolos problemas do país.

Moitos dos límites que se podía autoimpoñer Wenceslao no *ABC*, desaparecen nas súas novelas e nos seus libros. Aí, os seus lectores non están dentro do público do diario monárquico, é unha audiencia moito máis ampla e con ideas moito máis diversas. É por iso polo que nestes textos autónomos, e mesmo amparándose nos recursos da ficción, as críticas chegan a todos e a cada un dos ángulos que marcan esa sociedade: a Igrexa, o Exército, a Monarquía e os valores da época.

Fernández Flórez, non obstante, irá virando cara a posturas conservadoras no político. A nivel social, vai por libre, amosando neste sentido ideas moi avanzada para a época, pero tampouco deixa de ser un burgués acomodado. Pretende ser un referente de opinión para miles de lectores, e reflectir independencia nos seus escritos. É por isto polo que vai criticar a uns e a outros, aínda que se examinamos con lupa as súas columnas, vemos como as esquerdas levan sempre a peor parte e como nunca lle reconece os logros que acadaron durante a República. Pero vaíamos ao detalle desta primeira época de “Acotaciones de un oyente”.

No libro que as recompila, indícase que “Wenceslao Fernández Flórez es uno de los escritores más ingeniosos y perspicaces del siglo XX. Una de sus obras maestras y menos conocidas son las ‘Acotaciones de un oyente’, publicadas en el ‘ABC’ y sólo parcialmente recogidas en forma de volumen. Ahora se coleccionan completas por vez primera. Y una buen aparte de ellas debe ser considerada prácticamente inédita. El texto ha sido cuidadosamente revisado por el autor sin alterar su redacción primitiva”⁷⁶¹. Isto non é certo, xa que nos orixinais podemos apreciar como se alteraba a redacción dalgunhas crónicas, se pulía o estilo e como incluso hai artigos que non se recollen.

Ao longo destas dúas decenas de crónicas observamos as súas filias e as súas fobias. Podemos ver quen lle cae ben e a quen sacaría da Cámara á primeira de cambio se estivese na súa man. É todo menos obxectivo e unha das virtudes das súas crónicas parlamentarias é precisamente iso, que Fernández Flórez crea un estilo moi propio, moi natural, como se estivese a falar cuns amigos en lugar de escribir no primeiro xornal de España para centos

⁷⁶¹ 1961:7.

de miles de lectores. Pon á súa prosa ao servizo dos lectores falándolles de ti a ti, dándolles detalles que non atoparán noutras crónicas e abríndose totalmente, dando conta do que para el está ben e do que está mal, sinalando aos que segundo el serven e aos que non fan máis que molestar no Parlamento ou ben simplemente porque teñen cartos e poden permitirse ocupar un lugar entre o resto de deputados.

Nas súas “Acotaciones” pode verse claramente como non cre nos partidos políticos e moito menos no sistema parlamentario tal como é, ao que cualifica de “estorbo”, ao tempo que considera que “carece absolutamente de eficacia”. Dá mostras xa aquí de preferir un sistema político moito máis férreo e pechado? Todo nos fai indicar que si.

Outro dos aspectos que extraemos da análise desta etapa é precisamente como esas 251 crónicas van evolucionando. Así, partimos dun punto de vista máis positivo, máis dinámico, sorprendente e humorístico. Pouco a pouco, vai habendo un cambio marcado polo desánimo e polas loitas entre partidos que o van atrapando, dando paso a un xornalismo desencantado, gris e no que semella escribir por escribir, onde as sesións son sempre as mesmas, onde todo se repite e nada avanza, onde os políticos son inimigos e pouco ou nada fan polo ben do Estado. Curiosamente é o mesmo que lle sucederá anos máis tarde, ao final da II República.

O seu humor e fina ironía desaparecen, para atoparnos ante crónicas que pasan sen pena nin gloria, sen nada que resalte. Pasa de sorprenden a converterse nun funcionario que ficha e que acomete o seu traballo de maneira mecánica, esquecéndose dese toque que o facía diferente e tan atractivo.

Semella que Wenceslao bebe dese ambiente gris e cambiante, como se as súas crónicas fosen un reflexo da súa paciencia e cada vez tivese menos. Pasa do humor e do positivismo ás críticas, á consideración de que todo a nosa política non ten razón de ser, de que non vale para nada, agás para que os deputados saian cos petos cheos.

Vexamos algúns claros exemplos desta evolución, de como para el o parlamentarismo non deixa de ser unha perda de tempo e un combate dialéctico que pouco ou nada contribúe á mellora de España. Neste comentario observamos como para Fernández Flórez todo é cíclico, todo se repite día tras día, sen que os temas transcendentais se aborden ou sen que se apliquen melloras concretas:

“En resumen: una sesión más. En la guerra en que todos marchamos dio un chirrido el mal engrasado eje. Mañana ocurrirá igual”⁷⁶².

A mensaxe que nos chega é que nin os mesmos políticos cren no seu labor, nos temas que se debaten no Parlamento. Fernández Flórez parece dicirnos que se aos políticos poucos lles importa o que alí pase, a el tampouco. El, coma os deputados, tamén se volveu escéptico e desconfiado. Cre que está ante unha pura ficción, ante unha pantomima:

“Apenas interesa lo que ocurre en la Cámara. Diríase que el espíritu de todos está muy lejano, preocupado por ideas de mayor gravedad. Los mismos políticos gustan más en los presentes días de cambiar impresiones en el salón de conferencias que de atender en los discursos de sus compañeros. Acaso es que el escepticismo, la desconfianza, se ha

⁷⁶² 1961:220.

impuesto hasta entre aquellos a quienes puede referirse. ¿Cuál es la eficacia de los largos debates? ¿Qué tiempo durará esta ficción parlamentaria? ¿En qué prestigiosa autoridad pueden descansar nuestros ciudadanos?”⁷⁶³.

Hai dúas realidades: o que acontece fóra das Cortes, e a que vive o coruñés en cada sesión. Os temas que preocupan á cidadanía, aquelas cuestións que lles afectan e que tanto apremian aos país parece que non existen aos ollos dos políticos da época. Estes só buscan, segundo as crónicas do noso autor, defender os seus intereses:

“Fuera de la Cámara hay huelgas, conflictos, hambre, crisis, tumultos contra el caciquismo, regiones que claman contra el Poder central, carestía creciente de la vida; y el país no tiene presupuestos hace cuatro años, ni ve atendidas sus necesidades de cultura, ni dispone de vías suficientes de comunicación... Pero en este recinto donde unos cuantos abogados hablan de sus pleitos, nada de eso se conoce, o si se conoce, no se puede remediar. El país y sus políticos están recíprocamente vueltos de espaldas”⁷⁶⁴.

Establece afirmacións moi duras e moi directas contra as Cortes, indicando que non representan a cidadanía. Wenceslao, dende as súas crónicas, exerce a oposición, pero non xa directamente contra os partidos políticos, senón contra o sistema que teñen montado os partidos:

“(…) nuestro Parlamento se basa en el secuestro de la voluntad nacional”⁷⁶⁵.

Nin sequera hai un acordo para aprobar os orzamentos estatais, que levan anos conxelados e repetíndose. Por iso o cronista fai súa unha frase de Bugallal, na que indica que “el país cree que nuestras ambiciones y nuestras discordas son las que hacen imposible la aprobación de unos presupuestos”. Wenceslao non é que o crea, é que está convencido ao cento por cen de que é así:

“El país, como insinuó el señor conde de Bugallal, va pensando que el Parlamento no sirve para gran cosa”⁷⁶⁶.

Incluso, tras un parón de 12 meses nas crónicas, cando regresa ás Cortes o primeiro que di é que todo segue igual, que nada cambia, que é como se espertase dun mal soño para vivir outra vez as mesmas sensacións, procedementos e situacións. Cambiarán os nomes, pero todo segue igual:

“Hace un año que desaparecimos de la tribuna del Congreso. Hemos otra vez aquí. Y he aquí otra vez también los mismos hombres, los mismos corifeos de estos hombres, los mismo móviles pequeñitos, los mismos lugares comunes, igual ambiente, idéntica sensación de tiempo perdido y de incongruencia entre el diminuto mundo parlamentario y el gran mundo exterior. Estas no son, en verdad, unas Cortes nuevas, sino las Cortes que hemos conocido siempre”⁷⁶⁷.

Aborda tamén a cuestión dos partidos políticos e sinala que realmente se trata dun conxunto de persoas que van defender unicamente os seus intereses e necesidades. De

⁷⁶³ 1961:225.

⁷⁶⁴ 1961:551.

⁷⁶⁵ 1961:578.

⁷⁶⁶ 1961:601.

⁷⁶⁷ 1961:645.

novo incide na idea do secuestro da “vontade nacional”, de como todo o que se decide ten pouco ou nada que ver co que precisa España:

“No son las ideas las que llevan diputados y senadores al Parlamento, sino un complicado conjunto de intereses, favores, necesidades, orgullos, ambiciones y compromisos, que en el vocabulario político recibe, englobadamente, la denominación de ‘organizaciones’”⁷⁶⁸.

O termo “organizaciones” é moi ilustrativo do que intenta expresar. Dá a sensación de que se trata dunha serie de persoas, neste caso políticos, que se asocian coa idea de ser corruptos, de prevaricar ou usar a súa influencia máis como mafia que como fórmula para gobernar e mellorar os asuntos públicos.

Formula que mellor lle iría ao país suprimindo directamente as eleccións e que os líderes xogasen ás cartas entre eles. Os deputados o único que fan é obedecer e facer o que lles piden:

“¿Qué es nuestro régimen parlamentario? Un juego de conveniencias, de pasiones y de oportunidades que mantienen algunos señores, un pequeño número de señores, los caudillos de los grupos políticos. Detrás de estos caudillos, los simples diputados desempeñan el papel de los ceros a la derecha de la unidad”⁷⁶⁹.

Outro exemplo nesa liña. Falando de Luis Bello, deputado de Acción Republicana, di que ten moita cultura e boas ideas, pero que coma o resto de políticos está atado de mans e pés. Se quere facer algo pola súa conta e risco, seguramente o xefe (que igual ata lle prestou un distrito), daralle un toque:

“Es siempre un cero que se coloca a la derecha de una unidad: el jefe de grupo. El diputado vagará por los pasillos, correrá apresurado cuando los timbres le requieran para votar, oirá desde su asiento las discusiones, apenas con el carácter de espectador distinguido. El no debe pensar, ni sentir, ni argumentar, ni aprender. El jefe de grupo piensa, sienta, argumenta y estudia por él”⁷⁷⁰.

Vamos, que se trata de figurantes, de persoas de recheo que unicamente fan o que lles piden, sexa bo ou malo para a sociedade ou a economía. Noutros momentos, semella ser un político máis que dende o seu escano ofrece un discurso para que todos traballen a favor os intereses xerais e non por cuestións partidistas. Amósase totalmente contrario a eses líderes políticos que non fan máis que estorbar ao futuro e semella ser o voceiro dos seus lectores, do que quere ou non quere o “país”:

“Por lo que todos debemos clamar, lo que se debe imponer imperiosamente es la desaparición de esas luchas mezquinas, de esos personalísimos ruines que imposibilitan la labor de gobierno y que embotan cualquier buen propósito... El país no quiere figurones en el banco azul, ni camarillas con rótulos de partidos políticos; quiere gobernantes sinceros y grupos con ideales. Es preciso hacer en España una gran labor que nos permita ganar el tiempo perdido. Quienes lo estorben con conspiraciones del tiempo viejo realizarán un crimen contra la Patria”⁷⁷¹.

As caras poden cambiar, pero non a forma de funcionar e de comportarse dos

⁷⁶⁸ 1961:646.

⁷⁶⁹ 1961:663.

⁷⁷⁰ 1961:157.

⁷⁷¹ 1961:479.

políticos. Wenceslao dá a impresión de ser un can vello, que coñece cada truco e se anticipa aos movementos dos políticos, simplemente porque está canso de ver como todo se repite:

“Somos tan sólo espectadores del nacimiento de unos nuevos tópicos políticos por los que ha de trepar la ambición, sin que nunca lleguen a cristalizar en realidades”⁷⁷².

Pero nestas crónicas vai máis alá, incidindo en que a actividade que se realiza dende o Parlamento por parte dos grupos da oposición é basicamente tirar por terra calquera acción que queira desenvolver a administración central. E esta non pode facer nada por impedilo. Un boicot puro e duro:

“(…) en la Cámara española, el mayor de los éxitos es derribar al Gobierno. Verdaderamente, no se trata de un Cuerpo colegislador, sino de una partida de bolos”⁷⁷³.

“(…) el Parlamento español carece absolutamente de eficacia, y todos los Gobiernos se quejan de que son precisamente las Cortes las que no dejan prosperar su trabajo. (...) La verdad es que nuestro parlamento no pasa de ser un estorbo”⁷⁷⁴.

“Nuestros Gobiernos no saben administrar. Saben pronunciar discursos y escuchar discursos. Acaso conocen la teoría de los que se debe hacer; pero son incapaces de darle realidad”⁷⁷⁵.

Ese “nuestro parlamento no pasar de ser un estorbo” non pode soar máis lapidario nin claro. Aseveracións deste tipo son as que etiquetan a Fernández Flórez como un autor conservador que puidera estar máis preto doutras ideoloxías políticas que nada teñen que ver coa democracia.

Como se pode observar en todas estas citas, o desencanto coa política vai en aumento, o seu ton é cada vez máis duro, máis seco e crítico. Está indignado e cóntallelo aos seus lectores, denuncia o que para el é algo que non ten sentido. A democracia é unha farsa a todas luces, o xogo parlamentario provoca o estancamento do país, ata de mans a acción do Goberno e todo iso o único que produce é que as cousas importantes continúen sen solucionarse.

Con todo, o máis destacado das súas crónicas non é ese amargor que vai collendo co tempo, senón a súa ironía e humor. É pola que destaca a súa escrita e polo que é considerado por moitos o mellor cronista parlamentario (cando non o pai das crónicas deste tipo en España), sendo os seus relatos no seu día (na actualidade xa non) exemplos en moitas facultades de xornalismo.

Bota man dese humor nos seus comentarios, nun estilo totalmente narrativo e novelístico. As descricións parecen sacadas dun conto, dotando a cada personaxe dunha personalidade única, duns riscos distintos e que enganchan o lector.

Imos ver, pois, nas seguintes liñas unha serie destes exemplos que non poden menos que provocar o sorriso daquel que contempla os seus escritos. Fernández Flórez sabe que as fotografías pouco poden dicir ante descricións como a súa. As súas crónicas

⁷⁷² 1961:287.

⁷⁷³ 1961:647.

⁷⁷⁴ 1961:667.

⁷⁷⁵ 1961:690.

non deixan de ser imaxes en movemento, representan a auténtica televisión da época e fan que o lector de xornais se sinta directamente no Parlamento.

Comezamos con Marcelino Domingo, do Bloc Republicà Autonomista. Establece un contraste brutal entre o seu aspecto físico, feble, e a súa oratoria, poderosa e intelixente:

“(…) tan escatimada anda la piel en el rostro del señor Domingo, que, cuando su boca se estira para reír, ha de cerrar los ojos, y cuando sus ojos se abren, le sería imposible conceder una sonrisa que excediese de tres milímetros. Por esa boca, sin embargo, entre unos dientes de precoz ruina, suele salir un vozarrón poderoso. La voz –y también la inteligencia- es lo único fuerte y vivo en el señor Domingo. Todo lo demás es palidez, huesos mal avenidos, polvo...”⁷⁷⁶.

Nestoutro caso, céntrase no republicano Miguel Morayta, quen defende as castañeiras e os mendigos. Nótase que non lle cae nada ben e di del que é un deputado de sexta ou sétima categoría. Isto reflíctese na súa dentadura:

“(…) ha dejado sin sustitución más de media docena de dientes que han desertado de sus deberes, huyendo de su boca por incompatibilidad de opiniones, por afán de correr aventuras o sencillamente minados por la caries traidora”⁷⁷⁷.

Sobre os discursos de José Gascón y Marín afirma que “son más bien hemorragias. Cuando lo destaponan brota el surtidor violentamente. Siempre nos da la sensación de que no podría aguantar un minuto más en silencio y de que ya sus carrillos estaban hinchados de palabras que intentaban salir”⁷⁷⁸. Vemos que é tremendamente gráfico, moi visual, en canto que imaxinamos ao político falando na tribuna con todas esas palabras acumuladas na boca e saíndo de golpe.

Ao republicano Juan Salas Antón tamén lle acontece o mesmo. Pero neste caso busca outra metáfora para abordar a súa oratoria compárao cun río: “Habitualmente, el señor Salas Antón está emboscado. El curso de su vida es como el del Guadiana. Nace, aparece, se hunde en la tierra, corre misteriosamente, vuelve a surgir”⁷⁷⁹. Wenceslao di que fala por acumulación, que o vai deixando, pero se lle acumula todo dentro, ata que ten que falar, “una hora, dos horas, un día, tres”.

Céntrase moito nos xestos, na forma de falar e de expresarse dos deputados. Aquí outro caso, o do liberal Tomás Elorrieta:

“(…) desgarbado, con unas cejas peludas y el bigote a lo Charlot, que no sabe dónde poner las manos, que tiene torcida la corbata, nos hace el efecto saludable de un trago de jerez seco después de haber engullido la mitad de una de esas tartas que rematan con un angelito sostenedor de una palma”⁷⁸⁰.

Son cuestións que pouco ou nada teñen que ver coa política, pero que proporcionan ás crónicas políticas cor e vivacidade, cunha perspectiva novidosa. É un estilo máis directo, menos gris e máis rico en matices e detalles. No caso do republicano reformista Luis Zulueta, ben podería ser o protagonista de calquera relato curto, xa que

⁷⁷⁶ 1961:79.

⁷⁷⁷ 1961:89.

⁷⁷⁸ 1961:105.

⁷⁷⁹ 1961:262.

⁷⁸⁰ 1961:118-119.

segundo o coruñés é un político que conmove:

“Aquellas tristes barbas, aquel mirar reposado, añorante; aquella larga nariz impresionable, que se ruboriza en cuanto baja el termómetro a diez grados”⁷⁸¹.

Pero o xornalista trata sempre de buscar unha vinculación dos riscos físicos coa política. Neste caso denuncia ao liberal Alfonso Senra, pedindo que o afeiten:

“Cumplimos un deber patriótico denunciando al Congreso los bigotes del señor Senra. Más que un bigote es una melena de las que solemos admirar en los anuncios de específicos contra la calvicie; bajo su fronda, (...) el señor Senra, inmóvil, de una manera disimulada, con mayores garantías de impunidad que un ventrílocuo, puede abrir la boca y gritar sin delatarse”⁷⁸².

Dende a tribuna da prensa, trata de captar cada detalle. Durante os tediosos discursos ten tempo de analizar un a un a todos os políticos da cámara e ver cales son os puntos que os definen. É un caricaturista, só que en lugar de debuxar e pintar trazos coloreas descripcións brillantes. De seguro que ao liberal Joaquín Salvatella non lle fixo demasiada graza a súa:

“(...) ya no tiene en su escaño actitudes demayadas; cuando habla, cuchichea; los dieciséis pelos traídos desde la oreja izquierda a la derecha y pegados cuidadosamente con goma al cráneo brillante para ocultar su desnudez no guardan aquella vieja simetía de enrejado que admirábamos en ellos antes de que nuestro hombre abandonase la ideas republicanas para declararse romanonista”⁷⁸³.

Do tradicionalista Dalmacio Iglesias destaca a súa boca, tan grande que o resto nel é secundario:

“Sería absurdo intentar describir su cuerpo inexistente. Don Dalmacio es tan sólo una boca, una gran boca, una inmensa boca. Cuando el señor Iglesias levanta un poco el labio superior, su bigote se confunde con su tupé; cuando quiere hablar con alguien sentado a sus espaldas, puede utilizar la comisura de sus labios, que llegan al occipucio. Se ha dejado crecer la barba y el bigote, como alguna gruta disimula su entrada con maleza; pero aun así, palmo a palmo, por algún intersticio, se adivina la profunda oquedad”⁷⁸⁴.

De novo un político convertido en personaxe, nun elemento literario que permite humanizar e, ao tempo, sacarlle autoridade e representatividade política.

7.5.1. Principais figuras políticas abordadas nas crónicas.

Hai que ter en conta que Fernández Flórez, ao longo das crónicas parlamentarias deste período cita a 242 políticos, ministros, militares e embaixadores (ver Anexo 2). Non hai practicamente ningunha figura destacada da política española (agás o Rei) que escape dos seus artigos. Loxicamente o trato que reciben é diferente segundo as filias e as fobias do noso escritor. O que si, non hai unha correlación directa entre que aplauda sempre aos conservadores e critique sempre aos liberais ou progresistas. Agora, hai partidos aos que

⁷⁸¹ 1961:126.

⁷⁸² 1961:241.

⁷⁸³ 1961:158.

⁷⁸⁴ 1961:455.

non pode ver diante e hai líderes aos que admira.

No noso estudo miramos cales eran os políticos que saían en máis crónicas, para ver cales eran os máis destacados segundo a visión de Wenceslao. A partir de aí, quixemos ver cal era o tratamento que recibían e o tipo de descrições que se facían deles. Os dez personaxes que máis aparecen nos seus artigos son estes:

1. Álvaro Figueroa Torres (conde de Romanones): citado en 37 crónicas.
2. Santiago Alba Bonifaz: citado en 35 crónicas.
3. Antonio Maura y Montaner: citado en 33 crónicas.
4. Melquíades Álvarez González Posada: citado en 32 crónicas.
5. Francisco Cambó y Batlle: citado en 32 crónicas.
6. Miguel Villanueva Gómez: citado en 28 crónicas.
7. Juan de la Cierva Peñafiel: citado en 27 crónicas.
8. Manuel García Prieto (marqués de Alhucemas): citado en 26 crónicas.
9. Eduardo Dato e Iradier: citado en 20 crónicas.
10. Alejandro Lerroux García: citado en 16 crónicas.

Conde de Romanones:

Foi presidente do Consello de Ministros de España durante dúas veces no período analizado (do 9 de decembro de 1915 ao 19 de abril de 1917, e do 5 de decembro de 1918 ao 15 de abril de 1919), ao tempo que Ministro de Estado na súa última etapa no Goberno, polo que é lóxico que sexa un dos referentes desta crónicas. Non obstante, Álvaro Figueroa representa todo o que o coruñés aborrece nun político, e non terá ningún reparo á hora de dar conta disto nos seus escritos.

Trata de amosalo como unha persoa vulgar, que nada ten que ver cun político formado, culto ou preparado para dirixir o país. Máis ben semella que estivese nunha taberna ou no salón da súa casa:

“(...) su ocupación predilecta es hurgar la carnosa nariz colorada. Pero ninguna distracción le proporciona tan sano deleite como escarbar en sus muelas con un palillo”⁷⁸⁵.

Non hai un só artigo de Fernández Flórez no que destaque algo positivo do político nacido en Madrid. É máis, bótalle en cara cousas que a outros representantes públicos lles pasa por alto, como o feito de que prorrogue os orzamentos, violando así a Constitución. É, sen dúbida, un dos representantes da vida pública aos que botaría do Parlamento dunha patada se puidera. Para Wenceslao trátase dunha lacra, dun dos máximos expoñentes dos males do Parlamento, o que impide que España avance.

Un dos aspectos nos que máis se adoita centrar e que máis valora o coruñés nun político é a súa oratoria e as súas ideas. Neste caso, como xa se pode supoñer, non existen. O líder dos liberais non merece o lugar que ocupa no Congreso:

“El señor conde de Romanones se alzó indignado en el hemicycle, y con esos chillidos en que exterioriza su oratoria vulgar, de segunda mano, una oratoria que recuerda los trajes de almacén y las corbatas cosidas”⁷⁸⁶.

⁷⁸⁵ 1961:147.

⁷⁸⁶ 1961:567.

Santiago Alba:

Pola contra, do Ministro de Facenda (30 de abril de 1916-11 de xuño de 1917, e 9 de novembro de 1918-5 de decembro de 1918), Ministro de Instrución Pública e Belas Artes (22 de marzo de 1918-10 de outubro de 1918) eloxia a oratoria. Estamos tamén ante unha figura liberal, pero Fernández Flórez reconece o valor e as ideas de moitos políticos non conservadores.

“(...) el señor Alba habla así: con un gesto natural, con un ademán sin estudio, con una encantadora apariencia de sinceridad, sin retorcimientos de frase, con una corrección amable y tranquila”⁷⁸⁷.

Gústalle esa forma de falar máis directa, máis entendible e menos grandilocuente e, por sorte, afirma que moitos políticos xa a van adoptando, ao tempo que se afastan dos oradores de finais do XIX, que se expresaban así por falta de ideas.

Como dicimos, no caso do político zamorano só ten palabras positivas ao comezo das súas crónicas, sendo dos políticos que máis respecto lle merecen:

“Esa sensación de capacidad, de entendimiento, de potencia, que tan pocas veces nos proporcionan los hombres del actual Gobierno, nos la dio plenamente el señor Alba ayer, como en tantas otras ocasiones de la presente etapa liberal”⁷⁸⁸

Non obstante, os meses fan que mude o seu parecer e a súa forma de ver a Alba. Así, di que se dedica a falar no Parlamento mal da educación no país, cando precisamente antes el foi ministro de Instrución Pública. Ataca, polo tanto, cousas que antes defendía, polo que é unha figura contraditoria e con intereses. Enfróntase, por exemplo, aos catalanistas, cando antes se sentaba con eles no banco azul e isto é algo pouco intelixente e perigoso porque “podría destruir el equilibrio de un gobierno útil, insustituible, necesario para el país”⁷⁸⁹. Vamos, que non defende os intereses do Estado. De feito, afirma que Alba que é un home de gran talento que o aplica de xeito equivocado e que a súa actitude é moi prexudicial nestes momentos. Con que fin? Pois, ao igual que moitas outras figuras da época, o do seu medre como político:

“Es probable que no tolere que se haga nada de provecho, con lo cual aumentará su renombre y obtendrá diez diputados más”⁷⁹⁰.

Maura:

Se de alguén está namorado Wenceslao, politicamente falando, ese é do líder conservador Antonio Maura. A pesar de que o seu nome caeu en desgraza tras a Semana Tráxica de Barcelona, para o galego non deixa de ser a primeira figura política española. Di que cando fala sempre hai moita expectación no hemiciclo, un claro sinal de que expresa ideas de altura e que todo o mundo o respecta:

“La oratoria del señor Maura no tiene pompa. (...) En los discursos de don Antonio hay siempre más ideas que palabras”⁷⁹¹.

⁷⁸⁷ 1961:150.

⁷⁸⁸ 1961:221.

⁷⁸⁹ 1961:466.

⁷⁹⁰ 1961:562.

⁷⁹¹ 1961:235.

Vemos que destaca a súa oratoria, un aspecto moi salientable para o xornalista galego e que critica en moitos políticos. Pero non só o vai destacar polas súas frases e polas súas ideas, senón por como se expresa e por como transmite á hora de falar:

“La armonía entre sus ademanes y sus frases, esa perfecta y maravillosa armonía, es la que produce en sus oyentes la sensación de elegancia que nadie en la Cámara española sabe dar como él”⁷⁹².

E se esta era a súa impresión en 1917, practicamente se repite en 1918 á hora de amosar como son os seus xestos e a súa actitude cando vez que toma a palabra:

“Nadie como él tiene en el Parlamento español un dominio del ademán y del gesto. Solemne, sin vanidad; elegante, sin estudio; amplio, sereno, digno y grave”⁷⁹³.

Que non se diga que non son as frases que un mozo namorado podería expresar da súa amada. Atopamos adxectivos moi poucos comúns nas crónicas políticas da época, agás naquelas de xornais de partido nas que se buscaba enxalzar a figura do líder.

De poucos, ou realmente de ningún outro personaxe político fala tan ben. No caso de Alba vimos que houbo unha evolución, un punto de inflexión dende a admiración ata a acusación de que non buscaba o ben de España, só crecer a nivel particular. Non acontece o mesmo co mallorquín, que durante o período destas crónicas será dúas veces Presidente do Consello de Ministros. Wenceslao incluso o segue a un mitin popular, fóra do Parlamento. E alí a xente semella tolear coa súa presenza. O cronista describe o ambiente previo á chegada de Maura á praza. E como cando pon o pé no lugar as voces dos asistentes vibran, como se fose unha estrela de rock hoxe en día xusto antes de comezar un concerto:

“Una gran expectación acoge sus palabras. El hoy insuperado prestigio del orador, el afán nacional de descubrir una luz que le guíe, esta necesidad de defensa que todos sentimos contra una amenaza borrosa”⁷⁹⁴.

Observamos como o noso escritor non é que o presente como o líder dunha determinada formación política: é que cre nel como líder do país. É esa “luz”, esa “guía” que defende e une España fronte ás “ameazas”, que non sabemos se representadas por outros partidos políticos, por outros países ou ben polo parlamentarismo español.

Collamos calquera crónica que collamos, Maura, a ollos de Fernández Flórez, sempre ten razón. É o único que pon un pouco de orde e de cordura nas Cortes:

“Como siempre, el señor Maura pronunció ayer unas sensatísimas palabras”⁷⁹⁵.

Hai un seguidismo total á súa figura, o cal lle resta credibilidade. E así como a outros políticos os menciona moito nestes artigos, pero se centra pouco ou nada neles, no líder dos conservadores sempre porá o seu foco e atención. Dá igual que xa o escoitara falar centos de veces, que o describe como se fora a primeira vez que se dirixe á cámara. En todas as súas intervencións está brillante e destaca por riba do resto de figuras:

⁷⁹² 1961:235-6.

⁷⁹³ 1961:367.

⁷⁹⁴ 1961:278.

⁷⁹⁵ 1961:535.

“Siempre que se levanta a hablar el señor Maura nos produce esa impresión primera de recogimiento de hombre escrupuloso que sopesa las ideas que ha de lanzar”⁷⁹⁶.

Preséntao como un visionario. Como un home adiantado ao seu tempo, que se enfronta ás críticas do resto dos grupos parlamentarios, pero ao que lle teñen que acabar dando a razón. Non temos claro se no seguinte exemplo Wenceslao se refire ao acontecido na Semana Tráxica de Barcelona ou non, pero o que si fai é defender a súa figura e as súas decisións. É máis, explica que en decembro de 1918 os distintos partidos queren asinar un programa que Maura lles propuxera hai 10 anos e que daquela rexeitaran:

“Aquí ocurre que todos, todos los políticos españoles, frente a esta aguda cuestión que Cataluña plantea, han tenido que rectificar su anterior actitud. Desde los de la extrema izquierda hasta los de la extrema derecha. Todos, menos don Antonio Maura, que había previsto el futuro, con clara visión de estadista, y que había intentado salir al encuentro del posible mal para evitarlo”⁷⁹⁷.

Por todo isto, estamos ante unha figura de primeira orde, ante un político que antepón a España por riba de todo. Que é recto, que busca o mellor para o país, un político que non garda rancor a ninguén a pesar dos atropelos sufridos. Un arquetipo perfecto para unha historia na que nunca hai grises e todo é marabilloso. Wenceslao preséntao como unha especie de mártir cristiá ao que debemos moitas cousas, pero que non ten todo o recoñecemento que se merece e seguramente por iso busca reivindicar con tanta forza a súa figura:

“(...) el gran patriota, el ciudadano ejemplar que padeció injusticias y sufrió amarguras y postergaciones y ataques durísimos sin que su alma se manchase de odio, sin que perdiese su ecuanimidad, sin que pensase nunca en claudicar”⁷⁹⁸.

Xusto cando Antonio Maura deixa de ser presidente do Consello de Ministros en 1919, Wenceslao o que fai é sinalar que hai quen o fai peor e agora bota as mans enriba da cabeza. A súa obxectividade é máis ben escasa, xa que aplica os razoamentos típicos dun político e non dun xornalista. Ataca para defenderse. Hai unha identificación total do noso escritor co mallorquín:

“Los que escandalizaron han cometido culpas mayores; el que más y el que menos ha comprado votos; ha amañado Municipios, ha hecho pasar su influjo sobre jueces y magistrados... Gritan porque en la farsa se han adjudicado ahora ese papel; porque en esta política lamentable, en la que se prescinde absolutamente del país, todo es grotesco y absurdo, y convencional”⁷⁹⁹.

Precisamente este “amor cego” por Maura en todas as súas crónicas é unha das razóns que fan ver a Fernández Flórez como un escritor conservador, como un xornalista situado politicamente á dereita.

Melquíades Álvarez:

Neste caso, para o deputado reformista non terá precisamente boas palabras. De feito, nun dos debates que hai na Cámara e nos que participa o asturiano, o noso autor

⁷⁹⁶ 1961:366.

⁷⁹⁷ 1961:503.

⁷⁹⁸ 1961:504.

⁷⁹⁹ 1961:572.

recoñece que non sabe ben o que dixo, pero que si lamenta que non repita un recurso oratorio que fixo antes: falar e baixar escalóns ao tempo. Velaquí como o expresa:

“Descender un escalón, otro, otro, atravesar el hemiciclo, salir a los corredores, hacer girar la puerta del tambor, pisar la calle..., siempre con el dedo extendido y la sonrisa de hiena en el rostro..., y seguir, seguir... para no volver nunca...”⁸⁰⁰.

De novo, outra frase moi ilustrativa que marca as súas filias e fobias, ese “para no volver nunca” do final. Acompaña a escena e o seu sorriso de “hiena”, polo que é máis que meridiano o que nos traslada. Para Fernández Flórez non deixa de ser un político que sobra, que pouco ou nada proporciona ao Parlamento.

Apunta directamente a el como un elemento negativo, como un político que pensa que canto peor estea España mellor lle irá a el (seguramente de aí o de “hiena”). Noutro debate, no que indica que Melquíades teatraliza en exceso, afirma o seguinte:

“Comprendemos que todavía no está el Parlamento español en condiciones de realizar la labor precisa. Mientras quede en él un jefe de grupo, caudillo de ocho o diez diputados, que sea capaz de decir estas cosas, de pensar en que el país deber ir a la ruina y a la muerte”⁸⁰¹.

É tan negativa a súa visión do político asturiano que ata en tres ocasións o compara cunha hiena. En 1916, en 1917 (do que extraemos o seguinte exemplo) e en 1919. Non só nos deixa ver que é falso, senón que é directamente unha persoa desprezable e cruel, falando a favor da guerra, á que dá valores positivos:

“Aparece en sus labios esa sonrisa de hiena que tantas veces hemos tenido el honor de describir, se encorva, como si fuese a arrojar al redondel, le hace un guiño a un operador que está impresionando una película y nos da su palabra de que la guerra es educadora y renovadora”⁸⁰².

O máis curioso de todo é que Melquíades Álvarez durante as crónicas só é deputado. Non é presidente do Consello de Ministros, nin está á fronte dun Ministerio. Non obstante, si que é un dos políticos nos que o coruñés centra toda a súa atención e ao que sinala como dos posibles males ou quen sabe se “amenazas borrosas” de España.

Cambó:

O que será Ministro de Fomento e de Facenda ten toda a consideración e respecto de Wenceslao. Estamos ante un nacionalista conservador, membro da Lliga Regionalista. Di del que “no podría ser nunca (...) un orador de brillantez subyugante; en su castellano abundan los galicismos y los giros incorrectos”⁸⁰³. Non obstante, iso é o de menos, xa que estamos ante un home intelixente e moi culto:

“(...) dueño de una cultura enciclopédica, admirablemente preparado siempre para la intervención en los problemas del país, orientado con una modernidad y buen sentido loabilísimo, es una de las cumbres más notorias, uno de los ejes más consistentes

⁸⁰⁰ 1961:115.

⁸⁰¹ 1961:223.

⁸⁰² 1961:282.

⁸⁰³ 1961:155.

del Parlamento español”⁸⁰⁴.

Destaca sobre todo as súas ideas. Fronte á oratoria baleira de moitos, no político catalán salienta o contido, con chicha:

“El discurso de Cambó, sustancioso y enérgico”⁸⁰⁵.

E a pesar deses xiros pouco correctos dos que falaba inicialmente, semella que a Wenceslao os seus discursos si que o atraen:

“...en su oratoria sencilla, incorrecta, hay la seducción de la sinceridad y la fuerza de una preparación sólida y de un talento infrecuente”⁸⁰⁶.

De todos os xeitos, Wenceslao di que poucos deputados apoiarían a Cambó sendo ecuanímes, sen miralo a través das paixóns políticas. Moitos incluso dirían que este mesmo razoamento se podería aplicar ao noso xornalista, quen semella poñer etiquetas xeralizadas a moitos políticos, que sempre repite, sendo pouco neutral.

Así e todo, neste caso, estamos ante un catalanista. Conservador, iso si, pero nacionalista ao fin e ao cabo. Poucos imaxinarían que Wenceslao defendese ou apoiase a alguén así nas súas crónicas. E vemos precisamente que o ten en alta estima. Debemos tamén recordar as crónicas de *El Noroeste*, nas que louvaba o traballo dos políticos cataláns, sempre mirando polos intereses da súa rexión, ao tempo que pedía que dende Galicia se tomase exemplo deles para non quedarmos tan atrasados.

Tal é o recoñecemento que ten de Cambó, que incluso lle dá a impresión de que lle proporciona ao parlamentarismo español nivel e un cambio de aires moi necesarios:

“(...) pocas veces político alguno se ha expresado en nuestra Cámara con tanta alteza y con más enjundiosos conceptos. (...) reconocen al hombre nuevo y renovador, de talento y de energía bastante para hacer el milagro de rejuvenecer esta caduca política y dar al progreso nacional un vigoroso empuje”⁸⁰⁷.

Podemos afirmar que, despois de Maura, é a figura política que máis valora (sen ter en conta a determinados políticos galegos, dos que non sabemos se por amizade ou por afinidade sempre vai falar ben).

Miguel Villanueva:

A primeira consideración destacable que atopamos do político liberal nas “Acotaciones” é a referida ao seu “agrario carácter”. Non fala mal del en ningún momento, pero si que bota man da ironía e da retransa á hora de abordar a súa figura.

Por exemplo, cando está de presidente do Congreso, Wenceslao sinala que Villanueva ten unha das máis altas funcións presidenciais, e por iso ten a actitude que ten. Di que lle custa dar a palabra, porque os deputados abusan dela:

“Al fin, la da; la da con un titánico esfuerzo, como si la sacase del bolsillo, como

⁸⁰⁴ 1961:156.

⁸⁰⁵ 1961:287.

⁸⁰⁶ 1961:427.

⁸⁰⁷ 1961:448.

quien paga una cuenta”.

Como medida para que os deputados non falen tanto, sumprime os caramelos aos que tiñan dereito nas Cortes, porque:

“excitan la charla, y son, además, de una frivolidad incompatible con la grave misión de un Parlamento”⁸⁰⁸.

A pesar destes cambios para ben, os deputados falan mal del polos corredores. Loxicamente para o cronista trátase dunha figura doutra época, e tira pola comparación con Rusia precisamente para denostalo:

“No le comprenden. La figura de don Miguel no es de este siglo. Mejor aún: no es de este país. Quizá en la Duma...”⁸⁰⁹.

Di que Villanueva incluso estuda que os oradores realicen os discursos dende unha tribuna para así cohibilos. Poida ser que algún deputado se quixera facer forte na tribuna e non desexe saír dela pero, nese caso, Villanueva estiraría o brazo e daríalle un golpe na cabeza e chamaría por outro deputado:

“Si el país tiene la fortuna de que don Miguel continúe mucho tiempo en el cargo que hoy ocupa, el régimen parlamentario sufrirá, sin duda alguna, hondas transformaciones en cuanto a sus medios de expresión”⁸¹⁰.

O seguinte paso, segundo o galego, é que os deputados pasen a comunicarse con chasquidos de lingua, miradas e movementos de dedos.

É preciso sinalar que, a pesar da retranca que amosa nesta crónica referida a Villanueva, Fernández Flórez (como veremos) sinala que un dos maiores males endémicos do parlamentarismo español son precisamente os longos e baleiros discursos dos deputados, que nada din e que o único que fan é matar un tempo que sería moito máis valioso empregado noutras cuestións prácticas.

La Cierva:

Do que foi Ministro de Guerra (novembro de 1917-marzo de 1918), Ministro de Facenda (abril – xullo 1919) e Ministro de Fomento (marzo – agosto de 1921) durante as “Acotaciones” desta época (de 1907 a 1909 xa fora Ministro de Gobernación e xa antes de Instrucción Pública), Wenceslao tamén ten unha boa opinión.

Trátase dun cacique que en Murcia establece unha rede clientelar tan forte que ese período na rexión se coñece como o “ciervismo”. A pesar diso, e do rexeitamento que lle producen este tipo de políticos, o galego destaca sobre todo as súas ideas e os seus discursos cheos de contido:

“...hemos escuchado con un gran respeto la palabra del señor La Cierva, siempre erudita, siempre ajena a divagaciones, fértil en enseñanzas, que tan claramente sabe exponer, que alumbra de tan perfecta manera el camino que ha de recorrer el

⁸⁰⁸ 1961:84

⁸⁰⁹ 1961:85.

⁸¹⁰ 1961:86.

entendimiento del auditorio”⁸¹¹.

Non hai nas distintas crónicas analizadas ningunha consideración negativa sobre a súa figura ou sobre as súas actuacións políticas (salvo unha excepción). Ao contrario. Amosa unha visión bastante tendenciosa e boa de todo o que fai. Trátase dun político ao que admira e respecta, ao que asocia a Maura. E nada o fai cambiar de opinión:

“Del ex ministro conservador puede decirse que sus intervenciones tienen esa sustanciosa concisión y ese robusto apoyo documental que en otros Parlamentos más adelantados que el nuestro constituyen ya la única manera de las discusiones”⁸¹².

Agora ben, como xa vimos antes, cando abandona da Maura en 1916 defíneo como “abogado codicioso”. É dicir, cambia o seu parecer, porque a figura político que ten en maior estima é precisamente a do político mallorquín e tomará este acto como unha especie de traizón.

Dito isto, analizará os xestos, o seu comportamento xestual. Lonxe da crítica política, traza un perfil persoal onde queda retratado como se fose máis un robot que unha persoa, acostumado a una serie de rituais ou movementos sempre medidos:

“El señor La Cierva pone el birrete sobre la mesa, limpia sus lentes, distribuye unos papales, hojea un libro, vuelve a alzar el birrete para guardar algo bajo él, lee un sobre (...). El señor La Cierva nos produce siempre la impresión del hombre mecánico, automático, rígido, sin nervios”⁸¹³.

García Prieto:

A pesar de que o cita ata en 26 ocasións, de Manuel García Prieto non podemos extraer un retrato detallado a ollos de Fernández Flórez porque estas mencións son case sempre puntuais. Do político liberal nacido en Astorga e que chega a ser Presidente do Consello de Ministros (en novembro de 1912, de novembro de 1917 a marzo de 1918, de novembro a decembro de 1918 e de decembro de 1922 a setembro de 1923), pasando tamén polos cargos de Ministro de Gobernación (1905), de Xustiza (1905-1906), de Estado (1910-1912) e de Fomento, si sabemos que pronunciaba discursos baleiros segundo Wenceslao. O que vén a significar que non lle caía nada ben.

De moi poucas crónicas podemos extraer frases definitorias ou ilustrativas, pero algunha delas é tan demoledora que deixaría en cueiros calquera das outras críticas que realizou ao resto de políticos. Así, afirma que García Prieto, marqués de Alhucemas, é o “cacique máximo de Galicia”⁸¹⁴.

Como exemplo pon ao cuñado, un home descoñecido, sen méritos nin preparación, que antes saía elixido deputado por Santiago e agora o fai por Lalín.

Mesmo explica como a súa xente busca aprobar a toda costa a acta de Cotarelo Valledor, un claro síntoma, como recollemos nun exemplo anterior, de que “nuestro Parlamento se basa en el secuestro de la voluntad nacional”⁸¹⁵.

⁸¹¹ 1961:236-7.

⁸¹² 1961:71.

⁸¹³ 1961:284.

⁸¹⁴ 1961:571.

⁸¹⁵ 1961:578.

Noutra das súas crónicas detalla a súa subida e caída non aos infernos, senón á presidencia do Senado. De como pasa de experimentar o “dulzor” da Presidencia do Consello a soste-la na man unha campañiña que toca coma un acólito. Lembra incluso o seu discurso na Cámara Alta ao ocupar o mesmo cargo que tivo Montero Ríos (outro político non demasiado bo segundo a visión de Fernández Flórez). Nese momento, afirmou que era tanta a súa admiración cara a Montero Ríos, que o escolleu precisamente como avó para os seus fillos. O noso cronista non pode máis que tirar de ironía e loar a súa “exquisita delicadeza” ou a súa “fervorosa” e “original maneira de patentizar el entusiasmo hacia un hombre insigne”. El, que tanto se sacrificou pola patria, que axudou a un goberno romanonista polo ben do país, non por presidir o Consello de Ministros. E que despois perdeu a xefatura do seu partido para acabar na presidencia do Senado, dándolle caramelos aos políticos que llos piden⁸¹⁶.

Na súa tese, Alicia Longueira si que recolle un fragmento dunha crónica, non do *ABC*, senón de *El Noroeste* onde define claramente a súa visión negativa deste político:

“Parecía imposible que pudiese haber un Gabinete más gris, más flojo, menos merecedor de confianza del pueblo que el Gabinete que presidía Romanones. Pues no, señor. Se ha demostrado una vez más que no hay record que no pueda ser batido. El ministerio formado por García Prieto es todavía peor”⁸¹⁷.

Eduardo Dato:

A pesar de que se trata dun político conservador, e de que Eduardo Dato foi presidente do Consello de Ministros en tres ocasións, dúas delas durante estas crónicas (de xuño a novembro de 1917 e de maio de 1920 a marzo de 1921), Wenceslao di que estamos ante un home á fronte dun grupo decadente, con ideas atrasadas e que non se soubo adaptar aos novos tempos:

“(…) el partido está viejo, arrugado, arterio-esclerótico. Sus ideas no son tópicos ya, y muchos de sus directores, momias”⁸¹⁸.

Ademais, sinala que, curiosamente, os seus membros sempre van medrando e medrando. Hai un mesmo patrón que se repite entre os seus políticos, xa que primeiro teñen que pasar seis anos de deputado, despois ostentan un pequeno goberno civil, pasan a continuación a unha dirección xeral das que non serve para nada e así ata converterse en ministros. De novo un exemplo máis de partidos-organizacións que buscan zugar o Estado para vivir comodamente.

Alejandro Lerroux:

Outra das personalidades políticas polas que Fernández Flórez se sente atraído é a de Lerroux. A pesar de ser de republicano e de esquerdas, líder do Partido Republicano Radical, ve nel a un home intelixente, con moita capacidade de traballo e que podería ser un gran líder. Iso si, vese que para o noso cronista a súa tendencia non deixa de ser unha aventura perigosa. Pero vexamos algúns dos cualificativos que lle brinda:

“el hombre de más vigorosa mentalidad de los que ayer hablaron”

⁸¹⁶ 1961:251-253.

⁸¹⁷ *El Noroeste*, 22/04/1917.

⁸¹⁸ 1961:578.

“el tribuno formidable”

“el político que hubiera podido hacer tanto bien a su patria si no padeciese la seducción del aventurismo”⁸¹⁹.

Non dubida en cualificar algún dos seus discursos como “magnífico”⁸²⁰, sen ningún tipo de ironía. Así e todo, xunto con Alba e con Melquíades Álvarez di que é un dos tres leóns do Congreso. E actúa como tales:

“La nación debe confiar en la eficacia del rugir de estos tres distinguidos señores que no han vacilado en el tremendo sacrificio de desempeñar el papel de fieras para salvar a la Patria del peligro de no estar gobernada por ellos”⁸²¹.

Se Fernández Flórez tivese un *affair* lonxe dos brazos políticos de Maura, sen dúbida sería con Lerroux. Non obstante, con este non ten esa visión tan seguidista e opónse a certos puntos de vista do cordobés. Así, nun dos seus artigos salienta que dende as filas do lerrouxismo se opoñen a que suban os soldos aos curas rurais. Wenceslao di que é inútil aumentalos porque non existen, porque co pouco que cobran ao final tiveron que morrer de fame hai tres anos, porque con 700 ou 900 pesetas non vive ninguén. Curiosamente, cando escribía para *La Defensa* non trataba do mesmo xeito os sacerdotes, xa que daquela os vía como un problema para o campesiñado galego, en canto que se erixían tamén como caciques, internándose “por las escabrosas veredas de la política”.

Alcalá Zamora:

Aínda que no se atopa entre os políticos que forman parte dese *top ten* de mencións nas *Acotaciones*, quixemos incluír aquí ao liberal Niceto Alcalá Zamora, que máis tarde será presidente da República Española e que durante o período deste escritos de Wenceslao é Ministro de Fomento (1917-1918). Carga duramente contra el. E faino sen piedade. Así describe os seus rizos:

“la copia fiel de las ideas del interior, todas ellas rizadas a tenaza”.

Non soporta a súa oratoria, algo que Fernández Flórez sempre se detén a examinar en cada político. Di que é demasiado pomposa e superficial:

“Ama el vocablo ‘empero’, se regodea desempolvando la palabra ‘maguer’, nos sorprende con el uso de ‘fazaña’ y ‘fermosa’... Más de una vez en sus discurso han desplegado los colobries sus plumas de colores y las adelfas nos ofrecieron su visión bucólica”⁸²².

Sentencia que é o oposto de moitos outros políticos “que siempre dicen cosas breves y de enjundia, aun sin conocer la sinécdoque, ni la metonimia, ni la aliteración, ni el retruécano”⁸²³. Tan ampulosa é a súa linguaxe, que cando chega a súa quenda para falar case todo o mundo marcha do seu escano. Iso non supón máis que “la derrota de la oratoria florida, el triunfo de la divina sencillez”⁸²⁴, aínda que o político cordobés semella non

⁸¹⁹ 1961:283.

⁸²⁰ 1961:598.

⁸²¹ 1961:562.

⁸²² 1961:117.

⁸²³ 1961:118.

⁸²⁴ 1961:484.

darse conta.

O noso autor observa (o tempo levaralle a contraria) que perdeu admiradores e xa ninguén na Cámara sente respecto polo político:

“El señor Alcalá Zamora es algo así como ese señor venido a menos que en las peluquerías es entregado al aprendiz”⁸²⁵.

Wenceslao recorre incluso ao insulto á hora de describilo e de abordar a súa oratoria. Algo que está moi afastado dese humor sutil que tanto nos gusta. É un humor vulgar e denigrante:

“Aquellag treg condicioneg”⁸²⁶.

Pero non só iso, senón que directamente afirma que Alcalá Zamora é “uno de los políticos más inútiles que conocemos”⁸²⁷. Así, sen titubeos. É tan brutal nesa crónica que nese ataque contra o liberal afirma que na súa cabeza o que hai é “almíbar cerebral”.

7.5.2. Ironía e humor.

Vimos como con certos políticos Wenceslao baixa a garda e da súa pluma só lemos gabanzas e boas palabras, mentres que con outros afía o coitelo e apunta directo ás gorxas para ilos desangrando sen rodeos. Pero se por algo destacan as “Acotaciones de un oyente”, como xa indicamos antes, é polo seu orixinal punto de vista e polo humor que emprega para abordar cada sesión e para presentar a cada político. Se analizásemos as crónicas políticas doutros xornais, veríamos que se trata dun xénero moi serio e pouco obxectivo, onde do que se trata é de defender a propios e de criticar duramente a estraños, nun ton moi duro e directo.

Wenceslao vai fuxir por regra xeral diso e vai recorrer ao humor e á retransa para amosar aos seus lectores as carencias da política española. Non estamos, pois, ante unha desas crónicas nas que aqueles que se somerxen nestas liñas acaban bufando e bramando contra tal ou cal político, senón que rematan cun sorriso nos beizos. A crítica non deixa de ser dura, pero é moito máis sutil deste xeito.

Nada mellor que ver algúns destes casos. Para comezar cun político conservador, Francisco Ugarte y Pagés, ao que Wenceslao sinala como unha persoa favorecida pola súa posición no goberno e non polos seus méritos:

“Nuestro Homero actual es el señor Ugarte. Por lo menos la Academia le acaba de conceder la inmortalidad por un tomito de poesías que publicó en la infancia”⁸²⁸.

Xunto coa crítica (da que non se escapan as eleccións, o caciquismo, etc.) e coas interesantes e traballadas descrições dos personaxes que inundan as sesións, destaca o uso do humor. O humor unido á ironía acaban creando nas súas “Acotaciones” a sensación de que o que está pasando no país non é normal, e que fronte a iso, a mellor solución é o sorriso:

⁸²⁵ 1961:220.

⁸²⁶ 1961:484.

⁸²⁷ 1961:584.

⁸²⁸ 1961:361. Ugarte y Pagés foi un deputado conservador, que tomou posesión en 1918 da silla Q da RAE.

“Don José declaró que la costumbre de llamar ‘señoría’ a un diputado es viciosa y reprobable y que lo verdaderamente clásico y reglamentario es el de ‘usía’. Damos las gracias en nombre del país a Sánchez Guerra. Desde luego nos hacemos cargo de que era imposible que la nación prosperase ni que pudiesen ser aprobados los presupuestos llamándose ‘señorías’ los diputados y no ‘usías’”⁸²⁹.

Do liberal Juan Alvarado afirma que ten unha gran cabeza, pero “¿qué hay bajo la recia envoltura craneana del señor Alvarado?”⁸³⁰. Foi ministro de Facenda, de Mariña e de Gracia e Xustiza. Di que vale para un roto como para un descosido: pode curar enfermos, levar unha granxa ou ser construtor se así o desexara. Explica tamén que a xente pensa que ás veces, cando queda en silencio, é porque quedou sen ideas. Pero iso é falso, porque como ten a cabeza tan grande, ás veces unha idea tena no occipicio e ten que percorrer toda a cabeza e saltar todos os coñecementos que posúe. No fondo non está máis que criticando a falta de habilidades das figuras máis destacadas na política da época, que ían rotando de ministerio en ministerio, sen ter ningunha capacidade nin coñecemento dos temas sobre os que debían legislar e abordar.

Noutras crónicas semella que o galego estivese aplicando o realismo máxico que tanto caracteriza a súa posterior novela *O bosque animado*:

“(…) la nariz del señor Ruiz Jiménez asemeja una carnosa libélula posada en su rostro, con las frágiles alas de los lentes abiertas y el cuerpo en esa curva graciosa que los insectos adoptan cuando se van a posar. A veces se teme que la distinguida nariz del señor Ruiz Jiménez eche a volar por la estancia, perseguida por los ujieres, aduladoramente solícitos en su captura”⁸³¹.

Sen deixar de lado ao político liberal, sentencia que cando pasen os anos se falarán dos seus discursos:

“De pronto comienza a oírse a lo lejos un ruidillo semejante al que la aguja de un gramófono causa al dispararse sobre el disco. Este rumor va creciendo, se aproxima; es ya como si alguien sacudiese incesantemente trozos de vajilla dentro de un saco. (...) El diputado de mayor resistencia física tan sólo puede soportar media hora la controversia del ministro”.

Non podemos máis que amosar a nosa admiración por esa visión novidosa, por expoñer unha perspectiva de cada político e de cada discurso tan única, cando seguramente as disertacións se repetisen unha tras outra e os xornalistas quedasen, por así dicilo, un tanto sedados e anulados para facer algo que realmente sorprendese no periodismo daquela época. E ademais facéndoo con calidade e sen esquecerse de tratar os grandes temas do momento.

Na primeira delas xa amosa o que vai ser a liña mestra: os trazos precisos, humorísticos e novidosos dos protagonistas do Parlamento e do que alí acontece. Lonxe de ser os políticos figuras que están no máis alto, humanízaos, ponos ao nivel do resto dos cidadáns, buscando en ocasións o sorriso e noutras a ridiculización a través da esaxeración, ao tempo que intenta poñer ao lector en situación, como se vivise o que está a pasar no Congreso. Así, ten a honra de iniciar estas crónicas Manuel Hilario Ayuso, deputado polo Partido Republicano, ao que nos sitúa xunto a unha “hinchada carpeta, y

⁸²⁹ ABC, 29/07/1919.

⁸³⁰ 1961:88.

⁸³¹ 1961:69.

en la carpeta, y en el pupitre, y en su asiento, y en sus bolsillos abultados, recortes y documentos con los que ha de robustecer sus acusaciones”⁸³², ao tempo que nos describe como se move, como xesticula, como ten “un suave ademán en el que tan sólo juega su dedo índice subiendo y bajando como si probase a meterlo en una olla de agua en ebullición”⁸³³.

No liberal, ao tempo que director do xornal *El Imparcial*, Rafael Gasset y Chinchilla, tamén profundiza. Semella un pintor debuxando os personaxes da súa novela, descontextualizándoos do Congreso, dese ambiente que puidera semellar de boas a primeiras tan serio, tan gris, tan aburrido e anódino. Así, os políticos cobran forza, interese e podemos coñecelos máis alá das súas iniciativas:

“El señor Gasset camina, infatigablemente, arriba y abajo; va hasta que tropieza con el consejero vecino, vuelve hasta el extremo de su banco. En una tarde de abundante controversia el ministro recorre una cantidad verdaderamente considerable de kilómetros. (...) Pero en ninguno de sus paseos, en ninguna de sus réplicas, el señor Gasset dejará de introducir sus manos en los bolsillos del chaleco y de sacarlas después, en un movimiento rápido y suelto, como si en un instante de renuncia a los bienes terrenos decidiese arrojar toda su calderilla sobre las losas de mármol del hemicycle”⁸³⁴.

Noutros casos dá a impresión de que estamos ante políticos que asisten canecos ás sesións e que pouco ou nada teñen que ofrecer no pleno. É o caso de Manuel Moreno Mendoza, republicano radical, que foi alcalde de Xerez e tamén foi director de varios xornais nesa cidade. Estamos ante un home, polo que puidemos descubrir, humilde, que de pequeno só asistiu uns meses á escola pola pobreza da súa familia, pero que foi conseguindo cousas. Non obstante, Wenceslao non coñece esa parte da súa historia e céntrase máis noutras cuestións, máis propias de sociedades clasistas:

“(...) es tosco, más bien pequeño; lleva una antigua cadena de oro y un bigote recio y profuso, un bigote de esos que parecen estar incompletos cuando en sus púas no tiemblan unas gotas de vino, en espera de que la lengua ávida del propietario acuda a recogerlas con golosa fruición. (...) Así como otros traen al Congreso su ambición o su cultura, su dinero o sus vínculos de sangre, el señor Moreno Mendoza trajo su característica principal: trajo sus callos. (...) El señor Moreno los exhibe, los blande, los cotiza, los cuida con el cariño con que un guerrero puede cuidar sus armas. (...) Las palabras saltan entre sus dientes, rotas por la violencia con que las expulsan sus pulmones: así dice ‘esteas’ y ‘necesidad’”⁸³⁵.

Hai unha certa superioridade moral nos escritos de Wenceslao, en canto que se denigra a persoa pola súa linguaxe. O cronista non soporta que as persoas que están a gobernar ou que aspiran a representar a vontade nacional non teñan unha mínima corrección á hora de falar, porque di bastante pouco deles como políticos.

Detrás tamén observamos ese rexeitamento polo movemento obreiro, ao que o coruñés cre pouco ou nada capacitado para gobernar o país. Contrapón o obreirismo co intelectualismo e considera o segundo necesario e o primeiro superfluo para a política.

Noutros casos, tamén deixa ver claramente cal é a opinión de determinados

⁸³² 1961:57.

⁸³³ 1961:58.

⁸³⁴ 1961:59-60

⁸³⁵ 1961:60-61.

movimentos políticos. Acontece así cando Pradera, un carlista, fala no Parlamento. Wenceslao di que lle dá pena:

“El señor Pradera tenía un rey. Este rey, ora estaba en Rusia, ora en un castillo de Austria, ora en un cabaret de París. Todos sus secuaces de España caracterizábanse principalmente por su gran amor a las boinas”⁸³⁶.

7.5.3. Críticas e loanzas.

Arriba sinalamos algún dos exemplos nos que as crónicas son positivas con respecto a determinados políticos (Maura, Lerroux...). Non obstante, non son demasiado frecuentes. Si que é certo que cando alguén lle cae ben ten unha especie de “fe cega” nesa persoa. A iso hai que sumar que aos galegos os mira con mellores ollos que ao resto, seguramente por empatía, por compromiso ou por un coñecemento máis directo da súa persoa. Un deses homes que reúne as virtudes que todo político debería ter é González Besada, natural de Tui:

“Hombre de serenidad, de cauto juicio, ajeno a pasiones, consciente de toda la responsabilidad que entraña la labor gubernativa. (...) Siempre que el señor González Besada se levanta a hablar será para brindar un criterio reposado y valioso acerca de algún asunto de positiva importancia”⁸³⁷.

Ademais, en palabras do noso cronista, é o único deputado que se ocupaba dos problemas da clase media e daqueles funcionarios que cobran o mesmo dende hai moitos anos (motivo polo que ao final moitos rematan prevaricando).

Unha das cuestións que sempre preocupou a Fernández Flórez foi a igualdade entre os homes e as mulleres. Que ambos os dous tivesen os mesmos dereitos. Por iso, ante unha iniciativa do conservador José Pan de Soraluze, non pode máis que felicitalo:

“Al señor Soraluze se debe esa plausible decisión del proyecto que reconoce a la mujer los mismos derechos que a los hombres para ser funcionarios al servicio del Estado. Aunque no volviese a hacer nada más en su vida política el señor Soraluze, bastaría eso para merecerle alabanzas y gratitud”⁸³⁸.

Pero as gabanzas son mínimas. O normal é que amose unha visión máis pesimista. Sorprende o feito de que critica abertamente a actitude dos deputados de posición elevada, moitos dos cales son cultos e posuidores dun título (ao tempo que tamén critica aos deputados obreiros). Wenceslao dirá deles que están afastados do pobo e que se moven só por intereses. Aborda sen miramentos a rotación dos partidos políticos e sinala que non deixan de ser o mesmo cura pero con distinta sotana. Así, un día acompaña a un deputado, supostamente chamado Martínez que lle explica as diferenzas entre partidos:

“El partido liberal opina que es preciso reconstituir la Hacienda, el poder militar los servicios públicos. El partido conservador sostiene que deben fortalecerse los servicios públicos, la Hacienda y el poder militar”⁸³⁹.

Ao tempo, os gobernos de ambas as formacións empregan dúas fórmulas:

⁸³⁶ 1961:549.

⁸³⁷ 1961:111.

⁸³⁸ 1961:435.

⁸³⁹ 1961:265-267.

“Reina la tranquilidad” y “El Gobierno estudia el problema”. (...) Con ellas se ha podido regir a la nación desde hace muchos años”.

En canto aos terceiros en discordia, a súa máxima preocupación e diferenza con respecto aos outros partidos tamén é unha cuestión menor:

“(…) los liberales y los conservadores profesan de modo inquebrantable la idea de que al jefe del Estado deben tocarle las músicas un himno que se llama ‘Marcha real’; los republicanos ponen su tesón en que se le toque ese himno, sino (...) otro himno que se llama ‘Marsellesa’”.

Como agora van cambiar o sistema electoral, a xente non vai poder apreciar estas diferenzas. O deputado Martínez comenta que:

“Cuando se entorpecía el mecanismo iban de Madrid hábiles gentes. Si algún díscolo se oponía a la voluntad ministerial, se le pegaba amablemente un garrotazo en la cabeza, y casi nunca resistía esta insinuación a inhibirse”.

Aos deputados que máis xenreira ten así e todo é aos de formación máis modesta. Os poucos parlamentarios existentes na Cámara de procedencia humilde, e que poderían estar máis en contacto cos problemas da sociedade, non só van ser criticados, senón mesmo desprezados. Non soporta o movemento obreiro, como xa vimos, e considera que os seus representantes estarían moito mellor fóra do Parlamento, xa que alí só interesan os homes cultos (aos que tamén vai criticar por non facer nada polo país, polo que ao final os seus razoamentos non poden ser máis contraditorios). Pero vexamos como vía aos políticos obreiros socialistas:

“Ha llegado el momento en que estos hombres, recién venidos del penal de Cartagena, alcancen el máximo de su vida pública. Son –descartamos al señor Besteiro, en quien su carrera nos hace suponer cultura-, son como tres cohetes: el cohete Saborit, el cohete Anguiano, el cohete Largo Caballero. Han salido, de entre la sombra, a ras del suelo; subieron rápidamente; ahora van a detonar. Después se extinguirá su luz y caerán con misterio en parajes ignorados. No son tres diputados socialistas: son apenas tres obreristas. El socialismo es algo más serio, más grave, más profundo, más importante de lo que suele creer el noventa y nueve por ciento de los que en España se titulan socialistas. ¿Dónde está la preparación económica, filosófica de esos hombres? ¿Qué influencia puede ejercer su escuálido intelecto? (...) En la calle son útiles los hombres de acción: pero en el Congreso son provechosos tan sólo los hombres cultos.

(...) Cuando en el extranjero tienen beneficioso influjo en la acción gubernamental muchos ilustres socialistas, en España no hay aun uno solo que pueda merecer tal nombre. Son o agitadores callejeros o rutinarios voceadores de mitin. Algún ambicioso sin cultura, algún fanático que balbuciría al explicar su credo... Nada más” ⁸⁴⁰.

Cualifica precisamente a eses políticos que chegaron do penal de Cartaxena como “obreristas”. Trátase de Largo Caballero, de Saborit e de Anguiano, aos que xa cita no exemplo anterior:

“El socialismo es algo más serio, más grave, más profundo, más importante de lo

⁸⁴⁰ ABC. 23/05/1918.

que suele creer el 99% de los que en España se titulan socialistas. ¿Dónde está la preparación económica, filosófica de esos hombres? ¿Qué influencia puede ejercer su escuálido intelecto? (...) En la calle son útiles los hombres de acción: Pero en el Congreso son provechosos tan sólo los hombres cultos”⁸⁴¹.

Pregúntase o motivo polo que esta xente está no Parlamento:

“¿Por qué es diputado el señor Saborit? El señor Saborit es un hombre francamente inculto, carece de experiencia, no es ni siquiera un organizador de multitudes, uno de esos seres que suplen su falta de preparación con algún don especial que les hace señores de las turbas”⁸⁴².

Pon en contraposición o gran traballo que desenvolven os socialistas noutros países co labor nefasto que realizan en España, porque a súa base, a súa educación e a súa cultura non son as adecuadas para o que se pide nun Parlamento:

“Cuando en el extranjero tienen beneficioso influjo en la acción gubernamental muchos ilustres socialistas, en España no hay aún uno solo que pueda merecer tal nombre. Son o agitadores callejeros, o rutinarios voceadores de mitin. Algún ambicioso sin cultura, algún fanático que balbuciría al explicar su credo... Nada más”⁸⁴³.

É máis, mentres “en todos los países civilizados, el partido socialista interviene en la función gubernamental”⁸⁴⁴, en España nin sequera teñen programa, segundo Wenceslao. Non se trata, pois, ao seu ver, dun partido que sume, senón que vai en contra do que realmente precisa o país.

Fernández Flórez despáchase a gusto contra todo aquilo que considera que está a prexudicar o desenvolvemento de España, especialmente contra a esquerda. Opina que carece de ideais. Chega mesmo a afirmar que de acabar co “terrorismo rojo” desaparecerán automaticamente os males do país. Considera que hai moitos políticos que sobran, ao igual que sobra a retórica rebuscada, á que odia. E os seus odios vanse plasmar de novo no Congreso, ao que acusa de entorpecer a vida do país:

“Fuera de la Cámara hay huelgas, conflictos, hambre, crisis, tumultos contra el caciquismos, regiones que claman contra el poder central, carestía creciente de la vida; y el país no tiene presupuestos hace cuatro años, ni ve atendidas sus necesidades de cultura, ni dispone de las vías suficientes de comunicación...

Pero en este recinto donde unos cuantos abogados hablan de sus pleitos, nada de eso se conoce, o si se conoce, no se puede remediar. El país y sus políticos están recíprocamente vueltos de espaldas”⁸⁴⁵.

Detectamos, pois, xa un grande afastamento cun perfil determinado de políticos. Algo moi curioso se analizamos o seu traballo en *La Defensa* de Betanzos, aínda que non debemos ocultar que ao fin e ao cabo o círculo de Wenceslao sempre foi moi burgués, aínda que se relacionase con personalidades políticas máis ou menos progresistas e galeguistas. A súa visión da clase obreira segue a ser moi clasista e non acaba de asociar que na elite política, movéndose con grandes intelectuais, haxa traballadores ou

⁸⁴¹ 1961:402.

⁸⁴² 1961:404.

⁸⁴³ 1961:403.

⁸⁴⁴ 1961:472.

⁸⁴⁵ ABC. 21/02/1919.

representantes dos traballadores.

As esquerdas, nas súas palabras, ademais de querer escoitar a Marsellesa e de buscar a secularización dos cemiterios, tamén fan outra cousa: “celebrar jubilosamente la defunción de los soberanos”⁸⁴⁶. Di que ese é o seu “tesón democrático” e que se “solidarizan así estrechamente con la pulmonía o con el tifus”, non querendo participar no sentimento de dor do Parlamento.

“(…) en nombre de las fuerzas republicanas del país, de acuerdo con los trascendentes fines políticos y sociales a que vienen consagrando su labor dentro y fuera de nuestras Cámaras, declararon que ellos no podían sentir la muerte del emperador Francisco José. Ellos entienden que la bronconeumonía que puso fin a esa existencia era, no una bronconeumonía vulgar, indiferente, que cumple su obligación de una manera mecánica, sino una bronconeumonía aliadófila, que procedió en nombre de la Libertad, la Civilización y el Derecho, y que amaba la causa de las pequeñas civilizaciones”.

Di que os autores non recoñecen a existencia de socialistas gordos e que “se llegó a creer que estos seres no alcanzaban nunca un peso superior a cincuenta kilos y que tenían una invencible repugnancia a afeitarse. Un hombre grueso que se dijera socialista sería perseguido como mixtificador”⁸⁴⁷. Pero os homes viaxados e cultos xa recoñecen, aínda que minoritaria, a súa existencia, e por iso está aí Prieto:

“...es un excelente parlamentario, precisamente por su traza poco característica. El señor Mendoza fue en las Cortes pasadas víctima de sus callos y de su formidable bigote de destripaburgueses: don Indalecio Prieto, con su vientre orondo y sus carnosos mejillas, no alcanzaría el menor éxito cultivando sus vetustos tópicos del obrerismo. Así, el señor Prieto está en cierta manera obligado a tratar las cuestiones con menos retórica de demolición y mayor altura”⁸⁴⁸.

A ningún destes socialistas “debe el país ley beneficiosa alguna. (...) Si no vuelven nunca, la gratitud del país debe hacerse constar ante ellos en el habitual pergamino artístico”. De feito, nunha das súas crónicas, o coruñés explica que as esquerdas hai tres días que non aparecen polo Parlamento, polo que non están a traballar duro pola pola prosperidade do país, como si o facían noutras ocasións:

“El señor Saborit insultaba enérgicamente a los ministros; Largo Caballero acostumbraba a denunciar a algún patrono que despedía a algún operario; Azcárate solía imponerse el martirio de hablar dos horas en charada y paladeaba el amargo placer de que nadie le entendiese; Nogués dormía para exteriorizar el desdén hacia el régimen; Pedregal restregaba su vientre contra el pupitre; Uña callaba heroicamente (...) Todo esto iba robusteciendo el alma de la Patria”⁸⁴⁹.

Para insistir nesta idea, afirma que teñen tres grandes ideas ou liñas programáticas: que non se poidan despedir os obreiros, secularizar os cemiterios e que Pedregal sexa o ministro de Instrución Pública.

Cos republicanos pasa outro tanto. Hai un desdén enorme á súa figura. E mentres que viamos como nun acto ao que acudía Maura todo era marabilloso e a súa figura enaltecía as masas, noutro no que hai unha praza adornada con bandeiras republicanas,

⁸⁴⁶ 1961:152-154.

⁸⁴⁷ 1961:345.

⁸⁴⁸ 1961:346.

⁸⁴⁹ 1961:441-442.

os mozos están estratexicamente colocados con panos vermellos no brazo esquerdo, lanzando vivas á República “perfectamente mal intencionados”. Saca de novo a súa ironía mordaz afirmando:

“Los excelentes demócratas que arengaron a España desde el toril, en este acto que tanta influencia ha de tener en la historia de la civilización, estaban verdaderamente cohibidos”⁸⁵⁰.

Pero en xeral, sexan republicanos, socialistas, liberais ou conservadores, para o noso cronista o labor que fan os políticos no Parlamento é inútil. Ou máis ben encárganse eles mesmos de que sexa unha perda de tempo para o avance do país. Resúmeo deste xeito tan simpático:

“Acaso os culpen de no haber hecho nada por la Patria. No es absolutamente verdad. Vosotros habéis recibido, en el tiempo que duró vuestro mandato, siete millones de cartas pidiéndoos destino, a las cuales habéis contestado con otros siete millones de epístolas, que obligaron a trabajar activamente a los empleados de las estafetas, a muchos carteros y a un gran número de peatones. Si vosotros no hubiéseis existido, estos funcionarios no hubiesen trabajado. Si no trabajasen, no les pagarían. Si no tuviesen dinero, morirían de hambre. Se os debe, pues, la vida de muchos españoles”⁸⁵¹.

Mesmo lle dá voz a un suposto espectador inxenuo para preguntarse que facer ante esa situación, ante un Estado incapaz de administrarse, como se fora unha besta indómita. E pregúntalle directamente aos políticos se son eles ou non “los que gobernáis este Estado informal y los que firmáis las credenciales y los que hacéis escribir los besalamanos que convocan a los cabecillas de la política para una obra antiparlamentaria y condenable?”⁸⁵².

Tal é o estado da política española que Fernández Flórez indica que son uns poucos os que se reparten o poder. Moitas veces fala do parentesco familiar que teñen entre si (como vimos na referencia do cuñado do Marqués de Alhucemas), e manifesta que o nepotismo é unha característica moi arraigada na política española:

“Aún no se vulneró aquel precepto de que “la nación no puede ser patrimonio de ninguna familia ni persona”. Aún no es, en efecto, de una sola familia; es de unas cuatro cinco, que tienen hijos, yernos, primos, tíos, sobrinos, nietos y cuñados en todos los puestos y en todas las Cámaras”⁸⁵³.

Non hai xente capacitada para desempeñar os altos cargos, senón amigos, políticos fieis aos que encargar tal ou cal posto. Hai un xogo no que tanto serven para un roto como para un descosido. Así, no caso de Vicente Gimeno Rodríguez, primeiro foi ministro de Instrución Pública, despois de Mariña e posteriormente de Estado. Wenceslao di que “el destino juega con él como el viento con las hojas caídas” e pregúntase se “¿tendrá que ser también ministro de Fomento? ¿Habrá de regir la Hacienda española? ¿Mandarà nuestros ejércitos? ¿Se encontrará un día entre sus manos las cartera de Gracia y Justicia?... Puede ser”⁸⁵⁴.

O seu descrédito no sistema parlamentario e democrático do momento amósase en leis como as amnistías políticas, ás que cualifica de “simpáticas”, xa que “vienen a

⁸⁵⁰ 1961:280.

⁸⁵¹ ABC. 22/07/1917.

⁸⁵² 1961:73-74.

⁸⁵³ 1961:128-129

⁸⁵⁴ 1961:137-138.

reparar friamente el rigor de una justicia convencional”. Curiosamente, para ilustrar o tema non pon o caso dos socialistas, senón do liberal Alcalá Zamora político que, como xa vimos, non lle cae nada ben. Afirmar que comprou votos e fixo un pucheirazo. Pero o peor é que os políticos perdoan entre eles este tipo de actuacións, o que demostra que se trata case dunha práctica normalizada e que realizan os distintos partidos políticos:

“Perdonarlos es asegurar la impunidad del cacique, el secuestro de la opinión, la anemia de los Gobiernos y de las Cortes, la agonía en que hace tiempo parece haber entrado el país”⁸⁵⁵.

Fala tamén dos atentados terroristas que se viven en España. A súa impresión é que se está a vivir unha situación tan crítica que vai provocar un enfrontamento civil:

“Fue la guerra, y todo el mundo se condujo como en la guerra. El que podía matar, mataba; unos por odio, otros por evitar ser muertos”⁸⁵⁶.

Wenceslao trata de analizar este fenómeno, xa que nalgún caso “un crimen puede merecer la aprobación de masas públicas. Es indudable”. Pon como exemplos a revolución francesa ou a traxedia irlandesa, onde “existe, como telón de fondo, un ideal, y un ideal hermoso y hasta cierto punto congruente con la violencia, dadas las características de la naturaleza humana, que parece estar condenada a no alcanzar su progreso sin derramar pródigamente sangre”. Non obstante, en España non pasa isto. O problema aquí é ben distinto. Neste caso só hai un culpable, ao que sinala:

“(…) búsquese el medio de acabar con el terrorismo rojo, y los demás desaparecerán automáticamente”.

De novo os socialistas están no punto de mira do coruñés como un elemento negativo non só da política, senón tamén da sociedade española. Incluso di que a violencia se está asentando e normalizando de forma perigosa. Así, tras facer unha referencia ás Cortes de Cádiz, indica o seguinte:

“Vosotros quisisteis que al terminar las juntas electorales de la parroquia, todos sus miembros fuese a oír cantar un tedéum. (...) Ahora se han introducido sensibles modificaciones en ese artículo: ahora las reuniones electorales terminan casi siempre a tiros; algunos, que no quieren romper tan abiertamente con el mandato constitucional, se limitan a andar a palos”⁸⁵⁷.

A nación enteira é culpable dos asasinatos que se viven, segundo relata. Ninguén propón unha solución, aínda que Fernández Flórez afirma que se trata dun problema moi amplo, que non poden resolver só os ministros:

“El pueblo, el mismo pueblo que clama contra esos crímenes, huye despavorido en cuanto detona un revólver, y cede el paso a los asesinos, contra los que nunca se revuelve más que con palabras y en lugar seguro”⁸⁵⁸.

Hai unha tensión social que Wenceslao afirma que se orixina no terreo político, concretamente nas esquerdas da cámara española, o que dificulta aínda máis e que

⁸⁵⁵ 1961:174.

⁸⁵⁶ 1971:654.

⁸⁵⁷ 1961:128.

⁸⁵⁸ 1961:273.

produce unha distorsión no funcionamento das institucións.

As formas pérdense totalmente, non hai educación nin respecto. O hemicio semella máis un bar que o lugar de referencia da vida política española. É o que vemos cando falta dos insultos entre deputados, cando un lle di a outro “Su señoría es un cochina”. Fernández Flórez, con calma e de xeito sosegado, pero seguramente moi anoxado por dentro, rise da situación na súa crónica e dilles que se trata dun “agravio demodé, shoking, fofó”, polo que lles aconsella que mellor que se quiten as caretas para que os cidadáns saiban como son realmente:

“¡Señores diputados, señores ministros: La Patria os oye: insultaos, pero artísticamente y congruentemente; pegaos, pero dad en la cabeza! Que no se diga que ofrecéis al país un espectáculo mezquino”⁸⁵⁹.

Noutra orde de cousas, non só afonda nas cuestións políticas, senón tamén nas sociais. Vimos que atacaba a comunistas e socialistas, pero non queda atrás cos capitalistas e ricos. Hai unha loita de clases nas que os distintos protagonistas teñen un papel que crea unha fenda e unha ferida que non vai curar:

“¿Qué sería del pobre si el rico no existiese? (...) Nuestra vida sería imposible. A medida que fuesen desapareciendo los ricos, nosotros nos iríamos quedando más pálidos, más enjutos. (...) ¡Admirable tenacidad la suya en seguir siendo rico para que tanto pobre pueda vivir!”⁸⁶⁰.

Aínda cando en moitas das súas crónicas chama ao levantamento, a que esta situación non pode seguir así, a que hai que dar un golpe sobre a mesa fronte ao que está a acontecer na vida política española, Wenceslao critica determinadas ferramentas de mobilización social. Non sabemos se prefire unha postura máis pasiva e que os levantamentos se produzan dende arriba (o exército?), ou que a solución pase por formarse, pola educación e que os valores vaian mudando:

“Hoy, para un aldeano, el deber de estudiar es secundario. El deber principal estriba en intervenir en los acontecimientos de la vida pública, con manifestaciones y proclamas, y hacer uso con cualquier pretexto de un gracioso recurso de huelga”⁸⁶¹.

Aquí non hai recurso ao humor. Son expresións nas que manifesta o seu punto de vista de forma seria e repousada. É máis, a súa oposición á folga tamén a expresa noutra crónica na que relata un suceso no que uns policía golpean a uns choferes. Por solidariedade e como acto de repulsa, os coches de aluguer de Madrid non saen de servizo. Ante isto, Fernández Flórez insiste en que non apoia a violencia pero tampouco a folga. Emprega cualificativos como “absurda e imperdonable”, “incongruencias y disparates”, “incomprensible” ou de “serio perigo”. Di que por un feito puntual, por dous gardas, non debe pagar toda a cidade. É unha postura totalmente burguesa, en canto que insiste en que “necesitamos vuestros viejos vehículos para despachar nuestros asuntos”⁸⁶². Unha falta de empatía total e absoluta ante unha situación que busca denunciar unha inxustiza, e unha contradición con respecto ao todo o que denuncia ao longo de moitos dos seus escritos.

⁸⁵⁹ 1961:608-609

⁸⁶⁰ 1961:364-365.

⁸⁶¹ 1961:395.

⁸⁶² 1961:720-722

7.5.4. Forma de traballar dos políticos.

Nestas “Acotaciones” descubrimos varios exemplo do pouco nivel político da época e de que moitos dos discursos ou temas que se expoñían no Parlamento nin sequera se preparaban. Wenceslao vai insistir neste tipo de cuestións, en como se traballa na Cámara, no labor que realizan os deputados e en como se desenvolve a actividade diaria.

O panorama que pinta non é demasiado bo por regra xeral. Tirando de ironía, no caso dun deputado, lembra de cando foi a última vez que falou no Parlamento. Os que o viron comentáronlle aos seus fillos que foi un grande acontecemento. Pero poucos se lembran xa daquel día:

“El señor Aparicio pronunció un discurso hace mucho tiempo, tanto tiempo, que nadie recuerda concretamente acerca de qué versó”⁸⁶³.

Un tal Francisco de Lerma realiza unha instancia para comparecer ante as Cortes. O motivo é que descubriu o remedio para todos os males político-sociais do país. Hai unha risa xeral e a cousa queda aí. Wenceslao advirte a Francisco que rache coas súas ideas porque está en grave perigo porque se el resolve todos os problemas, que sería dos políticos? Di que traería a anarquía, a anormalidade, o inesperado e que dea grazas “de que no estamos en aquellos tiempos en que los sabios eran quemados en la hoguera...”⁸⁶⁴. De novo a idea de que non hai ningún interese en que mude substancialmente a situación de inmovilidade que se vive en España. Ou ben que é tal a forma de traballar a nivel político que non se cre que haxa ningún remedio efectivo aos grandes problemas da época. Non obstante, unha das situacións máis habituais na Cámara é precisamente a de ignorar ou non facer caso a determinadas propostas ou incluso a compañeiros que están a falar. É o caso de Arroyo Olave:

“Poco a poco, la irreverencia contagia a las gentes de las tribunas... La voz del Sr. Arroyo Olave es ininteligible entre tantos rumores. Nadie le presta atención. El presidente charla con los secretarios, los ministros piensan en las musarañas... (...) La calva de Olave sobresale sobre el mar de cabezas como un corcho inquieto por el vaivén de las olas”⁸⁶⁵.

Non sabemos se detrás desta falta de respecto institucional está o feito de que a maior parte das intervencións pouco ou ningún valor ofrecen, polo que se perde todo interese. O propio Fernández Flórez afirma que moitas delas non teñen sentido. Así e todo, a solución que ofrece xa é demasiado radical:

“Es indudable que en nuestras Cámaras se pierde mucho tiempo con discursos inútiles. Por eso hace falta cohibir el abuso que los diputados hacen de su facultad de hablar”⁸⁶⁶.

Hai un interese político que se opón á brevidade dos debates. É como se aos representantes non lles interesara saír de aí ou pechar algunha cuestión para seguir avanzando; sempre se atascan nalgo que os ocupa días e máis días. Recolle o caso de Pedregal que chegou a tratar o “importante” tema de como chegou a España a primeira pelota de fútbol. Wenceslao di que había dúas cuestións ante as que enmudecían os homes de ciencia: a aparición dos primeiros poboadores en España “y la aparición saltarina,

⁸⁶³ 1961:94.

⁸⁶⁴ 1961:106.

⁸⁶⁵ 1961:348-349.

⁸⁶⁶ 1961:371.

grata, interesante, de la ingrátida pelota de fútbol”⁸⁶⁷.

Estes discursos son a esencia que mellor define a política española. Forman parte da axenda do día de calquera ministro de que se prece. De feito, a súa xornada laboral adoita comezar ás 10 ou 11 no seu despacho oficial para recibir visitas; despois de escoitar as peticións (unha acta, un goberno civil, unha credencial...) marcha comer; a continuación vai ao Congreso onde escoita falar dos abusos do amiguismo; diríxise ao despacho firmar papeis e vai durmir:

“El ciudadano español no debe despreciar estas intervenciones, aparentemente fútiles, de sus representantes. Buena prueba de su importancia enorme es que toda, absolutamente toda la política española hace de ellas su base, su eje, su principio y fin”⁸⁶⁸.

A baixa ou nula preparación semella algo inherente tanto nos altos cargos gubernamentais como aos políticos que acaban de entrar no Parlamento. O panorama que describen as “Acotaciones” é deprimente, chegando a dramático. Así é pouco máis ou menos a experiencia que vive Llorente, encargado de contestar a Pérez Oliva. Despois de que este expuxera dúas horas e media con datos, aquel non sabía nin que dicir e fai público que o seu discurso nada ten que ver co que se falara antes:

“(…) en este incidente grotesco y nimio se nos ha mostrado el secreto de un gran mal, como se muestra por un agujerito de la madera el minúsculo, el inapreciable insecto de la polilla. Menuda, torpe, débil, ella ha estropeado el precioso mueble. Y este señor, estos innumerables señores que no entienden de las cuestiones que han de tratar, si han tenido la desgracia de que ‘en sus tiempos de bachiller’ no se estudiase Agricultura..., ¿por qué se empeñan en intervenir en tales cosas?”⁸⁶⁹.

Vese que estivo pouco hábil o deputado ou que tiña pouca experiencia en canto a argumentos baleiros. De onde saben moito deste tema é nas comisións. O coruñés explica como funcionan e como cando un político ten que contestar a outro e expón algo sen sentido ou con pouca base sempre se recorre á mesma frase:

“Cuando algún diputado quiera afirmar una teoría absurda o apoyar una idea descabellada, tenga la precaución de decir: -Esta norma se sigue en el extranjero”⁸⁷⁰.

É curioso como nunha das súas crónicas fai referencia ao Senado. E a opinión é a mesma que ten hoxe moita xente: que a Cámara Alta non ten ningún sentido, sobra, en canto que é unha institución para acomodar a políticos antigos. Esta idea transmítese a partir da descrición da súa actividade e das persoas que o habitan:

“Menos luz, menos gente, no se grita, los ujieres están más gordos, son más espesas las alfombras y más cómodos los divanes...”⁸⁷¹.

Sorprende, non obstante, atopar crónicas nas que indica que os políticos corruptos son minoría. Iso non quita que o nivel sexa moi baixo ou que non saiban realmente establecer unhas prioridades ou obxectivos claros. Hai medo e vense pantasma en todos os proxectos. É habitual, segundo explica o noso autor, que se boten para atrás as obras

⁸⁶⁷ 1961:400.

⁸⁶⁸ 1961:385.

⁸⁶⁹ 1961:142.

⁸⁷⁰ 1961:122.

⁸⁷¹ 1961:122.

civís indicando que son inoportunas, inmoraís ou ben que detrás ocultan algún negocio. Os políticos teñen medo a gastar cartos en canto que somos pobres. Aínda que o coruñaés semella pensar que non nos sabemos administrar e que sería preferible ter corruptos con iniciativa e non políticos pusilánimes incapaces de dar para adiante a calquera iniciativa:

“La mayor parte de nuestros políticos son honrados; pero debemos declarar que su honradez tímida, de liebres asustadizas, nos ha causado grandes perjuicios. España acaso fuese a estas horas un gran país si desde la Restauración a nuestros días nos hubiesen regido bribones con talento y audacia, en vez de las medianías ruborosas que padecemos”⁸⁷².

7.5.5. Nacionalismo.

Así como noutros momentos vitais, segundo vimos por exemplo nas crónicas que escribía en *El Noroeste*, defendía o traballo que facían os vascos e os cataláns a prol das súas rexións, dende o *ABC* vai ter unha visión moi distinta (salvo a admiración que sente por Cambó). Sepárase tanto do nacionalismo como do rexionalismo, indicando que estes non son a solución aos males que afectan as distintas zonas de España. Hai un problema endémico que é común a todos e iso é o que hai combater. Así o expresa nun escrito no que se dirixe ao deputado rexionalista Manuel Aranzadi. Antes de nada, incide en que están en 1918 e que moitas cousas xa quedaron atrás. Isto vén porque o día anterior deu un discurso separatista, onde comentaba que non querían a tiranía e estar oprimidos. Wenceslao incide no que segundo el realmente dana o país:

“En estos tiempos, señor Aranzadi, no hay en España, al menos, opresores ni oprimidos, ni tiranos ni esclavos; ni se mata, ni se ahoga, ni se tiraniza. Hay, eso sí, administradores mediocres y administración deficiente—de la que todos tenemos la culpa—y hay también una política proteccionista que ampara escandalosamente a los Altos Hornos, a la Papelera y a otras entidades análogas, permitiendo el enriquecimiento de unos cuantos a costa del país entero”⁸⁷³.

Sobre os nacionalistas vascos vai reflexionar máis adiante, cando manden unha carta ao presidente dos USA, Wilson. Nela, solicitan que se recoñeza a súa nacionalidade. Wenceslao di ironicamente que son ricos e gordos, pero non felices:

“sentados en sus escaños, ofreciéndose a la contemplación del país como infelices seres víctimas de la terrible opresión española”⁸⁷⁴.

7.5.6. Galicia.

A súa terra sempre aparece ao longo das crónicas que realiza. Máis que calquera outra comunidade. Admira, como xa dixemos, a maioría dos políticos galegos e realiza numerosas referencias a outras personalidades galegas da época. Non obstante, o que máis transcende son as cuestións ou problemas que afectan a Galicia. Así que cando algún político aborda nas súas intervencións isto, vaino destacar ou vai realizar unha serie de apuntamentos segundo a súa experiencia e coñecementos. Vexamos algúns casos.

No verán de 1916 non chove, así que a colleita está moi mal. Hai escaseza de millo na nosa comunidade, algo moi grave, porque é a base de “el dorado pan que sustenta al

⁸⁷² 1961:426.

⁸⁷³ 1961:353.

⁸⁷⁴ 1961:475.

labriego y el forraje con que la riqueza vacuna se sostiene”⁸⁷⁵. Como anécdota, salientar que emprega en cursiva palabras como “mainzo” e “cochos” e “rajo”.

Crítica as presións tributarias que sofre a poboación galegos a raíz dun suceso no que uns mariñeiros do Porto do Son se negan a pagar uns impostos e a garda civil, en contestación, efectúa disparos contra eles. Todo froito dese cancro que é o caciquismo en Galicia, un lugar onde mesmo os mortos votan, polo que é lóxico que a xente se levante e proteste ante o que é tan inxusto e tan oprimente:

“Nosotros sabemos que los marineros y los aldeanos de Galicia han de pagar mucho más que el diezmo rutinario a los caciques de los lugares. En ninguna otra parte es tan feroz, tan subramificado, tan insaciable, tan odioso, el caciquismo. Don Antonio Maura, hablando de él, dijo un día que, para sacudirlo, estas resignadas gentes del Noroeste se verían impelidas a la revolución”⁸⁷⁶.

Outro dos temas habituais que toca, seguramente porque o padece en primeira persoa, é o do transporte. Así, explica as terribles condicións que teñen que soportar os viaxeiros do tren, do pouco que fai a compañía por mellorar a situación e de que os políticos tampouco fan nada, porque son “sensibles casi siempre a las influencias de las grandes compañías”⁸⁷⁷. Vamos, que os intereses privados están por riba dos públicos e non existe un control ou un seguimento por parte da administración das necesidades existentes, seguramente polo poder que teñen esas empresas sobre os representantes.

Mesmo no relativo á educación, unha das institucións que debería ser un referente, a Universidade de Santiago, está totalmente abandonada porque “el Estado español tiene de la enseñanza el concepto que se puede tener de una tienda de ultramarinos”. Vamos, que a idea que teñen dela é dun negocio, para que lles produza cartos, en lugar de ser algo no que investir para o coñecemento futuro. Ademais, Wenceslao denuncia a falta ilóxica dalgunhas carreiras, sobre todo tendo en conta que temos un idioma propio:

“(…) ninguna hay tan mal dotada ni ninguna en tan indignante abandono. En Galicia, que tiene una lengua propia, no hay una Facultad de Filosofía y Letras. En Galicia no puede orientarse la juventud por el camino de las investigaciones históricas sin ir a prepararse a otras comarcas, porque la Historia tampoco tiene Facultad”⁸⁷⁸.

A un dos políticos galegos que vai botar en cara o pouco que fai é ao conservador Pedro Seoane Varela. Explica que algúns deputados, como non se fala nos medios deles, se dan autobombo ou convidan a xente para que os aplauda. Wenceslao vaillo recriminar recordándolle a situación da nosa comunidade:

“Galicia sigue ahora casi tan ayuda de representación en las Cortes como en los tiempos de los Reyes Católicos, cuando hablaban por ellos los leoneses. Es cierto que hubo y que hay muchos gallegos ilustres que han prestado estimables servicios en el Gobierno de España; no se puede negar que más de una vez volcaron presupuestos para favorecer determinadas obras en la región del Noroeste; sería injusto decir que no han construido allí innumerables carreteras; ése es el bien que ha hecho el caciquismo en Galicia: las carreteras. Cada cacique necesitaba una para valorar sus terrenos o mejorar la situación de su finca”.

⁸⁷⁵ 1961:63.

⁸⁷⁶ 1961:82

⁸⁷⁷ 1961:208.

⁸⁷⁸ 1961:543-544.

Non sabemos se o considera ou non un cacique, pero si lle espeta a Seoane Varela que o labor dun político non é precisamente facer estradas, senón abordar directamente os problemas existentes e tratar de sacarlle toda a potencialidade á riqueza e recursos dunha rexión. Neste caso, hai unha total inactividade, estamos deixados á man de Deus:

“Galicia no ha hallado en sus hombres incorporados a la política centralista guía espiritual alguna, ni amparo en los problemas espirituales, ni vio que ellos procurasen desarrollar, fomentar las energías enormes de aquel país. Han estado casi siempre ausentes de su tierra en cuerpo y alma, roto todo vínculo con sus modalidades, con sus necesidades y con su intelectualidad. (...) Ni aun los intereses materiales de Galicia han sido atendidos por el coro galiciano. No son esas carreteras –por las que se arrastra el tropel de emigrantes-, ni esas rampas, ni ese dinero muchas veces mal gastado... Empresas mayores hay que acometer y esperan desde hace mucho tiempo al apoyo milagroso que las haga avanzar; existen en Galicia minas que no se explotan, porque el ferrocarril de la costa no pudo pasar de una aspiración irrealizada; existen, por ejemplo, en la provincia de La Coruña el tesoro de cereales de Santa Comba, y el de maderas de Vimianzo y de Dumbria y de Ponteceso, que no pueden ser aprovechados sino imperfectamente, porque en las obras del ferrocarril Coruña-Corcubión no se ha dado un solo golpe de piqueta, en toda la región no hay más que una línea férrea (la peor de España) con un ramal de trágica fama desde Monforte a Vigo”.

Ao final, dille a Seoane que os políticos galegos algo fan, pero que non se poña a lanzar “aturuxos” e loanzas ao moito que realizan e contribúen a engrandecer Galicia, porque eses eloxios non son máis que “¡Leria!”⁸⁷⁹.

Non é habitual que se exprese de xeito tan contundente contra os políticos galegos. Ao contrario. No caso que vimos critica directamente a un conservador, pero no seguinte exemplo veremos como enxalza ao xornalista e político liberal Alfredo Vicenti, nun emotivo texto tras coñecer a súa morte:

“Galicia pierde más que una protección: pierde al superviviente de aquella época en que Pondal cantaba aún, como recio estridor de cadenas rotas, y en que Benito Vicetto lanzaba por los campos la legión de sus caballeros a lo Walter Scott y de sus cándidas aureanas, y en que Curros Enríquez gritaba su rebeldía, y en que la insuperable Rosalía de Castro, toda trémula de amor a los suyos, marchaba ante los segadores hacia la abrasada Castilla, amparadora y tierna, como las santas que guardan a los peregrinos a lo largo de un difícil sendero. Vicenti tenía toda la grandeza de aquella edad. Más que a nada quiso a Galicia”⁸⁸⁰.

Nestes casos, como vemos, non hai unha clara relación entre ser dun ou doutro partido político e que Fernández Flórez exprese unha maior ou menor admiración.

7.5.7. O xornalismo.

A pesar de que se puidera pensar que existe un corporativismo entre certos profesionais, non pasa así no caso de Wenceslao, que é moi crítico cos seus colegas xornalistas. Sempre se dixo que era un escritor que participaba moi pouco en faladoiros literarios ou que non formaba grupo con outros escritores. Non sabemos se é algo que se produciu ao marchar de Galicia para Madrid, ao perder o seu círculo de confianza e as vellas amizades do mundo da cultura. Pero o caso é que ataca, para sorpresa dos lectores,

⁸⁷⁹ 1961:457-459.

⁸⁸⁰ 1961:75.

ao seu propio colectivo no Parlamento.

A primeira opinión que imos reproducir, deixa moi mal os seus compañeiros de traballo, dos que di que se preocupan máis da roupa que visten os políticos que da política en si. Ao noso entender, Wenceslao quere distanciarse dos seus colegas, dando unha imaxe de seriedade profesional, para que os seus lectores non o consideren só un cronista de sociedade. Mentras que o resto de xornalistas se quedan na superficie, o noso reproba esta actitude:

“El cronista parlamentario, allá arriba, en su tribuna, mirando hacia el fondo del salón, donde los diputados bullen, es algo así como un pescador sentado en el petril de un muelle, contemplando con ojos mortecinos los temblores del agua turbia en que se ha sumergido el anzuelo. Este pescador no persigue nunca a los peces; en cambio se anima cuando ve llegar traído por la mansa corriente, un objeto extraño, disforme (...) La caña se doble un poco; al fin, chorreando agua, el precioso hallazgo está en poder de nuestro hombre: es un chaleco o un chaquet. (...) La preferencia de los cronistas se detiene complacientemente en las prendas de ropa. Nunca atravesó la indumentaria un período de más acerba crítica, de más escrupulosa observación”⁸⁸¹.

Esta non é a única crítica que fai aos seus compañeiros. No seguinte exemplo, vemos como os cataloga de maleducados, de parciais e de profesionais irresponsables. Destaca o feito de que mesmo apoie as medidas represivas dende as institucións para solucionar este tipo de situacións:

“A la tribuna de la Prensa asisten muchos señores que no son periodistas, muchos periodistas que no están en activo y otros que, estando en activo, no tienen nada que hacer allí. Esto ocasiona una aglomeración excesiva, que bien podría ser tolerada si aquella masa viviente guardase la debida compostura y se limitase a ver, oír, escribir y callar. Parece natural que si en alguna tribuna hubiese de existir tranquilidad y recogimiento fuese en la de la Prensa, que es en la única que hay que escuchar por obligación y trabajar a la vez que se escucha. Sin embargo, no es así.

En la tribuna de la Prensa se rien a carcajadas, se grita, se apostrofa a los oradores, se toma parte en los debates, se interviene en la marcha de los asuntos políticos con vociferaciones y aullidos. Algunos señores se doblan sobre el antepecho para increpar a los políticos que no les son gratos. (...)

Seguramente todo esto es obra de una minoría; pero no por ello ha de ser tolerado. En esta ocasión no podemos censurar que la tribuna de Prensa haya sido objeto de medidas especiales por parte del señor Villanueva. Amamos la libertad de la Prensa; pero no estamos muy seguros de que esta libertad nos autorice a cacarear en las sesiones del Parlamento”⁸⁸².

Podemos lembrar o momento no que foi cesado en *El Imparcial* por non facer o seu traballo. Sendo xornalista en activo, encargado de cubrir as informacións parlamentarias, realizaba outros traballos periodísticos, descoidando o que pasaba no Congreso.

Wenceslao defínese como un home independente, que busca o ben do país nos seus comentarios. Diferénciase dos seus compañeiros de profesión e declárase neutral politicamente, tratando de demostrar que as súas columnas son imparciais e reflecten

⁸⁸¹ 1962, vol. I, páx. 145.

⁸⁸² 1962, vol. I, páx. 480.

mellor ca outras o acontecer do Parlamento. Nas súas “Acotaciones de un oyente” expresa o seguinte:

“... el público no tardó en advertir que la pluma que las trazaba no buscaba medros ni galardones y que respondían a la buena fe de un español honesto que desdeñaba ambiciones y convencionalismos para enjuiciar la realidad”⁸⁸³.

Sinalaba nos colegas de profesión a súa falta de comportamento, as súas malas formas e a pouca profesionalidade que teñen no seu traballo. E mesmo as pelexas e os enfrontamentos que hai entre eles non só por conseguir un titular, senón por conseguir un sitio para poder escoitar as intervencións dos políticos:

“En una sesión de importancia, los periodistas se enraciman, se sientan los unos sobre las espaldas de los otros, se meten amigablemente las rodillas en los riñones; sudan en confraternidad; se limpian las botas en las ajenas americanas”⁸⁸⁴.

Noutra crónica explica que hai determinadas restricións na admisión de xornalistas á tribuna da prensa. O coruñés di que “amamos la libertad de la Prensa; pero no estamos muy seguros de que esta libertad nos autorice a cacarear en las sesiones del Parlamento”. Así, explica que hai moitas persoas nesa tribuna ou que non son xornalistas ou que non están en activo, o que ocasiona una excesiva aglomeración. Ademais, non se gardan as formas:

“En la tribuna de la Prensa se ríe a carcajadas, se grita, se apostrofa a los oradores, se toma parte en los debates, se interviene en la marcha de los asuntos políticos con vociferaciones y aullidos. Algunos señores se doblan sobre el antepecho para increpar a los políticos que no les son gratos. (...) Alguna vez hemos visto bailar a algún compañero sobre los bancos”⁸⁸⁵.

Noutro punto, aborda a falta de obxectividade ou de rigorosidade á hora de publicar determinadas cuestións. O xornalista non investiga, non traballa as fontes, senón que é un mero reprodutor de frases, algo que acontece tamén hoxe en día nos medios de comunicación. Así e todo, cada fin de xornada semella o remate dun día no patio da escola:

“(...) abandonan jubilosamente sus puestos y se lanzan a los pasillos. Algunos corren a los locutorios; vocean otros en demanda de los ordenanzas que han de llevar sus notas; los más reposados recogen del alfeizar de una ventana las colillas despositadas allí al entrar, sin cuidarse de comprobar escrupulosamente sus orígenes y pertenencia”.

Wenceslao salienta a preocupación dos seus colegas polo feito de que Maura suprimise os corros. Trátase de simples conversas sen transcendencia ningunha que mantiña o xornalista cos ministros ou cos políticos antes de entrar no Congreso. O galego vese que está moi de acordo coa medida:

“El ‘corro’ iba matando dulcemente al periodista, le convertía apenas en un recadero familiarizado con los personajes”⁸⁸⁶.

Neste binomio prensa-política non se limita a describir por riba que é o que

⁸⁸³ 1964; 12.

⁸⁸⁴ 1961:92.

⁸⁸⁵ 1961:480.

⁸⁸⁶ 1961:327-328.

acontece, senón que directamente dá nomes e apelidos. Por exemplo, apunta ao conservador Pedro Seoane como unha das fontes máis habituais dos xornalistas. Iso si, segundo o noso autor non se trata da máis fiable:

“(…) es el amo del rumor, el soberano de la conjetura. (...) Cuatro o seis periodistas le esperan con las manos a la espalda o melancólicamente apoyados en la pared, fumando cigarrillos de 0,40. Don Pedro es para ellos como para las crías en el nido la madre que aparece con unos insectos o unos granos. (...) El lector malagueño o catalán, orensano o astur, debe sospechar siempre que tras un “dícese” o un “es muy comentado” puede estar el leve bigote blanco, la voz amparadora, el rostro sereno, la amada capa española del señor Seoane”⁸⁸⁷.

Describe como está a ser, para el, o labor dos xornalistas e como a profesión perde a referencia, os puntos importantes sobre os que debe escribir a profundar. Dá a impresión que non son a prensa seria e de valores que moitos puideran pensar:

“El cronista parlamentario, allá arriba, en su tribuna, mirando hacia el fondo del salón, donde los diputados bullen, es algo así como un pescador sentado en el pretil de un muelle, contemplando con ojos mortecinos los temblores del agua turbia en que se ha sumergido el anzuelo. Ahora este pescador tiene extrañas teorías. Este pescador no persigue nunca a los peces”.

O certo é que en lugar de centrarse na actividade política, os cronistas danlle preferencia á roupa. Fernández Flórez amósase sorprendido por este feito, porque semella que a xente pense que os males do país non tiñan remedio polo mal vestidos que estaban os deputados ou as engurras das súas prendas. Di que mesmo Mariano de Cavia lle dedica un artigo enteiro a este tema:

“A nosotros cumple el lamento de que nuestra ignorancia en materia de modas no nos deje servir a la nación y a las Cortes con aquella eficacia que quisiéramos”⁸⁸⁸.

Non deixa de ser algo curioso que poña o foco neste tipo de prácticas como, cando vimos, el fai o mesmo ao menosprezar a un político por ter callos nas mans, por ser obreiro ou por como fala, en lugar de polas iniciativas ou o traballo que desenvolve. Non obstante, é certo que a aqueles deputados aos que lles ten xenreira os adoita describir coidando as formas (agás naquelas crónicas nas que deixa de lado a súa ironía, para ser punzante). Hai unha certa bipolaridade nos seus puntos de vista e tamén á hora de empregar o humor. Entendemos que se debe moitas veces ao alto ritmo de traballo que ten que soportar e ás prásas á hora de elaborar as súas crónicas no día a día, que non lle permiten reflexionar no seu estilo, en canto que debe de escribir algo para xa, polo que se deixa levar polas súas paixóns. Non obstante, o humor está aí e incluso o emprega consigo mesmo, afirmando que nas sesións hai un novo xénero de crónicas para as que non está preparado, polo que mellor que o seu periódico envíe a un redactor militar:

“Nuestro deber consiste en servir una impresión o hacer un comentario de lo que en el hemicycle ocurra. Ínterin en el hemicycle se pronuncian discursos, nosotros íbamos acotándolos más o menos afortunadamente. Pero ahora, en vez de pronunciarse discursos se libran batallas. ¿Tenemos competencia para comentar una batalla? Francamente no”⁸⁸⁹.

A diferenza do resto de cronistas e xornalistas parlamentarios, Wenceslao cre que

⁸⁸⁷ 1961:127.

⁸⁸⁸ 1961:147.

⁸⁸⁹ 1961:607.

o que os seus escritos teñen como obxectivo e referencia o lector. Trata de amosar que non ten ningún interese partidista e que o primeiro para el sempre vai ser o público, aquel que le as súas crónicas. Por iso, vai ser os seus ollos, vai describir como é e como se comporta cada deputado, que pasa antes e despois de cada sesión, quen son os diferentes actores que se moven arredor do Parlamento, os porqués de que non se avance en España, de que haxa un anquilosamento económico e social, cales son as causas de que haxa rupturas ou problemas no interior dun partido... Pero o máis curioso de todo é o recurso que emprega de dirixirse sempre a el, ao lector:

“Comparándolo con lo que tú esperabas, lector, fue tan poco lo ocurrido que no mere la pena el comentario”⁸⁹⁰.

Hai, pois, unha sorte de empatía, de relación de confianza e de complicidade. O lector sente realmente que Fernández Flórez escribe para el, que lle fala directamente, que se converte no seu guía a través dos corredores e labirintos do Parlamento. Ao comezar cada crónica, comezas unha conversa pasiva en canto que está escrita nun ton moi directo e ilustrativo. Pero esa conversa non é igual cada día. En ocasións acabas rindo, noutras finalizas indignado e noutras resignado. Wenceslao transmite o seu estado de ánimo dunha forma sincera e orixinal, polo que o lector se sente participe da súa visión da política, porque pensa que non é outra que a súa propia.

O cronista sabe do poder que ten dende a súa privilexiada columna, ao tempo que tamén sabe a influencia que se está a exercer na opinión pública dende o seu xornal e dende o resto da prensa. Malia pesar de que critica con dureza a censura da época, que el sofre nas súas carnes como veremos máis adiante, Fernández Flórez pide unha certa regulación nos diarios para evitar males maiores. Considera que hai medios que cometen irresponsabilidades, polo que as autoridades deberían de controlar o que se publica:

“Sin duda es recomendable y hasta necesario buscar un medio de cohibir demasías de la Prensa. La Prensa es un poder de incalculable extensión y eficacia, y debe tener –como todos los poderes– su responsabilidad. (...)”

Un periódico que aconseje: ‘Salid a disparar vuestras pistolas’ no es un periódico, sino otra cosa que ha adoptado ese disfraz. El periódico nace para convencer, para cambiar, para mejorar un estado social, económico, político, por medio de la inteligencia, utilizando razones, sátiras, argumentos de tipo intelectual. Si se cree en la eficacia de las pistolas, no se puede creer en la eficacia de la pluma. Un hombre que emplee la pluma para convencer a los demás de que saquen sus pistolas no es un periodista, sino un sectario que tiene más fe en lo brutal que en lo espiritual y que supedita un medio noble y pacífico a otro medio inferior y belicoso”⁸⁹¹.

Deste fragmento podemos desprender o parecer de Wenceslao con respecto ao enfrontamento entre a prensa da época, enfrontamento de signo político e que se viña arrastrando dende a desaparición da Monarquía e a que se radicaliza coa chegada da República. E que se agravará cando os partidos radicais creen os seus órganos de expresión.

Lembremos que anos despois, Wenceslao acusará a prensa de moitos dos males que afectaron o país, ata levalo á guerra.

⁸⁹⁰ 1961:119

⁸⁹¹ 1962, vol. II; 565.

Pero naquel momento, ante unha situación e un tempo tan complicados, a opción do xornalista galego será a de empregar o humor nos seus artigos, como unha válvula de escape. Fernández Flórez vai exercer a crítica, pero dun xeito máis sutil e menos grave fronte á crítica dura e feroz doutros xornalistas. Non obstante, esta intención non sempre se plasmou na realidade, xa que nos atoparemos tamén con columnas nas que o coruñés é moi duro, mesmo entrando no insulto e na descualificación persoal.

8. A ditadura de Primo de Rivera: nace *El Bosque Animado*.

A primeira etapa das “Acotaciones de un oyente” rematou incluso antes da chegada da ditadura de Primo de Rivera, que se inicia o 23 de setembro de 1923.

Que non escribise crónicas parlamentarias non significa que non tratase temas de actualidade. Pero a columna como tal había varios meses que non se publicaba. O caso é que no primeiro artigo que atopamos do coruñés no *ABC* tras este momento histórico, de quen se lembra é precisamente dos políticos que teñen que abandonar o Parlamento:

“¡Un momento, señores políticos licenciados, un momento! No podemos separarnos así, sin despedirnos. ¡Qué diablo! Vosotros fuisteis mis proveedores de crónicas durante mucho tiempo. A vosotros os debo mi pequeña reputación. Habéis hecho tan graciosas locuras que no era preciso apelar a la fantasía para seducir a los lectores. (...)

Bien veo que marchasteis con decoro. “¡Que gobiernen ellos!”, dijisteis generosamente cuando os echaron... Siempre es bueno dejar una frase, y vosotros —esta es la verdad—, no las habéis regateado nunca. Donde quiera que os pasábais allí dejábais vuestra frase redonda e inútil, como motitas de mosca.

y... ¿adónde vais? ¿Qué haréis? Padres e hijos, suegros y yernos, tíos y sobrinos, contertulios y paniaguados, os debeis de mirar con la desolación y el desconcierto de las gentes sorprendidas por un terremoto. Y vuestra alma conocerá el terrible sabor de la injusticia”⁸⁹².

Non se apenaba para nada da súa situación e, tras ese humor aos que nos ten acostumados, mesmo se alegraba de que se puxera fin ao nepotismo imperante na política española. Facía fincapé na inutilidade dos ministros como gobernantes, xa que ningún tendeiro contrataría aos responsables de Facenda para levar as contas do seu negocio e ningún pai no seu xuízo collería como profesor dos seus fillos a un ministro de Instrucción Pública. Non anda polas ramas ao definilos como unha lacra:

“No servís para nada, viejos amigos: ni vuestros hijos gelatinosos, ni vuestros yernos confitados, ni los silbantes que pescábais para vuestra cohorte parlamentaria”⁸⁹³.

Está claro que non cría na súa vontade pública nin no traballo que facían no Parlamento. Incidía en que agora se lamentaban dun mal que eles mesmos crearon, como se non fora con eles a solución. Pero que xa foi bastante o que sufriron pola súa culpa:

“Amados proveedores, adiós. Ojalá no volváis nunca. (...) Aquí nos dejáis con medio país en el analfabetismo, con una agricultura atrasada, con una industria anémica (...), con un déficit respetable, sin poderío, sin transportes, sin comunicaciones, sin prestigio fuera y sin felicidad dentro, con pistoleros, con atracadores, con un enemigo en cada lechero, en cada panadero, en cada carnicero, en cada concejal”.

Noutro artigo continuará na mesma liña, indicando que non sabían gobernar. Non entra en que foran honrados ou tivesen cultura. Pero o que non tiñan, en ningún caso, era capacidade para afrontar os destinos do país:

⁸⁹² “Impresiones de un hombre de buena fe”, 27/09/1923.

⁸⁹³ “Impresiones de un hombre de buena fe”, 27/09/1923.

“(…) la honradez no basta para regir un pueblo, y un hombre simplemente honrado puede producir tantos desarreglos y catástrofes como un hombre inmoral en el gobierno de una nación. (...) Entre un sabio que mantenga al país en el analfabetismo y un analfabeto que cubra de escuelas la nación, es preferible este último en la eficiencia del mando”⁸⁹⁴.

As columnas culpándoos dos males do país seguirán. Insiste o xornalista en que a súa xestión foi nefasta, polo que o que agora lles pasa é o máis normal. De feito, ninguén os quería de volta:

“Los seis mil duros que cada año pagaba a cada ministro no han sido, ciertamente, los que provocaron el déficit en el presupuesto nacional, sino los gastos monstruosos y sin eficiencia de una campaña conducida a tontas y a locas, la protección censurable a codiciosas Empresas, la creación de una burocracia innumera, entre la que figuraban con sueldos abundantes todos los paniaguados; no han arruinado lo que esos baratísimos ministros hacían y lo que no hacían, su falta de inteligencia o su agudeza, su pereza y su actividad, su tintransigencia y su intolerancia”⁸⁹⁵.

O perfil deses políticos que tanto mal fixeron a España era o dun home “vulgar, pequenito, cominero, irrespetable”. Ao tempo, para eles a política daba a sensación de ser “una tertulia de jugadores de dominó, y que el cerebro de los políticos era de estopa sin cardar”⁸⁹⁶. De feito, non esconder estas carencias diante da cidadanía foi o que provocou a súa caída.

Wenceslao consideraba que había que “reconstruir moralmente un país entero”. Aseguraba que non servía só con botar aos políticos do seu posto (que por outro lado quedaron sen castigo). Facía falla unha labora moito máis dura, xa que a base de todos os problemas seguían estando aí. E apuntaba en todas as direccións:

“(…) ¿y los putócratas y los industriales de mala fe, que me explotan, que encarecen injustamente la vida para obtener ellos ganancias? (...) ¿y los altos funcionarios que, en nombre del país, intervienen e investigan las grandes Empresas que con el Estado se relacionan y del Estado abusan? ¿Son inmunes? (...) ¿y esos organismos que no rindieron cuentas nunca, que se proponen no rendirlas jamás?”.

Para el era necesario un castigo e acabar cos que buscan só o seu enriquecemento:

“La situación actual es una situación de fuerza... en potencia. Se mostró, pero no se creyó preciso ejercitarla. Naturalmente, no hubo escarmientos; faltó esa condición –la más preciosa- del castigo: la ejemplaridad, porque faltó el castigo. Se sacó el sable, y, por un criterio bondadoso, no se llegó a cortar. No obstante, es preciso cortar mucho, algo más interesante que cabezas: cortar abusos de profunda raíz, concomitancias culpables, confabulaciones dañinas. (...) den ustedes la batalla a los gremios, trituren esas organizaciones contra las que nada puede el simple consumidor, y la competencia se encargará de que cada producto valga lo que deba valer”⁸⁹⁷.

Vemos que realiza habitual nel: sinalar onde están os problemas, que os causa e como solucionarlos. Algo que sempre fixo, independentemente de quen gobernase. A ditadura non o amedrenta, pero si que o limitará a censura. El mesmo comentou nun artigo

⁸⁹⁴ “Impresiones de un hombre de buena fe”, 29/09/1923.

⁸⁹⁵ “¡Ni de balde!”, 02/10/1923.

⁸⁹⁶ “Impresiones de un hombre de buena fe”, 03/10/1923.

⁸⁹⁷ “Impresiones de un hombre de buena fe”, 14/11/1923.

que o Directorio militar de Primo de Rivera recomendaba aos xornalistas que non estivesen “conformes con él” que redactasen escritos relativos a outro tipo de cuestións, de socioloxía ou medicina. E así e como, a través da prensa, nacía o xerme do seu libro máis coñecido, *El bosque animado*.

Entre mediados de setembro e inicios de outubro de 1924 publica seis artigos baixo o título de “Por la escondida senda” (ver Anexo 3). Foron redactados dende a súa casa de veraneo de Cecebre, tras chegar alí despois duns días en Portugal. Realmente críamos que era unha obra enxendrada moito despois e publicada en 1943. Pero non, a súa xénese e unha parte dos seus protagonistas viron a luz case dúas décadas antes a través da prensa diaria.

É importante enfatizar isto, que *El bosque animado* nace como unha serie de artigos en *ABC* e non como un libro, para enlazar co que el mesmo comentou en moitas entrevistas: a súa faceta como xornalista non lle permitía desenvolver todo o seu potencial como escritor. Grandes ideas para novelas acabaron por converterse en pequenas columnas da prensa diaria, coa que tiña que cumprir si ou si. Este feroz ritmo de traballo ocasionaba que tras ver como un artigo devoraba a liña argumental dun libro, non a considerase para o futuro. Neste caso non pasou o mesmo. Está claro que 19 anos son moitos, pero tamén que estamos ante o que Mainer consideraba o “testamento espiritual”⁸⁹⁸ de Fernández Flórez.

Este testamento non é outro que o amor que sente por Galicia, pola súa xente, polas súas tradicións e paisaxes. Analizamos noutro apartado a vertente máis galeguista e progresista de Wenceslao. Pero hai que ter claro que o coruñés se movía máis por emocións que por ideoloxías. Ama profundamente todo o que soe galego. E o seu mundo, o seu círculo, as historias que coñecía dende pequeno, o Cecebre no que descansa e trata de desconectar de todo... todo isto forma un conxunto que tratou de plasmar na súa grande obra. Pero estas pequenas historias arredor da fraga non xorden como se pensaba en plena madurez, tras dar o seu discurso de ingreso na RAE. En 1943, Fernández Flórez “era uno de los dioses mayores del no muy poblado parnaso que surgió en 1939, con Benavente, Salaverría, Ricardo León, Azorín”.

Pola súa banda, Miguel Martínón considera que no libro hai páxinas moi “valiosas, como las sátiras socio-políticas de las moscas y de los gastos, que son expresión de la ideología de un escritor desilusionado y escéptico. (Y no se puede dejar de decir que se trata de un autor al que su edad le permitió conocer la evolución de la historia de España en el siglo XX y que escribe este libro mientras más allá de las fronteras de su país está teniendo lugar la Segunda Guerra Mundial)”⁸⁹⁹. Realmente o noso autor non tiña aínda 40 anos cando concibe a obra, pero si que era un escéptico. Non cría en nada nin en ninguén, aínda que si se ilusionaba constantemente cos cambios. Para el os puntos de inflexión eran unha oportunidade para mudar, para abandonar o malo e adoptar outros camiños que tiveran como consecuencia algo positivo a nivel social e económico.

Das 16 estancias ou pequenos capítulos que compoñen *El bosque animado*, tres foron publicadas en 1923 en *ABC*. E outro dos artigos reproducése parcialmente. É dicir, que salvo pequenos cambios, arredor do 15% da obra viu a luz na prensa diaria e Wenceslao durante moitos anos gardou a esperanza de converter esas pasaxes nun libro.

⁸⁹⁸ Prólogo de *El bosque animado*, Espasa-Calpe, Colección Nueva Austral, 1990. En Miguel Martínón, 200, pág. 66.

⁸⁹⁹ 2000:66-67.

Son os que levan por título “El alma en pena de Fiz Cotovelo”, “El clan de los gatos” e “La lucecita pálida”.

En palabras de Gabriella Cambosu, *El bosque animado* “presenta una arquitectura narrativa compleja, organizada en 16 capítulos contraseñados por números romanos y denominados Estancias. A cada uno de ellos corresponde un cuento que, aun resultando autónomo por la brevedad y el desenlace cerrado, forma parte de un discurso global más amplio que los abarca”⁹⁰⁰. Realmente hai que buscar a orixe da estrutura narrativa tamén na prensa, porque cada capítulo ten practicamente a lonxitude das columnas orixinais de “Por la escondida senda”. Ademais, o narrador omnisciente do libro non é outro máis que a voz do propio Wenceslao falando de ti a ti aos seus lectores na prensa, cos seus xuízos e esa proximidade para ir describindo o que coñece, pero cun novo e impensable punto de vista para o receptor.

Como indicamos, hai tres textos que coinciden na súa maior parte co libro. Outra das columnas, subtitulada “Las terribles ideas de “Cuscús” (30/09/1924), tamén se reproduce en parte na estancia V do libro (“Las mujeres perdidas del bosque”). En *ABC*, o escritor reproduce a conversa sobre os cans co seu veciño Espelousín, mentres que no libro o fai entre as irmáns Roade, que queren un can para gardar a finca, e un señor pálido e mal vestido que prepara unha tese para unha oposición. Hai partes enteiras que coinciden, mentres que noutros momento o que fai Wenceslao é adaptar os diálogos:

Versión inicial en *ABC*:

“- Es verdad que ellos son nuestros guardianes lealtísimos, y, sin embargo... Hace algún tiempo, amigo mío, he comenzado a pensar que cometemos una terrible imprudencia otorgando al perro ese papel en la sociedad; una imprudencia que puede costarnos gravísimos disgustos.

Hizo esa pausa importante que, en los tiempos que corren, no hacen sino los personales de los cuentos y los pequeños propietarios rurales, y continuó”.

Publicación en *El bosque animado*:

“- Es verdad que ellos son nuestros guardianes lealísimos, y, sin embargo... Hace algún tiempo, señoras mías, he comenzado a pensar que cometemos una terrible imprudencia otorgando al perro ese papel en la sociedad; una imprudencia que puede costarnos gravísimos disgustos.

- ¿Es posible? –exclamaron las dos hermanas, prontas asiempre a alarmarse.

El hombre iba andando junto a ellas, encorvada su flaca figura. Y continuó”.

Tamén lle cambia o nome ao can sobre o que se centra o discurso (si que aparece outro cadelo co mesmo nome, pero moi de pasada, na Estancia IX, “El pueblo pardo), pero a idea é a mesma. Velaquí o fragmento no *ABC*:

“- No entiendo bien.

- Pues es sencillísimo. Si el perro es evidentemente capaz de entender la propiedad, ¿por qué suponemos que se ha de detener ahí, y que no elaborará reflexiones,

⁹⁰⁰ http://www.raex.es/boletines/Boletin_XVII.pdf

y que esas reflexiones no tendrán consecuencias en su conducta? Sólo la estúpida vanidad humana puede cerrar el paso a tal sospecha que... en mí no es ya sospecha, sino seguridad. ¿Conoció usted a Cuscús?

- ¿A Cuscús? No.

- ¿Al can que yo tenía hace un año?

- Creo recordar. Era un animal muy cariñoso.

- En opinión de mis criados, era un mal perro. Tuvo una época casi de ferocidad, en la que nadie ajeno a la casa podía tocar un fruto ni una flor. Después pasó mucho tiempo meditabundo y como enfermo. Era que filosofaba. Al salir de aquella crisis, su conducta cambió. Todo el mundo podía venir a robar pavías, que si él ladraba era para advertir al ladrón del peligro de nuestra presencia. Una vez llegó guiando a un mendigo hasta mi comedor. Al fin escapó, y estuvo tres días en el monte. Apareció inesperadamente un domingo a la puerta de la iglesia y mordió a tres personas. Solo yo me fijé en que eran los tres primeros contribuyentes del Concejo. Se trataba claramente de un atentado. La gente dijo que el perro estaba rabioso y lo mató. Pero no estaba rabioso. Había meditado y había encontrado, sencillamente, el comunismo. No se ría. Acostúmbrese a ir pensando que los perros de aldea pueden ser un peligro social”.

Fragmento en *El bosque animado*:

“- No entendemos bien.

- Pues es sencillísimo. Si el perro es evidentemente capaz de entender la propiedad, ¿por qué suponemos que se ha de detener ahí, y que no elaborará reflexiones, y que esas reflexiones no influirán en su conducta? Sólo la estúpida vanidad humana puede cerrar el paso a tal sospecha que... en mí no es ya sospecha, sino seguridad. ¿Conocieron ustedes a Metralla?

- No. ¿Quién era Metralla?

- ¿Al can que yo tenía hace un año?

- Uno de los perros del pazo. Tuvo una época casi de ferocidad, en la que nadie ajeno a la casa podía tocar un fruto ni una flor. Después pasó mucho tiempo meditabundo y como enfermo. Era que filosofaba. Al salir de aquella crisis, su conducta cambió. Todo el mundo podía venir a robar pavías, que si él ladraba era para advertir al ladrón del peligro de nuestra presencia. Una vez llegó guiando a un mendigo ciego y viejo, hasta el comedor dle pazo donde almorzaban sus dueños, los señores D’Abondo. Al fin, escapó; se le vio acompañando a esos chicos desharrapados que cogen piñas en los pinares, y más frecuentemente al perro de los Esmorís, al que sus amos no dan de comer nunca. Luego se retiró a la fraga y no se supo de él... Apareció inesperadamente un domingo a la puerta de la iglesia y mordió a cuatro personas que conversaban en el atrio en espera del tercer toque. Solo yo me fijé en que eran los cuatro primeros contribuyentes del Concejo. Se trataba claramente de un atentado. La gente dijo que el perro estaba rabioso y lo mató. Pero no estaba rabioso. Había meditado y había encontrado, sencillamente, el comunismo”.

Xa reproducimos no Anexo 3 os artigos “El alma en pena de Fiz Cotovelo” (20/09/1924), “El clan de los gatos” (18/09/1924) e “La lucecita pálida” (24/09/1924), para que se vexa como son practicamente exactos ao libro. Só imos deternos nalgúns puntos, para ver as leves variacións que existen, para ver como a escrita vai engordando

para un discurso máis literario, aínda que practicamente idéntico ao xornalístico. Así, en “El clan de los gatos” orixinalmente en *ABC* comezaba:

“Mingolín se escapó del pazo al anoecer de uno de los últimos días de Agosto. Mingolín vivía perfectamente junto a las dos viejas fidalgas; sin embargo, a nadie debe extrañar su evasión. El gato ama la libertad más que ningún otro animal de los que el hombre domestica, y pocas veces pasan veinticuatro horas sin que alguno abandone definitivamente la ancha piedra del lar, sobre la que dormita, y se eche al monte, en este rincón del mundo”.

Pola súa banda, na obra de 1943 facíao así:

“Morriña se fugó del pazo al anoecer de uno de los últimos días de agosto. Morriña vivía perfectamente con la señorial familia D’Abondo; sin embargo, a nadie debe extrañar su evasión. Al gato no le importa demasiado, pero ama lo extraordinario, la escapada a la ventura, más que ningún otro animal de los que el hombre domestica. Está siempre soñando novelitas y en cualquier ocasión intenta realizarlas. Pocas veces pasan veinticuatro horas sobre la aldea sin que alguno abandone definitivamente la ancha piedra del lar, sobre la que dormita, para echarse al monte”.

Observamos como a Estancia VI é case idéntica que en *ABC*. O único que realmente varía máis é que Fernández Flórez na novela desenvolve o plan dos gatos para cazar un boi, algo que na columna xornalística só queda como idea futura.

Pola súa banda, en “La lucecita pálida” cóntase a historia dun lucecú que considera que todas as criaturas do mundo tiñan un don. Agás el. Fai o ben alí por onde vai. E cando se atopa coa Nai Natureza despois de moitos sacrificios, esta dille que alí onde o vagalume ve cousas marabillosas, só hai trampas mortais para acabar con outros animais. Polo que o lucecú decide entón afastarse do ben na versión de *ABC*:

“Y la luciérnaga marchó llena del rencor de la injusticia, y odió lo creado tanto, tanto, que se corazón se inflamó entonces con la llama lívida del odio impotente.

Si la luciérnaga pudiese soplar en esa lucecita y agigantarla, incendiaría el mundo”.

En *El bosque animado*, o vagalume non indica que vai deixar de ser bo. E a luz xorde como castigo da propia Natureza:

“Y volvió a su zarzal. Y en cuanto hubo llegado e hizo su salida nocturna, vio que brotaba de su cuerpo un resplandor pálido, entre verdoso y azul, que hacía de ella un brillante a la luz o un trocito de estrella. Comprendió que la Naturaleza había querido castigar su osadía haciendo que hasta en las tinieblas se viese su humilde condición de gusano que la delatase a sus enemigos”

Quedan, pois, dúas columnas. Unha delas é unha conversa entre Fernández Flórez, subtitulada “Opiniones de un malhumorado” (02/10/1924), no que fala co seu amigo Quintán (nome que coincide cun lugar próximo a Cecebre e ao que se fai referencia nas Estancias IV e 145) que vive só no alto dun monte. Non ten nada destacado e queda fóra da liña temática do propio libro. A que si puido formar parte da obra é a columna subtitulada “La marcha de “Carabullo” (12/09/1924), na que conta a historia da última cóbrega da fraga:

“Este otoño, los helechos de la “fraga” de Cecebre no se estremecerán al paso

suave, casi inaudible de *Carabullo*. *Carabullo*, la pequena sierpe de color acerado, está agora... sabe Dios dónde”.

Bota man da tradición, das historias da xente para explicar como as serpes chegan á fraga. A razón non está nunha meiga que parou un día alí, se peiteou e lavou a cara nunha charca. Alí quedaron sete pelos que se converteron en sete bichas que se estenderon por todo o país. Cada vez que un paisano ve unha, corre tras ela para matala. *Carabullo* sabe que hai lugares onde son veneradas en templos, aínda que o resto de animais non a cren. Un día, cando se cruza nun camiño cun home e pensa que chegou a súa fin, ve como este escapa aterrado e se mete nun tren. Así que decide ir a esa terra onde “lo sobrenatural nos ampara”. Cremos que Wenceslao optou por non incluír este relato xa que o punto de inflexión da historia, o encontro co home, é moi forzado. Fronte ao resto de situación máis místicas, costumistas e centradas na natureza, aquí hai un humor máis basto e, por así dicilo, ridículo:

“Fué el hombre el que retrocedió, dando un brinco atrás, extendidos los dedos índice y meñique de ambas manos, descompuesto el semblante, gritando con un acento que no era de los hombres de estas tierras:

- ¡Ozú! ¡Lagarto, lagarto!”.

Unha das liñas de traballo interesantes para futuros investigadores da obra de Wenceslao Fernández Flórez sería profundizar nesta cuestión, en ver que outras novelas e libros tiveron a prensa como primeira plataforma e despois foron desenvolvidas polo coruñés. Pola nosa banda, ao centrarnos na súa produción xornalística non coñecemos en profundidade toda a súa obra literaria, pero estamos convencidos de que o caso de *El bosque animado* non é illado.

9. Segunda etapa de “Acotaciones de un oyente”: 1931-1935

A pesar de que Wenceslao consegue admiración e prestixio na primeira etapa das “Acotaciones de un oyente”, é na segunda onde van ser máis significativas as súas crónicas. Trátase dun momento moi convulso a nivel político, no que os xornais teñen un papel fundamental. Por ese motivo, antes de comezar a analizar este período da súa obra, trataremos de dar unha visión xeral da prensa na II República.

Ademais, as loitas políticas entre a prensa da época terán tamén a súa resposta nas columnas parlamentarias de Fernández Flórez, nas que veremos como hai posicionamentos moi radicais ante un determinado asunto. Prodúcese unha constante loita dialéctica entre as distintas publicacións, á que non escapará o noso xornalista.

9. 1. A prensa durante a II República

A grandes trazos, podemos salientar que toma pulo, pero aos poucos, a prensa entendida como empresa económica, aínda que continúan as cabeceiras de partido, aquelas que apoiaban a formacións dun ou doutro signo. Ademais, a aparición de novos grupos políticos e sindicais trouxo canda si a creación de periódicos que funcionaban como voceiros das súas ideas.

As loitas políticas entre a prensa da época terán tamén a súa resposta nas columnas parlamentarias de Fernández Flórez. Prodúcese unha constante loita dialéctica entre as distintas publicacións; non só se lanzan mensaxes positivas a prol dunha formación ou dunha corrente política, senón que se analiza o que publican o resto (alomenos as máis coñecidas ou as que son rivais directas), para contrarrestar a súas opinións, desautorizalas e afianzar de novo a súa visión do momento.

Durante o período que abrangue a II República encontramos unha gran variedade de ideoloxías dentro da prensa. Mesmo nos atopamos co paradoxo de que o xornal máis vendido, non era republicano, senón monárquico: continúa a ser ao *ABC*. A prensa propiamente republicana, todo hai que dicilo, tampouco nace nesta época, senón que aparece na Restauración.

Durante o primeiro período electoral da Restaturation, en xaneiro de 1876, permitiúselle aos republicanos actuar dende a legalidade, aínda que só Castelar o fixo dentro do sistema, quedando o resto á marxe. Cada tendencia tivo o seu propio órgano de información, a pesar de que en moitos casos a súa transcendencia fose moi limitada. Sánchez Aranda e Barrera del Barrio sinalan que ata 1881, data na que os republicanos foron autorizados legalmente, os dous xornais máis importantes son *El Solfeo* e *El Globo*⁹⁰¹. Outras publicacións menores serán o diario *La Democracia* (1879-1881) e *El Manifiesto* (1881), e os diarios de Pi y Margall, *El Mundo Moderno* (1881) e *La Vanguardia* (1881-1883).

Unha das figuras republicanas de maior importancia na época foi Alejandro Lerroux. O político vai contar con *El País*, un dos diarios máis importantes do republicanismo na década dos oitenta e dos noventa no século XIX. Fundado en 1887 como órgano do Partido Progresista, foi dirixido polo propio estadista. Trátase dun diario moi polemista e tamén moi lido en Madrid, que contaba con algúns dos mellores

⁹⁰¹ 1992:289.

colaboradores do momento: Valle-Inclán, Pío Baroja, Azorín, Ramiro de Maeztu, etc. En 1897, Lerroux pasa a dirixir *El Progreso* e, a partir de 1903, tamén *La Publicidad*.

Lonxe do que puidera parecer, non hai unha unión ou apoio entre os xornais republicanos. Todo o contrario: existe un constante enfrontamento entre os medios desta tendencia política, xa que non defendían as mesmas ideas. Un dos casos máis soados é precisamente o de *El País*, enfrontado con *La Justicia*, de Salmerón, e fundado precisamente para combater o primeiro.

O feito de crear un diario para atacar a outro é moi habitual na época. Sen ir máis lonxe, en 1910 Lerroux fundará *El Radical* só co obxectivo de desacreditar a Unión Republicana, unha organización creada por Salmerón para conseguir a unidade entre os republicanos. A esta campaña de acoso e derribo sumáronse os tamén periódicos lerruxistas *El Mercantil Valenciano* (dirixido por Blasco Ibáñez en Valencia) e *Nueva España* (de Soriano). Como a unidade era imposible, Lerroux fundará o Partido Radical, que ten como órgano xornalístico a *El Intransigente* que “propició en gran medida las posturas que llevarían a la Semana Trágica de Barcelona”⁹⁰². Despois disto, *El Radical* enfrontárase con *Nueva España*, sepárandose así Lerroux e Soriano.

Vemos, pois, que os partidos políticos semellan nacer xa cun xornal debaixo do brazo, como unha estratexia necesaria non tanto para difundir as súas ideas, senón como unha arma para desacreditar os outros. E se son dunha tendencia próxima aínda peor, porque semellaba que ese espazo político só o podía ocupar un. Ademais, curiosamente en todas as leas andaba metido Lerroux, quen contaba con varias cabeceiras.

Fóra destas publicacións, no panorama xornalístico da época hai outros periódicos que, aínda que non se declaran abertamente republicanos, si que están próximos a esta postura. Entran aquí *El Liberal* ou *El Sol*, diarios de gran tiraxe e que contan cun enorme prestixio social.

Para intentar unificar as diferentes tendencias, en 1882 nacía a Liga de Prensa Republicana. Despois dunha reunión na que van participar os diferentes xornais republicanos madrileños, elabórase un manifesto no que todos se comprometían a defender os ideais republicanos. A este manifesto uníranse ao pouco 52 periódicos de provincias. Os seus obxectivos son celebrar unha asemblea de prensa republicana e crear un sindicato de xornais republicanos, punto que non se conseguiu. Esta Liga caracterizarase pola súa constante oposición ao goberno e á Coroa. Iso si, está claro que tamén tiña no punto de mira da súa liña editorial as publicacións irmás.

A caída da Monarquía de Alfonso XIII e a instauración da II República coincide cun período no que a prensa está inmersa nunha crise a todos os niveis. A gran politización da sociedade, debido á paréntese da Ditadura de Primo de Rivera, tivo o seu reflexo nos periódicos do momento. Os estudosos Sánchez Aranda e Barrera del Barrio sinalan que é un tópico afirmar que o xornalismo español viviu aquí o momento de maior desenvolvemento e difusión:

“Las dificultades que tuvo la prensa -por el arrastre de los problemas económicos anteriores y por el efecto negativo de las luchas políticas y sociales- no ayudaron a la

⁹⁰² 1992:292.

expansión aludida e incluso, en algunos casos, fueron un factor de retroceso”⁹⁰³.

De feito, mantéñense os grandes xornais da época anterior, como *ABC*, *El Debate*, *El Sol*, *El Liberal*, *Heraldo de Madrid* ou *La Vanguardia*. Os dous factores principais que van marcar a prensa desta República son, por unha banda, o forte control por parte do goberno e, por outra, os enormes problemas económicos polos que atravesan moitas publicacións. Estas dificultades, que veñen de décadas atrás, agrávanse máis pola suba no custe das materias primas.

Coa caída da Ditadura, en 1930, cae tamén o réxime de control e de censura previa. Consecuencia disto será un radicalismo no plano político nas eleccións municipais de abril do 31, que terá o seu principal espello nas páxinas dos xornais. Hai que destacar que nos seguintes anos esta tendencia seguiu aumentando, ata o punto de que se produciron momentos e intentonas de revolución que:

“llevaron consigo cierres masivos de las publicaciones que apoyaron los fracasados movimientos. Como ocurriera en la época isabelina, los periódicos aparecían identificados no tanto con una determinada fuerza (...), sino con una visión de la sociedad, y así se hablaba de proletarios o burgueses, conservadores o reaccionarios, y esto llevaba consigo el que no pudieran quedar al margen de los debates tan profundos que entonces se plantearon y que intervinieran todo lo activamente que pudieran”⁹⁰⁴.

Comeza, pois, a II República co paradoxo de que moitos dos grandes diarios nacionais e provinciais non estaban en mans dos partidos favorables a este réxime (aínda que os había próximos, como *Heraldo de Madrid*, *El Liberal* ou *La Libertad*). Non compartían os novos postulados, o que deu lugar a unha dureza na aplicación da lei (para controlar e evitar ataques dos opositores), así como a moitos cambios na propiedade das publicacións (para conseguir aliados afectos á República). Nisto último teñen moito que ver as continuas as multas e os peches efectuados polo goberno; provocan un empeoramento na situación económica das empresas e, en último termo, non queda outro remedio máis que realizar un traspaso da publicación (e da liña editorial, sobre todo) a un novo propietario.

9.1.1. Lexislación en materia de prensa e a censura.

O 14 de abril, o mesmo día de proclamación da II República, aparecen na *Gaceta de Madrid* dous decretos relacionados coa prensa. O primeiro, de carácter provisional, amosaba unha postura favorable á liberdade de prensa, mentres que no outro se concedía unha ampla amnistía, na que se incluían os delitos de prensa. Era o principio dunha etapa política que pretendía superar o período monárquico anterior, buscando a defensa das liberdades e dun novo modelo de participación activa da cidadanía.

Todo moi bonito na teoría. Mais as boas intencións iniciais non duraron moito. O 21 de outubro de 1931, a Lei de Defensa da República establece como unha agresión ao sistema de goberno aquelas noticias que puideran quebrantar o crédito ou perturbar a paz ou a orde pública. Nada novo baixo o sol. A Constitución, aprobada a finais do 31, establecía o seguinte:

“Toda persona tiene derecho a emitir libremente sus ideas y opiniones, valiéndose de cualquier medio de difusión, sin sujetarse a previa censura. En ningún caso podrá

⁹⁰³ 1992:321.

⁹⁰⁴ 1992:324.

recogerse la edición de libros y periódicos, sino en virtud del mandamiento del juez competente. No podrá decretarse la suspensión de ningún periódico sino por sentencia firme”.

A Lei de Defensa da República, pensada para situacións excepcionais, permitía a actuación directa do ministro de Gobernación naquelas circunstancias na que considerase que se atacaba o sistema de goberno. Esta lei será substituída máis adiante pola de Orde Pública, que remitía á de 1833. Nela dábaselle á autoridade civil a capacidade de poder suspender publicacións e o establecemento de censura previa, unha vez decretado o estado de alarma.

O 27 de outubro de 1932 faise pública a reforma do Código Penal, e na nova redacción considérase agravante cometer un delito por medio da imprenta ou de calquera instrumento que facilitase a publicidade. A responsabilidade recaía nos autores e, no seu defecto (e por esta orde), nos directores das publicacións, nos editores e nos impresores. Os motivos de multa eran varios: que un director non aceptase o dereito de réplica, que se divulgasen feitos relativos á vida privada que causasen prexuízos, que se publicasen maliciosamente noticias falsas, ou que se dese a coñecer documentación oficial antes de que fose publicada. Vamos, que se establecían moitos límites ao traballo dos xornalistas e que se querían evitar filtracións por riba de todo.

Destacamos tamén os decretos do 19 de xullo e do 2 de agosto de 1934, polos que se prohibía a militares e a mariños acudir á prensa para tratar asuntos do seu servizo (curiosamente unha cuestión que aínda continúa en vigor hoxe en día), e temas de carácter político, sindical ou de tipo asociativo, salvo que o fixesen dende un punto de vista estritamente científico ou doutrinal. Tamén se prohibía a lecturas dos xornais e das revistas que non superasen os filtros gubernamentais nos cuarteis e nas dependencias militares. Por último, a Orde do 7 de xullo de 1934 prohibía a venda e o pregón de xornais e de revistas por grupos de persoas.

Todas estas medidas responden a un intento por manter a nova situación política, segundo certos estudosos. Os cambios que se estaban a producir no país non era do agrado de moitos grupos sociais e dos tradicionais estamentos que posuían o poder e os cartos, como é caso da Igrexa, dos grandes terratenentes e dos monárquicos, que dende o comezo da República intentaron unha e outra vez desestabilizala a nivel social para que se volvесе a instaurar a monarquía.

Houbo suspensións masivas de xornais que, como indican Sánchez Aranda e Barrera del Barrio, “adquirieron unas proporciones que, para encontrar un término comparativo similar, habría que remontarse al régimen absolutista fernandino. La Ley de Defensa de la República deja sentir su peso casi todos los días sobre algún periódico”. E non só, contra o que cabe supoñer, eran vítima da man implacable do goberno as publicacións de dereitas, senón que tamén as de extrema esquerda sentiron duramente a censura. A situación repetírase, en sentido inverso, no segundo bienio.

A censura previa foi exercida con relativa frecuencia, aínda que as autoridades, de cara aos lectores, se coidaban moito de que isto se soubese. De feito, independentemente das pezas censuradas, só se permitía que aparecese unha vez en cada número do xornal a indicación de “Visado por la censura”. Os ocos en branco que quedaban eran ocupados polas propias publicacións con algunha autopromoción: “Lea usted...”.

A reacción dos xornais non tardou moito en chegar, xa que se organizaron para defender os seus intereses contra a acción do goberno. Destaca a Liga Defensora da Liberdade de Prensa, creada en febreiro de 1932 por máis de cen directores de publicacións para acabar coas suspensións establecidas. Pero, como era de agardar, non tiveron moito éxito: a medida que crecía a tensión política no país, medraba tamén a dureza da lei cos periódicos.

Dous momentos clave no peche de xornais, polo volume de afectados e a entidade que tiñan, foron agosto de 1932, co intento de golpe de Estado de Sanjurjo, e coa revolución de outubro de 1934. A raíz do primeiro víronse afectadas entre 114 e 128 publicacións de dereitas. En novembro dese ano reaparecen case todas, menos *ABC* (noutra parte deste traballo veremos unha confesión máis que sorprendente do noso autor relativa ao golpista) e o xornal militar *La Correspondencia*. O segundo momento estaba precedido pola declaración do estado de alarma e pola instauración da censura previa en setembro de 1934 (que seguiría vixente ata xaneiro de 1936), afectando sobre todo aos xornais socialistas e de ideoloxía afín, e aos editados en Asturias e en Cataluña. Tivo menos impacto que na primeira suspensión, en canto que había máis revistas que diarios entre as publicacións, pero moitas non abriron ata decembro de 1935. A lei de Orde Pública terá as súas consecuencias:

“Durante el segundo bienio republicano, la libertad de la prensa se vio mucho más constreñida que en el primero, hasta el punto de que la censura previa fue la situación habitual”⁹⁰⁵.

9.1.2. Xornais e movementos políticos.

Conforme avanza a II República, a porcentaxe de xornais e revistas políticos vai diminuindo. Así o sinala Checa Godoy, quen elabora unha listaxe na que se pode apreciar a evolución deste tipo de publicacións: en 1931, 31,8%; en 1932, 20,8%, en 1933, 14,1%; en 1934, 13,4%; en 1935, 12,9% e en 1936, 6,9%. Pouco a pouco os xornais de empresa van adquirindo máis peso cós de partido. Como indican Cruz Seoane e Sáiz:

“(…) los que se seguían llevando al agua el gato del lector y el anunciante eran los grandes periódicos de empresa procedentes del periodo anterior, de los cuales, algunos de los más importantes se situaron ante el nuevo régimen en actitud de tibia o insincera aceptación, o le fueron manifiestamente hostiles. Entre los que se adherieron claramente a la República se mantuvieron y prosperaron los que, respaldados por empresas sólidas, pudieron mantener una postura independiente, fluctuante en sus simpatías entre unos u otros partidos republicanos. Los que, acuciados por problemas empresariales, buscaron la protección de un partido o político, acabaron por hundirse”⁹⁰⁶.

Na época non existían mecanismos moi exhaustivos para o seguimento da difusión e venda dos xornais. Non obstante, da man de Antonio Checa temos unha estimación do seu alcance⁹⁰⁷:

- *ABC*: 180.000 - 200.000 lectores
- *Heraldo de Madrid*: 140.000 - 160.000 lectores
- *Ahora*: 100.000 - 120.000 lectores
- *El Debate*: 80.000 - 100.000 lectores

⁹⁰⁵ En Cruz Seoane e Sáiz, 1996, pág. 407.

⁹⁰⁶ 1996:408.

⁹⁰⁷ En Barrera del Barrio e Sánchez Aranda, 1990, pág. 330.

- *La Libertad*: 80.000 - 90.000 lectores
- *La Voz*: 70.000 - 90.000 lectores
- *El Liberal*: 70.000 - 80.000 lectores
- *El Sol*: 60.000 - 75.000 lectores
- *Informaciones*: 40.000 - 50.000 lectores
- *El Socialista*: 35.000 - 40.000 lectores
- *Mundo Obrero*: 20.000 lectores

Pasamos agora a falar das distintas publicacións da época, tentando agrupalas por afinidades políticas. Para isto, imos seguir a clasificación que no seu día fixeron as investigadoras María Cruz Seoane e María Dolores Sáiz.

9.1.2.1. De signo católico ou relixioso:

- *El Debate*: cando acaba maior difusión e influencia este xornal do grupo Editorial Católica é durante a República, “aglutinando a la formidable reacción católica frente a la política de los gobiernos del primer bienio, y apoyando a la contrarreformista de los del segundo”⁹⁰⁸. Apoia os monárquicos nas eleccións do 31, aínda que acata o novo réxime político saído das urnas. Isto non é de estrañar en tanto que conceptos como relixión, Igrexa, Patria, autoridade, orde, familia e propiedade, e non a Monarquía, son a base do seu ideario. Atacará o novo goberno cando as súas leis atenten contra estes principios e, a pesar de estar en contra de moitos puntos da Constitución, mantivo unha postura conciliadora.

No seo do diario nacerá Acción Nacional (posteriormente Acción Popular), o gran partido católico polo que viña clamando. Cos bos resultados da CEDA nas eleccións do 33, *El Debate* pasa de “periódico de oposición a periódico gubernamental”.

- *Ya*: é o diario vespertino da Editorial Católica. Ve a luz o 14 de xaneiro de 1935. Era un diario moito máis lixeiro que *El Debate*, con moito deporte e espectáculos, buscando un público máis amplo e cun ideario menos explícito, aínda que, pola contra, máis reaccionario.

- Outros diarios próximos á CEDA: ademais de *Diario de Levante* e dos periódicos de Editorial Católica, hai que falar tamén de *El Ideal Gallego*, *EL Pueblo Manchego*, *La Gaceta Regional* de Salamanca, *La Verdad* de Murcia, *El Ideal* de Granada, *La Independencia* de Almería, *Hoy* de Bajadoz, *El Correo de Andalucía*, *Región* de Oviedo e *El Carbayón*, tamén de Oviedo. En xeral son pouco moderados.

- A revista *J.A.P.*: forma parte das Juventudes de Acción Popular, esaxeradamente antidemocráticas e con riscos fascistas. Botou a andar en outubro de 1934 e desapareceu en febreiro do 36.

- Voceiros do sindicalismo católico: están a *Revista Social y Agraria* (1919-1930), da Confederación Nacional Católica Agraria; *Ideas*, que nace en 1932 dentro da Acción Social Obrerista e, por último, *Trabajo* (xaneiro do 35-xullo do 36), que serviu de órgano de propaganda ao Frente Nacional de Trabajo, sendo máis tarde voceiro da Confederación Española de Sindicatos Obreros.

⁹⁰⁸ 1996:434.

9.1.2.2. Xornais político-militares:

La Correspondencia Militar (nacido en 1876 e fundido en 1928 con *El Ejército Español*), *Ejército y Marina* (1905) e *Diario de la Marina* (1901) son os diarios militares existentes cos que se atopa a República. Non tardarán en desaparecer, xa que os periódicos de opinión político-militar serán prohibidos nas Cortes de marzo de 1932 a iniciativa de Azaña. Pero, ata aquel ano, serán moi críticos co Presidente e co novo réxime, sobre todo o primeiro dos xornais citados, incondicional partidario de Primo de Rivera durante a Ditadura. A actitude deste medio será a causa de que Azaña queira suprimir este tipo de publicacións.

9.1.2.3 A prensa monárquica alfonsina:

- *ABC*: aínda que del nos ocuparemos noutro punto específico deste traballo, cómpre advertir que era o xornal de maior difusión en España durante a II República. De orientación conservadora e monárquica, posición á que nunca renunciou nin ocultará, neste período vaise desprazar, non obstante, cara a posturas de ultradereita. Segundo Cruz Seoane e Sáiz, a pesar de que o director, Juan Ignacio, rexeitaba públicamente o fascismo, “el periódico se había mostrado favorable al nazismo, no tanto en su línea editorial, como acogiendo artículos de algunos de sus colaboradores habituales, como Manuel Bueno o Alcalá Galiano, entusiastas de los nuevos movimientos totalitarios”⁹⁰⁹. Tamén citan a Ramiro de Maeztu, quen elabora “artigos pronazis”, e outrosí os correspondentes en Berlín, González Ruano e o galego Eugenio Montes.

“La radicalización ultraderechista del periódico culminó en los meses del gobierno del Frente Popular”, indican as citadas autoras. Nese momento é cando “se lanzó ya a una campaña totalmente catastrofista, cerrando filas con las tendencias de aquella significación, en torno a la figura de Calvo Sotelo”.

- *La Época*: é un antigo diario conservador que apoia a Renovación Española. Pero vai pasar de defender as súas antigas ideas do liberalismo conservador a optar por unha postura máis radical, na que opinan que o Parlamento non serve para nada. O seu último número sairá o 11 de xullo de 1936.

- *La Nación*: fora órgano da Ditadura e durante, a República, adoptou tamén unha posición ultradereitista. Nel tivo moita influencia, ata 1934, José Antonio Primo de Rivera, quen publicou abundantes artigos nas súas páxinas e de quen se di que foi o principal accionista. Era un xornal moi favorable ao nazismo e quería que se imitase este modelo en España, aínda que defendía a Monarquía non liberal. Aplauda a creación da Falanxe, pero separarase dela para defender o novo Bloque Nacional, converténdose no seu órgano oficioso. Nos últimos tempos da República buscou desacreditar a CEDA que, curiosamente, formaba coalición co Bloque Nacional nas eleccións.

9.1.2.4. A prensa de comunión carlista.

Dentro das tres ramas nas que se dividiu o antigo carlismo, o tradicionalismo será o que posúa unha maior rede de periódicos durante a II República, distribuídos nas rexións onde se arraiga este movemento: Navarra, País Vasco, Cataluña e Andalucía. Estas publicacións na súa maioría non se editan diariamente e teñen moi pouca difusión, como o demostra o feito de que os seus periódicos máis importantes, *El Siglo Futuro* e *El Correo*

⁹⁰⁹ 1996:450.

Catalán, non pasaban dos 5.000 exemplares.

- Publicacións madrileñas: o órgano oficial do movemento será *El Siglo Futuro*, que non fai máis que incidir nas ameazas da masonería, do xudaísmo e do comunismo. Di que o goberno republicano conta con tres xudíos, Alcalá Zamora, Miguel Maura e Fernando de los Ríos, ao tempo que aplaude a política antisemita dos nazis. Desaparecerá co comezo da Guerra Civil despois de máis de 60 anos de loita contra o liberalismo. Tamén temos a *El Cruzado Español* (1929-1936), voceiro dos carlistas “puros” e os semanarios *Criterio* (1931-32) e *Boletín de Orientación Tradicionalista* (1934).

- Publicacións navarras: *El Pensamiento Navarro* era o xornal máis representativo do carlismo; despois está o semanario *a.e.t.*, que corresponde ás siglas da Agrupación Escolar Tradicionalista e que defendía a loita armada; *La Tradición de Navarra* (desaparecida en 1932) e *Diario de Navarra*.

- Publicacións vascas: no País Vasco o carlismo foi perdendo forza a favor do nacionalismo vasco. Destacan *La Constancia*, *Tradición Vasca* (substituído en 1932 por *El Fuerista*), o semanario *Oriamendi* e *Heraldo Alavés* (convertido en *El Pensamiento Alavés* en decembro do 32).

- Publicacións catalás: aquí atopámonos con *El Correo Catalán*, *Reacción* (próximo ao fascismo) e o quincenal *La Croada*, ademais doutros xornais comarcais.

- Publicacións andaluzas: podemos falar do semanario sevillano *El Observador*, do diario *La Unión*, tamén sevillano, e do *Diario de Jerez*, ademais doutros periódicos de Jaén e de Almería.

Durante a República a prensa carlista sufriu moitas persecucións debido á Lei de Defensa, que se cebou sobre todo coa prensa de dereitas do Norte.

9.1.2.5. A prensa dos grupos fascistas e parafascistas:

Estes grupos van xirar arredor da Falange Española y de las JONS, fundada en febreiro de 1934 tras un acordo entre José Antonio Primo de Rivera e Ramiro Ledesma. O 4 de marzo do 31 publícase en Madrid o semanario *La Conquista del Estado*, dirixido polo propio Ledesma. Sánchez Aranda e Barrera del Barrio indican que “por su tono radical, buscó contactos con la CNT y apoyó una huelga de Telefónica en julio de 1931. De ahí que el gobierno tomara medidas en contra: Maciá prohibió su circulación en Cataluña, y sufrió varias denuncias y secuestros, su director fue encarcelado y finalmente fue suspendido del 25 de julio al 3 de octubre”⁹¹⁰. A súa tiraxe era duns 2.000 exemplares.

Libertad será un semanario nacido baixo a protección dun grupo creado por Onésimo Redondo, defensor fervente do catolicismo, antisemita, antimasónico e cunha forte impronta local (en concreto de Castela, xa que naceu en Valladolid). Foi suspendido polos sucesos de agosto de 1932, tralos que ocupa o seu lugar o semanario *Igualdad* dende novembro deste ano ata o mesmo mes do 33. A partir de aquí volve reaparecer *La Libertad*, que se convertería na publicación fascista de máis longa vida na República, xa que se publica ata maio do 35.

Ledesma e Redondo unifican as súas organizacións nas JONS (abril do 32), e son

⁹¹⁰ 1992:349.

perseguidos polo goberno. Co alzamento de Sanjurjo, Ledesma foi ao cárcere e Redondo escapou a Portugal. Pero a súa relación co xornalismo non remata aí, xa que a seguinte publicación de Onésimo Redondo e Ledesma foi *JONS*, revista mensual fundada en Madrid en maio do ano 1933. Ata o seu peche, en agosto do 34, publicou 11 números. Estaba dirixida a universitarios, o que provocou duros enfrontamentos e o boicote da Federación Universitaria Escolar.

Outras publicacións impresas de signo fascista foron *Revolución* de Zaragoza, *Unidad* de Santiago de Compostela e *Patria Sindicalista* de Valencia.

En canto á liña falanxista, o periódico *La Nación*, no que escribía frecuentemente Primo de Rivera, era un dos achegados. Tralo triunfo de Hitler no 33, Delgado Barreto, director do diario, decide sacar un semanario no que se difunda esta ideoloxía. Elabórase así da man de jonsistas e de ideólogos próximos o primeiro número de *El Fascio* o 16 de marzo do 33, que non sae pola oposición de socialistas e da UGT. Coa creación de Falange Española, nacerá o xornal *FE* o 7 de decembro do 33, dirixido por José Antonio. Os vendedores de xornais, na súa maioría da UGT, non o queren repartir, polo que o teñen que facer os propios membros da Falange, o que dá lugar a unha serie de enfrontamentos nos que morren tres persoas nun mes.

Pouco despois da unión da Falange e das JONS, o 13 de febreiro de 1934, péchase *FE* (o 26 de abril). Tras esta fusión producírase unha pelexa interna que remata coa saída de elementos jonsistas trala revolución de outubro. Finalmente, Ledesma vaise en decembro do 34 con algúns seguidores, que acaban fundando o semanario *Patria Libre* (16 de febreiro do 35). Pola súa banda, Falange edita *Arriba*, tamén semanario, o 21 de marzo do 35. Poucos días despois de *Arriba*, nace *HAZ*, órgano do Sindicato de Estudiantes Universitarios. Non terán moita vida, xa que este desaparece o 14 de febreiro do 36 e *Arriba*, que pretendía converterse en diario, é suspendido dende xullo ata outubro do 35 e volta a pechar o 5 de marzo do 36 ao disolver Azaña o partido. Como réplica sae o clandestino *No importa*, de só tres números e durante guerra aparece *Solidaridad Nacional*, en Barcelona.

A tónica xeral destas publicacións vai ser a pobreza de información, de medios e de páxinas.

9.1.2.6. Prensa nacionalista.

Coa liberdade política da II República, os nacionalismos ven aumentada a súa presenza na vida política, sobre todo porque se van producir unha serie de xestos que buscan unha maior autonomía das rexións consideradas históricas. Cataluña, Galicia e o País Vasco pelexarán pola aprobación dos seus Estatutos de Autonomía, nos que teñen moito que ver os seus respectivos movementos nacionalistas e a prensa afín.

Publicacións catalanistas:

Coa Ditadura, a formación política preponderante en Cataluña será Esquerra Republicana, perdendo forza a Lliga e Acció Catalana. Para a formación de Esquerra Republicana vai contribuir decisivamente o *L'Opinió* (1928), un semanario que serviu de tribuna para tódalas forzas progresistas catalanistas. Antes das eleccións do 12 de abril de

1931 transformárase en diario para impulsar o partido. Máis tarde cambia de nome a pasa a chamarse *Diari d'Esquerra Republicana de Catalunya*. Máis adiante, *La Humanitat*, fundado por Companys en 1931, convertírase no órgano oficial do partido. Este diario será substituído por *La Ciutat* debido á súa suspensión polos incidentes de outubro de 1934. Outras publicacións de Esquerra son o popular e veterano semanario *La Campana de Gracia* (que estaba en decadencia e que non pasará de outubro do 34) e *Última Hora*, un diario vespertino non tan politizado e partidista, co que buscaba conectar cun público máis amplo.

Pola súa banda, o voceiro da Lliga Catalana seguirá a ser *La Veu de Catalunya*. En 1933 a súa edición vespertina independízase baixo o nome de *La Veu del Vespre*, cun carácter menos político e máis informativo, e que máis tarde pasaría a chamarse *L'Instant*. Tanto a Lliga como Esquerra tiñan unha importante rede de xornais comarcais.

O outro partido, Acció Catalana, unírase con Acció Republicana de Catalunya, formando o Partit Catalanista Republicà (posteriormente Acció Catalana Republicana), que seguirá contando co seu órgano escrito, *La Publicitat*. Acadou un gran prestixio tralos cambios que buscaban darlle unha imaxe menos partidista e dirixirse ao gran público, aínda que se seguiu considerando un órgano de partido. Próximo ás posturas desta formación política tamén está o semanario *Mirador*, substituído temporalmente tralos sucesos de outubro do 34 por un *Mirador* diario. Moitos colaboradores, ademais de traballar para *La Publicitat* e para *Mirador*, tamén escribían no semanario satírico *El Be Negre*, o máis popular da súa época en Cataluña, e moi agresivo cos de Esquerra.

Outras publicacións de Acció Republicana son *La Nau*, UDC (que substitúe a aquel cando desaparece en 1933) e o semanario *El Temps*.

Para rematar coa prensa nacionalista de Cataluña, citaremos a *El Matí*, periódico católico e catalinista independente; a revista *La Paraula Cristiana* (1925-1936); *La Rambla*, o último diario en lingua catalá editado antes da guerra; *Nosaltres Sols*, un semanario do grupo separatista paramilitar do mesmo nome e *Diari Mercantil* (a maior parte dos seus redactores publicarán o primeiro *Avui*).

Prensa nacionalista vasca:

O nacionalismo vasco, despois dunha longa censura, rexorde con moita vitalidade coa República. Vaise producir a reunificación das súas dúas ramas baixo o Partido Nacionalista Vasco, trala que xorde unha nova escisión, Acción Nacionalista Vasca. Entre os dous producírase un duro enfrontamento polos periódicos afíns, *Euzkadi* e *La Tarde*, que rematarían finalmente nas mans do PNV. Mentres non se decidía isto, Acción Nacionalista Vasca contou con dous voceiros de curta vida, primeiro o semanario *Nacionalista*, e logo o diario *Acción Vasca*, aínda que a publicación máis importante desta formación será *Tierra Vasca*. Pero o diario máis importante do nacionalismo vasco durante a II República será *Euzkadi*. Xunto con el destacan en Viscaia *El Liberal* (próximo ao PSOE) e o católico *La Gaceta del Norte* (que tras ser suspendido en agosto de 1931 sería reemplazado por *Libertad Vasca*).

Outras publicacións son o xornal vespertino *La Tarde* (subsituído dende agosto a setembro do 31 por *Diario de la Tarde*); *El Día*, que facía de voceiro do PNV en Guipúzcoa; os semanarios *Bizkaitarra* e *Jagi-Jagi* (radical e independentista); *La Voz de Navarra* (voceiro do PNV neste lugar); o tradicionalista *El Pensamiento Navarro* e,

finalmente, o semanario navarro *Amayur*.

Outras publicacións serán a revista cultural bilbaína *Euzkerea* (1929-1936); a tamén cultural *Yakintza* (1933-1936); *Antzerti*, centrada no teatro en eúscaro e as político-culturais dependentes do PNV: *Euskal-Erría*, *Aberri-Eguna* e *Patria Vasca*. O PNV tamén editará revistas infantís, como *Txiki* (dun só número), a revista de banda deseñada *Popxolin* e *Araba*.

A prensa galeguista:

Coa fin da Ditadura tamén se revitaliza o nacionalismo galego. Destaca a ORGA e o Partido Galeguista, creado por considerar que o autonomismo da ORGA era un tanto “light”. A súa prensa ten escasa magnitude en relación co que foi a presenza do nacionalismo en Galicia nesta época. Como indica Cruz Seoane e Sáiz, “poco máis de la mitad de los periódicos están escritos íntegramente en gallego –el 48 por ciento son bilingües–, a diferencia de lo que ocurre con los periódicos nacionalistas catalanes, y sin que exista justificación, como en el caso vasco, de que la mayor parte de sus posibles destinatarios desconozcan la lengua cuya revitalización constituye una de las reivindicaciones básicas del nacionalismo”⁹¹¹.

A Nosa Terra, pasará en febreiro de 1932 a converterse en órgano oficial do Partido Galeguista. Como tal, vai deixar de lado os contidos culturais para ser en exclusiva unha publicación política. As escisións dentro desta última formación van dar lugar a outras publicacións, coma *Máis* (da Vangarda Nazonalista Galega), que só contou cun número e o semanario *Heraldo de Galicia*, (que inicialmente defende a política do Partido Galeguista, pero que se convertirá no órgano oficioso da Dereita Galeguista de Risco e de Otero Pedrayo). Despois temos o semanario *Ser*, voceiro da ala de esquerda do partido; *Guieiro* (da organización xuvenil do PG) e *Alento* (publicación teórica mensual).

Pero o periódico que máis contribuíu a dar a coñecer os ideais do nacionalismo foi *El Pueblo Gallego*, o diario que neste tempo acadara maior difusión en toda Galicia. Fundado en 1924 por Portela Valladares, chegou aos 30.000 exemplares.

9.1.2.7. A prensa obreira.

Na Restauración estas publicacións teñen un carácter secundario e os poucos diarios deste tipo que existiron non tiveron nin grande envergadura nin difusión. Co cambio de réxime, os máis favorecidos foron os medios impresos socialistas e, se ben as outras publicacións non tiveron tanto empuxe, si experimentaron un certo crecemento.

A prensa anarquista:

O anarquismo é outro dos movementos que sofre un forte crecemento durante a II República. O principal bastión desta corrente obreira é Cataluña, onde se publica *La Revista Blanca*, que xa vén dos anos da Ditadura, e que pasa de quincenal a semanal ata que desaparece en 1936. *El Luchador* é un semanario dedicado a temas políticos e de actualidade editado dende 1931 ata 1933. Máis vida ten o tamén semanario *Tierra y Libertad*, que ademais de en Cataluña, se publica en Valencia a partir de agosto do 35.

⁹¹¹ 1996:477.

Funciona como voceiro da FAI e busca difundir as ideas desta formación. Conta coas mellores plumas do anarquismo.

Pero sen dúbida, a publicación máis destacada é *Solidaridad Obrera*, que reaparece unha vez legalizada a CNT. A dirección ideolóxica do diario será motivo de enfrontamento entre os anarcosindicalistas e os membros da FAI, sendo estes últimos os que a conegan. Buscará competir coa prensa burguesa e aumentar a súa audiencia, polo que incorpora publicidade e información xeral. Non obstante, e a pesar de acadar tiraxes moi importantes para un diario deste tipo, non conseguirá o seu proxecto de modernización debido ás constantes multas e suspensións polo enfrontamento cos gobernos republicanos. A súa postura contraria ao sistema provocarlle un total de 40 denuncias dende o comezo da República ata xaneiro de 1933.

Pola súa banda, os anarcosindicalistas, ao perder o control de *Solidaridad Obrera*, fundan *Cultura Libertaria*, que máis tarde será substituída por *Sindicalismo*. O Partido Sindicalista tamén contará cun voceiro propio, *El Sindicalista*, un semanario que publicará o seu primeiro número en Barcelona para logo pasar a editarse en Madrid.

Por último, temos que falar do diario *Combate*, que fracasou no seu intento de competir con *Solidaridad Obrera*, e das máis de 40 cabeceiras existentes en moitas localidades catalás.

Valencia é o segundo centro español da prensa anarquista. Aquí publícanse *Solidaridad Obrera*, *Tierra y Libertad*, *Sindicalismo*, *El Combate Sindicalista*, as revistas teóricas *Estudios*, *Ortos* e *Cuadernos de Cultura*.

Outra comunidade con grande afiliación anarquista será Andalucía. As súas publicacións van fracasar debido á dispersión das industrias e ao atraso e á pobreza do sector agrario. Sinalaremos *La Jarra* (publicada en Cádiz dende 1930 a 1934) e *La Voz del Campesino* (1931-1933).

En Madrid, o anarquismo ten moitos menos afiliados, a pesar do que conta con cabeceiras como *La Tierra* ou *CNT* (1932-39), de máis directa adscrición ao partido. Está tamén *El Libertario* e o xa citado *El Sindicalista*, que se transformará en diario comezada a guerra.

Aragón, pola súa banda, conta con *Cultura y Acción* e con *Despertar Campesino*. *Solidaridad* édítase en Asturias, mentres que en Galicia se publican *Cultura Proletaria* (Ferrol), *¡Despertad!*, *Redención Marítima*, *Mar y Tierra* (de Vigo estas tres), *Solidaridad Obara* (máis tarde *Solidaridad* ocupa o seu lugar) e *Brazo y Cerebro* (estas dúas da Coruña).

A prensa socialista:

O socialismo era o movemento obreiro mellor organizado, polo que os partidos republicanos buscaban a súa colaboración. Tanto o PSOE coma a UGT experimentarían un gran crecemento dos seus afiliados, chegando esta última a pasar do millón de sindicados. Os últimos momentos da República caracterízanse no socialismo pola escisión interna e a polémica entre publicacións de cada unha das tendencias.

A partir de 1932, o diario *El Socialista*, voceiro do partido, consegue unha certa estabilidade na súa tiraxe. Nesta época vai abandoar o seu ton doutrinal e comeza unha

modernización tanto na súa maquinaria como no terreo xornalístico, asumindo unha función informativa. Non obstante, o diario radicalizárase en 1933 e terá graves problemas internos polas posturas dos diferentes líderes do partido: o centrista Prieto, Largo Caballero, representante da esquerda, e Besteiro, próximo á dereita. Trala súa reaparición despois da suspensión con motivo da revolución de 1934, situárase nunha posición centrista. A postura de dereitas e a de esquerdas enfrontáranse a través dos seus respectivos órganos escritos, *Democracia* e *Claridad*.

Tamén temos outras publicacións como *Renovación*, órgano das Federación de Juventudes Socialistas de España, que comparte redacción con *El Socialista*.

Os voceiros do sector de Largo Caballero son a revista *Leviatán* (radical, aínda que moi teórica e con espazo para a cultura e a actualidade) e o semanario *Claridad* (posteriormente convertido en diario). Esta última publicación centrábase en atacar a Prieto e ao sector centrista do partido. Besteiro, do sector moderado, tamén conta cun xornal, chamado *Democracia*. Unha vez que reaparece *El Socialista* trala súa longa suspensión, o Comité Nacional do PSOE pide que desaparezan tanto *Democracia* como *Claridad*. Pero mentres Besteiro acepta, o grupo de Caballero négase. Este mesmo diario chegará a exercer unha forte oposición á oferta por parte de Azaña a Prieto de ocupar a Presidencia do Goberno, porque non querían colaborar cunha República burguesa.

Tampouco sería moi amistoso *Claridad* con *El Socialista*, que se enfrontan entre si, mesmo con descalificacións e insultos polo medio.

Hai que falar doutras publicacións, como a da UGT, o *Boletín de la Unión General de Trabajadores*, que segundo o partido tamén contaba con outros 109 semanarios. En canto á FNTT, dispón do semanario *El Obrero de la Tierra*, pechado por moito tempo con motivo da convocatoria da folga xeral agraria.

Pero os socialistas contaban cunha “estimable red de diarios y una impresionante red de semanarios, decenarios quincenales” que cubrían “toda la geografía española a partir de 1930”⁹¹², ata o punto no que Checa Godoy di que a única provincia na que non atopou ningunha publicación socialista foi en Soria. Citaremos a *El Liberal* e *Lucha de Clases* en Vizcaya; *La Aurora Social* e *Avance*, en Asturias; *La Justicia Social*, *La Tribuna Socialista* e *Cataluña Obrera*, precisamente en Cataluña (a pesar do pouco arraigamento aquí do socialismo); en Valencia *El Mundo Obrero*; en Galicia editáanse *Solidaridad*, *Política* e *El Obrero*; *Adelante*, *Boletín de la Federación Obrera de Menorca* e *Cultura* publícanse en Baleres, mentres que en Aragón temos *Jaca* y *Adelante* e *Vanguardia*.

A prensa comunista:

O comunista foi un partido marxinal, que cobrou certa importancia ao final da II República, pero sen chegar a ter a forza do PSOE. Isto reflíctese nas súas publicacións: un diario cunha vida moi axitada polas numerosas suspensións e varias publicacións de diverso tipo, o que tamén amosa os fortes recursos económicos do partido, a maior parte deles procedentes do estranxeiro. A isto hai que sumar o feito de que tanto a Lei de Defensa da República como a de Orde Pública provocaron nesta prensa unha gran dispersión. Tampouco temos que esquecer os fortes tensións internas dentro do partido á hora de analizar os problemas desta prensa.

⁹¹² 1996:493.

En Madrid salienta o semanario *Mundo Obrero* (diario a partir de novembro de 1931), que foi obxecto de numerosas suspensións, sancións e peches temporais. É de destacar a promoción que facía da cultura, sobre todo dende o 31 ata o 36. En 1933, segundo Cruz e Seoane, tiraba 24.000 exemplares, a pesar do cal era deficitario, polo que ten que vender bonos de axuda e botar man do apoio da Internacional Comunista.

Outras publicacións son o semanario *Juventud Roja* (1931-1936); *Renovación*, voceiro das Juventudes Socialistas Unificadas (unión das Juventudes Socialistas coas Comunistas); *¡Ayuda!*, órgano de expresión do Socorro Rojo Internacional; *Sin Dios*, revista publicada pola Liga Atea; *Nosotros* (1931-32); *Bolchevismo* (1932); *La Batalla*, *La Nueva Era*, *L'Hora* e *Adelante*, as catro do Bloc Obrero i Camperol; *Comunismo* e *El Soviet*, do grupo Izquierda Comunista e, por último, sinalaremos as publicacións vascas *Euskadi Roja*, *Bandera Roja* e *Aurrerá*.

9.1.2.8. Os diarios de Juan March.

Juan March é un dos empresarios xornalísticos máis importantes e ricos da época. Durante a Ditadura era dono dun diario de dereitas, *Informaciones* e doutro de esquerdas, *La Libertad*. Neste último prodúcense constantes tensións internas, que provocaron que unha parte da redacción se fora por discrepancias ideolóxicas. O diario é vendido polo empresario no ano 1934 e nos anos seguintes cambia varias veces de mans e, finalmente, vira cara posturas máis de esquerda.

En canto ao xornal *Informaciones*, pouco a pouco adopta unha posición ultradereitista e en contra da República. Sufriu algunha que outra suspensión, que agravaba unha situación caracterizada polo súa escasa circulación e un certo déficit. De feito, mesmo se ofrece en 1934 á Alemaña nazi para servir como voceiro das súas ideas aos lectores peninsulares a cambio dunha cantidade mensual de entre 3.000 e 4.000 pesetas. O seu director e propietario (a quen March cedeu a cabeceira en 1931), a raíz de que a Frente Popular gañe as eleccións despréndese das súas accións, e o diario acaba en mans de Salazar Alonso, do Partido Radical. Non obstante, non se converte no voceiro deste partido. Finalmente, pasa a mans da UGT e do PSOE tralo 18 de xullo de 1936.

9.1.2.9. Os diarios da Sociedade Editora Universal.

Os diarios deste grupo caracterízanse pola súa estabilidade empresarial e política. *El Liberal*, a pesar de non recuperar o seu privilexiado lugar de 1920, mantense, mentres que *Heraldo* continúa coa súa traxectoria ascendente ata chegar a ser un dos diarios de maior circulación, imprantándose con forza tanto en Madrid coma no Norte e en Levante. Propiedade de Busquets, apoiaron a Azaña, aínda que con máis matices que outros diarios, ao tempo que defenderon o Estatuto catalán.

9.1.2.10. Os novos diarios.

- *Ahora*: Luis Montiel, editor entre outras publicacións da revista *La Estampa*, crea un diario gráfico moi semellante ao *ABC*, chamado *Ahora*, que será un éxito. O seu

nacemento coincide coas sublevacións de Jaca e de Cuatro Vientos, a finais de 1930. Aínda que monárquico antes das eleccións de abril do 31, aceptará sen reservas a República, tamén defenderá en todo momento a vía legal e predicará en contra da violencia. Convertirase nun dos diarios republicanos máis lidos, superando mesmo nalgúns rexións ao *Heraldo de Madrid* e ao *ABC*. Situado no centro dereita, apoiará ao grupo de dereitas durante as eleccións de febreiro do 36, aínda que aceptou a vitoria da esquerda, predicou a tolerancia, o respecto á Constitución e ao Parlamento.

- *La Tierra*: aparece, ao igual que *Ahora*, o 16 de decembro de 1930. Sitúase “en una línea de demagogia filoanarquista”⁹¹³, esforzándose en atacar o goberno da República. De feito, dise que elementos externos ao xornal, coma o Consello de Administración do Banco de España ou Juan March poderían estar detrás de moitas das agresivas campañas contra o goberno. Serviu tamén como tribuna do anarcosindicalismo e mesmo exerce de substituto do diario *CNT* durante a súa suspensión. Actuará durante un ano de voceiro do Partido Social Revolucionario Ibérico (que fracasa nas eleccións do 33), aproximárase logo á Unión Republicana de Martínez Barrio en 1934 e non deixaría de lado o seu apoio anarquista e sindicalista. Ve o seu final o 8 de xuño de 1935, segundo todos os indicios, por falta de lectores.

- *Política*: foi a primeira publicación oficiosa do partido de Azaña, Izquierda Republicana. Nace o 14 de marzo de 1924 co subtítulo de “Semanario Republicano de Izquierda” e o 15 de outubro dese ano, coincidindo co ascenso do político, convertírase en diario. A maior parte dos accionistas son afiliados de Izquierda Republicana, a pesar do cal, o diario non é formalmente un órgano seu. Despois da vitoria da Frente Popular fixo continuas chamadas á moderación e pediu que non se rompese o bloque político. Publicaríase tamén durante a Guerra Civil, ata marzo do 39.

9.1.2.11. O intento de crear un “trust” azañista.

As novas circunstancias políticas favorecen o protagonismo da prensa republicana de corte burgués. Non obstante, Manuel Azaña, figura sobranceira na orientación ideolóxica do novo réxime e presidente da República, neste contexto, non dispón dunha prensa afín, a diferenza dos socialistas ou dos radicais. Despreza a prensa, pero sabe que é conveniente ter publicacións próximas. Isto provoca que un home de negocios, Luis Miquel, se faga co control de varios diarios que están a pasar por un mal momento para ofrecérllelos a Azaña a cambio dunha boa recompensa.

Neste proceso hai catro etapas: as ofertas que se lle fan ao presidente do Goberno (xaneiro-xuño de 1932), a formación do “trust” de diarios (xuño-setembro de 1932), o fracaso de Miquel en facer realidade os seus propósitos (verán do 33) e a desmembración do grupo de publicacións (ao longo de 1934).

Primeiramente, a Azaña ofrécenlle xornais como *El Sol* ou *Luz*, cousa que non lle interesa porque a súa idea era fundar un semanario, e tamén porque ten apoios en *El Liberal* e en *Heraldo de Madrid*. Despois aparece Luis Miquel, quen quere gañar cartos a costa deste tema. Contactará con Azaña a partri da reunión cun amigo persoal deste, Martín Luis Guzmán, quen lle dá entender que o presidente está de acordo en posuír un

⁹¹³ 1996:431.

grupo periodístico afín, e Miquel lánzase a comprar xornais. Merca en setembro de 1932 *Luz*, e despois *El Sol* e *La Voz*, o que provocou certa conmoción no mundo xornalístico.

Unha vez conseguida a propiedade, é necesario elevar o prezo de venda dos xornais a 15 céntimos. Levado o tema ao Gabinete, non se aproba pola oposición dos xornalistas, aínda que gran parte da prensa o pedía. Os plans de Miquel non estaban saíndo como este os pensara e debe cambiar de táctica. Xa con tres millóns de pesetas de perda, a baixada na tiraxe das publicacións e a fuxida dos anunciantes está á beira da ruína. A partir deste momento os xornais convértese en inimigos de Azaña, coa intención de servir os intereses doutro partido político. Pero no poder estaban os radicais, que xa teñen a súa prensa, polo que non hai “compradores” claros.

Miquel mesmo ofrece a March a propiedade do “trust”, pero non se ultima a operación. Comeza entón o desmoramento. *El Sol* e *La Voz* son licitados polo impago dunhas letras. Como non acudiu ninguén á poxa, son os acredores os que se fagan coas cabeceiras. *El Sol* será mercado por un grupo que o mantivo na tendencia republicana moderada. O 8 de setembro de 1943 desaparece *Luz*, despois de ser traspasado a un grupo encabezado por Manuel Aznar.

Pola súa banda, o 14 de marzo de 1935 Azaña crea o semanario *Política*, que pasa a diario a partir do 15 de outubro dese ano. Pretendía apoiar o seu rexurdimento e atacar a CEDA, aínda que sen moito éxito.

9.1.3. O *ABC* durante a República.

Dende sempre o *ABC* estivo vencellado á monarquía. Nin sequera coa chegada da República en 1931 variará esta liña ideolóxica. Dende o primeiro día deixa clara de que lado está: “Seguimos y permanecemos donde estábamos: con la monarquía constitucional y parlamentaria...”⁹¹⁴.

Nesta etapa á fronte do *ABC* está Juan Ignacio Luca de Tena, que é nomeado director en funcións do diario trala morte de seu pai. A partir do 15 de abril de 1929 recibirá oficialmente os cargos de presidente do consello de administración de Prensa Española e de director do diario. Ten 33 anos e, baixo o seu mando, *ABC* seguirá coa liña de apoio á institución monárquica, polo que, como indica Olmos, “va a declarar la guerra a la República y va a dar incontables muestras de adhesión a la figura del rey Alfonso XIII”⁹¹⁵.

Unha vez coñecidos os resultados das eleccións municipais, engade Víctor Olmos, o director visita varios diarios conservadores para facer causa común contra a República. Un deles, Ángel Herrera Oria, director do católico *El Debate*, di que lle dá igual a forma de goberno con tal de que o contido social e moral das leis que se creen sexa bo. Luca de Tena, a pesar desta falta de apoio noutros diarios, non se desanima e elabora con José Cuartero a opinión do xornal para o martes 14 de abril:

“La coalición antimonárquica ha logrado en los comicios municipales mucho más de lo que esperaba. Esperaba sólo un recuento efectista en Madrid y en algunas otras capitales; pero su conquista es más extensa y de más proporciones, ha superado a sus cálculos porque se le han adherido votos nuevos que no figuraban en la organización de

⁹¹⁴ *ABC*, 14 de abril de 1931.

⁹¹⁵ 2002:195.

partidos. No es el triunfo numérico ni legal de la República, pero si debería ser el triunfo de la paz (...).

Ni por su actitud ni por su antecedentes esperamos otra conducta de los elementos confabulados contra la Monarquía. Se han servido, con cínica despreocupación, de los procedimientos más impuros, más innobles y más crueles. La musa de sus propagandas ha sido la mentira contra sus adversarios, la difamación y la calumnia contra el Rey. Cuidándose avariciosamente de su propia seguridad, no han reparado en hacer víctimas ni en realizar sus aventuras, a cualquier precio de sangre y lágrimas. Y todavía, en esta crítica ocasión, desentendidos de la probidad escrupulosa y patriótica del Monarca y del Gobierno, y cuando más prudentes deberían mostrarse al país, persisten en su actitud violenta y amenazadora, de intolerable desafío a los sentimientos generosos e hidalgos de España.

(...) Nuestra fe y nuestros principios no se los lleva el huracán de pasiones que ha turbado tantas conciencias y ha extraviado a una gran parte del pueblo, sumándolo -creemos que pasajera- a esa otra opción que en toda sociedad propende a la rebeldía con los peores instintos, y sobre la que no ha logrado jamás una política honrada. Seguimos y permanecemos donde estábamos: con la Monarquía, con el orden, con el derecho, y nunca fuera de la ley (...). La Monarquía es el signo de todo lo que defendemos; es la historia de España”.

Vemos como as eleccións do 12 de abril de 1931, na que gañan os republicanos, non son aceptadas. Hai unha forte defensa da Monarquía dende as páxinas do xornal da Monarquía. Piden o seu regreso, xa que forma parte de España. O mesmo 14 de abril, na páxina 25, apréciase un recadro destacado titulado “PEDIMOS LA LEGALIDAD”:

“Y la pedimos como la hemos pedido siempre, reiteradamente durante la Dictadura y después de la Dictadura, con estas palabras:

‘Sólo unas Cortes elegidas, con arreglo a la vigente Constitución, por sufragio universal, más honradamente respetado y lealmente servido que antes, pueden modificar cuando deba ser modificado’.

Ahora los periódicos de la izquierda gritan como energúmenos que se cumpla la voluntad nacional. Lo mismo hemos pedido y seguimos pidiendo: que se cumpla la voluntad nacional, pero legalmente, jurídicamente; esto es, en las Cortes.

Nos resignaríamos ante la República proclamada en el Parlamento después de unas elecciones garantizadas y seguiríamos defendiendo nuestros ideales de Monarquía constitucional y parlamentaria. Rechazaríamos todo hecho de fuerza, toda imposición irregular y arbitraria de un régimen”.

Detrás destas palabras apréciase o feito de que dende o xornal se consideran ilegais as eleccións, para o que piden outras “garantizadas”. A pesar diso, se se proclamara a República, o diario avisa de que a acataría, aínda que seguiría defendendo a Monarquía constitucional por riba de todo. No día anterior, o 13 de abril, comezan a criticar as eleccións e as supostas prácticas ilegais que nelas se desenvolveron, dando a entender que, en calquera caso, os resultados non serán aceptables debido a toda as irregularidades que se produciron:

“(…) los jóvenes propagandistas antimonárquicos extremaban su celo voceando las candidaturas y pronunciando las breves peroratas en recurso de hechos y fechas. Llamaba la atención el hecho de que en casi todos los colegios esa propaganda

antimonárquica no estuviere contrarrestada por otra. A las puertas de los colegios pudiera decirse que los republicanos-socialistas eran los dueños.

(...) Tranquila la marcha de la votación en el interior de los colegios, apenas ha habido notas que registrar. La más destacada es la de la sección novena. Se presentó allí el ex diputado a Cortes por Navalcarnero, D. Juan Fernández Rodríguez, y su sorpresa fue grande cuando al ir a emitir el sufragio encontróse con que no podía hacerlo; otro, más madrugador que él, lo había hecho suplantando su nombre.

Algún candidato monárquico afirmaba por la tarde, cuando empezaban a ser conocidos los resultados de la lucha, que no podían verdaderamente extrañarles aquellos”.

Coa nova situación, algúns periódicos, tales como *El Pueblo Vasco*, pensan que o *ABC* apoia o novo goberno republicano. Así aparece nunha información datada o día 14 de abril. O director do diario madrileño non tarda en enviar un telegrama: “Me enteran de que *El Pueblo Vasco* publica esta mañana información sobre ofrecimiento de *ABC* para colaborar con la República. No acostumbro a cambiar de casaca. Me han confundido ustedes con Picavea”⁹¹⁶. O 19 de abril contesta tamén a *El Liberal*, afirmando que “... se equivoca al suponer que la República (...) tendrá en *ABC* uno de sus mejores colaboradores (...). La beligerancia noble y honesta no es colaboración, sino la forma eficaz de combatir programas e instituciones que perturban la vida nacional”.

A finais de abril dese ano, Juan Ignacio Luca de Tena decide entrevistar a Alfonso XIII no seu exilio en Londres. Este encontro publicárase o 5 de maio. O Rei advirte que está “absolutamente decido a no poner la menor dificultad a la actuación del Gobierno republicano que, para mí, y por encima de todo, es en estos momentos el Gobierno de España. Quiero que lo digas, quiero que lo sepan todos, los monárquicos y los republicanos”. Pero máis adiante tamén di que “si en Madrid se organiza un Comité central, una Junta, o como quiera llamársele, con fines electorales, yo les ruego que actúen públicamente y que, sin perjuicio de propagar con el mayor entusiasmo, pero legalmente, sus convicciones monárquicas, manifiesten su deseo de no crear dificultades al Gobierno español”. No último parágrafo da entrevista dise: “*ABC* permanece donde estuvo siempre: con la libertad, con el orden, con la integridad de la Patria, con la Religión y con el Derecho, que es todavía decir, en España, con la Monarquía Constitucional y Parlamentaria”.

En 1931, o diario segue a ser o máis vendido a nivel nacional, con máis de 200.000 exemplares. Trátase, sen dúbida, dunha arma de opinión moi perigosa. O fillo de Juan Ignacio Luca de Tena lembraría anos máis tarde:

“Si al principio le tomaban a broma, llamándole ‘Loco de la Tina’, pronto vieron que el adversario era de peso y no se doblegaba. Juan Ignacio estaba en el visor de todas las armas gubernamentales, y los gatillos no tardarían en contraerse”⁹¹⁷.

Para primeiros de maio do 31 están convocadas eleccións constituíntes. Os monárquicos organízanse no Círculo Monárquico Independente e o *ABC* anima os seguidores do Rei a inscribirse. O 7 de maio publica unha mensaxe dirixida “A los

⁹¹⁶ Picavea é o director de *El Pueblo Vasco*, xornal no que, curiosamente, traballara Fernández Flórez antes de comezar a escribir no *ABC*.

⁹¹⁷ En *Papeles para la pequeña y la gran historia*, de Torcuato Luca de Tena y Brunet. Planeta, Barcelona, 1991, páx. 105.

monárquicos españoles” na que di:

“*ABC*, como periódico nacional e independente, no ha de ser nunca órgano de partido alguno ni de organizaciones políticas; pero en estas circunstancias, y ante la precisión de encauzar la gran corriente monárquica, nos consideramos en el caso de responder a la infinidad de personas que nos honran pidiéndonos orientaciones, recomendándoles la incorporación al Círculo Monárquico Independiente”.

O domingo, día 10, o Círculo Monárquico celebra unha reunión para elixir xunta directiva, á que acode como socio Luca de Tena-fillo. A sede deste organismo está na rúa de Alcalá, unha das máis concorridas de Madrid. Alguén decide sacar un fonógrafo ao balcón, no que se escoita a Marcha Real, e prodúcese unha serie de enfrontamentos entre republicanos e monárquicos. Fálase de disparos e acusan o director do *ABC* de matar a un taxista. A multitude comeza a prender lume aos coches aparcados diante do Círculo. Outros vanse manifestar diante do *ABC*, na rúa de Serrano, a onde o ministerio da Gobernación xa enviara a Garda Civil para dispersar os manifestantes. No incidente morrerán varias persoas. Luca de Tena, despois de acudir á casa dun amigo, decide entregarse ao secretario xeral da Xefatura do Estado, Rafael Sánchez Guerra, quen lle di que non está probado que matase a un taxista, pero si que se disparase contra a xente dende o edificio do *ABC*. Miguel Maura, ministro de Gobernación, ordea que o metan no cárcere e ese día, o director do periódico durme na Dirección Xeral de Seguridade. Á seguinte xornada, 11 de abril, envíanlo ao cárcere Modelo, onde estará 25 días, ata o 5 de xuño. O xuíz que instrúe o caso pono en liberdade baixo fianza de 5.000 pesetas. Ano e medio máis tarde, en novembro de 1932, o caso é sobreseído.

O testemuño dalgunhas persoas, que aseguran que efectivamente se disparara contra a xente dende as dependencias do *ABC*, acaba provocando o peche temporal do xornal. O 11 de maio de 1931, enriba da porta do edificio que albergaba as oficinas do diario, podía verse un cartel que dicía: “El Gobierno de la República se ha incautado de este edificio”. Esta sanción dura 25 días, ata o 5 de xuño de 1931.

Dous meses despois, en agosto, o goberno republicano, que xa exerce de pleno dereito, suspende algúns periódicos católicos, vascos e navarros, por considerar que pretendían derrubar a República criticando a política relixiosa gobernamental. O *ABC* e outra parte da prensa ponse en contra desta medida. Non obstante, o goberno crea a Lei de Defensa da República, que limita a liberdade de expresión. A idea é controlar as publicacións que difunden noticias que, en opinión do goberno, poidan quebrantar o crédito ou perturbar a paz ou a orde pública, ao tempo que se intenta neutralizar toda acción ou expresión que redunde en menosprezo das institucións ou organismos do Estado e faga apoloxía do réxime monárquico e das persoas nas que se pretende vencellar esta súa representación.

O Goberno multa ao diario monárquico con mil pesetas e suspende a súa publicación durante tres días (25, 26 e 27 de novembro) por un editorial en defensa de Alfonso XIII publicado o día 20, despois de ser condeado polas Cortes por non ir contra a Ditadura de Primo de Rivera. A prensa madrileña, mesmo a republicana, sae na defensa do diario. Isto non impide o seu secuestro, por artigos publicados nas edicións do día 5 de abril (no que se critica a decisión de indultar o anarquista Ramón Casanellas, un dos asasinados de xefe de Goberno Eduardo Dato, en 1921), do 28 de maio (por criticar a defensa que realiza Azaña do Estatuto de Autonomía catalán) e do 28 de xuño do 32 (por un artigo sobre a nova bandeira morada da República e sobre os cambios do novo

gobierno).

Pero a suspensión máis longa e máis custosa para o *ABC* é a derivada da sublevación militar do xeneral Sanjurjo o 10 de agosto de 1932. O goberno republicano suspende ao xornal da rúa Serrano e a algunhas outras publicación porque está convencido de que dalgún xeito están involucrados no intento de golpe contra a República. Tamén son detidos directores de xornais, como o propio Juan Ignacio Luca de Tena, que fica uns dous meses entre rellaas. Aínda que non queda demostrada a participación do diario, Manuel Azaña di:

“En realidad, el *ABC* y otros periódicos tienen gravísima culpa en la preparación de los sucesos del día 10. Han dado alas y esperanzas al movimiento, han hecho creer a esos idiotas de generales que el país iría tras ellos”⁹¹⁸.

Deste xeito, o diario estará sen saír durante 111 días, ata o 30 de novembro de 1932, unha suspensión que lle custou 2.391.438 pesetas, segundo o propio *ABC*. No número da súa reaparición, nun dos editoriais, escrito por Cuartero, lese:

“Ni en los tiempos de Calamorde, ni en los de Narváez, ni en los de Primo de Rivera; durante todos los gobiernos de seis reinados y de dos repúblicas se aplicó jamás a un periódico una sanción gubernativa tan dura sin justificación legal (...). A nosotros no se nos ha comunicado jamás por qué se nos imponía este castigo, excepcional en España (...). Pedimos normas claras y determinantes para poder vivir. Si es un delito no pensar como el Gobierno, y no rendirse incondicionalmente al fervor ministerial, que se nos diga. Si la crítica razonada de los actos de un gobierno se considera ahora delictiva en España, que se señale en una ley aquellos asuntos de los que se quiera prohibir traten los periódicos, y nosotros la acataremos, nos parezca buena o mala, como hemos acatado la de Defensa de la República”.

O diario está inmerso nunha grave crise económica, polo que se amplía o capital social, primeiro en 1932 e logo en 1934. A raíz disto, radicalízase a súa liña editorial, como explican María Cruz Seoane e María Dolores Sáiz: “Más lentamente que otros periódicos monárquicos, también en *ABC* se produjo en los años republicanos un desplazamiento hacia posturas ultraderechistas, que desdecían de su historia”⁹¹⁹. De feito, e tal e como explica Francisco Iglesias, “fueron pocas las disposiciones del Gobierno y Cortes republicanas que no encontraron la oposición del *ABC*”⁹²⁰, entre elas, e con maior dureza, o Estatuto de Cataluña.

Nas eleccións lexislativas do 19 de novembro de 1933 o diario di aos seus lectores: “¡Votad la candidatura antimarxista! ¡Votad a las derechas!”, “¡Votad contra la Revolución!” e redacta titulares como “España bajo el furor y la impunidad de incendiarios y forajidos” (novembro de 1933). Nesas eleccións preséntabase como independente pola Coalición Antirrevolucionaria o propio Juan Ignacio Luca de Tena. Aínda que gañan as dereitas, el non sae elixido. Os resultados, moi celebrados pola publicación, crearanlle ao periódico unha serie de conflitos. En primeiro lugar porque non está de acordo con que governe Lerroux (Partido Radical) en lugar de Gil Robles (CEDA) e, en segundo lugar, polo enfrontamento con outro diario de dereitas madrileño, *El Debate*. O *ABC* consideraba que este era o momento para restablecer a monarquía.

⁹¹⁸ 1979:28.

⁹¹⁹ 1996:448.

⁹²⁰ 1980:259.

Tamén ten graves enfrontamentos cos sindicatos, enfrontamentos que van rematar, segundo Olmos, na “renuncia de Juan Ignacio Luca de Tena a la presidencia de Prensa Española y a la dirección del periódico que su padre había creado”⁹²¹. Todo cando un delegado do Sindicato de Artes Gráficas fala co director de *ABC* porque un traballador, Jesús Navarro, se nega a inscribirse na UGT (dende 1931 os obreiros do xornal poden estar sindicados). O representante sindical pídelle a Luca de Tena que, se o obreiro non se inscribe, o expulse do xornal. Juan Ignacio négase, e os obreiros declaran unha folga indefinida nos talleres, na que participan o 90% dos operarios. A causa disto, o 1 de marzo de 1934 o diario non pode saír á rúa. Ese mesmo día, cando os obreiros acoden ao seu lugar de traballo para protestar, atópanse cun cartel que lles di que Prensa Española decide cesalos, por considerar a folga ilegal.

O diario ten presións por parte do Goberno, pero decide non darlle a razón aos traballadores. Un deles, un albanel de 24 anos que non participara na folga, morre a tiros á saída do traballo. Para presionar máis, o Sindicato de Artes Gráficas solidarízase cos seus compañeiros do *ABC* e convoca unha folga xeral en Madrid que obriga a pechar algúns diarios durante varios días. Non obstante, o diario monárquico sae á luz de novo o 14 de marzo grazas aos obreiros pertencentes a organizacións de dereitas e a membros de Falange Española, Renovación Española e Acción Popular.

O diario vai radicalizando cada vez máis a súa postura contra a situación política do momento, como explican María Cruz Seoane e María Dolores Sáiz:

“La postura no sólo antirrepublicana sino antidemocrática de *ABC* se definía cada vez con mayor claridad, aunque otros periódicos monárquicos, como *La Época* o *La Nación*, fuesen más lejos en esa línea”⁹²².

A proclamación da República Catalana Independente e a revolución en Asturias dos mineiros fai que se alcen as voces do diario en contra do goberno. As eleccións de 1936 volven ser un novo obxectivo para o xornal, que non para de lanzar proclamas contra as esquerdas e a favor das forzas de dereita.

Os comicios son gañadas pola Fronte Popular, feito que importa pouco ao diario monárquico. Como sinala Cruz Mina, “durante los cinco meses que precedieron al 18 de julio *ABC* emitió con machacona insistencia un mensaje simple, patético y catastrofista, sin complejidades doctrinales, que a la postre se mostraría efectivo”⁹²³.

Unha das primeiras normas do novo goberno republicano é a readmisión e a indemnización dos empregados despedidos polas súas ideas ou por participaren en folgas políticas a partir do 1 de xaneiro de 1934. O *ABC* ten que aplicar esta disposición, a pesar de que a folga que sufrira fora declarada ilegal. O consello de administración de Prensa Española acorda admitir os traballadores, para non crear máis problemas, en contra da opinión de Juan Ignacio Luca de Tena, que decide dimitir como presidente do consello e director do xornal. Asume a dirección Luis de Galisonda. O fillo do fundador, instalado coa súa familia en Biarritz, parece decidido a participar xa activamente no golpe de Estado contra a República.

⁹²¹ 2002:217.

⁹²² 1996:449.

⁹²³ 1990:13.

9.3. Análise das crónicas parlamentarias.

9.3.1. Recompilación de “Acotaciones de un oyente”.

O material no que nos estamos centrando para a realización deste traballo é o libro *Acotaciones de un oyente*, a recompilación máis completa das columnas que baixo este título se publicaron no *ABC*. Tamén nos quixemos apoiar nos escritos orixinais de Fernández Flórez, polo que acudimos á hemeroteca para contrastar que tiñamos todas as columnas que escribiu durante a II República.

Cómpre sinalar o feito de que a última “Acotación” se publica en decembro do 35, e non o 17 de xullo de 1936, como sinalan distintos autores. Este erro débese a que Fernández Flórez, ademais de escribir as “Acotaciones”, elaboraba outra serie de artigos para o *ABC*, como crónicas de viaxes, comentarios políticos, crónicas de espectáculos culturais, etc.

Por outra banda, desta aproximación á edición impresa do periódico durante 1931 e 1936, observamos un feito moi curioso: as crónicas de Wenceslao non son exactamente iguais ás que aparecen recollidas no libro editado por Prensa Española (1962). Faltan determinados fragmentos, algúns posiblemente eliminadas polo propio Fernández Flórez, pero outros, a maioría, seguramente foron censurados.

A primeira crónica que atopamos “chapodada” é a do 26 de setembro de 1931, na que non se inclúen dous parágrafos nos que loa un discurso de Sánchez Román. O máis salientable deles é que o coruñés afirma que un dos “fenómenos máis reiterados e irritantes del sistema parlamentario” é aquel que afecta aos “deberes de disciplina, los compromisos de partido, las órdenes del jefe, el oportunismo”. Nada novo. Esta é unha das ideas recorrentes do galego ao longo dos seus artigos parlamentarios. Supoñemos que foi el mesmo quen eliminou esta parte, non sabemos se porque cambiou de opinión anos despois ou porque non lle cadraba moito co resto da columna, na que trata outro tema.

A seguinte columna incompleta data do 30 de setembro do ano 1931:

“Esto es conmovedoramente español, y el general Millán-Astray utilizó una táctica parecida al organizar la Legión Extranjera. La Legión Extranjera dio tan grande rendimiento y gracia al estentóreo vocabulario de su jefe, que nunca se dirigía a sus soldados sino llamándoles: ‘caballeros legionarios’, ‘novios de la Muerte’, ‘mis tigres’, ‘mis lobos’, ‘mis supercaimanes’. Cuando un sujeto se oye llamar seriamente y varias veces seguidas ‘supercaimán’ y ‘caballero’, pierde la cabeza y se bate contra el primero que se presente, porque entrevé una gran cantidad de deberes confusos que se desprenden de la rara mezcla de ambos conceptos”.

Dous días despois, na “Acotación” do 1 de outubro de 1931, volve faltar un parágrafo:

“Esto es más agradable, más correcto que el sistema inventado por el Sr. Barriobero. El Sr. Barriobero propuso en la sesión de ayer un sustitutivo de la pena de muerte, que consistiría en desnudar al militar que delinquiese y correrlo a patadas desde el lugar de la acción hasta la cárcel. Los militares no suelen tener el pudor ni la cabellera de lady Gradiva: pero no dejarán de agradecer que el Sr. Barriobero les suponga tan puntillosos que sea equivalente para ellos ser fusilados y mostrar las posibles hernias

inguinales por las carreteras de la Patria”.

En novembro do 31, en concreto o día 18, hai outro importante fragmento que desaparece. Fernández Flórez rexeita abertamente calquera pronunciamento militar:

“Hay también una ley que castiga al soldado que se rebela. Si fracasa, se le castiga, en efecto. Pero si el pronunciamiento triunfa, se le convierte en héroe. Y esto tampoco es justo. Hay que decir: ‘La rebelión, en cualquier caso, es un delito’. Y sostenerlo. O hay que escribir en las tablas de nuestras leyes: ‘La rebelión militar es una cucaña: el que llega a lo alto, coge el laurel y el gallo; el que se cae puede romperse algunos miembros”.

Varios anos máis tarde, o 25 de marzo de 1935 atopámonos cun artigo que non se inclúe no libro, que reproducimos case na súa totalidade polo interese que ten. Na Cámara, o ministro de Mariña propón a anulación dunha senteza do Tribunal de Casación:

“Un capitán maquinista de la Armada, con ocasión de ciertas adquisiciones, procede en forma inconveniente. Se abre un sumario contra él, y sus compañeros, como suele ocurrir en trances parecidos, le ofrecen para evitar el escándalo y mayores males, que abandone su puesto y pida la separación de la Marina. El interesado lo hace así. Pasa el tiempo. La República suprime los Tribunales de honor y abre la puerta para muchos de los que salieron del Ejército por fallo de los mismos. Y el capitán maquinista pretende entonces reingresar. Pero no lo hace sometiendo su caso al Tribunal que, según la ley, habían de componer tres magistrados y tres generales de la Armada, sino que acude al Supremo. Y el Supremo le reconoce el derecho a volver a la carrera.

Como han transcurrido bastantes años, ese capitán maquinista sobre el que pesaba un proceso que no continuó, por el acuerdo piadosos de sus compañeros, debe ser ahora coronel, el número uno de los coroneles, a punto de ascender a general y jefe del Cuerpo.

Al ministro le ha parecido demasiado fuerte tal posibilidad, y como, por otra parte, el capitán no ha desempeñado los cargos intermedios y carece de la preparación que exigen las disposiciones pertinentes, se decide a proponer que sea anulada la sentencia”.

Cremos que non hai que ser moi perspicaz para advertir que sucede. En primeiro lugar temos que situarnos na época na que se recompilan, no ano 1962, é dicir, en plena ditadura franquista. Estes fragmentos, a excepción do que fala de Sánchez Román, tratan de temas relacionados co exército, ao igual que a “Acotación” de 1935. Parece lóxico pensar que foi a censura da época a que non permitiu que visen a luz fragmentos nos que os militares non quedaban en moi bo lugar ou nos que eran ridiculizados a través da ironía do humorista galego. Tampouco tería senso que vise a luz un parágrafo en contra dun pronunciamento militar, cando foi un o que levou a Franco ao poder.

A outra alternativa é que el mesmo se autocensurou, o que para o caso vén ser o mesmo.

Nunha época na que o exército era o centro do país non estaría ben visto que se publicasen unha serie de comentarios choqueiros sobre Millán-Astray e os seus “supercaimanes”, ou nos que aparecese como delincuente e como home de pouca honra un membro da Mariña.

Isto demostra, por unha banda, que Fernández Flórez tocou determinados temas

que non estaban moi ben vistos polos homes do franquismo. Mais por outra, o noso autor non era intocable e que tamén sufriu a acción da censura trala Guerra Civil. Destacamos o feito de que a censura non ve ningunha clase de inconveniente en publicar o resto das comentarios parlamentarios do coruñés, o que indica que están a favor deles, ou que os consente, sobre todo porque no seu conxunto se critica moi duramente, como veremos, o funcionamento do sistema parlamentario e a actuación dos partidos políticos da época.

O xornalista galego critica todos e cada un dos elementos políticos do momento, faino con eficacia e mesmo con dureza, afondando nas feridas co bisturí da súa intelixente ironía, pero non propón ningunha clase de solución ou alternativa. Por iso dá a impresión de que se sitúa nunha postura antidemocrática en certas ocasións. Pero este suposto talante vese compensado por outras opinións, certamente avanzadas, que dan a ver noutras ocasións unha imaxe moi diferente. Un exemplo témolo arriba, cando di: “La rebelión, en cualquier caso, es un delito”. Estas palabras, publicadas en 1962 estarían a pór en entredito, como acabamos de indicar, a lexitimidade do sistema franquista.

9.3.2. Unha perspectiva diferente das sesións parlamentarias.

Como indicamos máis arriba, Fernández Flórez non amosa unha clara postura política na súa columna, aínda que si se lle ven filias e fobias e de que pé coxea segundo que político interveña. Poderíamos dicir que o seu pensamento responde a un espírito liberal, pequeno burgués, un “conservador subversivo” como o definiu Díaz-Plaja, ou mesmo que estamos diante dun “déspota ilustrado”, como noutro momento afirma de Llano. Cremos acertadas calquera destas definicións. O que se conclúe das súas opinións políticas é precisamente o contradictorio do seu pensamento segundo o caso: moi avanzado nunhas cousas, e extremadamente tradicional noutras.

O seu conservadurismo vaise acrecentar conforme avanza a II República. A súa postura burguesa, que se asenta aínda máis en Madrid, e a súa relación durante anos cun xornal monárquico non farán senón afastalo cada vez máis da esquerda. Cando todo o seu mundo e o ambiente que o rodea responde a un perfil de dereitas ou de centro moderado, non é de estrañar esta influencia. Nunca viu con bos ollos os movementos obreiros e o avance proletario. No fondo, sempre os considerou un perigo. Fernández Flórez é un home máis apegado á ilustración e ao intelecto que á acción, polo que hai certos movementos dos que se amosa moi afastado a nivel político.

Ademais o seu ideal, enfrontado ás excitacións sociais da época, é un sistema de orde, man dura e seguridade, e a II República non responde a este perfil. Continúa a funcionar un sistema democrático parlamentario, no que se producen fortes enfrontamentos entre partidos de distinto signo, o que acentúa a inestabilidade do país e dá lugar a posturas apaixonadas.

Mais non adiantemos acontecementos. Nesta segunda época das “Acotaciones de un oyente”, o galego escribe 240 comentarios políticos. A columna desaparecerá unha vez disoltas as Cortes pola crise do Goberno radical-cedista, momento a partir do cal Fernández Flórez non volvería publicar baixo este título (que non a pisar o Parlamento, porque si o fai e escribirá sobre o que acontece na Cámara).

Os comentarios adoitan aparecer de mércores a sábado, aínda que non sempre os atopamos nas páxinas do xornal. De feito, hai longos períodos de tempo nos que a columna desaparece, unhas veces debido á censura, como foi o caso da suspensión do

ABC dende agosto de 1932 ata novembro dese ano por decisión do goberno de Azaña, e outras porque está no estranxeiro e escribe crónicas de viaxes, coma en xullo e agosto de 1933. Noutras ocasións, non hai unha causa clara para a ausencia das “Acotaciones”. Hai días e mesmo meses nos que non hai rastro dos comentarios políticos de Fernández Flórez, como é o período comprendido entre decembro do 31 e maio de 1932.

Tense dito que coa chegada da República, Fernández Flórez comenta despectivamente ao director do *ABC* que sería preferible substituír as crónicas políticas polas de sucesos, xa que ao seu xuízo o banco azul se convertera daquela no lugar de reunión de “vagos” e de “maleantes”⁹²⁴. Non sabemos se o dixo ou non. Esta postura, tan radical, non se aprecia nas súas primeiras columnas, aínda que si é certo que ao final da primeira etapa das “Acotaciones” indicaba nunha crónica que era preciso que o substituísen por un cronista militar, porque en lugar de discursos no Parlamento librábanse batallas.

Nesta segunda etapa, alomenos nos artigos iniciais, amósase expectante e esperanzado. Iso si, sabe que no novo Parlamento hai moitos elementos do antigo réxime, polo que debería cambiar de mentalidade e de forma de actuar. Na súa primeira columna xa amosa as súas ideas ao respecto:

“... no veo en toda la extensión de la política española un solo hombre que pueda presumir de que en él está vinculado el nuevo régimen”⁹²⁵.

As boas intencións que di traer a República son compartidas polo galego. Vimos como falaba na primeira etapa das “Acotaciones” do nepotismo, da corrupción e do caciquismo que caracteriza o sistema político daqueles anos, entre 1916 e 1921. Para Wenceslao o progreso pasa necesariamente por tirar abaixo todos estes elementos que eivan o país. Non semella, ao igual que o seu xornal, botar en falta a Monarquía e reivindicar o seu regreso.

Nesta actitude de cautela, pero ao tempo de moderado optimismo, se cadra na esperanza de que as cousas foran a mellor, o columnista non parece tan cáustico nos seus comentarios. Semella que quixera darlle unha oportunidade ao que a República poida supoñer para España. Se durante a Restauración criticaba que non se fixese ningunha clase de lei e que as iniciativas non existisen, contempla agora como se traballa nunha Carta Magna que promete cousas:

“La Constitución que se prepara es un acierto. Nada hay en ella que le merezca un reparo”⁹²⁶.

Pero, nesa prudencia que caracteriza as súas primeiras columnas republicanas, tamén indica que a sociedade española ten que cambiar para que a Constitución funcione, xa que a falta de educación, o separatismo e a anarquía son valores que nos marcan. Advirte das cuestións urxentes nas que se teñen que centrar as Cortes, como o control das folgas, a inseguridade na rúa ou os vaivéns da economía.

Hai unha parte para a esperanza e outra para a crítica. Para Fernández Flórez todo é mellorable. Non hai nada perfecto. Sen a súa visión punzante e incisiva dos problemas

⁹²⁴ En Echevarría, 1987, páx. 42.

⁹²⁵ *ABC*, 29/08/1921.

⁹²⁶ *ABC*, 04/09/1931.

políticos a súa columna perdería gran parte da súa esencia. Pero hai signos que evidencian un cambio na súa escrita. Mesmo ten boas palabras para o socialismo e os seus dirixentes e non arremete contra as esquerdas dun xeito tan directo. Sorpréndennos comentarios coma o que lle suscita a rápida crise de goberno pola cal Alcalá Zamora e Maura abandonan o goberno, quedando Azaña como primeira figura política:

“Declaro que ayer, también por primera vez, me dio la política española una impresión de democracia”⁹²⁷.

O inicial optimismo moderado volverá, non obstante, a converterse en escepticismo e este pasará a transformarse en desánimo e crítica diaria conforme pasan os meses. Vendo que os problemas que sofre o país non se solucionan, considerando que no Parlamento se perde de novo o tempo en debates eternos e estériles, que os partidos políticos perseguen o seu propio beneficio e que o Goberno non actúa coa decisión e a rotundidade con que debería, os pensamentos negativos retornan á columna do coruñés coma un martelo que non deixa de golpear. Só se van salvar da súa particular queima algúns poucos políticos como Prieto ou Gil Robles.

Autoproclámase defensor dos intereses patrios e, baixo a bandeira da independencia e da imparcialidade, vai dar o seu punto de vista do que está a suceder:

“(...) esto sólo lo pueden apreciar así entendimientos desapasionados, hombres que contemplamos los sucesos detrás de la barrera del sentido común”⁹²⁸.

Pasado un tempo, o noso autor esperta do pasaxeiro letargo no que semellaba ensumido. De novo todo vai ser igual: os políticos teñen os mesmos rostros, os discursos repítense e nas rúas o pasado volve ocupar protagonismo. Comeza a deixar de crer nos milagres e considera que a República é máis do mesmo:

“Como español... ya estoy habituado, y no tengo grandes esperanzas de que las cosas cambien”⁹²⁹.

Aumentarán pouco a pouco as críticas ao goberno de Azaña e á II República. O seu cambio de talante con respecto ao novo réxime cremos que se produce durante os sucesos de Casas Viejas, nos que os homes do goberno son acusados de ordenar que se dispare sobre os campesiños. Entre estes feitos e o debate polo estatuto de autonomía de Cataluña, no que xorden rumores de independencia, Wenceslao acaba por convencerse de que as cousas non van a mellor:

“Son hombres. Llevan sus ideales al Gobierno; pero no olvidan sus ametralladoras”⁹³⁰.

O noso autor remata por perder a fe na humanidade e, sobre todo, na clase política. Pero, sobre todo, é especialmente duro coa esquerda. No segundo bienio é aínda moito máis crítico con ela que no primeiro. A pesar de que non goberna, a esquerda sempre vai estar no seu punto de mira. Pola contra, non ataca directamente os nomes propios deste bienio. Lerroux e Gil Robles, a diferenza do que pasaba con Azaña, non son o branco dos seus xuízos. Non obstante, amoesta, aínda que dun xeito moi xeral, a actuación do

⁹²⁷ ABC, 15/10/1931.

⁹²⁸ ABC, 10/03/1934.

⁹²⁹ ABC, 09/12/1931.

⁹³⁰ ABC, 02/02/1933.

gobierno e dos ministros desta etapa. Pouco a pouco, o seu ton vólvese acedo e o desencanto e a crítica amosan unha visión catastrofista da sociedade española:

“Si aquí ocurriese una revolución, no sería por nada de eso. Sería porque no tenemos Gobierno, porque la Ley es un fetiche al que se le ha perdido el respecto y nadie se encarga con eficacia de que lo recupere. Porque los de arriba y los de abajo hacen lo que mejor les parece. Porque somos veintecuatro millones de anarquistas, y no han aparecido aun los hombres en cuya cabeza se formule claramente cuáles son el deber, el camino, y los medios de un estatista para llevar a un pueblo a sus verdaderos fines sociales. Porque España continúa su cuesta abajo, y nadie está contento ni del ayer, ni del hoy, ni del mañana que se vislumbra”⁹³¹.

Deixa de lado o seu humor e a súa ironía punzante para entrar “a saco”, algo que tamén vimos na etapa anterior destas crónicas. A tenrura que el defende como alivio da crítica desaparece. As súas palabras enchópanse dun clima de apaixonamento e tensión:

“(…) en el Parlamento hay una panda de forajidos, hartos de robar y de matar en la revolución de octubre; nos gobiernan ignorantes audaces, enamorados de sus magníficos automóviles con radio y calefacción; desde arriba y desde abajo se saquea el país; nunca tantas fortunas se improvisaron tan rápida y oscuramente (...). No es una desgracia haber nacido en esta época anormal y violenta”.

Wenceslao advirte do mal camiño que están a levar as cousas. De igual xeito que escribe discursos escuros, cheos de odio e de repulsión contra as esquerdas e os gobernantes e parlamentarios, tamén recupera a lucidez para pedir que se escoiten os uns ao outros e se cheguen a posturas comúns que eviten unha situación que, por desgraza, se consumou no ano 1936:

“Porque no parece sino que todo el mundo se ha olvidado de que aquí se trataba, no de acelerar una catástrofe, sino de evitarla y de abrir cauces nuevos a la vitalidad de nuestra patria.

Ni insultos, ni intransigencias, ni odios, ni pistolas. Ideas. España no está tan mal que no tenga remedio”⁹³².

Dende a tribuna de prensa, Fernández Flórez quere ser a voz, os ollos e os oídos dos milleiros de lectores que cada día len “Acotaciones de un oyente”. A idea da súa columna continúa a ser a mesma: aproximarse a eses lectores, intentando que o que el conta o sinta a súa audiencia. Para isto, o galego convértese nun “ciudadán” máis, nunha persoa calquera, sen intereses nin presións, co único obxectivo de que os seus comentarios funcionen a dúas bandas: para informar a aqueles que buscan saber que é o que sucede na Cámara e para servir de voceiro da opinión pública ante os políticos. As súas críticas serían unha forma de dicir “estamos observándovos e non nos gusta o que facedes”, “hai que traballar máis e solucionar as cuestións que nos afectan directamente”.

Atopámonos nunha época na que non había televisión e a prensa configuraba como o medio de comunicación máis importante. Dende esta perspectiva, Wenceslao busca amosar, como se o lector estivese alí presente, o que sucede na Cámara. Non só vai dar a súa opinión sobre este ou aquel tema de actualidade, senón que tamén xoga un papel moi importante a descrición do lugar, do seu labor como xornalista e da forma de ser e de

⁹³¹ ABC, 08/02/1934.

⁹³² ABC, 5/12/1933.

comportarse dos deputados. É importante que o lector teña unha imaxe mental das cousas e das persoas, dos actores que toman as decisións:

“Es el señor Ruiz Maya.

Ayer estaba en los pasillos del Congreso, traído y llevado, arrinconado y manoseado por los representantes en Cortes del grupo radical-socialista. Es un hombre pequeño, delgado; nariz saliente, boca grande encerrada en paréntesis de arrugas, pelo escaso y mal peinado, estriado de gris (...). gafas que enaltecen los avances de la óptica; traje que abre un abismo entre quien lo ve y los sastres cordobeses; y en los bolsillos de la chaqueta, papeles que curioseaba tímidamente en el salón de conferencias”⁹³³.

Fernández Flórez é un narrador excepcional que vai pór as súas dotes de escritor ao servizo do Fernández Flórez xornalista. Consegue transformar de novo as Cortes nunha especie de universo creativo, nun pequeno teatro no que os políticos pasan a ser os protagonistas dunha función que nunca remata e na que tamén interveñen xornalistas, espectadores das sesións, empregados do Parlamento... Os pequenos detalles, os xestos máis insignificantes, os riscos físicos e a personalidade de cada un dos actores terán sitio privilexiado nestas páxinas.

Ás veces mesmo decide saltar estes límites espaciais, inventando personaxes e recreando situacións que saen directamente da súa imaxinación. O que pretende é sorprender e dar ao lector unha visión distinta das cousas, moito máis clara e máis simple, que doutro xeito, mediante unha visión real e puramente informativa da realidade, pode parecer imposible ou máis complexa.

Apártase en todo momento dunha escrita elitista e barroca. A súa máxima é a concisión e a sinxeleza. No fondo, hai unha forte dose de paternalismo nestas columnas, porque Fernández Flórez sabe que o que escribe crea opinión. Convértese nun informador, pero tamén nun confidente para o lector. A continuidade dos seus comentarios acaban por producir invariablemente uns lazos de familiaridade e de confianza, no que o galego se permite escribir nun ton directo e desenfadado, máis propio dunha conversa que dunha peza xornalística.

Todas estas ideas expostas aquí dun xeito un tanto condensado, exporémolas nas seguintes páxinas, profundando na súa visión política, nas súas ideas recorrentes e nos mecanismos que emprega para construír “Acotaciones de un oyente” e chegar eficazmente ao lector.

9.3.3 A súa visión política.

Despois de debuxar unha visión xeral do que son as “Acotaciones”, cremos conveniente centrarnos agora nun dos seus puntos máis interesantes, na visión que nos ofrece Fernández Flórez da situación política do momento. Tendo en conta que se trata dunha columna de opinión, será fundamental a análise que realice dos políticos, dos grupos parlamentarios e das ideas que defende cada un deles.

Imos centrarnos, pois, en tres puntos moi concretos. Por unha banda nas figuras tanto do goberno como do Parlamento, tratando de ver cales son as máis citadas e como é a imaxe que se nos dá deles; despois entraremos nos partidos políticos, tendo en conta

⁹³³ ABC, 10/03/1933.

que el diferencia moitas veces as ideas dun grupo, dos homes que o compoñen e, por último, analizaremos unha das cuestións máis candentes da época, os nacionalismos e a aprobación dos diferentes estatutos de autonomía.

9.3.3.1. As figuras políticas do momento.

Moitos son os personaxes citados en “Acotaciones de un oyente”. Militares, homes de negocios e da cultura, pero sobre todo políticos, centraron boa parte dos parágrafos de Fernández Flórez. En total, durante o primeiro bienio republicano aparecen citados 129 personaxes e, 185 no segundo (ver cadro 2).

Imos deternos naqueles nos que o galego pousa a súa mirada con máis frecuencia. Reproducimos unha lista cos 15 personaxes (arredor do 10% do total) que máis veces aparecen nas súas columnas. Logo poremos o foco nalgún deles.

Primeiro bienio republicano (1931-1933):

1. **Azaña**: 38 veces citado.
2. **Prieto**: 16 veces citado.
3. **Lerroux**: 16 veces citado.
4. **Alcalá Zamora**: 15 veces citado.
5. **Besteiro**: 15 veces citado.
6. **Albornoz**: 13 veces citado.
7. **Maura**: 11 veces citado.
8. **Unamuno**: 7 veces citado.
9. **Sánchez Román**: 7 veces citado.
10. **Castrillo**: 7 veces citado.
11. **Fernando de los Ríos**: 6 veces citado.
12. **Alba**: 6 veces citado.
13. **Marcelino Domingo**: 6 veces citado.
14. **Company**: 6 veces citado.
15. **Nicalau D’Olwer, Jiménez Asúa e Ossorio y Gallardo** son citados 5 veces.

Segundo bienio republicano (1933-1935):

1. **Lerroux**: 20 veces citado.
2. **Gil Robles**: 19 veces citado.
3. **Prieto**: 17 veces citado.
4. **Alba**: 16 veces citado.

5. **Samper**: 16 veces citado.
6. **Santaló**: 15 veces citado.
7. **Calvo Sotelo**: 15 veces citado.
8. **Goicoechea**: 14 veces citado.
9. **Martínez Barrio**: 13 veces citado.
10. **Bolívar**: 13 veces citado.
11. **Chapaprieta**: 13 veces citado.
12. **Azaña**: 12 veces citado.
13. **Marraco**: 10 veces citado.
14. **Cambó**: 9 veces citado.
15. **Albiñana, Ventosa, Royo Villanova e Trabal** son citados 8 veces.

Os dous homes máis citados en cada bienio son os que conforman a coalición gobernamental. Isto semella lóxico, aínda que xa non o é tanto o feito de Azaña destaque tanto no primeiro bienio e non se atope entre os dez políticos máis citados do segundo. Máis aínda se temos en conta que Prieto seguirá ocupando un posto destacado nas “Acotaciones”, malia estar na oposición a partir de 1933. E para enguedellar máis o asunto, como xa indicamos antes, as críticas a Azaña serán unha constante cada vez que este é mencionado nalgunha das crónicas.

Como non semella factible analizar un por un e dun xeito exhaustivo os persoeiros da listaxe, imos centrarnos nos máis destacados e ollar por riba outros que consideremos de interese.

Manuel Azaña:

Nacido en Alcalá de Henares en 1880, ademais de pola súa prosa, destaca pola súa actividade política, ao fronte do seu partido esquerdista, Acción Republicana. De Ministro de Guerra en 1930, pasa a ocupar a presidencia do Goberno a partir de outubro de 1931. Formando coalición cos socialistas, levará a cabo unha serie de proxectos de gran calado en España, como a Lei de Reforma Agraria. Sae do poder en 1933, para ser moi perseguido na etapa republicana de dereitas, sobre todo trala revolución de outubro. Nas eleccións de 1936, será o auténtico eixo vertebrador da Fronte Popular, partido que obtén un gran triunfo e que formará goberno.

É, sen lugar a dúbidas, o político máis citado por Fernández Flórez, ao aparecer en 50 das súas columnas. A postura varía segundo avanza o primeiro bienio. Así, pasa dunha moderada crítica a un ataque sen contemplacións. Aínda que se cadra, o coruñés non estaría moi de acordo con esta observación. Vexamos o que responde á acusación que lle fai un xornal da época de ser adversario de Azaña:

“El único que puede encasillarme a mí soy yo mismo, y es pueril que se intente poner mordaza a mi desinteresada sinceridad (...).

En la *Vanguardia*, de Barcelona, puede encontrar el que quiera crónicas mías elogiando su labor como ministro de Guerra. Para su reciente proyecto de reorganización (...) no escatimo mi aplauso. La víspera de la crisis que le llevó a la presidencia del Consejo, después de escuchar su discurso, fui yo quien vaticinó en ABC que el futuro jefe del Gobierno sería él. ¿Es esa la conducta de un sistemático enemigo?

Pero con la misma independencia y la misma lealtad para con mis deberes, acuso

los errores que creo ver en él”⁹³⁴.

Amosarase un tanto aberto nos primeiros momentos, ao tempo que escéptico. Digamos que lle concede o beneficio da dúbida, aínda que con matices, xa que sempre viu no madrileño sinais dun carácter militar e autoritario, características estas que non son do agrado do noso autor:

“(…) está ahora al frente del Consejo de Ministros al alma de un coronel de Caballería que quiere llegar a mariscal”⁹³⁵.

Nas súas palabras tamén se pode apreciar que o considera o que coloquialmente se coñece por “trepá”. Imos ver como dun xeito gradual a opinión que lle merece vai empeorando. Considera que determinados problemas que están afectando a España se deben á súa actitude, xa que non sabe gobernar os destinos do país e acúsao de querer permanecer no seu posto a toda costa:

“(…) el señor Azaña maneja el ‘yo’ a cada instante; no es como otros, que sólo hablan de sí mismos cuando verdaderamente tienen ya una larga historia: él siempre dice: ‘yo tengo...’, ‘yo soy...’, ‘yo quiero...’”⁹³⁶.

“... parece ser únicamente un hombre de inteligencia bastante para llevar una cartera y de vanidad suficiente para creer que puede llevar un mundo sobre los hombros con la misma tranquilidad que si llevase una mosca. Esto, sin embargo, merece disculpa, porque pocos son los que pueden sustraerse a los desvanecedores efectos de una ascensión demasiado brusca e inesperada”⁹³⁷.

O comentarista aprecia nel signos de vaidade, que se cre superior, dotado de grandeza. Non o considera con calidades para exercer o poder. Cre que fai moito pero non consegue nada, e mesmo insinúa que as cousas irían mellor se dimitira:

“El señor Azaña aseguró ayer que la economía nacional era próspera. Sí..., en estos días en que se habló de que él abandonaría el Poder, mejoró un poco (...).

El señor Azaña es hombre inteligente, pero si Dios le hubiese dado tanto valía como él supone tener, ¡qué genial, que incomparable estadista gobernaría a España!”⁹³⁸.

“(…) Azaña, cuya incapacidad de gobernante puede deducirse, si no hubiese demostraciones más evidentes, de su asombrosa y reciente declaración de que no admite consejos para gobernar”⁹³⁹.

A acción da República para Wenceslao é a acción directa do que fai Azaña. Cremos que non é de todo xusto o galego, tendo en conta a tensión que vive o país pola forte oposición das dereitas ás reformas que intenta levar a cabo o novo réxime. Hai unha abrupta ruptura co modelo político anterior, polo que as cousas non van ser fáciles para as esquerdas. A pesar das innumerables leis e reformas que realizou o goberno de Azaña, o comentarista de *ABC* cre que dende o poder non se fai nada polo país e que o único que hai son boas palabras, moita retórica e poucos feitos:

⁹³⁴ “Los ‘jaleadores’”, *ABC*, 31/05/1932.

⁹³⁵ *ABC*, 30/10/1931.

⁹³⁶ *ABC*, 18/12/1931.

⁹³⁷ *ABC*, 28/05/1932.

⁹³⁸ *ABC*, 21/07/1932.

⁹³⁹ *ABC*, 04/02/1933.

“(…) Azaña dirá que el Ministerio que preside es necesario para el bien de la Patria, insistirá en que el Parlamento es la cifra de la opinión española, en que la mayoría es suya, en que él es la República, y como la República es España, España es él. (...) Después, nada. Todo igual. Como hoy, como ayer. Parados, tierras en crisis, negocios deshechos, inquietud”⁹⁴⁰.

Vexamos outro exemplo no que insiste no feito de que a República non está a facer ben as cousas:

“¡Palabras, palabras! ¡Dinos cómo vas a gobernar, qué vas a hacer, cómo piensas curar los males que no has evitado! ¡Una idea, una idea que interese al país”⁹⁴¹.

Pouco a pouco, Fernández Flórez vaise desilusionando coa nova situación política e carga as tintas contra os gobernantes. Expón que o Parlamento non representa o país, polo que o poder de Azaña ten que rematar, para dar entrada a un novo goberno:

“Todo lo que hay de gastado, de viejo, de tópico, de deseo de vivir a toda costa en esta Cámara que no representa al país, encontró ayer su verbo en Azaña”⁹⁴².

Esta animadversión continuará unha vez que o vexa fóra do poder:

“Si la soledad endulza su corazón, que el destino le conserve en la soledad, como en un adobo, el tiempo que le sea preciso”⁹⁴³.

Wenceslao Fernández Flórez concentra en Manuel Azaña os peores trazos que pode ver nun político: falta de sentimentos, temperamento militar e unha visión de goberno despótica de costas ao pobo:

“(…) ese hombre frío y ambicioso, que es Azaña, una revulsión de todas las antipatías concitadas por él y que culminaron cuando España sufrió el susto de Cataluña y los dolores de Asturias, en octubre del 34”⁹⁴⁴.

Mesmo lle bota en cara o impulso das autonomías e o feito de que Companys declare Cataluña como estado en 1934. Non é obxectivo. Azaña é o principal responsable das dificultades polas que atravesaba España. Singulariza nel estes problemas polo seu carácter, máis que polo que quere facer, tendo en conta o pouco tempo que o presidente leva no poder e a magnitude dos cambios que pretende realizar e o forte poder e arraigo das institucións ás que ten que facer fronte, como a igrexa ou os terratenentes.

Indalecio Prieto:

Asturiano, aínda que trasladado a Bilbao dende moi pequeno, constituíu na capital vasca o núcleo forte socialista. Deputado dende 1918, non quixo colaborar coa Ditadura e exiliouse. Foi ministro de Facenda, pasando a Obras Públicas xa na República, en 1931, e ata a dimisión de Azaña en setembro 1933. Comprometido na revolución de 1934, logra escapar para ser elixido deputado en febreiro de 1936. A loita interna que mantén dentro

⁹⁴⁰ ABC, 14/02/1933.

⁹⁴¹ ABC, 16/02/1932.

⁹⁴² ABC, 03/10/1933.

⁹⁴³ ABC, 03/05/1934.

⁹⁴⁴ ABC, 21/03/1935.

do partido socialista con Largo Caballero impedíralle chegar á presidencia do Goberno.

A pesar de que tamén é un membro activo do primeiro goberno da República, o socialista vai concitar a simpatía do noso autor. Hai que ter en conta que Fernández Flórez non cre tanto nas ideas coma nos homes. Considera o noso autor que a maior parte dos políticos non están preparados para o seu cargo ou que están nel para a defensa dos seus intereses particulares. Pero como o negro non podería existir sen o branco, tamén vai ter unha serie de “favoritos”, que a través dos seus discursos, dos seus xestos e das súas pequenas actuacións no Parlamento o van conquistar, como xa vimos na etapa anterior das “Acotaciones”, con casos como o de Lerroux. E así como a Azaña non o pode ver, polo rexeitamento que lle producen os seus discursos e o seu carácter, con Prieto sucédelle exactamente o contrario:

“(…) desde que apareció en la Cámara con su palabra fogosa, su ingenio pronto y su inteligencia pulida, en la que afilaba sarcasmos chispeantes, conocemos y elogiamos la valía de Indalecio Prieto, y sentimos hacia él una sincera estimación personal. Sus adversarios le temen aún. Es el hombre que contiene difícilmente su sinceridad y que puede reventar en verdades molestas, como una granada revienta en metralla dañina”⁹⁴⁵.

Pode parecer sorprendente esta afirmación, tendo o carácter de conservador do columnista e o feito de que Prieto milite nas filas do socialismo. Non obstante, o noso autor declárase en varias ocasións socialista, como teremos a ocasión de ver máis adiante. Dentro deste movemento, a figura que ao seu entender reúne as mellores calidades é a deste político asturiano:

“Don Indalecio Prieto es un formidable polemista. En estas artes no se ha revelado ninguno que le supere. Aun los que no están conformes con él habrán de reconocer que su discurso fue admirable. Mi simpatía hacia el socialismo –ya expresada otras veces- me mueve a desear que hubiese en su seno muchos hombre del talento del señor Prieto”⁹⁴⁶.

No segundo bienio nada vai cambiar da impresión que ten do líder socialista. O seu verbo e o seu bo facer nas intervencións parlamentarias sedúceno por riba de todo:

“El discurso de Prieto prendió tanto la atención de la Cámara como el de Calvo Sotelo, pero encendió más los corazones. (...) En mi juicio personal, fue una de las intervenciones en que el diputado socialista, guiado por una desbordada emoción, se mostró más afortunado”⁹⁴⁷.

Está claro que a opinión que tiña duns ou doutros era froito da subxectividade e da impresión persoal que lle causaban no Parlamento os políticos. Independentemente de que se fixesen ben ou mal as cousas, Fernández Flórez, como asiduo “oyente”, admira os oradores directos, claros e concisos, que amosan seguridade e non andan ás voltas. Este é o caso de Prieto, que á hora de tratar certos asuntos os aborda directamente e non emprega unha retórica nin recargada nin chea de tópicos, algo que o coruñés considera vulgar e fóra da época na que vivimos.

Alejandro Lerroux:

⁹⁴⁵ ABC, 16/09/1931.

⁹⁴⁶ ABC, 21/08/1932.

⁹⁴⁷ ABC, 19/05/1934.

Este xornalista cordobés, fundador ou inspirador de *El Progreso*, *El País*, ou *El Radical*, comeza a militar no republicanismo durante a Restauración. En 1908 funda o Partido Radical, de fundamentos revolucionarios e violentos. Pouco a pouco irá moderando a súa tendencia, ata chegar a formar parte do goberno republicano do segundo bienio (1933-1936) en coalición cos conservadores da CEDA. O escándalo Tayá leva á súa dimisión en 1935.

Co deputado radical e posteriormente presidente do segundo bienio, Fernández Flórez vai ter unha evolución. Nesta segunda etapa das “Acotaciones” terá unha actitude desapaixonada ou de aparente indiferenza na maioría das veces. Algo chocante se destacamos que na primeira etapa das “Acotaciones” era uha das figuras que máis lle enchía o ollo e nesta época parecía que a liña ía ser a mesma se temos en conta a resposta que dá na enquisa da revista *Estampa* sobre quen pensaba que ía ser o primeiro presidente da República: “Si se me preguntase cuál es el hombre más indicado para presidir el Gobierno republicano, contestaría sin vacilar que don Alejandro Lerroux”.

Indicado ou non para gobernar, o certo é que as veces nas que aparece citado Lerroux, os cualificativos teñen un ton máis ben neutral. Refírese ás súas intervencións, pero faino dun xeito absolutamente imparcial, indicando as súas palabras. Non hai referencias directas á súa personalidade ou ao seu carácter. Tan só algunhas notas no primeiro bienio, nas que non sae moi ben parado, de novo por culpa do discurso:

“Porque este hombre al que ahora aplauden sus partidarios en el pasillo (¿qué le aplauden?, ¿el permiso que les dio para pensar cada cual por su cuenta?) no ha dicho nada, nada, nada. Viejo régimen. Discursos como este crean los que nos hacían abandonar la tribuna hace once o doce años, pensando: ‘Esto no tiene remedio’”⁹⁴⁸.

Unha vez que está no goberno, volvemos a observar falta de eloxios, pero tamén de críticas. A nosa opinión é que o columnista tiña postas moitas esperanzas en que o novo período da II República fose mellor que o primeiro, pero atopouse con que as cousas ían igual ou peor. Lémbrese de cando o coñeceu, de que a súa figura o magnetizara e que agora, xa no poder, pouco ou nada cambiou. Un *déjà vu* constante que non fai máis que amargar o ton das súas crónicas e afastalo da democracia. A pesar disto, de que Wenceslao non cre na coalición que goberna, non vai sinalar directamente os seus responsables, aos que no fondo ten por bos políticos.

Deste xeito, e ao contrario do que sucede con Azaña, pasará moi por riba de Lerroux cando este asuma a presidencia do goberno. A pesar de que o novo bloque realiza un labor moito menos destacado que no primeiro bienio e de que o presidente do goberno se ve envolto en grandes escándalos da época, coma o do *straperlo* ou a denuncia Nombela, Fernández Flórez evita posicionarse nun sentido negativo. A razón é que este segundo bienio está formado por un goberno de dereitas. Fernández Flórez, conservador a nivel político, é moito máis contemporizador e transixente con el.

José María Gil Robles:

Nacido en Salamanca en 1881, consagra o seu labor no diario conservador *El Debate*. Dá os seus primeiros pasos no partido Social Popular, que tiña como directrices fundamentais o tradicionalismo, o maurismo e o rexionalismo, canalizados a través do catolicismo. Arredor súa estrutúrase o partido de dereitas Acción Popular que, fundido

⁹⁴⁸ ABC, 25/05/1932.

coa Derecha Regional, dá paso á CEDA. Nas eleccións de 1933 obtén 98 deputados, pero ten que formar coalición cos radicais, xa que non ten a maioría suficiente para gobernar. En 1935 entra como Ministro de Guerra, reconstruíndo os cadros militares que desfixera Azaña no seu mandato.

Aínda que adquire protagonismo a partir de 1933, xa aparece nalgúns comentarios anteriores. Wenceslao Fernández Flórez non amosa boa predisposición inicial polo membro da CEDA. Mesmo semella estar en contra, neste exemplo que atopamos nunha terceira páxina do *ABC*:

“No tengo la menor simpatía política hacia el Sr. Gil Robles; discrepo de él hasta desear su fracaso”⁹⁴⁹.

Pero a súa opinión muda co tempo. Cre na súa actitude, gústalle a súa maneira de falar e de plantar cara aos problemas no Parlamento. Non o inclúe dentro deses políticos que están por estar e que din sempre o mesmo para non facer nada. Por outra banda, concédelle unha sorte de magnetismo persoal e de liderado. Poderíamos pensar que o considera o verdadeiro impulsor do bloque gobernamental e que debería ser el e non Lerroux o que estivese na presidencia:

“De cien veces que se levante en la Cámara Gil Robles, podréis calcular que noventa, cuando menos, dirá algo distinto a los demás. En ocasiones, interesante; en ocasiones, habilidoso, que también es una manera de ser interesante. Pero su principal característica es precisamente la habilidad. Entre los políticos que he conocido en muchos años de asomarme a esta tribuna, pocos tan hábiles como él, y, en el Parlamento actual, ninguno. (...) Si la habilidad bastase para regir un pueblo, Gil Robles sería un presidente del Consejo insuperable. (...) A quien me pediese un buen parlamentario, un formidable parlamentario, no vacilaría en contestar extendiendo el índice hacia Gil Robles”⁹⁵⁰.

Abofê que cambia a forma de ver a Gil Robles. De desexar o seu fracaso en 1931, pasa a consideralo un dos mellores parlamentarios. Estamos en 1935, e as posturas do noso autor volvéronse máis conservadoras. A inestabilidade económica e social do país son os temas que máis lle preocupan. Gil Robles podería ser o seu ideal de “máis gobernar e menos lexislar”, que propugna Wenceslao, unha verdadeira man firme que endereite o rumbo do país.

Niceto Alcalá Zamora:

Este cordobés pertenceu durante a Monarquía ao Partido Liberal. Ministro de Fomento en 1917 e de Guerra en 1922, foi nomeado Presidente da República en decembro de 1931, ata que as Cortes o destitúen en 1936.

Fernández Flórez segue a odiar os seus discursos “floridos e pomposos” como na etapa de 1916 a 1921. O propio Wenceslao comentaba nunha crónica que a el lle debía o político os seus logros, xa que canto máis o criticaba, máis alto subía no poder:

“(…) creí ver en Alcalá el más típico representante de la oratoria retórica, de más metáforas que enjundia, de la que fui, soy y seré enemigo sin transigencia. Agoté el carcaj disparando flechas contra esa modalidad, que seducía a todos los hombres del viejo

⁹⁴⁹ *ABC*, 16/06/1932.

⁹⁵⁰ *ABC*, 22/02/1935.

régimen”⁹⁵¹.

É dicir, é un dos máximos representates do que para el é a vella política.

Martínez Barrio:

Nacido en Sevilla, integrou a representación radical nos dous primeiros gobernos da República con Lerroux, ata que en decembro de 1931 se rompeu a unión co núcleo social-azañista. Deixa o Partido Radical ao estar en contra da política rectificadora da CEDA durante o bienio de dereitas. Crea así o grupo radical-demócrata, despois Unión Republicana, que entrou no núcleo político do Frente Popular nas eleccións de 1936.

Deste político radical, o noso autor tamén vai falar ben, xa que o considera outra gran figura do Parlamento:

“(…) el fenómeno de la afirmación del señor Martínez Barrio en la política española se ha venido elaborando con una solidez que su serenidad, su inteligencia, cierto don de reposo y de bondad que hay en sus palabras aseguran, y con la lentitud precisa para que fraguen estos encumbramientos”⁹⁵².

Frances Cambó:

Este catalán chega ao máis alto da político coa vitoria nas eleccións de abril de 1916 da Lliga Regionalista. É o voceiro do catalanismo no Congreso durante a Monarquía e o xefe da oposición parlamentaria. Formará parte do Goberno con García Prieto en 1917, e con Maura no 18, ocupando varios ministerios. Durante a República, reorganizou a Lliga, que perdera moito poder, e volve ás Cortes como deputado en 1933.

Dende sempre é un dos seus políticos favoritos. O galego quedou abraiado pola personalidade do político da Lliga dende que o coñeceu en Galicia, traballando na redacción de *El Noroeste*. A forma de falar e as ideas que expresan son para Wenceslao os puntos máis interesantes da súa figura:

“(…) es uno de los políticos de más talento de su generación. (...) Su verbo es magro, como su propio cuerpo; su sagacidad, puntiaguda como un florete; nunca se le vió vacilar, resbalar, detenerse (...). Le admiro y lamento que la vida pase sin que la intervención de este hombre en la política española no sea más directa, personal y de responsabilidades mayores que la que siempre ejerció detrás del biombo de la oposición. (...) Entre su cerebro y el de un Azaña, por ejemplo, hay la diferencia que existe entre un *stradivarius* tocado por un virtuoso y ese cornetín que resuena en la inauguración de un bar”⁹⁵³.

En liñas xerais, vemos como os socialistas son, curiosamente, os políticos que mellor consideración teñen para o xornalista, aínda que este movemento, coma todos os que estaban na Cámara, terá a súa dose de crítica. Azaña será o que peor consideración teña ao longo das “Acotaciones”, conxuntamente cos membros da Esquerra, aínda que a opinión destes a comentaremos máis adiante.

Mantén unha liña moi distante con Lerroux e loa o talante de Gil Robles, dando a

⁹⁵¹ ABC, 11/12/1931.

⁹⁵² ABC, 08/01/1934.

⁹⁵³ ABC, 01/12/1934.

impresión de que lle gustaría que gobernase.

9.3.3.2. Os partidos políticos.

Hai que advertir, xa de primeiras, que Fernández Flórez non cre nos grupos políticos. Considera que o único que fan é servir determinados intereses particulares, que non existe un debate real no Parlamento, de aí que tampouco crea na eficacia deste. Para o noso autor, os partidos serven unicamente a un determinado líder político, polo que non se pensa, só se actúa e se responde a unhas determinadas consignas:

“El jefe de partido es aún la unidad seguida de ceros, la fuente de donde manan las iniciativas. Por el ministerialismo y por antiministerialismo se votaba antes también, sin hacer demasiado caso a la razón”⁹⁵⁴.

Isto conduce a que non se atendan os problemas do país, xa que, ao seu entender, pérdese demasiado tempo en debates estériles, que non levan a ningures, no canto de traballar polos intereses do pobo. Como cada partido vai defender unha postura moi determinada, nunca se chega a un acordo que satisfaga a todos, polo que se sabe de antemán que, en lugar de buscar unha aproximación entre todas as partes, o único que se produce é un enfrontamento entre grupos:

“Nadie tiene en cuenta la justicia, sino pequeñitas estupideces, que se llaman ‘posiciones políticas’, ‘intereses de partido’, ‘oportunismo parlamentario’ y otros mote así, todos idiotas”⁹⁵⁵.

O sistema non só non vai funcionar, senón que tamén xera uns puntos de vista moi diferenciados e unha tensión que se acaba reproducindo en todo o Estado. O debate entre esquerdas e dereitas tínguese de odio e de enfrontamento, e no fondo non hai nada detrás de cada unha destas ideoloxías:

“(…) eso que se llama ‘política’ en España no es más que una detestable mezcla de lugares comunes, crítica negativa, autobombos, retórica desportillada y fragmentos de lecturas de periódicos. Y la mostaza del odio para darle más fuerte sabor”⁹⁵⁶.

A pesar de que nalgún momento se define a si mesmo como un “ciudadano español sin filiación partidista” e de que dá a sensación de que é apolítico, Wenceslao non nos deixa de sorprenden. En moitos dos seus escritos xornalísticos declárase socialista, aínda que, iso si, con matices. A pesar de que nun primeiro momento loa a actitude do socialismo afirmando que amosa “sentido común”, non tarda en matizar a súa simpatía por esta tendencia de esquerdas:

“Al socialismo no hay que proscribirlo; hay que encauzarlo, para que pierda esa actual y lamentable unilateralidad de partido obrerista”⁹⁵⁷.

No período das “Acotaciones” de 1916 a 1921 xa indicamos que aborrece o obreirismo. Isto pódese deber ás numerosas folgas e conflitos diarios que se producen nas rúas e fábricas protagonizados polos obreiros. Lonxe da postura conservadora que se lle achaca ao coruñés, nalgúns parágrafos deixa ben ás claras que isto non é exactamente así.

⁹⁵⁴ ABC, 25/09/1931.

⁹⁵⁵ ABC, 21/11/1934.

⁹⁵⁶ ABC, 17/10/1935.

⁹⁵⁷ ABC, 21/07/1932.

O conservadurismo só é un obstáculo para o país:

“Para no dar demasiado traballo a los que quieren clasificarme, diré ahora, como ya he dicho alguna vez públicamente, que todas mis simpatías estarían al lado de un partido socialista que rebotase tan ampliamente el primitivo cauce del obrerismo que pudiese regar todos los campos de la Administración del país y coordinar la multiplicidad de sus problemas. (...) En cuanto al conservadurismo, creo que está retratado exactamente en la frase que sus partidarios emplean: es un freno. Pero como el progreso humano no puede compararse a la acción de rodar por un talud, sino a la de subir una cuesta difícilísima, el tal freno entorpece y obliga a mayores esfuerzos”⁹⁵⁸.

A mesma idea, pero varios meses despois:

“El mundo marcha hacia delante, y es inútil oponerse a este sentido, afortunadamente progresista de la humanidad. (...) Todo lo que hagamos por conservar el orden de cosas, petrificado, inmóvil en su forma anterior, es tan vano como el esfuerzo de un hombre que quisiese detener el tiempo al romper un reloj”⁹⁵⁹.

Por outra banda, sempre considera que o que necesita o país son homes preparados e non “mans callosas” para ocuparse do goberno. Considera que a elite intelectual debe dirixir os destinos da cidadanía, porque nela primaría a neutralidade e os intereses xerais, a diferenza dos obreiros, que se centrarían unicamente nas súas demandas particulares, en canto que carecen dunha visión global do que precisa o país.

Noutra “Acotación” observamos como incide nesta aproximación cara a posturas socialistas:

“Yo tengo por el socialismo posturas que no he ocultado nunca. Puedo decir que soy un socialista al que algunas discrepancias hacen heterodoxo”⁹⁶⁰.

O da heterodoxia socialista explícao noutro artigo, no que indica que se en España existise un partido socialista coma o danés, que se apartase dos ideais limitados e case exclusivos do obreirismo, estaría con el. Esta postura próxima ao socialismo explícase pola forza coa que xorde este movemento en toda Europa. O que busca é rachar con todo o rancio e o vello da sociedade e da política. Fernández Flórez, ao igual que moitos outros homes da época, séntense fascinados por esta porta aberta ao cambio. Esta tendencia canaliza nun primeiro momento a todos aqueles descontentos coa época que lles tocou vivir. Non obstante, co paso do tempo, das filas do socialismo xorden movementos tan dispares coma o comunismo ou o nacional-socialismo de Mussolini.

Wenceslao séntese identificado co socialismo en canto que supón unha ruptura con todo o anterior. Pero é unha identificación con moitos matices. Non acepta o obreirismo deste movemento porque privilexia o proletariado. Certamente el non forma parte dese estrato social, en canto que vive moito máis acomodado. Ademais, como xa indicamos, cre que esta corrente só trae desorde e inestabilidade.

De igual xeito, declárase en contra do fascismo, xa que vai en contra dos valores que defende. A liberdade de pensamento e de acción sempre foron unha constante na súa obra, e el é sabedor de que un réxime fascista equivale a unha ditadura na que o individuo

⁹⁵⁸ ABC, 17/02/1931.

⁹⁵⁹ ABC, 10/12/1931.

⁹⁶⁰ ABC, 21/12/1932.

está totalmente coartado:

“Yo no soy un fascista. Un régimen sin libertad me asfixia y no quiero para mí ni para mi Patria lo que tampoco en las demás aprueba en mi conciencia de ciudadano”⁹⁶¹.

Pero de novo volvemos a bater de fronte coa personalidade complexa do galego, ao que algúns poderían definir como bipolar ou cambiante segundo o momento. Di que non aproba o fascismo, pero é un admirador de políticos como Gil Robles ou Calvo Sotelo que se aproximan en determinados aspectos a esta ideoloxía. Por outra banda, temos manifestacións súas que o aproximan a un ton de enfrontamento bélico e perigoso entre os partidos políticos, que caracterizan os últimos anos do período republicano. Cruz Seoane e Sáiz fanse eco dunha cita do noso autor, para quen o “candoroso líder” da Falanxe, José Antonio Primo de Rivera, respondía con protestas verbais aos crimes dos seus adversarios e iso “no es fascismo: es franciscanismo”⁹⁶².

Fernández Flórez, sabedor do seu talento á hora de escribir, manexa o discurso e a ideoloxía ao seu antollo, segundo mellor lle conveña. Reparte críticas a todos, porque así semella máis neutral e independente, pero no fondo é un conservador con certas ideas progresistas a nivel social.

En canto ás posturas políticas dos gobernantes da República, é curioso ver como chata aos do primeiro bienio de “energúmenos”, que sementaron “la violencia y el odio, destruyeron a diestra y siniestra”, mentras que os seguintes son “más azucarados, más respetuosos”⁹⁶³. Diferencia claramente os dous momentos políticos e, como dixemos antes, non é obxectivo, en canto que son os primeiros os que máis se preocupan por transformar a estrutura nacional a todos os niveis, en rachar coa vella forma de facer as cousas para construír un novo modelo social, político e económico, o que é un proceso lento e complicado, para o que contan con pouca axuda e unha forte resistencia. Así, a esquerda é sinónimo da desastrosa situación que se vive:

“(...) si esas izquierdas hubiesen tenido algo de sentido de construcción, y en vez de cometer los absurdos y los excesos que caracterizan el mando de Azaña, realizasen la obra que esperábamos los españoles cansados de la corrupción y de la ineptia anterior – que ellos empeoraron-, no serían derrotadas en los comicios”⁹⁶⁴.

Define sempre de xeito despectivo as obras do goberno de esquerdas. Acúsaos de reducir todo o seu programa electoral a conseguir que os cemiterios deixen de ter un carácter relixioso, pois é máis fácil legislar as terras dos mortos que aquelas onde traballan os vivos. Nesta liña, tamén asevera que os da esquerda consideran que non se pode ser liberal sen respectar e defender o dereito dos “maleantes” a perturbar a vida pública, interpretando deste xeito que os problemas de inseguridade e de violencia que España padece nese momento están directamente amparados polo goberno, que non fai nada ou mira para outro lado.

Da coalición de centro-dereita que goberna a partir de 1933 tampouco é que teña ter moito mellor concepto, o que sucede é que non é tan crítico nin negativo, como xa sinalamos. Considera que o bloque gobernamental está condenado ao fracaso, xa que é unha unión política contra natura, porque hai dúas ideoloxías moi diferentes, a do Partido

⁹⁶¹ ABC, 28/03/1933.

⁹⁶² “Al servicio del ‘vóteme usted’”, en ABC, 18/11/1933.

⁹⁶³ ABC, 25/01/1934.

⁹⁶⁴ ABC, 8/02/1934.

Radical e a da CEDA:

“... ¿ustedes non han visto estes globitos livianos que en los *dancings* sueltan los empresarios para que el público se entretenga rechazándolos de mesa en mesa o de pareja en pareja? Pues así andaba ayer en el Congreso el tema del derechismo y del izquierdismo del Gobierno. Y con tal tema ocurrirá como con los globitos: que terminará por estallar. ¿Hoy? ¿Mañana? Pronto”⁹⁶⁵.

Compara a unión entre o Partido Radical e a CEDA cun matrimonio de conveniencia moi difícil. Nun ton cómico, fala da unión dun home que se casa coa CEDA, unha muller gorda e rica, á que engana con outras mulleres. Despois de varias reconciliacións, a experiencia remata co divorcio, por culpa dos celos do esposo. De novo, vemos como hai crítica para todos, pero no caso da dereita está moito máis suavizada en parte polo humor que emprega, non usa esas expresións e frases tan duras e ariscas que si aparecen ao tratar sobre as esquerdas.

Por outra banda, sabendo da súa admiración por Gil Robles, dá a impresión de que lle gustaría velo ao fronte do Goberno no canto de Lerroux (aínda que inicialmente se mostrou a favor de que este fora o primeiro presidente da República).

7.3.3.3. Nacionalismo ou aldeanismo?

Aínda que xeralmente é moi crítico con todos partidos e movementos políticos, co que, sen dúbida ningunha, se encirra máis nesta etapa é co nacionalismo. Considera que a unidade de España, como tal, corre un gran perigo polo auxe dos partidos nacionalistas. Deste xeito, tampouco estará a favor do estatutos de autonomía que se están a elaborar nestes anos, porque cre que son un camiño cara á independencia.

Esta visión tan negativa choca, como dicimos, coa que tiña noutra etapa anterior. Nun artigo escrito en *A Nosa Terra* mesmo se declara nacionalista. O título deste artigo xa é moi ilustrativo, “Verbas d’un nazonalista”. Nel, despois de indicar que admira a Maura pero non o seu partido e as ideas que defende, explica como ve o nacionalismo:

“Tod'o que sexa hostilidade ó nazonalismo , é conservare o cordón umbilical coa vella política, e volvel-a espalda -vallámonos d'iste tópico tan en uso- ó sol das novas ideais. (...) O sentimento nazonalista está basado nunha realidade étnica e histórica que non se pode suprimire nin da que non se pode prescindire antoxadizamente. Ningún sentimento, por outra parte, pode ser tan nobre nin tan confesabre. (...) Antes que ningunha cousa, por enriba de todo, hai que sere nazonalistas, sinceramente, abnegadamente nazonalistas. O demais é estare entregado ós Poderes Centrales”⁹⁶⁶.

Ademais, como xa vimos cando escribía en *El Noroeste*, considera que hai que seguir os exemplos de Cataluña e do País Vasco para conseguir mellores resultados políticos e que incluso España gañará forza.

Esta forma de pensar vai cambiar dun xeito radical dúas décadas despois, seguramente polo contacto con outra realidade, con outro círculo social e con outras ideas en Madrid e dentro do *ABC*, que o afasta do rexionalismo galego e o aproxima a unha visión política moito máis centralista e de dereitas. Durante moito tempo hai unha especie de pugna interna entre estas dúas visións, pero acaba triunfando a última, xa que se trata

⁹⁶⁵ *ABC*, 22/02/1934.

⁹⁶⁶ *A Nosa Terra*, 30/12/1917 e tamén publicado en *El Noroeste*, o 11/12/1917.

da máis recente e coa que convive máis anos.

Se regresamos ao Fernández Flórez máis novo, que entra en contacto co rexionalismo, co agrarismo e co galeguismo, observamos que para el son correntes que canalizan o malestar contra o caciquismo e contra un sistema desgastado e anticuado. Nestes movementos entra toda clase de xente, dende anarquistas ata católicos, pasando por carlistas. As diferentes tendencias acabarían por dar lugar a novas formacións políticas, algunhas de dereitas e outras de esquerdas. Loxicamente, Wenceslao afástase do nacionalismo e do galeguismo, e desprázase cada vez máis a posturas conservadoras, que impoñan autoridade e control ante ese caos que el percibe en España.

A súa posición ideolóxica vai mudando, conforme mudou tamén o seu contexto social, económico e profesional. O columnista cre que España vai perdendo forza e que o problema do separatismo está aí. Nun país forte e próspero, este problema nunca xurdiría. Neste panorama, os cataláns son os amos do Parlamento, xa que dominan o país e conseguen facer todo o que lles peta, mesmo a costa do resto de comunidades:

“Siguen dominando los catalanes, y todo se doblega ante su voluntad. Puede decirse que la política española tiene hoy un eje catalán, y que sólo en aquellas cuestiones que no interesan fundamentalmente a Cataluña se expresa con libertad el criterio de la Cámara. Resulta curioso, en estas condiciones, oír hablar de la hegemonía castellana y del imperialismo de la meseta”⁹⁶⁷.

No tocante aos estatutos de autonomía, cre que son unha mera escusa ou un simple trámite para acadar a en pouco tempo a independencia. Considera que este é un asunto de vital importancia e que non lla están a dar no Parlamento. Velaquí a súa opinión durante o debate do Estatuto Catalán:

“(…) se está tratando de la más grave cuestión planteada en estos tiempos, más grave aún que el cambio del régimen. Porque con República o con Monarquía España sigue siendo España, y si ocurriese lo que ahora temen muchos, no”⁹⁶⁸.

“... este extraordinario proceso por el que el pueblo catalán se aproxima al ideal de su independencia”⁹⁶⁹.

“¿Resulta que el Estatuto no era la máxima aspiración de la autonomía, sino el programa mínimo del separatismo?”⁹⁷⁰.

Esta era unha idea que se espallou entre gran parte da poboación española. Trátase dun proceso novo no Estado, e considérase que está en perigo a unidade nacional. O historiador Gil Pecharromán indica que foi a dereita nacional a que exerceu unha maior oposición ante o alto teito de competencias que esixían os cataláns, e denunciaba propósitos separatistas detrás disto. Pero non só foi a dereita a que se amosaba temerosa deste proceso. Moitos deputados radicais e socialistas, así como intelectuais da talla de Unamuno ou Ortega, non confiaban tampouco nos cataláns. Neste contexto, Fernández Flórez, eterno escéptico das intencións dos partidos políticos e sempre negativo co que poida suceder, ponse no peor dos casos. De feito, é curioso ver a evolución que segue, sinalando agora o egoísmo dos cataláns e a defensa que estes fan dos seus intereses,

⁹⁶⁷ ABC, 23/10/1931.

⁹⁶⁸ ABC, 25/05/1932.

⁹⁶⁹ ABC, 14/07/1932.

⁹⁷⁰ ABC, 30/11/1934.

mesmo prexudicando as demais rexións ou provincias, cando dende as páxinas de *El Noroeste* incidía en que dende Galicia tiñamos que incluso ameazar coa independencia para que se nos tivese en conta. De novo, insistimos, facíao coa boca pequena.

Do estatuto vasco tampouco ten mellor opinión. Considera que o plebiscito deste estatuto foi un “amaño monstruoso”⁹⁷¹. Hai que ter en conta que tanto en Biscaia coma en Guipúscoa o referendo foi aprobado por case o 90% da poboación, aínda que non así en Álava, onde os votos favorables non chegaron á maioría do censo pola oposición dos carlistas.

Non obstante, nun determinado momento parece saír en defensa dos estatutos. En 1934, a Lliga non está conforme coa Lei de Cultivos catalá, e decide presentala ante o Goberno, quen, á súa vez, a leva ao Tribunal de Garantías. Wenceslao considera que esta é unha cuestión puramente rexional, e que debe competir, xa que logo, exclusivamente a Cataluña:

“(…) otorgada la autonomía a una región, no es posible negarle el derecho a legislar sobre sus problemas peculiares, específicos y que tienen una fuerza esencial tan poderosa como la de aquellos que se refieren a la propiedad de la tierra. Yo pertenezco a una región donde también existen en este aspecto peculiaridades muy diferentes a las de otras regiones españolas. Y si Galicia obtuviese su autonomía, no puedo concebir que fuese eficaz y completa si se le hurtase la capacidad de resolver por sí propia un problema que siente y conoce mejor que nadie.

Parece que la Constitución ha reservado para las Cortes españolas el derecho a ese tipo de legislación. Al menos, que el Estatuto no autoriza a Cataluña a realizarlo, y que a eso se atuvo el Tribunal de Garantía. En tal caso, lo más lógico sería trabajar por una ampliación de facultades”⁹⁷².

Calquera se preguntaría se realmente estamos ante a mesma persoa, amosando ideas tan distintas entre si. Ao noso entender esta postura ten unha explicación. Wenceslao separa o que son as ideas do que son os feitos. Así, considera que unha vez aprobado o Estatuto este ten que seguir adiante e que, se Cataluña ten unha serie de competencias, estas deben ser transferidas plenamente e mesmo ampliadas. O que non aproba é que o marco xurídico do Estatuto se rompa e os cataláns o utilicen ao seu antollo. Hai que ter en conta que a Lei de Contratos de Cultivos vai desembocar na proclamación do Estado catalán realizada por Companys o 6 de outubro de 1934 e na conseguinte reacción das Cortes, que anulaban a autonomía rexional.

Vemos, pois, que moitos dos comentarios do columnista son fundamentados. Moitas das súas opinións hai que consideralas dentro do tenso contexto entre partidos nacionalistas e centralizadores, sobre todo no segundo bienio, cando goberna a coalición de centro-dereita e as posturas do nacionalismo son máis desatendidas. Por outra banda, outras opinións temos que enmarcalas na xa mencionada proclamación de Maciá, o que non fará máis que aumentar a desconfianza que o galego ten do movemento catalanista. Non obstante, si que queda claro que a forma de pensar difire moito do Wenceslao que chegara en 1914 a Madrid.

Esta xenreira lévaa ao extremo de ir tamén contra os deputados nacionalistas. Non é unha crítica no sentido puro, senón moitas veces cae no insulto. En quen máis vai centrar

⁹⁷¹ ABC, 28/02/1934.

⁹⁷² ABC, 26/06/1934.

os seus comentarios descualificadores é nos membros de Esquerra, organización que define como “brutal, inadecuada, compuesta de hombres que hablan mal y no piensan nada”⁹⁷³. Os dous deputados cataláns contra os que máis centra as súas críticas son Santaló e Trabal. Vexamos o que opina do primeiro:

“Cuando se oye hablar a Santaló, carraspeante, adocenado, sin una chispa de brillantez, de profundidad, ni de conocimiento, machacón, repleto de lugares comunes, y se recuerda, haciendo un esfuerzo de memoria, que ese hombre, jefe de la minoría de la Esquerra, ha sido ministro de España, se explica melancólicamente la anarquía del Cuerpo de Comunicaciones, de la calle, la pobreza del país...”⁹⁷⁴.

É a quenda agora de Trabal:

“El señor Trabal puede hablar una hora seguida sin hacer más que empalmar lugares comunes. Nunca turbó con una idea nueva el tranquilo estanque de la República. Expele trozos de artículos de fondo, de hojas de calendario, de frases hechas ya por otros hombres”⁹⁷⁵.

Do resto dos compoñentes da Esquerra non se esquece, aínda que, iso si, os vai comparar cos seus favoritos:

“(...) estos hombres no valen cerebralmente menos que Santaló y Trabal, en cuyos cráneos silba el viento en los días invernales, y puede salir por el oído izquierdo, sin hallar obstáculos, el alocado mosquito que, en las noches de verano, se decide a entrar por en ellos por el oído derecho”⁹⁷⁶.

Cando fala dos nacionalistas vascos, ademais de indicar que albergan na alma un “afán aldeanista” e de que nas súas ideas hai algo de “neurosis”, establece mecanicamente un paralelismo cos cataláns:

“Si a algún otro grupo de la Cámara puede ser comparado con el de los vascos en modestia cerebral es el de la Esquerra”⁹⁷⁷.

No fondo, considera o nacionalismo un problema que non debería de existir, xa que é un tema que ten moito “de artificioso, de falso, de aldeanismo y de cuquería”⁹⁷⁸. Cre que os “feitos diferenciais” non son máis ca un invento, e así como se fala de historia, de xeografía ou de sentimentos, estes ben poderían ser borrados e substituídos por outros novos, xa que o nacionalismo non é un concepto real, senón algo abstracto no que poden entrar milleiros de factores, que dependen en boa medida dos partidos políticos. Lembremos que en 1916 indicaba que “más hermano nuestro es un irlandés o un bretón que un gaditano”, ao tempo que pedía unha unión de todo o norte peninsular porque “más sanos, más fuertes, más modernos de espíritu, desligados de la clásica manera española, funesta para la nación, gallegos y asturianos y vascos y catalanes son hoy la única esperanza que queda para el país”.

Daquela, mentres “la podredumbre de los partidos centralistas engendra cada vez más gusanos”, agora o que acontece cos nacionalismos é que dan lugar a enfrontamentos

⁹⁷³ ABC, 08/12/1934.

⁹⁷⁴ ABC, 10/03/1934.

⁹⁷⁵ ABC, 08/06/1934.

⁹⁷⁶ ABC, 16/11/1934.

⁹⁷⁷ ABC, 06/12/1935.

⁹⁷⁸ ABC, 14/12/1934.

estériles e absurdos. Iso si, cando falar do humor galego, co que el se sente identificado, si establece ese feito diferencial con outras partes da xeografía española, relacionándoo directamente cos celtas.

Vexamos o que di cando un deputado vasco esixe a España que se desculpe ante o País Vasco por unha bandeira que foi arrincada do Fogar Vasco en Madrid:

“Había que dar explicaciones. La bandera de Vasconia estaba ultrajada, y ya se sabe que cuando está ultrajada una bandera, hay que dar explicaciones o batirse. Legiones de *tripasais*, con sus rojos cogotes hinchados por la cólera y el zumo de las manzanas, cantarían en aquellos momentos el *Guernikako Arbola*”⁹⁷⁹.

Xa nun ton máis serio, advirte noutra columna do perigo e dos enfrontamentos que pode ocasionar o nacionalismo, nunha referencia que nos leva claramente á Semana Tráxica de Barcelona.

“Y dentro de no se puede predecir cuánto tiempo, la Historia tomará nuevas notas interesantes en las calles de Barcelona”⁹⁸⁰.

Loxicamente, Fernández Flórez é un espectador privilexiado da forte división interna que sofre o Parlamento, pero tamén se escandaliza ante un réxime que ofrece moitas máis liberdades (cando el as solicitaba no seu día) e que posibilita o desenvolvemento das autonomías. Como xa dixemos, o coruñés vai procurar ver sempre o lado negativo das cousas. Non ten fe na política e moito menos nos homes que integran o Parlamento. Cada debate é un combate, non unha exposición de ideas. E este “combate” acabárase trasladando á rúa, xa que as paixóns políticas se reflicten na sociedade, unha sociedade dividida e que, segundo di, carece de nacionalismo español, elemento necesario en doses razoables para unir a España e favorecer a economía. Anos máis tarde, xa durante a Guerra Civil, nunha publicación arxentina publicará que nunha “España próspera y fuerte de grandezas, el separatismo no se hubiera siquiera insinuado”. Ao tempo, emprega de novo o insulto e os descalificativos para falar de determinados políticos, neste caso cataláns:

“Nada hay que pueda ser provocado con tantas facilidades en una sociedad humana como el fenómeno del separatismo. (...) Esta inclinación que haría que las naciones se desmenuzasen y nos incapacitaría a todos para la obra del progreso, está combatida por las civilizaciones. (...) Lo fragmentado, el aldeanismo, no conduce a ninguna parte. (...) si cada hecho diferencial determinase una independencia, el mundo sería una colección de tribus; menos aun: una dispersión de familias; menos aun: una gusanera de individuos. (...) Tal era el poder de vascos y catalanes en España, su influjo en lo industrial y en lo político que, a poco que se conozca la situación de entonces, se verá con sorpresa que su separatismo venía a ser algo como si una metrópoli provocase una guerra para librarse de sus colonias, porque comercial y políticamente el resto de la nación era nada más que su mercado. (...) toda esa turba de vividores que hoy maneja Cataluña, gente sin cultura, sin brillantez, hasta sin educación social, abogados de asuntos tenebrosos como Companys, árbitro de fútbol como Trabal, roedores de blasfemias como Santaló, estudiantes fracasados como Sbert; una pandilla de buscadores de fortuna, en fin”⁹⁸¹.

De novo, estamos ante o que semellan dúas personalidades totalmente diferentes.

⁹⁷⁹ ABC, 23/02/1935.

⁹⁸⁰ ABC, 30/11/1934.

⁹⁸¹ La Razón, marzo de 1938.

Ante o que parecen ser dous xornalistas distintos, pero que non deixan de ser o mesmo, pero en en momentos vitais e profesionais moi distintos. Dun lado o Wenceslao máis galeguista, reivindicativo e que clama contra o atraso e o caciquismo que sofre España dá paso a un Fernández Flórez moito máis conservador, centralista e que solicita maior orde, control e man dura a nivel político. A nivel social, moitas das súas ideas progresistas van manterse inalterables.

9.4. Os grandes temas.

9.4.1. Antiparlamentarismo.

Unha dos temas máis recorrentes ao longo das “Acotaciones” é o antiparlamentarismo. Non o debemos de entender tanto como unha reacción adversa a este mecanismo do sistema democrático, senón como unha constante crítica á súa ineficacia, pero como consecuencia directa da actividade dos partidos políticos. Considera que non hai un debate real, senón que son os xefes de partido os que deciden a marcha do país. Os deputados, neste sentido, son os monicreques que actúan sen pensar, ás ordes do seu xefe de organización para materializar ou bloquear unha lei ou unha iniciativa.

Esta idea é a que manexan moito grupos de extrema dereita, como é o caso dos totalitarismos fascistas e comunistas. Temos o caso do nazismo, que dissolveu o Parlamento nada máis chegar ao poder porque o consideraba un mecanismo non válido para a vida política.

Os políticos e a súa actitude van condicionar un sistema que pode ser útil, pero que á hora da verdade non serve para nada. A situación só mellorará, segundo Fernández Flórez, cando os parlamentarios estean verdadeiramente preparados para o seu cargo e cando ser político sexa unha profesión como calquera outra na que se actúe de forma consecutiva:

“No nos satisface el Parlamento, pero no conocemos nada mejor. La Humanidad se encuentra aun en la infancia. Un día llegará en que la función de gobernar un pueblo sea, poco más o menos, como la de regir una Empresa cualquiera; una fábrica, una Compañía de autobuses, un Casino... Gente especializada, detenidamente preparada para estos fines”⁹⁸².

O Congreso converteuse na “democracia dos números”. Moitos deputados votan en contra das súas ideas por coacción e por imposición; o único que conta é que trunfe a túa posición, non a xeral. O entendemento nunca vai ter lugar nunha Cámara na que os debates son interminables, lentos e insufribles. Toda esta demora nos procedementos reborda a súa paciencia, e insiste unha e outra vez no feito de que o Parlamento actúa de costas ao pobo, e que, mentres este necesita de feitos rápidos e enérxicos, aquel semella mirar para outro lado:

“(...) es norma que nos ha enseñado nuestra la experiencia que cuando el Parlamento se cuaja de gente y trepida y grita es que trata de algo que sólo les importa a los partidos, y cuando aparece vacío y desatendido es que se debate un problema que interesa la país”⁹⁸³.

⁹⁸² ABC, 26/01/1933.

⁹⁸³ ABC, 25/03/1934.

Outras das cuestións que denuncia das Cortes é a súa hipocrisía. A miúdo adoita suceder que a actitude duns e doutros sempre é moi diferente dentro que fóra das sesións. Nos corredores censúrase un proxecto e, máis tarde, acábase votando a súa aprobación. Hai toda unha arañeira de intereses que desvirtúa o seu funcionamento, xa que non representa a cidadanía. E, nesta defensa dos intereses de cada partido, prodúcense duros enfrontamentos entre os membros da Cámara, pelexas e insultos que, na opinión do noso autor, acaban dando unha imaxe nefasta do que ten que ser a democracia. Tira de novo de ideas da etapa de 1916 a 1921:

“Yo no soy ahora un comentarista político: soy un corresponsal de guerra”⁹⁸⁴.

O mal funcionamento, ao seu entender, do Parlamento, provoca que se agudice o seu escepticismo sobre a política. Quéixase amargamente de que os deputados non acoden ao traballo, a pesar de que cobran 1.000 pesetas ao mes, e que, cando acoden non fan nada, que están por estar: a pescada que se morde o rabo:

“Todo era pobreza espiritual. Esa conquista de la civilización, que es nuestro Parlamento, sirvió ayer para mucho menos que un grupo de indios fumando la pipa alrededor de una hoguera”⁹⁸⁵.

Moitas veces vaise ver na necesidade de recorrer á ironía para comentar unha sesión, xa que lle parece ridículo que, con tantos problemas por resolver, se traten cuestións tan pouco relevantes como que na Constitución non se debería empregar a palabra “adolescente” porque é “pedante, técnica e antipopular”⁹⁸⁶. Remata por concluír, despois de asistir innumerables veces ao Congreso, que aquilo non ten remedio:

“Una insistencia en los procedimientos que acentúan la ineficacia y el desprestigio del sistema parlamentario, al que nadie sabe o nadie puede limpiar de vicios”⁹⁸⁷.

Curiosamente, e aínda que deixe de publicar crónicas parlamentarias no *ABC*, estas si que continúan a ver a luz noutros medios como *La Vanguardia*. Será nese medio no que, catro meses antes do levantamento militar que dá lugar á Guerra Civil, dea conta do tensionado que está o Parlamento nese momento. Adiántase ao que vai ser esa España dividida e enfrontada:

“Estas Cortes de ahora no se parecen a ninguna. Intimidan. Preocupan. (...) Van a luchar contra ellas mismas. Un corte ancho y visible las separa, mitad por mitad. (...) El ambiente parlamentario está saturado de energías hostiles. (...) Lo que antes provocaba la risa, despierta ahora la violencia. Se han restallado los primeros golpes. Será precisa una prudencia en el templo de las disensiones que no creo que pueda sostenerse sin fallos, para que no ocurran incidentes de mucha mayor gravedad. (...) No es ya la diplomacia la que maneja su dialéctica: son ya los ejércitos que se disponen a luchar. Cada dos filas de escaños forman un trinchera. (...) mi candorosa tendencia a lo caricatural guarda cinco cuartillas de silencio en consideración a las primeras bofetadas que castañetearon en las Cortes de 1936 que, o yo me equivoco mucho, o van a dejar, acompañado de un billicio catch-as-catch-can, importante memoria de sí mismas”⁹⁸⁸.

⁹⁸⁴ *ABC*, 21/04/1934.

⁹⁸⁵ *ABC*, 09/05/1935.

⁹⁸⁶ *ABC*, 08/10/1931.

⁹⁸⁷ *ABC*, 29/06/1935.

⁹⁸⁸ “Una mejilla colorada”, en *La Vanguardia*, 25/03/1936.

Certamente non se equivocou e ese ano, 1936, quedaría para sempre como unha data na memoria colectiva de España pola traxedia humana e social que se produciu.

9.4.2. As críticas ao goberno.

O Parlamento non vai ser o único culpable de todo o que pasa. Goberno e Congreso convértense nos eixos fundamentais da súa crítica. Xa vimos antes como atacaba a Azaña e o responsabilizaba, como presidente do goberno, do mal momento que atravesaba España. Un dos puntos que máis lle preocupan é que non se cumpran as leis. Cre que se pon moito énfase en aprobalas, pero que isto non serve de nada, xa que non se sabe impoñer unha orde e un respecto:

“... el ciudadano español está hoy atemorizado, más que nada, por la debilidad que se advierte en los encargados de hacer cumplir la ley que ellos mismos han ideado, defendido y votado como la más conveniente”⁹⁸⁹.

A pesar de que é durante o primeiro bienio cando se traballa máis arreo por cambiar a situación política, económica e social do país, Fernández Flórez só queda co malo. Por momentos parece que hai unha venda ideolóxica que lle tapa os ollos. Independentemente do que faga o goberno, só vai ver o peor. Pensa sempre en negativo, como se as loanzas as tivese que administrar como un tesouro:

“Todo está mal regido; me siento indefenso, mal gobernado, solo; entregado a la anarquía”⁹⁹⁰.

O seu pesimismo aliméntase da inestabilidade política, provocada na súa opinión pola esquerda, cando o que esta intenta é implantar unha serie de cambios que axitan todo un sistema rancio e obsoleto (obxectivos que el compartía). Un sistema que Fernández Flórez critica nas súas novelas. Mais estes intentos non os valora, e sempre se queda coa peor impresión, como cando se alegra da caída do goberno de Azaña nas eleccións do 33:

“¡Adiós, y ojalá quede para siempre cerrado ante vosotros el camino del Poder! Todos juntos formásteis el peor Gobierno que tuvo España”⁹⁹¹.

Fala da anarquía que se está a vivir e advirte que as cousas non poden seguir así. Hai grave perigo de que se produza unha revolución. E, non obstante, a pesar de que critica tanto a II República, no fondo parece que quere que esta funcione e que siga adiante:

“(...) nuestro Gobierno es un milagro, y por serlo está fuera de todo cálculo. Lo mismo puede durar un minuto que un siglo. Vive de milagro: no tiene programa, ni opinión, ni amigos, ni mayoría verdadera... No tiene nada, pero existe”⁹⁹².

“La República debe hacerse respetar. El Estado no puede seguir produciéndonos esta impresión de que un día cualquiera, al grito de ‘manos’ arriba, le hacen poner en alto –como a un trasnochador sorprendido- los brazos”⁹⁹³.

Unha e outra vez xorde no noso autor un sentimento enfrontado. Mestúrase dunha

⁹⁸⁹ ABC, 20/12/1932.

⁹⁹⁰ ABC, 08/02/1934.

⁹⁹¹ ABC, 21/09/1933.

⁹⁹² ABC, 04/09/1933.

⁹⁹³ ABC, 02/02/1934.

banda o odio por todo o que contempla diariamente dende a tribuna de prensa, e por outra, a seguridade de saber que a República é moito mellor para o país que unha ditadura. Fernández Flórez remata por contaxiarse do ambiente de temor ante o imprevisible e o novo. Sen tempo para o cambio, a tensión social asústao; é o medo dun burgués que escribe nun xornal de dereitas e que se vai deixar influír por moitas das súas ideas. A escalada da violencia obreira, as diferentes amnistías gobernamentais e sucesos coma o de Casas Viejas, afondaron na inseguridade do noso autor ata conseguir que o seu particular ton humorístico das “Acotaciones” vaia perdendo forza para dar lugar a outro bastante máis reaccionario e máis agre. Vexamos o que di na última columna das Cortes de 1931-1933, centrada no intento por parte da esquerda de evitar que se disolva o Parlamento:

“Todo aquello daba repugnancia y vergüenza. Y dolor. ¡Qué pena que España dependa de estos hombres! ¡Qué pena!”⁹⁹⁴.

De igual xeito que pedía antes a dimisión do goberno de esquerdas, porque non representaba ao pobo. Séntese intimidado polos vaivéns do goberno radical-cedista e polos seus constantes cambios ministeriais:

“(…) si se mantuviesen en el Poder, la experiencia supliría a la preparación”⁹⁹⁵.

Hai unha dobre vara de medir que beneficia claramente ao centro-dereita. A moderación na súa crítica co goberno presidido por Lerroux chega ata o punto de considerar que o famoso asunto do *straperlo*⁹⁹⁶ está a ser esaxerado:

“¿No se estaría concediendo demasiada importancia a aquel pequeñito y cochinito negocio?”⁹⁹⁷.

Unicamente reacciona cando se trata a denuncia Nombela⁹⁹⁸ (ou expediente Tayá), o caso que provoca a disolución das Cortes de 1933. Así como nos temas espiñentos do goberno de esquerdas reaccionaba con ferocidade e dureza, aquí é moito máis moderado. Non sinala directamente a Lerroux, como fixera antes con Azaña, aínda que pide que se

⁹⁹⁴ ABC, 04/10/1933.

⁹⁹⁵ ABC, 02/10/1935.

⁹⁹⁶ O escándalo xorde cando o empresario austríaco David Strauss solicita permiso ao ministerio de Gobernación para explotar nos casinos españois unha ruleta chamada *Straperlo* (recibe este nome polos seus inventores, Strauss e Perl). Os xogos de azar estaban prohibidos pola lexislación. Non obstante Strauss buscou poderosos aliados, como Pich y Pon (subsecretario de Mariña) e Aurelio Lerroux (sobriño e fillo adoptivo de Lerroux). Dúas comisións, unha xurídica e outra técnica informaron a favor da ruleta. Benzo, subsecretario de Gobernación, firma unha autorización favorable. Pero o aparello apenas se puido estrear no Gran Casino de San Sebastián (onde entrevistou a policía a mesma noite da inauguración) e no de Formentor (Mallorca). Strauss perde moitos cartos e recorre á chantaxe, primeiro acudindo a Lerroux (quen non lle fai caso) e despois mediante unha denuncia, que manda ao Xefe de Estado e na que advirte dos cartos que tivo que gastar en sobornos inútiles. Alcalá Zamora leva ao Consello de Ministros a denuncia. Nas Cortes créase unha comisión de investigación, que declara culpables aos radicais Pich y Pon, Valdivia (director xeral de Seguridade), Benzo, Sigfrido Blasco (deputado), Miguel Galante (delegado de Estado), Aurelio Lerroux (delegado de Estado en Telefónica) e Santiago Vinardell (xefe da Oficina Española de Turismo en París). Son declarados libres de toda responsabilidade Alejandro Lerroux e Salazar Alonso (alcalde de Madrid).

⁹⁹⁷ ABC, 29/10/1935.

⁹⁹⁸ A “denuncia Nombela” refírese ás indemnizacións que recibe unha empresa navieira que deixara de prestar os seus servizos entre a Península e o golfo de Guinea. Estes cartos debían correr a conta do Tesouro Colonial. Nombela, inspector xeral de Colonias, négase a pagar e é destituído do seu cargo. O expediente de Nombela volve ao Congreso cunha denuncia do inspector, centrada na elevada cifra da indemnización, no absurdo de que a suma fose reclamada ao orzamento das Colonias e na conduta irregular do subsecretario da presidencia durante o último gabinete Lerroux, Moreno Calvo. Noméase unha comisión de investigación e, na votación do Congreso, Moreno Calvo é atopado culpable. Producíase así a crise definitiva da República.

faga xustiza e se chegue ata o final.

9.4.3. A economía.

Do mesmo xeito que arremete contra os cataláns polo Estatuto, tamén o fai contra a posición comercial que desenvolve Cataluña. Acusa a esta comunidade de ser un lastre para o resto do país, xa que os seus produtos teñen unha posición de privilexio polos aranceis establecidos:

“(...) continúa el sacrificio del pueblo español en aras de la conveniencia de una industria incapaz, mendicante y vampíresa, imposibilitada para vivir fuera de la incubadora en que la sostiene per in eternum el Estado”⁹⁹⁹.

Sostén que por culpa desta situación na que o goberno favorece a industria catalá por riba das demais, as fábricas de tecidos de Galicia tiveron que pechar. Esta escenario económico é froito das presións dos partidos catalanistas sobre o Goberno, que ten que ceder ante a sorpresa dos cidadáns.

O coruñés fala da “política de la limosna”, coa que hoxe se socorre aos pobres para crealos mañá. A industria interior non ten ningunha vitalidade e, lonxe de pretender o seu fortalecemento, o Estado ampáara con axudas e privilexios que non fan máis que prexudicar a economía, xa que os produtos son máis caros e de peor calidade. Fernández Flórez amósase, pois, como un liberal económico.

A política comercial tamén merecerá o seu rexeitamento respecto a como se están a levar determinados monopolios, como o de Tabacalera ou CAMPSA, empresas que se están lucrando dun xeito descarado, na súa opinión “vendiendo a setenta lo que cuesta diez”¹⁰⁰⁰, polo que de novo, será o consumidor e a economía os que se vexan gravemente prexudicados.

9.4.4. “Soy pacifista”.

Fernández Flórez solicita á autoridade man dura para que se cumpra a lei. Non propugna unha ditadura (no seguinte apartado xa veremos algunhas interesantes revelacións), nin moito menos estaría a favor dunha guerra civil. A súa posición defínese sempre en contra da violencia. O respecto pola lei e o antimilitarismo serán dúas ideas constantes nas súas columnas. Alude ao perigo de chegar a unha situación bélica debido precisamente á linguaxe violenta e ao espírito combativo do Parlamento. Por iso advirte deste perigo, e desta situación, tan perigosa e extrema:

“Yo también soy pacifista. Nada me parece más cruelmente inútil que la guerra. Sobre este tema obsesionante escribí centenares de cuartillas, en las que procuré verter todas las condenaciones, todas las exhortaciones también que creí podrían hacerse en auxilio de la paz”¹⁰⁰¹.

Nesta mesma liña vai criticar toda clase de guerras, pero sobre todo aquelas nas que está detrás a relixión. Considera que nada hai máis contradictorio que matarse por Deus cando este pide o respecto entre os homes e di claramente que matar é pecado:

⁹⁹⁹ ABC, 28/07/1932.

¹⁰⁰⁰ ABC, 12/10/1935.

¹⁰⁰¹ ABC, 27/01/1934.

“¿Guerra civil para ser gratos a Dios? ¡Qué paradojal monstruosidad!”¹⁰⁰².

Esta vertente antibélica aflora sobre todo naquelas crónicas que se centran en debates sobre o equipamento do Exército ou da Mariña. Fernández Flórez emprega o humor para referirse ao mal que están as nosas tropas e á deficiente calidade do armamento e dos buques de guerra que posúe España. Critica o feito de que se invistan cartos en navíos que se sabe que non son bos, pero tamén deixa entrever que lle gustaría que as armas desapareceran. De feito, sorprendeunos o feito de atopar un artigo no que xa indicaba o perigoso que podía ser para os nenos regalarlles xoguetes de carácter bélico e pedía que se retirasen do mercado:

“La República no debe regalar sables, ni soldaditos, ni cañoncitos; ceda en buen hora los demás juguetes, pero esos no. Consérvelos como recuerdo de una época –que ojalá desaparezca pronto- en que se preparaba desde la infancia a los hombre para matar a los hombres.

Si yo tuviese autoridad, haría más aun: prohibiría en los comercios la venta de todo lo que pudiese exaltar o evocar la guerra. O gravaría con tales tributos esa especie de monstruosos juguetes que no pudiesen comprarlos más que los industriales millonarios, que son los únicos que pueden tener alguna razón para desear que los países amen la guerra y se aperciban para emprender gloriosas carnicerías”¹⁰⁰³.

Un alegato sen dúbida moi liberal e adiantado para a época na que viviu, pero tamén moi literario e moi idealista, que deixa ben ás claras o seu rexeitamento a toda clase de violencia. A guerra non vai ser unha solución, senón, como el mesmo indica, unha “gloriosa carnicería”.

Non obstante, que non estea a favor da guerra civil non significa que co seu discurso non contribuíse ao que sucedeu a partir de xullo de 1936. A súa crítica constante contra o sistema parlamentario e contra os partidos políticos pode ser interpretada por algúns como un chamamento a un golpe de Estado. Sempre entendido este como un cambio limpo e rápido no poder, non violento, pero eficaz á hora de tomar decisións e de impoñer a autoridade.

9.4.5. A censura, ese lapis vermello.

Tanto o primeiro coma o segundo bienio republicanos exerceron unha dura censura sobre a prensa. O noso autor vai ser vítima asidua do lapis vermello, e moitas das súas “Acotaciones” e dos artigos que escribe para o *ABC* quedan sen ver a luz. Quéixase amargamente deste feito, unhas veces con humor, outras con rabia e desesperación, outras con abnegada paciencia. Considera que os seus xuízos son sempre ben intencionados e non entende por que os censores deixan caer a súa acción sobre o seu traballo:

“En mis acotaciones de ayer trataba diversos asuntos (...). Salió de mis labios el primero, candoroso, inocente y descuidado, como Caperucita por el bosque. Vino el lobo de la censura y, ¡ham!, se lo comió de una dentada. Avanzó el segundo, tranquilo, amable y confiado. Y el lobo abrió la boca y, ¡ham!, se lo comió también. Y al tercero, y al cuarto, y al quinto...

¹⁰⁰² *ABC*, 10/10/1931.

¹⁰⁰³ “Crónicas de un sintrabajo”, en *Actualidades*, nº 1.

Yo no quiero que salgan del bosque más Caperucitas. Supuse que el Gobierno empleaba la censura para impedir apoyos más o menos explícitos a la revolución y a los revolucionarios, y estaba seguro de haber leído que respetaría los juicios bien intencionados que se hicieran de la función ministerial. Creo que el Parlamento que funciona con censura es como un acordeón sin sonidos, una bombilla sin corriente, una pistola sin balas o un ministro sin cartera”¹⁰⁰⁴.

A pesar disto, cando se fala nas Cortes sobre o proxecto da Lei de Imprenta, amósase favorable a determinados mecanismos que poidan limitar a actuación da prensa. Lembrar só que anos máis adiante acusa a prensa da esquerda de ser en gran medida a causante de traer a guerra:

“Sin duda es recomendable y hasta necesario buscar un medio de cohibir demasías de la Prensa. La Prensa es un poder de incalculable extensión y eficacia, y debe tener –como todos los poderes- su responsabilidad”¹⁰⁰⁵.

Durante o primeiro bienio, o *ABC* xa vimos que sufriu varias suspensión, feito este que non agrada a Fernández Flórez. Considera que se está a limitar a súa liberdade como xornalista, que se lle están impondo unha serie de condicionantes á hora de escribir:

“Acaban de imponer una sanción de tres día al ‘ABC’ por haber comentado adversamente las Cortes, y no es éste el mejor momento para exigirme ecuanimidad”¹⁰⁰⁶.

Será con motivo da suspensión durante case catro meses en 1932 cando comece unha nova sección titulada “Crónicas de un sintrabajo”, na revista *Actualidades*, editada por Prensa España para substituír o *ABC*. Aquí di sentirse impresionado polo feito de deixar de escribir os seus comentarios políticos por orde do goberno. Cando se permita a reaparición do xonal monárquico, Wenceslao escribirá un artigo titulado “¿Qué...? ¿Se puede ya...?”, no que non dá crédito ao que pasou:

“Ni sé por que hicieron de mí un ‘sintrabajo’ ni sé por qué me dejan trabajar ahora. Si yo tuviese la suerte de que mi país fuese razonablemente organizado, no podría permanecer sin trabajar ciento once días”¹⁰⁰⁷.

Pero, independentemente da cor do goberno republicano, o galego sofre a prohibición dos seus artigos e comentarios. Acaba asumindo que se trata dun mal endémico e que ten que vivir con el:

“Muy difícil es ya que la Prensa Española vuelva a tener libertad. Los gobernantes de todos los matices han gustado las mieles de la censura. Tapar la boca a la Prensa es como tapar la boca a la conciencia. Se vive mejor..., mientras se vive”¹⁰⁰⁸.

O xornalista advirte que resulta complicado traballar nesas condicións. Algunhas veces, ante o temor de que o seu traballo poida ser censurado, decide non correr riscos e tomarse con humor a situación:

“(…) renuncio a acotar lo que ocurra entre los diputados. Y, como algo hay que

¹⁰⁰⁴ *ABC*, 07/11/1934.

¹⁰⁰⁵ *ABC*, 17/05/1935.

¹⁰⁰⁶ *ABC*, 28/11/1931.

¹⁰⁰⁷ *ABC*, 30/11/1931.

¹⁰⁰⁸ *ABC*, 30/01/1935.

hacer, contaré un cuentecillo”¹⁰⁰⁹.

Pero noutras, sincérase cos seus lectores e explica que se autoncensura para que as súas “Acotaciones” poidan ser publicadas:

“No siempre obedece a mi voluntad la ausencia en las columnas de ABC de estas apostillas a los debates, y, para no perder concienzudamente el tiempo, yo mismo me impongo en la elección y en el tono de los temas prudentes y dolorosas limitaciones”¹⁰¹⁰.

A censura pode ser outra das razóns que expliquen o progresivo ton amargo dos seus comentarios. Ante o feito de non poder escribir en liberdade, o resentimento e a rabia iríanse facendo cada vez máis latentes e constantes. Pero isto só sería unha gota de auga nun vaso cheo de inxustizas e de atropelos que o noso autor bebe a groliños cada día no Parlamento e dan lugar ao seu amargo escepticismo.

9.5.6. Referencias ao seu proceso de traballo.

Wenceslao Fernández Flórez non é para os seus lectores unha firma ao final de cada columna. É un personaxe e, como xa vimos na primeira etapa destas crónicas, vai comentar en moitas ocasións como se desenvolve o seu traballo no Parlamento. Así, na súa primeira “Acotación” da nova República xa nos explica como regresa ao hemiciclo despois de moitos anos de ausencia cun sentimento de inqueda e de nostalxia ante esta nova experiencia, ao tempo que ten a sensación de que todo segue igual que cando era comentarista antes.

A través das súas palabras imos coñecendo como é a tribuna da prensa, como os seus compañeiros de profesión son ruidosos, apaixonados e pouco respectuosos cando se debate un tema. O noso autor é un personaxe que nos conduce por un universo novo e descoñecido. Cóntanos que lle doe a cabeza polos confusos discursos dos deputados, fainos entrever a súa indignación ante un asunto ou dinos o canso que está tras unha sesión que remata ás dúas e media da mañá.

Neste labor como comentarista, destacan os enfrontamentos que ten coa competencia. Sendo un dos xornalistas de máis influencia da época, é normal que dende os demais medios quixesen saber o que opinaba sobre determinados asuntos, polo que se establece un debate dialéctico. Moitos xornais queren contrarrestar a súa opinión e acúsano de estar coaccionado á hora de dicir unha cousa, de ser un reaccionario,... A Wenceslao, por moito que se empeña en querer amosar o contrario, estes comentarios non lle van facer ningunha graza:

“En los diarios de Madrid y de provincias aparecen con cierta frecuencia articulillos modestos que tienen la bondad de expresar las flácidas ubres de su imaginación para decir de mí algunas impertinencias. (...)”

Que lleno mis cuartillas no con ideas propias, sino con las que me apunta alguien que no parece bien determinado (...)

Quiero rogar a la morralla política y periodística que elabora y suscribe esas trabajosas pero honradas deyecciones que no tome a mal mi silencio. No es desdén. Es

¹⁰⁰⁹ ABC, 09/11/1934.

¹⁰¹⁰ ABC, 16/02/1935.

falta de minutos”¹⁰¹¹.

A miúdo as “Acotaciones” son unha resposta a xornais como *El Heraldo*, *Informaciones*, *La Época*,... O coruñés non soporta que o malinterpreten ou que o acusen de actitudes que el non cre ver nos seus artigos. Ademais de que lle sente mal que o sitúen nunha determinada posición política, o que non atura é que se metan co seu humor, do que está moi orgulloso. Cando *La Época* cualifica o seu humor como “la careta con que se encubre la tragedia interior del agrio” (cousa coa que estamos de acordo en parte), Wenceslao indígnase, dando a entender que non está disposto a que establezan determinadas definicións coas que non se identifica. A resposta parece unha contestación en quente:

“¡Oh *Época*; oh cadáver; tú sí que no posees ni una chispa de ingenio! Quizá haya que tener condescendencia con los que buscan en el periodismo la puerta para la política. (...) Múerete, como es tu risueño deber”¹⁰¹².

O lector asiduo de Fernández Flórez, pode, deste xeito, ir coñecendo mellor o seu traballo dende todas as ópticas. Por un lado ve como é o ambiente no que se move e, polo, coñece as reaccións que suscitan os seus comentarios, ao tempo que le a réplica do galego e establece o seu propio criterio.

Salienta tamén a crítica que fai dos seus compañeiros de prensa. Ademais de superficiais (por iso de comentar a roupa que levan os políticos), cualifícaos de ruidosos, nada obxectivos, maleducados e vagos. O obxectivo semella claro, diferenciarse deles. Wenceslao vai ser un profesional serio, independente e que escribe o que pensa a cidadanía, abordando temas serios.

Debemos referirnos tamén moi por riba á xenreira ou simpatía que espertan nel os grupos xornalísticos da época. Comentando unha lei que quere taxar o prezo dos xornais, refírese á familia Busquets, propietaria, entre outros de *Heraldo de Madrid*, *El Liberal*, *El Defensor* ou *El Diluvio*. Indica que se trata dun grupo xornalístico manipulador e con moitos intereses:

“(...) estorbarán el proxecto por todos los medios que el manejo de sus diarios les proporciona”¹⁰¹³.

Cando a República xulgue ao empresario Juan March, dono de *Informaciones* e de *La Libertad*, por ir contra ela, Fernández Flórez vaine defender. Di que en España se calumnia ao que gaña cinco pesetas máis que o resto:

“(...) si la República no tiene Tribunales para castigar al que delinque, no puede suplirlos con espectáculos vergonzosos como el de ayer”¹⁰¹⁴.

9.4.6. Referencias autobiográficas.

Cando alguén fala da súa vida, estase abrindo aos demais e confiando neles. Fernández Flórez adoita inserir nas súas columnas elementos autobiográficos, que serven para argumentar, pero tamén para crear un vencellamento afectivo co lector. Producírase

¹⁰¹¹ *ABC*, 06/01/1934.

¹⁰¹² *ABC*, 30/05/1935.

¹⁰¹³ *ABC*, 09/02/1935.

¹⁰¹⁴ *ABC*, 06/11/1931.

unha unión máis íntima entre o receptor e o emisor, que se enfatiza ao converterse nun narrador-observador-personaxe que conta tamén como é o seu proceso de traballo e dá ofrece a súa opinión. O lector vaise sentir fascinado por ir coñecendo determinados fragmentos biográficos do que escribe, polo que se crea unha especie de situación novelada pero sen capítulos nin orde aparente. Deste xeito, espertarase unha sorte de curiosidade por coñecer máis arredor da súa traxectoria (sobre todo se temos en conta a fama da que goza nesa época Wenceslao), ao tempo que estes datos van servir para ir creando unha determinada imaxe mental na audiencia.

O lector baixa a garda ante esta especie de confesión. Á hora de argumentar, o columnista galego apela tamén aos sentimentos, non a datos fríos sobre a política. Loxicamente, isto acentúa unha sensación de confianza, de intimidade e de confianza, fundamental para entender a eficacia do columnista que comentamos, a súa enorme popularidade, aspecto ao que faremos referencia polo miúdo noutro capítulo do presente traballo.

Vexamos un exemplo no cal, non podemos sentir máis que simpatía polo deputado Novoa Santos (médico e intelectual galego que acada gran sona polo seu traballo e polo seu impulso da cultura), que foi compañeiro do noso autor:

“En los bancos del mismo colegio, Roberto Novoa Santos y yo hemos subido a un tiempo los cinco peldaños del bachillerato.

(...) Era un mundo maravilloso. Esta es la verdad. Hasta la sencilla acción de fumar un cigarrillo presentaba terribles complicaciones de aventura. El cigarrillo entero, en toda su integridad, era desconocido. Cinco o seis alumnos tenían que volcar sus faltriqueras para que en la mano del que efectuaba la requisa apareciese un leve polvillo negruzco, mezclado con migas de pan, pelusa y cerillas de cocina, pegadas las unas con las otras”¹⁰¹⁵.

Wenceslao condúcenos nunha viaxe temporal ata a súa infancia, para crear en nós a sensación da inocencia, da felicidade e do compañeirismo. Eses bos momentos que comparte con Novoa Santos, é como se nós tamén os vivísemos, polo que esbozamos un pequeno sorriso ao descubrir a un neno no Parlamento. Tempo despois, cando se nos presente ao deputado adulto, a nosa afinade con el vai ser total: “Este hombre, grave, cetrimo, de negro pelo indómito, que ahora deja silbar las eses de sus palabras ante la Cámara atenta, hace tiempo que ha conseguido la gloria discreta de los sabios”.

Vexamos outro exemplo no que recorre á súa traxectoria vital para levarnos ao seu terreo. Nesta ocasión non se trata da exaltación dun político, senón da defensa dunha lei que se debate no Congreso. Coherente coas súas ideas, o coruñés vai apoiar o divorcio, unha postura un tanto estraña para ser publicada nun diario monárquico e católico. Xa vimos noutro lugar as circunstancias da súa relación familiar, a súa visión deste tema e a relación que mantén coas mulleres. Nunha alegación liberal, indica que o amor “cambia con los tiempos, como cambian la familia, la propiedad y todos los fundamentos sociales. Es imposible hablar del amor de hoy con el mismo criterio de hace cincuenta años”. Unha vez indicado isto, pasa a explicar por que está a favor do divorcio, para o cal vai expor unha situación pasada, non sabemos se inventada ou non, que lle sucede cando traballaba na Xunta de Emigración da Coruña:

¹⁰¹⁵ ABC, 03/09/1931.

“(…) yo -hace años- divorcié a dos seres.

(…) Una tarde llegó a la ventanilla una mujer a la que no hizo falta interrogar largamente para saber que los papeles que presentaba no eran suyos. Mi deber era reternerlos sin autorizar el embarque, y así lo hice. Entonces, la desdichada rompió a llorar calladamente y confesó.

(…) Se había casado con un hombre que, al cabo de algún tiempo, enamorado de otra mujer, abandonó el hogar. Sola con sus tres hijos, la esposa buscó el medio de alimentarlos y aceptó las labores más rudas. Asistía a algunas casas, cosía durante la noche y, al amanecer, lavaba en el río, entre la niebla que infiltraba hasta los huesos, toda ella aterida, rota, hambrienta... Era la persecución obsesionada y jadeante del pedazo de pan para las tres bocas infantiles.

Alguna vez aparecía el marido en la casa y se llevaba ropa, utensilios, un mueble, algo que pudiese vender. Cuando ya no quedó nada por lo que un traperero pudiese dar unos céntimos, aquel hombre esperaba a la infeliz los sábados, cuando cobraba su jornal, y se lo arrebatava. No siempre bastaban las amenazas, y entonces la golpeaba con crueldad”¹⁰¹⁶.

Observamos como de novo apela aos sentimentos, a unha situación que esperta a mágoa e a pena. Wenceslao dramatiza moito a escena, porque o que busca é que o lector se poña no seu lugar e dea por boa a solución que adoptou:

“Sellé los documentos, extendí la autorización de embarco y se los di.

(…) Yo separé aquel matrimonio, deshice -espero que habrá sido para siempre- la unión martirizante y monstruosa. Y no me he arrepentido. Si alguna vez tengo que citar una buena acción mía, contaré ésa...”¹⁰¹⁷.

Fernández Flórez é unha sorte de autoridade moral para o lector nunha época na que os dereitos das mulleres eran practicamente inexistentes e se convivía como se tal cousa coa violencia de xénero. Como explicaremos máis adiante, ao escollelo a el e non a outro como comentarista parlamentario, o lector amosa unha intensa e profunda fe na súa opinión e nas súas críticas. Por outra banda, o galego ten que xustificar esta confianza, polo que vai usar todos os elementos ao seu alcance para conseguir que as súas ideas sexan consideradas sensatas, argumentadas e con xuízo.

Calquera situación é boa para establecer un paralelismo coa vida do columnista. Nun debate sobre a situación económica de 1929 na que Marraco, Prieto e Calvo Sotelo non se poñen de acordo sobre se había déficit ou superávit, o galego aproveita para reflexionar sobre o mal que se lle daban de pequeno as matemáticas:

“En los tiempos en que los planes de enseñanza me imponían cursos de matemáticas, mis profesores debieron de apreciar en mí una denodada resistencia hostil a tales materias. Este fenómeno fue apreciado desde distintos puntos de vista por los encargados de juzgarme. Unos lo achacaban a pereza; otros a incapacidad; algunos a simple fobia nerviosa”¹⁰¹⁸.

En columnas coma esta, non sabemos se estas referencias autobiográficas son

¹⁰¹⁶ ABC, 16/10/1931.

¹⁰¹⁷ ABC, 16/10/1931.

¹⁰¹⁸ ABC, 23/05/1934.

certas ou non, xa que el as adoita empregar en situacións moi estudadas e seguramente teñen unha compoñente dramática moi alta. Remata confesando que non quixo aprender matemáticas porque non é unha ciencia exacta, como demostra o feito de que os deputados manexen cifras tan dispares para algo tan concreto como un orzamento estatal. Cremos que determinadas situacións da súa vida poden ser inventadas para, por un lado chamar a atención do lector e, polo outro, introducilo nun tema áspero dunha maneira sutil ou, cando menos, lixeira.

9.4.7. Galicia, sempre presente.

Como non podía ser menos, as referencias que o autor das “Acotaciones” fai á súa terra van ser constantes. Ao igual que no período anterior, cando no Parlamento sae un tema que faga referencia a Galicia, este aparece sempre recalcado por riba dos demais. O mesmo acontece cando fala un deputado da comunidade. Isto non significa un trato de favor, xa que non dubida en denunciar que o caciquismo galego favoreceu a presenza de tal ou cal deputado, nin quere dicir que non critique a súa actitude no Parlamento.

Con Basilio Álvarez adoita un ton neutral cando intervén en determinados asuntos, aínda que, noutras ocasións, dá a impresión de que non lle gusta moito o labor que realiza. Ten a impresión de estar lonxe da actitude conciliadora que se espera dun cura:

“(...) orador anchuroso, que lleva al Parlamento los tonos tribunicios, el amplio ademán, el jadeo de las polémicas”¹⁰¹⁹.

Emprega a ironía para comentar certas intervencións do párroco de Lousame:

“Don Basilio Álvarez, alzándose en el banco de la Comisión con sus vestimentas sacerdotales y su oratoria tropical, frondosa y cálida, para defender la construcción de los submarinos y de los portaminas, parecía haber dado al olvido su misión de pacificar a los hombres si unas palabras que pronunció no delatasen su verdadera intención de sacerdote bondadoso: ‘En todo caso -vino a decir-, si esos buques no sirven para nada, al menos habrán servido para que coman unos obreros amenazados de paro’. Son, pues, unos barcos para dar de comer. No para luchar, ni para destruir. Caben en el Padrenuestro. Puede rezarse: ‘... el pan de cada día dánosle hoy, ya en los surcos, ya en los astilleros, y aseguando apretados espigas, ya montando torpedos en submarinos de guerra’”¹⁰²⁰.

Con outros personaxes da Cámara nótase que ten unha especial predilección. Vimos antes como deixaba en bo lugar a Novoa Santos, a quen cualificaba de “sabio”. Mais a figura á que máis enxalza é a de Castelao. Sabemos que existía unha grande amizade entre ambos os dous, e que mesmo Wenceslao lle dedica varias obras ao escritor rianxeiro, ao tempo que este lle fai algunha caricatura. Este cariño reflíctese tamén nos seus escritos:

“Si hay un diputado sincero en la Cámara, es Alfonso Rodríguez Castelao.

Castelao es uno de los primeros dibujantes de España. Podría ser, si se lo propusiese, uno de nuestros primeros literatos. Cuando, hace diez o doce años, en plena mocedad, vino a Madrid, corrió hacia él el triunfo. Las principales revistas compraban sus trabajos, la crítica le ensalzaba frecuentemente. Pudo conseguir en unos meses lo que otros persiguen años y años. Pero no sabía vivir sin su Galicia, y se marchó abandonando

¹⁰¹⁹ ABC, 04/11/1931.

¹⁰²⁰ ABC, 17/03/1934.

sin pena un futuro glorioso. Si ahora vuelva es tan sólo para servir a Galicia.

- Castelao -le dije una vez-, tú eres el Gandhi gallego.

Y él se rió, como una caricatura ridículamente exagerada. Sin embargo, algo hay de cierto... Su bondad, su pureza, su sobriedad, la obsesión con que ama a la tierra que le ha visto nacer, un amor donde concluyen todos los otros y que él prolonga en sus pensamientos más allá de la vida”¹⁰²¹.

Toda unha oda ao rianxeiro, que acaba despertando un sentimento de morriña en Wenceslao e mesmo declara sentir mágoa por non saber falar galego:

“Algo hay que... no podría explicarse; porque ayer escuchando a Castelao, oyendo leer al glorios don Miguel de Unamuno versos de Curros y de Rosalía, sentí brotar una dulce ternura del rincón del alma, donde debe de estar el núcleo de toda mi vida, y así como si una honda y grata emoción se hubiese colgado a mi cuello, pensé alegremente:

- Sí, ese es el idioma que no aprendí nunca, el que me parece que estaba dentro de mí en potencia, cuando nací, y -¡qué raro!- el que para mí tiene más conmovedores acentos”.

Iso si, comenta isto xusto despois de dicir que defende un idioma universal.

Como xa dixemos, as columnas de Fernández Flórez, respiran o ambiente de Galicia por todos os seus costados, aínda que moito menos que na súa primeira etapa como comentarista político no *ABC* (1916-1921). E a pesar de que neste momento vital renega dos nacionalismos, o coruñés fala algunhas veces da superioridade da raza galega. No fondo, do que se trata é dun sentimentalismo extremo, dunha idealización da terra, que nada ten que ver co nacionalismo. Dos seus comentarios podemos salientar algunhas apreciacións sobre este tema. Un deles falando da importancia da muller en Galicia, cando para el unha sociedade avanzada é aquela na que as féminas teñen os mesmos dereitos que os homes:

“En la tierra que ha producido las mujeres más ilustres de España, en la tierra donde trabajan tanto como los hombres y son los prudentes y abnegados jefes del hogar mientras el varón lucha en América; allí donde, en rigor, nadie podría decir si es un patriarcado o un matriarcado lo que impera, no se puede negar a la mujer ni el voto ni ningún otro derecho político”¹⁰²².

Pero tamén incide na pasividade, na inacción e na falta de carácter dos galegos, características que estende ao noroeste español, en contraste con outras zonas como Cataluña, moito máis activas e conflitivas, pero tamén mellor atendidas polo Estado. Velaquí a súa opinión con motivo da polémica pola importación de millo para atender as necesidades das rexións gandeiras, na que Galicia se queda con 1.100 toneladas das 30.000 que lle deberían corresponder, mentres Cataluña leva a maior parte para a destilación de alcol:

“Y es que Galicia, ni Asturias, ni la Montaña saben defender sus intereses.

Si se incautasen de las oficinas telefónicas, si se abriesen minas, si hiciesen de

¹⁰²¹ *ABC*, 19/11/1931.

¹⁰²² *ABC*, 02/10/1931.

cada edificio oficial un fuerte, si lanzasen todos los días por la radio señales misteriosas, si hablasen de declaraciones de guerra y cantasen himnos belicosos, el señor Álvarez Mendizábal saldría personalmente de Madrid con los bolsillos llenos de espigas de maíz”¹⁰²³.

Defende os intereses de Galicia, describindo o terrible atraso que se vive (chegando mesmo a esaxerar para salientar isto), e destacando que non se fai nada ao respecto. Un dos temas nos que máis insiste é no ferrocarril:

“En esta cuestión de los transportes, Galicia viene a estar mucho peor aún que Abisinia. Porque Abisinia tiene un solo ferrocarril, pero dispone de un extraordinario número de camellos. Y Galicia, país de tres millones de habitantes, cuenta con una sola línea férrea que se bifurca en Monforte para asestar un ramal contra Vigo y otro contra La Coruña”¹⁰²⁴.

Neste mesmo artigo tamén se refire ao caciquismo, un dos temas que máis se repiten ao longo da súa obra xornalística. Durante a II República non se centra tanto nesta cuestión, o que non quere dicir que lle deixase de preocupar. Dende os primeiros artigos en Ferrol e na Coruña, demostrou sempre un forte rexeitamento contra este xeito de entender a relación política, á que culpou de moitos dos males que afectan a Galicia.

Pero do país que o viu nacer tamén salienta asemade outros puntos de vista, como o seu carácter máxico, por exemplo, facendo fincapé nos seus mitos e lendas, e implicándose neles. Isto redunda na concepción sentimentalista e folclórica que ten de Galicia, e da súa imaxe panteística:

“Los hombres de mi tierra estamos acostumbrados a tropezarnos con espectros. Los hay en las casas, en las *corredoiras*, en los atrios, en los bosques, a la orilla del mar. Yo he tratado muchísimos”¹⁰²⁵.

Fernández Flórez, vai manexar todos os mitos e todas as ideas que pode ter un lector de Madrid. Deste xeito, a concepción que teñen non só non se vén abaixo, senón que se ve reforzada pola vivencia directa do columnista. Este recurso, que tamén serve para atraer a atención da audiencia e para crear nela unha imaxe mística de Galicia, tamén é habitual en Valle-Inclán, ou en escritores máis actuais, como Manolo Rivas.

Por último, indicar que se adoita referir a determinados lugares da nosa comunidade cando quere argumentar algo. O cariño que sente pola terra leva a que se lembre dos seus lugares cando fala de calquera asunto. Para falar dos perigos da autodeterminación de Cataluña, vai comentar:

“(…) ¿qué hacer si nos enteran el telégrafo de que las islas Cíes, por no encontrar de su agrado al ministro de Comunicaciones, han resultado declararse independientes? Bajando un poco el tono de la cuestión pudiera ocurrir también que a los veciños del callejón del Inferniño, de La Coruña, no les pluguiese cualquier nuevo subsecretario de la Marina Civil. Entonces, ¿no podríamos encontrarnos con una republiquitita independiente, de ocho casas, enclavada en nuestro propio territorio?”¹⁰²⁶.

Non son, dende logo, un gran referente a nivel xeográfico para un habitante de

¹⁰²³ ABC, 30/06/1934.

¹⁰²⁴ ABC, 06/11/1935.

¹⁰²⁵ ABC, 16/02/1932.

¹⁰²⁶ ABC, 24/02/1934.

Madrid ou de provincias que almorce cada día coa columna do noso autor. Non obstante, el sempre intenta recorrer a exemplos máis sentimentais e afectivos que recoñecibles.

10. A Guerra Civil.

10.1. Contexto.

Como xa indicamos noutro punto desta tese, o inicio da Guerra Civil colle a Fernández Flórez en Madrid. Dende os primeiros días unha serie de milicianos acoden ao seu domicilio, polo que o galego teme pola súa vida. Comeza entón un periplo no que se esconde de casa en casa, para acabar rematando nunha embaixada durante meses, escapando máis adiante da España republicana nun coche diplomático a través de Barcelona, pasando antes por Valencia, onde non o deixan embarcar con outros refuxiados para saír cara a Holanda.

Despois desta etapa, que dura algo máis dun ano, Wenceslao viaxa a Portugal, onde se comenta que está durante uns meses (aínda que tamén vive en Galicia, polo que podemos ler en varias das súas crónicas). É o ano 1937 e o noso escritor acaba de vivir unha experiencia moi dura. A idea de saber que o querían matar, de que pasou por momentos moi difíciles e de que ao final o perseguían polas súas ideas e polos seus escritos, xera un posicionamento moi claro e moi radical do “min” contra o “eles”, do bando que o persegue contra o bando que o acolle coas mans abertas e para o que é un heroe. Todas as ideoloxías precisan de intelectuais e de referentes culturais, e o bando franquista tiña ao seu carón, deste xeito, a un dos autores máis recoñecidos, respectados e lidos do momento. Era un elemento máis na propaganda que uns e outros se esforzaban en difundir, un peón nese xogo dialéctico propio dos períodos bélicos e o noso autor desenvolverá perfectamente o seu pequeno papel, condicionado polas súas circunstancias vitais, sabedor de que rompe con parte do seu ideario, pero consciente de cada liña (xa que as mensaxes se repetirán) e seguro de que está a facer un servizo ao seu país a través dos seus artigos.

A través da marabillosa obra *Las armas y las letras*, de Andrés Trapiello, puidemos aprender máis sobre a propaganda durante a Guerra Civil española, sobre os tipo de escritos que se difundían, sobre cal é a súa retórica e as ideas que se reiteran. Nese libro, recóllese precisamente unha cita de Mairena que é obrigado expoñer nesta tese:

“(…) no hay guerra sin retórica. Y lo característico de la retórica guerrera consiste en ser ella la misma para los dos beligerantes, como si ambos comulgasen en las mismas razones y hubiesen llegado a un previo acuerdo sobre las mismas verdades”¹⁰²⁷.

Polo que levamos analizado da obra de Fernández Flórez ata o de agora, temos meridianamente claro que non estamos ante un xornalista radical de dereitas, senón ante un autor cunha mestura inclasificable de ideas, algunhas moi modernas e outras, certamente, conservadoras. Pero non é unha persoa que está posicionada de xeito nítido, senón que sente filias e fobias con respecto a distintas personalidades políticas. É certo que o seu día a día no Parlamento o leva a ter unha visión moi crítica do que alí acontece, pero podemos establecer que non deixa de ser un home acomodado, cun carácter liberal. E a guerra fará que se teña que decantar claramente. Cara onde facelo? As circunstancias mandan e farao precisamente cara os que o acollen, revirándose contra os que o buscaban para matalo. Ten que tomar partido fronte a dous antagonistas moi polarizados:

“(…) aquella no fue una guerra civil entre dos Españas, como erróneamente creímos muchos durante tantos años, siguiendo la idea de hombres perspicaces como

¹⁰²⁷ Cita en *Historia de la literatura fascista española*, Ediciones Destino, Barcelona, 2010, pág. 11.

Machado o Unamuno, sino la determinación de dos Españas minoristas y extremas para acabar con otra, la mayoritaria tercera España en la que podían haberse integrado gentes de toda condición, edad, clase e ideología, excluyendo de ella naturalmente a aquellas otras dos, la fascista por un lado, y la anarquista, comunista, trotskista o socialista radical por otro”¹⁰²⁸.

Seguindo esta idea, poden recollerse numerosos testemuños da época, como o da chamada revista da Xeración do 27, a *Gaceta Literaria*. Alí publicaron e conviviron nas súas páxinas personalidades tan opostas como Giménez Caballero, Alberti, Sáinz Rodríguez, Salinas, Bergamín, Américo Castro, Baroja, Ledesma Ramos, Menéndez Pidal ou conde de Keyserling. Nunha das seccións desta publicación, o escritor César Arconada, que co tempo se convertería en fervente comunista, indicaba que:

“en el momento actual los que se llaman liberales son los retrasados, los reaccionarios (...). Violencia. Lucha. Arte Nuevo, al fin (...). Un joven puede ser comunista, fascista, cualquier cosa, menos tener ideas liberales. Para un joven nada más absurdo, más incomprensible, más retrógrado, que las ideas políticas de un doctor Marañón, de un Castrovido. Los jóvenes queremos para la política, como hemos querido para el arte, ideas actuales, de hoy, con el perfil y el carácter de nuestra época. Pretender que todavía nos sirven las viejas ideas liberales es tan absurdo como pretender que las viejas chisteras y las viejas levitas sirvan para jugar al fútbol”.

O médico, historiador e ensaísta Pedro Laín Entralgo, que tras a guerra quería que se recuperase “lo que fuese recuperable” do mundo cultural e intelectual, atacaba deste xeito os liberais:

“Comprendo incluso al comunista, aunque pelee a muerte con él (...). Al que no puedo comprender vitalmente –y, a decir verdad, solo a duras penas intelectivamente–, es al demoliberal, porque él pertenece a otra generación, a “otro mundo”¹⁰²⁹.

O vigués Eugenio Montes, sinalaba tamén:

“(…) esas ideas liberales y pacifistas que son lo contrario de la verdadera Libertad y la verdadera Paz, solo posibles a la sombra triunfal de las espadas españolas”¹⁰³⁰.

O escritor Pío Baroja chegaría a dicir que non había termo medio. E aqueles que non estaban categorizados eran sospeitosos de pertencer á categoría do outro:

“Ya no se permite la neutralidad ni el deporte intelectual; hay que ser de la derecha o de la izquierda. Para mi gusto esto es un poco primario y sin interés. No se aceptan términos medios: o comunista o fascista”.

E aí temos, en palabras de Trapiello, exemplos como o de Guillén de Ayala, que comezou de “exaltado comunista” e rematou como “fascista furioso”. A literatura dá paso á política, á ideoloxía, aos posicionamentos máis ou menos claros. A República foi dando lugar a un “mar embravecido”, no que “los españoles más jóvenes empezaron a pensar en España en términos de vitoria, o sea, de guerra civil. O sea, de fracaso”. A literatura deixa de ser tal, para converterse en política, en propaganda pura e dura:

“En cuanto uno abre media docena de revistas y periódicos de la época, en cuanto

¹⁰²⁸ 2010: 21.

¹⁰²⁹ Cita en 2008:377.

¹⁰³⁰ “Los pacifistas y la guerra español”, en *ABC*, 10/08/1937.

se han leído dos docenas de memorias, asiste uno al más triste espectáculo: a un tiempo todos parecen resignados y exaltados. Como en el pathos de las tragedias clásicas: exaltación ante la vida y sometimiento ante el destino que la aniquilará. El “suicidio” colectivo del que hablará Unamuno”¹⁰³¹.

Como indicabamos antes, a propaganda oculta o resto. Só ten unha intención clara e malsá. Non busca facer amigos, senón que busca crear bandos irreconciliables, aliados cegos que pensen en termos de branco ou negro, que estean en contra de, que se enfronten a ou loiten por. Pero as ideas non deixan de ser na maioría dos casos as mesmas: exaltadas, nun tempo crítico, de vertixe, onde a acción estaba por riba do pensamento crítico:

“Las voces, como voces, empiezan a parecerse todas. (...) “Queremos una patria totalitaria. El poder ha de ser íntegro para nosotros... Y cuando llegue el momento, el Parlamento o se somete o desaparece: la democracia será un medio, no un fin”, leemos en un recorte amarillento, y al punto nos preguntamos: esta frase, ¿fue dicha por Goebbels o por Dimitrov? Y esta otra, ¿quién la pronunció? ¿Onésimo Redondo o Ledesma Ramos: “Ahora, cuando nos lancemos por segunda vez a la calle, que no nos hablen de generosidades ni de respetar personas o cosas. Vamos a la toma del Poder como sea, para establecer la dictadura”. No. La primera es del clerical Gil Robles y la pronunció en 1933. La segunda, del socialista Largo Caballero, muy poco antes de la guerra, recordando octubre de 1934”¹⁰³².

Outra das obras referentes para entender os escritos desta época é o gran tratado de Julio Rodríguez Puértolas sobre a literatura fascista española. Á hora de entender a propaganda, hai que ter en conta que se busca sobre todo a manipulación, esa adhesión incondicional e total da que falamos antes. Así, segundo Puértolas, para o fascismo:

“La masa es sólo manejable cuando está fanatizada (...). Cuanto más grande es la masa, más fácil es dirigirla; cuanto más rica es la mezcla de los ingredientes humanos campesinos, obreros, funcionarios..., la amalgama toma el carácter típico de una masa desindividualizada.

(...) Las más brillantes técnicas de propaganda no obtendrán éxito alguno si no se tiene en cuenta en todo momento un principio fundamental y si no se le aplica con la mayor atención. Es preciso limitarse a unos pocos puntos y repetirlos sin cansancio. Es esto, como en tantas otras cosas, la persistencia es la primera y la más importante condición para lograr el éxito”¹⁰³³.

Curiosamente, Wenceslao vai formar parte do aparato de propaganda fascista da Guerra Civil española, aínda que non a nivel orgánico, si en canto a contidos. Vai reproducir todos os tópicos, ideas e mensaxes do bando nacional durante as súas crónicas. No seu descargo debemos indicar que as circunstancias propiciaron que as súas ideas se radicalizasen, en canto que foi perseguido polo bando republicano e tivo que vivir refuxiado durante un ano para evitar que as milicias o apresasen. Eses meses cambiarían radicalmente a súa forma de ver o mundo e as súas ideas posicionaríanse do lado dos que el consideraba posuidores da verdade, da paz e da xustiza. Pero non nos adiantemos. Segundo Puértolas, o noso escritor xa posuía esas ideas antes, en canto que elaboraba unhas “claramente reaccionarias, incluso protofascistas, reseñas literarias para *ABC*”¹⁰³⁴, tanto durante a República como nas Cortes de 1916. Non estamos de acordo, en canto que

¹⁰³¹ 2010: 45.

¹⁰³² 2010:47.

¹⁰³³ Rodríguez Puértolas, Julio: *Historia de la literatura fascista española*. Ediciones Akal, Madrid, 2008, páx. 52.

¹⁰³⁴ 2008:107.

Wenceslao é un autor cambiante, que muda de pel segundo a ocasión e agora se viste de galeguista que de antiparlamentario, que declara a súa xenreira aos conflitos bélicos como pide que o pobo se levante mentres solicita ao Goberno man dura coa orde e a lei. Cualificar, pois, de profascista ao coruñés é non coñecer ben a súa figura.

Rodríguez Puértolas colle a definición de “fascismo” do historiador Stanley G. Payne, para aplicalo “en su sentido más amplio para calificar la adhesión al sistema de gobierno autoritario, corporativo y nacionalista”. Comenta que a maior parte destes escritores eran, por así dicilo, mediocres:

“La verdad es que, con notorias excepciones, quienes en julio de 1936 iniciaron el asalto a la República y entraron a saco al propio tiempo en la literatura y en la razón eran escritores de casino provinciano, señoritos católicos y falangistas, incapaces de crear una gran literatura fascista y reaccionaria (...); envidiosos de los intelectuales y artistas republicanos se lanzaron a la liquidación y al exterminio de la auténtica literatura y de los auténticos escritores”¹⁰³⁵.

Fernández Flórez estaba entre aqueles escritores máis admirados e queridos polos lectores da época. Non é o dono dunha grande obra literaria, pero si conta con milleiros e milleiros de seguidores que o seguen diariamente nas súas crónicas e relatos, polo que ten algo, un aquel que engancha. Sabe comunicar. E a comunicación, nos tempos da guerra, é unha das armas máis poderosas. A máis dun, entre eles a nós, sorprende esta posición tan radical que adoptará a partir do inicio da contenda, en canto que moitas das súas ideas eran totalmente opostas ás que propugnaba por exemplo Primo de Rivera na súa “Carta a los militares de España”¹⁰³⁶. Cuestións como amor libre ou o divorcio son rexeitadas polo líder da Falanxe, mentres que eran temas defendidos polo coruñés nos seus escritos. Ademais, a relixión, que Fernández Flórez criticou anos antes, será tamén unha constante, con moitas referencias a Deus, dando boa conta do novo ideario nacional-católico.

Estamos fronte a unha España poliédrica, onde certamente non hai brancos e negros. Na que André Malraux, escritor e encargado dunha escuadrilla de aviación republicana, chegou a dicir que non entendía ese país no que comunistas como Alberti cren na Virxe, mentres que os católicos como José Bergamín (presidente da Alianza de Intelectuales Antifascistas) son comunistas. E outros como Rosa Chacel, ao tempo que eran anarquistas tamén eran cristiás.

Os perigos de non inclinarse estaban claros. Dunha banda, os republicanos perseguían, así que non era unha opción. Por outro lado, ser neutral equivalía ao exilio, a deixar a familia, fuxir a outro país que non coñecía e onde non tiña a seguridade e o recoñecemento do que gozaba en España. A alternativa estaba clara, en canto que os franquistas agardaban pola súa figura como auga de maio, ansiosos de contar cunha primeira figura que propagase a nova filosofía política e atacase sen cuartel aos “rojos”.

Como xa comentamos antes, aquel que non se posicionaba acababa por ser unha especie de paria, “pálido desertor de las dos Españas, híbrido como las mulas, infecundo y miserable”, como bramaba o escritor e xornalista Agustín de Foxá, autor de libros como *Madrid, de Corte a checa*. Noutro dos seus escritos déixao claro:

¹⁰³⁵ 2008: 19.

¹⁰³⁶ 04/05/1936. Folla clandestina redactada por José Antonio Primo de Rivera no cárcere Modelo de Madrid.

“España ha dado estos últimos tiempos tres castas de hombres.

Una: los que querían una España “renovada” en la “tradición” y que puidéramos llamar nacional.

Otra: los que querían una España dependiente de Moscú y roja: una España “comunista”.

Y la tercera clase de hombres: aquella que no quería a España ni “fascista” ni “comunista”, sino “ginebrina”, “afrancesada” y “masónica” (...). Yo no pido a la juventud que fusile o aniquile a tal clase de hombres. Yo solo exijo a esa juventud que los deje cumplir su propia voluntad, lo que ellos mismos pidieron al Destino. ¡Ni con la España roja ni con la futura España de nuestra Falange Nacional! Pues como no hay otra por ahora (y solo habrá la nuestra mañana) la condena que Dios por mi boca exige para ellos es bien simple. ¡Que se queden sin patria!”¹⁰³⁷.

E así, Fernández Flórez, liberal e librepensador, crítico e azoute de políticos dun e doutro signo, acabaría por engordar esa “serie de viejos escritores asimilados por el fascismo español durante la guerra civil”, de signo moi heteroxéneo, entre os que hai xornalistas, humoristas ou narradores¹⁰³⁸. Mentres que outros se unirían a prol da República e outros, como Juan Ramón Jiménez, nun texto inédito ata o 2010 recollido por Trapiello, dirá que “hay casos tristes, como el de España, en el que el poeta libre pierde su fe y no sabe qué hacer, si ha visto lo que ha visto de un lado y otro. Pero puede alejarse de las personas, nunca de su ideal, y dará por él todo, su hogar, su trabajo, su vida si es preciso, antes de claudicar”.

Como sinala Trapiello, “ni la barbarie es patrimonio de unos ni el heroísmo de los otros”¹⁰³⁹. O que fora director do xornal *Ahora*, en Madrid, publica no ano 1937 en Chile o libro *A sangre y fuego* do que extraemos estas ilustrativas liñas da época:

“Vi entonces convertirse en comunistas fervorosos a muchos reaccionarios, y en anarquistas terribles a muchos burgueses acomodados. La guerra y el miedo lo justificaban todo.

(...) Y tanto o más miedo tenía a la barbarie de los moros, los bandidos del Tercio y los asesinos de Falange, que a la de los analfabetos anarquistas o comunistas”.

Hai tres xornais que son os fundamentais á hora de difundir as informacións do bando nacional: o *ABC* de Sevilla, dende o 18 de xullo de 1936 (o de Madrid estaba controlado pola República), o *Heraldo de Aragón* e *La Gaceta Regional* (Salamanca). O primeiro diario estritamente falanxista, como explica Rodríguez Puértolas, foi *Arriba España*, nacido en Pamplona o 1 de agosto de 1936. Pero a medida que ían gañando territorio, os nacionais adquirían novos “órganos de propaganda”, segundo Trapiello, “fundamentales en su labor de exaltación e intimidación”¹⁰⁴⁰. Aos xa citados, engadiremos *La Democracia* en León, *El Norte de Castilla* de Valladolid, o *Ideal* de Granada, *El Faro de Vigo*, *La Voz de Asturias*, *El Pensamiento Navarro* de Pamplona, o *Diario de Burgos* e revistas como *Jerarquía*, *Vértice*, *Fotos*, *Destino*, a humorística *La Ametralladora*...

¹⁰³⁷ Cita en 2010: 76-77.

¹⁰³⁸ 2008: 187.

¹⁰³⁹ 2010: 186.

¹⁰⁴⁰ 2010: 77.

Como indicaba Gaziél, seudónimo baixo o que se escondía Agustí Calvet Pascual, un dos xornalistas máis admirados e líderes de opinión da burguesía liberal e democrática de Cataluña a través das páxinas de *La Vanguardia*:

“Los periódicos se habían convertido en órganos de propaganda oficiosa, dirigidos y controlados por el Gobierno, y los periodistas, uniformados por el régimen, en agentes de la dictadura”¹⁰⁴¹.

Dito isto, “la única victoria incontestable de la República fue la de la propaganda, dentro y, sobre todo, fuera de España”¹⁰⁴², xa que múltiples intelectuais apoiaron o bando republicano, así como moitos escritores internacionais consagrados da talla de Tagore, Faulkner, Upton Sinclair (gañador do Putlizer), John Steinbeck, Thomas e Heinrich Mann, Virginia Woolf, Joseph Peyre, André Gide, Saint-Exupéry, George Orwell, Albert Camus, Pablo Neruda, Octavio Paz, Huidobro, César Vallejo... Do lado dos nacionais poucos, como Robert Brasillach, Louis-Ferdinand Céline, Drieu La Rochelle ou Evelyn Waugh.

Nesta guerra propagandística non só, como vemos, teñen un papel fundamental os xornais, senón tamén a literatura. É por iso que a censura vai estar pendente de cada liña que se publica na prensa diaria, pero tamén nas obras de calquera autor. Así, o cura falanxista Fermín Yzuriaga nun editorial do xornal *Arriba España*, en maio de 1938, pon os seus ollos e a atención de todo o mundo nunha editora como Espasa-Calpe, alertando dos perigos das súas coleccións:

“Es necesario este Tribunal rígido de Inquisición. Hoy es la Fiesta del libro. Desde hace años funciona en nuestra España una filial o Sucursal de la Editora España-Calpe. ¿Ha pasado (preguntamos) por algún tamiz el historial y los fondos editoriales de esa casa, anteriores a la guerra? ¿Es posible tener una casa en Madrid, otra en San Sebastián y otra en Buenos Aires? ¡Los triángulos nos escaman demasiado! Y vamos a precisar más, porque el escándalo es intolerable. Hoy en los escaparates de todas las librerías se expone la Colección Austral de la Espasa-Calpe. Tiene mucho que purgar y que rectificar esta editora. Pues bien: sin enterarse por lo visto del nuevo espíritu de España nos presenta títulos como estos: Descartes, *Discurso del método*, condenado por la Iglesia, en el Índice. *El matrimonio de compañía*, de Lindsay y Evans. De Ortega y Gasset (¡cómo no!) su *Rebelión de las masas* y *Tema de nuestro tiempo*. El estúpido payaso Ramón Gómez de la Serna. Russel y Thomas Mann...”

Curioso ver como se ataca a Gómez de la Serna, o xenial autor das greguerías, que sofre o baleiro literario en Bos Aires polo seu apoio ao franquismo. Ou como se apunta directamente contra Ortega y Gasset, quen tivo unha grande influencia sobre o pensamento de José Antonio Primo de Rivera.

A Igrexa quere recuperar poder fronte a un Estado laico. E as súas opinión foron constantes, xustificando a guerra e a loita. Así, o xesuíta Juan de la Cruz Martínez, en *¿Cruzada o rebelión? Estudio histórico-jurídico de la actual guerra de España* (Zaragoza, 1938) fala de “la guerra que inició el Ejército nacional y secundó toda la parte sana de la nación”, di que a cámara parlamentaria é un “falso índice del verdadero pueblo español” e que “la guerra en sí misma –considerada en abstracto- no es intrínsecamente inmoral; como no lo es la muerte del adversario individual en legítima defensa, ni la muerte del malhechor ajusticiado por la autoridad pública”. Pero como estes pensamentos

¹⁰⁴¹ En *Meditaciones en el desierto (1946-1953)*. Cita en 2010: 457.

¹⁰⁴² 2010: 361.

poden sorprender a calquera católico, por ir contra a doutrina, afirma con total descaro que o quinto mandamento da lei de Deus “sólo reza con la muerte injusta”¹⁰⁴³.

O 11 de agosto de 1936, o *Heraldo de Aragón* publicaba un artigo do arcebispo de Zaragoza, Ricardo Doménech, onde se facía fincapé nisto: os disparos, as mortes, os ataques contra outros seres humanos non era pecado, porque tiñan xustificación:

“La violencia no se hace en servicio de la anarquía, sino lícitamente en beneficio del orden, la Patria y la Religión”.

Na mesma liña, o obispo de Pamplona, Marcelino Olaechea, declaraba en novembro de 1936 que eles eran soldados nunha especie de guerra santa, o que os melloraría como persoas:

“Con los sacerdotes han marchado a la guerra nuestros seminaristas. No son clérigos. Han empuñado las armas con la mayor decisión, arrojo y bravura. ¡Es una guerra santa! Un día volverán a su seminario... mejorados. Lo tenemos por cierto; pues los días de campaña son días de retiro espiritual”¹⁰⁴⁴.

O capelán e confesor de Franco, o dominico Ignacio Menéndez-Reigada, no libro *La guerra nacional española ante la Moral y el Derecho* (Salamanca, 1937; Bilbao, 1938), comentaba que “el alzamiento en armas contra el Frente Popular y su gobierno no es sólo justo y lícito, sino hasta obligatorio, y constituye por parte del Gobierno Nacional y sus seguidores la guerra más santa que se registra en la Historia”. E no seu libro *Catecismo patriótico español* (Salamanca, 1938), indicaba que “Los enemigos de España son, entre otros, el liberalismo, la democracia y el judaísmo”¹⁰⁴⁵. Curiosamente (sendo esta unha “guerra santa”) dos musulmáns (desta vez aliados nas trincheiras), non se dicía nada.

O asesor relixioso da Sección Feminina da Falanxe, Félix G. Olmedo, en *El sentido de la guerra española* (Bilbao, 1938), sinalaba que:

“Esta guerra es, ante todo, religiosa, la más religiosa de todas las españolas, que es decir de todas las guerras habidas y por haber, porque los enemigos que ahora luchamos son los mayores que ha tenido ni puede tener la Iglesia (...). Pero estos enemigos de ahora son peores que los mismos demonios, pues no solo no tienen religión alguna, sino que tratan de destruir el fundamento de todos y de todo el orden moral y religioso, negando la existencia de Dios”¹⁰⁴⁶.

A Igrexa critica directamente a democracia como forma de goberno, como algo prexudicial para España. Nesa liña, Fray Justo Pérez de Urbel, que sería abade mitrado no Val do Caídos, explicaba que “hay una ley vital casi infalible que lleva de la democracia a la demagogia. Y ya en la demagogia queda un dilema: la ruina o el imperio”¹⁰⁴⁷.

Por último, só sinalar, como apunta Rodríguez Puértolas, que o apoio da Igrexa queda de manifesto claramente nun punto: en que Franco foi “Caudillo de España por la

¹⁰⁴³ En 2008: 342-343.

¹⁰⁴⁴ 2008: 343.

¹⁰⁴⁵ 2008: 345.

¹⁰⁴⁶ 2008: 346-346

¹⁰⁴⁷ En *Arriba España*, 18-12-1936. Cita recollida en 2008: 396.

gracia de Dios”.

O relixioso navarro Fermín Yzurdiaga, do cal falamos antes, sería nomeado xefe provincial da Falanxe en Valladolid. Pero no só iso, senón que tamén era o xefe da propaganda do mesmo partido. Tiña un organismo propio, diferente da Delegación de Prensa e Propaganda do bando nacional, dirixida por Millán Astray, que despois pasaría a depender de Serrano Súñer.

Dende Pamplona, colaborando na propaganda dirixida por Yzurdiaga, traballa o poeta Dionisio Ridruejo, quen recibirá o cargo de responsable da Propaganda Nacional. Ás ordes do cuñado de Franco tamén estarán Giménez Arnau (Prensa) ou Antonio Tovar (Radio).

A Decreto de Unificación de 1937, que Trapiello define como “el golpe de Estado dentro de un golpe de Estado” (lembrar que o xefe máximo da Falanxe, naquel momento Manuel Hedilla, se opuxo a este decreto, ao supoñer a desaparición do seu partido, o que lle supuxo dúas condenas de morte que, finalmente, non foron aplicadas), a partir do cal “se creaba un partido único de falangistas, renovadores monárquicos, requetés, carlistas, antiguos cedistas y fajistas de vario espectro, en cuya cúspide política se aposentó, cómodamente, el jefe que ocupaba ya el mando militar”¹⁰⁴⁸.

Pois ben, esta unificación política imposta por Franco supuxo tamén a integración de todos os escritores e intelectuais pro-levantamento, segundo Rodríguez Puértolas. Moi en particular “el grupo que alguien ha llamado de “los siete magníficos”, varios de ellos con importantes puestos de responsabilidad política en la zona franquista y después de la victoria de 1939: Dionisio Ridruejo, Antonio Tovar, Pedro Laín Entralgo, Gonzalo Torrente Ballester, Luis Rosales, Luis Felipe Vivanco, Leopoldo Panero”¹⁰⁴⁹.

Establécese o pensamento único, para o cal se crea a primeira Lei de Prensa do novo Réxime, que duraría ata 1966, despois de implantarse o 22 de abril de 1938. Nela fálase de “los daños que una libertad entendida al estilo democrático había ocasionado a una masa de lectores diariamente envenenada por una Prensa sectaria y antinacional”, buscando evitar isto, o “libertinaje democrático”¹⁰⁵⁰.

Dionisio Ridruejo como xefe de propaganda, afirma o seguinte:

“No aspiraba solo a crear unas compañías oficiales ni a controlar a las privadas, sino a promover una serie de instituciones docentes y normativas –algo como la Comédie Française- y a promover centros experimentales, unidades de extensión popular, trashumantes o fijas, y a intervenir la propia Sociedad de Autores, organizando otras paralelas para actores, decoradores, etc. En alguna manera me guiaba por la utopía falangista de la sindicación general del país y ello podía valer, claro está, para el cine, las artes plásticas, los espectáculos de masas y así sucesivamente”¹⁰⁵¹.

Sobre o xornalismo, o historiador Maximiano García Venero, indicaba o seguinte en “Norma Nacional-Sindicalista del periodismo en España” (FE, abril 1937):

“El Nacional-Sindicalismo postula un periodismo técnico y políticamente al

¹⁰⁴⁸ 2010: 31.

¹⁰⁴⁹ 2008: 147.

¹⁰⁵⁰ 2008: 454.

¹⁰⁵¹ Cita en 2008:323.

servicio absoluto de la Patria. No existirá en España otra Prensa que la dirigida por el Estado Nacional-Sindicalista. El periodismo no será ni un negocio económico, ni un arma política contra el Estado”¹⁰⁵².

Por todo isto, como se supón nun réxime deste tipo, establécese unha censura que, lonxe de ser exercida por militares ou por xente sen coñecementos, foi practicada “por catedráticos de Universidad, por canonistas doctorados, por escritores de oficio”, en palabras de Joan Fuster¹⁰⁵³.

10.2. As crónicas de Fernández Flórez durante a estadía no Madrid da guerra.

Como dicíamos, Wenceslao entra a formar parte da engrenaxe propagandística nacional. Era unha arma moi fundamental, non só a nivel estatal, senón tamén internacional. E vistas as boas relacións que o galego ten con Portugal, alí publicará as súas primeiras crónicas tras ser liberado (aínda que tamén verán a luz noutros países, sobre todo sudamericanos, claramente favorables á República).

Deste xeito, no xornal portugués *Diario de Noticias* dá conta do que foron os seus últimos meses, dende un punto de vista totalmente persoal. Redáctaos en español pero son traducidos ao portugués para a súa publicación. O propio autor afirma que tiveron unha grande acollida, ao tempo que “Com elas quis servir o Bem”. Intenta poñer do seu lado ao lector, incidindo en que foi unha vítima e que non deixa de ser unha persoa como outra calquera, unha persoa honrada á que perseguen sen ningún motivo. Unha sorte de situación kafkiana que calquera podería padecer, polo que aqueles que están detrás, os que o perseguiron, non deixan de ser persoas crueis e malvadas.

Estes meses producen unha sorte de “crack” no pensamento e nas ideas do galego. Vive momentos angustiosos, situacións nas que a súa vida está en perigo, coñecendo moi de preto os baixos instintos do ser humano. É por iso que acaba perdendo a fe na bondade das persoas e no sistema que propugnaba a esquerda. O humor que tanto o caracterizaba queda oculto, tras unha dor e un resentimento moi fondo, que semella que o deixará marcándoo durante décadas. Como dirá máis adiante, cando regresa ao Madrid ocupado polos franquistas, Wenceslao é outro Wenceslao:

“Yo he buscado en Madrid mi sonrisa, y no la encontré”¹⁰⁵⁴.

A partir dese momento, as súas ideas radicalízanse, ata o punto de que os comunistas só buscan destruír, acabar con aqueles aos que envexan, aos que non son coma eles. Fernández Flórez, nestas crónicas quere enfrontarse ao exercicio de contar por escrito o que sufriu o antes posible, para non esquecer, para que o tempo non evapore esas sensacións e semellen doutro. Cando realmente son doutro, porque o escritor de antes da guerra xa non está. Di quere facelo dun xeito cru, directo, escapando do seu estilo tan persoal e desenfadado, o que xa dá boa mostra de que máis que literatura necesita berrar, escupir e enfrontarse aos vermellos dende as palabras:

“Sao, nada mais, nada menos, o testemunho de um homem honrado que conta o que viu, o que sofre e também o que compreendeu, sucintamente e abandonando, por uma vez na sua vida, a Retórica”.

¹⁰⁵² Cita en 2008:391.

¹⁰⁵³ Cita en 2008:455.

¹⁰⁵⁴ ABC, 19/05/1939.

“(…) era entao, como o recente contacto con aqueles excessos, com o recente contacto com a súa recordación viva, que eu tinha razão, e não terei tanta se deixo passar os anos necesarios para que se atenuen, para que os mortos já sejam pó e sobre os meus sofrimentos de entao se sobreponham outros, ou, antes, a simple comidade da vida presente, grande limadora de arestas, os vá rodeando de indiferença”.

“Se cada pecado capital pudesse criar un regime político, o da Inveja sería o comunismo”¹⁰⁵⁵.

Comenta que quere que a xente coñeza a verdade. E está claro que cada escritor, como cada persoa, a través da súa visión, cre ter a verdade única, a que serve. E quere espallala a través dos seus escritos antes de que sexa tarde. Dese xeito, a seguridade de que está a facer algo bo, algo que vai ter un impacto positivo na xente e na sociedade tena nunha conferencia que ofrece en Lisboa, ao remate da cal se lle achegaron dous mozos que lle din que tiñan simpatía polo comunismo ata que leron os seus artigos. Nese momento, afastáronse desa ideoloxía, como unha sorte de revelación. O coruñés manifesta que “Foi entao que achei bom todo o meu trabalho”. De novo a importancia da propaganda, de comunicar, de amosar ou de ofrecer certas ideas para que callen nos lectores nesa visión totalmente plana e escura da realidade.

Sorprende como na introdución da recompilación destes artigos ten un recordo especial para a súa terra, á que tanto e de xeito tan frecuente alude ao longo de toda a súa carreira. Di que as ideas que se espallaban en España contra os propietarios latifundistas chocaban coa realidade de Galicia, onde existe un gran minifundismo. Explica que dende a Fronte Popular se intenta desacreditar a Igrexa (á que el tamén sinalou en máis dunha ocasión como un dos males da sociedade) e asegura que Galicia foi a rexión menos propicia ao contaxio, ao tempo que os seus habitantes se converten nunha especie de terra salvadora, non só porque nutren de alimentos a outros puntos da xeografía española, senón porque os galegos son guerreiros duros que loitan e evitan que os rusos se fagan con posicións claves. Incluso bota man do mito de Breogán, como unha sorte de batalla épica que tamén debería ser lembrada e recordada durante xeracións.

Lembremos que non hai moito, Wenceslao se amosa contrario ás guerras, á perda de vidas humanas que significan estes enfrontamentos, na maior parte das ocasións interesados, crueis e que só prexudican os máis indefensos. Pero agora, os comunistas son os que atacan a orde de España:

“As ideas eran rusas, os procesos eran rusos; rusos eran os homes chegados para dirixir até as matanzas, rusas as armas, rusas as conversas que, ao principio, deram ao povo, rusos os nomes que se invocavam, as denominacións das brigadas”¹⁰⁵⁶.

Di que os burgueses que apoiaran a causa da esquerda se asustaron ao ver que estaban do lado dos asasinados. De novo atopámonos cun bando de bos e con outro de malos, onde o que escribe está en posesión da verdade, amosando unha visión que pretende ser honesta, e que contrasta coa daqueles que semellan causar só dor e destrución sen causa nin xustificación, manipulados por un sistema e por un país que nada ten que ver co noso.

É tal a presión e o padecemento deses meses que Fernández Flórez ataca

¹⁰⁵⁵ Introdución de *O terror vermelho*: Wenceslao Fernández Flórez, 1938.

¹⁰⁵⁶ 1938: introdución.

directamente a democracia, xa que se trata de “um sistema que desconhece absolutamente todas as verdades e entrega o seu descubrimento ao sufrágio das maiorías”. Indica que non deixa de ser algo no que nos fan crer que nós decidimos, que nós somos os que ofrecemos solucións aos problemas, pero non deixa de ser todo unha pantomima na que detrás están os que deciden por nós, os que dan as ordes e os que teñen sempre a última palabra.

A primeira das súas crónicas, que non deixan de ser un relato cronolóxico dos primeiros meses da guerra civil, moi na liña da súa novela *Una isla en el mar rojo*, titúlase “Um homem foge da sua casa”. Comeza falando de que está en Madrid por casualidade, por coincidencias do destino, xa que nunca estivera na capital de España co mes de xullo tan avanzado. É un home acomodado e aproveita eses meses para viaxar. Non obstante, xusto ese verán distintos plans xa listos se estropean a última hora: unha invitación á marxe suíza do lago Constanza e unha viaxe ata Romanía. Esta última, á que foi convidado por un amigo da legación, foi aprazada. Decide ir a Estoril, entón. Xa estaba todo listo para partir e, de súpeto, todo semella cambiar, saltar polos aires:

“Muitas vezes pensei despois quantos meses de angústia me custou um pequeno atraso de doze horas”¹⁰⁵⁷.

Madrid sofre a partir de entón un clima de inseguridade, os asasinatos quedan impunes e hai unha vaga de continuos roubos. É un caos absoluto. A xente de ben enche os cárceres e os cargos públicos son os primeiros hóspedes. E detrás de todo está Azaña, un home “doente de megalomania”.

Mentres se queimaban igrexas, os socialistas facían exercicios de tiro na rúa, “Azaña, gordo, fofo, amarelo de pus, brincava aos reis num palacete do Prado, puerilmente indignado contra os caricaturistas, que lhe multiplicavam as verrugas do rostro ou aumentavam a notória separação que existia entre os seus grandes dentes amarelos”¹⁰⁵⁸. Vemos que entra no terreo físico para atacar. É algo moi habitual o feito de botar man dos defectos faciais para acentuar a maldade, circunstancia á que estabamos moi pouco acostumados en Wenceslao (aínda que non será a última vez que recorra a ela), para quen as descrições eran un núcleo fundamental nas súas crónicas, pero non como algo simplista, senón buscando dar un xiro, pretendendo darlle unha volta á visión que podíamos ter das cousas. A orixinalidade, neste caso, desaparece, e busca un recurso pobre, tratando de representar a Azaña como unha especie de diaño, trasgo ou *troll* que frega as mans mentres ao seu redor hai mortes e inxustizas.

Na capital os cuarteis caeron un a un, sen resistencia, ao tempo que a multitude bebeu por primeira vez e a grandes tragos o sangue doutras persoas. A condicións de seres humanos ficou a un lado, xa que se actuaba con saña, dun xeito animal, deixando a razón totalmente a un lado:

“matouse sem piedade, com júbilo, por grupos, homens que tinham entregados as suas armas sem terem chegado, muitas vezes a fazer uso delas.

(...) E, de-repente, esse populacho típico de todas as revoluções estendeu-se a Madrid: infra-homens sujos, de semblante assassino; mulheres-hienas, vociferantes e desgrenhadas, que levavam nos olhos a alegria de poder matar; rapazes desordeiros,

¹⁰⁵⁷ 1938:3.

¹⁰⁵⁸ 1938:6.

orgulhosos do revolver que tinham conseguido apanhar, mas cujo maior prazer eram as chamas dos incendios”¹⁰⁵⁹.

Loxicamente Wenceslao fala do que lle chega a el, do que outros lle contan, do que semella ver, das historias que lle van caendo de aquí e de acolá, de forma parcial. Ve a súa realidade, de tal forma que a verdade é a que el coñece ou lle transmiten e obvia o feito de que toda guerra ten dous bandos. A perspectiva que ofrecía no seu día nas crónicas de *El Noroeste*, certamente nesgada a favor dos alemáns, pero tan lúcida ás veces ao afirmar que as guerras non levan a nada, desaparece. Semella que só hai un único culpable, unha única orixe, un único detonante e unha única visión. Non obstante, a situación é certamente caótica. O goberno da República non ten control ningún sobre os milicianos, de moi distinto signo e ideoloxía, que comezan a tomar as rúas de Madrid.

A política Clara Campoamor, precisamente, fala deses primeiros días na capital no seu libro *La revolución española vista por una republicana*. Comenta que ata ela mesma estaba en perigo, polo que ten que saír da cidade ao pouco, xa en 1936:

“Dejé Madrid a principios de septiembre. La anarquía que reinaba en la capital ante la impotencia del Gobierno y la absoluta falta de seguridad personal, incluso para los liberables me impusieron esta prudente medida”.

Ese terror do que fala Campoamor é o que pretende facernos chegar Fernández Flórez en cada unha destas crónicas publicadas no país luso e recompiladas nun libro que non se editará en España. Nelas narra detalles sorprendentes que descoñeciamos, como que foi acusado de francotirador nos primeiros días da guerra. El semella entender o porque desa persecución, porque disparaba coas súas palabras e estas atacaban directamente o orgullo de moitos, cousa que non podían soportar. Así que o pensamento era aquel polo cal se non estabas con alguén, estabas contra el:

“Nos meus comentários ás sesoes parlamentares tinha ferido muitas vaidades, fustigando aquele rebanho de advogados e de videirinhos enfatuados. Nao era preicisa uma sagacidade excepcional para compreender todo o perigo que para mim representava uma visita dos que se dedicavam a purificar a sociedade com as suas pistolas”¹⁰⁶⁰.

Decide, entón, buscar un lugar máis seguro, porque non sabe se tarde ou cedo irán ao seu piso por el e non pode permanecer agardando sen máis. Sae á rúa, pero os salvocondutos, segundo o coruñés, eran os carnés de afiliación aos partidos da Fronte Popular e aos sindicatos, polo que pouco pode facer. Finalmente, grazas ao consello do seu irmán, decide visitar a casa do marqués de Riba-Tamega, diplomático portugués, na que quedará a vivir.

Está todo o día pechado para evitar calquera problema. Pero ao pouco instálase preto de alí un cuartel militar, co que os medos se acrecentan. Para pasar o tempo decide ler libros, pero só falan de levantamentos e de sucesos revolucionarios, polo que chega á conclusión totalmente lapidaria:

“A paz não é mais do que um descanso que os homens arranjam quando a tarefa habitual de matar os fatiga”¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁹ 1938:7.

¹⁰⁶⁰ 1938:10.

¹⁰⁶¹ 1938:14.

Entre mentres, as liñas editoriais dos xornais deron un xiro de 180°, segundo Wenceslao moitas veces por iniciativa dos seus propios traballadores e por xornalistas mediocres, que se apoderaron deles. En concreto, cita a *El Liberal* e a *Claridad*, e aos seus directores, Luis Araquistain e Álvarez del Vayo. Indica que ser citado neles equivalía a unha sentenza de morte. Como exemplo, cita o caso do Guerra del Río, que tivo que fuxir porque nun deles se dicía “Mas ainda vive esse senhor”¹⁰⁶².

Incide en que se sinala directamente a por quen ir e nos primeiros días os intelectuais eran os que engrosaban as follas dos xornais. Pero non só iso, senón que incluso se dá esta orde e se prohíbe aos libreiros vender unha serie de autores, entre os que está precisamente el. De novo o mesmo que acontece no bando nacional, onde se pide unha depuración de obras e de autores.

Precisamente, un dos máis claros exemplos do que acontece dende a prensa escrita, de como as palabras sinalan para que outros apunten e disparen foi a publicación *El Mono Azul*, que saíu en agosto de 1936 da man da Alianza de Intelectuales Antifascistas para Defensa de la Cultura (50 afiliados). Aí escribirán grandes personalidades universais da literatura española, como Machado, Juan Ramón, Ricardo Baeza ou Alberti.

Pero ademais da súa compoñente puramente literaria, difundía mensaxes políticas e propagandísticas, ofrecía consellos militares e ata tiña gráficos que amosaban como aforrar balas ou como acertar á hora de disparar. Pero onde nos queremos parar é na sección “A paseo”, que entronca directamente co que comentaba Fernández Flórez “y venía a coincidir con el auge en Madrid de los tristemente famosos paseos o sacas nocturnas, seguidas de fusilamientos frente a una tapia, en los desmontes y ejidos, casi siempre sin proceso, sin juicios, o tras de juicios que eran una farsa, de manera que, en la práctica, aquellos paseos en la letra impresa venían a ser una invitación o instigación a estos otros crímenes que acontecían, cada madrugada, en los atochales y cuevas de Madrid”¹⁰⁶³.

Así, nesta publicación os primeiros en recibir un “paseo” foron o galego Eugenio Montes e o vasco Miguel de Unamuno (que ao estar na zona nacional era considerado un traidor pero, fronte a outros, mantivo a dignidade, como no famoso discurso que ofreceu con Millán Astray ao lado). Pero despois virían outros como Eugenio d’Ors ou Giménez Caballero. Curiosamente non se trata de políticos ou de militares, senón que apuntan directamente a “camaradas” literarios, a compañeiros e coñecidos da profesión. A guerra, de novo, envilece e ofrece a peor imaxe de cada un.

Meses máis tarde, xa na zona nacional, Wenceslao seguirá lembrándose disto e volve atacar tanto os xornalistas que lanzaban nomes, como ás publicacións que acubillan este comportamento tan lamentable:

“Claridad iba, por su saña y por el número de sus víctimas, a la cabeza de todos los sabuesos del verdugo. Era la ordenadora de la muerte.

(...) Es preciso tener en cuenta que el periodista de la España roja es una especie de escoria de la audacia, salido de no se sabe qué fondo de la incultura, de sadismo y de

¹⁰⁶² 1938:19.

¹⁰⁶³ 2010:84.

ramplonería. Odia ferozmente al intelectual”¹⁰⁶⁴.

Igual o evita ou igual non se lembra no momento de escribir, pero xusto na zona nacional foron asasinados, sen xuízo e incluso negando a maior, grandes escritores como Federico García Lorca. De novo as dúas Españas, aínda que cada unha sinalando o peor da outra e escondendo as súas miserias.

Pero estabamos nos primeiros meses da guerra, con Wenceslao en Madrid e cunha prensa madrileña moi virulenta, onde se ataca cada vez máis a Portugal, país veciño apoia a Franco. Polo que o noso autor decide irse do piso de Riba-Tamega, xa que os acontecementos podían poñerse moi feos tamén para el.

É o 5 de agosto de 1936. Riba-Tamega acompaña no coche da embaixada ata o seu novo fogar, no que se introduce sen que o vexa o porteiro. Este, explica Wenceslao, coma todos os da súa profesión, tiñan orde de dar parte das visitas que se recibían e da súa duración e frecuencia. Supoñían “uma das potencias infernais de Madrid”, xa que non só denunciaban aos de dereitas, senón a todo aquel que lles caía mal.

Nestas estadias, oculto en casas, adoita escoitar a radio. Fernández Flórez salienta que soaba ata case a unha e media da madrugada. Destaca tamén que o facía cun volume estrepitoso que o enchía todo, como unha sorte de tortura psicolóxica. Puntos coma este estráñannos, xa que entendemos que debía intentar ser discreto e se fose así, evitaría escoitar a radio. Ademais, o volume adoita depender do aparello concreto, onde se pode regular. Talvez recorra á esaxeración ou talvez queira recrear un ambiente moito máis represivo do que xa era, ou quizais os recordos aumentaron a súa percepción negativa de todo o que tiña que ver co bando republicano.

Di que cada grupo quería a súa emisora e que naqueles días xa se inauguraran varias, ata o punto de que aparecían case tantos oradores como asasinados. Case nunca dicían cousas intelixentes, pero si que emitían discursos violentos nos que se incitaba ao crime. A peor de todas, para o noso escritor, era a “judía alema Margarita Nelken” quen, recordemos, era unha intelectual (coméntase que foi a primeira persoa en traducir a Kafka ao español) relacionada co partido comunista e que acabaría os seus días exiliada en México. Os discursos xeralmente estaban todos cortados polo mesmo patrón:

“incitações iracundas, insultos contra todos e contra todo: contra os fascistas, contra os militares sublevados, contra a burguesía, contra o clero, contra os ‘servidores do capitalismo’”¹⁰⁶⁵.

De novo a súa experiencia vital e o descoñecemento do que acontece noutras zonas de España semellan darlle a idea de que isto non é o habitual, de que esta estratexia de comunicación, de que este tipo de mensaxes e discursos se repiten en calquera enfrontamento bélico e calquera que sexa a posición política. Hai que ter en conta que os seus artigos durante a guerra tamén estarán cortados polo mesmo patrón que os doutros colegas, onde se ataca e se insulta de maneira ordinaria todo o relacionado coa República e coas esquerdas.

Todo o atormenta, ata o himno de del Riego, ao que cualifica de insoportable. Uns anos máis tarde, dirá desta peza que se a tocas tres veces cunha frauta, ao sacudila “caen

¹⁰⁶⁴ ABC, 28/09/1937.

¹⁰⁶⁵ 1938:23-24.

unas gotitas viscosas, oscuras y pestíferas: la basurilla que van dejando esas notas plebeyas e insufribles”¹⁰⁶⁶.

Nesta etapa, ata prefere escoitar a Internacional, xa que para el era un alivio. Non obstante, a continua repetición dos himnos e a martelada de ideas lévano a un estado de obsesión moi próximo á loucura. Entendemos que realmente o que o golpea unha e unha vez a súa cabeza son o medo e a incerteza do que pode pasar, dos acontecementos que están por vir se o localizan. Os himnos republicano e da Internacional non fan máis que agudizar esa obsesión en canto que se sente atrapado, en terra hostil, rodeado de inimigos.

Wenceslao quere desmentir que moitos dos horrores daquela época se deberan a delinquentes que saíran do cárcere coa revolución. Di que é falso, xa que se trataba de persoas normais que actuaban sen que a lei lles parase os pés, fusilando e roubando a quen lles parecía, a calquera hora do día, como unha especie de *gangsters* de barrio. Este vai ser un dos cualificativos que emprega con asiduidade e que se sumarán a outros máis habituais pola prensa nacional.

De novo busca levar ao lector ao seu terreo, desmentir que el teña intereses ocultos ou estea politizado. Trata de explicar a realidade como se fose un cidadán máis, totalmente honesto e transparente, como un actor neutral que trata de ser obxectivo. Pero tamén hai que preguntarse como tiña todos eses datos se realmente estaba pechado nunha vivenda, oculto dos que o perseguían. Entendemos que non é que os presenciara directamente, senón que llos contaran terceiras persoas, pero é algo que non menciona:

“Eu son un homem que digo a verdade sem intenções ocultas, sen pensar que possam servir para un fim políticos, sou como o que apresenta a fotografia de um objecto”¹⁰⁶⁷.

Pese a que non vive de primeira man os horrores que conta (entendendo que si sofre unha situación moi angustiosa en canto que é perseguido, pero está sempre oculto), Madrid non deixa de ser unha cidade sen lei, perigosa para calquera. Fernández Flórez comenta que ser miliciano ou ter unha pistola era sinónimo de poder comer ou beber todo o que se quixera, xa que liquidaban automaticamente as contas dos restaurantes, hoteis, cafés e tendas do lugar.

As mulleres, ás que tanto defendía o noso autor, comenta que eran as que máis se aproveitaban desta situación e as que acudían ás tendas, non a mercar produtos de primeira necesidade, senón doutro tipo como reloxos. As verbas U.H.P. (Hermanos Unidos Proletarios), ao igual que as pistolas nos bares, pagaban todas as facturas. Por todo isto, o coruñés cre que “aquela multidao não tinha a menor ideia do que pode ser uma revolução, nem a menor intenção de faze-la no sentido politico”. De novo volve simplificar a realidade, esquecendo como se iniciara o conflito. Obvia o contexto e semella que todo isto xorde da nada, de que o bando franquista só busca acabar cunha situación de anarquía, asasinatos e roubos. Que a “revolución”, como tal, a iniciaron dende as esquerdas.

Presenta tamén nas súas crónicas o problema da loita de clases. Así, hai un relevo obrigado, de tal xeito que o persoal directivo das empresas é asasinado, encarcerado ou despedido e substituído polos “mais humildes ‘camaradas’”. De novo volve xeralizar e

¹⁰⁶⁶ABC, 01/06/1939.

¹⁰⁶⁷ 1938:26.

dá a sensación de ser testemuña de primeira man destes feitos, cando de seguro que outras persoas lle contan o tipo de acontecementos que teñen lugar. Ademais, como en toda guerra, os peores sucesos ou os máis tráxicos e sanguinarios sempre son os que antes se transmiten e difunden.

Pero a obsesión dos milicianos, en palabra de Wenceslao, eran os coches. Hai que lembrar que tamén colleran o seu. Explica que os requisaron todos e mesmo os roubaban entre compañeiros. Pero o obxectivo non era outro que aparentar, que presumir, xa que os usaban sobre todo para acudir aos cafés na compañía de mozas. Aínda que cada grupo tiña un para dar os famosos “paseos”, un elemento represor e xerador de medo propio dos dous bandos.

Comenta que cando as tropas de Franco ameazaban co seu avance, se criticaba na prensa que faltara gasolina para os camións que transportaban armas e homes ao combate. Non obstante, ao mesmo tempo víanse máis coches diante dos teatros e dos cinemas que “nos tempos odiosos da ostentação capitalista”. Detrás de todo, opina, non está o odio aos ricos, senón que simplemente os querían substituír. De novo volve á idea da envexa, a querer ser algo que non es, e de selo á forza, obviando a orixe da guerra.

Neste panorama tan dantesco que debuxa, salienta que incluso se vai contra os mozos e a xente maior. E que xusto reproducen un compartamento e un modelo ideolóxico totalmente contraposto ao que din defender:

“(…) censuravam a tirania e impuseran a mais atrabiliária e intransigente; indignavam-se perante as penas de morte que um código determinava e nao tinham piedade nem para as mulleres, nem para os velhos, nem para os impúberes inocentes; diziam-se antimilitaristas e babavam-se de gozo colocando estrelas nas suas fardas”¹⁰⁶⁸.

Nesta incertidume constante na que vive, Wenceslao relata que hai tres elementos que aterrorizan a aqueles que vivían escondidos en Madrid: o coche que paraba diante da casa, o ascensor que subía e o timbre da porta. El mesmo adoitaba espiar pola persiana a rúa, tratando de ver que acontecía fóra e sentía un certo estremecemento cada vez que preto da casa na que se escondía pasaba un daqueles coches para dar “paseos”.

Eran vehículos da FAI, da CNT, da UGT e de Esquerda Republicana. E levaban a todo tipo de persoas. Así, comenta o caso dun local próximo a onde el estaba agochado no que un camareiro sinalou un home que estaba a tomar un café tranquilamente (cousa que choca con ese ambiente caótico e criminal que describe). O seu pecado era ser católico e inspector da CEDA nas últimas eleccións.

Estas historias que, insistimos, non sabemos se llas fan chegar no día a día ou ben llas contaron unha vez que consegue escapar a Francia, obsesiónano e agobiábano. Explica que tentaba pasar as horas lendo, pero que non era capaz de concentrarse. O que máis o amedrentaba era o timbre da porta, que cada vez que soaba quedaba petrificado. Unha e outra vez debíase preguntar que cando chegaría o seu momento, como afirma que lle chegou para outros coñecidos e veciños.

Fala en varias ocasións García Atadell e da súa “Brigada do amanhecer”. Di que foi unha das hienas da revolución. Especializouse en sorprenden as súas vítimas durante o sono, de madrugada. Este linotipista morrerá tempo despois no garrote tras ser apresado

¹⁰⁶⁸ 1938:31-32.

polos nacionais cando fuxía para América cun botín duns 25 millóns de pesetas. O escritor húngaro Arthur Koestler, en *Testamento español*, dá conta de como acaba nun cárcere de Sevilla con García Atadell ao lado, vendo como levantaban no patio o cadalso onde darían morte ao chekista.

O relato de Wenceslao é totalmente certo, en canto que García Atadell foi o dirixente dunha checa composta por 48 persoas. Actuaba de forma violenta e sen ningún tipo de mediación xudicial¹⁰⁶⁹. Anos máis adiante, Luis Buñuel contaría nas súas memorias que un sindicalista o avisou de que había un español con xoias roubadas que quería escapar de Francia a América. Ao saber quen era, o cineasta deu aviso para que chegara a información ás autoridades franquistas e o apresaran na súa escala en Santa Cruz de Tenerife:

“García no era más que un bandido, un canalla, pura y simplemente, que se proclamaba socialista. En los primeros meses de la guerra había creado en Madrid, con un grupo pequeño de asesinos, la siniestra Brigada del amanecer. Por la mañana temprano, penetraban por la fuerza en una casa burguesa, se llevaban a los hombre “de paseo”, violaban a las mujeres y robaban cuanto caía al alcance de su mano. (...) García, a quien los fascistas buscaban ávidamente, era una de las vergüenzas de la República. Transmití al embajador la información del socialista. El barco tenía que hacer escala en Santa Cruz de Tenerife, en poder de los franquistas. El embajador no vaciló en avisarlos a través de una Embajada neutral. A su llegada a Tenerife, García fue reconocido, detenido y ejecutado”¹⁰⁷⁰.

Neste relato, a modo de diario, Fernández Flórez plasma os seus medos e ponse nos peores escenarios, preguntándose que se debe sentir ao ser arrebatado do sono e da casa para morrer de pé tras unha descarga, nun fusilamento. Pregúntase se poderá, tras esta experiencia, “encontrar a fé suficiente para estimar de novo os homens. E temo que, por muito comprida que seja a minha vida, já nao poderá ser, nunca mais, nunca mais...”¹⁰⁷¹.

Nos seus relatos cotiás narra, por exemplo, como cando no piso no que está lle negan o permiso para saír á criada, ao pouco o teléfono comezou a soar. Era o mozo dela, que pedía explicacións e que cualificada ao dono da casa de burgués e de fascista, ao tempo que ameazaba con replesalias se non a deixaban saír todas as tardes. Neste contexto, Fernández Flórez realiza, para denigrar a serventa, comentarios que non veñen ao caso. Nunha descrición certamente superficial, tira da aparencia física para explicar que era “uma sólida rapariga provinciana, que se pintava, a-pesar-dos seus poucos anos, como uma comediente ordinária”¹⁰⁷².

Na hora e media que ao final lle permitiron á criada saír, aproveitaba para escoitar na radio as emisoras nacionalistas. En concreto escoitaba o Radio Club Tenerife. De novo, a obxectividade de Wenceslao queda en entredito. Basta lembrar como eran as radios republicanas, machaconas e ferintes, fronte a estoutra:

“Profeta mais do que informador, tu derrotavas os vermelhos tres dias antes das batalhas, tu tomavas as povoações na véspera da entrada do Exército, tu oferecias-

¹⁰⁶⁹ “Defending the Republic: The García Atadell Brigade” en Madrid, de Julius Ruiz en *Journal of Contemporary History*, 1936, VOL. 42, nº 1, pp. 97-115.

¹⁰⁷⁰ *Mi último suspiro*, de Luis Buñuel. Nuevas Ediciones de Bolsillo, 2001, páx. 196.

¹⁰⁷¹ 1938:45.

¹⁰⁷² 1938:49.

nos para a semana seguinte a dispersão e a derrota total dos inimigos.. Por tudo isto, obrigado, Rádio Clube Tenerife, tu que foste o bálsamo diário para a nossa dor e apoio do que, sem ti, sería desfalecemento e desespero”¹⁰⁷³.

Nesa especie de cela na que está escondido e rodeado de inimigos, sente que esta é a única conexión que ten coa vida. Así que en contraposición aos que o buscan e o queren matar, están os do outro lado, os que de seguro que o protexen, os bos, os que o agardan cos brazos abertos e o salvarán. É unha cuestión de vida ou morte e en Madrid sente que só hai morte e, polo tanto, só hai asasinatos.

Do outro lado, están os “heroes”, atópanse os “amigos” entre os que confesa que preferiría poder combater a seguir un día máis alí, preso, sen poder facer nada:

“Fui sempre inimigo de qualquer violencia; não amo a guerra; mas se então me oferecessem em troca da minha situação, para eu ir para uma daquelas trincheiras invisíveis na distancia e nas quais, frente a Madrid, uns homens escassos e heróicos continham os marxistas, teria aceitado, enlouquecido de alegria. Cair entre amigos é uma morte doce se se compara com a terrível morte dos descampados ou nas caves da checas, injuriado con nomes soezes por cobardes verdugos que sentiam prazer em prolongar a agonia dos prisioneiros”¹⁰⁷⁴.

Outra das características propias dos defensores da República era que se trataba de ladróns, “porque se roubava com o mesmo á-vontade com que se exerce o mais natural dos direitos”. De feito, “pussuir dinheiro ou jóias era um indício de fascismo e nao se tornava necessária outra razão para levá-los”¹⁰⁷⁵.

Parte das mensaxes que traslada en *O terror vermelho* tivo que recibilas unha vez fóra da España republicana, que el aproveita para intercalar coa súa experiencia na capital. Só así se explican casos que salienta, como o derribo dun avión de Air France que levaba ao presidente da Cruz Vermella Internacional e a dous xornalistas franceses. O galego explica que foi abatido por un avión marxista, a pesar de que se lle quixo botar a culpa aos nacionais. Como coñece estes detalles se, precisamente, no Madrid republicano as mensaxes están moi medidas e a propaganda de esquerdas funcionaba a toda máquina? Certamente non ten todos os detalles, só algunhas pezas, pero é certo que Georges Henny, realmente delegado e non presidente do Comité Internacional da Cruz Vermella, viaxaba nese aeroplano (xunto cun par de xornalistas) con probas dos asasinatos cometidos polos republicanos en Paracuellos de Jarama.

Houbo bastante controversia neste asunto, en canto que xornais como o *ABC* en Madrid (en mans republicanas) publicaron que se trataba de “un atentado criminal de la aviación fascista”¹⁰⁷⁶, recollendo así a información do Ministerio de Guerra, difundida pola Sección de Servicios Especiales, Propaganda y Prensa.

Segundo estudos máis recentes, semella que realmente o avión, da embaixada francesa, foi abatido por dous pilotos soviéticos que combatían do bando republicano: G. Sajarov e N. Shimelkov. Detrás do suceso podería estar, segundo algúns autores e xornalistas,¹⁰⁷⁷ Alexander Orlov, xefe da intelixencia soviética en España e responsable

¹⁰⁷³ 1938:52.

¹⁰⁷⁴ 1938:53.

¹⁰⁷⁵ 1938:55-56.

¹⁰⁷⁶ *ABC* de Madrid, 10/12/1936, páx. 4.

¹⁰⁷⁷ *Trail Sinister: An Autobiography*: Denis Sefton Delmer, Secker and Warburg, Londres. 1961.

tamén do asasinato de Andrés Nin.

A situación é abafante para o coruñés. En palabras de Wenceslao hai un caos absoluto en Madrid, de tal xeito que se podía asasinar a quen se quixera, xa que era unha decisión que estaba ao alcance de moitos e que se exercía con total impunidade:

“A facultade de matar estaba –nao há que esquece-lo- terrivelmente dividida entre o Goberno, os guardas de assalto, as numerosísimas *checas* e todos os cidadáos que quisessem disparar as súas pistolas contra seres humanos”¹⁰⁷⁸.

Wenceslao ten que cambiar de novo de refuxio xa que o seu amigo non considera segura a vivenda na que está nese momento. Conclúe que calquera día podían ir os milicianos a buscar alí ao home da señora da casa (militar) ou a obrigar a esta a denunciar onde estaba. Dá entón cunha señora maior que vivía cunha filla. Dixéronlles un nome falso para que o aceptaran, pero Fernández Flórez ten remorsos e confésalle a verdade. A anciá dille que non importaba, que se precisaba da súa casa podía ficar.

De todos os xeitos, na vivenda que deixa atrás, comenta que unha tarde de principios de outubro chegaron varios milicianos. Abriu a muller do militar, pola que preguntaban. A señora dixo que era ela. Pero os milicianos querían ver o seu cuarto. Fernández Flórez pensa que chegara o seu momento. Permanece sentado no despacho do home que o acollía, onde estaba a ler un libro e durante 30 minutos escoita como desarmaban unha cama, como arrastraban mobles e como facían preguntas ás mulleres.

O rostro de Wenceslao era moi coñecido por todo o mundo, xa que os fotógrafos e caricaturistas gustaban moito de retratalo polos seus particulares riscos. Cando os dous homes entran no cuarto, un pídelle a documentación e outro di que non fai falla, que se ve que é un “camarada” polas pintas que leva (“naquele desexo de parecer ordinario que todos procurávamos, o meu aspecto nao tinha nada de burgués”¹⁰⁷⁹). Ensínalle o seu documento e ao final non o recoñecen, aínda que apuntan o seu nome, polo que decide, outra vez, cambiar de escondedoiro.

Citando de novo a Clara Campoamor, vemos que certamente a indumentaria é fundamental, sendo incluso un elemento delator:

(...) Madrid ofrecía un aspecto asombroso: burgueses saludando puño en alto y gritando a todas horas el saludo comunista para no convertirse en sospechosos; hombres en mono y alpargatas copiando de esta guisa el uniforme adoptado por los milicianos; mujeres sin sombrero; vestidos usados, rapados, toda una invasión de fealdad y miseria moral, más que material, de gente que pedía humildemente permiso para vivir. (...) Desde los primeros días de lucha, un indecible terror reinaba en Madrid”.

Xornais republicanos como *La Voz* (ao que Fernández Flórez non perdoará certos artigos, como veremos) tamén inciden nisto, atacando aos que intenta pasar desapercibidos para non sufrir un tráxico desenlace:

“Con el primer disparo de la subversión militar, desaparecieron, automáticamente, todos los sombreros femeninos y hasta el flexible de los caballeros acomodados. (...) El 18 de julio comenzó en Madrid el imperio de la boina y del “mono azul”. Entonces había de comenzar también la circulación de una palabra con sabor a

¹⁰⁷⁸ 1938:60.

¹⁰⁷⁹ 1938:84.

guerra que hoy brinca en casi todos los diálogos del minuto: "camouflage". Señoritos del Nuevo Club y de la Peña, votantes ilustres de Acción Popular, abonados a la fila cero de todos los teatros de revistas, sostenes; sangreazulados del "Tyre " y sus alrededores fascistas empezaron a "camuflarse" por aquellos días, detrás de las prendas típicamente proletarias. Y todavía hay—al cabo de un año—quien sigue vestido así...

Entonces comenzó también el salto a las Embajadas amigas, en un andar inquieto por las calles cruzadas de disparos. El Sr. Fernández Flórez (D. Wenceslao) se refugió en la Legación de Holanda”¹⁰⁸⁰.

Sería bo recordar aquí casos como o dos poetas León Felipe ou de Rafael Alberti, que tamén se paseaban vestidos de milicianos co seu mono proletario (aínda que este último vivía despois en palacetes).

Tras a narración dese encontro cos milicianos, o cronista pasa a relatar outro. Tempo atrás, nos primeiros días da guerra, chaman á súa casa preguntando por el. Os seus irmáns explican que non estaba, pero a persoa do outro lado do teléfono dilles que quedaban entón para as tres da tarde do día seguinte, que era un miliciano amigo.

Na data sinalada, diante da súa casa detense un coche das milicias e soben catro homes armados que din ter orde de prisión contra o galego. 15 minutos despois detense outro con tres milicianos. Estes últimos, ao chegar arriba, sacan as pistolas apuntando aos primeiros, ao tempo que o xefe lles pide os carnés de identidade aos do grupo (composto por un policía, dous da UGT e un de Esquerda Republicana).

Os primeiros explican que teñen ordes de buscar ao noso xornalista por unha denuncia. Non obstante, o xefe dos recién chegados dilles que ese home non se debía tocar “e que actos como este sao os que nos desprestigiam. Acabou a busca, porque nós nao consentimos”¹⁰⁸¹. Despois de desfacerse en eloxios na súa figura, os outros marchan. O líder do segundo grupo queda a falar cos seus irmáns e mesmo lle ofrece súa casa en caso de non estar nun lugar seguro. Era un lector de Wenceslao. Incluso lles fai chegar un documento co selo dun sindicato no que se dicía que xa se fixera unha busca na súa casa, sen consecuencias, e que non se debía insistir no tema.

Nestas circunstancias é curioso como non realiza ningún tipo de reflexión sobre o tema, sobre como realmente tamén conta con admiradores e aliados no bando republicano, xente que mira por el e que se ofrece a axudalo en todo o que poida, deixando claro que non hai só malos, malísimos e peores.

Retornando á nova casa na que se agocha, trata de novo a cuestión das criadas, explicando que a que alí tiñan foi loitar á serra. O coruñés, que dende sempre defendeu a muller e a súa igualdade co home, non fai máis que denigrala nesta serie de relatos. Ou cando menos denigra as mulleres do bando republicano:

“A eficácia militar destas mulheres não era grande, como é natural, e, em troca, perturbavam o moral das tropas —se àquilo se podia chamar *tropa*- com o seu conceito de amor que atingia as maiores e mais constantes generosidades. Por este motivo foram eliminadas à medida que a organização militar *vermelha* se foi aperfeiçoando”¹⁰⁸².

¹⁰⁸⁰ *La Voz de Madrid*. 17/07/1937.

¹⁰⁸¹ 1938:86.

¹⁰⁸² 1938:65.

El, que defendía a humanidade das mulleres e que eran as que podían poñer cordura fronte á barbarie, afirma agora que son as máis crueis, porque piden insaciablemente sangue, denuncian, estimulan os asasinados e mesmo levan os fillos das mans a ver como se fusila a xente:

“A capacidade para o mal nelas é incalculábel; para o mal frío, requintado de pormenores, sem piedade, satisfeito como o sufrimento alheio; o mal para o que non bastava un tiro na fronte ou a punhalada no corazón; mas que precisava de sentir prazer com a tortura, insultar, escarrar, esfacelar, levar a dor até aos últimos extremos (...). Até que se esteja junto da mulher é impossível conhecer a capacidade humana para o mal”¹⁰⁸³.

Unha das súas liñas argumentais recorrentes nestas crónicas durante a Guerra sobre a crueldade da xente prorrepblicana é precisamente que acudían diariamente a ver os corpos dos “paseados”. Levaban os nenos, como era unha especie de espectáculo macabro co que se divertían e co que desfrutaban. De novo, noutro paralelismo que xa se converte nalgo esperado polo que ten de ruína a guerra, atopamos exemplos como o que recolle o xornal *El Norte de Castilla, no bando nacional, onde se fai un* chamamento para que a xente non acudise ás execucións públicas dos “desgraciados, vítimas de sus yerros”¹⁰⁸⁴. A morte como un teatro, un espectáculo de masas no que as persoas se transmutan en ideas, e estas deben ser apagadas á vista de todos, nunha lección práctica do que é o poder e a aplicación directa deste.

O tema do servizo é algo no que Wenceslao tamén incide moito, deixando ben ás claras a situación acomodada na que vivía, amosando un certo aire de superioridade social e intelectual. Así, explica que no Palace de Madrid se constitúu un comité, composto polo “criados mais insignificantes, porque em grande parte a revolução das horas foi a revolução dos ineptos”¹⁰⁸⁵. Semella establecer el o tema da loita de clases, onde a xente válida e de mellor clase está co bando nacional, e os que non teñen méritos nin valía son os causantes da “revolución”. Pois ben, segundo lle contan, un destes, un mozo de recados duns 20 anos, un día explicou diante duns compañeiros que estaba orgulloso de facer unha acción marxista, ao denunciar os seus pais por ir á misa os domingos e rezar todos os días. Como consecuencia, foron fusilados, aínda que di sentirse algo burgués por non telos matado el mesmo. O noso escritor remata dicindo que ese mozo é hoxe en día capitán das milicias. Certamente temos aquí a representación do peor dos valores humanos representado nos “vermelhos”, un retrato no que vai afondar a cotío, lanzando a idea de que a loita ten sentido e que o país con esa xente non podía seguir así.

Os seus irmáns fanlle saber que os milicianos van con frecuencia pola súa casa para prendelo. Nunha ocasión foron tres veces no mesmo día. Tamén o buscaban na casa de amigos. Mesmo se entera de que moitos dos seus compañeiros no *ABC* foran asasinados: Víctor Pradera, Honorio Maura, Álvaro Alcalá Galiano, Federico Santander, Manolo Bueno e o subdirector, Santamaría. Nun artigo posterior neste xornal, xa libre, remata cun “padrenuestro” por todos estes compañeiros, dando mostras dun culto relixioso que nunca antes amosara.

Explica que o ministro de Gobernación, daquela Ángel Galarza Gago, se trataba dun “homem cruel e ambicioso, antigo repórter de *La Voz*, de Madrid”¹⁰⁸⁶. Ditaba unha

¹⁰⁸³ 1938:66-67.

¹⁰⁸⁴ Cita en 2010:293.

¹⁰⁸⁵ 1938:159.

¹⁰⁸⁶ 1938:77.

serie de medidas que facían imposible continuar escondido: era obrigatorio especificar o número de inquilinos de cada cuarto, cos seus nomes, para ter o carné de víveres, aínda que o obxectivo era comprobar a xente que había en cada vivenda. A sanción era a aprehensión temporal da casa e a condución dos inquilinos a un campo de concentración, campo que realmente non existía, senón que a xente era fusilada sen máis. Por este motivo, non quere arriscar a vida das señoras que o acollían e decide petar de novo na porta do seu amigo e, xuntos, ver cal era a mellor solución.

A descrición anterior, de Ángel Galarza, contrasta coa dalgúns escritores como Javier Cervera:

“(..) el primer ministro de Gobernación, efectivo, durante la guerra, el general Sebastián Pozas, apenas tomó medidas para acabar con los paseos. Desde septiembre ocupó la cartera gubernativa Ángel Galarza, quien sí firmó varias medidas legislativas con el objeto de atajar este clima de violencia especialmente grave en Madrid. Pero fue la Junta de Defensa de Madrid, desde su puesta en funcionamiento en noviembre [1936], la que se marcó como objetivo primordial terminar con estos asesinatos que el propio Carrillo calificaba de “vergüenza” y, aunque hubo que esperar, acabaron por notarse los efectos, al menos en lo que a los paseos se refiere¹⁰⁸⁷.

Fernández Flórez volve de novo á súa casa, ante a sorpresa dos veciños, da cociñeira e dos seus irmáns, que din que non foi boa idea, xa que os milicianos ían con frecuencia polo piso. Por outra banda, o porteiro, “vermelho”, tamén o vira e debería dar parte. A iso, engade, hai que sumar o feito de que o axudara unhas cantas veces e, entre certa xente, un favor non se perdoa. De novo asocia valores moralmente cuestionables a todo o relativo cos “vermellos”, establecendo dúas liñas moi claras e definidas entre bondade (bando nacional) e maldade (bando republicano).

Enriba da mesa do seu despacho ve o título de oficial da orde holandesa de Orange-Nassau (un dos poucos que se librara da queima de documentos que realizara a súa familia) e lembra as boas relacións que ten con ese país. Por ese motivo, chaman á Legación Holandesa en Madrid. Só estaba o encargado de Negocios (o ministro, o secretario e o cónsul xeral fóranse). Este dille que tiña ordes de acoller só holandeses pero que sabendo a súa situación, preguntaría. Eran as nove da noite e podía ser demasiado tarde cando soubera algo. De repente chega o seu irmán Antonio Luis. Conseguiña que o ministro arxentino, Pérez Quesada, o acollera e este esperábo nun coche. Eloxía enormemente a este ministro, a quen di que centos de persoas lle deberon a vida polo seu interese polos refuxiados e a evacuación que fixo de moitos “perante os trágicos bonecos de trapos que formavam o entao Goberno de España”¹⁰⁸⁸.

Wenceslao, que levaba dous meses e medio fuxindo, descobre entón que circulaba por Madrid a noticia da súa morte. A prensa e a radio tamén difundira esa nova. A muller do cónsul xeral de Chile, Rafols, fora informada por un médico de que estaba morto no depósito de Cadáveres. O propio coruñés, nunha nota de humor negro, comenta que ata pedía detalles de como fora o seu falecemento. De todos os xeitos, o que máis pena lle deba é que na “zona libertada” estaban a súa nai e as súas irmáns e que non lles podía desmentir esa falsidade. De novo o xogo de palabras e a propaganda. Hai unha zona “libertada”, fronte a outra entendemos que presa, inzada de ladróns, delincuentes e na que

¹⁰⁸⁷ *Madrid en guerra. La ciudad clandestina 1936-1939*: Javier Galarza, Alianza Editorial, Madrid, 2006, p. 68

¹⁰⁸⁸ 1938:98.

todo se desintegra.

Na embaixada arxentina hai unha trintena de refuxiados, a moitos dos cales xa coñece. Hai bastantes de esquerdas, coma Pedro Rico, alcalde de Madrid.

Seis días despois de estar alí, Pérez Quesada comunica ao noso autor que a Embaixada de Holanda estaba disposta a acollelo como o seu primeiro refuxiado español. O chanceler holandés levouno no seu coche para o novo refuxio. No lugar, ademais de holandeses, tamén había suízos acollidos. Despois chegaría o segundo español, o fillo do marqués de Cortina. Despois outros dous militares e tres falanxistas máis. Así, ata 120 refuxiados que chegaron a ser.

Pasaría, segundo as súas palabras, un ano enteiro. De novo insiste na mesma idea que tiña cando estaba acollido en casas particulares: trocaría gustoso esa situación pola das trincheiras. Advírtense palabras de odio, carraxe e rancor cara os republicanos, deixando ben ás claras que nunca perdoaría o que sufríu:

“¿Como pode pedir-se esquecemento e perdón para aquela enorme e cruel matanza, para aquele espantoso furação de destruições?”¹⁰⁸⁹.

Asegura, de novo tirando dunha referencia bíblica, que o crime de Caín é inferior ao que estaba a acontecer en Madrid. Ademais, semella que a revolución foi causada polas esquerdas e non pola dereita española:

“(…) as matanzas que nenhuma outra revolución superou en número, em sadismo, em impunidade, em maldade, em arbitrário desejo de practicar o mal pelo mal (...) tem já a sua parcela no campo dos horrores da História humana”¹⁰⁹⁰.

Unha das principais preocupacións durante esa estancia é a comida. Teñen un reparto de tarefas entre todos os alí acollidos, pero hai poucos alimentos. Ao principio comían fabas, tanto ao mediodía como á noite. E cando remataron, tocoulle ao arroz, que estaba sempre mal grazas aos cociñeiros “nobles” que se encargaron. Chegaron a odiar o arroz e cando había fabas, a noticia corría como a pólvora. Di que se odiaba a Valencia, a Murcia e a Cataluña, porque tiñan víveres e non os enviaban a Madrid. Lonxe do ideal comunista ou socialista, indica que “cada um vivia para si próprio. Não havia um ideal colectivo, nem se sofria com as dores dos outros”. Pola contra, no outro bando a situación era moi distinta:

“(…) na zona Nacional há uma profunda preocupação pela Espanha, no outro lado está, por uma parte, uma imensa maioria de cidadãos vigiados, coibidos pelo terror, que só esperan o fim da guerra para se encorporarem na vida civilizada que acompanha as forças de Franco, e, por outra parte, un grupo de dirigentes que já tem o seu saque de guerra a bom recato e que, quando chegar o momento definitivo, contam com um avião, um automóvel ou um barco que os conduza a França”¹⁰⁹¹.

Obvia Wenceslao, non sabemos se intencionadamente (hai que ter claro que estas crónicas foron publicadas en Portugal e o goberno republicano era o que tiña maiores simpatías a nivel internacional, aínda que non directamente aliados), que a guerra foi iniciada no bando franquista, dando lugar a que rematase esa “vida civilizada” da que

¹⁰⁸⁹ 1938:118.

¹⁰⁹⁰ 1938:119.

¹⁰⁹¹ 1938:149-150.

fala. Semella, pois, que alí onde pon o pé Franco todo volve á normalidade, mentres que os republicanos buscaban ese clima bélico para saquear e facerse ricos.

A única distracción na legación era a radio. Oían os comunicados dos “vermelhos”, pero non lles daban crédito, pois aínda non informaran da perda de cidades coma San Sebastián, Badaxoz, Huelva ou Toledo. Á hora do comunicado nacional era a máis agardada, xa que lles daba ánimo. Así, o Radio Clube Portugués tiña grandes devotos, pero só cando falaba o capitán Botelho. Buscando referencias deste militar, atopamos as palabras de Antonio Bahamonde, burgués de dereitas, que sería o delegado de Propaganda dos sublevados, que non ten unha opinión tan positiva:

“En el mes de julio del treinta y siete vi en Badajoz al director de Radio Club Portugués, capitán Botelho Muñiz, que había venido al frente de una expedición que transportaba, entre otras cosas, trescientas ametralladoras y un millón de cartuchos. Este capitán, fascista furibundo, hace continuos viajes a la España de Franco al frente de expediciones que transportan víveres y armamento. El envío constante de productos hace que en Portugal se carezca de algunos de ellos y ha provocado allí un considerable encarecimiento del coste de la vida”¹⁰⁹².

De cando en vez, aflora entre os artigos publicados e recompilados neste libro en Portugal un Wenceslao máis humano, que confesa que aqueles meses lle serviron para enriquecerse e para aprender. Di que dentro súa “alguma coisa se vai tornando melhor”, ao tempo que “na dor forja-se freqüentemente a bondade”¹⁰⁹³. Nada que ver con esa outra visión que amosaba pouco antes (e que se repetirá) na que indica que nunca poderá esquecer e que desexaría estar loitando dentro dunha trincheira a seguir refuxiado no interior dunha embaixada.

Non obstante, mestura estes recordos con palabras propiamente do bando nacional, como “Patria”, “cristiandade” ou “devoción”, o que nos fai pensar de novo en que intercala mensaxes moi definidas e moi claras nos seus artigos. Quen sabe se ditadas, aprendidas e adaptadas polo momento ou quen sabe se realmente sentidas, nun momento vital moi complicado e no que a razón queda a un lado.

Continuando co relato do cativerio en Madrid, o xornalista explica que a comida é un problema, polo que Bélxica e Holanda deciden realizar unha expedición conxunta a Valencia intentando salvagardar a todos os refuxiados. Levaron os nomes de todos os que estaban alí e, ao cabo de 20 días de negociacións, a listaxe foi aprobada sen ningunha exclusión. O galego mesmo se estraña da facilidade dada tamén co seu caso. Reciben a noticia de que a viaxe a Valencia comezaría o día 24 de marzo á media noite. Saíron todos menos dous, un enfermo e un capitán de artillería que non podía dar a súa palabra de honra de que non se pasaría ao bando de Franco cando puidese (o resto debían quedar en territorio holandés mentres durase a guerra). Viaxaron en varios camións e autocares; diante da comitiva ía o chanceler nun pequeno coche, cun pasaporte colectivo. Era el quen falaba cos milicianos en cada posto de vixilancia.

O medo a que pasara algo durante o traxecto era evidente segundo Fernández Flórez, porque “o Governo non mandava en ninguém” e podía suceder calquera cousa. Pararon en Tarancón e xa preto de Valencia, en Chiva, estiveron parados dúas horas.

¹⁰⁹²*Un año con Queipo de Llano. (Memorias de un nacionalista)*: Antonio Bahamonde, Ediciones Espuela de Plata, 2005, páx. 201.

¹⁰⁹³ 1938:154.

Chegaron ao porto de Valencia case á unha da madrugada.

Era preciso cumprir cas formalidades e presentarse individualmente diante da policía na Aduana. En fila india íanse aproximando a un policía que preguntaba o nome e o comprobaba na lista, ao tempo que entregaba un boleto que servía de contrasinal para acceder ao barco. Na súa quenda, antes de que o policía atopase o seu nome, Wenceslao di que viu que, subliñado a máquina, estaban todas e cada unha das súas letras. O policía mandou que se puxera na parede, cousa que di non tomalo por sorpresa, porque o agardaba despois de tanta persecución. Así e todo, non tiña medo de que o mataran, porque como viaxaba na expedición dunha embaixada estranxeira sería unha publicidade internacional negativa para os republicanos. Máis tarde, achegóuselle un home. Era Jan de Wit, cónsul de Holanda en Valencia. Explicoulle que o Goberno decidira que non podía partir. Marchou e regresou dúas horas despois pedíndolle que o acompañase. Montaron no seu coche e apartáronse cada vez máis do Ajax, o barco que os ía levar lonxe de España. Pola contra, o coruñés dirixíase agora á cidade de Valencia.

Na cidade do Turia refuxiouse na casa dun súbdito inglés, o lugar máis seguro da cidade, tendo en conta que non había embaixadas nin legacións. Na mesma casa estaba durmindo ademais un evacuado por Bélxica ao que o Goberno tamén prohibira a saída. Canso despois de tantas horas, durmiu sen pensar en nada.

Ao día seguinte aparece un vello amigo, Luis Urquijo, marqués de Bolarque, e un dos primeiros membros da Falanxe, que tamén tiña prohibida a saída de España. Comenta o escritor que de cada cinco pesetas que se movían en España, a metade ía parar para os Urquijo, porque tiñan accións na luz, no teléfono, no cinema, en tabaco, etc. Pensa que lle sería máis difícil saír do país ao marqués que a el, pero equivócase, xa que seis días despois tiña un documento co que embarca, grazas á protección do vizconde de Berryer. Velaí a importacia do diñeiro, sexa nun réxime capitalista ou comunista, conclúe o galego.

Aproveita tamén esta estancia para cargar contra o Goberno e o seu líder:

“(...) aquela trágica e ridícula caricatura de Goberno a que presidia esse doente mental que é Largo Caballero”¹⁰⁹⁴.

Pero os cualificativos non quedan aí, xa que continuarán con outros como “personagem fria, inculta” intransigente e tiránico” e quen pensa que “o partido era ele, a guerra era ele, a Espanha era ele e o Mundo era ele”. E así como antes narraba o episodio do criado que denunciara os pais, aquí tamén vai empregar a mesma comparación:

“Creio firmemente que se entre Largo Caballero e o seu objectivo –fosse ele qual fosse- estivesse o coração de sua mae, esse homem de gelo não hesitaria em esmagá-lo com as suas botas ferradas”¹⁰⁹⁵.

Chega aos oídos do noso autor que o propio Largo Caballero quere evitar a toda costa que Fernández Flórez deixe o país, “porque era um perigosíssimo adversário”¹⁰⁹⁶. Ese odio contra a súa persoa, comenta o propio cronista, explicárase polos comentarios que realizara no seu día o noso sobre a súa oratoria, baleira e incontida.

Dende logo aquí non trata só a súa oratoria, senón que entra en cuestións persoais

¹⁰⁹⁴ 1938:182.

¹⁰⁹⁵ 1938:190.

¹⁰⁹⁶ 1938:205.

e vese que tamén hai odio nas palabras do coruñés. Que non atacan só o presidente do Goberno, senón tamén a outras figuras como o ministro de Xustiza, o anarquista García Oliver, ao que cualifica de “auténtico gangster”¹⁰⁹⁷. E define España como o “territorio onde a figura de Azaña manda em nome de Estaline”¹⁰⁹⁸.

Aproveita incluso para sacar algúns dos peores episodios do bando republicano, para dar a impresión de que o caos era o máis habitual nesa zona. Fala da Columna de Ferro, “um aglomerado dos piores foragidos de Espanha, comandados también por assassinos e ladroes”¹⁰⁹⁹.

Outro tema que trata, cun punto de vista moi poético e moi fanático, é o da presenza de calquera elemento nacional tanto en Madrid como en Valencia. Así, na capital explica que había moita xente agardando a que chegasen os sublevados e que algúns apresados por ser vistos “a sorrir enquanto os facciosos voavam sobre Madrid”¹¹⁰⁰.

En Valencia sofren os bombardeos máis a miúdo e con máis intensidade que en Madrid. Un día, caeron dous obuses a cen metros da embaixada. A artillería naval dos nacionalistas tamén disparaba sobre Valencia. Wenceslao narra eses momentos como se dunha novela se tratase, botando de literatura e de descrições maravilhosas e cheas de cor e de positivismo:

“(…) o avião brilhava, todo prata e elegancia, como um brinquedo pendurado entre as estrelas. (...) Os avioes, chegados de Maiorca, voltavam à ilha cor de rosa e azul, como resvalando pelos primeiros raios con que o Sol desfazia as núvens, a-pesar-de ainda estar oculto por detrás da laca azul do seu biombo marinho”¹¹⁰¹.

Certamente trátase dun dos exercicios máis lamentables da literatura do noso autor. Ese acto bélico, o ataque dunha escuadra de avións, que traen canda si a morte e a destrución, convértese en auténtica poesía para Wenceslao, nun momento delicioso que semella desfrutar ao ver como é atacado o bando republicano. Unha especie de ollo por ollo e dente por dente, moi afastado dese discurso de bondade e de grandeza que asomou en moitas outras das dúas liñas.

Con respecto á súa fuxida, un día, o cónsul De Wit dille que se prepare, que ás seis da mañá o ía buscar no seu coche. Van pola estrada, rumbo a Sagunto. O automóbil non para en ningún posto de control, xa que leva a bandeira de Holanda e, ben visibles, varios carteis indicando “Consulado de Holanda”. Xa en Barcelona De Wit decide que almorzarían no mellor hotel, non nun escondido, porque poderían supor que andaban escapados. Foron ao Majestic. Ás tres rematan de comer e únese á expedición o suízo Henriod, da Cruz Vermella Internacional.

Saen da capital catalá por unha estrada paralela ao mar e, nun punto preto da praia, un grupo de persoas grita “O Canarias, o Canarias”. Efectivamente, no Mediterráneo estaba o barco de guerra franquista. Estaban a uns 140 quilómetros da fronteira con Francia e Wenceslao di sentirse desesperado de non poder pasar, “e eram os amigos os que, sem sequer o suspeitar, vinhan estorvar a minha fuga”¹¹⁰². Velaquí está claramente

¹⁰⁹⁷ 1938:189.

¹⁰⁹⁸ 1938:229.

¹⁰⁹⁹ 1938:187

¹¹⁰⁰ 1938:76

¹¹⁰¹ 1938:196-197

¹¹⁰² 1938:218.

posicionado deste bando, indicando que se os republicanos o toman por un “inimigo”, para el os nacionais son os “amigos”.

Meses máis tarde, dirá que realmente o Canarias foi o seu salvador, xa que no Majestic “un tal Villarroel, abogado extremeño, comunista, del que después supe que había intervenido en grandes crueldades, corría a denunciar mi presencia a la Policía”¹¹⁰³. A denuncia provocou que a policía chamase a todas as vilas do camiño, para que se detivese o coche con todos os seus ocupantes. O barco de guerra nacional estaba no momento xusto para evitar a súa detención:

“Sin él, la Policía, que se puso a varios metros bajo tierra en las pequeñas ciudades de la costa, estaría en la carretera examinando los coches para detener al que llevaba. Y ese miserable Villarroel, al que no conozco, habría salido triunfante en su vileza”¹¹⁰⁴.

De Wit, a pesar do perigo, decide seguir camiño, pisando a fondo o acelerador. Eran os únicos que se atrevían a ir pola estrada. Pasan por unha localidade chamada El Cane, collen despois para San Pol (afastándose da costa) e atravesan La Junquera sen problemas grazas aos documentos que lle fixeran e, xa en Le Perthus, Wenceslao volve a vista a España:

“¡Quantas coisas terríveis ficavam ali! A guerra, a fome, a desorganização, o ódio, amizades desfeitas, afeições perdidas... Um ano inteiro da minha vida passado em angústia, em transes tais que nem a minha imaginação de novelista o poderia ter suspeitado alguma vez.(...) E na alma a dor de ter visto tao perto quanta malvadez encerra a Humanidade”¹¹⁰⁵.

Pídelle a De Wit, o seu salvador, que pare o coche e dálle unha aperta. En Francia fala dos españois que ve alí, especuladores encargados de mercar armas e víveres, homes que fuxiron coas riquezas do Estado e moitos que piden para sobrevivir.

No suroeste de Francia di que se concentran os separatistas vascos fuxidos, sobre todo en Baiona. Os espías marxistas móvense por Hendaia, San Xoán de Luz e Biarritz. Aínda que nesta última localidade tamén hai moitos partidarios de Franco.

Nas seguintes semanas, segundo comenta o galego, moitos xornais de Francia, Alemaña e da España nacional publican a noticia de que é detido en Figueras, información sacada da prensa “vermella” e baseada no feito de que a policía detivera a De Wit no seu regreso a España, que foi posto en liberdade en Barcelona. Mesmo di que *La Voz de Madrid* lanzou un xubiloso “já o apanhámos” e outros informan da súa morte. Por iso, cando chega a Biarritz, foi acollido con gritos de susto. Non atopamos a referencia que comenta de *La Voz*, pero si este artigo, titulado “El Sr. Fernández-Flórez ahora aprenderá a hacer humorismo”, co subtítulo de “Muy distinto del que hacía para *ABC*”. Semellaba que para este medio o seu pecado era vivir comodamente e ter lectores de dereitas:

“También el Sr. Femández-Flórez (D. Wenceslao) trataba de marcharse al Extranjero, de escaparse, para decirlo claro. Vivito y coleando se le ha cogido cuando intentaba dar el salto en la mismísima frontera. Suponemos que por esta vez el conocido -¡jay conocidísimo!- humorista al servicio del fascismo habrá puesto una cara a tenor de

¹¹⁰³ *ABC*, 02/02/1939.

¹¹⁰⁴ *ABC*, 07/02/1939.

¹¹⁰⁵ 1938:223.

la poquísima gracia que le habrá hecho la sorpresa que las autoridades españolas le han dado. El Sr. Fernández-Flórez tendrá ahora ocasión de escribir, con el pico y con la pala, un gran libro que jamás intentó hacer. Podrá ver de cerca todo un mundo aparte del que utilizaba para fondo de la liviana prosa que tanta gracia hacía a los señoritos de Falange y a las marquesas que pasaban su vida entre las playas y los bailes de sociedad. El Sr. Fernández-Flórez, huésped ilustre de varias Embajadas a partir del 18 de julio, aprenderá ahora, con el sudor de su frente, a saber que no es decente hacer humorismo—y humorismo trasnochado, con escurriduras de Mark Twain- a base de los que sufren y de los que se mueven en el fondo de la vida que no es vida”¹¹⁰⁶.

A Wenceslao non lle fixo ningunha graza o tema e, máis adiante, facendo referencia a este castigo a base de “pico” e “pala”, afirma que “creían haber nacido para periodistas y, en verdad, no eran sino instigadores de crímenes”¹¹⁰⁷.

Para rematar este apartado, só queda saber como chega o escritor a España. Coa documentación en regra, un amigo levouno ata San Sebastián. Alí é acollido con gran alegría e, de novo, o seu discurso politízase enormemente cunha carga moi poética:

“Á entrada da ponte a velha e gloriosa bandeira de Espanha –não a bandeira de um partido- pendia na calma da tarde. Depois de um ano de amarguras, em que cada homem era um inimigo e em que cada voz era uma ameaça, aquele acolhimento comoveu-me”¹¹⁰⁸.

Ademais de en Portugal, como xa indicamos, estas crónicas publicanse no arxentino *La Razón*,

10.3. As crónicas durante a Guerra Civil no bando nacional.

Aínda que todos os seus artigos durante o conflito armado foron publicados estando Fernández Flórez fóra do bando republicano, quixemos separar o que son propiamente as súas experiencias vitais durante eses meses do que son os artigos que vai publicar no día a día na prensa nacional.

Wenceslao incorpórase, xa de cheo, ás labores de propaganda do bando nacional. Non só na prensa portuguesa, propia dun país aliado no que é importante afianzar as ideas e a ditadura, senón tamén en publicacións falanxistas doutros países como *Spain* (Nueva York) e *Nueva España* (Guayaquil), segundo Rodríguez Puértolas, e das que nós, para esta investigación, non puidemos atopar ningún exemplar para a súa análise. Coñecedor sobre todo do país veciño, estará alí moito tempo, afianzando os lazos cos lusos. Non só están os artigos sobre o “terror vermelho”, senón as conferencias nas que eloxia o apoio prestado polos lusos e a cooperación do Radio Club Português¹¹⁰⁹ ou as comidas ás que acode na súa honra, onde asisten nin máis nin menos que ministros de Alemaña e Italia¹¹¹⁰.

O *ABC* en Madrid, como vimos, estaba controlado polo bando republicano, así como o de Sevilla estaba baixo o mando nacional. Curiosamente, xa non é tan monárquico coma antes. O último artigo que escribira no diario foi (cousas do destino), o 17 de xullo de 1936, o día do comezo da guerra. A raíz dun bautismo laico, o galego afirmaba que as revolucións non existen, que sempre se volve ao mesmo coa idea de intentar cambiar as

¹¹⁰⁶*La Voz* de Madrid. 29/07/1937, páx. 1

¹¹⁰⁷*ABC*, 07/02/1939.

¹¹⁰⁸ 1938:232.

¹¹⁰⁹*ABC*, 10/05/1939.

¹¹¹⁰*ABC*, 06/03/1938.

cousas. Conclúe que o descontento nos leva a querer levantarnos e a transformar todo. Pero sempre se volve ao mesmo. Claramente é pola revolución de esquerdas, á que despois culpabilizará da guerra:

“Así en la revolución política y social que se produce alrededor de nosotros. Desearíamos encontrar la forma nueva, la nueva convención que nos permitiese convivir sin tantas amarguras. Pero, a la postre, de modificaciones aparentes, caemos en las mismas miserias. Trabajosa miseria para ir el pantano al pantano. Todo lo que nos repugna está contenido en todo lo que pretendemos representar como nuevo y como redentor”.

O xornal de Luca de Tena, que daba conta da súa liberación o 19 de setembro de 1937, informaba de que non tardaría en publicar o seu primeiro artigo, describindo aos lectores “las tragedias del Madrid rojo”, totalmente na liña dos artigos publicados en Portugal. Non minto o xornal e, dous días despois, aparece o seu primeiro escrito nesta nova andaina política e social, titulado “Heme aquí, amigos”, onde comeza cun “¡Qué difícil este primer artículo!”, insistindo no complicado “para alguien que resucitase, componer sus primeras palabras”. De todos os xeitos, máis que resucitado séntese “renacido”:

“(…) yo he sido muerto violentamente. Muchas creencias que anidaban en mi espíritu y no existen ya; mis ideas acerca de los hombres y de los pueblos se han modificado en sus raíces; las concepciones de antes, fruto de lecturas y experiencias, fueron desarraigadas y substituídas por estotra experiencia más brutal, más profunda, más aleccionadora.

(…) Mucho murió y mucho nació en mí. Nada hay que enseñe y fecundice tanto como el dolor. Es preciso enterrar profunda y precipitadamente todos estos cadáveres de ideas sin pararse a llorarlas”.

Na capital morren moitas das súas crenzas, como tamén morre ese sorriso pícaro que o caracterizaba, para converterse nun xesto amargo e resentido. A partir de aí as súas verbas apuntarán contra todo o que ten que ver coas esquerdas. E a crítica da que tanto gustaba desaparecerá en todo o relacionado co bando nacional, amosando un seguidismo, unha admiración e unha total adhesión ao Movemento e ás súas figuras.

Durante a contenda as súas opinións contarán cun espazo privilexiado, xeralmente na terceira páxina do xornal (hai números artigos que comezan na páxina 3 e rematan na 6), o que dá boa conta da importancia da súa pluma e da súa escrita para os nacionais. O *ABC* de Sevilla era tamén o referente da prensa, convertendo a capital hispalense nun “centro de irradiación cultural al resto de España y aun del extranjero simpatizante con los nacionalistas”¹¹¹¹. Asina como “W. FERNÁNDEZ FLÓREZ” e debaixo indícase “(De La Real Academia Española)”. Xunto o seu nome figurarán primeiros nomes da propaganda franquista e falanxista, como Eugenio Montes, José María Salaverría, José María Pemán, Giménez Caballero (de quen podemos atopar artigos como “La sonrisa de Franco”, outra das ideas recorrentes dos escritos do momento), e políticos como José Permartín (mentor de Primo de Rivera e Xefe do Servizo Nacional de Ensino Superior e Medio).

Pero comecemos coa análise destas crónicas que van dende setembro de 1937 ata os últimos meses de 1939 (en canto que moitas cuestións seguen candentes unha vez

¹¹¹¹ 2010:179.

finalizado o conflito). Así, por exemplo, amósase contundente ao afirmar que “la masa es imbecil”, polo que “la democracia es imposible”.

“La chatez de la democracia no conviene a la forma que ha de tener el progreso. No hay flechas romas, ni puede llamarse espada a la maza. En la punta de todo avance, de todo éxito, marcha siempre un hombre. (...) La humanidad no puede cristalizar en plastrones de buey –y esto es la masa–; su forma es la pirámide; abajo lo más denso y lo peor del pueblo: piedra sin tallar, como la del cimiento de los edificios; y, sobre esa base, en disminución, se van acumulando los mejores, y los excelentes para culminar ese vértice que es el genio”.

Establece claramente que hai individuos de primeira e outros de segunda. Hai xente preparada para mandar, que sabe cal é o camiño e hai outros que querer ter igualdade, pero isto só provoca que a sociedade sexa peor, máis ordinaria, menos complexa, menos intelixente e, case nos viría a dicir Fernández Flórez, case que menos evolucionada:

“La democracia tiende a rebajarlo todo hasta el nivel de lo que, por ser más fácil o más cómodo para el espíritu humano sin desbatar, es practicado por el mayor número de individuos. Sus costumbres son, por esto mismo, ordinarias”¹¹¹².

Velaquí outro artigo onde ataca directamente a democracia, onde establece un paralelismo directo entre este sistema de goberno coa guerra, equiparándoo tamén cos partidos políticos e coa manipulación:

“Maneja palabras excelsas. Y las traiciona. Sublima los ideales más caros a la humanidad sin otro objeto que utilizarlos en su provecho. Defiende el pacifismo para evitar que los demás se armen. Combate a la propiedad para justificar los robos. Anatemiza la pena de muerte cuando es dictada contra sus secuaces. Pero ella asesina. (...) Pide libertad, respeto, ayuda, amor cristiano; para ella. Y da la muerte, la ruina, la prisión, el odio, la tiranía... (...) En España esa democracia asesinó a incontables personas, destruyó obras de arte, robó, aniquiló... Otras democracias le guiñaron un ojo y continuaron tan serias y tranquilas como si no hubiesen oído los gritos de los inmolados”¹¹¹³.

Este sistema político, sustentado a través da cámara de representación non ten sentido. Considera que alí non están nin os máis sabios nin os que teñen máis coñecementos, senón que adoitan estar os máis “tontos”:

“Todos los regímenes presuponen un esfuerzo mental propio, que la democracia delega, y no entre los mejores, entre los más enterados, sino en todos, del ignaro al sabio; pero los tontos son los que abundan más.

(...) Mientras perdure esa farsa dañina del parlamentarismo, la humanidad avanzará entorpecidamente entre injusticias y absurdos que no resisten la primera ojeada de un elemental buen sentido”¹¹¹⁴.

Por iso se fai necesaria unha man dura que guíe e que endereite o ser humano, porque nacemos co pecado orixinal, e xa estamos predispostos ao peor:

¹¹¹² ABC, 09/07/1939.

¹¹¹³ ABC, 04/09/1938.

¹¹¹⁴ ABC, 06/04/1939

“El hombre es malo por naturaleza; es agrio, es cruel, es egoísta, es ladrón, es perezoso, es violento, es vanidoso, es embustero, es sensual, iconoclasta, indisciplinado, rencoroso...”¹¹¹⁵.

Fernández Flórez xa nos predispón para o que vai ser a España da posguerra: para unha ditadura autoritaria que marque a moral da cidadanía, dun xeito estrito e sen titubeos. Á fronte non serve calquera. Hai figuras que nacen para ser líderes, que teñen unha misión nesta vida e que están guiados por Deus para realizala. O seu obxectivo é o ben da Patria, a unidade da nación e o ben común. Non fai falla ter moita imaxinación para coñecer quen son os encomendados para tal tarefa e cal vai ser a súa opinión deles, que perfectamente a puido ter escrito calquera outro xornalista do bando nacional.

Aquí a súa opinión sobre Franco, seguindo a idea do culto total e mesiánico propio de calquera ditadura do líder:

“Nuestro Generalísimo posee esa extraña virtud de transparencia; desde la mocedad hasta la presente madurez de su vida, su afán de servicio a la Patria señalase con una trayectoria que no sufre ni la leve curva de un temblor en ninguno de sus puntos”¹¹¹⁶.

“(...) el portentoso genio militar de Franco”¹¹¹⁷.

“El genio militar de nuestro glorioso Caudillo, la segura ciencia guerra de nuestros asombrosos generales, el heroísmo de nuestro Ejército salvó y recuperó a España. Sin todo eso nada sería posible, porque nuestra patria se perdería en la brutalidad y la opresión comunista. Nuestro Caudillo y su Ejército han realizado la más trascendental de las acciones, la base de cuantas hayan de seguirla: nos han devuelto la nación. (...) Franco, austero, cultivado, recto, de vida purísima consagrada siempre y por completo a España, es, en la cumbre que ocupa, la más ilusionadora de todas las garantías”¹¹¹⁸.

“La Coruña ha sido elegida para que de ella surgiese el Mesías de la Redención cívica de España, y esto nos colma de orgullo y gratitud al Destino, y hace que nuestra ofrenda alcance un carácter distinto a la de todos”¹¹¹⁹.

Sobre José Antonio Primo de Rivera, xa morto, tamén escribe, enxalzando a súa figura, xunto a outros escritores xa mencionados como José María Pemán, Eduardo Marquina, Eugenio Montes, José María Salaverría, Joaquín Miquelarena, Francisco de Cossío, Víctor de la Serna ou Manuel Machado. Quere que “todos amen al que amó el bien de todos”:

“La Historia tiene ya para José Antonio el engarce recto y eterno con que asegura en su escaparate a los hombres de los que la saben hacer”¹¹²⁰.

Curiosamente, o noso autor tamén formará parte do xurado dos premios nacionais Francisco Franco e José Antonio Primo de Rivera, convocados en xaneiro de 1939 por Serrano Súñer. Estarán con el Eugenio D’Ors, Pedro Gamero del Castillo, Manuel Aznar,

¹¹¹⁵ *ABC*, 23/09/1937.

¹¹¹⁶ *ABC*, 06/07/1938.

¹¹¹⁷ *ABC*, 01/06/1939.

¹¹¹⁸ *ABC*, 07/03/1939.

¹¹¹⁹ *ABC*, 20/09/1938.

¹¹²⁰ *ABC*, 20/11/1938

Francisco de Cossío, Javier M. de Bedoya e o ministro de Gobernación.

Tamén ten palabras sentidas cara ao anterior golpista e un dos promotores da Guerra Civil:

“Sanjurjo, fuerte, arrogante, valiente, generoso, patriota, justo y amable, era tan bueno, que nunca acertó a saber lo que valía”¹¹²¹.

Pero non queda aí (como veremos máis adiante), senón que o considera como o seu “amigo”. Afirmar que era “tan sencillo de carácter, que solo con asomarse a él se veía el fondo”. É máis, o propio Unamuno, cando llo presentou, dixo del que “tiene el más puro corazón de niño que he conocido”. Curiosa forma de definir a un militar que estivo detrás de dous levantamentos.

Así e todo, España non é única, xa que os países fascistas que apoian a sublevación militar tamén contan con líderes de excepción. Aí está por exemplo Oliveira Salazar, a quen Fernández Flórez coñece en persoa e ao que cualifica de “uno de los gobernantes de mayor personalidad de nuestro tiempo” ou “gran gobernante” e con “intuición de futuro”¹¹²². Equipárao a Francisco Franco:

“(…) bienaventurados los pueblos que cuentan con caudillos de serena noción de sus deberes como Oliveira Salazar, como Franco; con gobernantes cultos y sagaces, llenos de rectas intenciones, como Pereira, como Serrano Súñer”¹¹²³.

Ponse do lado de Alemaña directamente no conflito que teñen con outros países europeo nas súas ideas expansionistas, considerando a este país como unha vítima e ao resto de Europa como inimigos que non lle ofrecen o que se merece:

“(…) tres millones y medio de alemanes separados de su verdadera Patria por los convencionalismos de una política que decidió crear un país de retazos, después de soportar vejaciones y crueldades”¹¹²⁴.

Despois de defender a anexión por parte de Alemaña dunha parte de Checoslovaquia na que habitaban os “sudetas” (descendentes de alemáns), afirma:

“(…) el discurso de Hitler fue tan preciso, tan diáfano, tan concreto que bien cabe decir que no se le puede hallar paragón, como no sea en el que Mussolini pronunció en Padua.

(…) Y los dos estadistas a los que acusa de autocracia la masonería son los que han hecho posible el triunfo del buen sentido”¹¹²⁵.

Velaí outra das palabras que máis se repiten na propaganda nacional, a de “masonería”. Unha especialidade tipicamente española, que non sabemos ben se se tiña claro o que era na época, pero que viña a representar algo así como uns cornos e un rabo para todo aquel que fose cualificado de practicala. Era o caso, por exemplo, da chamada Institución Libre de Enseñanza, onde “todos los altos organismos de la cultura española

¹¹²¹ ABC, 25/04/1939.

¹¹²² ABC, 06/07/1938.

¹¹²³ ABC, 08/10/1938.

¹¹²⁴ ABC, 04/10/1938.

¹¹²⁵ ABC, 14/10/1938.

estaban dominados por ese katipunan”¹¹²⁶. Todos eran culpables da guerra, menos os que se levantaron en armas o 17 de xullo de 1936:

“Sobre los hombres de la Institución Libre de Enseñanza pesa en gran parte la culpa de que España haya llegado a esta tragedia. Su desamor a la patria, su enquistamiento de tribu dentro de un organismo tan trascendental como la instrucción pública, su preferencia snob por las teorías recién nacidas, con tal de que fuesen francesas o checas o rusas o danesas, les llevó a fomentar el antiespañolismo y a preparar, sabiéndolo o sin saberlo, la catástrofe”.

Pero volvamos á súa análise dos perfís políticos das figuras daquel tempo. Como observamos, non ten nada que ver con esa visión aguda e humorística que tanto o diferenciaba do resto de xornalistas da época. No bando fascista todos son elixidos para gobernar, son bos, sensatos e miran polo ben común. Pola contra, hainos non tan bos, que casaban cos valores comunistas e marxistas. É o caso de Largo Caballero:

“(…) frialdad, crueldad, intransigencia... y, más que crueldad, sadismo. (...) Ese hombre inculto, tosco y terrible”¹¹²⁷.

Con Manuel Azaña tamén se vai cebar. A raíz dunha información RNE na que se se fala do seu posible suicidio, Wenceslao, taxativo, afirma que “todos sabíamos que el presidente de una muchedumbre de asesinos y ladrones, acobardado y transigente, no era capaz de poner tal desenlace a su desastrosa existencia”. E vaino atacar, sen contemplacións, polo seu físico:

“Su maldad fue hipócrita. En medio de todo el daño que hizo no se puede señalar ni un solo acierto que beneficiase al país”.

“(…) su vientre gelatinoso, sus dientes separados, su palidez purulenta y esas verrugas que salpican su cara (con las que hay que tener mucho cuidado, ya que son sus brotes, porque Azaña se reproduce por yemas)”¹¹²⁸.

Os problemas que levaba denunciando durante décadas Fernández Flórez agora dá a impresión de que xurdiron coa chegada da República:

“La República había conmovido los fundamentos morales de la vida española, inundándola de corrupción. (...) En los campos invadían las fincas y en las ciudades se asesinaba a gente. Un huracán de furia venía arrastrando la nube negra de la revolución”¹¹²⁹.

É máis, neses anos incluso é cando nace a palabra “enchufe”:

“Los izquierdistas eran prevaricadores contumaces y desvergonzados, en su mayoría, y los socialistas los más vehementes enamorados del dinero. La fiebre del lujo, de la abundancia, les enloquecía. Se disputaban los sueldos, vendían a quien mejor lo pagase su influjo social. Fue la época de los grandes robos y de los grandes escándalos”¹¹³⁰.

Detrás había un grupo de ladróns (unha das súas palabras máis repetidas á hora de

¹¹²⁶ ABC, 15/11/1938.

¹¹²⁷ ABC, 24/08/1938.

¹¹²⁸ ABC, 01/03/1939.

¹¹²⁹ ABC, 03/12/1938.

¹¹³⁰ ABC, 05/01/1939.

referirse aos republicanos) que formou partido baixo un “pretexto social, político, económico, que una al bribón, al utopista, al loco y a ese vecino del loco que es partidario de cualquier novedad”. Son un “ases del despojo, que han llevado su audacia hasta el robo de un país”¹¹³¹.

Por outra banda, tamén vai atacar a países que defenden a República, como é o caso de Francia. Por unha banda estarán Alemaña, Italia e Portugal e, pola outra, aquelas nacións que dean algún tipo de apoio ou axuda ao bando de esquerdas. Así, os veciños de riba dos Pirineos gastaron “en España la vida de muchos de sus mejores bandidos”¹¹³². Afirmen que enviaban a loitar aquí a “parados, locos y bandidos”, o cal era bo para a súa economía xa que, segundo deixa entrever, veñen directos á morte e así o goberno francés aforra os seus custos. Non queda aí a cousa, xa que é un negocio máis que beneficioso para eles, en canto que “al mandar sus ladrones a España se libraban de que robasen allí, y todos los franceses pensaban que ojalá pudiesen mandar también sus pulgas”¹¹³³.

A postura de Fernández Flórez é moi radical. Para el, como para os nacional-católicos, España está enferma e hai que curala. A salvación pasa unicamente por erradicar as esquerdas do país, de eliminar calquera vestixio ou resto do seu paso e do que significaba a República. Os odios son tan grandes e tan acendidos que se está mediando a nivel internacional para que haxa un acordo na guerra, Wenceslao rexéitao de raíz, como tamén se opón a el Franco na páxina anterior no *ABC*. A mensaxe é clara: dicir que si a esta proposta é axudar os “vermellos”. E o fin do conflito pasará unicamente polas armas. Non é posible a convivencia nin o perdón. Non existen os outros, persoas con ideas diferentes, senón que existen do outro lado só asasinos e delincuentes cos que hai que acabar dunha vez por todas, practicando unha cirurxía completa:

“(…) ¿cómo intentar que las víctimas convivan con el asesino o que los despojados vean al ladrón pasar triunfalmente ante ellos? En España están en lucha dos principios antitéticos e inconciliables en toda su eternidad, que “no pueden” ni combinarse ni disolverse el uno con el otro. Es el bien y el mal, el odio y el amor, el ser y el no ser de España. No podemos decir: bueno, pues vamos a ser poco bandidos. (...) España no se podrá rehacer sin el triunfo; entre otras razones, porque el triunfo insufla una moral a los vencedores y los hace aún más capaces y más devotos de su deber, y fomenta otra moral entre los vencidos, envolviéndolos en esa fuerza que tienen las victorias e incitándoles a respetar la voluntad de la Historia y a colaborar con ella. Una Historia hecha por lo que hay de designios de la providencia en los éxitos de las armas; no por cuchicheos de Stalin, o de Cot, o de León Blum”¹¹³⁴.

Xa un día antes intenta xustificar o conflito armado. Non hai alternativa. Semella que as mortes que causa a Guerra Civil son necesarias, “un mal menor”, chega a dicir. Calquera opción é mellor a que sigan as esquerdas gobernando:

“(…) a veces, la guerra es inevitable; aun con todo su espanto es un mal menor. Así la que se sostiene en España. Había que defenderse de unos monstruos, había que luchar hasta perder la última gota de sangre porque no quedaba otra opción. Si no era el deshonor, la miseria, la cárcel, el martirio y, al fin, la muerte”¹¹³⁵.

Nesta guerra psicolóxica nas que as letras se converten nunha arma que non

¹¹³¹ *ABC*, 11/02/1939.

¹¹³² *ABC*, 23/03/1939.

¹¹³³ *ABC*, 07/03/1939.

¹¹³⁴ *ABC*, 15/10/1938.

¹¹³⁵ *ABC*, 14/10/1939.

descansa e na que ataca o adversario sen descanso con toda a propaganda posible, a munición vai en aumento, ata o punto de que os ánimos se acenden disparando con fortes descualificacións ao inimigo. En cadanseu bando choven a discreción insultos e adxectivos do máis variado. Así, algunhas delas xa as vimos nas crónicas portuguesas de Wenceslao, como “populacho”, pero hai outras moi comúns en toda a prensa da época, como “horda marxista”, “horda roja”, “piojera marxista”. Pero os republicanos tampouco se queda atrás e lanzan adxectivos como “horda fascista”, “la sentina burguesa”, “señoritismo facha”, “gusanera mora” ou “sanguijuelas”.

Como xa comentamos, Fernández Flórez tampouco será un forrón á hora de falar daqueles que apoian a democracia e o goberno elixido nas urnas. Fala en iguais ou semellantes termos, empregando outros como “monstruo rojo”. Converte, como xa vimos arriba, a estes homes e mulleres en animais, a bechos inmundos que só merecen ser exterminados por un salvador. Así, a véspera do levantamento, o 18 de xullo:

“Larvas de hombres, de mujeres, de niños, cubrieron Madrid en aquel día sin olvido. Greñas, muecas, garras, mugre, rugidos, ojos de fuego, rostros asimétricos, cuerpos tarados... Hervían. Salían de todas las esquinas, de todos los sumideros; eran los gusanos de una súbita putrefacción de Madrid. (...) Legiones satánicas, amasadas con odio, con pus, con la animalidad más baja, semblantes de “capricho” goyesco probaban que entre la bestia y el hombre hay un eslabón que aún no se ha perdido (...) Y allá, en Marruecos, el puntito de luz abierto por la espada de Franco iba acercándose y creciendo milagrosamente”¹¹³⁶.

Noutro incualificable artigo, titulado “El olor marxista” (*ABC*, 03/06/1939) vemos de novo como os argumentos desaparecen completamente e se cae nesa liña na que o outro deixa de ser humano para ser unha “cousa”. Dese xeito, a guerra está máis que xustificada, en canto que non se mata a seres iguais, a veciños, amigos ou coñecidos, senón a monstros horrendos sen rostro. Esa capital de España que se encheu de animalias, tamén “olía a rojo”. Intenta describir esa particular impresión olfativa xa que, descomposto, “se encontraría en él el olor a bravío de las bestias montaraces, el de las sentinas donde viajaban los emigrantes, que es dulzón y se agarra a la garganta, el olor a botica de las chinches gordas, el olor triste y húmedo de las rendijas donde anidan las cucarachas (...) es olor de alma putrefacta, de corrupción espiritual, de sentimientos de carroña”. Di que as chinches deberían ser o seu animal simbólico do marxismo, porque florecen grazas a el. E remata así esta impresión xornalística:

“El marxismo –religión de presidiarios, de fracasados, de envidiosos, de contrahechos, de vividores, de perezosos, de gente cubil- tenía que oler así precisamente: a conciencia podrida, que huele peor que una ballena muerta”.

Ao final di que igual lle intenta buscar unha explicación científica a todo iso, pero que a razón estaría en que “aquellos pobres cerdos no se lavaban nunca”.

Terá máis definicións para este movemento político, como “la religión de los envidiosos, de los fracasados, de los inferiores”. É tal o seu impacto negativo que “la mala educación es, más que un síntoma, un elemento del marxismo”¹¹³⁷. Dese xeito, fumar nun coche é unha “acción roja”, en canto que falta de respecto e de consideración aos demais.

As accións de guerra, loxicamente salvaxes e crueis, serán sempre peores, segundo

¹¹³⁶ *ABC*, 29/07/1939.

¹¹³⁷ *ABC*, 09/11/1939.

Wenceslao, no bando nacional. Di que en Madrid se organizaba a xente en batallóns de distintos oficios “en la lucha contra el fascismo (que, como es sabido, consistía en robar en las casas y asesinar en las checas)”¹¹³⁸. Os mineiros asturianos, por exemplo, destacan por “sus actos de vandalismo, el bárbaro empleo de la dinamita, la destrucción total de pueblos y de cosechas y de obras de arte, el robo, el asesinato, el secuestro de mujeres jóvenes”¹¹³⁹. Mesmo fai referencia a un interrogador que alimentaba os seus porcos con asasinados. Todo é grotesco:

“Yo estuve durante toda la revolución en la zona roja. Allí sí que se mataba de veras. (...) tiros y puñaladas y patadas a los cadáveres. Y venga a colgar a la gente por los pies y hasta a quemarla en vida”¹¹⁴⁰.

Da outra banda, están as accións que realizan os sublevados. Así, informa de cando Barcelona é tomada polo bando nacional, ou máis ben por “nuestro formidable Ejército. Sean para él la gratitud y el amor de todos los españoles, para esa cumbre gloriosa que es nuestro Caudillo, para esos grandes generales que son Yagüe y Solchaga y Asensio, para el Cuerpo de Ejército marroquí, para las Brigadas de Navarra”, que non deixan de ser “grandes talentos organizadores”¹¹⁴¹.

Afirma que ás 7 horas de poñer o pé na cidade condal os franquistas, os seus habitantes xa tiñan luz. E o primeiro do que se preocuparon foi de alimentar e coidar a toda a poboación, que estaba esfameada. O marxismo descoidara os nenos e quedaban “muchos huérfanos y, sobre todo, niños abandonados por sus padres, que estorbaban en la huida hacia Francia. Y todos fueron acogidos amorosamente”. Afirmar nesta crónica que a información “no pienso obscurecerla con ningún velo literario”, pero non tarda en falar de que a “Patria llegaba, tangible y amorosa, personificada y desprendida, a consolar, a aliviar; daba el pan y daba el lecho, daba la paz y daba el orden”¹¹⁴².

Ademais, a pesar de que se entra nunha cidade que podía estar chea de inimigos, alí actúase con responsabilidade, nun clima que non semella bélico, como se todo fose maravilloso e a orde se impuxera no mundo. Así, establécese:

“La más estricta rigidez en los procedimientos judiciales. Ni un solo caso que pueda hacer recordar aquellas arbitrariedades a que se entregaban los rojos. La excelencia del régimen y su severa disciplina quedan encomiadas al decir que no se ha registrado caso alguno de venganza personal tomada por la propia mano (...). La justicia de Franco, dueña de ecuanimidad, se limita a preparar su balanza”¹¹⁴³.

É máis. Como Francia se enche de “refugiados” e de “ladrons”, os veciños do norte non saben ben que facer con tanta xente. Ante isto, o bando franquista solicítalle ás autoridades francesas que se lle daban un permiso “todos los días entrarían en Hendaya camiones de Auxilio Social para llevar café caliente y pan a aquel rebaño de desgraciados”¹¹⁴⁴. Só se pode comparar esta imaxe tan bucólica á par que irreal con aquela outra crónica na que explica que na España nacional, rica e sen problemas, pensando nas necesidades do outro bando, as comidas se limitaron a primeiro prato, segundo prato e

¹¹³⁸ ABC, 29/12/1938.

¹¹³⁹ ABC, 03/01/1939.

¹¹⁴⁰ ABC, 04/06/1939.

¹¹⁴¹ ABC, 08/03/1939.

¹¹⁴² ABC, 10/03/1938.

¹¹⁴³ ABC, 21/03/1939.

¹¹⁴⁴ ABC, 07/03/1939.

sobremesa. “Los términos de esta reducción hablan bien claramente de la abundancia en nuestra zona. Con un solo plato razonable cada día consideraríanse felices los que padecen la desorganización marxista”, afirma o coruñés, difundindo claramente a mensaxe oficial¹¹⁴⁵. Pero así son os filtros das informacións en momentos nos que a censura e a guerra tratan de crear unha visión que non ten nada que ver coa realidade. De ser así a situación, a España deprimida e con fame da posguerra non sería máis ca un espellismo.

E de resultar tan fermosa a ocupación de Barcelona como nos presentan as crónicas de Fernández Flórez, tampouco falaríamos hoxe en día dos 2.000 mortos que se calcula causou a aviación franquista na capital catalá. Ou do bombardeo dos avións alemáns á estación de tren, á que corrían moitos cidadáns para escapar da cidade, entre eles a muller de Rafael Dieste, ferida, xunto a unha amiga que morrería pouco despois no hospital, vítima da metralla.

Pola contra lóuvase todo o que se fai no bando nacional. A realidade é unidimensional. A nivel loxístico, por exemplo, gaba a figura de Serrano Súñer, de quen xa falamos antes e que a Historia sitúa como o encargado do encontro entre Franco e Hitler en Hendaya. Responsable tamén de que 9.300 españois fosen enviados dende campos de prisioneiros a campos de concentración alemáns. Todo grazas a unha orde emitida o 20 de setembro de 1940, tras unha reunión do cuñado de Franco en Alemaña con Hitler, Himmler e a cúpula do III Reich¹¹⁴⁶.

Non deixa de sorprenden que Wenceslao, quen nos tiña acostumados a non deixar títere sen cabeza, como desta vez, sabedor da situación e do momento político no que se atopa, enxalza unha e outra vez as figuras do momento, nun culto aos líderes que nunca observáramos nel. Denomina ao ministro de Gobernación franquista como “el hombre que dio de comer a dos millones”. Xusto deixa de ser escéptico neste momento:

“Hace poco me acusaba otro ilustre gobernante, en charla amistosa, de haber sido siempre un escéptico. No. Era, sencillamente, un crítico. Pero cuando hallo alguien en quien creer, siento como pocos la delicia de confesarlo y de rendirle homenaje. Y yo creo que España ha hecho con Ramón Serrano Súñer un formidable hallazgo. Hombres como él aseguran nuestro futuro”¹¹⁴⁷.

O que nos preguntamos en moitas ocasións, ao ler estas crónicas, é se realmente Fernández Flórez sentía o que dicía e se o seguiría crendo cos anos. Hai momentos que nos sorprenden e que nos fan pensar que ou ben nos engana agora como lectores (pensando tamén en que debe coidar dos seus intereses e de que o bando nacional o vai protexer), ou se nos enganaba antes.

Nunha das súas, alomenos para nós, máis sorprendentes revelacións, afirma que el era un dos que coñecía o golpe militar do xeneral Sanjurjo e tamén estaba entre aqueles que o apoian e o promovían. Lembremos que estamos a falar do ano 1932, non da Guerra Civil:

“(…) en el invierno de aquel año de la intentona de Sevilla, varias conocidas personas, en limitado grupo, invitaron a comer en el Nuevo Club al general Sanjurjo. Yo

¹¹⁴⁵ ABC, 01/12/1938.

¹¹⁴⁶ Entrevista a Carlos Hernández de Miguel, autor de *Los últimos españoles de Mauthausen*. Fonte: <http://bit.ly/CarlosHernandez>

¹¹⁴⁷ ABC, 07/03/1939.

figuraba en el plantel. Se pasó revista a los copiosos motivos de descontento, a los males que arruinaban a España, a los muchos dolores que se sufrían y a los grandes deseos de ponerles fin”¹¹⁴⁸.

Di que tiñan poucos apoios, pero que estaban decididos a ensaiar unha revolución. Certamente o coruñés movíase nun mundo de elites políticas máis que culturais. E despois do fallido golpe de estado, varios clubs aos que acudía a alta sociedade foron incendiados polo que, entendemos, el se coidaría de dicir que estaba entre os promotores.

Ademais, tamén dá mostras de apoiar neste momento certos piares do fascismo, como é o caso do imperialismo, conquistando outros países. Así, nunha crónica sobre a nosa armada, expón que :

“Nada como el Océano da aspiraciones marciales, ansias de seguir, ideales de esparcirse, y de dominar, afán de renovarse, como el mismo mar se renueva a cada momento”¹¹⁴⁹.

Así pois, Wenceslao fai que o vexamos con outros ollos nesta etapa da súa vida. As crónicas non son, nin de lonxe, eses relatos brillantes, irónicos e punzantes aos que nos tiña acostumados. O autor de *El bosque animado* réndese totalmente ao momento, seguramente convencido e fiel, coma un soldado. E pon toda a súa narrativa ao servizo da propaganda para lanzar as súas columnas máis calumniosas, simples e carentes do estilo que o caracterizaba. A carraxe, o odio e as gañas de vencer, de aplastar os republicanos cégano totalmente. E el, crítico e observador, un home que busca a razón a través do humor, deixa que esa venda lle peche os ollos e que as emocións e os sentimentos sexan os que escriban.

¹¹⁴⁸ ABC, 25/04/1939.

¹¹⁴⁹ ABC, 20/06/1939.

11. Outras crónicas.

11.1. Crónicas taurinas.

Aínda que por orde cronolóxica este apartado debería de ir antes, non o fixemos por varias razóns. A primeira delas era a necesidade de ter unha visión conxunta das súas crónicas políticas, ver como vai evolucionando nas súas “Acotaciones de un oyente”, como analiza o que pasa no Parlamento na dúas épocas nas que escribe e como a chegada da Guerra Civil o transforma a nivel persoal, para dar lugar a esa especie de xornalista ou literatura de desquite e odio, onde o outro respresenta todo o malo e todo o que hai que combater e afastar.

Precisamente este apartado, as crónicas taurinas, teñen lugar na década de 1930, en plena II República. Como acontecen xusto no medio deste período tan convulso pero para nada ten que ver coa política, preferimos separalo dese período e facer esta análise xunto con outras crónicas como foron as de teatro, as deportivas ou as de viaxes.

Neste caso concreto, trátase de artigos encargados pola revista “Blanco y Negro”, que máis adiante serán recompilados e publicados no libro titulado *El toro, el torero y el gato*. Nestas crónicas intenta dar a súa visión sobre as touradas, chegando a cualificarse el mesmo como reformista deste espectáculo. Sorprende que a publicación aposta por un non entendido para falar de algo que ten tanta afición. É máis, ao noso autor nin lle gustan os touros, abúrrese soberanamente, e déixao ben claro. Pero non só iso, senón que para el este espectáculo representa o peor de nós como seres humanos. Non o di de xeito textual, pero tampouco se esconde ao criticar; iso si, tira do seu humor para facer máis próxima a súa mensaxe.

Sen dúbida, é das súas mellores obras, con argumentacións brillantes e momentos moi divertidos, aínda que ás veces é un tanto repetitivo.

Precisamente un dos grandes logros deste tipo de artigos é que se trata da visión dun non amante da tauromaquia, que considera denigrante este espectáculo. Sería posible facer algo así hoxe en día na prensa? Certamente chocaría. Para Fernández Flórez isto é un reto que el enfrenta con humor, poñendo en marcha o seu enxeño para darlle unha volta ao espectáculo.

Non obstante, esta obra amosa unha loita constante entre manterse nesa liña do humor para denunciar algo que odia, e a crítica directa ante certos momentos que considera brutais e innecesarios. Wenceslao mantense vitorioso na maioría das ocasións pero, noutras, pódelle o impulso e solta directamente as súas opinións, sen ningún tipo de sorriso, con moita dureza e claridade.

É sorprendente como Fernández Flórez consegue aflorar ideas absurdas e divertidas ante calquera situación e momento. Reduce o espectáculo ao absurdo, para facer reflexionar ao lector de que o que ve non deixa de ser algo sen sentido e cruel. Pero faino na maioría das ocasións dun xeito sutil, espontáneo e divertido.

Afirma que cando pasen as décadas, ningún reeditará os seus libros nin se acordará das súas crónicas políticas, pero os seus poucos artigos taurinos serán os que o rescaten do esquecemento “porque de lo único que entiendo yo, de lo único que he

entendido siempre, es de toros”¹¹⁵⁰.

Tanto é así que a súa perspectiva vai máis alá da dos seus contemporáneos, e por iso non o entenden. Tardarase un século ou dous, pero a festa nacional rexerese polas súas opinións. Por iso é un reformador: “Soy (...) el Lutero de las corridas de toros”¹¹⁵¹.

O feito de escribir crónicas taurinas foi un encargo que lle realizaron. Levaba vivindo cinco anos en Madrid cando Fernando Luca de Tena, o director de *Blanco y Negro*, lle preguntou se quería comentar as corridas de touros na súa revista:

“Le miré. Su rostro era grave. Contesté sencillamente, conmovido de gratitud por tal confianza: - Siempre acojo con júbilo las ocasiones de ilustrar al pueblo”¹¹⁵².

Naquel momento incluso lle fan unha entrevista previa sobre o tema. El realiza unha serie de ocorrencias que cren animar o espectáculo, como que saian “confeti y palomas con lazos del vientre de un caballo herido” en lugar de “la repugnante madeja de los intestinos”. Ou ben substituír “al toro, pesado, ingente y brutal, por el gato, todo agilidad, elegancia y astucia”, ao tempo que se gañaría pola “elasticidad, la inquietud, las sorpresas que daría”.

Nun dos seus artigos conta cando foi á praza dunha vila e o alcalde deixou que fora o seu asesor. Fixo que o touro e o matador se batesen á americana: vendáronlles os ollos, puxéronos en cada lado da praza e a buscarse. A xente mexaba coa risa. Di que coma aquela corrida nunca houbo outra en España.

Comenta que non vai criticar o violentas que son as touradas. Ao contrario, di que iso é que as fai máis interesantes. Por iso propón novidades que, a ollos do espectador, mellorará o que acontece e que converterá en auténticos heroes ao que se enfrontan cos cabestros:

“(...) que los picadores se lanzasen a cabalgar el toro, y los banderilleros hiciesen veinte flexiones apoyados en los cuernos como en las paralelas de un gimnasio, y que, al final, los espadas que quedasen vivos se batiesen entre sí a sable con punta, filo y contrafilo, y que al disponerse la gente a salir, se viese al presidente arrojar por el balconcillo del palco agarrado al trapecio de una mongolfiera”¹¹⁵³.

Sería algo que animaría moitísimo estes eventos, porque deixa entrever unha e outra vez que para el non teñen emoción, nin sentido, nin son entretidos. El resúmeos deste xeito:

“Cada uno de los seis toros es pinchado con unas picas, después con unas banderillas, y luego con un estoque. Los pinchan con las picas, y nada. Con las banderillas, y nada. Con el estoque, al fin, y se mueren”¹¹⁵⁴.

Así que se o espectáculo decae, non será pola súa enorme contribución:

“Nadie ha expuesto ideas más originales acerca de esa fiesta, que si resulta tan

¹¹⁵⁰ *El toro, el torero y el gato*. Ed. Librería General. Zaragoza, 1952, páx. 5.

¹¹⁵¹ 1952:8.

¹¹⁵² 1952:17.

¹¹⁵³ 1952:42.

¹¹⁵⁴ 1952:46.

monótona es por no tomar en cuenta mis opiniones”¹¹⁵⁵.

Pero si que decaerá porque hai moitos intereses cruzados e realmente se está a perverter o espectáculo cun único fin:

“De sus cuatro elementos necesarios –toreros, ganaderos, empresarios y público-, tres padecen una desviación del instinto taurino; en vez de buscar emociones globales de arte y valor, persiguen el particular disfrute de un lucro copioso”¹¹⁵⁶.

Nesta sorte de momentos inventados que recrea, Wenceslao conta a historia de Nemesio, un home arruinado polos touros, aos que acode dende que é adolescente. Fernández Flórez aconséllalle que non vaia, que aforre. Pero Nemesio dille que non é tan sinxelo facelo como dicilo:

“Supongamos que, después de aburrirme en cuatro mil corridas, dejo de presenciar la del domingo próximo y ésta es la buena. ¿No sería espantoso?”¹¹⁵⁷.

Tamén ironiza sobre o importante que son as corridas. Di que grazas a iso nos coñecen en todo o mundo. Se as prohibisen, o mundo non sabería que se fai en España. E no fondo, aos españois vennos como toureiros. Ademais, sosteñen toda unha gran industria detrás:

“(…) fabricamos sombreros cordobeses y sevillanos, mantenemos revisteros taurinos, sostenemos una raza especial de caballos para picadores, caballos que no tienen más que huesos y piel pero cuyos intestinos son mucho más largos que los de cualquier otro cuadrúpedo. También elaboramos abanicos de papel y novelas que tienen por protagonista a un torero que muere corneado en el último capítulo, ante los ojos de su amada”¹¹⁵⁸.

Recoñece que na Coruña asistiu de mozo a varias corridas, pero na cidade herculina o que máis anima a xente é ver como o touro salta a barreira:

“Salta el toro por un lado y empiezan a brincar por el otro guardias municipales, mozos de estoques, monosabios y amigos íntimos de la Empresa, cayendo en el ruedo con una prisa ridícula y deliciosa para el espectador. No hay quien se tenga con la risa”¹¹⁵⁹.

Incluso narra o lance do toureiro máis coñecido da urbe coruñesa, Zacarías Lecumberri quen, despois de ser golpeado por un touro, lle deu dous puñetazos e o animal saíu correndo. Tamén narra unha das mellores corridas que viviu, onde o matador Mondoñedo lle cravou o estoque ao seu axudante nun pé.

“Toda la plaza pidió que le cortasen una oreja a Caramba para regalársela a Mondoñedo”¹¹⁶⁰.

Noutra das súas crónicas comenta o que para el vén a ser ese momento:

“(…) el presidente consintió que le diesen un pellejito repugnante que cortaron

¹¹⁵⁵ 1952:70.

¹¹⁵⁶ 1952:75.

¹¹⁵⁷ 1952:185.

¹¹⁵⁸ 1952:132-133.

¹¹⁵⁹ 1952:10.

¹¹⁶⁰ 1952:17.

de la cabeza de un toro”¹¹⁶¹.

No fondo Wenceslao é un provocador. Trata de darlle a volta ao espectáculo para que o lector sexa consciente do que acontece na praza, porque se trata de algo cruel. Para el era preferible unha carreira de sacos á monotonía dunha corrida, de onde se sae “con el cerebro vacío, las piernas anquilosadas y, en el fondo del corazón, un poquito de vergüenza por haber rebajado nuestros sentimientos en un espectáculo semejante”.

Na súa primeira corrida como crítico taurino, na Beneficiencia, lembra como os animais tiñan nomes estraños, algúns pensados para que o público xa os miren mal:

“Allí estaban Malacara y Lucifer, Cansaspoda y Condesito, Medianoche y Satanás, Espartero y Minguito. Nombres terribles. Llamarse Satanás revela un carácter; pero ¿qué truculentas peculiaridades, que extrañas manías no se ocultarán bajo el impresionante y difícil apodo de Cansaspoda?”¹¹⁶².

Comenta incluso como a xente das primeiras filas golpea os animais cos seus paraugas, nunha actitude pouco decorosa. E, de novo, sitúase por riba dos que acoden a eses espectáculos, indicando ben ás claras que a súa mente e o seu razoamento lle impiden desfrutar dos touros:

“En algunos privilegiados cerebros comenzaba a formularse la pregunta de si no sería todo aquello un poco idiota”¹¹⁶³.

É un recurso habitual nel o de falar doutras terceiras persoas, cando realmente se refire a si mesmo. Vese como un “cerebro privilegiado” ante un espectáculo carente de sentido. Por iso mesmo, de entre o humor e as esaxeracións tamén se extrae claramente a súa opinión sobre a mal chamada “fiesta nacional”.

Tratar de poñer o foco en cada punto deste espectáculo. Fai unha análise fría, case de cirurxián en cada artigo. Pero faino a través da súa mellor arma, o humor. Un exemplo moi claro é que fai referencia ao momento no que se cortan as orellas e o rabo dos touros para entregárllelos aos matadores. A súa conclusión é que con iso non se come, que dan para un caldo e pouco máis. O propio sería regalarlles o solombo ou uns bistés:

“Los gritos de ‘¡Salud para digerirlo!’ y los consejos acerca de la mejor manera de condimentarlo pondrían una nota de pantagruélica alegría en el trágico circo”¹¹⁶⁴.

Ademais, está moi mal que se tiren orellas e rabos ao público. Hai que volver á historia, tomar exemplos dos guerreiros das tribos salvaxes. Non hai que perder as tradicións e o primitivismo. Os toureiros deberían vestir “un gran collar de orejas, de tres o cuatro vueltas” ou arrastrar “una cola formada con decenas de colas ganadas en la lidia”. Do contrario perderíase a orixe desta “fiesta salvaje” e sería mellor dar unha “copa de plata”¹¹⁶⁵.

Resume tamén de xeito moi directo o que poden sentir os amantes das touradas, volvendo de novo a esa idea de que todo é surrealista e idiota:

¹¹⁶¹ “Una comida en provincias”. En *Semana*, 13/06/1950.

¹¹⁶² 1952:21.

¹¹⁶³ 1952: 23.

¹¹⁶⁴ 1952:107.

¹¹⁶⁵ 1952:108.

“¡Qué feliz soy! ¡He presenciado cómo un toro perseguía unos metros de tela alrededor del hombre que lo engañaba con ella! ¡No hay nada más grande en el mundo!”¹¹⁶⁶.

Aínda que nun momento dado sinala que non falará da crueldade que supoñen os touros, si que é algo sobre o que xira constantemente. Parécelle un espectáculo duro e sanguinario, ata o punto de que considera que os que desfrutan padecen algún tipo de trastorno:

“¿Es una forma de sadismo la que llena las plazas? ¿No debieran ser los médicos psiquiatras los que escribiesen las reseñas de las corridas? ¿Quizá los penalistas?...”¹¹⁶⁷.

Noutra das súas frases comenta que para el nada ten sentido nos touros:

“¿Cómo puede hablarse de sufrimientos inútiles en una ‘fiesta’ en la que todo es inútil?”¹¹⁶⁸.

Describe tamén dun xeito moi detallado e brutal o que supón a morte dun animal nunha praza. Fernández Flórez ven podería pertencer a unha organización contra o maltrato animal polos terribles momentos que describe:

“Don Manuel González fue el que mató más terroríficamente. Se acercó a la res y... no sé lo que le hizo, pero el astado comenzó a echar por la boca tanta sangre que parecía imposible que cupiera aun dentro de una bestia de su tamaño. Salía el líquido rojo en chorros, en oleadas, en surtidor; se extendía en la plaza, inundaba la arena, en medio de un horrorizado silencio del gentío. Los futbolistas italianos del Lazio, que presenciaban la corrida en el palco, sollozaban y palidecían. El toro fue desinflándose como un odre y cuando lo llevaron las mulillas no era más que una piel”¹¹⁶⁹.

Fernández Flórez vese dorido e indignado nalgunhas das súas crónicas. Nunha delas incluso sinala que sería recomendable que en cada provincia existise un xornalista que pedise a prohibición das “charlotadas”. Estas toman o seu nome de Charles Chaplin, pero non teñen nada de gracioso: “Todos los adjetivos denigrantes me parecen insuficientes para calificar la cruel estupidez de esa aberración”. Trátase de que varios pallasos se enfrontan a un pequeno becerro. Martirízano ata matalo. Un touro normal aínda se pode defender cunha cornada, pero unha cría así non. É do máis cruel que viu:

“La risa que brota –no comprendo por qué– de la muchedumbre que asiste a tales abominaciones, lastima la dignidad humana (...). Las autoridades deben prohibirlo. Es más dañino que un libro pornográfico, que una cupletista obscena. Hiere fibras más delicadas del alma; incita a la maldad, ofrece como goce la visión de un verdadero asesinato”¹¹⁷⁰.

Non só sufren os touros e os becerros, senón tamén os cabalos. Comenta como moitos están mal protexidos e morren durante os espectáculos. A maioría son cabalos febles, porque se conta xa co seu trágico final. Para contar o delgados que están, Fernández Flórez volve sorprendernos coa súa imaxinación. Narra a historia dun antigo picador que en Madrid montaba o equino máis delgado que vira. Soltáronlle un touro con

¹¹⁶⁶ 1952:88.

¹¹⁶⁷ 1952:86.

¹¹⁶⁸ 1952, pág. 112.

¹¹⁶⁹ “Una comida en provincias”, en *Semana*. 13/06/1950.

¹¹⁷⁰ 1952, pág. 152-154.

cornos como colmillos de elefante e, tres minutos despois, un daqueles cornos estaba fundido no seu cabalo. Ao separarse, só tiña un corno:

“El otro había perforado el estómago de mi rocín. Era lo primero que entraba allí desde hacía tres o cuatro meses. Y aquel estómago ávido, ferozmente hambriento, se había apresurado a digerir el cuerno hasta la raíz”¹¹⁷¹.

Compara tamén o noso espectáculo co do pobo portugués. Algúns periódicos definen como número de circo, pero Wenceslao considera que non é certo. Que aquí todo é cruel e sen sentido:

“Viendo una *tourada* es como mejor se advierte el terrible carácter de nuestras corridas. Cada corrida es un folletín: mueren los toros, mueren los caballos, muere alguna vez un torero, mueren los espectadores de contrabarrera cuando el toro despide la espada hacia ellos; se insulta al presidente, se insulta al ganadero, a los picadores; se increpa el públido de tendido y todo el mundo sale de mal humor. En la *tourada* nadie muere. (...) [En Portugal] la fiesta es, en verdad, una fiesta, y no se pide que muera nadie, ni el toro (...). No hay sangre, no hay cadáveres, no hay crueldad”¹¹⁷².

Do país luso tamén fala para lembrar a súa xenial ocorrencia de substituír os touros polos gatos:

“Pensad en lo que sería eso, un gato, corriendo velozmente por el ruedo, saltando, ya con un par de rehiletes en la lustrosa y aterciopelada piel, cayendo, quizá, entre la muchedumbre de un tendido y distribuyendo arazaños entre las señoritas de mantilla y los caballeros de cigarro puro”¹¹⁷³.

O caso é que o convidaron a un club de tauromaquia en Lisboa e alí expuso todas as súas reformas. Ninguén lle deu a razón, polo que xa non tiña esperanza de que se fixeran realidade. Non obstante, un par de semanas despois, na praza do Campo Pequeno de Lisboa, agardando a aparición do segundo touro, apareceu un gato. Resulta que un dos toureiros se lembraba do discurso de Wenceslao e pensaba que se estaba poñendo en práctica. O gato avanzou cara o centro da praza, como rentándoos e os monosabios lanzáronse por el:

“Quites, quiebros, huídas, acosos, revueltas, saltos, bufidos... El público se desmayaba de risa”¹¹⁷⁴.

Por este tipo de cousas é polas que lle gustan toureiros como Rafael el *Gallo*. Di que con el nunca se sabe que vai pasar, xa que pode cravarlle o estoque nun ollo ao animal, pode pinchalo na coxa ou ben escapar a correr. De feito, prohibiron que toureara en Madrid porque provocaba desorde pública. Pero para Fernández Flórez isto é o que lle dá emoción a este tipo de eventos.

Incluso acode un día a ver como se prepara este toureiro. Narra os momentos previos, lembrándonos esas fantásticas “Acotaciones de un oyente”, nas que eran case máis importantes os detalles que o que acontecía no Parlamento:

“(...) el desnudo pie del señor Gómez se ha alzado hasta apoyarse en el asiento

¹¹⁷¹ 1952:119.

¹¹⁷² 1952:160-161.

¹¹⁷³ 1952:171.

¹¹⁷⁴ 1952:177.

de una silla, y estamos en presencia del juanete más pujante y lozano que pudo existir jamás. (...) El diestro se faja los pies con meticuloso cuidado; se pone unas medias de lana, luego otras de seda, después se calza las zapatillas; la formación simétrica de los lazos le preocupa hondamente; moja sus dedos en la boca para facilitar la operación; a fuerza de saliva, los lazos quedan correctísimos”¹¹⁷⁵.

Anos atrás, pero escribindo unha crónica para *El Noroeste*, fala dunha grave collida que sufríu *El Gallo*. Nesa crónica indicaba que lle chamara moito a atención que o seu irmán, presente na praza, continuase con ese “deber ridículo” en lugar de ir xunto do irmán para ver como estaba. Trátase de algo “monstruoso”¹¹⁷⁶.

O galego tamén se sincera noutras ocasións, dando a ver que tiña moitos tópicos sobre este mundo. E cando se sorprende, non dubida en dicilo. É o que lle pasa con Belmonte, un toureiro que vive no número 13 (demostrando que non é supersticioso), con bo gusto na casa, sen cabezas disecadas de touros e cun libro no cuarto. Ademais, non o visitan outros toureiros e “cantaos”, senón artistas e xente da cultura:

“Todo esto es demasiado fuerte para nuestra razón (...). Tú podías estar haciendo las ‘impresiones parlamentarias’ en cualquier periódico de Madrid (...). Tú, en fin, eres un querido compañero en la Prensa que está en la excedencia voluntaria, esperando acaso que las empresas periodísticas paguen bien”¹¹⁷⁷.

Nesa época, as súas controvertidas crónicas causaron polémica entre moitos dos seus lectores segundo o noso autor:

“Comenzaron a publicarse las crónicas y no se hicieron esperar los resultados de mi atrevimiento. De distintas provincias me enviaron cartas cuajadas de asombro. (...) Otros me amenazaban con no volver a leerme jamás. Otro venían a decir: ‘Por sus crónicas taurinas hemos llegado a darnos cuenta de la fatiga que en un cerebro regularmente organizado produce el continuo esfuerzo de escribir. Repose usted. Váyase a la sierra y abandone la pluma durante una temporada. Usted no está abien. No es cosa que deba alarmarle demasiado todavía; pero usted no está bien’”¹¹⁷⁸.

Ao coruñés estas críticas non lle interesaban o máis mínimo e seguiu publicando domingo tras domingo. Isto, lonxe de agravar a situación, o que fixo foi que a xente o vise como un coñecedor do tema, xa que os amantes das touradas lle preguntaban a súa opinión e ata publicaron os seus artigos en revistas taurinas de México, así como dous xornais de provincias lle solicitaron unha colaboración mensual. Chega á conclusión, como é lóxico, que detrás disto o que hai é o “poder de la Prensa”.

Contrapón o que acontece aquí ao que pasa noutros países como Holanda, onde domesticaron os touros e lles sacaron os cornos. Volvendo ao absurdo, comenta que se poderían tamén soltar moscas nas festas e rirnos cada vez que se pousen na calva de alguén.

Noutra das súas teorías, explica que no seu día España estaba infestada de touros, o mesmo que acontece en África cos leóns. Naqueles momentos, os toureiros xogábanse a vida para que o resto da xente puidese vivir con tranquilidade. Acurralaban cinco ou seis na praza e matábanos á vista de todos para que quedasen tranquilos. Pero liberados

¹¹⁷⁵ 1952:210.

¹¹⁷⁶ “El diestro herido”, en *El Noroeste*, 17/06/1914.

¹¹⁷⁷ 1952:218-219.

¹¹⁷⁸ 1952:25.

desta praga, segue habendo toureiros que realizan farsas nas prazas.

Noutro dos seus divertidos artigos comenta que, para aclarar quen era máis feroz, se os touros ou os tigres, se organizou en Madrid un encontro entre ambos os dous. Algúns xornais, que curiosamente cultivaban as crónicas taurinas, cualificaron o encontro de salvaxe. E mesmo os amantes da tauromaquia. Segundo o coruñés, o que pasaba é que tiñan medo de que gañase o tigre.

“Sería como si volviésemos a perder las colonias. El honor nacional sufriría un grave daño”¹¹⁷⁹.

O ministro de Gobernación, Ruiz Jiménez, tivo que saír dicindo que o tigre era madrileño, nacido e educado na capital, e alimentado a base de cocido castelán. Tiña reuma e nin sequera ruxía, carraspeaba. Ao final, claro está, gañou o touro e todo o mundo quedou moi contento.

A diferenza doutros críticos taurinos que consideran arte a este espectáculo, a teoría de Wenceslao é moi diferente. Di que se trata dunha enfermidade, como as que provocan os mosquitos. E, do mesmo xeito, teñen a súa época e tamén as súas zonas. Así como os mosquitos nos tourean, nos esquivan e ao final nos cravan o aguillón deixando a súa marca (propagando enfermidades coma o paludismo), así somos nós para os touros:

“(…) las corridas son una enfermedad mortal que padecen los toros”¹¹⁸⁰.

Usando de novo a esaxeración, afirma que España non é un pobo aficionado aos touros. Realmente, hai uns poucos seareiros que se movilizan e que van a todos os espectáculos deste tipo. Proba disto é que as empresas das prazas de touros teñen moito coidado en non coincidir en dúas localidades ao mesmo tempo. E se coinciden, a praza sempre queda a medio encher.

En canto ao enfrontamento que hai entre eles, por se é mellor un ou outro toureiro, di que habería que recorrer á ciencia. Dese xeito, nos programas deberían aparecer os quilómetros que cada matador percorreu ao dar a volta ao coso, polo que se podería establecer unha escala xerárquica. De todos os xeitos, explica que a case ninguén lle interesan os touros. Que están en decadencia, e que a moita xente nin lle van nin lle veñen:

“Aquí había unos cuantos millares de aficionados, otros tantos millares de enemigos y ventidós millones de indiferentes”¹¹⁸¹.

Proba disto é que os xornais dedican moito menos espazo aos touros e máis aos deportes como a Volta a España ou o fútbol.

Critica tanto os que acoden ao espectáculo, como os toureiros. Deixa caer que continuamente din que arriscan a súa vida, pero que piden animais pequenos e febles, ao tempo que tamén comenta que se liman os cornos para que sexan menos perigosos. Así que o interese real, o enfrontamento entre o home a o touro non é tal. É por esta razón pola que case non hai collidas:

“¿Qué puede haber de entretenidos en la fiesta?... ¿Las cogidas?... Sí; una cogida

¹¹⁷⁹ 1952:130.

¹¹⁸⁰ 1952:33.

¹¹⁸¹ 1952:146.

tiene más encantos; pero los toreros nos las ofrecen con una tacañería vergonzosa. De año en año..., alguna que otra... Y aun así, el interés es relativo. Se imitan los unos a los otros. Todos dan una voltereta, todos murmuran: ¡M'a matao!"¹¹⁸².

Ademais, indica que incluso nunha ocasión presenciou como nunha corrida os toureiros se negaban a lidiar con animais imponentes que sacaron ao non chegar a tempo os que estaban previstos:

"Ahora parece como si esos toreros que se negaron a ponerse frente a frente con los toros que no eran los que esperaban tuviesen un empeño especial en batirse contra aquellos precisamente. (...) Los toreros no tienen derecho a exigir más que esto: toros. No unos determinados toros de tales y caules señas y con estas y las otras características, sino simplemente toros"¹¹⁸³.

Na súa análise dos touros, detense nas queixas de moitos aficionados sobre os animais que son válidos ou non para o espectáculo. Di que aplauden aos que se lanzan a polos toureiros, cando realmente son animais pouco sensatos, porque non fan máis que dar cornadas ao aire mentres lles cravan estoques:

"(...) el toro al que los aficionados aplauden es un animal esencialmente estúpido, el más estúpido de todos los animales. (...) Un toro al que lanzan bruscamente a una plaza llena de espectadores, si tiene un poco de sentido, debe cavilar: 'Vamos a ver, ante todo, para qué me echan aquí. No será para pacer, porque en esta mala tierra arenosa no se ve ni una hierba. Bien; ahora me muestran unos capotes. Olfateémoslos antes de tomar una decisión'"¹¹⁸⁴.

Pero así como se retiran os touros mansos (que certamente son máis intelixentes), o noso autor di que se deberían retirar o malos toureiros. Para facelo, debería haber un protocolo polo cal saísen á prazas tres homes gordos e apacibles que se puxeran arredor do diestro ata conseguir sacalo de alí, "agitando ante él botellas de cerveza y fichas de dominó, para tentarle con la idea del café pacífico y confortante"¹¹⁸⁵.

Nun dos seus artigos, saca a súa vena máis reivindicativa a favor da muller e di que algún día chegarán a formar parte do espectáculo, como toureiras. Nada as detén, nin a política, nin o deporte, nin a medicina e moito menos os touros:

"Ya sé que los buenos aficionados prorrumpirán en carcajadas ante este vaticinio. Ellos creen que eso que llaman 'arte del toreo' es de condición esencialmente masculina. ¡Infelices retrógrados!"¹¹⁸⁶.

Nese mesmo artigo, acaba comparando a loita entre o touro e o matador cun encontro entre o masculino (touro) e o feminino (toureiro):

"Su crueldad, su ciega furia, su poder arrollador, hasta sus armas de ataque, recuerdan el papel que se asigna al hombre en la lucha sexual. El torero, engalanado, ceñido de oro, sedas, sonrisas, agilidad, cabello en trenza, tiene en el sentido íntimo, esotérico, de la acción, la representación femenina. Cita, atrae y burla. (...) parece que va a entregarse y sale indemne, agita su capa en actitudes bellas, como Salomé sus velos en las danzas lascivas. Es la seducción femenina. (...) El encuentro –la posesión–, cuando se

¹¹⁸² 1952:43.

¹¹⁸³ 1952:72.

¹¹⁸⁴ 1952:52-53.

¹¹⁸⁵ 1952:57.

¹¹⁸⁶ 1952:98.

logra, es aquí sangriento también...”¹¹⁸⁷.

A obra *El toro, el torero y el gato* remata dun xeito moi semellante a como comeza. Vólvese comparar con Lutero, incidindo nas súas novidosas ideas. Sabe que as súas proposicións non van ter un éxito inmediato, pero espera que a historia lle dea a razón fronte aos intereses creados. Asegura que outras voces se unirán á súa:

“En cualquier caso, el Protestantismo taurino irrumpe con mi obra en nuestra civilización (...) La Historia dirá la última palabra. Mas sin esperar lo que ella diga, hoy mismo... los toros y yo sabemos que tengo razón”¹¹⁸⁸.

Nun artigo antigo a raíz da morte dun toureiro, fala de que moitos intelectuais alzaron a súa voz nos xornais contra este “abyecto espectáculo, o cal era algo positivo:

“(...) se va extinguiendo poco a poco el flamenquismo. (...) hay que aprovechar estos momentos para extremar la campaña contra los toros. (..) Cuando se llegue a extinguirlo, las verdaderas artes, las que encierran belleza y cultura a un tiempo, habrán ganado mucho, y la civilización española también”¹¹⁸⁹.

Rematar simplemente incidindo na idea de que non só realizou crónicas taurinas para *Blanco y Negro*, senón que tamén as redactou para *El Noroeste*, aínda que non cun nivel tan alto de humor, sorpresa e detalle.

11.2. Crónicas futbolísticas.

Aínda que as separan máis dunha década de diferenza, as crónicas futbolísticas non deixan de ser unha especie continuación das taurinas. A fórmula é a mesma: de novo unha publicación aposta por falar dun evento de masas dende un punto totalmente novidoso. Quen mellor que Fernández Flórez para poñer patas arriba algo tan noso coma o fútbol buscando que vexamos o cotiá e o aparentemente normal como absurdo, risible e sorprendente? Certamente é un desenvolvemento da crónica e da opinión que hoxe en día semellaría imposible na nosa prensa escrita, pero que daquela chegaba a miles de lectores en toda España.

Cada martes, a finais da década de 1940, o *ABC* anuncia que publicará unha crónica escapando do que é o xornalismo deportivo, fuxindo dos tecnicismos e que será escrita por un “amateur” entre seareiros profesionais. A pluma do coruñés está detrás. Serán 23 artigos, publicados ao longo de cinco meses. Non son tan radicais como para publicar os luns, no medio dos resultados da xornada de liga da fin de semana, pero si que son tan atrevidos para lanzar algo que escapa de calquera convencionalismo e que pode supoñer un golpe no amor propio dos máis futeboleiros. Acontece o mesmo que coas súas crónicas taurinas, que atacaban os nosos instintos máis básicos, nun espectáculo colectivo onde as masas asisten en procesión, cun única voz, cunha única visión e cun pensamento tamén único.

De todos os xeitos, como é lóxico, non é así como se vende nin se percibe. O

¹¹⁸⁷ 1952:102.

¹¹⁸⁸ 1952:229.

¹¹⁸⁹ “Sangre y fuego”, en *El Noroeste*, 17/07/1914.

humor e a brillante estilística de Fernández Flórez son o reclamo perfecto para os lectores, que quedaron orfos dun autor mordaz e único coa chegada do franquismo. O *ABC* presenta o cronista como un novel na materia, pero estamos ante todo un experto na arte de sorprender, de escribir e de sacar petróleo de calquera pequena situación ou lance. É o 9 de novembro de 1948 e así anunciaba o xornal madrileño que Wenceslao se converte en cronista deportivo:

“No puede ni quiere nuestro querido amigo alardear de conocimientos técnicos demasiado minuciosos. En realidad, Fernández Flórez alardea de todo lo contrario. Adquiere la categoría de cronista deportivo por merecimientos que son ajenos al deporte: hasta la jornada de ayer en el Estadio Metropolitano no había presenciado en toda su vida más que un solo partido de fútbol. Pero Fernández Flórez quiere aprender y se dispone a contar al público sus experiencias de catecúmeno”¹¹⁹⁰.

Curiosamente, mentres que no caso das crónicas taurinas temos que agardar ata 1946 para velas todas recollidas en papel, neste caso só haberá que agardar un ano para que unha editora decida publicalas nun volume. Levará por título *De portería a portería*, libro que precisamente salienta o destacado e orixinal do seu contido, ao abordar un tema tan coñecido por todos “con una aparente ignorancia de las reglas, situándose en espectador ingenuo, asombrado las más de las veces ante lo que ocurre en torno suyo”, o que permite que se deteña e analice “la trascendencia del fútbol como fenómeno social, promotor de la pasión colectiva”.

Na súa primeira crónica, ábrese ao lector. Confésalle como se sente. Fernández Flórez busca, unha vez máis, a complicidade do receptor e faino de novo como un amigo, como un coñecido que charla sen pretensións e con toda a franqueza do mundo. O coruñaes pode semellar un inxenuo, pero quere situar o lector alí onde o desexa: non quere que espere nada das súas crónicas, porque nada sabe sobre o fútbol. Atópase desprotexido, sentado na bancada de cemento dalgún estadio, sen asesor ningún, vendo como detrás súa pasa moita xente que remata por limpar a punta dos zapatos no seu gabán sen escusarse, porque debe ser o costume.

Wenceslao, visto así, dános pena. Debaixo non ve máis que cabezas, tantas que poderían servir para poboar unha gran cidade, unha provincia ou mesmo un estado americano. Está como perdido, diluído no medio de miles de persoas e non estamos acostumados a velo así. Por iso a mensaxe vai ser máis impactante e as pílulas de humor que nos lance, por contraste, van funcionar mellor. De feito, trata de amosarse tan perdido con esa nova faceta profesional, que ao ver o céspede só pode pensar que nel poderían pacer dez ou doce vacas, o cal nos descoloca. Pero para el semella máis natural esa imaxe nun campo de herba que a de 22 xogares correndo tras un balón, mentres ao redor seareiros dun e doutro signo os observan e os animan.

Explica o motivo que o levou a ir ao fútbol, que non é outro que un “afán de conocimiento”, xa que mentras miles de persoas acoden a ver os partidos, centos de miles escoitan “el galimatías de los locutores de radio”¹¹⁹¹ e millóns comentan o fútbol con moito interese, el só asistira unha vez a un partido e nin sequera sabe o que significa o fóra de xogo. Non obstante, nalgunha crónica indica que pensa en dimitir porque a xente quere saber quen meteu o gol, ata onde chegou a pelota ou quen interceptou a súa traxectoria. Pero iso require de grandes dotes e capacidades que el non posúe. Os

¹¹⁹⁰*ABC*, 09/11/1948, páx. 3.

¹¹⁹¹*De portería a portería*. Imprenta de Prensa Española, Madrid, 1949, páx. 8.

cronistas, afirma, coñecen o nome de todos os xogadores e el parécenlle todos iguais.

“Temo no ser capaz de ofrecer en ninguna ocasión a mis lectores algo que resulte ni la sombra de la reseña de un partido de fútbol”¹¹⁹².

Realmente, como xa vimos, o único interese que terá Fernández Flórez é o de crear un divertimento, “el secreto goce de una travesura”, a partir dun tema tan manido e tantas veces analizado. De poder lanzar, como un filósofo, unha serie de reflexións sobre o que somos, sobre cales son as cousas que fan que nos mobilicemos. Combater a fame, a pobreza, a dor, a falta de educación... semellan non ser as nosas prioridades, pero si o fútbol, o que fai que esteamos nunha sociedade enferma. Iso é algo que en Wenceslao non ten sentido. Sábeo antes de comezar a redactar estas crónicas, pero faise o “parvo” ante o lector, busca a través da súa inxenuidade e da súa perspectiva humorística e sorprendente que reflexionemos sobre o noso comportamento. Ao final deste exercicio, o xornalista sacará a súa careta de humorista para presentarse de novo ante o lector, esta vez xa serio, solemne e cun ton de tristura. Confesa de novo, pero agora coa verdade por diante. Fala precisamente desas “observaciones revestidas de un tono alegre” sobre o fútbol, un deporte que, a pesar de que algúns dixeron que lle apaixonaría, nunca o fixo.

Como unha labazada, o lector descubre que para o coruñés o fútbol nin é un deporte bonito, nin educa nin é recomendable fisicamente. Agora ben, el recoñece que detrás move moita xente e xera un feixe de intereses, polo que non é só un deporte ou un espectáculo, senón que acada a categoría de “fenómeno social”. Iso non quita que para el sexa algo que nos degrade como colectividade:

“La pasión futbolística es un acento colocado en alguna sílaba de la decadencia de nuestro siglo, como antes en la de Roma y antes aún en la de Grecia, con otros y diversos deportes”¹¹⁹³.

Pero como dicimos, así é como remata esta serie de crónicas, como un final anunciado dunha comedia teatral na que se mesturan os sorrisos cos xestos abraizados por escenas non agardadas. Pero vexamos como foi en si a representación. Na primeira crónica decide ver en directo un partido e tratar de comprender todo aquilo. Ao seu lado ten un descoñecido que acaba de acender un puro enorme. A primeira imaxe que lle vén á mente é, de novo, o seu labor de cronista taurino, cando acudía a estudar os touros. Non hai que esquecer que Wenceslao era fumador:

“¿Qué impulso irresistible, que subterránea relación existe entre los siempre abominables cigarros puros y el hecho de sentarse en gradas de cemento para presenciar una pugna? ¿Obedece, quizá, a la misma ley misteriosa, que la ignorancia humana aún no ha desentrañado, y que empuja al hombre colocado ante un bello paisaje a engullir o desear engullir una tortilla de patatas? ¿Puede concebirse como un tributo al deporte tizar los bronquios con nicotina?”¹¹⁹⁴.

As referencias aos touros serán constantes nestas crónicas, o que non fai máis que apoiar a tese de que se trata dun labor continuísta a nivel estético e ideolóxico, en canto que o humor o envolve todo, pero ao final, detrás de cada liña, hai unha serie de pensamentos moi críticos, que poucos naquel momento se atrevían a expresar por estaren

¹¹⁹² 1949:41.

¹¹⁹³ 1949:126.

¹¹⁹⁴ 1949:8-9.

moi en contracorrente da maioría de españois.

E así como quere reformar as touradas, ao afirmar que é unha sorte de Lutero, aquí tamén quere reformar a competición. Parécelle un deporte aburrido, pero nun dos encontros que presenza hai cargas e golpes, o que lle dá amenidade. Explica que é algo normal, porque cando o cometido dun xogador, marcar un gol, se ve estorbado por un contrario, chega un punto no que un se enfada. Polo que ben se podería crear unha nova modalidade de fútbol, unha na que os golpes, os puñazos e as voltas vaian reducindo os equipos ata que só quede un que poida marcar moitos goles. É dicir, trátase de “hacer que el futbolista sea gladiador”¹¹⁹⁵.

Neste gusto por darlle unha volta a todo, recolle unha noticia publicada polo seu xornal, na que se indica que un equipo inglés, o Hinckley, sería hipnotizado para gañar un encontro de grande importancia. Ante tal novidade, Wenceslao non pode máis que alegrarse, xa que isto libraría o fútbol da decadencia. Porque non só se pode hipnotizar ao equipo propio, senón ao porteiro contrario e obrigalo a que marque gol en propia meta. Ideas que nos levan a cando propuxo que o touro se substituíse por un gato ou que o touro saltase máis veces ás bancadas para animar o espectáculo:

“En caso de apuro quizá presenciásemos la pugna entre ambos y el emocionante éxito de aquel que lograra hipnotizar al hipnotizador rival”¹¹⁹⁶.

Ademais, establece a correlación que existe en España en que o progreso vai collido da man deste tipo de eventos, deixando ver ben ás claras cales son as carencias da sociedade española (non só daquel momento, senón tamén da actualidade):

“Antes, un pueblo ambicioso de prosperidad construía una plaza de toros. Hoy aspira a un estadio”¹¹⁹⁷.

Pide tamén que lle brinden un gol, porque debe ser unha honra pouco frecuente xa que nunca a viu. E recorda aquela ocasión na que lle brindaron un touro, aínda que non está moi seguro, xa que tivo que devolver á forza a monteira. Non sabe se no fútbol tería que devolver a pelota cunha patada enérxica.

O que si, observa diferenzas entre touros e fútbol. En primeiro lugar, estráñase de que neste último non haxa espontáneos, que tanto abundan nas corridas. Gustaríalle que tamén saltasen aos campos para demostrar as súas habilidades co balón. Por último, afirma que no fútbol non hai espírito deportivo, mentres que nos touros si. Isto xa é un claro indicativo do pouco que lle pode gustar, que ata semella que para el as touradas teñen unha certa ética. Fernández Flórez describe que o único gol que lle marcan a un porteiro é nun claro fóra de xogo (termo que afirmaba descoñecer), tanto que o porteiro nin se moveu. Todo o mundo se deu conta, menos o árbitro. Pero como o beneficiado era o equipo da casa, o público calou. Wenceslao define isto como mal espírito deportivo. Volverá a falar da cuestión noutra crónica ao afirmar que se nunha praza os seareiros dun toureiro ven que outro o fai mellor ca o seu, pedirán para el as orellas e non o asubiarán. No fútbol iso non pasa nunca.

Vexamos, a continuación, como describe este deporte. Faino dun xeito natural,

¹¹⁹⁵ 1949:43.

¹¹⁹⁶ 1949:95.

¹¹⁹⁷ 1949:120.

como quen deixa caer as cousas con toda a inocencia do mundo. Pero tras esta descrición tan sinxela e que sería tan propia dun neno, hai unha carga crítica e profunda, que nos está a dicir que os seres humanos somos absurdos por natureza e que algo surrealista pode converterse no motor que nos mova ou nos emocione a nivel colectivo:

“Parece ser que once señores, vestidos muy sencillamente y con extraño gusto, pretenden meter una pelota en una red, sin el auxilio de las manos. Si ustedes se fijan en el tamaño de la puerta, por la que caben no sé cuántos balones juntos, se dirán que la empresa es muy fácil, y lo sería, en efecto, si otros once jóvenes con ideales idénticos aunque referidos a la puerta de enfrente, no se opusieran a ello con incansable actividad y una decisión que llega a parecer tozudez y que consigue irritar al público”¹¹⁹⁸.

Nesta especie de falta de coñecementos que realiza ante a súa audiencia, busca antepoñer deliberadamente como serían as súas crónicas deportivas fronte ás que están acostumbrados a escoitar nas radios ou ler nos xornais:

“El 4 pasa la pelota el 7; el 7, al 5. Se interpone el 8 bis y se la manda al 6, que a su vez la envía al 9, pero el 10 bis la tuerce hacia el 8 bis y entonces el 11 le da una feroz patada al 4”¹¹⁹⁹.

Algo que pasa tan desapercibido para a maioría dos espectadores, como é a saída ao campo dos xogadores, no caso de Fernández convértese en toda unha ridiculización do deporte máis seguido en España. Estas liñas, ao noso ver, son impagables porque de novo se presenta a situación dun xeito inxenuo, pero con moita ironía:

“La aparición de los equipos en el campo trae al recuerdo la salida de los niños de una escuela. Surgen como contentos, con sus blusitas de colores y sus pantaloncitos cortos, y se diseminan con breves carreras”¹²⁰⁰.

No medio de toda esta aparente ignorancia sobre as cuestións futbolísticas, elabora fermosas descricións que van dotando o seu discurso deportivo de maior calado e riqueza que unha crónica normal. O coruñés vai máis alá, realizando mesmo descricións sorprendentes como a dun balón:

“(...) un poco de aire forrado de cuero”¹²⁰¹.

E incluso se atreve a intentar establecer novos termos futbolísticos. Neste caso, inventa a palabra “vicegol”, porque, así como o vicepresidente se aproxima ao presidente, o vicegol é o feito de que unha pelota pase por riba ou polo lado da porta sen ser gol, pero coa inminencia de selo. Di que como este fenómeno non existe no fútbol, el quere contribuír con esta palabra, porque soa ben e é tamén consoladora:

“Entre ellos y el gol hay la misma diferencia que entre lo que pudo ser y lo que fue. Y lo que pudo ser es más interesante y poético”¹²⁰².

Acaba chegando á conclusión de que o fútbol é unha sorte de metáfora da vida, porque no fondo é moi sinxela, pero os homes entorpecémola e complicámola. O que o leva a considerar que por iso o público está tan entusiasmado, porque se sente moi

¹¹⁹⁸ 1949:9.

¹¹⁹⁹ 1949:42.

¹²⁰⁰ 1949:67.

¹²⁰¹ 1949:15.

¹²⁰² 1949:27.

identificado co que alí ven:

“¡Es verdad, es verdad; tampoco a mí me dejan hacer gol en la vida”¹²⁰³.

Non obstante, noutra das crónicas tamén conclúe que o principal motivo polo que a xente vai ao fútbol é porque o necesitan despois do estrés e da irritación que produce a vida durante toda a semana. É unha sorte de desafogo emocional que os libera da tensións. Pero non acaba aí a cousa, xa que contribúe a acabar co sedentarismo, promovendo que saian das súas casas e fagan exercicio:

“Como deporte y en su esencia no es demasiado estimable, pero lo que de él dimana parece ofrecer caracteres de importancia. Su símbolo puede ser muy bien la pelota con que se juega: nada por dentro y una fuerte capa alrededor”¹²⁰⁴.

De feito, o fútbol é algo moi contradictorio en si mesmo. Porque a un tempo que se busca canalizar as preocupacións do día a día, xera outra maiores. De aí que o público se volva histérico:

“(…) ustedes les verán empujarse, rugir a coro ‘!auuuuh!’ en ciertas ocasiones y, atacados de una urgente bulimia, roer sus uñas y los excedentes epidérmicos de sus dedos con la prisa de un conejo que temiese ser sorprendido en una esparaguera”¹²⁰⁵.

Outro síntoma de histeria é “un enérgico escepticismo acerca de cualquiera pulsación de inteligencia en el árbitro y una falta de piedad hacia los jugadores lesionados y adversos”¹²⁰⁶. De feito, ese comportamento debe ser o que máis o afasta do fútbol. El, educado, tratando de comportarse en cada momento, buscando ser refinado e distinguido, debía sentirse como unha burbulla de aceite no medio dun océano, totalmente illado e distante do que acontecía no campo. Este comportamento agresivo será un elemento sobre o que pon o seu ollo de cando en vez. Vexamos outro caso, tamén relativo aos árbitros:

“Sospecho que no se podría encontrar en un estadio más de media docena de personas que no estuviesen seguras de poseer mejor ciencia de juego que él, ni más de un centenar que no desearan en ocasiones agarrarlo por las solapas”¹²⁰⁷.

Acode a ver os encontros do Real Madrid contra o Celta e o Deportivo. No primeiro, trata de ser imparcial, para demostrar se realmente é un bo xornalista ou non:

“Yo soy un celta entre los celtas. Si consigo olvidarlo y aplaudir únicamente al mejor, comprobaré que mi espíritu es el de un buen deportista. Si la simpatía racial logra arrastrarme, aquí se ha terminado mi carrera”¹²⁰⁸.

Inicialmente non o consegue, porque cando ve os galegos nota que aumenta a saudade, o verde da herba trae lembranzas da súa terra e comeza a collerlle carraxe aos íberos, como el chama aos madridistas, sufrindo unha “aberración deportiva”:

“Ayudé al Celta. Cargué contra mi acompañante de la izquierda, que a su vez,

¹²⁰³ 1949:10.

¹²⁰⁴ 1949:25.

¹²⁰⁵ 1949:54.

¹²⁰⁶ 1949:55.

¹²⁰⁷ 1949:31.

¹²⁰⁸ 1949:13.

estaba cargando contra mí porque era madridista. Pero, además, chuté”¹²⁰⁹.

No fondo está outra vez a crítica latente ao que é o espírito deportivo, a que non importa quen xogue ou o faga mellor, senón a que nos deixamos levar por impulsos totalmente irracionais. Fala do tema tamén no encontro entre o Madrid e o Deportivo, ao cualificar ao “hincha” de cada equipo de “idealista”:

“Él pone su ilusión, su esperanza, sus anhelos en que su club sea invencible. ¿Nada más? Sí; pone también su dinero, su garganta, sus músculos, su hígado”¹²¹⁰.

Como é coruñés e perden os galegos, todo o mundo lle dá o pésame. Incluso un amigo que quedara para cear con el acaba por cancelar o encontro porque entende que non é un bo momento, algo que o descoloca:

“Antes de llegar a mi casa tenía la impresión de que los tres goles me los hicieron a mí, y de que la pelota había entrado por la puerta de mi alma”¹²¹¹.

De novo esa visión de algo absurdo, fóra de toda lóxica, que provoca comportamentos estraños e que fai que a xente actúe e pense do mesmo xeito. Wenceslao trata de dar a entender que se está a converter nun máis, que tamén comezan a afectarlle certas cuestións, transformándose nunha ovella máis do rabaño, cando realmente nin sente nin padece, porque para el o fútbol é unha cuestión sen maior transcendencia. Pero trata nos seus escritos de denunciar o surrealismo do fútbol. Mesmo se compara cun internacional cando a axencia Calpe difunde un artigo informando de que as súas crónicas deportivas teñen en Londres lectores que as comentan e que mesmo algún lector as colecciona. Ante a súa responsabilidade, só pode botar man de tópicos que empregan os seus “colegas”, como “Debe ganar el mejor” e “con un poco de suerte, podemos confiar en el triunfo”¹²¹².

Un equipo, para o coruñés, non deixa de ser unha especie de cóctel onde todo ten que estar perfectamente equilibrado. Só así se explica que haxa tantos condicionantes que determinen que un equipo poida gañar ou xogar ben. E pon o exemplo de Ben Barek, “un moro adquirido por el Atlético en Marruecos, y unas veces está lesionado y otras, castigado. El Atlético lo tiene para asustar al adversario. Cuando lo retan, dice: ‘¡A ver si sacamos al moro!’ Cuando pierde, explica: ‘Es que no hemos sacado al moro’”¹²¹³.

Pero non só pon o dedo sobre os tópicos e a falta de ideas no fútbol, senón na pouca intelixencia dos xogadores e incluso dos comentaristas deportivos. Atención a este parágrafo sobre un ficticio estudo aos xogadores tras golpear o balón coa cabeza:

“Otro pelotazo le hizo añicos las palabras, y sólo pronunciaba sílabas sin conexión. Aun ahora no está curado por completo; dice ‘sugerencia’ por sugestión, ‘entrenador’ por preparador, ‘influnciar’ por influir y ‘programatización’, que es lo grave. El pobre teme no servir ya más que para locutor de radio”¹²¹⁴.

Analiza tamén o poder da prensa. Que alguén coma el, sen ter nin idea do tema, só por estar situado nun medio público que tamén chega ás masas, xa se converte do día

¹²⁰⁹ 1949:14.

¹²¹⁰ 1949:18.

¹²¹¹ 1949:19.

¹²¹² 1949:48.

¹²¹³ 1949:84.

¹²¹⁴ 1949:90.

á mañá nunha especie de referente ou experto:

“(…) las ventitantas crónicas que dediqué al fútbol en *ABC*, y que debieran constituir ventitantas pruebas de que apenas tengo de ese juego una noción borrosa, me crearon con él una vinculación de experto nada más por ese maravilloso poder de la letra de imprenta, capaz de regalar reputaciones hasta en esa función tan baladí –y nociva cuando es ridículamente apasionada– de comentar las patadas que se dan a un balón”¹²¹⁵.

Do poder da prensa tamén fala ao referirse ao derbi entre o Real Madrid e o Atlético de Madrid. É tal o fervor que hai por acudir ao estadio, que ata o seu xornal se ve en apuros para conseguir unha entrada. Ollo a como describe o *ABC*:

“El día 22, el primer diario de España, el más influyente y poderoso, el que hizo y dezhizo situaciones políticas, el que puede formar a un hombre, guiar una opinión y ser oído en el mundo, logró que le vendiesen una localidad y me la mandó a mi casa”¹²¹⁶.

Critica ou menciona de forma sutil en varias crónicas todos os cartos que se moven arredor do fútbol. Para Fernández Flórez non deixa de ser unha especie de industria todo isto. Fala dos millóns que se moven nas fichaxes, do moito que cobran os futbolistas e mesmo do debate que hai sobre se traer estranxeiros ou non, o que para o noso autor non deixar de ser un tipo de importación:

“(…) hacen falta goles, lo mismo que hace falta trigo y caucho, y gasolina y algodón. Si en Holanda hay una vaca Altaje que segrega abundantes litros de leche cada día, y la traemos, y la alimentamos y ordeñamos aquí, la leche es nuestra. Si en Marruecos hay unos moritos que exudan equis goles cada día festivo y los compramos, los goles son nuestros”¹²¹⁷.

A partir das patadas, algo que carecía de importancia, móvese toda a economía:

“(…) se ha producido en la historia un hecho, si no tan importante como la aplicación de la electricidad o del vapor, a lo menos, considerable. Se ha descubierto el aprovechamiento del puntapié”¹²¹⁸.

Chama especialmente a atención, nunha época na que a censura estaba á orde do día, en plena ditadura, que chegue a relacionar fútbol e democracia nun dos artigos, coa idea de evitar sangue, vistos os últimos sucesos:

“Las faltas, los penaltys y hasta la misma validez de los goles, podrían ser votadas por el pueblo”¹²¹⁹.

Non temos moi claro como interpretar esta frase, nese contexto e vista a súa radicalización política tras a chegada da Guerra Civil. Pode que se trate dunha frase máis, sen maior importancia, pero é unha cuestión que se intenta evitar no discurso xornalístico do momento, polo que non deixa de ser un tanto estraña.

Sendo arriscados, podemos tomalo como unha sorte de comparación co fútbol en si: algo que mobiliza a millóns de persoas, que lles dá a sensación de poder participar de

¹²¹⁵ 1949:118.

¹²¹⁶ 1949:50.

¹²¹⁷ 1949:58.

¹²¹⁸ 1949:69

¹²¹⁹ 1949:32

algo fermoso, colectivo e que nos une, pero que no fondo non é máis ca un exercicio de manipulación, de engano e onde só hai moito artificio e aire por dentro.

11.3. Crónicas de viaxes.

Fernández Flórez era un home de mundo para a época. Polo seu traballo, viaxou ao ancho e longo de toda España, pero tamén a diferentes países (sobre todo europeos), onde tiña contactos e era moi ben acollido. Hai que lembrar o feito de que cando estivo escapado en Madrid, tras o comezo da Guerra Civil, a embaixada holandesa non só lle dá refuxio, senón que tamén presiona ao bando republicano para que o deixen saír de España.

Como tamén era un home moi ocupado e cun alto nivel de compromisos profesionais nos medios para os que traballaba (en canto que tamén vendía artigos a axencias e a outros medios), as viaxes e experiencias nas cidades e países que visita, convértese en crónicas. Era un bo xeito de manter o seu ritmo de publicacións e cumprir coas obrigas profesionais, para gañar diñeiro e continuar aparecendo con asiduidade nas páxinas dos medios. Non obstante, algunhas destas crónicas tamén teñen a súa orixe na propaganda do país que visita, que busca dar a coñecer as súas particularidades no estranxeiro, para acadar máis turistas ou ben dar a coñecer mellor os seus produtos e comercio a nivel internacional.

A filosofía destas crónicas de viaxes é o mesmo que no caso das políticas, das deportivas ou de calquera outra que realice: intentar ofrecer un punto de vista único e por veces extravagante da realidade que observa. Trata de ser orixinal e de sorprender, pero non sempre o consegue. Entendemos que precisamente, debido a todos os compromisos profesionais aos que debe responder, máis que realizar crónicas detalladas e elaboradoras, o que fai é despachalas. Non cabe dúbida de que así e todo o nivel é superior ao da maioría de xornalistas da época, pero non están á altura nin das súas crónicas políticas nin tampouco das crónicas de viaxes de grandes daquel momento como Julio Camba. Fernández Flórez ten un feixe de ideas e unha grande imaxinación, pero ás veces tamén seca e non dá a luz grandes artigos, senón lugares comúns, tópicos e visións que tampouco xeran sorrisos nin sorpresa, polo que non van deixar o poso doutros traballos seus.

Boa parte destas crónicas de viaxes están recompiladas en dous libros que imos tomar como referencia para desenvolver a análise deste apartado. O primeiro deles foi publicado en 1943, baixo o título de *La conquista del horizonte*. O segundo aparecerá bastantes anos despois, en 1958, co sorprendente título de *La vaca adúltera*.

Son crónicas escritas ao longo de varias décadas, nas que dá conta de destinos nacionais (Galicia ou Alacante), próximos (Marrocos ou Andorra), de países europeos (Alemaña, Bélxica, Checoslovaquia, Grecia, Holanda, Italia, Montenegro, Suecia e Noruega) e de América (cando narra unha viaxe que fai en barco ata Cuba). Curiosamente, a pesar do seu amor por Portugal, non atopamos nestas publicacións crónicas relativas ao país luso, agás as referencias de paso que realiza cando vaia ata A Habana e aportan en Madeira. Si nos consta que existen referencias en medios escritos a lugares portugueses.

O que xa non sorprende tanto é que non existan crónicas de países como Reino Unido ou os Estados Unidos de América. Son nacións ás que amosa un certo rexeitamento e demostra ese feito non pisando os seus territorios (alomenos que nós saibamos). No

caso de Francia, á que tampouco ten demasiado cariño, elabora crónicas sobre Biarritz (moi próxima a España), pero tampouco semella ser un gran coñecedor do país, aínda que Alicia Longueira comenta que si viaxou alomenos unha vez ata París en 1932. Precisamente en *La vaca adúltera* se vai eco das críticas que recibe por visitar países tan próximos e tan turísticos, deixando de lado grandes nacións que son unha referencia nese momento, como é o caso de Rusia ou de Norteamérica:

“(...) son los países más caros del mundo, y por mucha que fuese la curiosidad que en mí despertase la civilización nueva necesitaría, para tener el honor de atisbarla, que antes mejorase la reumática civilización española, hasta el punto de permitir que pudiera pagarse tales viajes un escritor al que no protege – ni él lo desea- la política”¹²²⁰.

Curiosamente, Fernández Flórez era un home acomodado, con bastantes recursos económicos para poder permitirse viaxar ao país que desexara. En ocasións está ata un mes enteiro fóra de España nestas visitas, o que demostra, ademais, que ten o posto asegurado como colaborador e que calquera cousa que escriba será publicada. Por outra banda, non se despraza de calquera maneira, senón que na maioría destas experiencias viaxa en trasatlántico, describindo o ambiente de luxo e de comodidade que se vive a bordo, polo que está claro que non é unha cuestión monetaria que certos países non os queira pisar.

Rematamos esta introdución salientando que as crónicas sempre adoitan ser positivas e tinguidas dese estilo tan característico del, no que mestura as experiencias reais con outras que son pura invención. Onde o humor busca entrelazarse coas descrições das paisaxes e onde se detén nos detalles e non no que ve todo o mundo, aínda que non por iso Wenceslao deixa de ser un turista máis e en ocasións atopamos esas ideas recorrentes que antes mencionabamos.

11.3.1. Galicia.

Comezamos a investigación das súas crónicas de viaxes co lugar que mellor coñece Wenceslao: a súa terra. Nace na Coruña, onde se move a nivel profesional, xunto con Betanzos e Ferrol. Cada vez que no Parlamento se tocaba algo relativo a Galicia non desaproveitaba para realizar algunha referencia á súa comunidade de orixe, polo que fará o propio cando elabore este tipo de crónicas. Non só vende a rexión do mellor xeito posible, senón que ademais sente o que escribe e faino con intensidade.

Así, no seu primeiro artigo, destaca tres partes de Galicia: o mar, a terra e o ceo. Nun ton moi poético e serio, fala do contraste entre o apracible das rías e o tumultuoso da costa. O seu humor e os seus inesperados puntos de vista están totalmente ausentes. Wenceslao quere construír unha narración épica, elevada e mesmo mística, moi diferente do que nos ten acostumbrados:

“Galicia es la proa que España pone al mar. Entre el mar y Galica hay una lucha heroica y constante”¹²²¹.

Explica que as olas do Atlántico son lanzadas contra os cantís galegos e que moitas veces Galicia as fai prisioneiras “en ese campo de concentración que son las rías”. Alí,

¹²²⁰ 1958:27.

¹²²¹ 1943:9.

Galicia obrigou ao mar a producir, primeiro nácar e despois ese produto marabilloso que é o marisco. No relativo á terra, indica que a nosa comunidade consume a terceira parte da produción total da cor verde no mundo, e mesmo a natureza creou o verde Galicia:

“La culpa que haya en el mundo extensiones desiertas, resacas y tristes, sin un árbol ni una mata, cubiertas de polvo y abrasadas por el sol, la tiene Galicia”¹²²².

No relativo ao ceo, intenta ser sutil á hora de falar da chuvia e do mal tempo. O sol é un elemento “bárbaro y primitivo”. Para defendernos del, nos ceos galegos temos unha paleta de cores inmensa:

“Y se dió prisa en elaborar la seda finísima de sus nieblas y a bordar el cielo con nubes rojas, y nubes doradas, y de color violeta, y grises y blancas. Como flores en una gran pantalla azul”¹²²³.

Cando comeza a falar das cidades galegas, a primeira, como non, é A Coruña. Aquí si vai empregar algo da súa retransa, pero de forma moi sutil. Seguindo co tema do sol, indica que este non queima, xa que nunca fai calor. De feito, hai un premio para quen súa sen facer exercicio en agosto, e aínda ninguén o gañou. Ademais, grazas ao sol da Coruña, existe o “tostado coruñés”, que “cunde mucho y no destiñe”¹²²⁴.

Compara a cidade cun barco. Tanto é así que “cuando alguien se muere, le llevan a un cementerio, tan próximo al mar, que, más que enterrarle, parece que le arrojan a uno por la borda”. Ademais, os seus habitantes poderíanse clasificar perfectamente entre tripulación e pasaxe. Os primeiros traballan a escondidas porque “no se ven fábricas en La Coruña, como no se ven las calderas en un buque”¹²²⁵. A pasaxe, pola súa banda, non fai nada, pasea e fala. Ninguén dá a impresión de estar moi atarefado nesta urbe. A chop do barco é o recheo e a rúa Real:

“La gente está en sus casas el mismo tiempo y para lo mismo que se está en un camarote; para arreglarse, para cambiar de traje, para dormir. Después sale a la toldilla, y pasea por la mañana, por la tarde y por la noche”¹²²⁶.

Vamos, que dá a impresión de que se trata dunha cidade moi tranquila e moi ociosa. Mesmo se atreve a dicir que é a “capital de provincia más alegre de España”¹²²⁷. E claro está, atópase dentro de Galicia, un dos máis belos currunchos do mundo. Vemos, pois como si tira de frases típicas e de ideas recorrentes que podería empregar calquera escritor ou xornalista. Fernández Flórez, como galego e coruñés semella verse na obriga de intentar deixar no mellor lugar posible a súa terra, pero observamos bastante falta de orixinalidade en boa parte do seu discurso.

Ademais, a súa visión de Galicia é moi limitada. Tanto é así, que non sae da provincia da Coruña. Aborda o que son para el as urbes coruñesas máis importantes, Santiago, Ferrol e Betanzos, “cada una de ellas es el vértice de un triángulo vital: las manos, la cabeza, el estómago”¹²²⁸.

¹²²² 1961:10.

¹²²³ 1961:11.

¹²²⁴ 1961:15.

¹²²⁵ 1961:12.

¹²²⁶ 1961:13.

¹²²⁷ 1961:16.

¹²²⁸ 1961:17.

A cidade departamental explica que é “la mano armada para combatir”, xa que está “detrás de la larga franja de sus astilleros y sus arsenales, con sus montes artillados, con dos fuertes frente a frente en la boca de la ría (como dos viejos colmillos en las quijadas)”. Ademais, a cidade é moi aristocrática, vístese e báilase ben, cómese con calquera pretexto, gusta a arte, e ten moito de espiritual, e “abundan los poetas, las rondallas, los suicidios de amor y las confiterías”¹²²⁹.

Cando fala de Betanzos, afirma que representa que a alma reside no estómago, pois a fin de contas son “los pueblos agrícolas los que llevan la vida con más sonriente levedad”¹²³⁰. É unha terra próspera cun verdor propio, o “verde-suculento” que enche as viñas, as hortas e as herbas. Pero, sen dúbida, o rei é o grelo, que “se ha ido perfeccionando de siglo en siglo, hasta alcanzar una succulencia extraordinaria”. Laméntase Wenceslao de que en Madrid non se coñeza esa hortaliza e di que se tivera cartos os plantaría para despois regalalos.

Tanta abundancia provoca que os betanceiros sexan bondadosos, hospitalarios e altruistas. De feito, di que é o único lugar de Galicia onde os seus veciños non están enemistados (nada que ver con esa visión que amosaba a través de *La Defensa*). Salienta tamén que son moi devotos de San Roque, e que nas súas festas “se comen, en Betanzos, tantas empanadas que nadie las pudo contar jamás”.

En canto a Santiago, “vive exclusivamente del espíritu y para el espíritu. La Catedral y la Universidad son sus sostenes”; non ten nin industria nin comercio doutra clase. Explica que non exerce de cabeza provincial nin se consentiría, porque Galicia padece a “cefalofobia”. Para ilustrar isto, lembra cando se cravou un cartel que poñía “La Coruña, capital de Galicia” e que provocou un grave conflito polo rexeitamento de numerosas vilas galegas.

Nun xiro pouco predecible neste tipo de artigos, Fernández Flórez afirma que “en Galicia no habrá nunca separatismo, por una razón paradójica: por exceso de separatismo”¹²³¹. Continúa dicindo que “la consigna es no admirar, o ayudar, no exaltar. Hizo emigrar a Curros Enríquez, regateó el emplazamiento de la estatua a la Pardo Bazán, desdeña su propia e interesantísima historia, hasta el punto de ignorarla, y siente una invencible pereza para los movimientos colectivos”. En opinión do noso escritor, a Santiago corresponderíalle ir correxindo isto por ser unha cidade intelectual, pero no fondo, non deixa de ser outra cidade máis de Galicia.

Certamente aquí si que se molla e ofrece unha visión reveladora e única. Iso si, sen humor, sen adornos e mesmo con tristura. Pero entra xa nunha análise máis propiamente política ou sociolóxica, onde a paisaxe ou os puntos de vista dun turista non teñen cabida, desaparecen para ofrecer algo máis profundo e oculto.

Por último, e como curiosidade, indicar que nestas crónicas emprega palabras en galego como “larpeiros”, “peixe” e “cocho”, detalles que xa apreciamos tamén nas crónicas políticas.

¹²²⁹ 1961:17-18.

¹²³⁰ 1961:22.

¹²³¹ 1961:22-23.

11.3.2. Alacante.

O coruñés explica que lle sucede algo moi grande, xa que por primeira vez un home é convidado por Alacante a comer todos os seus arroces. Por ese motivo vai subtitular estas crónicas como “Memorias de un devorador de arroces”. Hai que lembrar que en 1929 será nomeado fillo adoptivo desta provincia, polo que é indubidable o cariño que amosa nestas crónicas e o moito que van gustar alí.

Agora ben, a orixe destas crónicas non é casual nin precisamente afortunado. Así o conta Dámaso Santos ao recordar que Fernández Flórez menospreza nun dos seus artigos a paella valenciá por monótona e por basta:

“Había que arreglar aquel desaguizado en el honor culinario regional. La Asociación de la Prensa, con el respaldo del gremio hostelero, invitó sin dilación al escritor a semana y media de arroces de la gran variedad alicantina que sin duda le moverían a cambiar públicamente de criterio. “De este arroz –se decía en los escaparates– comerá hoy don Wenceslao Fernández Flórez”¹²³².

Vemos, unha vez máis, a influencia do coruñés naquel momento. Detrás non hai máis que unha campaña de mercadotecnia, un convite porque a súa pluma era unha das máis destacadas do país e querían que mudase de opinión. E certamente o fixo e toda a rexión quedou encantada co resultado, ata o punto de que unha súas frases nas crónicas, “Alicante, la casa de la primavera”, queda como emblema turístico da cidade.

Pero volvendo ás crónicas en si, do mesmo xeito que nas cinematográficas será un adiantado ao seu tempo ao estrañarse de que non houbera críticos de cine, aquí tamén (seguramente máis en broma ca en serio) expresa un desexo que na actualidade é toda unha realidade:

“Cuando yo dirija un periódico –ese periódico completamente distinto a los demás, que alguna vez he planeado– tendré un redactor encargado de ingerir y juzgar los buenos manjares, como ahora se juzgan los cuadros, las comedias y los monumentos públicos”¹²³³.

E certamente métese no papel de crítico gastronómico. Afirmar que no Ceo, por riba de Kant, Cervantes ou Newton, está o inventor do arroz a banda:

“Aparte de esto, todo lo que puede encontrarse en el mundo apenas vale un suspiro”¹²³⁴.

Fala tamén do resto de deliciosos manjares, que teñen tanto valor decorativo que prexudican a súa suculencia. Afirmar que se fixo un experto en arroces, que con só probar un gran sabería dicir os ingredientes que leva e a clase á que pertence. O que si, non sabe por que o de Alacante é o arroz máis saboroso do mundo e chega á conclusión de que é un don do ceo. Vamos, que mellor publicidade é imposible conseguir.

Acompañado polo presidente da Asociación da Prensa alacantina, vai probar un arroz caldoso. Unha peña de parellas vai ser a anfitrión. E tan a gusto se sente entre eles

¹²³² 1985:43.

¹²³³ 1961:36.

¹²³⁴ 1961:42.

que, ao final da crónica, aborda un dos temas que sempre marcaron a súa vida:

“(…) caí en poder de un Comité de propaganda del matrimonio que se aplica en probar a los desconfiados que dentro de él puede haber alegría, distracciones y felicidad”¹²³⁵.

Volvendo a Alacante, tira de novo de frases poéticas e mesmo cursis á hora de describila, como conclúe que alí é onde se refuxia a primavera cando o inverno baixa do norte. Non obstante, a diferenza das crónicas relativas a Galicia, aquí si que observamos un maior humor, e menos épica ou análise social. Así acontece cando sentado na terraza dun café da cidade ilicitana comezan a caer catro gotas de auga e, varias persoas asombradas do fenómeno, con rostro de funeral, lle din que ese día non é propio do lugar, que é un “día gallego” e que “parece que ha traído usted la lluvia”. Dinlle que lle buscan un paraugas, a pesar de que “caía una gota frente a la casa número seis, otra frente a la número veinte, otra en la Rambla, otra en el castillo de San Fernando...”¹²³⁶. Non obstante, ninguén ten un, aínda que alguén coñecía a unha señora en Denia que si o tiña. Pero só choveu ese día.

Outras frases feitas das que bota man son cando visita Guadalest, un lugar ao que renuncia a describir porque sabe que “cualquier mala fotografía es más útil que las más bella página de prosa”¹²³⁷ ou como cando lle poñen o seu nome a unha palmeira explica que dende pequeno o atraeron, porque están “ungidas por lo maravilloso, ligadas a los sobrenaturalmente bueno y bello”¹²³⁸.

11.3.3. Andorra.

Non é posible pararnos moito neste país, xa que Fernández Flórez só redactou dúas crónicas. Iso si, consegue sacarnos o sorriso en cada unha delas. Chega á conclusión de que é un “Estado Robinsón. De todo carece. Sus monedas son las de Francia y España, como sus sellos de Correos; no tiene leyes escritas ni Ejército regular”¹²³⁹.

Vai sacar o seu lado máis político. Semella atacar a independencia da que goza Andorra, xa que di que a liberdade que ten é pagando un prezo moi alto:

“(…) se conservan a fuerza de renunciaciones, de vivir pobremente, de utilizar solo residuos de ajena civilización, de encerrarse en un primitivismo que reduce la existencia a la satisfacción de las necesidades básicas”¹²⁴⁰.

No seu museo vese o mástil dunha forza. Wenceslao indica que hai moito tempo que non se executa alí a pena de morte. Non obstante, cando si se facía, houbo un conflito, porque non tiñan verdugo. Decidiron importalo do estranxeiro, ben de España, ben de Francia.

Explica que os andorranos son honrados: non hai ladróns porque para obter algún proveito habería que roubar media república e non hai asasinatos porque se se estendese ese costume, non habería con quen falar.

¹²³⁵ 1961:59

¹²³⁶ 1961:39-40.

¹²³⁷ 1961:53.

¹²³⁸ 1961:48

¹²³⁹ 1961:65.

¹²⁴⁰ 1961:69.

Describe a vila de Las Escaldas, que “es a Andorra la Vieja como Barcelona es a Madrid”. Hai bastante movemento, fonda onde durmir e mesmo 500 habitantes. Despois fala das casas e compáraas coa xente, son “casitas jorobadas, casitas con reuma articular, casitas hinchadas, como si padeciesen bocio; morenas, torcidas, de presencia arbitraria (...), casitas que un día gemirán: “¡Ay, Señor!”, y caerán muertecitas”¹²⁴¹.

Por último, destaca de Andorra os seus bosques. É algo que nos distingue moito deles, xa que “el español ve en un árbol un duro o un enemigo. Y en cualquiera de los dos casos se apresura a coger una hacha”¹²⁴².

11.3.4. Biarritz.

Realiza unha serie de crónicas tras dous meses de estancia na cidade francesa. Trátase dunha cidade na que predomina o luxo, á que acoden a veranear familias adiñeiradas e onde todos buscan aparentar. Hai que estar atento a cal é o lugar de referencia para non quedar mal. De feito, se vas ao bar de moda e hai pouca xente, xa che asalta a dúbida de se estarás a facer o ridículo:

“¿Me puede gustar este cock-tail o he de declararlo abominable? ¿Encenderé ahora un cigarrillo turco o un cigarrillo inglés? ¿Me estoy divirtiendo o me estoy aburriendo? Necesito consultar en seguida con una autoridad”¹²⁴³.

Semella ser unha localidade que vive unicamente de aparencias, de que todo sexa feliz e marabilloso. De feito, as malas noticias non existen, todo ten un cariz artificioso e un sorriso forzado. Como indica o propio Wenceslao, Biarritz semella ser o lugar onde a humanidade se librou das súas dores, porque non hai farmacias, nunca se ven enterros, ninguén pide limosna e hai tantas xoeirías como confeitías:

“Vosotros podréis presentaros en la Comisaría, con la cabeza debajo del brazo, asegurando que os acaban de degollar. La Policía os pedirá primeramente vuestros papeles, después os conminará a probar que alguna vez tuvisteis cabeza, y que es precisamente la que mostráis entonces; luego insinuará su creencia de que estabais degollado ya al pasar la frontera”¹²⁴⁴.

Mesmo se inventa a historia dun marido que quere baterse en duelo co amante da súa muller, tras descubrir a infidelidade. Os amigos lémbbranlle que isto traería graves consecuencias para Biarritz, a onde tamén se acode para amar. O home acepta o interese xeral, pide consello, os compañeiros conclúen que o mellor é o suicidio e el dálles as grazas. Na mesma liña, aínda que non semella inventado, reproduce un suceso acontecido no Casino. Nunha das mesas, un norteamericano sesentón, morre de súpeto. Non hai gritos nin alteracións. A morte é recibida coa educación máis exquisita. A xente segue a xogar e ninguén se move da súa mesa. Semella que se cometeu un acto pouco conveniente e a xente debe finxir con mirada distraída.

Ofrece, pois, un enorme contraste das personalidades que ofrece a cidade francesa. Por unha banda ofrécese a idea de que a xente está nun lugar no que desfrutar, divertirse e pasalo ben. Pero por outra esa transformación moral, na que as persoas deixan de ser tal, onde o ben e o mal non importa, onde só hai que pensar nun mesmo e o resto de

¹²⁴¹ 1961:67.

¹²⁴² 1961:68.

¹²⁴³ 1961:75.

¹²⁴⁴ 1961:110.

problemas non existen, ata o punto de ignoralos mesmo cando acontecen ao teu carón.

É curioso como a súa primeira crónica desta serie reflicte precisamente esa imaxe tan de anuncio, tan de todo perfecto: “playa para padres y para hijos de familia, con todos los lugares comunes: toldos de cromo, niños de cromo, que hacen esos castillos de arena de los cromos, señoritas de cromos, con las actitudes bellas de los cromos”¹²⁴⁵. E como na última os tópicos se caen, cando afirma que hai lugares de postal para os mozos namorados, pero nos que “nunca hay más que ancianas silenciosas, que contemplan el mar, y señores gordos, que han llevado allí su merienda”¹²⁴⁶. É un lugar no que se pensa que “va a ocurrir algo extraordinario”, aínda que quizais nunca chega, pero esa idea permite ao turista ser feliz.

Por outra banda, Fernández Flórez analiza os dous principais atractivos de Biarritz: as mulleres e o xogo. As primeiras poden verse tanto na praia como no casino. O coruñés parece algo enfermizo cando explica que ao chegar non se sabe se hai tempo para ver tantas mulleres en maillot. Pasa o mesmo cando un vai ver un museo ou unhas ruínas romanas:

“Lo tremendo es cuando usted se dice después de un cálculo aproximado:

- Aquí hay que ver unas dos mil piernas de mujer.

No ya descanso. Les digo a ustedes que no hay descanso”¹²⁴⁷.

A pesar de todo, ós dous días ao recién chegado déixanlle de interesar as mulleres en maillot e “comienza a advertir entonces todo lo que hay de perturbador y escabroso en una mujer vestida”. Afirma que na atracción sexual a verdade aburre, por iso nos gusta o misterio e a fantasía.

Analiza tamén a evolución do traxe de baño, como pasou dunha a dúas pezas e que agora xa comeza a adoptar cores vivas e formas complicadas. Todo polo “afán de agradar, el ansia de destacarse, el odio a la línea recta que anidan en el espíritu de la mujer”¹²⁴⁸.

En canto ao xogo, é un dos vicios do lugar. Di que para un español é un pracer o prohibido, saltar a lei. Considérase un gran defensor do xogo e xa no seu día expuxo a idea de facelo obrigatorio para os ricos e para os que non lles basta o que gañan. A pesar de que era brillante, todo o mundo a rexeita. Ademais, a proba de que non é un vicio, senón un distinguido costume, é o feito de que os diarios do lugar falan del con detalle nas notas de sociedade. Isto dálle ao xornalismo un horizonte extraordinario:

“Somos muchos los que nos lamentamos del tedio que difunde la lectura de un periódico. ¿Por qué no decirlo? El periodismo está, como tantas otras actividades, en una crisis gravísima. Frecuentemente no podemos afirmar si la hoja que leemos es la misma del día en que vivimos o la de hace un mes. Casi nunca es posible encontrar en un periódico más que cosas heterogéneas y constantes”¹²⁴⁹.

¹²⁴⁵ 1961:73.

¹²⁴⁶ 1961:122.

¹²⁴⁷ 1961:76.

¹²⁴⁸ 1961:105.

¹²⁴⁹ 1961:90.

Por outra banda, aborda outra serie de cuestións nun ton máis humorístico, como que é moi fácil distinguir a un recién chegado: é o que leva sombreiro. Ninguén o leva, e custa deixalo. Fernández Flórez comenta que primeiro o levou seis días na man, despois o deixou no hotel e sentía como se estivese en calzóns, ao tempo que andaba con pouca naturalidade e sufrindo enormemente cada vez que tiña que saudar a alguén, porque automaticamente levaba a man á cabeza. Ademais, para os calvos a experiencia é moi traumática:

“El rubor de una calva es más intenso y doloroso que todos los demás rubores, y se necesita un admirable renunciamento para ir por la vía pública reflejando el sol como si se llevase un espejo sobre la frente”¹²⁵⁰.

O mosquito de Biarritz é outro dos tema que afronta cun sorriso. Trátase dun insecto que está moi orgulloso de ser francés e ten un zunido máis nasal ca o resto. Ademais, cando pica a un estranxeiro faino como se picase por dereito propio. Non pica moito, porque ten o gusto francés: pouco pero delicada comida. Ademais, moitos rematan por collerlle cariño ao bicho porque o consideran “de su misma sangre, y esto tira mucho”¹²⁵¹.

11.3.5. Italia.

Viaxa no Vulcania, un barco cheo de norteamericanos ricos e de idade. Case non hai xente nova, algo que en España non está ben visto, xa que “el derecho a divertirse, y aun el de distraerse, es un monopolio de la juventud”. Só se traballa para manter os fillos, mentres que noutros países se goza ao ser maior, o que “prolonga la ilusión de la vida y reserva a la vejez privilegios”. Ademais, acéptase ben a ancianidade, sen pesimismo nin horror, lonxe da visión “dramática” que temos da vellez aquí¹²⁵².

De seguro que o xornalista está a pensar en si mesmo, xa superados os sesenta anos, aínda que para el só son un número. Sen fillos, sen ataduras de parella, con influencia e solvencia económica, o máis importante para el será manter o seu nivel de vida e desfrutar todo o que poida, sen que o etiqueten ou o miren como alguén que perdeu a capacidade para escribir ou apaixonarse.

En canto á viaxe, é curioso ver como describe o seu paso polo Peñón de Xibraltar, unha das dores de cabeza historicamente de España, tamén con Franco. Segundo Fernández Flórez é un enclave que carece de todo tipo de interese, no habitual razoamento que nos caracteriza de que cando non podemos conseguir algo, é porque realmente non paga a pena:

“Es un puesto militar deportivo. (...) La misión que Inglaterra se propone en ese lugar del mundo es deportiva también: la de portero del Estrecho, que impide hacer *goal* al adversario”¹²⁵³.

Entrando de cheo xa nas propias crónicas dende un punto de vista turístico, vemos que a estilística de Fernández Flórez se consagra a un dos puntos dos que el renega nalgún dos seus artigos: as descrições inundan os parágrafos, céntrase nos museos, nas ruínas... Pero faino dun xeito moi barroco, enchendo as liñas de adxectivos moi edulcorados, algo

¹²⁵⁰ 1961:102.

¹²⁵¹ 1961:109.

¹²⁵² 1958:24-25.

¹²⁵³ 1961:26.

moi pouco habitual nel. É como se volvera á súa época no *Diario Ferrolano*. Non se trata só de evocar, de detallar o que ve, senón que recarga ata cansar. Iso vai ser o que caracterice esta serie de escritos na súa viaxe polo Mediterráneo, esvaecéndose o seu habitual humor, a sorpresa e os xiros inesperados, que só aparecen en contadas ocasións.

Vexamos varios exemplos desta prosa tan rica en adxectivos e á que non está acostumado o lector de Wenceslao desta época:

“Palermo está ante mí, extendiéndose entre montañas de atormentadas formas hasta tocar el verdor apretado de un largo valle, la famosa Conca d’oro, ubérrima de frutos, generosa de cosechas, regalo y aun asombro de los ojos que la contemplan desde el monte Pellegrino o cualquier otra de las alturas que ofrecen puntos de vista verticales, balcones en lo sumo de tajos de elevación pavorosa”¹²⁵⁴.

“Cuencas vacías donde los ojos están sustituidos por sombras de una impresioante expresividad. Bocas plegadas, serenas; bocas descarnadas a las que los dientes se asoman en melladas sonrisas; bocas abiertas en agujeros redondos, como para cantar, o en torcidos pliegues, como si demandasen socorro contra un peligro escalofriante. Rostros tranquilos, rostros con muecas de dolor, de terror, de angustia; rostros que parecen meditar un misterio, rostros en los que hay helada en la boca una carcajada y en las órbitas el supremo terror”¹²⁵⁵.

“(…) pasará el tiempo y de Palermo quedará en mi memoria un recuerdo así como si hubiese visto volcar sobre un infinito terciopelo azul una inmensa caja de joyas. Oro y chispas de color. La mole calcárea del monte Pellegrino tiene un tono de oro viejo bajo el sol. Por la noche, las luces que iluminan la carretera son un zigzag de gotitas de oro que parecen buscar el mar desde la altura de seiscientos metros, donde fulgura un hotel fantásticamente coronado de incandescencia. (...). El cielo, el mar y la tierra alrededor de Palermo, es como un cubo de cohetes de lucería que hubiese estallado y no se apagase jamás”¹²⁵⁶.

Non son, dende logo, as súas mellores liñas. De feito, observamos como intenta buscar lirismo, unha maior carga poética nesta viaxe, non sabemos se porque viaxa á cuna dalgúns dos escritores de maior renome ou se é pola historia e mitoloxía que rodea o país, á que tamén intenta recorrer nalgunha ocasión:

“Esta tarde, sobre el solarium del puente, he visto repetirse una de las empresas de Júpiter. Tendida sobre la lonza, con el pretexto del maillot más sucinto para disculpar, no para encubrir su desnudez, una púber se ofrecía al sol y a la brisa, entornados bajo la luz los ojos de un gris norteamérica, flameando los cortos cabellos rubios, distendido el cuerpo, endurecido por el deporte. Y hecho lluvia de oro, de oro fluido, de oro sol Mediterráneo. Júpiter cayó largamente sobre ella, y dejó en su piel el sello de oro de su divinidad complacida. Fue como un viejo mito renovado”¹²⁵⁷.

Os escritos zumegan azucre, nunha sorte de viaxe idílica e marabillosa, onde todo é perfecto e as paisaxes son de postal, algo “dispuesto por una voluntad superior, pensando en el turismo”. Así é como ve a Italia:

“...Italia tiene un gusto muy 1830. Romanticismo, dulzura; cosas apasionadas y cosas azucaradas. Una buena colección de volcanes –los mejores de Europa-, mares de

¹²⁵⁴ 1958:30.

¹²⁵⁵ 1958:36-37.

¹²⁵⁶ 1958:38-40.

¹²⁵⁷ 1958:44-45.

nácar y de añil, sin monstruos, pero con barquitos de velas coloreadas; palacios de ensueño, mármoles de tonos exquisitos, canciones melancólicas para las noches de luna y billones de toneladas de piedras históricas”¹²⁵⁸.

Non obstante, hai dous momentos nos que cambia completamente o ton e a súa escrita se volve máis dura, máis agresiva e cruel. É como se cambiase de súpeto o seu humor e os seus artigos nos mostrasen o seu día a día, como muda o seu carácter e isto inflúe dun xeito radical no que escribe. Xorden de súpeto parágrafos que semellan cargados de carraxe, con adxectivos que só víramos ata o de agora nas acotacións políticas. Así, cualifica a Taormina de “pueblecillo vulgar” e describe a súa estrada de “torcida y sinuosa como la firma de un patán”¹²⁵⁹. É como se fose outra persoa, outro escritor, como se non se sentise cómodo nesa viaxe ou co feito de ser un turista, lanzando imaxes tan gráficas como a seguinte:

“(…) las ruinas de un amplio templo griego son incesantemente ametralladas por las máquinas fotográficas de los turistas”¹²⁶⁰.

El, que noutras ocasións falaba da importancia do turismo, dos cartos que xera como negocio, e incluso daba consellos ou suxestións para mellorar ou atraer xente a España, aquí dispara directamente contra os que viven del, desprezando a actividade que se move arredor, e do parvos que son os turistas, esa “buena gente que paga un puñado de liras por llevarse todas las cosas que no sirven de nada en la ciudad”. Mesmo fai referencia ás viaxes programadas, el, que precisamente adoita acudir con guía e en grupo aos lugares, ou acompañado de comitivas:

“(…) esa colección de estúpidos objetos inútiles con que se explota el estúpido afán vanidoso de los viajeros de agencia (...) objetos antiguos fabricados recientemente en Alemania”¹²⁶¹.

Tamén aproveita para chamar “pedantes” aos que disfrutan demostrando os seus coñecementos sobre o que ven, el, que conta sempre historias e dá detalles dos lugares que pisa, polo que está claro que animicamente non está a atravesar un bo momento no momento de describir esas liñas.

O outro momento no que a súa incomodidade transcende á escrita é cando visita Venecia. Aquí toca un dos temas que sempre o perseguen a nivel vital: o matrimonio e a vida en parella. Semella non sentirse cómodo ante tantos casados que viaxan na súa lúa de mel á cidade e lanza un discurso que apunta á liña de flotación do amor, para desacreditalo. Así, di que as canles venecianas cheiran por culpa das mentiras que soltan os namorados:

“Te querré siempre, y sólo a ti”. Y estas mentiras caen al fondo y se corrompen. Pasan tres años, un año, a veces un mes. El hombre y la mujer se aburren juntos o de divierten separados”¹²⁶².

Todo lle parece “confitado, empalagoso, redicho, artificioso, barnizado con el tedio dulzón de aquellas veladas antiguas”, algo que para nós describe perfectamente as

¹²⁵⁸ 1958:46-47.

¹²⁵⁹ 1958:51.

¹²⁶⁰ 1958:51.

¹²⁶¹ 1958:51-52.

¹²⁶² 1958:77.

súas primeira xornadas desta viaxe, pero que estoura nun arranque de realidade ou, máis ben, de tristura e de amargor no coruñaes.

En Trieste cambian de barco, pasando do Vulcania ao Oceanía. Comeza entón a falar da vida dentro do cruceiro, facendo referencia a outro dos teus temas máis habituais: o corpo e a roupa. Sinala que ata a noite non se ve a ninguén vestido. Observamos que se trata dunha cuestión na que adoita incidir, dando a sensación de que lle produce unha sensación contraditoria. Por un lado é algo que lle gusta e, por outra banda, semella unha sorte de obseso que observa, con pudor pero con deleite temeroso, como se estivese ante algo prohibido:

“Pijamas, trajes de baño con tanta tela como la que sería precisa para un pañuelo; piernas, brazos y espaldas al aire, ringleras de cuerpos tendidos al sol sobre los puentes; o de bruces, para tostarse y retostarse hasta ennegrecer. No sería exagerado asegurar que aquí podría encontrar materia el francés Royé para añadir un capítulo a su reportaje acerca de ‘El país de los hombres desnudos’”¹²⁶³.

Máis solemne e seria é a crónica dedicada ao cemiterio de Trieste. A súa prosa non ten adornos, non bota man do humor en ningún momento e só intenta trasladar con respecto e con dureza as impresións que lle provocan a un “visitante imparcial y sensato” (sempre se postula ante o lector como unha figura de autoridade, que non o vai enganar e que, por contra, o vai informar sen trucos) o paseo por aquel enorme camposanto. Emerxe, unha vez máis, o Fernández Flórez antibelicista:

“(…) hay, sobre todo, treinta y nueve mil hombres que se sacrifican valientemente, impulsados por las brutalidades de una sociedad primitiva aún, aunque ella no lo crea ni lo sepa”¹²⁶⁴.

11.3.6. Grecia.

É unha única crónica na que debulla sinceridade. Íspese ante o lector, expresándolle a emoción que sente ao chegar ao país orixe da Filosofía e que permitiu difundir o coñecemento en todo Occidente grazas á súa arte, historia ou literatura. Pero a realidade golpéao e ten que transmitírllela aos lectores, xa que Atenas é “fea, pequena, pobre”. Prodúcelle tristura a súa contemplación, vendo que dese gran pobo só quedan as ruínas, as “vértebras de mármol esparcidas por el suelo, rotas y calcinadas”¹²⁶⁵.

Non leva ningún bo recordo do seu paso pola capital grega, todo é falso, cutre, carente de vistosidade ou de grandeza:

“(…) hemos probado un vino agrio en cuya etiqueta habían escrito mentirosamente la palabra ‘néctar’; hemos visto mediar la noche en un cabaret donde las tanguistas eran húngaras y las varietés francesas; nos hemos detenido para ver pasar una tropa en cuyas guerreras destacaban lamparones de a cuarta”¹²⁶⁶.

E de quen peor impresión leva é dos vendedores de recordos. Como nota simpática, non se corta ao explicar que lles ofrecen postais eróticas:

“(…) gordas damas de moño y caballeros de grandes bigotes, seguramente

¹²⁶³ 1958:80-81.

¹²⁶⁴ 1958:84.

¹²⁶⁵ 1958:95.

¹²⁶⁶ 1958: 95.

fallecidos unos y otras hace veinticinco años, se habían dejado retratar entregados a desafueros lascivos que sólo un optimismo delirante podía alcanzar a suponer que ofreciesen interés a otras personas que a los fotografiados y a sus familiares más próximos”¹²⁶⁷.

Curiosa, cando menos, a súa visión da pornografía, da que non elude falar, pero da que amosa un rexeitamento.

11.3.7. Montenegro.

Na única, aínda que longa crónica sobre o país balcánico, Wenceslao amósase sorprendido. Tanto, que internamente ten un dilema moral, moi español, pero debe expresar o que sente:

“Antes de llegar a Cattaro yo ignoraba que –aparte de los fiordos escandinavos– pudiese haber en el mundo rías más bellas que las de Galicia. Esta confesión no la hago con demasiada fácil espontaneidad. Declaro que emplee mucho tiempo en meditarlo porque mi condición de gallego celoso de las excelencias de mi país me aconsejaba diabólicamente manejar contra Cattaro esa arma tan periodística. Pero yo no soy un viajero sin deberes”¹²⁶⁸.

Dende Kotor desprázase a Cetiña, a antiga corte montenegrina onde gobernaba o vello rei Nikita. Polos detalles que ofrece, indicando que Cetiña é a capital do país, semella que esta viaxe (dentro do cruceiro que realiza polo Mediterráneo), a realiza cando comeza a triunfar en Madrid, xa que a localidade deixa de ser a capital de Montenegro en 1918.

No seu desprazamento en automóbil cara a Cetiña, amósanos unha paisaxe moi áspera, tanto que “los montes se suceden en olas de piedra”¹²⁶⁹. Trátase dun lugar diminuto e sinxelo, onde mesmo o pazo real semella o fogar dun “campesino acomodado”, que farían rir a moitos países europeos:

“Y, en verdad, Cetiña es aquel Rey, áspero como su país, sencillo como un guardián de cabras, del que los austríacos decían que gustaba robarlas”¹²⁷⁰.

Ao resto de habitantes veos como “taciturnos montañeses de ancho calzón y cara enjuta cruzada por el aspa de los bigotes”, humildes, modestos e prudentes.

11.3.8. Checoslovaquia.

Neste caso, a premisa para viaxar á antiga Checoslovaquia é moi orixinal e sorprendente. Fernández Flórez séntese tan orgulloso do seu nome que decide visitar o país do que é patrón San Wenceslao. Ademais, o 29 de setembro dese ano, 1929, celébranse as festas polos seu milenio, así que quere ir a Praga como peregrino.

Nestas seis crónicas xoga moito co seu nome. Así, en Madrid pensan que é moi castizo por iso de que remata en “ao”, como “m’ha matao” e mesmo algunha persoa refinada o chama “Wenceslado”¹²⁷¹. En España é un nome pouco común e a xente non

¹²⁶⁷ 1958:93.

¹²⁶⁸ 1958:85.

¹²⁶⁹ 1958:88.

¹²⁷⁰ 1958:90-91.

¹²⁷¹ 1961:164.

sabe nin como pronunciar o W. Mentres, en Checoslovaquia abundan os “Václav”, que é como se escribe o seu nome en checo. Mesmo ten frases que nos lembra ao título dun coñecido libro: “Se comprende allí, mejor que en cualquier otra parte del mundo, la importancia de llamarse Wenceslao”¹²⁷².

El intenta deixar alto o listón, como representante español. E cando deixa a cidade, séntese triste, expatriado, ao abandonar a cidade dos Wenceslaos.

Enfatiza a figura do santo, para os checos un “caudillo, que muerto ya, hace mil años, los guía y los protege”¹²⁷³. A nivel político foi o que “realizó la unidad del pueblo, el que lo incorporó a la civilización occidental, el que suavizó sus costumbres”, é o símbolo nacional, “es la patria checa y el alma checa, y la lengua y el hogar checo”¹²⁷⁴.

O dos costumes máis suaves non temos claro se o di polos detalles doutra crónica, na que se centra no carácter tan dual desa nación, chea de “santos y guerreros”, de “misticismo y crueldad”, marcadas polas “cicatrices de la pasada violencia y por las arrugas de la preocupación religiosa”¹²⁷⁵. Describe como é a praza na que se realizaban decapitacións, a estatua dun profesor universitario queimado por herexe ou o castelo dende o que un conde tirou dúas persoas. Pero iso, comenta, é o que tamén lle dá “encanto” á cidade. Iso si, hai unha cousa que non soporta, ao “vulgar vendedor de salchichas” que todas as noites afuma aos monarcas de pedra coa súa comida “vulgar, indigesta y contemporánea”¹²⁷⁶.

A comida é sempre un punto a analizar nos seus viaxes. Di que non aguenta o comino, presente en todas as comidas checas, tanto que todo lle recorda xa a esta especia:

“Cada país padece su plaga, y San Wenceslao tendrá sus razones para no librar a los paladares checos de la persistencia de este sabor”¹²⁷⁷.

Un dos mellores momentos das súas crónicas é precisamente cando narra os problemas a nivel de comunicación co camareiro dun restaurante checo. Cando o idioma non se parece en nada, Fernández Flórez di que as persoas temos dous recursos: o imitativo ou o artístico. No primeiro grupo entra unha paisana del que, cada vez que viaxaba ao estranxeiro, se poñía de xeonllos diante do maitre, batendo as ás e facendo “có-co-có”; deseguido, traíanlle dous ovos. Di que el podería facer o mesmo, pero que decidiu recorrer ao debuxo, así que pintou un peixe. O camareiro pediulle o lapis e trazou unhas patas de polo debaixo. Para despistar, Wenceslao engadiulle ao peixe con patas unha trompa e, o camareiro, para rematar a obra, púxolle un rabiño:

“Entonces yo delinéé unas gafas sobre la nariz del monstruo. El camarero marchó, muy preocupado, con el listín. Y poco después me trajo un placho de salchichas. No había otra conducta que la que yo seguí:

- Al fin me ha comprendido usted. Esto es verdaderamente lo que yo quería”¹²⁷⁸.

Sobre temas idiomáticos tamén se vai ocupar na viaxe de volta a España. No tren

¹²⁷² 1961:178.

¹²⁷³ 1961:167.

¹²⁷⁴ 1961:168.

¹²⁷⁵ 1961:171.

¹²⁷⁶ 1961:173.

¹²⁷⁷ 1961:179.

¹²⁷⁸ 1961:181

coñece un checo, quen lle di que odia os húngaros. Explícalle que os intentaron xermanizar, perseguindo o seu idioma e obrigándoos a falar alemán. Tal é este odio, que moitos, aínda que coñecen a lingua, non din nin unha soa palabra. A partir de aí, describe unha serie de momentos cun vendedor, cun moza guapa e co revisor, todos alemán parlantes:

“- He aquí un hombre – pensé-, que a pesar de perder dos marcos, de fracasar en un flirt y de extraviarse en un país extranjero, seguirá orgulloso de su derecho de no hablar en alemán. (...) No conozco nada más ridículo que el orgullo que muestran muchos hombres porque su madre les ha enseñado a designar cosas con sonidos distintos a los que emplean las madres de otros”¹²⁷⁹.

Remata dicindo que isto chega a extremos “tan risibles como el de los argentinos”, que din que teñen un idioma propio.

11.3.9. Alemaña.

Curiosamente, a pesar de ser un país que admira, non trata de disimular a mala situación que está a padecer. Fala das penurias económicas que sofren a maioría dos alemáns, os múltiples suicidios que se están a experimentar, como o goberno trata de botar unha man aos parados, pero que iso provoca máis impostos, a baixada do poder adquisitivo, menos vendas e máis despedimentos. Así e todo, ser un pobre alí non significa que a xente se resigne á suciedade, nin que vivan na rúa, xa que teñen outra concepción da vida:

“Pero como si sus entrañas no sufriesen, el rostro de Alemania está impasible. En este país tenaz y fuerte, hasta el hambre sabe observar una disciplina. La miseria marcha, por ahora, con el famoso paso de *parademarsch*”¹²⁸⁰.

É o ano 1931. A Fernández Flórez pregúntanlle se en España xa fixemos a nosa revolución. O xornalista explica que si, e que agora seguramente separemos a Igrexa do Estado, que interveñamos máis a fondo na propiedade e que se establecerá o divorcio. A resposta que recibe o coruñés é que eles xa están noutra fase, que a nosa revolución non interesa porque non ten nada que ofrecer:

“Inglaterra, Rusia, nosotros mismos, buscamos una fórmula nueva, porque las que hay tampoco sirven. Ustedes están procurando aún igualar nuestros moldes de hoy. (...) Ustedes no tienen nada nuevo: ni siquiera un utopista”¹²⁸¹.

Noutra crónica reflexiona sobre o comunismo e o capitalismo. Di que o comunismo alemán é ruso, por iso non vai prosperar, porque se quixeran ser comunistas idearíanos eles coas súas características, xa que o fabrican de todo: “Olas sin mar, café sin cafeína, cigarrillos sin nicotina...”. Os modelos económicos aos que están acostumbrados van deixar de existir, sobrepasados por outros novos, dende o seu punto de vista. De feito, pon como caso máis ilustrativo a obra de teatro “El capitán Cöpenik”, onde un convicto consegue os fondos dun concello grazas unicamente a que viste un traxe:

“Los viejos sistemas están cuarteados, y de esta terrible crisis que conturba a

¹²⁷⁹ 1961:184-185.

¹²⁸⁰ 1961:255.

¹²⁸¹ 1961:269.

Europa algo ha de salir muy diferente al actual régimen capitalista”¹²⁸².

Na introdución do seu libro *La vaca adúltera*, publicado xa despois da Guerra Civil, o seu posicionamento é máis que claro con respecto ao comunismo, ao referirse a Tito¹²⁸³, “aquel aventurero que vino a España a realizar sus ensayos de brutalidad comunista”¹²⁸⁴. Nese mesmo libro recompila outra serie de crónicas nas que visita a Alemaña nacional-socialista, polo que cremos que a viaxe a realiza entre 1933 e 1935, antes da Guerra Civil española. Wenceslao, que sempre di expresar o que sente e que non entende de dereitas nin de esquerdas, afirma aquí sen rubor que seguramente non saiba como se vive baixo o réxime deste país, non vai satirizar “nada ni a nadie”, nin falar de campos de concentración nin de posibles guerras. A súa escusa é que as “pequeñas luchas” pasan, mentres que as “montañas quedan”, polo que aqueles que “tengan, como yo, esta avidez de conocer la Tierra, donde ningún rincón es feo, me entenderán mejor”¹²⁸⁵. Vamos, que recoñece escapar directamente do tema, el, que sempre di loitar contra as inxustizas, que aborrece a guerra e que non pode ver diante gobernantes que empuñan o seu país cara o precipicio. No seu lugar, centrarase na Selva Negra, nas minas de sal ou na marabillosa cervexa, describirá un país marabilloso onde non hai que imaxinar nin evocar, senón ver: “La eterna Naturaleza, las viejas ciudades, las costumbres de los hombres tiene un ajeño y sincero romanticismo”.

Dende logo aquí deixa a un lado a súa neutralidade, intentando xustificarse, pero sen conseguilo. A única nota que debuxa da sociedade é cando aborda as prohibicións que sofre a muller polo nazismo, xa que ten prohibido fumar ou pintarse. En lugar de falar das liberdades, o único que se lle ocorre a Wenceslao é dicir que “no estoy muy seguro de que sea precisamente la barrita de carmín la que, al avivar el color de los labios, avive también el tono de las pasiones”¹²⁸⁶, pero sen chegar a afondar nos dereitos das mulleres, algo polo que el sempre avogou.

Curiosamente, nas anteriores crónicas alemás abordaba a crueldade e a guerra. Así, nun dos artigos, visitaba Düsseldorf, o “lugar do suceso”, o escenario do vampiro. Lonxe de ser “un pueblo viejo, macizo y lúgubre, con algún castillo del que aún se cuentan leyendas de crueldad”, é unha cidade modernizada, alegre, con máis de 100.000 habitantes e moi buliciosa. O guía que o acompaña non fala do asasino en ningún intre e Wenceslao cre que o deberían de explotar, porque todo o mundo o coñece, e non así que sexa un dos grandes centros intelectuais do país ou que teña unha grande escola de pintura. O guía dille que o vampiro non causou máis que problemas e desgrazas, e incluso diminuíu o turismo mentres non foi detido. O coruñés estráñase porque moitos viaxan por risco, como no caso de África, polo que o deberían reproducir en todos os sitios coas tesoiras homicidas na man:

“(…) en nuestros días, cuando el atraer la atención del turismo cuenta tantos y tantos miles de duros, y es preciso exprimir el ingenio para hallar nuevas formas de anuncio que retengan la atención de la gente, un buen asesino, un gran asesino, un asesino genial, es la mayor de las gangas”¹²⁸⁷.

É curiosa a visión do turismo do galego, e como un asasino, unha persoa cruel e

¹²⁸² 1961:264.

¹²⁸³ Seguramente se refira a Josip Broz, preside de Iugoslavia e coñecido como Mariscal Tito.

¹²⁸⁴ 1958:13.

¹²⁸⁵ 1958:100.

¹²⁸⁶ 1958:105.

¹²⁸⁷ 1961:261.

malvada pode ser o centro dunha cidade, por riba de todas as cousas boas e positivas que ofrece. De novo, aña o bisturí da súa mirada nos contrastes da sociedade actual, do que valora e salienta a xente. Nestas contradicións tamén se detén ao chegar a Nuremberg, onde queda extasiado de tanta beleza gótica. Pero onde afonda nas súas dúas figuras emblemáticas: a Virxe de Nuremberg e a Virxe de Ferro, unha amorosa e outra sombría. Esta última é unha estatua de muller de ferro onde se torturaba a xente, cravándolle púas de ferro. Un monstro que causaba unha morte horrible e angustiosa, que hoxe en día se transformou noutro máis letal:

“En la reciente guerra europea se lanzaron gases que cegaban a los hombres y que convertían lentamente en pus sus pulmones. Si la crueldad de hoy fuese a meter dentro de una Virgen de Hierro a cada una de las víctimas que inmola, no acabaría nunca, y no hay que olvidar que estamos en el siglo de la prisa”¹²⁸⁸.

Pero Fernández Flórez non só trata cuestións macabras, senón que focaliza os seus artigos noutras cuestións máis prosaicas, como a naturalidade coa que se vive a exhibición do corpo. Nun relato moi semellante ao que nos ofreceu en Suecia, indica que as mulleres van con total naturalidade en bikini, ata o punto de que o único que semella ser o centro de atención é el por ir vestido completamente. Chega á conclusión de que se trata do país “donde el desnudismo se practica con mayor fe, con mayor sencillez y en más gran escala”¹²⁸⁹. Unha cuestión que, sen dúbida, choca coa prohibicións que sofren as mulleres.

Outro dos puntos habituais é o da gastronomía. En primeiro lugar realiza unha exaltación da cervexa que nin o mellor anuncio publicitario. Describe o seu sabor e todas as sensacións que lle producen, tan afastada desa acción rápida e breve á que estamos habituados:

“Primero parece que una esclusa se rompió junto a nuestra boca y nos invaden sus aguas. Luego se piensa que uno es un anfibio, y no se sabe exactamente si se bebe o se respira el contenido de la copa (...). El deleitoso dulzor nos penetra y aumenta aún la sed. (...) Inmenso mar espumoso, perfumado y rosado de las copas de cerveza blanca de Berlín. ¡Cuántas veces te añoraré en los tórridos veranos de Madrid!”¹²⁹⁰.

Nas crónicas alemás que realiza durante o nacional-socialismo, ten outro artigo moi semellante. Fala dos dous tipos de cervexas existentes en Alemaña, da Munich (morena) e da Pilsen (loira), unha das “pocas cosas perfectas que le han sido dado obtener al hombre”¹²⁹¹. Semella un namorado desta bebida e aproveita de novo para explicar todo o que experimenta ao inxerir tal líquido:

“(...) esa delicia de sentir que una catarata del líquido agradable penetra en nosotros, tumultuosa, incontenible, inagotable...”¹²⁹².

En canto á comida, explica que nos restaurantes serven cantidades enormes, tanto que ten a sensación de que acaba con bancos enteiros de peixes ou de que sobre o prato hai auténticos rañaceos de comida. Por iso, cando ese mesmo día le que Primo de Rivera se queixa da “voracidad nacional” e que debemos ser sobrios, Fernández Flórez semella indignarse, ao que refutarlle indicando que entón, alemáns e holandeses deben estar

¹²⁸⁸ 1961:273.

¹²⁸⁹ 1961:258.

¹²⁹⁰ 1961:268.

¹²⁹¹ 1961:101.

¹²⁹² 1958:102.

perdidos. O cronista de *ABC* realiza unha argumentación brutal que apunta directamente aos problemas reais da sociedade española, fronte a visións tan particulares e nesgadas como a expresada polo político:

“(…) ha dicho que cuando se come mucho se trabaja poco. Esto ya lo había observado yo, aunque creí que ocurría porque en España, aun trabajando mucho, solo se alcanzaba a comer un poco, y los que comían mucho era los que no necesitaban trabajar nada”¹²⁹³.

Alemaña, ou máis ben a zona da Alta Baviera, tamén o trae de volta a Galicia, polos elementos relixiosos que sementan o camiño e que fan que se lembre dun dos seus máis queridos amigos:

“A la sombra de los árboles o a la orilla de los sembrados, cruceros de ingenua belleza conmovedora, muy distintos a las cruces de piedra de Galicia y de Bretaña que tanto conmovían el sensible y exquisito espíritu de Alfonso Castelao”¹²⁹⁴.

Para rematar, recollemos outra cuestión existencial de Fernández Flórez que ata o de agora nunca aparecera en ningunha crónica de viaxes, pero si en inmutables crónicas e artigos de opinión, dando título mesmo a un dos seus libros: a neurastenia. Na zona do Tirol decide disfrazarse co traxe típico, para intentar ser outra persoa:

“Llega a ser espantoso pensar:

-Son las nueve y media. Ahora debo dirigirme a mi casa, como ayer, como anteayer, como el mes pasado, para comer con mi mujercita y mis hijitos. Tengo que ir a la casa número tantos de tal calle, y no a otra. Mi casa estará como ayer, como anteayer, como el mes pasado. Mi mujercita es Fulana; no Zutana, ni Perengana. Mis hijitos son los de ayer, los de anteayer, los del mes pasado. Sé cómo y dónde voy a dormir, casi sé lo que voy a soñar. Y mañana por la mañana me pondré el traje gris y los zapatos claros”¹²⁹⁵.

Semella que hai momentos da súa vida nos que Wenceslao desexaría romper con todo, non seguir facendo o que fai día tras día, poder experimentar outras sensacións, outras experiencias, compartir momentos con persoas diferentes ás habituais. A monotonía dá a impresión de que o amarga, pero como no fondo é un home de costumes, que ten a atadura da súa familia, do seu traballo, a súa posición social e do seu nome. Gustaríalle non ter esa presión e ter maior liberdade, vivir outra vida ou, cando menos, ter a posibilidade de escapar da súa por un tempo.

11.3.10. Bélxica.

Deste país só elaborou tres crónicas, polo que non podemos extraer moito do seu particular punto de vista e da súa escrita. O que si, de novo explica que cando redacta, o fai pensando naqueles que o len, intentando ofrecerlles algo máis, algo diferente e único, porque as descriucións dos lugares nunca son aproximadas nin permiten coñecer como é un lugar de forma exacta:

“El escritor tiene que contar con sus lectores, y ver para ellos, más que para sí. Por mi parte, como lector, declaro que nunca logré formar una idea aproximada de una ciudad por lo que de ella me hayan dicho otros escritores. (...) Si hay algo imposible para

¹²⁹³ 1961:277.

¹²⁹⁴ 1958:115

¹²⁹⁵ 1958:118.

un escritor, es describir un paisaje o una persona con exactitud asimilable para quienes no los conozcan”¹²⁹⁶.

Como curiosidade, destacaremos a súa crónica sobre o tabaco en Bruxelas, cidade chea de carteis que chaman a fumar, dando a sensación de que se está no paraíso dos fumadores, xa que todo está, ademais, moi barato:

“Puros gigantes, en cuya confección parece haberse agotado un tabacal y la vida de quince cigarreras; puros que reclamaban los pulmones de un boxeador para ser fumados y la trompa de un elefante para lanzar el humo al cielo; puros como los que llevarían las ballenas en la boca, para producir las nubecillas que las delatan”¹²⁹⁷.

Continúa coa hipérbole poñendo de boca doutro compatriota que o mal humor e o atraso de España se deben ao horrible e carísimo tabaco que se vende no noso país:

“Para un fumador, el país de la libertad es Bélgica”¹²⁹⁸.

Por último, Fernández Flórez, “acostumbrado al ancho y hondo silencio español”, explica que os belgas unidos por algún ideal se manifiestan polas rúas con instrumentos e bandeiras, e que é algo habitual ver grupos de xente así.

11.3.11. Holanda.

Trátase, de seguro, do país que mellor coñece e ao que dedica máis crónicas. Lembremos, ademais, que a Legación Holandesa será a que acolla a Wenceslao durante a guerra civil, precisamente polo cariño e a admiración que lles amosou. É máis, no seu libro *La vaca adúltera* (1958), indica que quedou profundamente impresionado “por la pureza de sus costumbres, la típica belleza de sus paisajes, la grave seriedad de sus moradores, la inteligencia y el tesón con que alcanzaron a hacer surgir de extensiones pantanosas que las aguas amenazaban, una nación próspera, respetada y ejemplar en plurales aspectos”¹²⁹⁹. Non só lle dedica todo o prólogo, senón que lles regala unha lenda ao descubrir que non as teñen.

A viaxe non parte do propio Fernández Flórez, senón que explica que 60 xornalistas foron convidados polo Círculo da Prensa Neerlandesa para percorrer Holanda.

Acudirá noutra ocasión, un mes enteiro, convidado tamén polo Director Xeral de Agricultura e polo Xefe da Oficina de Turismo da Haia. Despois do tempo que pasa alí, confesa que está nostálgico e séntese “un poco holandés”. De feito, “después de España, Holanda es el país que mejor conozco entre todos los que ponen en los mapas esas alegres manchitas de color que las guerras alargan, empequeñecen y diversifican”¹³⁰⁰.

Ademais “en ningún otro país del mundo podría ser tan natural y tan magnífico este gesto de mostrar la propia tierra”, xa que “el holandés ha hecho verdaderamente su propio país”. E para iso, compara o seu traballo coa creación do mundo por parte de Deus:

“El primer día hizo surgir su suelo de las aguas.

¹²⁹⁶ 1961:280.

¹²⁹⁷ 1961:284.

¹²⁹⁸ 1961:286.

¹²⁹⁹ 1958:7.

¹³⁰⁰ 1961:339-341.

El segundo, lo allanó con su inmeso rodillo (...).

El tercero, lo cuadriculó en canales.

El cuarto, colocó en cada cuadrícula una casa limpia y alegre (...).

El quinto (...) puso aquí y allá un gigantesco molino de enormes aspas (...).

El sexto (...) salpicó los prados de vacas blancas y negras.

El séptimo, recorrió todo el territorio en bicicleta y lo encontró bello y bueno”¹³⁰¹.

Precisamente a relixión vai ser a que xere a única crítica que podemos atopar nestas crónicas. Explica que hai unha dura pugna entre relixións e mesmo entre sectas por atraer cara si a xente: procedementos da publicidade, sermóns permanentes na radio, predicacións nos parques,... A loita entre relixións leva a unha pugna ética que dá lugar ao puritanismo: a moral holandesa “es angosta, sombría e incómoda”, xa que se prohíbe dende beber ata bailar. É tan esaxerada a cousa que, nalgúns lugares, as mulleres teñen que usar corsés de ferro para que non se note o seu peito, os domingos está prohibido bailar, ás sete da tarde non hai ninguén na ruá... Por iso, conclúe socarrón Wenceslao, nas fronteiras do país debería anunciarse:

“HOLANDA: Nación para familias y señores formales de más de cincuenta años. Abierta de ocho de la mañana a seis de la tarde. Se prohíbe bailar los domingos”¹³⁰².

A outra crítica, non directa, parece lanzala a todo o que ten o turismo de artificioso, de preparado e de pose diante dos visitantes. Explica que debe ser moi frustrante para un estranxeiro vir a España e non ver toureiros polas rúas. Pois así se sentiu el en Holanda. Pero todo cambia cando visitan a illa de Marken:

“Un turista de corazón difícilmente podrá contener su júbilo al llegar a Marken. Yo no tengo espíritu de turista; lo reconozco con pena; manejo mal el Kodak y me fastidian las guías y las emociones preparadas de antemano por los Sindicatos de Iniciativas”¹³⁰³.

Marken é como a Holanda dos cromos: traxes típicos, vivendas típicas e holandeses típicos por todos lados. Sácalle unha foto a tres vellos nun estampa practicamente sacada dun cadro e estes pídenlle cartos. Mesmo os patos semellan querer tamén unha propina. Volve tratar esta cuestión cando acode ao mercado de Middelburgo, na illa de Walcheren, onde os campesiños venden cos traxes do país:

“Ingleses, alemanes, belgas, escandinavos, recorren la ciudad, porrumphen en gritos de júbilo antes unas campesinas como si hubiesen encontrado onzas de oro; las detienen, examinan sus cofias, sus collares, sus hijos, las hebillas de sus zapatos, inmovilizan grupos y disparan contra ellos sus máquinas fotográficas”¹³⁰⁴.

É curioso como nunha das súas crónicas indica que sabe que ao lector as cifras o aburren, pero non para de lanzalas. Está claro que viaxa acompañado por representantes da administración holandesa, que queren publicitar o país, así que lle ofrecen todo tipo de

¹³⁰¹ 1961:293-295.

¹³⁰² 1961:375-376.

¹³⁰³ 1961:327.

¹³⁰⁴ 1961:370.

datos (como nas actuais notas de prensa), que Fernández Flórez intercala nos seus artigos. Sobre todo céntrase na economía, aínda que ofrece curiosidades como que unha das máis importantes industrias de Holanda é a produción de fillos, xa que en pouco tempo practicamente duplicaron a poboación.

Pero, lonxe diso, fala dos millóns que xeran para o país a exportación dos derivados do leite, as miles de vacas que hai en Frisia, a produción láctea, os quilos de queixo, as fábricas, os centos de animais de curral que teñen... Tal é a importancia do sector gandeiro, que as vacas son coidadas con moitísimo agarimo, ata o punto de que “los establos son (...) más agradables y pulcros que casi todas las fondas de Castilla y casi todos los *cines* de París”, cuestionando de novo a limpeza e a hixiene en España. Como xa acontecera coas crónicas de Alemaña, explica que alí todos os fogares están coidados e non semella que haxa miseria:

“El amor del holandés por la limpieza de su domicilio raya en manía”¹³⁰⁵.

Preséntanlle unha “vaca-fuente” que produce uns 50 litros de leite ao día, grazas aos cruces que se realizan entre as vacas máis produtivas, polo que cre que non tardarán en “lograr una vaca sin piernas, sin rabo, sin ojos, sin nada que no se relacione con la producción de leche (...). Acaso consiga ubres con grifos”¹³⁰⁶. Se os holandeses fosen amantes das touradas, mesmo terían creado unha raza superior:

“(...) hubiesen dado por resultado probable una raza de toros con cuernos enormes, dotados de punta, fila y contrafilo, cuernos quizá extensibles, como los de los caracoles, cuernos que, al cabo de algunas generaciones, los toros podrían manejar como espadas para arrojarlos como flechas”¹³⁰⁷.

Contrapón todo o que descubre en Holanda co sistema produtivo español, onde existen monopolios, onde sempre se piden axudas ao estado e onde o principal prexudicado é o consumidor. Nese país existen todo tipo de cooperativas que buscan a calidade dos produtos e tratan de ser independentes á hora de traballar. Pero considera que todo é cuestión de tempo e de educación:

“Nuestra inferioridad con respecto a otros países no consiste en el individuo, sino en la organización de estos individuos. Somo un conjunto de buenos elementos que funcionan mal”¹³⁰⁸.

Resulta tamén curiosa a descrición que establece de Holanda dende a óptica de diferentes países, destacando no caso de España aos políticos como elemento negativo (unha vez máis):

“Si esa tierra fuese de los rusos, los rusos escribirían magníficas novelas, contándonos la tristeza de vivir en un fangal; si de los franceses, convencerían al mundo de que lo más espiritual era residir en un charco; si de los españoles, nacerían veinte partidos políticos, apoyados en veinte opiniones distintas acerca de los procedimientos de desecación”¹³⁰⁹.

Máis adiante volverá a esta idea, a que non temos unha orde social e que o noso

¹³⁰⁵ 1961:320.

¹³⁰⁶ 1961:346-347.

¹³⁰⁷ 1961:310.

¹³⁰⁸ 1961:357.

¹³⁰⁹ 1961:306.

país non funciona a nivel político e administrativo:

“La máquina humana de esta organización social es la que impresiona mi atención de español acostumbrado al gobierno de la Providencia, de súbdito de un país donde a todas horas parece que se ha dado la voz de ‘sálvese quien pueda’, y la autoridad es vanidad, y la riqueza huele sospechosamente a botín”¹³¹⁰.

Se nos centramos no gastronómico, comeza negando o que dixeron os futbolistas españois enviados ás Olimpíadas sobre a comida holandesa, afirmando que se come moito e ben e, sobre todo, abunda a manteiga:

“(…) todo esto explicará la abundancia de tipos carnosos, de redondeadas mejillas, de mujeres rubenianas, de curvas llenas, blancas, tiernas y hoyosas, como productos lácteos”¹³¹¹.

A diferenza do que acontece nos países mediterráneos, ningún holandés bebe só:

“(…) en el Norte, achisparse representa haber votado muchas veces por la salud o por la felicidad de varias personas, y debe ser apreciado como un indicio de buen corazón”¹³¹².

A nivel estilístico, observamos como naquelas crónicas nas que está menos “controlado” pola propaganda holandesa, dá máis renda solta á súa vea literaria. Non se centra tanto en eloxiar o traballo e o esforzo dos holandeses, nunha sorte de oda ao país e ao sacrificio colectivo, como en lanzar pequenas pinceladas, moi sutís moi breves e moi bucólicas, case como *haikus*:

“Casas cerradas. Soledad. Cielo esmerilado”¹³¹³.

Acontece o mesmo na súa crónica de Amsterdam, mentres que noutras o ton é claramente narrativo, podería ser perfectamente o comezo dunha novela:

“Por el estrecho camino de la sirga, al borde de Stadskanaal, en tierras de Groninga, avanza una mujer, con la cuerda del remolque ceñida al pecho, encorvada. Como un hilo de araña, el largo cable la une a la enorme barcaza donde un hombre, con la pipa en la boca, vigila el timón, cachazudo y tranquilo”¹³¹⁴.

11.3.12. Noruega.

A pesar de quea este país só dedica catro artigos, é nesta viaxe onde describe cal é a súa idea deste tipo de crónicas. Di que habitualmente os escritores caen na idea de explicar que en tal sitio houbo unha batalla, que a catedral é románica ou gótica, pero que para iso “no vale tampoco la pena de que un periódico mande un propio”. Así mesmo, vai evitar falar dos museos, fuxindo de esas “fáciles seducciones”. Pola contra:

“Mis crónicas aspirarán a tener, tan sólo, la breve amenidad de las fotografías que un veraneante muestra a su familia al regresar de su excursión, y que después se guardan

¹³¹⁰ 1961:363.

¹³¹¹ 1961:314.

¹³¹² 1961:315.

¹³¹³ 1961:313.

¹³¹⁴ 1961:360.

y se olvidan. Un tipo, un paisaje, un momento trascendental”¹³¹⁵.

Fernández Flórez está convencido de que o seu punto de vista, o seu estilo característico, é o fundamental. Será o elemento diferencial pero exitoso que o diferencie doutros xornalistas, pero que provoquen no lector unha mirada diferente e asombrosa do país. Quere buscar nas cousas cotiás eses momentos destacados que contarlle a esa familia que o le no xornal, esas pequenas anécdotas que son as que quedan. Para o resto, para falar de historia ou de arte, xa estarían outros.

Vaise deter nas paisaxes, describindo esas fotografías que captura na súa mente e que quere compartir cos demais. Así o fai ao describir a beleza do fiordo de Oslo:

“El ancho brazo del Océano se ramifica en cientos de brazos entre las tierras, y aquí se angosta y allá se ensancha, y engarza con frecuencia en su lámina luminosas islas que son como castillos de verdor”¹³¹⁶.

Describe as ribeiras, as casas, as árbores (sobre todo o abeto), o ceo ao anoitecer,... E tamén os seus costumes, como as criadas reciben visitas e poden tomar o té, ou que os comerciantes son honrados e rebaixan o prezo dos artigos,... Pero é nestas cando nos volve sorprender cunha crónica que puidera semellar algo racista, titulada “Una mosca en leche”. Está no comedor do seu hotel e descobre, incrédulo, un camareiro negro:

“Temo que ese negro perjudique al turismo en Cristianía. ¿Por qué está aquí? Yo prefiero ver personas con el cabello color de estopa, de ese rubio de plata tan hermoso a veces y tan raro en nuestro país”¹³¹⁷.

O compañeiro de mesa dille que o trouxeron os do hotel, porque é de luxo. Así que buscan ofrecer elementos raros, como un criado negro que, aínda que noutros países non tería ningún interese, nese país si.

No apartado gastronómico, algo que non podía faltar, chega a dúas conclusións:

“(...) primera, en las vecindades del Polo, los helados son paradójicamente, lamentables; segunda, el que suponga que en Noruega el bacalao es uno de los platos nacionales, se equivoca. En Noruega se aprecia el bacalao como artículo de exportación. Nada más. Se consume poco y se le condimenta mal. Puede decirse que lo desprecian”¹³¹⁸.

Pola contra, os cociñeiros biscaíños son os que o dignifican, portándose con el coma auténticos pais.

11.3.13. Suecia.

Nas oito crónicas que fai deste país atopamos unha das características na prosa de Fernández Flórez: a inventiva de situacións ou momentos para cumprir co espazo destinado ao artigo. Semella que en ocasións o que ve ou vive non ten suficiente valor para ser o centro do seu escrito. Así que comeza a derivar cara outras situacións que o traen de novo a España e que si que son o eixe da crónica. Trátase de momentos que poderían ser parte de calquera outra crónica política, deportiva ou cultural.

¹³¹⁵ 1961:190-191.

¹³¹⁶ 1961:193.

¹³¹⁷ 1961:199.

¹³¹⁸ 1961:195.

No artigo titulado “Parques y flores”, o que comeza sendo unha gabanza ao amor polas flores dos suecos, acábase convertendo nun pequeno conto no que trata de describir como os españois non coidamos os parques. En total, seis páxina para describir a visita guiada a un hispanista inglés no Retiro e no monte da Moncloa. A situación é completamente cómica: galiñas na Casa das Fieras, patos que ao ver unha persoa se lanzan tras dela dicindo “pan, pan” en lugar de “cuá, cuá”, gardas que vixían os visitantes entre os arbustos, xente subida nas árbores escapando de touros ou de cans con rabia...

O contraste con España, así é todo, é algo habitual, para que o lector poida coñecer outras realidades. Fernández Flórez, nese punto, adoita ser bastante neutral e destacar aqueles puntos nos que cre que outros países sobresaen. Por exemplo, ao falar de turismo, en España cremos que a xente só acode ás cidades ou a un balneario, xa que alí montamos os hoteis. Non obstante, cada vez son máis os que viaxan para ver unha paisaxe, para desprenderse de todo e esquecerse dos problemas que teñen, pero os españois non o podemos facer, xa que neste tipo de paraxes non construímos hospedaxes nin restaurantes.

A nivel político e social, tamén destaca o traballo dos suecos. Afirmar que mentres nos países cálidos tendemos ao individualismo, nos do norte:

“se hace un ascua de cada corazón, y de la sociedad, una hoguera. Por eso aquí se advierte en el mismo Estado y en todas las instituciones oficiales un dulce patriarcalismo, al que la gente se acoge con sumisión filial”¹³¹⁹.

Fala marabillas da política escandivana, das accións sociais desenvolvidas, da protección ao obreiro dándolle vivendas e terras, do ben que vai a súa educación, do pouco exército que teñen. Semella que este é o tipo de socialismo polo que avoga nas súas crónicas políticas. E non dubida en afirmar que os seus artigos adoitan estar preñados de críticas negativas, pero que necesita salientar cuestións tan positivas como as que viviu en Suecia:

“Amo y admiro vuestras ideas, vuestras costumbres, la dulzura y la bondad en que vivís, la comprensión que tenéis de la existencia humana, vuestra tolerancia, vuestra hospitalidad, vuestra ternura. (...) Algo así quería decir, y no he de privar de tal placer a mi pluma, fatigada en la sátira”¹³²⁰.

Comenta tamén que en Escandinavia é onde a muller logrou máis dereitos e onde mellor os exercita. Non necesita de maquillaxe e o deporte (natación, esquí...) proporcionalle un aspecto saudable. Ademais, mentres en España ou Francia non nos gusta o mar, pero si que imos alí para mirar as mozas en bañador, nestes países o centro de atención é a natureza. Alí ninguén presta atención aos encantos das mulleres e que mesmo algunhas se bañan en *topless* con total naturalidade algo que, sen dúbida, escandalizaría os españois da época.

Imos finalizar estas crónicas con dúas ideas tan chamativas e que tanto nos sorprenden en Fernández Flórez. Unha delas lánzaa ao explicar como se persegue o alcoholismo, como só che dan algo de alcohol se comes ou como necesitas unha autorización especial para mercar unha botella. Conclúe, Wenceslao, en que os poetas deberían quedar excluídos desas restricións:

¹³¹⁹ 1961:216.

¹³²⁰ 1961:218.

“Ahora se bebe menos en el mundo entero, y esta también menor el número de poetas, y más cortas las alas de la imaginación. (...) Para la poesía y para el *foie-gras*, un hígado enfermo es mucho más provechoso y apetecible”¹³²¹.

Dende logo que o coruñés crea frases que poderían estar firmadas por calquera outro gran escritor da época, porque imaxinación non lle faltaba. A outra idea sobre a que reflexiona é sobre a importancia das ruínas para o turismo:

“No se conoce un solo pueblo en la tierra que se decida a incendiar sus templos y destruir sus casas para especializarse en ruinas (...) aunque en ello habría un gran negocio. Tampoco suele apreciarse el bien que un Ejército iracundo produce al invadir una ciudad o, sencillamente, al bombardearla, y aun suelen alzarse protestas contra esta conducta. Pero en cambio, todos experimentamos un voluptuoso placer al contemplar los rosetones sin vidrios y los muros coronados de hierba de un edificio en ruinas”¹³²².

Sen dúbida, volve xogar co humor, con eses puntos de vista tan particulares onde analiza a conduta humana e o contraste da nosa personalidades, deténdose na complexa liña que separa o ben do mal. Non trata de ser politicamente correcto, porque busca precisamente axitar as nosas ideas.

11.3.14. Dinamarca.

De novo, a raíz do tema dos parques, comeza cunha longa disquisición sobre como se fan as cousas en España. Indica que en Dinamarca se preocupan da saúde, da fortaleza e da hixiene da súa xente, mentres que en España abunda a mortalidade infantil e as enfermidades, algo que non é culpa do individuo, senón do Estado. Nese país, por exemplo, tratan de crear moitos parques para que os rapaces xoguen e se distraian, algo que se intentou aquí a través da campaña dalgún xornalista. E aí comeza a súa reflexión sobre a literatura como elemento unicamente estético:

“(...) en nuestro país ningún libro, ni el más grande de todos los libros, provocaría un movimiento social, una acción colectiva. No queremos que nos haga pensar; pedimos apenas que nos entretenga. Aunque nuestros ojos recorran hasta la última página, nos quedamos siempre a media lectura. Del humor, tomamos tan sólo lo que hay de sonrisa; de la sátira, lo que tiene de violencia; del amor, lo fisiológico... En España es posible que un gran escritor llegue a los últimos años de su vida con la sensación de haberlos perdido todos en una labor de bagatelista, porque la ausencia de eco, la falta de diálogo, el nulo influjo de su obra en la multitud, le llevará a pensar si eso de escribir novelas es, verdaderamente, un trabajo serio”¹³²³.

Na última das crónicas desta serie sobre Dinamarca, tamén reflexiona sobre como se ve a España dende o estranxeiro. Di que só coñecen de nós as laranxas, que están moi ricas, polo que se todo estivese á súa altura, se nos loaría. Di, nun ton solemne, que se debería atraer a atención cara o noso país, vendelo máis e mellor. É curioso como mestura o humor con este tipo de reflexións tan serias, que nos levan a estilos moi diferentes, con grandes altibaixos na narrativa de Fernández Flórez:

“Me parece que España debía anunciarse más. Hoy es preciso anunciarlo todo. Y España no se anuncia. Las grandes naciones gastan sumas fabulosas en ‘hacer su

¹³²¹ 1961:221.

¹³²² 1961:206

¹³²³ 1961:245.

reclamo', como si fuesen grandes almacenes; y, en realidad, no son otra cosa"¹³²⁴.

Na outra cara da moeda estarían esas análises sobre os costumes propios de cada país. Mentres que en España un home montado en bicicleta perdería prestixio e amizades, porque provoca a risa, Dinamarca é todo o contrario a nós:

“Usted y yo tenemos cabeza, tronco y extremidades. Un danés tiene cabeza, tronco, dos brazos, dos pies y dos ruedas”¹³²⁵.

Ademais, alí as bicicletas están aparcadas á entradas dos parques e que ninguén as rouba: “Pero no prejuzga nada. Tampoco en España le roban a nadie los pies”¹³²⁶.

Outro do seus recursos habituais é indicar que non vai facer algo, para despois facelo, como forzado pola situación. Temos un claro exemplo cando falta do Báltico:

“No intentaré la descripción del Báltico. Las descripciones literarias no tienen la menor utilidad. (...) El más afortunado de los escritores sólo conseguirá un trozo de “literatura”; y a mí me aburre cada vez más la literatura. De buena gana entregaría ahora a los talleres unas fotografías, con unas breves leyendas aclaratorias, y vosotros quedaríais mejor enterados que después de leer mucho párrafos ‘bonitos’”.

Como as fotos que quitou non lle saíron ben, ao final ten que elaborar unha descrición, que non deixa de ser un relato moi vago, moi xenérico e bastante abstracto:

“Una atmósfera de distinción, de exquisitez, de predilecciones depuradas, de amor a lo bello, envuelve y protege hasta los más pequeños detalles”¹³²⁷.

A final da súa viaxe, realizada nun trasatlántico holandés, dedícaa ao que supoñen verdadeiramente para el e para o resto de pasaxeiros eses días percorrendo diferentes países, lonxe do traballo, do entorno habitual, sen máis ocupacións que coñecer, descubrir e descansar. Ao remate da experiencia, volve a rutina:

“Por la misma borda arrojamos a los mares las preocupaciones o la fatiga. Esa corriente que lleva a las playas las botellas contenedoras del papel que escriben los naufragos, ha llevado también nuestras preocupaciones. En Amsterdam están, y cada uno recibirá, al desembarcar, la suya. Pero no importa. Mirada desde un descanso, esa lucha que es la lucha de todos, no es fea. Compañeros que acaso no hemos de encontrar ya nunca: adiós”¹³²⁸.

11.3.15. Marrocos.

Viaxa ao país africano convidado por “mi ilustre amigo el general Sanjurjo”, nunha viaxe “de recreo por la zona del Marruecos francés”. De novo vemos que ten moi bos contactos e que conta con guías de excepción. Noutras partes desta tese vemos ata que punto chega esa boa relación con Sanjurjo e tamén con outros militares como Franco, xa que se posiciona moi claramente do lado do levantamento militar.

Cre que vai de “explorador del África misteriosa”, pero unha das súas maiores

¹³²⁴ 1961:248.

¹³²⁵ 1961:233

¹³²⁶ 1961:235.

¹³²⁷ 1961:236-237.

¹³²⁸ 1961:247.

emocións é montar no ferrocarril de Madrid a Alxeciras que “no está en forma. Traquetea, tose y cojea. En algunos trayectos, como entre Bobadilla y Ronda, se arrastra, con tanta lentitud que los viajeros pueden apearse para hacer algún ejercicio y corregir los terribles efectos de la falta de calefacción”.

Ten certa emoción á hora de pensar nos perigos, nos leóns, nos camelos, etc. Non obstante, ao seu carón, un “caballero que viene de hacer un viaje por la España agitada por los desafueros de los hombres del Frente Popular, ordena a su chófer: Juan, guarda las pistolas en la maleta, que ya estamos en África”¹³²⁹.

Na súa viaxe en coche de Ceuta a Tánxer, acompañáos un coronel, que non fai máis que lembrar episodios bélicos:

“La guerra. La guerra. La guerra... En la zona española casi no hay nada más que ver sino los lugares de la guerra. Un monte: cien batallas. Una loma: una acción. Una llanura: una marcha. Y, mezclado con cada río de agua, otro río de sangre”¹³³⁰.

Dá a impresión de que para Fernández Flórez a guerra non tivo sentido, xa que indica que “Ahora, todo pacificado ya, no sabemos qué hacer con ello”. Ademais, carga as tintas contra Azaña e o bloque de esquerdas, explicando que a xente de Ceuta, Tetuán ou Larache se queixa de que o Goberno, “para algunos cargos, no envía al más útil, sino al más republicano”¹³³¹.

O primeiro contacto co mundo musulmán teno en Tánxer, onde descobre unha moura, totalmente cuberta de vestiduras que só lle permiten ver os ollos. Di que ten moito de misterioso a imaxe dunha muller así, e tamén de suxestivo, de literario, o cal nos leva ao contraste coa imaxe nas crónicas de Biarritz, nas que indicaba que unha muller que amosa o seu corpo, acaba perdendo atractivo.

No lugar, que lle recorda a unha cidade andaluza, pregunta polos leóns e os perigos do lugar. Espera que lle aconsellen mercar un rifle pero, para a súa sorpresa, dinlle que se vacine, porque hai moitas enfermidades.

Avanza de Tánxer a Arcila, de Arcila a Larache e de Larache a Alcázarquivir, vendo paisaxes que o levan directamente a Andalucía. Continúan despois ata Fez, onde contempla o apiñados que viven os seus 150.000 habitantes. Considera que o árabe despreza as rúas e tamén o tempo:

“(...) mira pasar al galope la codicia, los afanes, las ambiciones de las otras razas, y él persevera en su actitud, en su traza, en sus vestidos, en sus condimentos, en toda su concepción de la vida. (...) Construye sus ideas como sus más remotos abuelos, y sus casas también. Tiene todas las virtudes y todos los pecados primitivos: la hospitalidad de otros tiempos y la vieja crueldad sin disimulo”¹³³².

Cando chegan a Casablanca, o coruñés enfádase ao descubrir unha cidade europea, con terrazas, centos de escaparates iluminados, locais inspirados nun moderno estilo alemán e chalés e edificios que lembran a civilización europea ou norteamericana. A partir de aí, diserta sobre os costumes que dende Occidente lles impuxemos aos

¹³²⁹ 1961:126-127.

¹³³⁰ 1961:128.

¹³³¹ 1961:130.

¹³³² 1961:138-139.

africanos. Semella que Fernández Flórez cre que, en parte, os “civilizamos”, por así dicilo. Tiveron que establecer, por exemplo, un horario mercantil, pechando ás sete da tarde, “uno de los trucos más importantes en que se basa la felicidad de los pueblos civilizados”. Antes era todo caótico, porque abrían cando querían, pechaban cando lles viña en gana para ir á mesquita, a tomar o café... e así perdían as horas:

“Debemos inyectarles la sociología como les inyectamos la vacuna. Es nuestra misión. Nosotros (...) labramos mejor los espíritus que las tierras, y esto presenta dos ventajas: que engordemos poco y que nuestros Parlamentos sean siempre amenos e instructivos”¹³³³.

Realmente considéraos inferiores en moitas cousas e non respecta a súa cultura, como tamén vimos arriba cando indicaba que por eles non pasaba o tempo e as súas ideas e construcións eran iguais aos dos seus avós. De novo semella elevarse a vea conquistadora dos españois, de levar o progreso e o coñecemento polo mundo adiante. Non entendemos moi ben o motivo, pero incluso cita a Bartolomé de las Casas, quen realmente non destacou por labrar ningún espírito, senón por denunciar as inxustizas dos españois e por defender os nativos das Indias.

Trata temas controvertidos ou que non son habituais nas crónicas de viaxes da época, como a descrición do barrio que aloxa as prostitutas, onde as mulleres o rodean en busca duns francos, e onde tamén habitan adolescentes “que aún no ha podido borrar la gracia de sus líneas aquella invasión incesante, de todas las noches, de los senegaleses brutales, de los zuavos de ébano, de toda la escoria que se reúne en los regimientos coloniales y que pulula, apenas caen las sombras, entre las casitas que parecen juguetes y las mujeres que lo son”. Explica que para saír daquel recinto a Casablanca, estas mulleres necesitan dun permiso especial da policía e só poden estar fóra unhas poucas horas:

“Después hay que regresar a la jaula encalada y graciosa a continuar viviendo la vida miserable. En cada casita, dos, tres mujeres. Como en los cartones blancos del naturalista, las mariposas clavadas, con sus alas negras, blancas, color café, y sus ojos brillantes por la fiebre de todo lo vivido y todo lo sufrido”¹³³⁴.

Claramente amósase en contra da prostitución ou, alomenos, de que traten así as mulleres, de que estean pechadas e sufrindo dese xeito. Incluso di que lle recordan ás ratas dos laboratorios, que non fan máis que tremer, “inoculadas de todos los males”.

De Casablanca pasan a Marrakech, da que realiza unha serie de descrições bastante elaboradoras. Non é o estilo ao que estamos acostumados do noso autor, pero si que observamos unha narrativa máis exquisita e fóra dos tópicos que comentamos antes, polo que a podemos considerar unha das súas mellores crónicas:

“(...) alta como otra palmera magnífica, esbelta y morena como una doncella bereber, dominándolo todo con un brazo que la llanura alzase para saludar a la larga y vecina ondulación del Atlas (...), la torre de la Kutubia –una de las tres hermanas gemelas de la Giralda”.

“Marraquech es la ciudad del placer, el París para el hombre del Atlas occidental y hasta de las regiones presaháricas. Hay en todo una nota más ruda, más violenta y penetrante que Fez. Las tiendas son más pobres, los rostros más oscuros, el bullicio más

¹³³³ 1961:144.

¹³³⁴ 1961:147.

impresionante”¹³³⁵.

Detense tamén no canellón onde traballan os ferreiros, impresionado polo aspecto destes artesáns:

“Son hombres de metal que trabajan trozos de metal, y cada uno parece haber sido hecho en su propia fragua, de un bloque largo y ancho, pulimentado después hasta dar a la piel el color y los brillos de las estatuas”¹³³⁶.

Aborda noutra crónica a cuestión culinaria, indicando que saber o que se come nun país ilustra moito sobre a vida da súa xente, que enlaza coa cuestión relixiosa, coas diferentes culturas que alí viven:

“Marruecos es el país ideal donde un perezoso de ideas religiosas poco arraigadas puede, con nacer mahometano los viernes, judío los sábados y católico los domingos, justificar el reposo tres días cada semana”¹³³⁷.

O que si, se a comida di moito sobre os habitantes dun país, está claro que Fernández Flórez non podería ter peor opinión, xa que no mellor restaurante da cidade a comida sabe a “huevos podridos”. O coruñés é o único que se atreve a probar unha especie de arroz con queixo, tras o cal afirma que “ni la cabra más miserable produciría sin vergüenza un queso igual”, e que ocasiona que o seu estómago tarde varios días en recuperarse. Outro día, nun mercado, observa como nun posto teñen langostas fritas. Di que os europeos somos capaces de comer rás, pero non nos atreveríamos cun insecto. El anímase e describe o sabor cun “gusto dulzón, nada repugnante”, asegurando que “son preferibles a las judías verdes de los vagones restaurantes”.

Grazas ao marqués do Rif, Justo Sanjurjo, poden coñecer o señor de Telouet, al Glaui, “un verdadero señor feudal”, que conta con 100 bailarinas só para el, ao que nun ton un tanto machista, Wenceslao afirma: “Oh, don Rodrigo, oh, doña Isabel! ¿Por qué les habéis expulsado”¹³³⁸. Incluso con outro dos seus acompañantes amosa a súa admiración por unha das artistas, coa esperanza de que lla deran, pero nada:

“Al salir miramos el automóvil, por si estaba la muchacha empaquetada, con una tarjeta del Glaui que dijese lacónicamente: “Salud”. Pero nada”¹³³⁹.

Remata a súa serie de crónicas cun tema bastante recorrente no noso autor: o dos mosquitos. Vimos como nun dos seus artigos na localidade de Biarritz se centraba neste insecto e aquí acontece o mesmo. Asegura que non viu leóns, pero que unha noite no hotel sentiu como entraba no seu cuarto ese monstro, un mosquito. Explica que é moito máis terrible que calquera outra besta, xa que causa o paludismo, así que se enfrontou a el nunha loita a vida ou morte. De novo a súa vea humorística e parte de realismo máxico que tanto nos gustan del:

“Fue una lucha espantosa. (...) Brinqué sobre los muelles, disparé las almohadas contra el techo, rompí algunos objetos, consumí energías increíbles durante una hora. Cuando el insecto estiró sus largas patas en una convulsión final, le cogí aprensivamente, lo guardé entre algodones en una cajita y lo encerré en mi maletín. En mi casa lo tengo,

¹³³⁵ 1961:149.

¹³³⁶ 1961:150.

¹³³⁷ 1961:151.

¹³³⁸ 1961:154.

¹³³⁹ 1961:156.

y es mi orgullo”¹³⁴⁰.

11.3.16. Libia.

Do país africano só ten dúas crónicas, a raíz da viaxe que fai durante un mes polo Mediterráneo e na que o seu barco aporta en Trípoli. Di que non está á altura doutras cidades africanas que visitou como Tetuán, Rabat ou Marraqués. Realiza unha serie de descrições moi duras, que incluso se poderían considerar racistas, nada que ver con outras que fai nos países europeos:

“(...) un grupo de negros, altos como icebergs dentro de sus blancas vestiduras, con la cabeza rematada por la llama del fez y una expresión estúpida, que cae como baba desde la hendedura de sus labios de medio kilo; (...) mujeres con la cara partida por la línea azul del tatuaje árabe, y muchísima menos ropa de la que puede recomendar el Corán; hebreas gordas, de piel lechosa”¹³⁴¹.

Mesmo falta ao respecto aos costumes do país ao describir “una escena típicamente” africana, na que “bailan unos hombres terribles una danza estúpida”. Vai adornando os detalles desta celebración con expresións como “friso de espantos”, “horriblemente ataviado” ou “fealdad pavorosa”¹³⁴².

Por outra banda, afirma que o que máis desexa ver é o Sahara, para curar nel a súa “indigestión de hombre civilizado”:

“El maravilloso desierto, escueto, simplicísimo, antifuturista, en el que una huella es una novedad y lo monótono tiene un valor de tragedia”¹³⁴³.

Non obstante, vai levar unha gran desilusión, xa que pensa que lle amosan o Sahara “en calderilla”. El agardaba ver unha extensión enorme de area, dunas sen fin e só descobre pezas espaxadas: un oasis, beduínos, camelos, dunas... pero unha totalidade, polo que a súa viaxe organizada non foi “completamente satisfactoria”.

11.3.17. Cuba.

Máis que crónicas sobre o país caribeño, o coruñes o que narra é a súa travesía en barco ata A Habana. Si, de novo viaxa en trasatlántico, de forma cómoda, organizada, cuns horarios e uns itinerarios máis que establecidos. De novo agroma unha das súas contradicións, xa que ao tempo que se traslada dun xeito confortable e sen preocupacións, critica noutras crónicas esa “especie de turismo enloquecido que arrastra en rápidos itinerarios a gente que no sabe viajar; porque saber viajar no es muy fácil”¹³⁴⁴.

Non obstante, a súa primeira crónica é precisamente para falar dos que peor o pasan, daqueles con menos recursos que teñen que emigrar a Venezuela ou Cuba en busca dunha vida mellor, deixando atrás a súa familia:

“(...) con sus maletas deslucidas y sus trajes ruines. (...) Llegan en grupos pequeños, apiñados, como frutos. Cáscaras y semillas. La cáscara son los amigos y los parientes que rodean al que se va. Le hablan, le abrazan. En cierto momento se

¹³⁴⁰ 1961:159.

¹³⁴¹ 1958:67.

¹³⁴² 1958:68

¹³⁴³ 1958:66.

¹³⁴⁴ 1958:122.

desprenden, se abren, y el emigrante avanza solo hacia la escalera. Es la semilla que irá a posarse en otra tierra para perderse o para fructificar”¹³⁴⁵.

Fronte a ese panorama, Fernández Flórez realiza “un viaje escueto y puramente tal: el viaje por el viaje; irse por el simple placer de marcharse, sin otra preocupación”. En definitiva, que vai ir no barco e regresar con el sen quedarse en ningunha cidade. Comenta que está moi estresado polo traballo e que “Madrid se hace insoportable por su continuidad. Los perros de los vecinos ladran más que nunca, las radios se excitan con el calor y asesinan la quietud con puñaladas de cante jondo”. Ademais, precisa dun descanso porque a tarefa de escribir, cando se fai obrigatoria, “es más una tortura que un placer”¹³⁴⁶. Chega entón o momento de irse, e que mellor que viaxar nun barco, cómodo e con encanto, “un gran hotel que me lleva por el océano sin fin”¹³⁴⁷.

E, como dicimos, ten a súa propia idea do que é viaxar e do que non é. De feito, considera que ir en paquebote é unha forma de coñecer lugares, mentres que ir en avión é todo o contrario, algo que fai que o percorrido perda o seu encanto, que non se poidan descubrir igual de ben os lugares, xa que “nos lleva de un bar a otro bar”¹³⁴⁸. Agora ben, os días a bordo, que non lle dan pasado, non cantan:

“Los días no tenían horas, sino divisiones gastronómicas señaladas por el desayuno, las galletas y la taza de caldo de las once, el almuerzo de la una, el té de las cinco con ‘sandwichs’ y pasteles, y la comida de las ocho. Y el baile o el ‘cine’ de las diez. El resto del día estaba tan desierto y tan sin referencias como el mar”¹³⁴⁹.

Comentabamos precisamente ao inicio deste apartado que, a pesar do amor que sente por Portugal, non temos crónicas deste país recollidas nestes libros. O dato é falso se temos en conta a parada que realiza tanto para a ida como para a volta en Funchal, “La isla de la eterna primavera”, como di que a chaman dende as axencias de turismo. El, non lle vai aforrar tampouco epítetos nas case catro crónicas que dedica a este lugar e ás illas en xeral:

“Madeira es la majestad enguinaldada, es la grandiosidad con una flor en el pecho”¹³⁵⁰.

Das Desertas, uns illotes que hai antes de chegar a Madeira, tamén realiza unha descrición sobrecargada, moi propia da liña que estamos a ver neste libro de crónicas:

“Pedestal de la nada, trampolín de vientos, tambor del oleaje, hito parduzco clavado en la extensión sin dueños y que avisa tan sólo su propia inutilidad”¹³⁵¹.

En canto a América, fala da súa xenerosidade e tamén da súa fermosura. De novo, non temos moi claro se algunhas referencias a África, como noutras crónicas, son unha mostra de racismo ou non. Así fala dos distintos continentes:

“(…) fue creado por Dios para que sirviese de escenario al último acto del drama humano. Cuando Europa acabe de envejecer y crezcan los desiertos asiáticos y África

¹³⁴⁵ 1961:127-128.

¹³⁴⁶ 1961:148.

¹³⁴⁷ 1961:130-131.

¹³⁴⁸ 1961:155.

¹³⁴⁹ 1961:135.

¹³⁵⁰ 1961:161.

¹³⁵¹ 1961:157.

multiplique para los insectos dañinos y para los vegetales de viciosa proliferación las facilidades de vida que regatea a la raza blanca, la maravillosa América, compendio de dones, ofrecerá incalculadas posibilidades a la civilización que aun sea capaz de producir la humanidad”¹³⁵².

Sobre A Habana, di que é unha cidade deslumbrante, marabillosa. Alí visita o Centro Galego, “un alma gallega en toda su pureza, sin disidencias políticas ni choques de personales intereses económicos, ni egoísmos de ningún género”. No país hai moitos veciños, ao igual que en toda América, pero en ningún outro país do novo continente existe unha “colonia tan copiosa y tan fuerte, económica y socialmente”¹³⁵³.

A viaxe non deixa de ser unha terapia para Fernández Flórez. Repite unha e outra vez que necesitaba desconectar, desintoxicarse do seu labor parlamentario, evadirse dos artigos políticos e densos e dos sucesos para descansar “en la plácida literatura de las crónicas de un viaje sin trascendencia, al viejo estilo, al estilo de los tiempos que eran felices sin que nosotros lo supiésemos”¹³⁵⁴. Non obstante, semella que non o consegue. Dá a impresión que todo fose unha ilusión porque xa de regreso a Galicia, o seu estilo totalmente anárquico, pouco coidado e mesmo sen graza destas crónicas, vólvese máis serio. Rematan as vacacións e hai que regresar ao traballo. De novo a neurastenia:

“Al final del viaje, en el puerto de Vigo, de donde había salido, un personaje me espera. Trae un mazo de cuartillas, y cartas, y una estilográfica, y un aire de cansancio, y esa laxitud en la que fermenta el poso de muchas desilusiones y descontentos. Me recibe sin enfado y sin júbilo. (...) Es lo que yo había dejado en la orilla la marchar. Soy yo mismo. (...) Y echamos a andar hacia lo cotidiano; otra vez juntos, callados”¹³⁵⁵.

Semella, pois, que moitas destas crónicas son máis que nada un pasatempo ou unha forma de ir cubrindo espazo no xornal. Moitas delas son moi repetitivas, desganadas, non trata de sorprender ou de dar un xiro inesperado ao seu punto de vista. Fernández Flórez escribe sen pensar demasiado, sen esforzo, empregando un estilo bastante frouxo e poético, non como o escritor e xornalista de primeira fila que é nesa época.

11.4. Crónicas de teatro.

Aínda que imos analizar as crónicas teatrais que fixo Wenceslao Fernández Flórez, é importante sinalar que moitas das súas obras tamén foron adaptadas para este xénero. Esa é seguramente a razón pola que, co tempo, vai mudar a súa idea sobre a dramaturxia. O noso autor é tremendamente crítico e incluso moi duro coas obras, os autores e os actores daquela época. Confesa que non lle gustaba porque escapaba do “persoal” e do “exhibicionismo”, que este arte tiña moitas limitacións para un escritor. Non obstante, cambia de opinión cando se levou aos escenarios *Las maletas de más allá*, de Félix Ros, inspirada en *El hombre que se quitó matar* (1952).

Isto xa será pasados os 65 anos, aínda que incluso nesa época sinalaba que no teatro acode a moi poucas representacións porque lle pasa o mesmo que coa poesía, que “tiene que ser muy bueno, si no, no me interesa”¹³⁵⁶.

¹³⁵² 1961:140

¹³⁵³ 1961:149.

¹³⁵⁴ 1961:152.

¹³⁵⁵ 1961:186.

¹³⁵⁶ *ABC*, 22/06/1952, páx. 51.

Para analizar este traballo, imos beber de dúas fontes. Por unha banda, das crónicas que elaboraba para o xornal *El Noroeste* na súa etapa en Madrid. E, pola outra, da recompilación deste tipo de artigos no seu libro *El País de Papel* (1929), que forman parte xa da súa etapa no *ABC*. O título da obra tratar de reflectir precisamente ese país de papel que é o teatro:

“Casas de papel, bosques de papel, cielos de papel. Personajes también de papel, iguales, sin vida real, parecidos los unos a los otros, como los soldaditos de papel que los niños recortan y mantienen en pie por el artificio de un taco de madera”¹³⁵⁷.

Nestas crónicas, como dicimos, ataca os piares sobre os que se asenta o teatro nacional, o tipo de obras representadas, o gusto do público, aos empresarios que só buscan cartos... Para el trátase dun xénero de segunda categoría, aínda que non o diga abertamente ou mesmo o negue. É contundente en varias das súas crónicas, prognosticando que o cine é moito mellor e que, de seguir así as cousas, nas salas se proxectarán filmes en lugar de representarse obras. Observa unha clara “superioridad del cine sobre el teatro, que está pasando lentamente a la categoría de dulce antigualla”¹³⁵⁸.

Non obstante, si que detectamos que o ton ou a contundencia da crítica se modula ou se modela segundo o momento. Así, en *El País de Papel*, o coruñés realiza sobre todo crónicas sobre as estreas de diferentes obras. Vive co autor os nervios desa primeira representación co público, comenta o que se move detrás do pano, o que lle contan os actores... Todo isto, o feito de que se abridan así a Fernández Flórez, debía de influílo moito á hora de redactar estes artigos, xa que se amosa moito máis sutil e comedido que naquelas crónicas nas que non vive tan en primeira persoa a experiencia de presentar a obra. É certo que por momentos é moi crítico e segue a manter as súas impresións sobre todo o que se move arredor do teatro, pero as súas liñas están moito máis matizadas, e incluso intenta escapar da valoración de cada obra. Só se limita a describir o que ve ou a reacción do público, sen dar a súa propia opinión persoal. Esta queda reservada para outros artigos, nos que ataca sen piedade e sen dar nomes.

Hai que ter en conta, ademais, que non é que asista a calquera representación, xa que na maior parte dos casos está entre bastidores cos grandes nomes do teatro nacional, como Jacinto Benavente, Pedro Muñoz Seca, Gregorio Martínez Sierra (de quen din que asinaba realmente os textos escritos pola súa ex muller, María de la O Lejárraga), os irmáns Álvarez Quintero, Carlos Arniches, José Ortega Munilla, Eduardo Marquina, Linares Rivas... E tamén fala cos artistas máis coñecidos polo público, como Margarita Xirgu, Pastora Imperio, María Guerrero ou Fernando Díaz de Mendoza.

En canto ao estilo, de novo busca frescura á hora de escribir, que soe todo moi natural e fluído. Máis que escrita, estamos ante unha conversa entre Wenceslao e a persoa que está do outro lado do diario. O xornalista vai ter sempre unha referencia a el, busca captar a súa atención e dicirlle claramente que está a escribir única e exclusivamente para el, que lle está a contar as cousas de primeira man, como se estivese ao seu lado, no seu salón ou tomándose un café. Formula situacións nas que o involucra para que forme parte da crónica e que os seus razoamentos se entendan mellor:

“Suponed que un desconocido se acerca a vosotros en vuestro club, y os detiene

¹³⁵⁷ 1929:17.

¹³⁵⁸ “El aquellarre”, en *El Noroeste*, 29/01/1916.

en la calle”¹³⁵⁹.

Tamén se abre, confesa como é a súa personalidade, algo que se só fai ante aquelas persoas máis próximas ou coas que hai confianza:

“Nuestra timidez -¿no hemos confesado al lector que somos tímidos?- nos hace...”¹³⁶⁰.

E mesmo o interpela directamente:

“Créalo usted, lector. Si es usted hombre perspicaz, lo habrá advertido en que no le tuteo. Los verdaderos escritores tratan de tú al lector. ¿Por qué? ¿Por superioridad? ¿Por confianza? Yo no”¹³⁶¹.

Pero volvendo de novo ás súas impresións sobre a dramaturxia, hai que concluír que se trata dun xénero no que non cre. Para el é algo de segunda división, como establece na seguinte comparación pouco afortunada:

“La relación que hay entre la literatura de novela y la de teatro, es la misma que se aprecia bien fácilmente entre la pintura de cuadros y la escenográfica. En esta última, como en la dramaturgia, hay algo de oficio; se requieren reglas especiales, práctica... Por eso el teatro es un arte inferior”¹³⁶².

Fronte a esta aseveración, é curioso ver como máis adiante concluírá que non é certo que “el teatro es un arte inferior”, como se di moitas veces. Nas súas palabras e afirmacións é o que inferimos.

Noutra das súas crónicas fala da “decadencia porque el género atraviesa”, causada pola “ausencia del talento y del buen gusto en nuestro teatro”¹³⁶³. Aspirase case e exclusivamente a facer cartos, polo que todo está en mans de negociantes, non de literatos, co que o resultado deixa moito que desexar.

Tamén salienta noutro artigo que o teatro está invadido de versións de obras estranxeiras e que iso “es una gran desgracia (...) y que con ella no se logra otra cosa que degenerar los gustos del público”¹³⁶⁴. Curiosamente, tanto en *El Noroeste* como na súa etapa en *ABC* a obra que máis valora é a dun francés, Henry Bataille, de quen se representa *Poliche*, aínda que o teatro está case baleiro. É tremendamente duro co público. Asevera que só valoran as cousas de mal gusto, fronte a “comedias tan delicadas, tan finas, tan conmovedoras como *Poliche*”:

“El público de Madrid tiene mucho más estragado el gusto que el provincias”¹³⁶⁵.

En *El Noroeste* xa non fai esta distinción e afirma directamente que porque “nuestro público es de una soberana incultura y de una carencia absoluta de delicadeza”. Só lle gusta “el dragón, el juguete cómico; lo estentóreo y lo desaforado”¹³⁶⁶.

¹³⁵⁹ 1929:11.

¹³⁶⁰ 1929:21.

¹³⁶¹ 1929:192.

¹³⁶² “Los estrenos”, en *El Noroeste*, 10/11/1914.

¹³⁶³ “La crisis teatral”, en *El Noroeste*, 22/03/1914.

¹³⁶⁴ “De letón adentro”, en *El Noroeste*, 17/10/1914.

¹³⁶⁵ 1929:63.

¹³⁶⁶ “Poliche”, en *El Noroeste*, 13/11/1915.

Non será a única referencia que atopemos nesta liña. Para el o público que acode ás representacións teatros é bastante inculto, menos preparado e intelixente do que son os lectores de novelas. Gustam do vulgar e das cuestións pouco refinadas. Trata de novo de poñer un xénero por riba doutro, en canto que o 90% dos que o ven son “estólidos”:

“(…) es certísimo, que el público de los teatros es inferior, muy inferior, enormemente inferior al público de las novelas o del libro de versos. (...) el espectador soporta lo que un lector no toleraría. Y así triunfan muchas obras que son monstruosidades, dislocaciones incomprensibles, sin relación alguna con el arte”¹³⁶⁷.

Incide en que a falta de variedade vai provocar que o cine supere ao teatro, porque non hai dramaturgos, senón “fabricantes de escenas” que producen ao gusto do público só para facer caixa. Non hai ideas, só algo sinxelo e vulgar:

“Se prefieren las comedias grises, ñoñas, blandas, sin aristas, sin ataques al convencionalismo, sin estridencias que hagan pensar”¹³⁶⁸.

Fernández Flórez mesmo intenta demostrar que “el teatro decae porque produce mucho dinero”. O escritor que máis gaña é o dramático, o que ten como efecto que ao xénero se arrimen “pseudo-literatos de discutible capacidad”. Ademais, segundo o coruñés, un fracaso no teatro produce máis que un éxito na novela. É por iso que un feixe de oficinistas, aventureiros, esfameados... busquen neste oficio a súa forma de vida:

“No tienen nada que decir, no saben lo que es el teatro, ni en qué consiste la belleza; carecen de fantasía, de talento, de gracia, hasta de sínderesis... Los ‘argumentos’ que se les han ocurrido se les han ocurrido antes a quince o veinte dramaturgos. (...) Esta gente viene a buscar dinero, nada más. (...) El artista sincero no produce hasta que una idea o una emoción hiere su sensibilidad y la fecunda. El buscador de dinero ‘fabrica’, compone artificialmente su obra. El problema, para él, queda reducido a traer, a sujetar su público. ¿Qué clase de público? No le importa; un público, un montón de seres que pagan”¹³⁶⁹.

Chegados a este punto, tamén deberíamos preguntarnos se Wenceslao non fixo o mesmo, como el se cuestiona. É dicir, acaso non se “vendeu” tamén ao xornalismo por cartos, deixando de lado a literatura? Non buscou o sustento económico e a seguridade que lle proporciona a prensa en lugar de tratar de ser un “artista sincero” publicando novelas? Non escribía de forma case industrial diferentes artigos, de temas que incluso se lle escapaban, só porque llo podían dende o seu xornal ou ben porque quedaba sen ideas pero debía cumprir co encargo de manter ese público que o lía periodicamente?

Noutra orde de cousas, debemos destacar que antes incluso de que lle deran o Premio Nobel de Literatura, Fernández Flórez tiña a máis alta consideración por Jacinto Benavente. Así, di que se tivese outra nacionalidade, tería “las proporciones intelectuales de Ibsen”. O que pasa é que o ambiente español é “estrecho, encallejonado, ruín”¹³⁷⁰. Asegura que “tendrá la inmortalidad que no han de alcanzar sus detractores”¹³⁷¹ e a boa fe que non se equivocou. Sinálao como a “a cúspide”¹³⁷² do teatro español, pero non por

¹³⁶⁷ 1929:203.

¹³⁶⁸ “De letón adentro”, en *El Noroeste*, 06/02/1915.

¹³⁶⁹ 1929:199-201.

¹³⁷⁰ “El collar de estrellas”, en *El Noroeste*, 09/03/1915.

¹³⁷¹ “Grajea”, en *El Noroeste*, 31/03/1915.

¹³⁷² “Una obra discutida”, en *El Noroeste*, 15/01/1916.

iso deixa de dicir que a súa última comedia era frouxa, porque o xénero está en crise.

Na súa etapa de “espionaje de autores”¹³⁷³ que recolle *El País de Papel*, coincide co autor, que mesmo lle regala un puro e os dous permanecen fumando mentres transcorre a obra. O coruñés despois trata de revivir cada momento, cada xesto, cada palabra cos actores, cada tremor nas mans do dramaturgo. E realiza unha descrición, que nada ten que ver coas políticas. Son descricións bastante simples, menos orixinais e máis novelísticas que no caso das “Acotaciones de un oyente”:

“Benavente está envuelto en un gabán gris. Su cuerpo, menudo, se ha recogido en la silla; una de sus piernas está, no cabalgando, sino enroscada en la otra. Así, de cerca, parece más fino aún su rostro, aguzado por la barbilla donde blanquean las canas. De un lado a otro del cráneo se extienden escasos pelos, intentando formar sobre la calva como un puente encubridor”¹³⁷⁴.

En ningún momento se reflicte esa admiración que Wenceslao sente polo autor. Trata de ser distante, neutral, polo que en non expresa as opinións que viamos en *El Noroeste*. Non obstante, nun momento escápanselle un par de referencias a el como “maestro”, ao tempo que o describe como alguén moi humano, que sempre ten palabras moi cariñosas e amables co elenco de actores.

Aos irmáns Quintero, como non os sabe distinguir, decide que o máis gordo se chame “Quintero Primero” e o outro “Quintero Segundo”. Ademais, aconsella que un engorde ou outro adelgace, para que se parezan máis e que non digan que un é máis intelixente ca o outro porque un ten máis “salud” ou ben porque o outro é posúe maior “espiritualidad”:

“El señor Quintero primero tiene un semblante más jovial. Acaso la costumbre de reír ha trazado unas arrugas divergentes junto al ángulo extremo de sus ojos. El señor Quintero segundo, más serio, más flaco, menos expansivo, quizá sea el que se encargue de las escenas sentimentales de la obra, cuando la obra tiene escenas sentimentales. (...) El ideal sería que don Serafín y don Joaquín fuesen gemelos. Ya que no lo son, están en el deber de procurar serlo”¹³⁷⁵.

Vai reflexionar sobre as comedias na estrea de *El último bravo*. Explica que “la pretensión de hacer reír es la más atrevida, y es, por lo mismo, aquélla cuyo fracaso no suele perdonar el público”¹³⁷⁶. Sobre este punto, detense no comportamento do autor García Álvarez, a quen analiza durante a estrea:

“(...) nos ha defraudado. Alguien nos contó que en los estrenos solía revolcarse en el polvo de los escenarios y que en los momentos de suprema impaciencia se hurgaba la nariz. No es verdad. Ciertamente es que la extraordinaria dilatación de las ventanas de su citado apéndice no se concibe sin una perseverante y detenida acción mecánica; pero en los estrenos no la utiliza en otra cosa que en arrojar por ella el humo de sus cigarrillos.

El señor García Álvarez esperaba el chiste, oía reír al público, y se reía él. Inmediatamente abandonaba su puesto de observación y daba un paseíto hasta un rincón donde estaba sentado un bombero. Después tiraba el cigarrillo, lo contemplaba amorosamente con las manos en la espalda: pisaba delicadamente, con la arista de la bota,

¹³⁷³ 1929:93.

¹³⁷⁴ 1929:22.

¹³⁷⁵ 1929:28-29.

¹³⁷⁶ 1929:50.

la diminuta ascua; después, un poco más; luego el cartón de la boquilla, y, bien restregado y deshecho todo, aun meditaba sobre él, como pensando que nada somos y nada valemós”¹³⁷⁷.

Vemos que se consagra ao labor de retratista xornalístico. Fernández Flórez trata de debuxar en cada crónica como é cada dramaturgo a través dos seus nervios. Comparte con eles algo máis dunha hora e elabora unha descrición do seu comportamento para que o lector tamén sufra ou disfrute dese momento en directo. Busca pararse no máis mínimo detalle, buscando que as pinceladas non sexan grosas, senón que poidan descubrir riscos da súa personalidade, que nos acheguen máis a como é cada un deses autores que representan as súas obras antes miles de persoas. Para iso, non elabora unha entrevista, senón un perfil de cada un deles no tempo que comparten.

Non obstante, non cremos que consiga o seu obxectivo en moitas ocasións. Por momentos si que consegue un sorriso no espectador ou ben descubrir un elemento que ao resto de observadores se lles escaparían. Pero en moitas das crónicas esta visión é demasiado simple, é un retrato máis de robot, sen profundidade:

“alto, desgarbado, yendo y viniendo detrás de los telones; más que alto, habría que llamar largo al señor Plañiol; todo en él está armónicamente acumulado para procurar esa sensación: su nariz es larga, su americana es larga, su piernas, de puro largas o de puro abrumadas por el peso del esqueleto (...), zigzaguean, formando esa línea con la que en los dibujos infantiles se representa el rayo”¹³⁷⁸.

“Aurelio Varela, pálido, melancólico, encorvado, se ha ido a sentar en un banco rústico con esa misma traza que adoptan en el Retiro los suicidas y los cesantes crónicos”¹³⁷⁹.

“Vives es un hombre agradable, culto, de ideas originales, de charla siempre amena. Durante un largo rato nos hace olvidar nuestra condición de observadores. Lía sus cigarrillos, los fuma uno tras otro, tiene una frase amable para los actores y actrices que pasan, tranquilo y riendo”¹³⁸⁰.

Outro aspecto interesante destas crónicas é que se centran tamén no que son os propios espazos escénicos. O espectador ve a maxia do teatro, os escenarios perfectamente montados que o transportan a diferentes lugares e situacións, e seguramente imaxina que detrás todo é fermoso. Pero non. Fernández Flórez acerta o describir como son eses lugares nos que traballan os actores, que en moitas ocasións pouco teñen de suntuoso ou de bonito:

“(...) más que teatro [polo Teatro Madrileño], es una cuadra habilitada para espectáculos”¹³⁸¹.

“(...) bajo el escenario del Infanta Isabel, en un local que es en parte catacumba, en parte almacén de muebles viejos, y en el que se abren las puertas de unos camerinos tan bajos de techo que los actores no se pueden peinar tupé sin agacharse”¹³⁸².

Observamos que ao noso escritor non lle gustan as zarzuelas. Así, cre que Miguel

¹³⁷⁷ 1929:50-51.

¹³⁷⁸ 1929:84.

¹³⁷⁹ 1929:103.

¹³⁸⁰ 1929:113.

¹³⁸¹ “Devociones populares”, en *El Noroeste*, 20/04/1916.

¹³⁸² 1929:79.

Palacios as compón para “enriquecer el repertorio de los organillos que han de tocar en las verbenas”¹³⁸³.

Nesta etapa de observador tras o pano, cando critica, faino de forma sutil, non tan duramente como noutras ocasións, como indicamos arriba. Así, cando a obra de Ramos Martín truinha e toda a familia está feliz, Fernández Flórez afirma que “sentimos una sana alegría por este éxito de la pequeña obra trivial”¹³⁸⁴, nunha sorte de colofón final que trata de restarlle mérito. Fai o mesmo co actor Romea, quen acaba de interpretar a Goya, onde busca ser sutil, pero apunta disparando na peor liña posible, ao comparalo con outro actor:

“El señor Romea es muy dueño de creer que ha interpretado fielmente el galante espíritu y acento aragonés del autor de los Caprichos; pero el señor Romea ha de sufrir durante toda su existencia, comparándose con el señor Ruiz Tatay, la melancolía de haber sido un Goya falto de peso”¹³⁸⁵.

Non obstante, cando algo o aborrece moito, necesita expresalo. De feito, ademais das zarzuelas, odia os temas puramente madrileños e castizos, explicando que hai autores como Asenjo e Torres del Álamo que se centra exclusivamente en Madrid. E sempre dan no cravo á hora de “servir el manjar que el público gusta”. Ademais, Wenceslao recompila cada “frase brillante” ou “exclamación inolvidable y gloriosa”, como as seguintes:

“¡Te daba así!”

“¡Ya l’ha dao!”

“¡Es histórico!”.

Para rematar, dentro da súa habitual retranca que aquí emerxe sen contemplacións, afirma que estas tres frases “tienen finura, delicadeza, gracia e intención”, ata o punto de que lle serviu para facer un interesante estudo dos personaxes que as reproducen, “seres que ocupan la escala zoológica un grado inferior al de los confeccionadores de colmos”¹³⁸⁶.

Outra das súas críticas está centrada no tipo de personaxes que se representan, que non teñen nada de realistas. De feito, di que se trasladou a Madrid para coñecer os chulos. Que quería falar coma eles e que se imaxinaba como serían as conversas cos compañeiros de traballo. Lamentablemente, nunca se produciron:

“- Le advierto a usted, pollo, que, de puro chulo, llevos los calcetines almidonados.

- Pues yo tengo un primo que le saca raya a los calzoncillos”¹³⁸⁷.

É un tema que repite, xa que se deterá nalgunha das características da chulería, como “mojar pan en el vermú; otra, apagar la luz eléctrica a salivazos; otra, tocar un organillo con el codo”¹³⁸⁸. Pero, segundo Wenceslao, detrás hai un labor moral, todo ten

¹³⁸³ 1929:53.

¹³⁸⁴ 1929:62.

¹³⁸⁵ 1929:44.

¹³⁸⁶ 1929:68.

¹³⁸⁷ 1929:99.

¹³⁸⁸ 1929:139.

un fin educativo. Volve o seu estilo máis irreverente:

“(...) se van infiltrando en vuestra moral pequeñas normas trascendentales: el abandono del postín, el amor al Valdepeñas castizo, la piedad hacia las peinadoras que viven en el Lavapiés y el desdén hacia los chulos viejos con un lunar de pelo y un garrote”¹³⁸⁹.

En todo caso, intenta ser máis sutil, por dicilo dalgún xeito, que cando estaba en *El Noroeste*. Daquela non empregaba tanto o humor e expresaba así a súa opinión:

“Es una obra enfermiza, de ambiente nauseabundo; el hecho de que el público la haya aplaudido, revela una inmoralidad mayor que la que suele espantar a nuestros burgueses en las comedias francesas”¹³⁹⁰.

A Fernández Flórez semella que non lle gusta que os críticos non sexan directos e sinceros cos seus lectores. Que non chamen as cousas polo seu nome. Así, no caso de Xavier Cabello, quen ademais de autor tamén é crítico teatral, di que trata sempre con demasiada cortesía a outros autores en *La Tribuna*, xa que cando unha obra fracasa escribirá que “non foi do agrado do público” ou que “os actores non estiveron felices” ou ben “no encaja en los gustos modernos”¹³⁹¹.

Noutra das súas crónicas mesmo se fai pasar por un ferreiro zamorano que vai ver en familia varias obras de teatro porque son louvadas polo xornal. Ao final, resulta que unha é un “higo” e outra o “delirio de un sopla-flautas”¹³⁹². Fala dos amiguismos que hai na prensa, como uns e outros se coñecen e, ao final, son bastante indulxentes coas críticas, o que provoca que moitas persoas malgasten os seus cartos.

O teatro tamén sofre presións políticas, como podemos ver noutro dos artigos. O presidente do goberno recomenda que cando nunha obra de teatro apareza un militar ou un cura, que estes procedan con mesura, sen incorrer en extravagancias que dean lugar a unha imaxe despectiva. Wenceslao, irónico, di que non se esperaba menos. Así, el non acudirá a ningunha representación na que se dane a súa honra, pero propón que isto se traslade a todas as profesións:

“(...) seamos todos declarados tabú, que no nos satiricen, que no nos molesten, que no busquen nuestro lado malo para hacerlo evidente entre telones y bambalinas”¹³⁹³.

A partir de aí establece que tipo de obras de teatro poderíamos contemplar os espectadores nas salas. Leva esta situación ao absurdo, para ridiculizar as ideas sen sentido da administración central. Crea o argumento dunha obra que hoxe en día podería ser unha gran comedia:

“El tendero X descubre que ha despachado un kilo de manteca en el que, por equivocación, faltan treinta gramos. Se inmuta, comprende que no podría dormir tranquilo. A pesar de que la tienda está llena de compradores, la cierra para ir en busca de su cliente con los treinta gramos de manteca”¹³⁹⁴.

¹³⁸⁹ 1929:141.

¹³⁹⁰ “Tablas y pelos”, en *El Noroeste*, 29/9/1914.

¹³⁹¹ 1929:80.

¹³⁹² 1929:192.

¹³⁹³ 1929:214.

¹³⁹⁴ 1929:215.

Emprega o mesmo recurso cando os “Comités paritarios interlocales de espectáculos públicos de Madrid” piden a expulsión do circo Krone. Polo visto, está a triunfar en Barcelona grazas a que está moi ben montado, ten un grande espectáculo e moitos animais. Os Comités conclúen que é unha “calamidad nacional”. Wenceslao, de novo, di que si, que teñen toda razón do mundo, que hai que facer patriotismo con este tipo de cuestións. Estas liñas non teñen desperdicio, espindo de novo os argumentos que presentan a nivel social, en canto que o único que fan é ir contra o progreso:

“Debe impedirse a todo trance que entre en España algún espectáculo interesante y bien presentado (...); y es que, si el público se acostumbra a ver estas cosas presentadas con verdadero buen gusto, ¿cómo va a soportar las representaciones en nuestros teatros, con comedias aburridas, artistas adocenados, decoraciones de papel, trajes baratísimos y música de organillo? (...) Ni genios de fuera de casa, ni innovadores de fuera de casa, ni animales de fuera de casa. Comenzamos a estar bien. Nada de importaciones extranjeras. Señores: ¡viva la industria lírico-dramática nacional!”¹³⁹⁵.

Da retranca tamén vai sobrado cando se refire ao duque de Tovar, quen adaptou a obra dun autor estranxeiro. O coruñés asegura que este home só bastaría para labrar a cultura dun pobo, a poesía, o teatro, a pintura, a arquitectura, a música... porque fai de todo, aínda que iso si, botando man do “auxilio de artistas auxiliares”, unha forma moi sutil de dicir que o resultado non era del, senón de terceiro. Iso si, el valía tanto para un roto como para un descosido:

“Ved a don Rodrigo de Figueroa con una mano sobre le corazón y extendida hacia lo alto la otra, en que aprieta un rollo de música: es el señor duque, barítono. Vedlo con una blusa manchada de arcilla: es el señor duque, escultor (...). Vedlo con la frente entre las manos, releyendo un opúsculo sobre sociología. Helo presidiendo una manifestación socialista. Helo doctorándose en Derecho y en Medicina”¹³⁹⁶.

Por outra banda, como xa viamos nas crónicas de viaxes, de novo sorpréndenos o seu punto de vista sobre algunhas cuestións femininas. Trata nalgúns dos artigos o erotismo de certos tipos de espectáculos e Fernández Flórez semella describírnos tamén algúns dos seus gustos sexuais, indicando que:

“(...) nos emocionan aún los escotes de las actrices, a los que solemos dirigir frecuentes miradas con el más hipócrita de los disimulos”¹³⁹⁷.

De todos os xeitos, non lle gustan o tipo de mulleres que adoitan aparecer nos espectáculos. Considera que deberían ser moito máis novas e delgadas, algo que responde aos arquetipos que máis se venden na actualidade:

“Si en vez de señoras cercanas a la madurez y con ochenta o noventa kilos repartidos en el cuerpo, colocan ustedes a jóvenes de formas esbeltas, dentro de la sencillez del traje de baño que las protege, los encantos de la lucha que ellas cuidan de no hacer brutal por la cuenta que les tiene, serían indudables”¹³⁹⁸.

Tal é o seu rexeitamento das mulleres con quilos, que algunha das crónicas que realiza ten descrições que rozan o mal gusto, atacando de novo a parte física da persoa,

¹³⁹⁵ 1929:223.

¹³⁹⁶ 1929:174

¹³⁹⁷ 1929:58.

¹³⁹⁸ “Solo para hombre”, en *El Noroeste*, 24/02/1914.

algo que tamén facía nas crónicas políticas con aqueles persoeiros que non eran do seu agrado. Neste caso, céntrase en La Niña de los Peines:

“(...) brota de ella el mismo sonido terrorífico que pudiera producir el bostezo de un salvaje embriagado. El público escucha recogidamente. El son de bocina destemplada sigue. (...) Y aquella carne mantecosa, que sugiere la idea de sudor, del pus, de los flujos, de la baba, de todo lo viscoso y sucio, se queda quieta con su gesto inmutable de diosa...”¹³⁹⁹.

Non ao mesmo nivel, pero tamén facendo referencia ao seu peso, vai falar de Pastora Imperio:

“(...) porque Pastora Imperio, gorda como está, con sus gritos desaforados, con su andar decidido, con sus bruscos movimientos, no es una cupletista vulgar, ni una bailarina vulgar. Es –agárrate, imprudente desconocido- la Raza. Muchos brillantes escritores han afirmado que España está representada en esa mujer”¹⁴⁰⁰.

11.5. Crónicas sobre cinema.

Outro dos paus que toca Fernández Flórez é o do cinema. Xa vimos que o noso autor está moi vencellado coa sétima arte, non só porque moitas das súas obras se levaron á gran pantalla, senón tamén porque colabora estreitamente noutras, elabora guións ou fai adaptacións de diálogos.

En 1950 comeza a publicar en exclusiva para a revista *Semana* unha crónica exclusiva sobre este tema. Wenceslao asiste á salas para ver unha serie de estreos e amosar a súa visión. Esta columna titúlase “Paracaidistas en la sombra”. De todos os xeitos, nesta revista, a partir de marzo, combinará esta columna (inicialmente de páxina completa, e que pasará a tres cuartos de plana) con outra titulada “Escenas de la vida moderna”.

É curioso ver como xa no ano 1915, nun artigo en *El Noroeste*, comentaba que os teatros se estaban a converter en cines, polo que non entendía como non había críticos de cine, ao igual que existían os de teatro¹⁴⁰¹. E certamente acertou e se fixo cronista cinematográfico tempo despois.

A publicación explica que os seus lectores de “toda España, Portugal y América” amosan un “gran interés” por esa sección, na que “el ilustre humorista Wenceslao Fernández Flórez va, semana a semana, analizando los vicios y virtudes del cine internacional”¹⁴⁰².

O noso autor sinala nunha delas¹⁴⁰³ que o cine norteamericano perdeu pulo e forza, en canto que “casi todas las películas que ahora nos envía Hollywood son hijas o nietas de otras películas, porque la penuria en que han caído sus temas apenas le permite servírnos glosas, cada vez más desinteresantes, de otras que en su tiempo lograron cautivar la atención del público”.

Comenta isto a partir do filme “El hijo de Robin de los Bosques”, incidindo en que semella que non hai ideas boas e hai que explotar a personaxes xa coñecidas. Neste

¹³⁹⁹ “Devociones populares”, en *El Noroeste*, 20/04/1916.

¹⁴⁰⁰ 1929:149.

¹⁴⁰¹ “Revista de cines”, 22/10/1915.

¹⁴⁰² *Semana*, 02/01/1950.

¹⁴⁰³ “El hijo de su padre”, en *Semana*, 02/01/1950.

tema incidirá noutra crónica sobre “La venganza de Frank James”¹⁴⁰⁴.

“Considero (...) indispensable que se nos haga saber desde el principio cuántos parientes tiene aquel personaje y en cuántas películas intervendrán”.

Non dubida en analizar o guión e en contar incluso o final dos filmes, en realizar un *spoiler* da obra analizada e en facelo nun ton desenfadado, como ríndose dos protagonistas e da trama absurda:

“(...) el Regente “casca”, como dicen los chulos. No podemos llorar su muerte. Estos “malos” buscan siempre su propia desgracia a fuerza de ser tontos. Son los únicos malos del mundo que son tontos a la vez”.

En cada filme detense a analizar os tópicos e as ideas que se repiten entre os xéneros. Realmente moitas das súas contribucións poderían ser trasladadas ao día de hoxe. Non obstante, non analiza adecuadamente o contexto no que teñen cabida este tipo de filmes:

“Sabemos que si una película es americana, el espía será alemán. Sabemos que carecerá de cualquier virtud. Y sabemos que en el último rollo perecerá aplastado como una cucaracha”¹⁴⁰⁵.

Vese que non lle caen especialmente ben os norteamericanos, en canto que di que sempre se saen coa súa e se sabe como vai acabar o filme. De novo, conta o final como se o espectador o desexase coñecer:

“Al final, el yanki corre tras el alemán. El alemán lleva una pistola y el yanki no lleva más que su nacionalidad. Pero ser norteamericano, en una película, representa, como es sabido, la inmunidad. El nazi dispara una y otra vez; y el oficial esquivo las balas como si se tratase de una pedrea. Y así, por el estilo”.

Outro exemplo, sobre o filme “Los tres mosqueteros”, interpretada por Gene Kelly e Lana Turnes, emprega palabras como “repugnante”, “desagradablemente” ou “ordinariamente” para referirse a certas escenas. Nese sentido, explica de novo que o cine americano non está á altura:

“Hay algo que con todo su oro no puede América adquirir, y es la finura del espíritu europeo, logrado a fuerza de arte, de civilización”¹⁴⁰⁶.

Contrapón este tipo de cine con películas europeas como “El ladrón de bicicletas”. Aí non hai personaxes guapos, non hai vodas e outros recursos ou “arquetipos” que empregan nas producións americanas, pero hai outra sensibilidade¹⁴⁰⁷.

O noso autor non dubida incluso en falar doutros temas que pouco teñen que ver co cinema para criticar aos norteamericanos. Así expresaba a súa opinión sobre a súa música jazz, que considera “delirios negroides”:

“La difusión de esa que denominaremos música, como prueba de nuestro espíritu

¹⁴⁰⁴ “Las películas del ta-ca-ta”, en *Semana*, 24/01/1950. A película sobre a que fala foi dirixida por Fritz Lang e interpretada por Henry Fonda.

¹⁴⁰⁵ “Los pobres espías”, en *Semana*, 17/01/1950.

¹⁴⁰⁶ “El tópico del circo”, en *Semana*, 14/02/1950.

¹⁴⁰⁷ “La tierna pulpa de lo vulgar”, en *Semana*, 27/06/1950. Sobre “El ladrón de bicicletas”.

transigente, es uno de los peores males que Norteamérica produjo a la Humanidad (...). Antes podía dividirse a la Humanidad en personas amantes de la música y personas que no la soportaban. Ahora e gente que ama la música y gente que ama el “jazz” y sus sucedáneos. El ruido pasó a tener admiradores”¹⁴⁰⁸.

Vemos que está pouco aberto a certas cousas e o que se sae dos cánones da cultura europea é algo que rexeita e que choca contra as súas ideas.

Nalgunha das poucas películas que lle gustan, incluso sinala que a súa autoría está clara, ten unha orixe xeográfica moi concreta:

“Un cine poético sería el mejor refugio para estos tiempos, el alivio gratos de tantas inquietudes de la que ciertamente no nos libran –sino que las sobrecargan- esos personajes de psicología torturadora tan en boga en las películas modernas. Y el cine – como se demuestra en “La bella y la bestia”- es Europa quien puede hacerlo”¹⁴⁰⁹.

Nestas críticas a todo o que ten que ver cos estadounidenses, incluso fala da persecución anticomunista que se viviu en Hollywood. E afirma que as investigacións de seguro que non foron exhaustivas:

“(...) se averiguó –aunque es posible sospechar que no con la extensión y la eficacia necesarias- que un cierto número de actores, guionistas y directores servían, valiéndose de tan importante medio de difusión, los intereses de Moscú”¹⁴¹⁰.

Nesta época como xornalista vemos que os seus escritos están cheos de prexuízos. Intenta dar a aparencia dun escritor neutral, que non se deixa levar por ideas preconcebidas pero, no fondo, deixa moi claras as súas posturas. Dese xeito, nos filmes sobre a II Guerra Mundial considera que hai moito patriotismo ao falar da superioridade dun dos bandos. Dá a ver que a súa visión é máis imparcial:

“(...) un neutral siempre tendrá la mirada bastante fría para hacer el fácil descubrimiento de que el sacrificio, el valor, la disciplina, el heroísmo, no fueron monopolizados por ninguno de los dos bandos; ni tampoco la crueldad que acompaña insperablemente a las empresas marciales. Y ese neutral suele poseer, asimismo, la dignidad suficiente para no ir detrás del triunfador”¹⁴¹¹.

Nada que ver coa súa visión da Guerra Civil español. Aquí vemos claramente como emprega estes argumentos porque non se quere posicionar contra Alemaña. Di que non todo é branco nin todo é negro e que nas guerras todos cometen crimes, pero sorprende que o inicio da súa argumentación sexan unha serie de adxectivos positivos. É unha perspectiva á que non estamos acostumados. Onde vai ese espírito pacifista que coñeciamos de Wenceslao? Xa non existe:

“Existe un turbio interés en impregnar a las masas de sentimientos pacifistas. Una propaganda incesante y gritadora persigue esa finalidad (...). No es la paz lo que ansían, sino (...) “su paz”, la debilitación de quienes pudieran oponerse a sus propósitos de dominio del mundo”.

Nunha argumentación sen precedentes, pasa dicir que é neutral a indicar que o

¹⁴⁰⁸ “Piernas, luces, ruido...”, en *Semana*, 21/02/1950. Sobre “Mi chica favorita”, con Rita Hayworth e Victor Mature.

¹⁴⁰⁹ “Llevemos hadas a los estudios”, en *Semana*, 21/03/1950. Sobre “La bella y la bestia, de Jean Cocteau.

¹⁴¹⁰ “Los vagabundos y los ricos”, en *Semana* 28/02/1950. Sobre “Ese impulso maravilloso” e “Defiendo mi vida”.

¹⁴¹¹ “La guerra ardiente y la guerra fría”, en *Semana* 25/05/1950. Sobre “Fuego en la nieve” e “El Danubio rojo”.

pacifismo é un erro, porque senón o comunismo pódese estender e poñer en perigo o mundo que coñecemos. Pasa de dicir que todos cometeron actos salvaxes na guerra, pero a Alemaña non a menciona, mentres que de Moscú salienta as súas “expoliacións e os seus procedimentos sin precedentes”:

“El pacifismo –el falso pacifismo- es una de las armas con cuya eficacia se cuenta para imponer ideologías que acabarían con nuestra civilización; es el impulso que se da a los que se oponen al desembarco de armas para defensa de su patria, en Francia y en Bélgica y en Italia, mientras Rusia multiplica sus tanques y sus aviones y en los repliegues de los montes Urales hormigean las fábricas donde se elaboran los más mortíferos medios de combate”.

Volvendo ao cinema, Wenceslao non se corta á hora de contar que unha película non lle gusta, como vimos. E tampouco dubida tampouco en cualificar algúns xéneros cinematográficos. Así, sobre as películas de espionaxe asevera que son moi aburridas: “son más eficaces y hacen menos daño al cuerpo que todos los somníferos”¹⁴¹².

En relación aos filmes policíacos di que para poder resolver os misterios que presentan o único que se necesita é “una mujer guapa y un médico. Entre los dos (...) todo se aclara y se normaliza en las más modernas películas policíacas”¹⁴¹³.

É algo no que adoita incidir nas crónicas, nos tópicos que se repiten nas producións cinematográficas, e que non pasa noutros xéneros:

“En el novecientos noventa y nueve de las películas norteamericanas todo acaba bien. Es una ley que observan escrupulosamente los productores de Hollywood y que se ha impuesto ya en el cine europeo (...) Todo acaba en boda”¹⁴¹⁴.

“El cine norteamericano le garantiza a usted (...) que no abandonará la butaca con las manos crispadas o con desasosiego en el alma. Tiene una técnica de justicia, como tiene una técnica para el color. Todo termina bien”¹⁴¹⁵.

Iso provoca que os filmes se vivan dun xeito moi particular. O público está acostumado a que as películas teñan unha liña argumental e haxa un final feliz. Se non é así, se unha obra non gusta, os mozos asubían ou molestan intervindo nos diálogos. De feito, a moitos espectadores non lles gustan as películas se non hai historia de amor:

“El cine fue cine cuando uno de sus espectros se llevó las manos al corazón para dar a entender que otro espectro –temblorosos ambos en la pantalla- que estaba enamorado”¹⁴¹⁶.

Comenta que, dende ese momento, o público entregouse ao cinema e este revisou todos os seus dramas e comedias, difundindo tópicos e aparencias. Dese xeito, da sétima arte saíron recursos para impresionar, pero nada representativo, como saíu da literatura unha Julieta, unha Madame Bovary ou un Quijote.

Incluso cando ten boas palabras cara ao cine norteamericano (“su riqueza, la abundancia y la bondad de sus recursos técnicos”), non dubida en sinalar tamén as súas

¹⁴¹² 17/01/1950.

¹⁴¹³ “No me cuentes el final”, en *Semana*, 07/03/1950. Sobre “El coche número 13”.

¹⁴¹⁴ “El optimismo en el cine”, en *Semana*, 09/05/1950.

¹⁴¹⁵ “La tierna pulpa de lo vulgar”, en *Semana*, 27/06/1950. Sobre “El ladrón de bicicletas”.

¹⁴¹⁶ “Exclusivas Cupido”, en *Semana*, 14/03/1950. Sobre “El demonio del mar”.

carencias. En concreto que lle falta a “distinción” e a “delicadeza que consiguen los pueblos cuando tienen muchos siglos de vida”. Como a nosa historia ten séculos e para os “yankis” é complicadísima, di que teñen un recurso moi interesante: “inventarla”. E por iso os nosos reis teñen máis de “sheriff” que de monarca¹⁴¹⁷. Por ese motivo, considera que Hollywood está esgotado, porque xa non hai ideas novas, e ver un filme é velos todos:

“(…) atraviesa (...) una profunda crisis de la fantasía y la incesante repetición de los temas (...). Son idénticas cuantas cintas de gangsters se han hecho, cuantas animadoras dejan oír su voz enronquecida, y todos los cuatros del Far West, y todos los asesinos...”¹⁴¹⁸.

Grazas a estas crónicas podemos tamén saber cal era a súa opinión de moitos dos actores daquel momento. En concreto, nunha crónica sobre unha comedia, aos irmáns Marx cualifícaos de “insorportables”, de Chaplin di que é “genial” e de Mario Moreno, en Cantinflas, comenta que é un “cómico excelente”¹⁴¹⁹. Noutro momento dado, indica que Fred Astaire é “aburridísimo”¹⁴²⁰.

Ademais, saca de novo a súa concepción do humor:

“La sonrisa tiene un origen intelectual o dulcemente emotivo. Pero no condeno la carcajada”.

Pero que si sinala que hai comedias de moi mal gusto. E que o espectador debería ser avisado disto, para afastarse dese tipo de producións:

“La risa se ha endurecido, se ha hecho difícil y cuesta más trabajo provocarla”. La voltereta, el desquiciamiento, la payasada apenas importan. (...) [debemos] alejarnos con buen consejo de la gracia putrefacta, malograda o anacrónica”¹⁴²¹.

Está claro que o humor é un tema que o fascina e no que sempre se para. Para el hai moitos matices, moitas apreciacións e incluso se mostra crítico con ese humor menos canalla e máis melancólico:

“El clown que hace reír mientras lleva la tristeza en su alma ha conseguida cierta condición de símbolo, pero su facilidad lo ha vulgarizado”¹⁴²².

Así mesmo, aproveita para falar da literatura, outro dos seus temas recorrentes e que nos amosa o seu amor por este arte:

“¿Qué es un libro? Un libro es el germen de cuanto hemos logrado o de cuanto lograremos aún. (...) El libro es la simiente; la literatura es el impulso original. Los peldaños por los que puede subir un alma son los libros”¹⁴²³.

Realiza tamén reflexións moi interesantes, sobre o que está permitido ou non para os máis cativos. Así como hoxe as películas están clasificadas por idade, di que daquela só “as cintas en los que los besos se repiten o exceden de dos segundos de duración están vedadas para la puericia”. Non obstante, hainas moito peores, moito para perigosas para

¹⁴¹⁷ “Las zapatillas rojas”, en *Semana*, 23/05/1950, sobre a película co mesmo título.

¹⁴¹⁸ “La maldad aburrida”, en *Semana*, 30/05/1950. Sobre “El parador del camino”.

¹⁴¹⁹ “La risa terapéutica”, en *Semana*, 31/05/1950.

¹⁴²⁰ “Las zapatillas rojas”, en *Semana*, 23/05/1950, sobre a película co mesmo título.

¹⁴²¹ “Un producto”, en *Semana*, 07/02/1950. Sobre a película “Un mendigo original”, nominada a 5 Oscar en 1938.

¹⁴²² 14/02/1950.

¹⁴²³ “Los detectives de las películas”, en *Semana*, 09/05/1950. Sobre o filme “El hombre de la Torre Eiffel”.

forxar o carácter dos nenos, e esas non están prohibidas:

“(...) juegan en sus casas o en las calles a remedar a los “gangsters”. Su amado estribillo consiste en repetir la intimidación: “Manos arriba”. Es decir, se distraen remedando la ferocidad”¹⁴²⁴.

Podemos concluír que as crónicas cinematográficas amosan un rexeitamento frontal coas producións de Hollywood. É moi crítico co cine que gusta nesa época, pero é moi pouco analítico á hora de tratar determinados filmes.

Aproveita para abordar outros temas ou cuestións que pouco teñen que ver coa sétima arte. Está moi afastado desa visión humorística e enxeñosa que caracteriza outras crónicas, como as taurinas ou futbolísticas. E semella que está tamén esgotado á hora de escribir, repetindo moitas ideas, pero sen expoñelas dunha forma orixinal.

¹⁴²⁴ “Cuatro horas de cine”, en *Semana*, 20/06/1950. Sobre “Los que vivimos”.

12. Emisión e recepción: mecanismos para chegar aos lectores.

Un dos puntos máis nos interesa abordar neste traballo é o éxito que tivo no seu momento a columna de Wenceslao Fernández Flórez de cara ao público: como o lector o busca a el e non a outro para informarse do que sucede no Parlamento, por que elixe as súas opinións e non as doutro comentarista, por que se sente identificado co seu estilo, porque lle gustan as súas crónicas de fútbol ou touros a pesar de que aborrezca estes eventos, por que atopa interesantes os artigos sobre estreos teatrais, etcétera.

Como xa vimos no marco teórico, unha das características da columna é que desborda liberdade, polo que podemos dicir que hai tantos estilos e estruturas neste xénero coma escritores. Pero non todas teñen o mesmo impacto nin a mesma influencia na opinión pública e non todas teñen a mesma credibilidade. Isto explícase polos mecanismos e polos elementos internos do propio discurso e, sobre todo, pola personalidade do autor. Sabendo que estamos ante un home complexo, pero tamén cun perfil rico e atraínte, buscaremos coñecer como se reflicte isto no discurso e a través de que elementos o constrúe para establecer unha relación case que de confianza co lector, para que este o lea sempre e o tome como referente de opinión.

Desenvolveremos este pequeno apartado baseándonos sobre todo nos interesantes estudos do profesor López Pan, quen aborda este tema dende unha perspectiva nova, centrándose no *ethos* ou, no que é o mesmo, no carácter de quen fala/escribe o discurso.

A retórica é o elemento no que se centra o profesor López Pan para abordar o *feeling* que se establece entre escritor e lector. Relacionando a narración xornalística coa retórica, chega á conclusión de que a estratexia retórica predominante nas columnas é o *ethos*, que equivale ao talante ou á personalidade do escritor.

O *ethos* ou proba ética é un concepto aristotélico que se refire a unha das partes da retórica. As probas clásicas da retórica son o *entimema* (centradas no asunto do que se trata) e o *pathos* (cando se recorre ás paixóns do auditorio). Despois está o *ethos*, que vén sendo o argumento que se fundamenta no carácter do orador. A credibilidade do que fala, do autor, garante que a audiencia admita como probado o que este afirma. O *ethos* enténdese como unha calidade moral que aparece ao longo de todo discurso, a “cualidad moral que impregna la persona del orador y le hace digno de confianza”¹⁴²⁵. E como tal calidade, non aparece explícita no texto, senón que é percibida de forma subxectiva polo lector.

O *ethos* aristotélico caracterízase por tres calidades que deben acompañar ao orador: a prudencia, a virtude e a benevolencia. Na primeira avalíase o que é bo e malo para o home, os pros e os contras; na segunda non se temen as consecuencias das decisións e dos actos do que actúa, e pídesse a confianza pola vía da estima, e a terceira, a benevolencia, acompaña ao orador que se presenta como amigo do lector ou oínte. O *ethos* retórico dáse no propio discurso cando este se realiza de tal maneira que se fai digno de fe da persoa que o desenvolve. Pódese dicir que o emisor-escritor está no texto e que o lector percibe como unha persoa boa e merecedora de creto. Pero esta imaxe que se ten do xornalista e dos seus riscos, non ten por que coincidir coa súa imaxe como persoa real, xa que só se sabe del o que os seus escritos ou discursos reflicten, as opinións que emanan

¹⁴²⁵ 1996:49.

do propio texto.

12.1. Interpelando o lector.

Un dos medios para acadar o que estamos a comentar é a boa disposición ou preocupación que se ten coa audiencia. Cando esta se ten en conta, o lector agradece este xesto e interprétao como propio dunha persoa que merece certo respecto ou atención. Así, ao longo das “Acotaciones” e do resto de crónicas e columnas, vemos como Wenceslao ten continuamente presente a aqueles que len os seus artigos:

“Y ahora, ¿qué va a ser de vosotros? ¿Bajo qué bandera os recogeréis?”¹⁴²⁶.

“Y ésta es, amigos, la síntesis de toda la conducta económica de Cataluña”¹⁴²⁷.

“Si hubieses asistido a la sesión de ayer, ciudadano”¹⁴²⁸.

“Ruego al censor que tolere estas líneas, como explicación que doy a mis lectores”¹⁴²⁹.

“¿Se ha enterado usted? ¿No...? ¿De veras...? Pues aquello fue una cosa terrible, caballero”¹⁴³⁰.

“Si oyéiseis a estos representantes del nacionalismo vascos, a estos hombres que en el mitin de San Sebastián...”¹⁴³¹.

Esta interpelación constante que Fernández Flórez dirixe aos seus lectores vai contribuír a crear un clima de cordialidade e de familiaridade, que serve para que a audiencia estreite a súa relación co columnista. As interpelacións realízanse ás veces de forma directa e outras indirectamente. Nas directas, vemos como vai cambiando a forma de dirixirse aos que o len: “usted”, “lector”, “amigo” ou “ciudadano” son as expresións máis habituais nas columnas do galego. Vemos que son palabras que poden indicar respecto, pero tamén proximidade como é o caso de “amigo”. Deste xeito, tamén quere chegar ao lector, usando diversas fórmulas para que a súa heteroxénea audiencia busque aquela coa que se sinta máis identificado.

Por outra banda, ademais de servir como chamadas de atención, as interpelacións dotan o discurso dunha sensación de conversa coloquial. É dicir, semella que Wenceslao está a manter unha conversa en lugar de realizar un escrito estruturado. Non temos a sensación de que se estea a impoñer unha opinión sobre un tema, senón que as ideas se expresan dunha forma natural e espontánea, como se fluísen sen máis.

Fernández Flórez consegue dúas cousas: por unha banda pórse á altura do lector e pola outra, que o receptor se sinta parte do discurso. Deste xeito, o comentarista non está nunha posición dominante en canto que é el o único que di e fala (aínda que no fondo é verdade), xa que se produce un pseudo *feed-back*. Wenceslao parece que está a contestar a preguntas que se lle fan, que explica as cousas que lle interesan aos membros do seu

¹⁴²⁶ ABC, 17/09/1931.

¹⁴²⁷ ABC, 23/12/1931.

¹⁴²⁸ ABC, 24/02/1934.

¹⁴²⁹ ABC, 07/11/1934.

¹⁴³⁰ ABC, 23/02/1935.

¹⁴³¹ ABC, 06/12/1935.

público, a quen considera vítima de todo o que está a pasar.

12.2. Wenceslao convértese nun cidadán.

Como acabamos de ver, Wenceslao tende a equiparse cos lectores, a pórse á súa altura, porque deste xeito a receptividade é maior. A confianza e o intercambio de ideas sempre son máis fáciles cando estás ante un “coñecido”. E o noso autor é o que quere dar a entender, que non se trata dun xornalista que está a escribir un comentario político, senón que se trata dun cidadán que, ao igual que o lector, se sente defraudado, entristecido ou led polo que está a acontecer no Parlamento.

De feito, os comentarios políticos dentro das “Acotaciones” están realizados dende o punto de vista dunha persoa que di non entender moito de política e de partidos, pero que está interesada no que se decida no Parlamento, xa que a súa vida vai depender do que alí se diga. Esta actitude, curiosamente, é a mesma que vai utilizar cando escribe crónicas de fútbol e nas de touros. Trátase dun neófito que se enfronta a unha situación descoñecida para el, e, ao igual que o lector, irá coñecendo e descubrindo de a pouco un novo universo. Nin máis nin menos. Wenceslao intenta poñerse na pel dun cidadán corrente, para explicar a outros cidadáns o que ve diante súa. Coa naturalidade dun neno trata de ser os ollos de cada lector, explicar como traballan os deputados, que pasa no país, que acontece dentro unha praza de touros, etc., pero tamén para comentar que tipos de calvas teñen os deputados, como se comportan os directores das obras de teatro o día da súa estrea,... Besteiro tamén incide neste tema, ao afirmar que “amosa sempre un afán de entrarlle aos temas de esguello, de abordar a actualidade dende puntos de vista insólitos”.

Cómpre, pois, que o orador proxecte unha imaxe de si mesmo que sexa crible. E curiosamente a credibilidade non vén porque se mostre como un home experimentado ou como alguén con moitos coñecementos. Chega porque é un máis, porque se identifica coas calidades específicas da súa audiencia, tal e como sinala López Pan:

“El *ethos* del auditorio debe ser conocido y apelado por el orador para asegurar la credibilidad de su propio *ethos*; el orador no puede funcionar autónomamente, sin contar con el auditorio, sin respetar los trazos que marca el *ethos* del público al que apunta con su discurso”¹⁴³².

O que busca o lector é unha orientación ou unha explicación dos acontecementos que o axude a comprender a realidade, polo que de boas a primeiras existe unha certa predisposición a escoitar ou a ler o que se lle di, hai unha actitude receptiva. Para que esta actitude continúe, será necesaria unha forte personalidade, unha personalidade atractiva que saiba captar a atención do lector e establecer con el a necesaria empatía. Acábase establecendo unha relación de intimidade e de confianza entre os lectores e o columnista, pero “no se trata tanto de una adecuación del columnista a sus lectores como a la inversa: son los lectores quienes descubren en las páginas de los periódicos alguien con quien sintonizan y de quien se fían. La coincidencia con ese *ethos* da lugar a una confianza originaria que dota de credibilidad al columnista. El lector descubre a una persona que le habla, a un yo que está presente y se vende en cada artículo”¹⁴³³.

Isto leva ao público a pensar no columnista como sincero, crible e competente. A

¹⁴³² 1998:78.

¹⁴³³ 1996:125.

estudosa Enos explica que o lector acaba formando parte da lectura:

“El escritor proyecta un ‘yo’ que invita al lector a introducirse en el texto, y si los lectores se identifican con este ‘yo’, llegan, de hecho, a ser parte de ese ‘yo’, se convierten en audiencia en el proceso de lectura”¹⁴³⁴.

Por este mesmo motivo é polo que semella lóxico que columnista e medio teñan a mesma ou parecidas posicións. De non ser aí, produciríase un certo desconcerto no público. Ademais, como explican outros autores, hai que ter en conta que o cronista saca a súa audiencia da audiencia do propio xornal para o que escribe, polo que tratará de adaptarse á súa idiosincrasia.

De feito, e a pesar de que está en contacto directo cos políticos, Wenceslao quere deixar ben claro no seu discurso durante as “Acotaciones” que el está do lado do “ciudadán”. Esta posición é tan forte que mesmo intercede polo lector diante de “institucións elevadas” como a censura á que, como vimos neste traballo, lle pide que respecte a explicación directa que lle está a dar aos seus receptores, porque merecen saber o que pasa. Vexamos unha serie de exemplos nos que se aprecia esta diferenciación coa clase política, e a equiparación co pobo, un “estrato” que razoa e que pensa no futuro e no ben da sociedade:

“Si tú no eres político, lector, lo que se llama un ‘político’, no entenderás nada de lo que se habló ayer en el Congreso. Si tú eres sencillamente un hombre de buen sentido, que aspiras a que te dejen vivir de tu esfuerzo, lo que unos y otros vociferaron en la aparatosa sesión carecerá de sentido”¹⁴³⁵.

“Queridos conciudadanos: ¿es demasiado pedir...?”¹⁴³⁶.

“Confesemos que somos muchísimos los españoles que no podemos experimentar gratitud hacia esta conducta de algunos partidos...”¹⁴³⁷.

“Los españoles carecemos de una idea exacta de...”¹⁴³⁸.

“A los ciudadanos (...) nos importa mucho más, muchísimo más, la lejanía del poder de individuos que vendan su influjo, que coticen sus resoluciones, que ejerzan presión sobre organismos encargados de informar o de fallar esos mismos asuntos”¹⁴³⁹.

Fernández Flórez, ao incluírse dentro da audiencia para a que escribe, consegue de novo un achegamento afectivo co lector. Este considera que o comentarista está da súa parte, que sente e pensa igual ca el e, deste xeito, vai criticar as inxustizas que ve no Parlamento, vai denunciar os abusos que se realicen dende o goberno e mirará polos intereses da cidadanía.

Hai ocasións nas que pide aos seus lectores que non lean a súa columna, porque nela só van atopar malas noticias:

“No leáis el extracto de la sesión de Cortes de ayer. No os interesa. No hubo en ellas nada para vosotros: los hombres que buscamos en la política tan sólo que nos

¹⁴³⁴ 1996:81.

¹⁴³⁵ ABC, 08/02/1934.

¹⁴³⁶ ABC, 15/06/1932.

¹⁴³⁷ ABC, 16/09/1931.

¹⁴³⁸ ABC, 07/11/1931.

¹⁴³⁹ ABC, 30/11/1935.

gobiernen bien”¹⁴⁴⁰.

Moitas veces aproveita para facer de voceiro do electorado e dirixirse directamente aos políticos, recriminándolles algo, pedíndolles explicacións ou, simplemente, dando o seu punto de vista:

“¿Creen ustedes que nosotros, el pueblo, los ciudadanos descontentos, molestos, entristecidos hemos cambiado de opinión? Lo cierto es que ni aun hemos cambiado de pena”¹⁴⁴¹.

“No es verdad que vengáis a servir al país. Lo que os supedita y absorbe es el servicio de vuestro partido, al que lo inmolaríais todo: hasta la Patria”¹⁴⁴².

O coruñés é un personaxe máis das súas columnas. Aparece, deste xeito, como alguén próximo ao lector, non un ente abstracto, unha firma que remata a columna e que non ten rostro nin personalidade. Grazas a estes elementos intratextuais e a outros que xa vimos, Wenceslao adquire na mente do lector unha forma definida e unha clara identidade, que van dar lugar a que o galego teña unha forte autoridade moral sobre a súa audiencia. Para que o escritor transmita o *ethos*, abonda con que se exprese tal e como é, dun xeito transparente, sen rémoras nin elementos que o limiten. López Pan indica que este é un dos artificios a disposición do escritor dentro do propio *ethos*, a presenza do autor dentro dos textos coma un personaxe máis, “caracterizado de tal modo que se destaquen aqueles rasgos que le dotan de credibilidade; entre ellos, el de competencia o conocimiento sobre un tema”¹⁴⁴³. Fernández Flórez transfórmase nunha sorte de abandeirado do pobo, aparentemente parte sen coñecementos en política, para continuar sendo pouco a pouco un observador privilexiado que vai coñecer e trasladar todo o que pasa no Parlamento, pero vaise expresar de maneira sinxela para que as súas ideas cheguen a todo o mundo.

O galego non dubida en chamar a atención aos políticos sobre o seu comportamento. Isto di dun discurso de Ventosa, cando este ameaza a Pich y Pon con falar da súa conduta se non abandona o concello de Barcelona:

“(…) eso es, precisamente, señor Ventosa, lo único que no se puede hacer. O el señor Pich y Pon ha realizado en verdad las censurables acciones que usted apuntó en su discurso o no las realizó. En el primer caso no hay que esperar más. Ni a que les perjudique a ustedes políticamente, ni a que dé un nuevo paso en falso, ni a que abandone la alcaldía. A nada, y con usted todos los diputados que conozcan detalles de una gestión inconveniente, están en la obligación de acusar con voz clara”¹⁴⁴⁴.

Esta postura crítica cos políticos é un dos riscos habituais de Wenceslao á hora de realizar comentarios político, xa que non dubidaba en dar consellos aos deputados:

“(…) que el país no pague vuestras culpas., ¡Ea, ea...! ¡A trabajar, a trabajar, señores!”¹⁴⁴⁵.

“Si trabajásemos un poco más y un poco mejor... Si tuviéramos la modestia de

¹⁴⁴⁰ ABC, 15/06/1933.

¹⁴⁴¹ ABC, 11/05/1933.

¹⁴⁴² ABC, 29/12/1933.

¹⁴⁴³ 1996:127

¹⁴⁴⁴ ABC, 07/02/1935.

¹⁴⁴⁵ ABC, 12/01/1921.

saber para lo que servimos...”¹⁴⁴⁶.

Como voceiro do pobo, Wenceslao fustiga sen descanso, porque considera que hai moito que facer e a Cámara non fai nada para que o país avance:

“¿Qué hacéis? ¿Esperáis a que nada tenga remedio en España?”¹⁴⁴⁷.

Pero ademais de aparecer como personaxe á hora de dirixirse aos lectores e aos políticos, tamén nos atopamos con que Wenceslao cobra vida en certas ocasións; é o protagonista dunha pequena narración. Podemos apreciar como o noso autor fala do seu traballo, como indica que fai, que lle sucede no Parlamento e mesmo conseguimos entresacar certos datos autobiográficos. Trátase do noso guía particular no Parlamento. Fala en primeira persoa e imos ver a través da súa pluma:

“Ahora, con ojos más curiosos aun que entonces, el alma cargada con todo el interés del momento, la pluma apercebida, oteo el hemiciclo desde la tribuna de prensa, donde todo está igual: los mismos queridos camaradas, los mismos ujieres, el mismo perfume a sudor de 1918, un poco agrio ya, pero bien conservado”¹⁴⁴⁸.

Hai que ter coidado con este Wenceslao personaxe das súas crónicas, xa que algunhas veces é un ser real e outras é pura ficción. A súa relación co mundo da literatura lévaa a crear situacións inventadas nas que el se adentra, para, deste xeito, facer máis comprensible para o lector algún concepto ou idea. Todas estas situacións nas que vemos como partícipe ao noso autor-narrador-protagonista, teñen en común unha serie de elementos, uns riscos constantes que acaban por conformar unha personalidade definida. O lector irá entresacando ideas sobre o carácter do noso autor, ata consideralo ou non crible, ata pensar que é ou non un voceiro no cal confiar.

Por outra banda, o marco desta especie de actor, non se limita unicamente a aqueles elementos sobre os que escribe directamente, senón que imos coñecendo cousas do pasado do columnista, da súa infancia, da súa terra, da súa vida,... o que proporciona unha visión máis lúcida e ao tempo máis íntima e persoal. Estes datos só se entenden na liña dun xesto de apertura cara ao lector, de confesión íntima, para acadar máis confianza, porque a relación está máis que asentada.

12.3. Rexistro coloquial.

A coloquialidade que consegue no discurso non só se fundamenta nas interpelacións, ao que fixemos referencia, senón tamén en boa medida a como escribe. É unha linguaxe moi sinxela, moi directa, nada rebuscada, que poderíamos definir como baleira de todo elemento superfluo, inimigo das subordinadas. É habitual ler nos seus artigos diferentes expresións que serven para unir frases ou pensamentos máis propios da fala que da escrita:

“Y entonces le dejaron en paz”¹⁴⁴⁹.

“Y ahora, ¿puedo decir que no es así? (...) ¿Y por qué no?”¹⁴⁵⁰.

¹⁴⁴⁶ ABC, 05/01/1934.

¹⁴⁴⁷ ABC, 02/02/1934.

¹⁴⁴⁸ ABC, 29/08/1931.

¹⁴⁴⁹ ABC, 29/08/1931.

¹⁴⁵⁰ ABC, 02/09/1931.

“Ahora mira uno atrás y se espanta un poco de haber andado tan pronto tanto camino”¹⁴⁵¹.

“Digamos de paso...”¹⁴⁵².

“Sí, ya sé... No ha habido nada que oír, nada que acotar ...”¹⁴⁵³.

“Pues no señor. En cuanto se convino que eran...”¹⁴⁵⁴.

Este tipo de expresións reforzan a sensación de que Fernández Flórez está a ter unha conversa cos seus lectores e de que esta ten unha continuidade. A repetición de conxugacións e de nexos como “y”, “entonces”, “después”,... serve para que o lector non perda o fío argumental, a orde da narración, pero tamén para que a narración se rodee dunha sensación de oralidade. As ideas semella que flúen dun xeito moito máis natural e espontáneo. Wenceslao adoita realizar unha narración moi lineal para que o lector non se perda. A estrutura do discurso está moi medida pero, o seu principal mérito é precisamente que o lector non o sabe.

A dúbida, o recoñecemento da ignorancia e as fórmulas para pedir permiso, reforzan a espontaneidade e a coloquialidade. Unha charla na que non hai interrupcións, na que un non fai máis que afirmar e converterse no paradigma do coñecemento, pode chegar ser artificial ou mesmo pode crear a sensación de que estamos ante alguén soberbio ou presuntuoso. Aquí non pasa isto. Estamos ante alguén modesto, máis humano:

“Yo no sé como abordar este tema”¹⁴⁵⁵.

“Y no lo sabíamos. Palabra que no lo sabíamos”¹⁴⁵⁶.

“Yo ignoro si esto fue muy poco o fue demasiado, pero, si he de decir la verdad, no ha sido otro el efecto del debate político sobre este desapasionado oyente”¹⁴⁵⁷.

Noutras ocasións, mesmo pide permiso, como se falara co lector e non quixera molestar ou ser irrespectuoso:

“Si se nos permite un solo comentario a la sesión de ayer, diremos...”¹⁴⁵⁸.

Con isto, o que se consegue é dar credibilidade. Cando Wenceslao non sabe algo ou non está seguro, indícallo á súa audiencia. Non fala por falar ou de boas a primeiras, senón que salienta as súas dúbidas ou reticencias. Por iso, cando afirma algo, esta afirmación percíbese moito máis rotunda, porque é algo que se realiza dende a seguridade e dende a sinceridade. Por outra banda, as súas crónicas reflicten educación e respecto polo lector, xa que o xornalista galego case que pide a venia para falar, cando sabe que ten todo o poder do mundo para facelo. E como vimos noutros exemplos, sempre intenta contar aquilo que considera que pode ter máis interese ou importancia para o lector, ser os seus ollos e a súa voz.

¹⁴⁵¹ ABC, 03/09/1931.

¹⁴⁵² ABC, 18/01/1934.

¹⁴⁵³ ABC, 30/03/1935.

¹⁴⁵⁴ ABC, 30/06/1935.

¹⁴⁵⁵ ABC, 02/09/1931.

¹⁴⁵⁶ ABC, 15/06/1931.

¹⁴⁵⁷ ABC, 20/07/1932.

¹⁴⁵⁸ ABC, 01/10/1931.

12.4. Máximas e sentencias.

A imaxe que ten o lector daquel que escribe, non procede das auto-gabanzas do propio escritor, o que provocaría un rexeitamento dos textos de Fernández Flórez por parte do público. Aristóteles indica dúas maneiras para conseguir este efecto: o uso de máximas ou sentencias (xa que revelan os valores morais, as ideas xerais respecto ás cousas e á vida do home; se son boas, farán parecer bo ao home que as di) e as palabras que escolle o escritor para referirse a algo. Como indica López Pan, “la ausencia o proliferación de determinadas palabras refleja la actitud de quien escribe frente a las realidades que con ellas se designa”¹⁴⁵⁹.

Por outra banda, os columnistas tamén adoitan loar ou criticar o comportamento de certas persoas, o que nos amosa que é o que aprecian nestas e que estiman como valores. Deste xeito, o lector, vaise ir facendo pouco a pouco unha idea ou unha concepción da personalidade do que escribe.

López Pan sinala o feito de que durante o discurso as nosas “reacciones muestran lo que de verdad estimamos y valoramos, lo que nos parece digno y admirable o, por el contrario, grotesco y perjudicial”¹⁴⁶⁰. Cando o escritor se amosa enfadado ou indignado ante un acontecemento malo, ou admirado no caso de que algo mereza eloxios, o lector interpreta que aquel que escribe o está facendo de verdade, sinceramente, porque o discurso está revestido dunha aura de espontaneidade.

O xornalista galego responde á perfección a isto que acabamos de explicar, xa que non para de amosarse sorprendido, indignado ou enfadado co que ve e oe. Así, no caso do Parlamento:

“¡Oh , si todos callasen ya! El Poder está en sus manos. Cojan al que atropelle la moral o la ley y aplíquenle en buena hora la de nuestros códigos. Pero no chillen, como urracas, alrededor de una cuestión fea desde cualquiera de sus aspectos. Basta ya”¹⁴⁶¹.

A súa indignación coa actividade que se leva a cabo no Congreso, coa actitude do deputados e con algúns partidos políticos está presente na maioría das súas columnas nas “Acotaciones”. Ademais de indignarse, o que adoita facer é rematar moitos dos seus comentarios cunha especie de máxima, de orde ou de sentencia. As súas últimas palabras quedarán así na mente do público como un exemplo de civismo e de compromiso social:

“Estamos legislando como si la inercia de la sociedad española pudiese cesar obedeciendo a un discurso o a un dictamen de una Comisión. Desatendemos los medios de transformarla, y, cuando llegue el momento, veremos con pena que el obstáculo que creíamos esquivar cerrando los ojos sigue allí como una verdad dura y fuerte, desentendida de nuestros párpados”¹⁴⁶².

“Ni un partido de oposición debe guardar clemencia con un Gobierno al que cree autor de graves atropellos, ni un Gobierno debe callarse si descubre que una oposición utiliza para combatirle procedimientos que llamaremos sinuosos por un respecto al tópico y a la suavidad”¹⁴⁶³.

¹⁴⁵⁹ 1996:63.

¹⁴⁶⁰ 1996:68.

¹⁴⁶¹ ABC, 15/06/1932.

¹⁴⁶² ABC, 28/10/1931

¹⁴⁶³ ABC, 03/03/1933.

Moitas veces defende asuntos que se tratan no Parlamento. Pero outras non dubida en atacalos. Wenceslao convértese nun político máis baixo a etiqueta de independente, sen ataduras, que dá a súa visión de como hai que facer as cousas e de que resolución sería a mellor en cada caso. Vexamos como resolve o debate sobre a abolición da pena de morte, por exemplo. Di na última liña da súa columna:

“Tiene la palabra Dios, Nuestro Señor, para defender una breve enmienda que dice: ‘No matarás’”¹⁴⁶⁴.

No segundo bienio das “Acotaciones” da II República (1933-1935) é cando adoita rematar máis a miúdo as súas columnas recorrendo a estas máximas. No fondo non son máis que as claves que Wenceslao considera necesarias para que o país avance:

“¡A ver: hombres que hagan cumplir la ley! Sobre ellos, como sobre cimientos firmes, puede comenzarse a hacer algo serio en bien de España. Y antes, no”¹⁴⁶⁵.

“Ni la izquierda, ni la derecha: nadie. El homicidio no puede seguir siendo una manera de afirmar opiniones. Yo no sé lo que puede aguardar al Gobierno cuando la Cámara reanude su labor. Pero lo más terrible de todo es esa muda interpelación de los asesinados, ese montón de cadáveres sobre los que pasan todos los días, fingiendo no verlos, los ministros y el Parlamento. Porque no se trata de delitos aislados o irremediables. Se trata de una espantosa crisis de la moral pública. Y ante eso no se puede continuar impasible”¹⁴⁶⁶.

12.5. Valores morais.

O comentarista galego establece unha postura moi clara sobre diversos temas, polo que imos a ver cales son os seus valores morais predominantes. Destacamos a liberdade de expresión, a xustiza, o respecto, os dereitos da muller e o antibelicismo.

Coa censura manterá un duro e constante enfrontamento, xa que se ve afectado moi a miúdo pola súa acción. Nalgunhas ocasións semella que aproba a súa conduta, pero co tempo vemos que de ningunha maneira, porque considera que sempre se vai pasar dos límites permitidos.

Tocante á xustiza, considera que en España esta non existe, porque o que máis e o que menos pasa por riba dela. Os políticos dan un nefasto exemplo, xa que a van manipular para acabar coa súa independencia. Quen acaba pagando todo, coma sempre, son os gobernados:

“¿Justicia?... Desproporción, molestia, papeleo, confusión, sacaliñas... Tales son sus entrañas. En su balanza pesa más el oro que los motivos. Va despacio, porque el tiempo para ella es dinero, y en el laberinto de sus razones hay salida hacia todos los puntos cardinales”¹⁴⁶⁷.

“Los Gobiernos, los políticos que defienden teóricamente la independencia de los juzgadores, no se resisten a imponerles una opinión. Desde las alturas del mando, como desde el nivel de la calle, aún se enjuicia la malicia y la bondad de los actos por su fracaso o por su victoria, con lo que queda dicho que la sentencia es inmoral siempre.

¹⁴⁶⁴ ABC, 01/10/1931.

¹⁴⁶⁵ ABC, 13/12/1933.

¹⁴⁶⁶ ABC, 10/02/1934.

¹⁴⁶⁷ ABC, 14/11/1931.

Hasta ahora, la Justicia va cogida del brazo del fuerte”¹⁴⁶⁸.

Por outra banda, Fernández Flórez vai propugnar o respecto en todos os sentidos. Vai pedir no caso do Parlamento aos grupos políticos que se escoiten, que falen entre eles, que intenten un acordo polo ben nacional (aínda que tamén vimos como acababa por formar parte desa espiral crítica contra o sistema). Pide, do mesmo xeito, respecto e igualdade en temas coma o do voto. Considera que a muller ten tanto dereito a participar nuns comicios coma o home:

“(…) no se puede negar a la mujer ni el voto ni ningún otro derecho político. Y puede asegurarse que no lo ejercerán mal”¹⁴⁶⁹.

Sobre o medo que teñen certos partidos políticos a que as féminas poidan votar, isto é o que comenta, irónico.

“Para orgullo de la superioridad masculina, estamos seguros de que ellas nunca podrían superar nuestros absurdos”¹⁴⁷⁰.

12.6. Estilo.

É importante a compoñente estilística do texto, o “revestimiento formal de los artículos, la manera y el modo de relatar las cosas, que revela una actitud frente a ellas y frente al mundo”¹⁴⁷¹. Neste punto consideramos máis que importante a presenza dos riscos estilísticos literarios, do humor e da ironía como constantes na escritura de Fernández Flórez.

Todo isto acaba dotando o texto dunha riqueza formal e dun contido atraínte para o lector, que se vería complementada polas ideas que desprendía o noso autor. Loxicamente, se dixese “burradas”, por moi ben redactadas e adornadas que estivesen, non convencería a audiencia, e Wenceslao non sería considerado un xornalista competente. Pero deste punto ímonos ocupar no seguinte apartado, xa que consideramos que a faceta de escritor acaba repercutindo moito no seu traballo xornalístico.

12.6.1. Columnas, non crónicas.

Tendo en conta que nos traballos existentes sobre a figura de Wenceslao Fernández Flórez sempre se refiren a el como cronista no *ABC* e, polo tanto, ás “Acotaciones de un oyente” como un crónica parlamentaria, crémonos na obriga de aclarar a nosa posición despois de analizar polo miúdo as dúas etapas que desenvolve no Parlamento para o *ABC*: estamos diante dunha columna de opinión política.

En primeiro lugar, hai que salientar o feito de que a columna do galego apareza sempre despois do espazo que o xornal dedica propiamente á información parlamentaria, polo que sería un redundante ofrecer unha crónica do Parlamento despois de expor o que sucedeu ese día na Cámara. As “Acotaciones” contémpanse como unha sorte de colofón final a esa información, moito máis creativo, con moita dose de subxectividade.

Se lemos estas columnas, veremos que o galego se refire a si mesmo como un

¹⁴⁶⁸ *ABC*, 18/11/1934.

¹⁴⁶⁹ *ABC*, 02/10/1931.

¹⁴⁷⁰ *ABC*, 02/12/1931.

¹⁴⁷¹ 1996:127.

“comentarista” e mesmo cualifica o que fai como “apostillas a los debates”. El non vai ás sesións do Congreso para informar do que alí sucede. Para iso están os outros xornalistas. El vai para dar unha visión diferente, un novo punto de vista para o lector, de tal xeito que poida deterse nun aspecto concreto ou moi particular do discurso parlamentario, nos riscos físicos dun deputado, etc. O medio procura deste xeito ofrecer ao lector unha opinión cunha posición persoal, diferenciada e crítica.

Aínda que as “Acotaciones” son bastante regulares, hai tempadas que desaparecen. Non así a información parlamentaria. Moitas veces, nin sequera sería necesario que o autor acudise ao hemiciclo para escribir estas columnas, xa que é habitual que estes comentarios os continúe na terceira páxina do *ABC* os días que non hai sesións. Faino para comentar as pequenas ou “paralelas” realidades que alí se viven, aínda que en ocasións, o seu discurso é totalmente alleo ao sucedido no hemiciclo.

Pasa o mesmo coas súas crónicas taurinas ou futbolísticas. Wenceslao non narra os partidos nin comenta como foi unha corrida en concreto. Analiza o espectáculo de forma global a partir de pequenos detalles que el percibe como espectador. Acode a eles para dotarse de elementos que despois desenvolver nas súas columnas, pero non estamos propiamente ante crónicas. Si que o estaríamos no caso das crónicas teatrais ou das viaxes que realiza, onde o discurso narrativo si que centra na súa maior parte no que ve.

O certo é que moitas veces o referente sobre o que escribe non é real, non narra un feito que realmente aconteceu, senón que o inventa. Este é un dos elementos propios da columna, a posibilidade de recrear situacións ficticias, de empregar a imaxinación e non limitarse aos acontecementos reais. Salienta así esta dimensión parcial e non estritamente informativa do seu traballo. Ao facer isto, estase a separar claramente da crónica como xénero, da obriga de narrar, contar ou informar de algo que se presenciou. Ademais, o coruñés aparece como protagonista destacado en moitas ocasións e, nunha crónica non interesa tanto o que lle sucede ao xornalista, senón o relato sen máis dos feitos.

Tamén é de destacar a advertencia que realiza Martínez Albertos, cando di que “un exceso de juicios editorializantes convertiría, sin más, la crónica en comentario”¹⁴⁷². Pois ben, aquí sucede precisamente isto. Fernández Flórez déixase levar polas súas paixóns de cidadán afectado directamente polo quefacer político, perde a perspectiva da obxectividade e da análise, e mesmo chega ás veces a raír no insulto. Hai ideas que se repiten día tras día, independentemente do tema que se discuta no Parlamento. Son ideas predeterminadas que non van cambiar e que teñen moito de ideoloxía e de posición previa, o que ben amosa ás claras que el non vai alí a narrar o que sucede, senón a criticar o que está a pasar. Acontece o mesmo no caso do touros (que lle parecen un espectáculo cruel), do fútbol (que nos deshumaniza), do teatro (no que impera o mal gusto) ou do cine (sempre cheo de tópicos).

12.6.2. Claridade expositiva.

O galego busca ante todo nas súas columnas e crónicas a comunicabilidade. O estilo é claro, sinxelo e conciso. Non emprega unha linguaxe elitista, cargada de expresións requintadas ou de xiros complicados. Hai veces nas que a súa formación e as súas numerosas lecturas o perden, provocando referencias a estudosos e a personaxes da

¹⁴⁷² 1983; 363

cultura, tal que Darwin, Swift, Lamarck ou Wells. Estas mencións dan a sensación dun discurso máis culto, pero tamén máis afastado dun público moi diverso, que en moitos casos ignora tales referencias. Non obstante, estes exemplos son moi escasos e, na maior parte das columnas, Fernández Flórez fai uso dunha retórica directa e nada complexo.

Unha das características do discurso do noso autor é o seu carácter expositivo. Adoita ir enumerando todo: os problemas, as razóns que dan uns e outros, os seus argumentos... Tamén é habitual que, cando se centra nun debate, sitúa os feitos por orde cronolóxica, para facilitar deste xeito a comprensión á audiencia. Un bo paradigma do que estamos a explicar témolo na última “Acotación” que escribe o galego, na que se centra na discusión pola denuncia Nombela:

“Cuatro de la tarde.- En los escaños y en las tribunas ese público apretado y ansioso de las sesiones en las que se representan películas de Policía. (...)

Nueve de la noche.- Seis, siete, ocho señores han contado la historia del expediente, con el estimable ahinco y la notable y puntillosa meticulosidad que los naturalistas ponen en distinguir las múltiples y diferentes clases de moscas. (...)

Una de la madrugada.- Ciertos radicales comentan con disgusto en los pasillos la noticia comprobada de que don Alejandro Lerroux ha entrado en la segunda hora de un sueño apacible en su confortable lecho de jefe de partido”¹⁴⁷³.

Noutro lugar, o coruñés referíase a esta simplicidade da súa escritura ao afirmando que “mi verdadera vocación es la de vulgarizador”. Isto tamén se reflicte no estilo coloquial, máis propio ás veces dunha conversa que dun artigo.

12.6.3. A literatura e os seus recursos, unha arma eficaz.

Por enriba de todo, Fernández Flórez definíase a si mesmo como un escritor. Non lle gustaba a profesión xornalística e prefería a novela antes que o artigo, a columna ou a crónica de viaxes. Quizais por iso da súa produción periodística emana un forte sabor literario. El mesmo confesa en máis dunha ocasión que nos seus artigos van moitas ideas e argumentos que poderían ser a base dunha boa novela.

No caso das “Acotaciones”, dado que estamos ante unha columna, que permite unha maior liberdade formal, bota man de moitos recursos literarios con dúas finalidades básicas. Por unha banda, buscar a amenidade, que fai máis accesibles temas complexos, que adoitan converterse en complicados para aqueles non entendidos en política. Pola outra, desexa enganchar o lector, sorprendelo e conseguir que goce coa lectura. En definitiva, quere que remate cun bo sabor de boca. Unha vez que se cumpren estes dous obxectivos, o comentarista consegue un terceiro e moito máis importante efecto, que a mensaxe calle na audiencia, facerse crible diante dela e que o consideren unha autoridade moral en todo aquilo do que fala.

Wenceslao sabe que a súa columna ten unha forte dose literaria e así o recoñece, mesmo gabándose do seu bo quefacer profesional:

“Si cualquier mediano crítico intentase explicar la buena suerte de mis crónicas, podría hacerlo, en cambio, fijándose en que en ellas, no es el periodista, sino precisamente el literato el que atrae la atención del lector; hasta el punto de que la mayoría de mis

¹⁴⁷³ ABC, 09/12/1935.

artículos son arte”.

Unha das cousas que traballa dun xeito especial, para enganchar os lectores dende as primeiras liñas, é a elaboración dunha boa entradiña. É importante que este sexa atractivo, que saiba captar a atención, para que se produza un efecto arrastre, que leve a ler toda a columna. Polo xeral, cando se le un xornal, sempre se mira o titular e as primeiras liñas dunha noticia. En moitos casos, se estes teñen forza narrativa e espertan a curiosidade, é moi probable que sigamos ata o final. Como bo narrador, Fernández Flórez sabe que é fundamental comezar con bo pé, porque así xa ten gañada unha primeira batalla. Son entradas moi literarias e que amosan un gran dinamismo:

“Crisis. La granada del artículo 24 ha reventado en el hemicycle. Dos bajas en el banco azul, y el diputado vasconavarro señor Leizaola contuso, molido a puñetazos despúes de la derrota de la votación”¹⁴⁷⁴.

Frases moi curtas, moi coidadas, sempre buscando un impacto formal e querendo espertar a curiosidade. Ás veces, neste primeiro parágrafo, non se conta nada concreto, senón que se lanza unha idea ao aire, un “efecto” que nos invita a seguir lendo para tratar de saber de que vai escribir:

“Ayer, a primera hora, se ha discutido en la Cámara la posesión del título de ‘jabalí’”¹⁴⁷⁵.

É habitual que Fernández Flórez adorne os feitos dándolle a maior forza expresiva posible, utilizando recursos propios do relato de ficción:

“Caras alargadas, grupos por los pasillos, comentarios inquietantes, una sombra negra sobre el Parlamento, Azaña apoyado en una pared. ¿Qué ocurre? Algo muy grave. El joven diputado socialista el señor Zancajo llegó anoche con algunos de sus familiares a un pueblecito cercano a Madrid. En la estación de tren había una pareja de guardias. El miró a la pareja. La pareja le miró a él. (...)”¹⁴⁷⁶.

O estilo literario impregna o *lid* de tal maneira, que ás veces raia na esaxeración, na procura sempre dunha nova e sorprendente perspectiva:

“Las chinches que pasan su aburrida existencia bajo el terciopelo de los bancos se las tribunas pugnaron ayer vanamente por salir a buscarse la vida. Entre curioso y curioso no había el espacio preciso para deslizarse la chatez de sus cuerpos. En el hemicycle, casi los cuatrocientos diputados. Los más viejos republicanos no recordaban un lleno igual. Las miradas iban del rubicundo rostro de Lerroux a la flácida y verdosa hinchazón de Azaña. Se creía que Sansón iba a derribar el templo”¹⁴⁷⁷.

Do mesmo xeito, Fernández Flórez coida moi especialmente o derradeiro parágrafo. As últimas ideas que se expoñen fican máis gravadas en quen le. Comezar e rematar ben unha columna garante a súa efectividade ideolóxica e expresiva. O noso columnista remata dun xeito moi diferente a como principia a “Acotación”, xa que o ton adoita ser moito máis gris, fiel reflexo do seu escepticismo. Tendo en conta que moitas das súas argumentacións son críticas e reflicten un punto de vista moi negativo de todo o que está a suceder na Cámara, o final vén ser como a “estocada de graza”, por se non

¹⁴⁷⁴ ABC, 10/10/1931.

¹⁴⁷⁵ ABC, 18/11/1934.

¹⁴⁷⁶ ABC, 26/03/1934.

¹⁴⁷⁷ ABC, 15/07/1932.

tiñamos claro o que el pensaba:

“Y que los Santos Inocentes sean con nosotros y con todo el pueblo español”¹⁴⁷⁸.

“Porque las verdades que se pronuncian en el Congreso –lo sabemos desde hace muchos años-, ni tienen consecuencias, ni nadie les hace caso, ni sirven nunca para nada”¹⁴⁷⁹.

Noutros casos, convertido en autoridade moral, o que fai é rematar cunha moralex, un consello, unha sentenza ou unha apelación directa aos políticos:

“Porque vosotros no sabéis. Esta es la única verdad clara: que no sabéis”¹⁴⁸⁰.

“¿Qué hacéis? ¿Esperáis a que nada tenga remedio en España?”¹⁴⁸¹.

“Nuestra justicia sigue siendo cara, mala y a su calor medran millares de parásitos, sin que ella sienta asco de ellos alguna vez y acceda a despiojarse”¹⁴⁸².

Neste intento por convencer e por facer do lector partícipe das súas ideas, Wenceslao recorre á imaxinación. Sae da realidade e pensa naquelas iconas máis representativas e idolatradas pola sociedade, botando man deles nun recurso totalmente literario. Cando o real é limitado e non lle permite expresar ben unha idea ou un argumento, foxe e bota man da súa faceta de creador. É o caso de cando se encontra na tribuna de prensa con San Pedro, que acode alí para presenciar o debate sobre a cuestión relixiosa en España. O galego adoita criticar a influencia dos cartos e o poder que teñen os banqueiros. Para isto, sérvese do fundador da Igrexa para redundar nesta idea, para darlle máis forza. Así, cando Fernández Flórez leve ao santo ante “el templo de las mayores devociones humanas”, que resulta ser o Banco de España, este escandalizado, mira ao ceo e murmura:

“- ¡Señor, los hombres se han olvidado de Tus palabras!”¹⁴⁸³.

Noutras ocasións, demostrando a súa orixinalidade, o que fai é darlle a volta á estrutura da columna. O lector non pode ficar máis que sorprendido ao atoparse cunha columna diferente, no que o punto de vista cambia dun xeito radical. Unha boa mostra é a titulada “El discurso de Azaña: inminencia de la crisis”. Wenceslao, que se adoita dirixir abertamente aos que o len, fala co director do seu xornal para comentarlle a sesión do día. A audiencia asiste a unha especie de diálogo simulado que esperta a curiosidade:

“Señor Director: Son las dos de la madrugada. Desde las cuatro de la tarde estoy escuchando atentamente. He asimilado tantos discursos como puede asimilar un hombre de regular complexión, y sufro una especie de congestión en la memoria. Apelotonados, confundidos, yo no sé exactamente quién ha dicho esto y quién lo otro. Esta tarde la sesión ofrecía un panorama, pero la crónica que entonces pudiera escribirse ya no es ahora oportuna.

Tengo unas notas sueltas:

¹⁴⁷⁸ ABC, 29/12/1933.

¹⁴⁷⁹ ABC, 02/10/1935.

¹⁴⁸⁰ ABC, 20/07/1932.

¹⁴⁸¹ ABC, 02/02/1934.

¹⁴⁸² ABC, 11/01/1934.

¹⁴⁸³ ABC, 09/10/1931.

Azaña, una informe masa gris (pelo gris, traje gris, ancho rostro gris), pronunciando quizá el discurso más hábil que se haya oído en esta cuestión. (...)

Otra nota: (...)

Señor Director: yo no estaba todavía dormido cuando oí todo esto”¹⁴⁸⁴.

Na mesma liña atopamos outro exemplo, no que nin sequera é o columnista quen fala. Como escritor, sabe que pode botar man de todos os recursos e posibilidades técnicas que estean ao seu alcance, aínda que para iso teña que rachar co punto de vista ou coa estrutura habituais da columna. Escribe:

“(Debemos una explicación a los lectores que busquen en estas columnas el acostumbrado comentarios de nuestro compañero Fernández Flórez. Ha ocurrido algo verdaderamente insólito.

Esta noche, próxima a sonar la una de la madrugada, llegó a la Redacción el recadero que habitualmente nos trae las cuartillas de Wenceslao (...). Lo abrimos sin demasiado curiosidad, y pudimos ver que encerraba su buen medio kilo del papel satinado y recortado –probablemente sustraído del ‘stock’ del Congreso- que suele emplear nuestro camarada para sus artículos.

Habría probablemente, unas doscientas cuartillas.

Pero estaban en blanco.

(...) Hemos sostenido con él una conversación telefónica, cuyo resultado queremos comunicar a nuestros lectores. (...)

- Querido Wenceslao, ¿está usted seguro de no padecer un nuevo ataque de neurastenia? (...)

- No..., no...; creo que no... De cualquier manera, eso no tendría nada que ver con el artículo. Es un estupendo artículo, ¿verdad? ¿Les ha gustado?

- ¡Si no dice nada!

- No importa. No era posible hacerlo más que así. Se refiere todo él a la sesión secreta. Lo he pensado mucho, y he decidido escribir un artículo también secreto”.

Non se lle pode acusar ao noso autor de falta de creatividade. Inventa unha suposta explicación do *ABC* e reproduce unha conversa entre o xornal e Wenceslao, produto da súa imaxinación. Está máis que claro que é o galego o que escribe, non obstante, dado que hai unha sesión secreta no Congreso (fórmula coa que cabe deducir que non está en absoluto de acordo), decide facer algo que sorprenda, ao tempo que se ri del mesmo, do hemicio e da súa profesión:

“El artículo, como pueden juzgar por su extensión, es tan importante, tan fuerte, que sólo puede aparecer así. Es el más grave de los artículos secretos. Las acusaciones que no lanzo contra varias personas que no cito son tremendísimas”¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸⁴ *ABC*, 14/10/1931.

¹⁴⁸⁵ *ABC*, 11/11/1931.

Máis arriba, o autor referíase no suposto diálogo á súa “neurastenia”. Fernández Flórez acaba sendo materia da súa obra, como indica Besteiro. É un personaxe máis das súas columnas, prodúcese un desdobramento entre o Wenceslao real e o Wenceslao actor-xornalista. “Este desdobramento é xa unha actitude moderna que o emparenta claramente coas vangardas da súa época”, explica Besteiro. A persoa, como xa vimos no apartado anterior, convértese en personaxe, o que dá lugar ao equívoco, pero tamán á creación absoluta, a unha morea de posibilidades e de situacións, o que constitúe unha técnica claramente vangardista de expresión.

Ás veces, botar man dos recursos da literatura é unha saída diante dunha situación complicada. Tal sucede coa censura, que non permite publicar certas opinións do galego. O autor, o que fai nestes casos é contar un “cuentecillo” ou unha historia, que no fondo resume ou intenta reflectir o que pasa na Cámara. É o caso da “Parábola del niño goloso”, na cal, Fernández Flórez fala de Juanito, un neno ao que lle regalan un bote de marmelada. No seu intento por collelo nun estante alto, remata deixando a cociña feita un asco e, cando os pais lle berran, el considera que non ten culpa ningunha e decide non soltar o bote. Nesta historia, parece existir un paralelismo entre Juanito e Samper, ministro radical ao que os membros da CEDA queren expulsar do goberno de coalición polas súas responsabilidades na revolución de outubro de 1934.

Outro recurso frecuente son as metáforas e as comparacións. É o caso de cando describe o Parlamento coma o estómago dunha quenlla, que traga demasiado rápido e non permite que se dixiran certos asuntos, que poden saír “a la luz con quién sabe cuántos graves trastornos”¹⁴⁸⁶. Pero unha das súas comparacións favoritas, tamén con animais de por medio, é a de considerar a certos deputados do Congreso como “jabalíes”, que adoitan facer moito ruído, que son bravos e que dan moita guerra:

“Hay en nuestra Cámara jabalíes que se jactan de que nada puede resistírseles. Y es verdad. Arrollan las mayores resistencias, vociferan, rugen y hasta se entregan (...) a ataques de epilepsia iracunda”¹⁴⁸⁷.

Estas comparacións son moi útiles para o noso cronista, porque grazas a elas fai moito máis comprensibles determinados asuntos. A interrelación e o paralelismo entre dous elementos en principio inconexos, pero con aspectos diferenciais que o lector relaciona, permite que o columnista se faga entender con moita máis eficacia á hora de expresar unha idea e penetrar así máis facilmente na audiencia. Vexamos un exemplo:

“El proyecto de ley de Imprenta es en el Congreso como un polizón. Lo han encontrado sobre la mesa presidencial y no acierta a decir quién lo ha llevado ni se halla un pasajero que quiera saldar la cuestión pagándole el billete. Las oposiciones lo denigran, la mayoría no se decide a prohibirlo, la Comisión habla mal de él”¹⁴⁸⁸.

É moi simpática a definición que fai do goberno radical-cedista, que ve como un matrimonio un tanto peculiar e ao que non lle augura ningunha vida. Para amosar que se trata dunha unión contra natura polas diferentes ideas de cada un dos seus integrantes políticos, Wenceslao caracteriza as partes desta maneira:

“El partido radical iba con su gorrilla ladeada y su cigarrillo en los labios, su aire de castigador y su deseo de hacer carrera, cuando se encontró con la señora Ceda, religiosa

¹⁴⁸⁶ ABC, 31/10/1935.

¹⁴⁸⁷ ABC, 21/11/1931.

¹⁴⁸⁸ ABC, 17/05/1934.

ella, gorda ella, pudibunda, con un buen caudal de prejuicios y de votos. El partido radical le guiñó un ojo, y la señora Ceda sonrió detrás del abanico. Maridaron. La historia de siempre”¹⁴⁸⁹.

A liberdade formal e de estilo que permite a columna ten un fiel espello nos escritos do noso autor, que non dubida en empregar todos os recursos para facilitar a comunicabilidade. Outra fórmula é a das preguntas retóricas. Funciona a xeito de crítica, dende a que interpela ao lector, amosando indignación sobre un determinado asunto. Ás veces atopámonos con cuestións que lanza ao aire para que respondan aqueles que seguen día a día a información política, pero, noutras ocasións, o que fai é preguntar directamente ao goberno. O seu obxectivo é que a audiencia comprenda e reciba a información coa máxima claridade. No seguinte caso, quere salientar que as leis non se están materializando e que o Executivo non está realizando ben o seu labor:

“Habéis hablado de traer a discusión los proyectos pendientes y de hacer cumplir las leyes ya votadas. Pero, ¿cómo? Todas las leyes deben ser cumplidas y a todo Gobierno se le supone esa obligación. No obstante, ¿sabemos cómo habéis preparado el cumplimiento de la ley de Congregaciones? ¿Y el de la ley Agraria, que casi no contiene más que indicaciones metódicas? ¿Con qué otras leyes la complementaréis? O, mejor dicho, ¿con qué leyes realizaréis lo que en ésta no es sino un compromiso, una promesa?”¹⁴⁹⁰.

Noutras ocasións remata a columna cunha interrogación, para que se reflexione sobre o dito antes e reforzar así a súa estrutura argumental:

“Cuando cada responsabilidad sea apurada hasta el fin, y no haya pases de favor para la crueldad, el desacierto, la rebelión o cualquier delito que se cometa en las alturas del mando o en las proximidades de esas alturas, será cuando al pueblo español le interese hasta apasionarle el descubrimiento de una responsabilidad. ¿De qué nos sirve precisarlas, si la sanción no existe?”¹⁴⁹¹.

E, daquela atopámonos, con que as preguntas serven a Wenceslao para falar consigo mesmo, facendo deste xeito partícipes dos seus pensamentos aos lectores:

“¿Cuál fue, en todo este tiempo, el instante en que disfruté más puros placeres espirituales? No lo sé. Acaso aquellos treinta minutos que señor presidente consagró a inculcarnos la idea de que nadie puede jactarse de representar la opinión pública. Sí. Acaso fue entonces”¹⁴⁹².

En definitiva, Fernández Flórez pon na súa columna a unha serie de recursos e de mecanismos que foi adquirindo como escritor. E a pesar de que separa moi claramente o estilo xornalístico do literario, estamos ante unha clara simbiose, xa que a invención, a prosa desenfadada e áxil e innumerables recursos literarios enchen de principio a fin tanto as súas columnas como as súas crónicas.

12.6.4. O humor e a ironía.

O humor para Wenceslao Fernández Flórez é unha “actitude ante a vida”. Sendo para el o sistema político ineficaz, estando a sociedade anticuada, indo a economía de mal

¹⁴⁸⁹ ABC, 22/02/1934.

¹⁴⁹⁰ ABC, 16/06/1933

¹⁴⁹¹ ABC, 26/06/1935.

¹⁴⁹² ABC, 27/04/1933.

en peor e sendo a inseguridade un problema constante nas rúas, non cabe máis saída que o sorriso. A dor e o pesimismo vense en parte mitigados por uns comentarios que buscan o lado máis simpático, humano e mesmo imposible de cada situación.

Pero o humor esconde detrás a denuncia. É unha forma de non facer tan amarga e dura a crítica. O galego, sobre este tema, observa que “todo escritor es un descontento. Si estuviera conforme con todo, no escribiría, no tendría nada que decir. Y con este descontento dentro de sí mismo, al escribir se le abren dos posibilidades: incomodarse o burlarse. Yo he preferido hacer esto último”.

Esta mesma idea centra a obra do seu amigo e a un tempo admirado Castelao. O de Rianxo vai penetrar na dura realidade que o envolve para furar nela e “se ironiza, satiriza e riduliza é para facer evidentes os erros, os prexuízos, as teimas que tollen unha angueira ideal e fermosa”, como explica Marino Dónega¹⁴⁹³.

Tanto Castelao coma Fernández Flórez son bos observadores e psicólogos. Os dous debuxan a súa particular visión da realidade, destacando certos riscos para esmigallarnos o mundo, despois de descompolo, analízalo e exteriorízalo. O debuxante comenta a respecto deste tema:

“Nun país ben gobernado, onde hai dabondo fartura, os humoristas non choran nin firen; pro iso non haberá optimismo nos humoristas galegos, enraizados na Terra, namentras escoitemos os seus laíos de dor.

(...) coma humorista galego, fundamente e sinceramente galego, teño que afogar as miñas risas diante dunha Verdade que chora”¹⁴⁹⁴.

Este humor tamén o atopamos noutros dous galegos, en Valle-Inclán e en Julio Camba. Este último foi compañeiro de Wenceslao no *ABC*. O seu humor é triste e longo, da súa propia raza, segundo unha cita de Correa Calderón que recolle Galindo Arranza¹⁴⁹⁵. Pero, ademais, coincide co noso autor no uso da súa ironía, coa que “busca o contraste, racionalizándoa ao máximo, para despois reducila ao absurdo”¹⁴⁹⁶.

Co humor, Fernández Flórez tamén consegue darlle un toque de amenidade á columna, ser máis “informal” e gañar así complicidade cos lectores. É moito máis fácil chegar a eles cando se esperta un sorriso nas opinións, cando se perde a seriedade e se ven as cousas dende unha perspectiva máis humorística, que dende a solemnidade da cátedra ou o discurso doutrinario. O humorismo acentúa o contido real para ocultar a condición seria, o que aumenta a persuasión.

Unha das características máis salientables deste humor é a ironía. Utilízase en moitas ocasións, sempre que pode, ás veces mesmo para dicir exactamente o contrario do que pensa. A combinación de ironía e humorismo vai ser explosiva, xa que considera que deste xeito a mensaxe é moito máis directa e “potente”. Sobre a forza do seu estilo humorístico reflexiona nunha columna

“Quizá la actitud irónica tenga más fuerza, más poder que la trágica. Acaso lo que yo digo es un comentario burlón: se prende más en la memoria y en la sensibilidad

¹⁴⁹³ 1975:14.

¹⁴⁹⁴ En Dónega, 1975, páxs. 28-29.

¹⁴⁹⁵ 2003:28.

¹⁴⁹⁶ 2003:44.

de la gente que un artículo de fondo barbudo y bigotudo.(...)

Yo creo en la eficacia de la sonrisa. Yo creo que una carcajada puesta junto a hombre o a una institución o a un sistema de ideas, les hace saltar mejor que una bomba de dinamita. ¿Ustedes prefieren el artículo lacrimógeno, la glosa dramática, los crespones de la retórica sollozante? Yo saludo con todo respeto a los crespones, a los sollozos y al reflexivo ademán con que se puede mesar una barba. Cada cual con su estilo”¹⁴⁹⁷.

Un dos trucos humorísticos favoritos do galego é o de apurar un feito concreto ata o absurdo. Colle un feito determinado e dálle a volta, amosándoo dunha maneira moi particular. Detrás, como non, está a crítica:

“Adiós. La enmienda de Luis Araquistáin a la Constitución nos ha separado bruscamente. España es una República de trabajadores. Como un bando de hielo que se hiende, así se ha escindido hoy nuestra Patria. Un trozo os lleva a vosotros con vuestro ‘whisky’, vuestras bagatelas y vuestros harapos. No trabajáis: no tenéis cabida en nuestra comunidad. Adiós. Yo he de seguir siendo español a la fuerza”¹⁴⁹⁸.

Tamén vai personificar e dotar de vida situacións e elementos que carecen de trazos humanos. Un caso concreto témolo cando se quere eliminar a palabra “adolescente” da Constitución por demasiado técnica e impopular. Fernández Flórez non pode senón levarse as mans á cabeza ante este debate tan absurdo, pero, lonxe de dicirnos isto claramente, opta por expresalo mediante o humor:

“Ayer salió para Portugal, desterrada por excesivamente redicha y enemiga de la democracia, la palabra ‘adolescente’, que tantos años vivió entre nosotros. En la estación no la despidieron más que otras tres de su calaña: las palabras ‘púber’, ‘anciano’ y ‘rebotica’”¹⁴⁹⁹.

Así, decide pórse á altura das propias sesións parlamentarias, que cualifica de sesións carentes “de altura”, nas que, ao seu ver se tratan asuntos nimios e fóra de toda lóxica. Aproveitando que Basilio Álvarez quere que os sacerdotes tamén poidan ser presidentes da República, ponse a reflexionar sobre como debería ser o xefe de estado perfecto:

“Pedíamos bien poco: que tuviese una barbita blanca. Un presidente de la República sin una barba blanca nos parece ineficaz. (...)”

Debemos decir que nos acompaña siempre la obsesión de encontrar el candidato más útil, es decir, aquel cuya efigie haga más respetables los sellos de Correos, deber principalísimo y casi único en un jefe de Estado que sepa cumplirlos con arreglo, no a la letra constitucional, sino a las realidades”¹⁵⁰⁰.

A esaxeración ou hipérbole é outra fórmula para a consecución dos seus fins humorísticos. Cando hai algo que considera inxusto ou irracional, guíndao abaixo, enfatizando a situación ata extremos que van máis alá do normal. Vexamos o que fai para expresar que non é de recibo que as familias numerosas perciban só unha axuda total de 150 pesetas:

¹⁴⁹⁷ 1962, vol. II, páx. 638.

¹⁴⁹⁸ *ABC*, 17/09/1931.

¹⁴⁹⁹ *ABC*, 08/10/1931.

¹⁵⁰⁰ *ABC*, 04/11/1931.

“Es decir, que si usted quiere obtener esa bonita suma para pagar el alquiler de un piso o comprarse un gabán o hacer un viaje a Toledo, tiene que buscar una mujer honesta, resignada y trabajadora, unirse a ella, extenuarla en la producción anual de un hijo, quizá constreñirla ya con frases de aliento, ya con arengas entusiastas, ya con puyas a su capacidad, a que elabore mellizos; trabajar para todos, alimentarles, vestirles, calzarles... Y a los diez años, si usted ha conseguido quince hijos, se presenta en no sé donde y le dan veinte duros. ¡Hombre..., por Dios...! Valen más quince merluzas”¹⁵⁰¹.

Noutro caso fala do Ministerio de Agricultura, que ano a ano ve como aumentan os seus traballadores. O galego quere salientar que non se fai nada polo campo, a pesar de que hai moita xente buscando solucións para el. A consecuencia é unha perda de cartos e a sensación de que o non se fai nada dende o poder central:

“Mientras exista un Ministerio de Agricultura, todo irá bien. Viviréis felices, correrá el dinero y mucha gente vivirá de la tierra. Fijaos bien: aunque no hubiese en toda ella más que una chumbera, si un Ministerio de Agricultura la amparaba, la comodidad se extendería por el país. Con una pobre y triste chumbera no podría mantenerse ni un pájaro, si se la confiase a la torpeza de un labrador. Pero el Ministerio de Agricultura puede hacer todo ese con una chumbera.

Nombrar varios ayudantes que la cepillen.

Idem practicantes titulados que les quiten los higos para limpiarlos con pinzas.

Idem barberos que afeiten los higos para limpiarlos de sus casi invisibles púas.

Idem manicuaras que los pulimenten y acentúen su color”¹⁵⁰².

A ridiculización tamén é outra boa maneira de conseguir dotar de humor ao discurso. No seguinte fragmento explica por que ten tanta “fe” no ministro da Mariña e por que o que el faga pode ser a última oportunidade para o país. Para isto, o que fai é contarnos que solicita dos orzamentos cartos para un hidroavión que non tiña paracaídas:

“Quizá tuviese un paracaídas o dos paracaídas, pero, en fin, non tenía bastantes paracaídas. Esta es la dolorosa verdad.

Ahora si un país cuenta con un solo hidro y este hidro no va bien pertrechado de paracaídas, ¿cómo se quiere que reine la tranquilidad de los espíritus? Cuando algún obrero se aventura por los tejados de enfrente, yo no puedo trabajar en mi despacho, porque el ajeno peligro me sobresalta. Un sentimiento igual –sin darnos cuenta- suspendía o trastornaba al menos la vida de la nación”¹⁵⁰³.

Outro caso no que fala da “valía” dos homes da República. Pero nesta ocasión tócalle a Pita Romero, embaixador no Vaticano. O columnista, para falar da súa rápida ascensión no goberno e dos seus intereses por medrar, apela directamente ao Papa:

“(…) conviene que Su Santidad esté prevenido... porque esto pasa ahora, pero dentro de dos meses el señor Pita será cardenal, si ve que la cosa le gusta. Y... no es aún lo más grave... (...) ¡Vigile su tiara! Pudiera ocurrir que, enterado de las ventajas, allá para la primavera, el señor Pita decidiese ser Papa. Y entonces, Santo Pastor, entonces... –lo decimos con la cabeza baja y los ojos llenos de lágrimas, pero con la firmeza de los

¹⁵⁰¹ ABC, 28/11/1935.

¹⁵⁰² ABC, 21/06/1934.

¹⁵⁰³ ABC, 28/06/1933.

convencidos- lo sería. ¿Que no...? ¡Bueno! Después serán las quejas”¹⁵⁰⁴.

En temas como a opresión comercial que realiza Cataluña sobre o resto do país, o xornalista consegue establecer un paralelismo accesible a todo o mundo e que resulta do máis simpático:

“Si Caín hubiese sido de Tarrasa, Jehová hubiese tenido el buen cuidado de no crearse un conflicto”¹⁵⁰⁵.

Describir unha situación normal no Parlamento con palabras que non se corresponden co que se nos conta, tamén é unha boa maneira de espertar o sorriso:

“(…) dos o tres socialistas han tenido la suerte de encontrar a mano, en la proximidad de sus bancos, a dos o tres radicales, y los cuatro o seis caballeros se ponen de acuerdo para practicar la deliciosa faena de molerse los huesos a puñetazos”¹⁵⁰⁶.

Despois, temos os casos nos que emprega abertamente a ironía. Algunhas veces faino con humor, pero noutras, é unha ironía máis dura. Velaquí o que di con motivo da aprobación da Lei de Defensa da República, que cortaba a liberdade de expresión:

“¿Desean que escriba con sinceridad? Pues tendré que decir que no me importa. Personalmente, tengo simpatía y acaso gratitud por la ley de Defensa de la República”¹⁵⁰⁷.

Loxicamente, non está a favor de que se limiten as liberdades. Con esta clase de comentarios, o lector sente que Fernández Flórez lle está a chiscar un ollo, ao tempo que lle conta algo, como dicíndolle, “non te creas nada, porque sabes que no fondo penso todo o contrario”. A complicidade e o coñecemento diario da columna autorizan este recurso sen dar lugar a equívocos, permitindo que o lector collese a ironía á primeira de cambio.

Tampouco son raras as ocasións nas que vemos como esa ironía se transforma en sarcasmo ferinte e cruel. No texto que reproducimos métese co espírito pacifista do ministro de Mariña:

“Esta actitud del ministro puede suscitar entre los deficientes mentales algunas objeciones. Por ejemplo:

Si es pacifista, ¿por qué acepta la cartera de Marina?”¹⁵⁰⁸.

E é que o humor de Wenceslao non é sempre tenro e amable, como el di, senón que se pode converter en extraordinariamente feroz. Hai que destacar que durante a República, o humor perde forza nas “Acotaciones” de Fernández Flórez. As columnas nas que convida ao sorriso son máis na súa primeira etapa comentarista político no *ABC* (1916-1921). O seu escepticismo e o seu pesimismo acaban por deixar de lado o veo co que se envolvían, o humor, para retornar dun xeito acedo e directo.

Tendo en conta o seu elevado ton crítico, os insultos nos que ás veces cae e a súa constante aptitude acusatoria, chegamos á conclusión de que, en determinadas circunstancias, o humor perde totalmente o seu efecto. A crítica directa, amarga e

¹⁵⁰⁴ *ABC*, 24/01/1934

¹⁵⁰⁵ *ABC*, 25/03/1934.

¹⁵⁰⁶ *ABC*, 05/04/1934.

¹⁵⁰⁷ *ABC*, 09/12/1931.

¹⁵⁰⁸ *ABC*, 27/01/1934.

indignada de Fernández Flórez anula o humorismo amable e simpático dos seus textos. A súa falta de fe en todo e en todos acábase facendo máis que patente para o lector, quen xa percibe que as “Acotaciones” perderon a súa esencia de antano.

12.7. Medo ás malinterpretacións.

Como bo escritor e humorista, Fernández Flórez ten un medo terrible a ser mal interpretado nos seus comentarios. Intenta ser claro e lanzar unha mensaxe directa e sinxela, para o que emprega infinidade de recursos, pero, ás veces, atópase con que a xente o critica e insinúa que as súas ideas eran outras. Tendo en conta que se trata dun escritor cun estilo moi rico, no que combina humor, ironía, metáforas, comparacións, crítica mordaz,... non é de estrañar que ás veces o que di non sexa entendido por todos.

Os seus reproches son interpretados por moitos como consecuencia directa de que está “comprado” polo *ABC*. No seguinte fragmento, ríndose desta situación, o propio Wenceslao explícanos este punto de vista:

“Es extraordinaria la unanimidad con que esa diseminada muchedumbre cree que cada noche el propio Juan Ignacio Luca de Tena me llama a su despacho y, jugando al desgaire con un billete de cinco duros, me dice:

- Bueno, Wenceslao, ¿quiere usted decir hoy tal o cual cosa?
- ¡No! –rujo, echando chispas por los ojos.
- Sea usted amable –insiste el director, sustituyendo el billete de 25 por otro de 50.
- ¡Jamás! –bramo.
- Medítelo usted, amigo mío –aconseja, mostrando otro papelito de 20 duros.
- Pero mire usted que...
- ¿Por qué no me convence? (Dos billetes más).

Hasta que llega a un punto en que me precipito sobre los vales con alegres gritos de ‘¡Tiene usted más razón que un santo!’, y corro a pergeñar la crónica”¹⁵⁰⁹.

Pero que se ría de todo isto non significa que lle dea igual o que pense a xente. Wenceslao cualifica as súas opinións e comentarios de “tolerancia amable”, definición coa que non estamos de acordo, xa que está máis que comprobado como había veces nas que se arremetía con saña contra os grupos políticos ou os persoeiros. Outra das súas preocupacións é que se considere e que está en contra da República polo feito de que ataque a un membro do goberno ou unha determinada lei. Cre que hai unha confusión entre a parte e o todo. Cando el ataca unha das súas partes, indefectiblemente as miradas vanse dirixir a el sinalándoo como antirrepublicano. Tal é a obsesión do escritor, que a primeira columna que escribe na República, “A modo de advertencia previa”, está pensada para evitar estes equívocos:

“Una sola preocupación me embaraza, y es necesario que me libre de ella, antes de comenzar, con una advertencia útil a todos. Voy a referirme a las posibles exégesis de

¹⁵⁰⁹ *ABC*, 23/12/1933.

mis artículos. Cualquier escritor tiene miedo a las interpretaciones. La interpretación es como una mano que cogiese en el aire el proyectil salido de vuestra pistola y lo dejase más acá o más allá del banco. Esto es difícilmente soportable. Cualquier escritor tiene miedo a las interpretaciones; pero yo, mucho más que ninguno. (...)

Los políticos están ahora tan terriblemente identificados con sus ideales, que muchas veces creen que el ideal es... ellos mismos, con su estómago, su garganta, su cerebro, y camisa de popelín. Si los atropella un auto piensan que han atropellado a la República”¹⁵¹⁰.

Ás veces prodúcense situacións moi divertidas por culpa dos comentarios do galego. É o caso de cando di nunha columna que hai que ter coidado cos fotografías da prensa, que aproveitan a chegada de novos deputados para sentarse nos escanos e quedarse alí para sempre, ata que unha crise de goberno os fai directores xerais ou ministros. Wenceslao explica que estes profesionais, debido ao seu comentario, lle escribiron unha carta protestando por estas palabras e queixándose de que o presidente da Cámara tomou medidas contra eles polas súas palabras. O noso autor vese na obriga de explicarse:

“La culpa es de mi prosa. Cuando quiero decir algo resulta que escribo, sin saberlo, todo lo contrario y que no consigo hacerme entender. En ese artículo deseaba insinuar que algunos de los que han llegado a personajes son tan incongruentes con su destino, que me parece que han venido al Congreso, apelando a un ardid, a un truco ‘fresco’ de comedia. Pero ahora, ¿cómo aclaro yo esto?”¹⁵¹¹.

A outra fronte aberta que lle causan os seus xuízos, van ser os medios de comunicación. Ao longo das columnas apreciamos como hai un enfrontamento dialéctico do galego cos xornais que lle critican unha determinada forma de pensar, cuestión esta que xa analizamos anteriormente.

Ademais, como puidemos apreciar ao consultar a súa colección persoal de artigos, Fernández Flórez e os seus recompilaban todos os comentarios escritos por outros medios e xornalistas sobre os seus escritos. Importáballe e moito o que se dicía del e quería coñecer estas opinións, poder valoralas e, de ser o caso, replicalas.

¹⁵¹⁰ ABC, 29/08/1931.

¹⁵¹¹ ABC, 23/12/1933.

13. Conclusións.

Tras analizar máis de 1.300 artigos, crónicas e columnas ao longo de distintos momentos da obra de Wenceslao Fernández Flórez, estas son as conclusións que extraemos:

1. O coruñés comeza a traballar na prensa non tanto porque non teña outra alternativa económica, senón porque lle fascina a escrita. Dende moi novo é un aficionado á lectura e comeza a escribir poemas e pequenos relatos, polo que nos xornais escritos vai ter un medio idóneo para canalizar esa fascinación pola lectura. É certo que comezou no mercado laboral obrigado polas circunstancias familiares, pero consideramos que dirixiu os seus pasos cara á prensa para desenvolver unha tarefa coa que expresarse e desenvolver as súas inxenuidades.
2. As primeiras incursións nos xornais escritos das que temos referencia son precisamente relatos impresionistas, pequenos poemas e contos. Polos antetítulos e a variedade dos medios nos que escribe, vemos que el, proactivamente, e a pesar de ser tan novo, trata de colaborar con calquera medio que queira contar coa súa pluma. Iso dá boa conta das ganas que ten de escribir, de difundir as súas creacións e de chegar aos lectores.
3. Na súa etapa xornalística vemos que por unha banda ten tarefas puramente informativas e, pola outra, columnas, artigos de opinión e crónicas onde ten moita maior liberdade estilística e creativa. Fernández Flórez sempre trata de fuxir do puramente informativo para escribir sobre aquilo que lle guste e que o motive. Trata de crear un estilo propio, máis próximo á literatura que á información, que irá perfeccionando e converténdose no seu propio sinal de identidade. Ademais, grazas a que forma parte do plantel de colaboradores de moitas cabeceiras, el será o que acabe por determinar os temas sobre os que escribe, afastándose totalmente do traballo propio dun xornalista de redacción.
4. Aínda que é un autor que se asocia ao *ABC*, xa que neste medio publicou practicamente ao longo de todo a súa vida laboral, Fernández Flórez non estivo atado a ningunha redacción. Escribía para un feixe de medios, tanto locais como autonómicos, nacionais e internacionais, e facíao libremente dende a súa casa. Non estaba suxeito á actualidade informativa (no sentido estrito da palabra), o que permitía dispoñer do teu tempo e dos temas que quería, motivo polo cal realizaba múltiples viaxes, asistía a eventos, comentaba noticias que publicaban os medios,... Era unha sorte de *freelance*, de colaborador prestixioso que prestaba a súa pluma para conseguir máis lectores. Converteuse no columnista máis importante de España, como o demostra o feito das colaboracións periódicas que ten durante máis dunha década con varias publicacións nacionais, durante máis de trinta anos co *Diario de Barcelona*, considerado o “xornal máis importante da historia de Cataluña” e, como non, durante medio século co *ABC*, o diario máis lido naquel momento.
5. Hai unha evolución clara na estilística de Fernández Flórez. Os artigos da súa primeira etapa están claramente influenciados polo romanticismo e o modernismo. Trata sobre cuestións como o amor, a paisaxe ou o paso do tempo. No *Diario ferrolano* apenas conseguimos percibir nalgunha ocasión o que vai ser

o estilo que tan ben o defina e que tantos lectores van admirar. Non obstante, este comeza a despuntar cando chega a *El Noroeste* e acaba a súa definición a través das “Acotaciones de un oyente” de *ABC*. A partir de aí, deixa a un lado toda floritura e adxectivación para construír unha mirada nova na que a actualidade informativa será unha mera excusa para sorprenden ao lector cun estilo directo, irónico, desenfadado e moi fresco.

6. Nas columnas de Fernández Flórez este adopta o punto de vista dun narrador homodiexético. Fala en primeira persoa ao lector, faino de ti a ti, dun xeito natural, simulando unha conversa entre amigos co que se establece unha empatía, unha relación de amizade na que Wenceslao trata de contar a súa verdade. Narrador e autor son o mesmo, mestúranse, pero o coruñés bota man de todos os recursos que foi adquirindo ao longo do tempo. É aí onde o humor e, sobre todo, a ironía, son os que acaban por arrastrar ao lector a carón de Fernández Flórez. Pero non só iso, senón que o autor-narrador non dubida en inventar feitos, en crear unha sorte de realismo máxico en determinados momentos para poder chegar máis coa súa mensaxe. A invención, a narrativa e a literatura son a base sobre a que constrúe o seu discurso aparentemente informativo.
7. Por outra banda, para convencer é fundamental o feito de pasar desapercibido, de que o receptor non advirta claramente as intencións, pois dese modo o emisor perdería gran parte da súa efectividade. Ao noso entender, a finalidade práctico-retórica dos textos xornalísticos permanece oculta pola vertente literaria dos propios textos. E isto, administrado con intelixencia e talento, pode ser un mecanismo ou un procedemento extremadamente eficaz. Conséguese, deste xeito, un ton moito máis distendido e unha sensación de maior naturalidade, que incide profundamente no ánimo e na dispoñibilidade receptiva dos lectores. A atención do receptor está centrada no discurso que está a recibir, na mensaxe que subxace detrás da súa retórica e dos seus mecanismos lingüísticos. A receptividade é moito maior e, consecuentemente, a mensaxe e a súa ideoloxía son moito máis efectivas, van a chegar mellor e con máis forza. Esta foi unha das grandes consecucións de Wenceslao Fernández Flórez e outra das claves que explican a conexión que establece co público.

A súa autoridade moral en ningún momento se establece porque se mostre como alguén con gran experiencia ou moitos coñecementos, senón tratar de estar ao mesmo nivel que os lectores, por se unha persoa máis, un cidadán que ten as súas mesmas inquietudes, creando así lazos coa audiencia, á que se abre para contarlle cousas tamén íntimas e persoais.

A columna é o xénero que mellor se adapta a isto, en canto que combina literatura, opinión e información. Trátase dun xénero en auxe no xornalismo contemporáneo, reservado nos grandes xornais por firmas consagradas. Os máis celebrados escritores de distintas épocas colaboraron activamente no que se consolidou ao longo do século XX como unha plataforma de opinión pública e de creatividade estilística e literaria. É interesante saber que moito antes dos Cela, dos Umbral, Juan José Millás ou dos Reverte houbo outras grandes figuras, como Azorín, Julio Camba ou o propio Fernández Flórez que conseguían que os xornais fosen algo máis que simple información, e que acadaban que miles de lectores buscasen as súas liñas nada máis abrir o xornal do día.

8. Co tempo, o labor de columnista e de cronista na prensa escrita provoca unha frustración a Fernández Flórez. Trátase dun narrador excepcional que vai pór as súas dotes de escritor ao servizo do Wenceslao xornalista. Todo o seu universo creativo se ten que poñer ao servizo da actualidade. Non é un cronista sen máis, non reproduce simplemente o que ve, senón que dota os seus textos de historias, de descrições, de máximas e de sentencias, moitas delas seguramente reservadas para novelas ou contos, pero que ten que lanzar pola boráxine do día a día, polo alto ritmo da súa produción. O seu éxito, como el mesmo nos di, está en que a literatura se pon ao servizo do xornalismo. Pero é unha literatura efémera, fuxidía e que na mente dos lectores de xornais non vai ter todo o poso que a el lle gustaría.

Cando comenta que ten que desbotar ideas que ben poderían ser unha novela para convertelas nunha columna na prensa escrita está a dicir a verdade, en canto que descubrimos que *El bosque animado* (1943) tivo a súa orixe en *ABC*. En 1924 publica unha serie de artigos mentres veranea en Cecebre que moitos anos despois se converten na xénese da súa obra máis coñecida na actualidade.

9. O humor é unha das súas grandes armas. Casa moi ben con ese estilo tan coloquial e desenfadado que emprega. Non obstante, esa sutil ironía, ese sorriso que debuxa nos lectores acaba desaparecendo nas crónicas políticas. Vese claramente imbuído do clima de confrontación existente no Parlamento, polo que esa frescura e ese punto de vista sorprende se acaba diluíndo por un ton moito máis frío, gris e duro nos últimos períodos das súas “Acotaciones”.
10. Onde máis brilla é precisamente alí onde pode dispoñer ao seu gusto de todos os recursos que lle permite a literatura, nas columnas. Tanto nos seus comentarios parlamentarios, como nas taurinas e futbolísticas é onde podemos apreciar o esplendor dun escritor único, que trata temas moi controvertidos cun punto de vista sorprendente, pero cunha gran sinxeleza, sen perder por iso profundidade ideolóxica. Nas crónicas propiamente ditas, como nas cinematográficas ou de viaxes a súa escrita non chega con tanta forza. Si estarían nun nivel superior as crónicas teatrais.
11. O esquecemento da súa figura débese precisamente porque alí onde máis brillou foi nos medios de comunicación. A súa novelística (aínda sen sermos grandes coñecedores dela) non se caracterizou por sorprender, rachar a nivel estilístico ou contar grandes historias, senón que eran tiñan moito das súas columnas: os temas eran tratados con humor, de forma directa e buscando a complicidade do lector, ao que trataba tamén de sorprender. Fernández Flórez era un escritor de masas tanto xornalística como literariamente, alguén fácil de ler, que sabía chegar e divertir, pero que non tivo, como el mesmo predecía, grandes obras que marcaran unha diferenza significativa. Si a marcou na prensa, pero despois viñeron moitos outros que ocuparon o seu lugar e, por ese mesmo motivo, foi quedando relegado e esquecido.

Ademais, moitos dos temas que aborda nas súas columnas despois transfórmanse en contos, relatos ou novelas. Hai un claro paralelismo entre xornalismo e literatura, aínda que o primeiro acabou por non amalo e no segundo sentía que non lle dedicaba todo o tempo e os esforzos que a súa obra merecería.

12. É un adiantado ao seu tempo non só en certas ideas sociais (igualdade de dereitos para as mulleres, divorcio, eutanasia...) senón xornalísticas. Falou da necesidade de lanzar nos diarios crónicas cinematográficas ou gastronómicas moito antes de que existiran.
13. Sobre a súa figura pesa moito a adhesión que establece co réxime franquista, pero hai que ter en conta que esta se establece fundamentalmente a partir de que o bando republicano o persegue durante a Guerra Civil para matalo, mentres que do outro lado o esperan cos brazos abertos, polo que isto determinou e moito o seu posicionamento político.

Como vimos, na súa primeira etapa estivo moi relacionado co movemento non só republicano da Coruña, senón tamén co galeguismo e co rexionalismo. E non de forma pasiva, senón participando activamente, sendo incluso un dos integrantes iniciais das Irmandades da Fala na Coruña.

Declarouse tamén maurista, socialista e mesmo criticaba o sistema parlamentario, cheo de discursos baleiros e poucas medidas concretas, polo que celebrou a chegada da ditadura de Primo de Rivera. Condiseraba que había que cambiar as cousas e o que funcionaba mal. Fernández Flórez era un home que se movía sobre todo por paixóns e por persoas, de aí que as súas posturas foran evolucionando e cambiando segundo as circunstancias vitais mudaron.

É preciso lembrar, por riba de todo, que o seu éxito non se debeu a ningún tipo de amizade política. A súa pluma foi a única que o fixo medrar, tras traballar na prensa dende a adolescencia para poder manter a súa familia. Ademais, o seu gran recoñecemento, o nomeamento para formar parte da RAE chega precisamente antes da guerra, en 1934, xusto un ano antes de que Lerroux lle outorgue a banda da República, polo que hai que desligar totalmente os seus méritos do franquismo, independentemente de que nunca criticara a ditadura.

14. Anexo 1: políticos mencionados nas “Acotaciones” entre 1916 e 1921.

Políticos, ministros, personaxes destacados e militares mencionados por Wenceslao Fernández Flórez en “Acotaciones de un oyente” de 1916 a 1921. As mencións teñen en conta unicamente o número de crónicas nas que aparecen citados.

Apelidos e nome	Mencións	Partido/tendencia ¹⁵¹²
Alas Pumariño y González Muñoz, Armando de las	1	Maurista
Alba Bonifaz, Santiago	35	Partido Liberal
Alcalá Zamora y Torres, Niceto	15	Partido Liberal / Partido Liberal Democrático
Allendesalazar y Bernar, Andrés	10	Partido Conservador
Alonso Castrillo Bayón, Genaro	2	Liberal prietista
Alvarado y del Saz, Juan	5	Partido Liberal
Álvarez de Toledo y Gutiérrez de la Concha, Álvaro duque de Bivona	1	(sen información)
Álvarez González Posada, Melquíades	32	Partido Reformista
Álvarez Mendoza, Ángel	3	Liberal
Anguiano Mangado, Daniel	4	PSOE
Aparicio y Ruiz, Francisco	4	Partido Conservador
Aragón Cozar, Andrés	1	Liberal
Aranzadi e Irujo, Manuel	2	Rexionalista

¹⁵¹² Datos extraídos das fichas dos deputados de congreso.es e da Wikipedia.

Archilla	1	(sen información)
Argente del Castillo, Baldomero	2	Partido Liberal
Argüelles y Argüelles, Manuel de	1	Partido Conservador
Armada Losada, Juan marqués de Figueroa	2	Partido Conservador
Armiñán y Pérez, Luis de	1	Partido Liberal (albista)
Arribas y Turrull, Enrique María de	1	Maurista
Arroyo López, Jerónimo	1	Liberal
Arroyo Olave, Antonio	2	Nacionalista vasco
Auñón y Villalón, Ramón marqués de Pilares	1	(sen información)
Aura Boronat, Antonio	5	Partido Liberal-Demócrata
Ayuso e Iglesias, Manuel Hilario	6	Republicano
Azcárate y Flórez, Pablo de	3	Reformista
Azpeitia Esteban, Mateo	1	Liberal Romanonista
Azzati Descalci, Félix	1	Republicano
Bahamonde	1	(sen información)
Barcia y Trelles, Augusto	12	Partido Reformista
Barriobero y Armas, Juan	5	Liberal

Barroso (nese periodo hai dous políticos co mesmo apelido)	1	(sen información)
Bas y Vasallo, Federico Carlos	1	Conservador
Bello Trompeta, Luis	1	Acción Republicana
Benavente Martínez, Jacinto	1	Maurista
Benítez de Lugo y Rodríguez, Félix Eleuterio	1	Prietista
Bergamín y García, Francisco	1	Partido Liberal-Conservador
Bermúdez de Castro y O'Lawlor, Salvador marqués de Lema	4	Partido Conservador
Bernad y Valenzuela, Justino	2	Partido Conservador
Bertrán y Musitu, José	4	Lliga Regionalista
Besteiro Fernández, Julián	8	PSOE
Bilbao y Eguía, Esteban	1	Xaimista
Brocas Gómez, Manuel	1	Partido Liberal
Bugallal Araújo, Gabino conde de Bugallal	10	Partido Conservador
Bullón Fernández, Eloy	3	Partido Liberal-Conservador
Burell y Cuéllar, Julio	9	Partido Liberal-Conservador
Burgos y Mazo, Manuel	4	Partido Conservador
Calderón Rojo, Abilio	2	Partido Conservador

Cambó y Batlle, Francisco	32	Lliga Regionalista
Camps y de Olzinellas, Carlos de marqués de Camps	1	Lliga Regionalista
Canalejas y Méndez, José	2	Partido Liberal
Canals y Vilaro, Salvador	1	Partido Conservador
Cánovas Cervantes, Salvador	2	Conservador
Cañal y Migolla, Carlos	1	Conservador
Caralt y Sala, José de conde de Caralt	1	Lliga Regionalista e despois Partido Liberal
Caro y Arroyo, Joaquín conde de Peña Ramiro	1	Partido Conservador
Casanova Conderana, Manuel	1	Liberal prietista
Casares	1	(sen información)
Casas-Valiente	1	(sen información)
Castrovido Sanz, Roberto	5	Partido Republicano Federal
Chacón	1	(sen información)
Chapapietra y Torregrosa, Joaquín	4	Partido Liberal
Chicharro Sánchez Guio, Jaime	1	Partido Liberal-Conservador
Churruca y Calbetón, Alfonso de	2	Maurista
Cierva y Peñafiel, Juan de la	27	Partido Conservador

Cobián y Fernández de Córdoba, Eduardo	1	Partido Liberal
Companyes, Lluís	1	Partido Republicano Catalán
Cortezo y Prieto, Carlos María	1	Partido Liberal-Conservador
Corujedo y Fernández, Enrique Indalecio	1	Reformista
Cotarelo Valledor, Armando	1	PSOE
D'Angelo Muñoz, Estanislao	1	Partido Liberal
Dato e Iradier, Eduardo	20	Partido Conservador
Díaz de la Cebosa y Díaz Ceballos, Benito	1	Independente
Domingo Sanjuan, Marcelino	6	Bloc Republicà Autonomista
Dubois	1	(sen información)
Eizaguirre y Ayestarán, José	2	PNV
Elorrieta y Artaza, Tomás	1	Partido Liberal
Epalza y López de Lerena, Domingo	1	PNV
Escutia Greus, Francisco	1	Partido Liberal
Espada Guntín, Luis	1	Partido Conservador
Fanjul Goñi, Joaquín	1	Partido Conservador
Fernández Barrón, Manuel	2	Partido Conservador
Ferrer	1	(sen información)

(nese período hai dous políticos co mesmo apelido)		
Figuerola Torres, Álvaro de conde de Romanones	37	Partido Liberal
Figuerola y Alonso Martínez, Álvaro de marqués de Villabrágima	1	Partido Liberal
Fournier Cuadros, Julio	2	Partido Conservador
Gallinal Pedregal, Luis	1	Maurista
Garay y Rowart, José María de	2	Partido Conservador
García Guijarro, Luis	3	Tradicionalista
García Prieto, Manuel marqués de Alhucemas	26	Partido Liberal Democrático
García Valerio, Ángel	1	Prietista
Garnica y Echeverría, Pablo de	1	Partido Liberal
Garriga i Massó, Joan	1	Liga Regionalista
Gascón y Marín, Jose	5	Partido Liberal-Conservador
Gasset Neira, Eduardo	1	Partido Liberal
Gasset Azugaray, Ricardo	8	Partido Liberal
Gasset y Alzugaray, Ricardo	3	Liberal Agrario
Gasset (nese periodo hai varios políticos co mesmo apelido)	9	(sen información)
Gil y Morte, Adolfo	1	Partido Reformista

Gimeno Rodríguez Jaén, Vicente	4	Partido Liberal
Giner de los Ríos, Hermenegildo	2	Partido Republicano radical
Goicoechea y Cosculluela, Antonio	3	Partido Conservador
Gómez Acebo y Cortina, José	1	Partido Liberal
Gómez Acebo y Cortina, José Marqués de Cortina	1	Partido Liberal
Gómez Chaix, Pedro	1	Partido Republicano Radical
González Besada y Mein, Augusto	9	Partido Conservador
González Hontoria y Fernández Ladreda, Manuel	1	Partido Liberal
Groizard y Gómez de la Serna , Alejandro	2	Partido Liberal
Guerra del Río, Rafael	1	Partido Republicano Radical
Higuera Bellido, Luis marqués de Arlanza	1	Partido Conservador
Ibáñez Rizo, Ernesto	1	Partido Liberal
Iglesias Garcia, Dalmacio	1	Tradicionalista
Iglesias Posse, Pablo	1	PSOE
Izquierdo Alcaide, Juan	2	Partido Liberal
Jiménez de la Puente, Francisco Javier conde de Santa Engracia	1	Partido Liberal
Jorro	1	Partido Conservador

Junoy y Gelbert, Emilio	3	Unión Federal Nacionalista Republicana
Lamana Bonel, Cándido	1	Reformista
Largo Caballero, Francisco	7	PSOE
Layret i Foix, Francesc	3	Partit Republicà Català
Lerroux García, Alejandro	16	Partido Republicano Radical
Llorens y Fernández de Córdoba, Joaquín	1	Tradicionalista
Llorente Arregui, Aniceto	2	Republicano
Llosas Badia, Pedro	1	Xaimista
López Ballesteros y Fernández, Luis	1	Partido Liberal
López de Carrizosa y de Giles, Álvaro marqués de Mochales	2	Partido Conservador
López Muñoz, Antonio	1	Partido Liberal
Loring y Martínez de Heredia, Manuel conde de Mieres	1	Conservador datista
Luque y Coca, Agustín de (xeneral)	2	(non aplica)
Macià i Llusà, Francesc	1	Solidaritat Catalana
Maestre Laborde Boix, José	2	Partido Conservador
Marichalar y Monreal, Luis vizconde de Eza	5	Conservador datista

Marín Bertrán de Lis, Francisco Marqués de la Frontera	1	Partido Conservador
Marina Vega, José (xeneral)	2	(non aplica)
Marraco Ramón, Manuel	1	Partido Republicano Radical
Martín Velandía, José	1	Datista
Martínez Acacio, José	1	Partido Conservador
Martínez Anido, Severiano	2	Militar
Martínez Asenjo, Lamberto	1	Conservador
Matesanz de la Torre, Mariano	4	Partido Liberal
Maura y Montaner, Antonio	33	Partido Conservador
Méndez Vigo y Méndez de Vigo, José María	1	Partido Conservador
Merino (nese periodo hai dous políticos co mesmo apelido)	2	(sen información)
Mochales Íñiguez, Juan Francisco	1	Partido Liberal
Montero Ríos, Eugenio	4	Partido Liberal
Montes Jovellar, Joaquín de	2	Partido Conservador
Montilla Sabater, Ignacio	1	Partido Liberal
Morayta Serrano, Miguel	1	Republicano
Moreno Mendoza, Manuel	2	Partido Republicano Radical

Moreno Zuleta, Francisco conde de los Andes	2	Maurista
Morera y Galicia, Magín	2	Partido Regionalista
Moret	2	(sen información)
Morote y Greus, José	2	Partido Liberal
Navarro Reverter y Gomis, Juan	4	Partido Liberal
Nicoláu Sabater, José	2	Partido Liberal
Noguera y Aquavera, Vicente	1	Partido Conservador
Nougués Subira, Julián	9	Partido Republicano Democrático Federal
Núñez de Arce y Fernández de la Reguera, Manuel	1	Partido Liberal
O'Shea y Verdes Montenegro, Eduardo	1	Partido Liberal Conservador
Ordóñez y García, Mariano	1	Partido Conservador
Osorio y Gallardo, Ángel	2	Partido Conservador
Ovejero Bustamante, Andrés	1	PSOE
Ozores de Padro, José María	1	Partido Liberal
Padrós y Rubio, Carlos	1	Partido Liberal
Palacios Morini, Leopoldo	1	Partido Reformista
Pallarés	1	(sen información)

Pan de Soraluce y Español, José	1	Partido Conservador
Pedregal y Sánchez Calvo, Pedregal	15	Partido Liberal
Pérez Caballero y Ferrer, Juan	3	Partido Liberal
Pérez García, Darío	1	Republicano
Pérez Oliva, Isidro	2	Partido Liberal
Pi y Súñer, Augusto	2	Partido de la República Catalana
Pidal (nese periodo hai tres políticos co mesmo apelido)	1	(sen información)
Pidal y Bernaldo de Quirós, Manuel Marqués de Valderrey	1	Partido Conservador
Piniés Bayona, Pío Vicente de	2	Partido Conservador
Pla y Peñalver, Fernando marqués de Amboage	1	(sen información)
Plaja y Tapis, Buenaventura María	3	Lliga Regionalista
Poggio y Álvarez, Pedro	1	Partido Conservador
Portela Valladares, Manuel	1	Partido Liberal
Posada y García Barrios, Manuel	1	Prietista
Pradera Larrumbe, Juan Victor	2	Xaimista
Prado y Palacio, José del	1	Partido Conservador

Prieto Tuero, Indalecio	7	Socialista
Raboso y Castellanos, Juan de Dios	3	Partido Liberal
Rahola Molinas, Pedro	2	Lliga Regionalista
Ramos y Ortiz Villajos, Pablo	1	Partido Liberal
Ríos Urruti, Fernando de	1	PSOE
Riu y Periquet, Daniel	2	Partido Liberal
Rivas Mateos, Marcelo	4	Partido Liberal
Rodés Baldrich, Felipe	7	Lliga Regionalista
Rodrigáñez y Mateo Sagasta, Tirso Mateo	2	Partido Liberal
Rodríguez de la Borbolla y Amoscótegui, Pedro	1	Partido Liberal
Rodríguez de Viguri, Luis	4	Partido Conservador
Rodríguez Díaz, Leonardo	3	Conservador
Rodríguez San Pedro, Faustino	3	Partido Liberal-Conservador
Roig y Bergadá, José	1	Partido Liberal Español
Román Ferrer, Carlos	1	Partido Liberal
Romeo y Sanz, Leopoldo	4	Partido Liberal
Romero Civantos, Isidro	1	Prietista
Rosales y Martel, Martín de	1	Liberal prietista

duque de Almodóvar del Valle		
Roselló	1	(sen información)
Ruano de la Sota, Juan José	3	Partido Conservador
Ruiz Jiménez, Joaquín	9	Partido Liberal
Saborit Colomer, Andrés	11	Socialista
Saenz de Quejana y Toro, Manuel	2	Partido Conservador
Salas Antón, Juan	1	Republicano
Salmerón García, Nicolás	1	Partido Republicano Radical-Socialista
Salvador y Rodrigáñez, Amós	1	Partido Liberal
Salvatella Gibert, Joaquín	5	Partido Liberal
Sánchez de Toca Calvo, Joaquín	9	Partido Conservador
Sánchez Guerra y Martínez, José	14	Partido Liberal-Conservador
Santa Cruz Chordi, Emilio	4	Partido Republicano Radical
Sanz y Escartín, Eduardo	1	Partido Liberal-Conservador
Sartorius Chacón, Fernando conde de San Luis	1	Partido Conservador
Senante y Martínez, Manuel	1	Partido Integrista
Senra Bernárdez, Alfonso	3	Liberal

Seoane Varela, Pedro	3	Partido Conservador
Silió y Cortes, César	1	Partido Liberal-Conservador
Silvela y Casado, Francisco Agustín marqués de Santa María	2	Partido Conservador
Sivela Casado, Luis	3	Partido liberal
Solana y González Camino, Marcial	2	Tradicionalista
Soler Mora, Carlos Regino	1	Partido Liberal
Sota y Llano, Ramón de la	1	PNV
Suárez Inclán y González Villar, Félix	3	Partido Demócrata
Tapia Romero, Luis de	1	Republicano
Tercero	1	(sen información)
Trías de Bes, José María	1	Lliga Regionalista
Ugarte y Pagés, Francisco Javier	2	Partido Conservador
Uhagón y Guardamino, Rafael marqués de Laurencín	1	(sen información)
Uña Sartou, Juan	3	Reformista
Urbiena	1	(sen información)
Urzáiz y Cuesta, Ángel	2	Partido Liberal
Vázquez de Mella y Fanjul, Juan	4	Tradicionalista

Ventosa Calvell, Juan	9	Lliga Regionalista
Vicenti Rey, Alfredo	1	Partido Demócrata
Villanueva Gómez, Miguel	28	Partido Liberal
vizconde de Matamala	1	(sen información)
vizconde de Val de Erro	1	(sen información)
Wais San Martín, Julio	3	Partido Conservador
Zabala y Lera, Pío	3	Partido Conservador (maurista)
Zancada y Ruata, Práxedes	1	Partido Liberal
Zulueta y Escolano, Luis	6	Partido Reformista (republicano)
Zumárraga Díez, Antonio	2	Partido Conservador (rexionalista castelán)

15. Anexo 2: políticos citados nas “Acotaciones” durante a II República.

Listado cos políticos e personalidades destacadas que se citan nas “Acotaciones de un oyente” entre 1931 e 1935. Destacar que algúns deles nin sequera forman parte do membros do Parlamento durante estes anos, senón doutras épocas anteriores (como pode ser o caso de Antonio Maura).

Apelidos e nome	Mencións	Partido/tendencia ¹⁵¹³
Abadal Calderó, Raimundo de	1	Lliga Regionalista
Agaray	1	(sen información)
Aguillaume Valdés, Manuel	2	Socialista
Aguirre y Lecube, José Antonio	2	Nacionalista
Aizpún Santafé, Rafael	1	Independente
Alarcón de la Lastra, Luis	1	Agrario
Alba Bonifaz, Santiago	22	Partido Liberal
Albiñana Sanz, José María	8	Nacionalista español
Alcalá Espinosa, Nicolás	1	Radical
Alfaro Girona, Edmundo	1	Radical
Alcalá Zamora y Torres, Niceto	15	Partido Liberal / Partido Liberal Democrático
Alomar i Villalonga, Gabriel	1	Unión Socialista de Cataluña

¹⁵¹³ Datos extraídos das fichas dos deputados de congreso.es e da Wikipedia.

Alonso de Armiño y Calleja, Tomás	1	Independente
Alonso González, Bruno	3	Socialista
Álvarez Angulo, Tomás	1	Socialista
Álvarez González Posada, Melquíades	3	Republicano Liberal Demócrata
Álvarez Mendizábal y Bonilla, José María	6	Radical
Álvarez Rodríguez, Basilio	3	Radical Agrario
Álvarez Valdés y Castañón, Ramón	3	Republicano Liberal Demócrata
Anguera de Sojo, José Oriol	1	CEDA
Araquistáin Quevedo, Luis	3	Socialista
Arana Goiri, Sabino	1	Partido Nacionalista Vasco
Arenal Ponte, Concepción	1	(non aplica)
Argüelles y Argüelles, Manuel de	1	(non aplica)
Armaza Briales, Pedro	1	Republicano Radical
Arranz Olalla, Gregorio	1	Dereita Liberal Republicana
Ayuso Iglesias, Manuel Hilario	1	Partido Republicano Federal
Azaña Díaz, Manuel	50	Acción Republicana e Izquierda Republicana
Azcárate y Flórez, Justino	2	Partido Reformista

Azpeitia Esteban, Mateo	2	Agrario da CEDA
Badía Malagrida, Carlos	1	Liga Catalana
Badía (inspector)	1	(non aplica)
Baeza Medina, Emilio	2	Partido Radical Socialista e Izquierda Republicana
Balbontín y Gutiérrez, José Antonio	1	Partido Social Revolucionario
Barcia y Trelles, Augusto	9	Acción Republicana
Bardají López, Luis	1	Partido Republicano Radical
Barnés Salinas, Francisco	2	Radical Socialista
Bartolomé Cossío, Manuel	1	(non aplica)
Bello Trompeta, Luis	4	Acción Republicana
Berenguer y Fusté, Federico (xeneral)	3	(non aplica)
Besteiro Fernández, Julián	18	PSOE
Bilbao Hospitalet	1	
Blanco Rodríguez, José	1	Agario Independente
Blasco Blasco, Sigfrido	2	Republicano Autónomo
Bolívar Escribano, Cayetano	13	Comunista
Botella Asensi, Juan	2	Izquierda Radical Socialista

Burgos y Mazo, Manuel de	1	Partido Conservador
Busquets	2	(sen información)
Calvo Sotelo, José	15	Renovación Española
Cambó y Batlle, Francisco	10	Lliga Regionilista
Campoamor, Clara	3	Partido Radical
Cano López, Dionisio	3	Republicano Conservador
Careaga y Andueza, Juan Antonio de	1	Nacionalista Vasco
Carner Romeu, Jaime	3	Radical Socialista
Carranza (almirante)	2	(non aplica)
Carrascal (pode ser Carrascal Martín, Germiniano (Acción Popular) ou Carrascal Montero de Espinosa, Manuel (Radical))	1	(sen información)
Carrasco y Formiguera, Manuel	2	Republicano Catalanista
Carreres Bayarri, Gerardo	1	Unión Republicana Autonomista
Casares Quiroga, Santiago	1	ORGA
Casas Jiménez, Hermenegildo	1	Socialista
Castrillo Santos, Juan	13	Derecha Liberal Republicana
Chapaprieta y Torregrosa, Joaquín	13	Republicano independente

Cid Ruiz Zorrilla, José María	3	Republicano agrario
Comín Sagues, Jesús	1	Tradicionalista
Companys Jover, Luis	9	Izquierda Republicana de Cataluña
Conde de Vallengano	1	(sen información)
Cordero Bel, Luis	1	Republicano Radical
Coronel Capaz	1	(non aplica)
Cortés Villasana, Ricardo	1	Agrario
Díaz Alonso, Perfecto	1	Republicano Radical
Díez Pastor, Fulgencio	1	Radical
Domingo Sanjuan, Marcelino	7	Radical Socialista
Domínguez Arévalo, Tomás conde de Rodezno	3	Tradicionalista
Dualde Gómez, Joaquín (ministro de Instrucción Pública e Belas Artes)	1	Partido Liberal Demócrata
Echevarrieta Mauri, Horario	1	(non aplica)
Iglesias y Ambrosio, Emiliano	3	Radical
Fernández Ladreda y Menéndez Valdés, José María	1	Acción Popular
Fernández Quer, Antonio	1	Socialista

Figuerola y Alonso Martínez, Álvaro de	1	Independente
Figuerola Torres, Álvaro de conde de Romanones	5	Partido Liberal
Frías (Fernández Flórez di que é da Lliga pero non atopamos ningún deputado con ese apelido)	1	(sen información)
Fuentes Pila, Santiago	2	Renovación Española
Galarza Gago, Ángel	1	Socialista
Ganivet, Ángel	1	(non aplica)
García Gallego, Jerónimo	1	Democracia Cristiana
García Prieto, Manuel marqués de Alhucemas	26	Partido Liberal Democrático
García-Valdecasas y García-Valdecasas, Alfonso	2	Agrupación al Servicio de la República
Gassol Rovira, Ventura		Esquerra Republicana de Cataluña
Gil Robles y Quiñones de León, José María	20	CEDA
Giral Pereira, José	1	Acción Republicana
Gomáriz Latorre, Jerónimo	1	Radical Socialista
Goicoechea y Cosculluela, Antonio	14	Renovación Española
Gómez Paratcha, Laureano	1	ORGA

Gómez San José, Trifón	3	Socialista
González Fernández de la Bandera, José	1	Partido Radical
González Ramos, Manuel	1	Socialista
Gordon Ordax, Félix	7	Radical Socialista
Gracia Villarrubia, Anastasio de	1	Socialista
Guerra del Río, Rafael	6	Radical
Hernández Zancajo, Carlos	2	Socialista
Herra Oria, Ángel (cardenal)	1	(non aplica)
Hidalgo Durán, Diego	2	Republicano Radical
Iranzo Enguita, Vicente	1	Republicano Independente
Irazusta Muñoa, Juan Antonio	1	Nacionalista Vasco
Irujo Ollo, Manuel	1	Nacionalista Vasco
Jiménez de Asúa, Luis	5	Socialista extremo
Jiménez Fernández, Manuel	3	Acción Popular
Juarros Ortega, César	1	Derecha Liberal Republicana
Kent Riano, Victoria	3	Radical Socialista
Lamamié de Clairac y de la Colina, José María	1	Tradicionalista
Lamarck	1	(sen información)

Lara Zarate, Antonio	7	Radical
Leizaola Sánchez, Jesús María	4	Nacionalista Vasco
León XIII	1	(non aplica)
Lerroux García, Alejandro	36	Partido Republicano Radical
Lluhi y Vallescà, Joan	1	Esquerra Republicana
López Varela, José	1	Radical
Lozano Ruíz, Juan	1	Socialista
Lucia Lucia, Luis	2	Dereita Rexional Agraria
Macià Llusà, Francisco	1	Esquerda Republicana de Catalunya
Macías del Real	1	(sen información)
Madariaga (poden ser Madariaga Almendros, Dimas (Acción Nacional) ou Madariaga Rojo, Salvador)	3	(sen información)
Manglano y Cucalo de Montull, Joaquín	1	Tradicionalista
Mangrané Escardo, Daniel	2	Esquerda Catalana
Marañón Posadillo, Gregorio	2	Agrupación al Servicio de la República
Marco Miranda, Vicente	1	Unión Republicana Autonomista
Nelken Mansberger de Paul, Margarita	1	Socialista

Maroto Rodriguez de Vera, Andrés	1	Agario Independente
Marquet	1	(sen información)
Marraco Ramón, Manuel	11	Republicano Radical
Martínez Acacio, José	1	Conservador
Martínez Barrio, Diego	13	Esquerra Republicana
Martínez de Velasco Escolar, José	6	Independente
Matesanz de la Torre, Mariano	1	Independente
Maura y Montaner, Antonio	18	Partido Conservador
Maura Gamazo, Honorio	1	Renovación Española
Menéndez Fernández, Teodomiro	2	Socialista
Monzón y Ortíz de Urruela, Telesforo	2	Nacionalista Vasco
Moreno Calvo, Guillermo	1	Esquerda Liberal
Moutas Meras, José María	2	Acción Popular
Muñoz Cobos	1	(sen información)
Muñoz de Diego	1	(sen información)
Negrín López, Juan	1	Socialista
Nicolau D'Dolwer, Luis	5	Acción Catalana
Nombela, Antonio (funcionario de Aduanas)	1	(non aplica)

Novoa Santos, Roberto	4	Federación Republicana Galega
Oriol (pode ser Oriol de la Puerta, Jaime (Agrario) ou Oriol y Urigen, José Luis de (Católico Fuerista))	1	(sen inforamción)
Orozco Batista, Andrés	3	Radical
Ortega y Gasset, Eduardo	1	Radical Socialista
Ortega y Gasset, José	2	Agrupación al Servicio de la República
Ossorio Gallardo, Ángel	5	Apoyo a la República
Otero Pedrayo, Ramón	1	Partido Nazonalista Republicán de Ourense
Pablo Blanco Torres, Joaquín de	1	Radical
Palet y Barba, Domingo	1	Izquierda Republicana de Cataluña
Palomo Aguado, Emilio	2	Republicano Radical Socialista
Pascual Leone, Álvaro	2	Republicano Radical
Pavía y Rodríguez del Alburquerque, Manuel (xeneral)	1	(non aplica)
Pemán Pemartín, José María	1	Independente
Pérez Madrigal, Joaquín	5	Radical Socialista
Pérez de Rozas y Masdeu, José	1	Radical

Picavea Leguía, Rafael	3	Independente
Pich y Pon, Juan	1	Partido Republicano Radical
Pita Romero, Leandro	5	Republicano independente
Portela Valladares, Manuel	1	Republicano galeguista
Prieto Tuero, Indalecio	33	Socialista
Primo de Rivera y Orbaneja, Miguel (xeneral)	1	(non aplica)
Rahola y Molinas, Pedro	4	Rexionalista
Ramos Acosta, Aurelio	1	Radical Socialista Indepente
Recasens Siches	1	Dereita Liberal Republicana. Federación Galega Republicana
Reig y Rodríguez, Joaquín	2	Lliga Catalna
Rey Camaño	1	(sen información)
Rey Mora, Fernando	1	Republicano Radical
Rico Avello, Manuel	2	Federalista independente
Rico López, Pedro	1	Acción Republicana (foi alcalde de Madrid)
Río Rodríguez, Cirilo del	1	Dereita Liberal Republicana
Ríos Urruti, Fernando de los	10	Socialista
Rocha García, Juan José	4	Radical

Rodríguez Castelao, Alfonso Daniel	3	ORGA
Rodríguez de Viguri, Luis	3	Agrario
Rodríguez de Vera y Romero, Romualdo	1	Socialista
Royo Villanova Morales, Antonio	10	Agrario independiente e liberal dinástico con Alba
Ruiz Alonso, Ramón	4	Acción Obrerista
Ruiz Funes García, Mariano	1	Izquierda Republicana
Ruiz Valdepeñas Utrilla, Luis	1	Acción Popular
Saborit Colomer, Andrés	1	Socialista
Sainz Rodríguez, Pedro	2	Rexionalista independente
Salazar Alonso, Rafael	2	Republicano Radical
Salmerón García, Nicolás	1	Partido Republicano Radical-Socialista
Salmón Amorín, Federico	1	CEDA
Samper Ibáñez, Ricardo	16	Republicano Autónomo
Sánchez Albornoz Menduiña, Claudio	14	Acción Republicana e Izquierda Republicana
Sánchez Covisa y Sánchez Covisa, José	1	Dereita Liberal
Sánchez Guerra, José	2	Apoyo a la República
Sánchez Román y Gallifa, Felipe	9	Independente

Santaló y Parvorell, Miguel	15	Radical Socialista. En Cataluña: Esquerda Republicana
Serra Moret, Manuel	1	Esquerda Republicana de Cataluña. Socialista
Sierra Pomares, Manuel	1	Agrario da CEDA
Tapia Romero, Luis de	2	Independente
Tenreiro Rodríguez, Ramón María	1	Federación Republicana Galega
Tirado Figueroa, Juan	3	Socialista
Toledo y Robles, Romualdo de	1	Tradicionalista
Torre Gutierrez, Matilde de la	1	Socialista
Trabal y Saus, José Antonio	8	Esquerra Republicana Catalana
Unamuno y Jugo, Miguel de	12	Republicano-socialista.
Usabiaga Lasquibar, Juan	2	Republicano independente
Valentín (pode ser Valentín Aguilar, Armando (CEDA) ou Valentín Torrejón, Faustino (Unión Republicana Autonomista))	1	(sen información)
Vaquero Cantillo, Eloy	4	Republicano Radical
Varela Radio, Manuel	1	Republicano independente
Velayos y Velayos, Nicasio	3	Agrario Republicano

Ventosa Roig, Juan	2	Esquerra Republicana de Catalunya
Ventosa Calvell, Juan	8	Rexionalista
Verecunda	1	(sen información)
Vidal Guardiola, Miguel	1	Lliga
Vidarte Franco Romero, Juan Simenón	1	Socialista
Villa Gutiérrez, Antonio de la	1	Radical Socialista
Villalobos González, Filiberto	2	Republicano Liberal Demócrata
Wells	2	(sen información)
Xirau (nese período hai dous políticos, irmáns co mesmo apelido)	2	(sen información)
Zozaya	2	(sen información)
Zulueta y Escolano, Luis de	1	Partido Reformista

16. Anexo 3: Artigos que inspiraron *El bosque animado*.

“Por la escondida senda”, en *ABC*, 12/09/1924

La marcha de “Carabullo”.- Este otoño, los helechos de la “fraga” de Cecebre no se estremecerán al paso suave, casi inaudible de Carabullo. Carabullo, la pequeña sierpe de color acerado, está ahora... sabe Dios dónde.

Si me permitís, os diré antes de narrar esta historia, que estoy en mi casita aldeana, rodeada de bosques, en la vieja y amada Galicia. Al llega a ella he leído la nota del Directorio acerca de la censura. El Directorio nos recomienda a los periodistas que no estemos absolutamente conformes con él que escribamos sobre asuntos de medicina, de sociología, de agricultura o de numismática. Mis conocimientos en estas ciencias y en cualquier otra ciencia, no elevarían el nivel cultural de mis lectores. Así, he decidido contarles algo de lo que ocurre bajo la cúpula de pinos y robles de la fraga de Cecebre. Son historias sencillas, casi candorosas, incapaces de atraer sobre ellas ese rayo rojo que tan fácilmente traza el lápiz del censor.

Y ahora, ved lo que ocurrió a Carabullo.

Carabullo era la última sierpe que quedaba en el bosque. Hubo un tiempo en que no resultaba difícil encontrar uno de estos animales en Abegondo. ¿Cómo habían llegado aquí? Parecer ser un día pasó una bruja por la aldea y se detuvo a dormir bajo los árboles de la fraga. Al amanecer se peinó y se lavó en una charca que las lluvias formaron en la cavidad de una roca. En el agua de esa charca quedaron siete pelos; y fueron engordando y creciendo, y a los siete días salieron siete serpientes, que después se multiplicaron y se extendieron por el país.

Acaso os entretuviese el relato de alguna de sus hazañas, pero ahora debe bastar saber que los labriegos las fueron exterminando. En la época actual, en cuestión de serpientes, sólo queda Carabullo y una horrible reputación. Todo Abegondo las acusa de su extraordinaria avidez por la leche. Se habla de una vaca a la que habían separado de su cría y recibía complacientemente en el establo la visita de una serpiente, a la que dejaba nutrirse de sus ubres repletas. Y algo peor se dice. Cualquier viejo aldeano de Fraís puede contaros la historia de Juana, la Bermella. Juana, la Bermella, volvía de su trabajo al anochecer y amamantaba a su hijo. Era una mujer fuerte y sana, pero no podía evitar quedarse dormida con el pequeñuelo en el regazo, porque el ajetreo de la labranza y los madrugones la traían siempre falta de sueño. No un hijo, sino dos y aún más podrían alimentarse en los ubérrimos pechos de la campesina, y, sin embargo, el infeliz Xuaniño estaba cada vez más extenuado y enclenque. Juana, la Bermella, echó de ver que se trataba de un meigallo. Pero no había tal meigallo. Dos hombres quedaron escondidos, velando toda la noche, en la choza de la mujer, y vieron, cuando ésta sucumbió al sueño, que una serpiente llegaba de no se sabe dónde, y apartaba al chiquillo y ocupaba su puesto en el pecho rebosante de dulce jugo.

Carabullo conocía todos estos cuentos –las serpientes son sabias- y se reía de ellos. Ningún animal, en toda la fraga, podría jactarse de una vida tan honorable como Carabullo. Jamás había probado la leche ni comprendía que pudiese gustar. Pasaba muchas horas tendido en los ásperos tojos, con la boca abierta para atrapar algún insecto, y, a veces, engullí algún sapito joven. No picaba las frutas, como los pájaros; ni estropeaba las huertas, como las liebres; ni inquietaba a los hombres y a los animales, como el

estúpido enjambre de moscas. El mundo que mejor conocía era el pequeño mundo, infinitamente poblado, del tojal espinoso, viejo tojal, tan alto como dos hombres superpuestos, cercado y enmarañado más aún por las zarzas. Los seres más tímidos y los más perseguidos de la fraga viven allí. Entran por galerías minúsculas, que trazan laberintos complicadísimos, y cuando se reúnen en la roca pelada que hay en el centro, casi a ras de tierra, pueden decir que están como en una isla de tranquilidad. Cierto es que las aves lograrían verlos, pero las arañas tendieron, de tojo a tojo, un velo que irisa la luz y retiene las gotitas de orballo de los amaneceres. Los lindes del tojal son la frontera del peligro. De la de allá, muchas veces se asoman mil animalillos a contemplar el paso del labriego que guía su yunta, o de la anciana que busca ramas secas, o de los paseantes llegados de la ciudad. Tan cerca de ellos, que los pueden ver y oír a su sabor, sin que el corazón se sobresalte en sus cuerpecillos. Todos aguardan entonces un silencio profundo. Sólo la libre se empeña en echar a correr, pero Carabullo le tira prudentemente del rabo. Oyen y ven; y a veces se ríen ahogadamente de nosotros.

En más de una ocasión, en la roca que hay en el centro del tojal, Carabullo se ha quejado de vivir en estas tierras y entre estas gentes. Ella sabe que hay países en el mundo donde las de su especie reciben culto y nadie se atrevería jamás a darles muerte; países en que los hombres las guardan en templos magníficos y les sacian el hambre, y velan sus largos sueños.

¿Dónde están esas tierras? –le preguntan con cierta burla sus compañeros del tojal.

Muy lejos, muy lejos –responde ella, apenada.

Hu-hu, la mosca más impertinente de toda la fraga, llena de vanidad porque un día entró en el vagón de un tren y marchó hasta Betanzos, asegura:

Yo nunca he visto nada de eso en mis viajes.

Sin embargo, es verdad –insiste melancólicamente Carabullo.

Hace un mes, la sierpe salió del tojal hacia un lugar de la fraga donde engordan, entre espadañas, algunos sapitos tiernos. Volvió perezosamente, y prefirió reptar por la senda abierta por los hombres a deslizarse entre los brezos. Cualquier bichito e la fraga sabe que esta es una aventura peligrosa, y la prudente Carabullo lo reconoció así cuando vio aparecer de improviso ante ella la temible figura de un hombre. Estaba apenas a tres pasos, y llevaba un bastón. Los animalitos que atisbaban por el tojal dieron por muerta a Carabullo. Sorprendida así, en terreno descubierto, era difícil que pudiese escapar. Un pájaro dio un chillido de susto... La sierpecilla alzó la cabeza, en la angustia de lo inevitable. Pero...

Todos lo vieron con estupor. Fué el hombre el que retrocedió, dando un brinco atrás, extendidos los dedos índice y meñique de ambas manos, descompuesto el semblante, gritando con un acento que no era de los hombres de estas tierras:

¡Ozú! ¡Lagarto, lagarto!

Y huyó. Todos los animalitos del tojal lo vieron. Huyó. Permaneció Carabullo un instante suspensa, y luego siguió rápidamente, oculta entre helechos, los pasos del forastero. Desde el confín de la fraga le vió subir al tren en la diminuta estación que se alza junto al bosque. Cuando Carabullo volvió, todos los animalitos del tojal le esperaban

en la roca del centro. Pero sólo dijo, triunfalmente:

Poco tiempo hemos de estar juntos, amigos. Creo conocer ya el camino de la tierra donde lo sobrenatural nos ampara. Acordaos alguna vez de mí.

Y una noche, Carabullo se enroscó en el eje de un vagón de mercancías que se detuvo en la pequeña estación, y se dejó llevar hacia el Sudeste.

“Por la escondida senda”, en *ABC*, 18/09/1924

EL CLAN DE LOS GATOS.- Mingolín se escapó del pazo al anochecer de uno de los últimos días de Agosto. Mingolín vivía perfectamente junto a las dos viejas fidalgas; sin embargo, a nadie debe extrañar su evasión. El gato ama la libertad más que ningún otro animal de los que el hombre domestica, y pocas veces pasan veinticuatro horas sin que alguno abandone definitivamente la ancha piedra del lar, sobre la que dormita, y se eche al monte, en este rincconcito del mundo.

Oculto en un maizal, Mingolín oyó sin conmoverse los gritos de las dos viejas que le llamaban con voces donde los diminutivos temblaban de afán. Marica, la criada, le requirió también, más ásperamente, pero Mingolín apenas se movió más que para darle un zarpazo a un abejorro y para oliscar una hoja que le acariciaba cerca del hocico rosado. Después, cuando la obscuridad se hizo más densa, Mingolín emprendió su caminata con mayor serenidad de la que podría esperarse de un gato que hace su primera salida.

Ciertamente no sabía adónde ir. Cerca de la fraga se detuvo a mirar desde un caballón de tierra enverdecida la choza de María Arruallo, por cuya abierta ventana salía un delicioso olor a sardinas. A vieja Arruallo acababa de encender su candel de acetileno, y la llama era como una estrecha y larga pluma azul, torcida hacia un lado como el sombrero de un paje. Mingolín se sobrepuso a la emoción que en él despertaba siempre el olor a sardina, y siguió. Anduvo y anduvo mucho tiempo, y llegó a los bosques que crecen para allá de Lendoiro, desde donde se divisan más de cinco parroquias, y en los que el viento puede correr casi una legua entre los árboles sin encontrar para sus juegos el humo de ninguna vivienda humana.

Llegó y estimó con agrado aquel sitio salvaje. Las espigas de los tojos le habían arañado alguna vez, y estaba cansado, pero prefirió dormir en algún cobijo satisfacer cien pequeñas ansias de animal libre que se revelaban súbitamente en él. Se agazapó en las sombras, acechó un rumorillo y se lanzó de un salto maravilloso sobre una hoja seca que la brisa empujaba, y a la que deshizo con inédita ferocidad entre sus uñas enrojecidas por la tierra arcillosa de los caminos.

Aquella noche fué cuando cazó un topo. Lo esperó mucho tiempo al extremo de su vivienda subterránea, recogido, con la cabeza casi pegada al suelo y el bigote erizado. Y cuando lo tuvo entre sus dientes agudos se sintió magníficamente triunfador. La verdad es que jamás había cazado nada, y que la única presa que hizo una vez en el pazo estaba guisada por la cocinera.

Paseó aquel cuerpecillo estremecido aún y caliente, recreándose en un maullido que salía de su propia garganta como un hervor. Y fue entonces cuando comenzaron a aparecer en torno del fugitivo, brotando silenciosamente de todos lados del bosque, ojos

verdes, y ojos bermejos, y ojos de oro, que lo miraban con fijeza perturbadora. Mingolín depositó a su víctima en tierra, puso sobre ella una garra y esperó.

Es un hermano –maulló uno de los recién llegado, y las redondas pupilas brilladoras acercándose.

Primero formaron un círculo en torno de Mingolín, pero surgieron más y más de las tinieblas, y fueron como luciérnagas entre los matorrales, y como estrellitas en las copas de los pinos. Las más lejanas iban y venían, llevadas por un afán curioso, y parecían multiplicarse. Si unos ojos humanos hubiesen podido ver tantos ojos brilladores, creerían que el bosque entero estaba invadido de animales.

Son gatos, como yo –advirtió perfectamente Mingolín, y les saludó con un largo maullido de abundantes modulaciones.

Bien –gruñó a su lado el que antes le había reconocido-; deja esas serenatas de tejado para otra ocasión. Estás en el clan de los Gatos Libres.

Y se acercó a frotarle la nariz.

Aquella fue para Mingolín, una noche de agradables sorpresas. Cuando, a las tres de la madrugada, asomó en el cielo un trozo de luna rojo y carcomido, como un queso de Chester a medio roer por los ratones, Mingolín reconoció entre sus compañeros a algunos gatos del rueiro próximo al pazo, con los que había peleado muchas veces y que desaparecieron sin que nunca se hubiera vuelto a saber de ellos. Todos los gatos huídos de las casitas aldeanas de diez parroquias a la redonda estaban allí, en la fraga llena de misterio. Los regía un gato de piel parda y listada, que devoró con aire de indiferencia el topo cazado por el neófito, asegurando que de día en día la carne de los topos era de peor calidad.

Fue este el gato que, al día siguiente, examinó y aleccionó a Mingolín. Apoyó el pecho sobre las patitas cruzadas, entornó los ojos, que se oblicuaron como los de un nipón, e inquirió:

¿Qué hacías en el pazo?

Comer y dormir.

¿Nada más?

También jugaba con los ovillos de mis amas.

¿Qué es un ovillo? –preguntó uno de los hijos del jefe, que había nacido y vivido siempre en la fraga.

Un ovillo –dijo su padre- es un animalito redondo que anida en el regazo de las mujeres. Cuando corre, adelgaza y se le estira el rabo. No es comestible –terminó con desprecio.

No es comestible –corroboró Mingolín-; pero yo jugaba con él tan graciosamente que mis amas me daban doble ración de hígado de vaca.

También nosotros comeremos vaca muy pronto –afirmó con fiereza el jefe.

Y explicó. Los Gatos Libres habían reflexionado mucho acerca de su condición. Era verdad que existían gato depauperados que se avenían a llevar un lazo y hasta un cascabel; pero verdaderamente un gato no se deja domesticar como un perro o como un caballo. El gato es una fiera: esta es la realidad. Una fiera emparentada con el tigre y con el león. El clan de los Gatos Libres se preocupaba de restituir y cultivar esta fiereza, de devolver el gato a su natural condición.

Hemos dejado de ser gatos. La sola palabra “gato” es un insulto entre nosotros.

¿Qué somos, pues? –preguntó Mingolín.

Panteras peso-pluma –respondió gravemente su maestro-. Cuida en lo sucesivo de portarte como tal.

Mingolín conoció desde entonces mil pequeños placeres: el del acecho de la caza, el de las largas siestas en lo alto de un roble, desde donde casi alcanzaba a ver la blanda sumidad el bosque, movable como un mar; y ese otro placer, que aman tanto los gatos, de deslizarse entre las altas hierbas sin despertar un rumor ni apenas mover un tallo... No faltaba qué comer en el bosque. Avecillas que piaban entre sus uñas, locas de terror, ratas, gazapos de piel blancuzca.

Una vez, un enorme gato rojo y osado se aventuró en una excursión a la aldea (como baja a veces un tigre hambriento), y volvió con un pulpo cocido.

Todos los días, a la hora del alba, las pequeñas panteras se instruían colectivamente para la caza del buey. Habían resuelto cazar un buey algún día, uno de aquellos bueyes cachazudos y gordos que iban o venían por la carretera que atravesaba el bosque, por la feria de Betanzos. Ahora ensayaban. Un seco tronco de árbol caído en mitad de la fraga, hacía las veces del rumiante, y los gatos del clan probaban a lanzarse sobre él, en saltos magníficos, por equipos de quince. El jefe aseguraba que no se tardaría mucho en poder intentar el “golpe” con esperanzas de éxito. Acaso lo cuente alguna vez en mis crónicas.

“Por la escondida senda”, en ABC, 20/09/1924

El alma en pena de Fiz Cotovelo.- Hace muchos años, cuando la fraga de Cecebre era más frondosa y extensa, Xan de Malvís, más conocido como Fendetestas, pensó – una vez que llenaba de piñas un saco remendado- que aquella espesura podía albergar muy bien a un bandolero. No es que Xan de Malvís viese en tal detalle un complemento romántico de la hosca umbría; mas bien apreció la inexistencia del bandido como una vacante que podía ser cubierta. Y se adjudicó la plaza.

Cuando Fendetestas emprendió la higiénica vida de ladrón de caminos no disponía más que de un pistolón probado algunas veces en las reyertas de romería, y cuyo cañón, enmohecido y atado con cuerdas, parecía casi el cañón de un trabuco. Fendetestas llevó también a la fraga un ideal: robar la casa de algún cura. No hubo ni hay en el campo gallego un solo ladrón que no haya robado a un cura o soñado en robarle. Es un tópico de la profesión. Puede ocurrir que los curas sean más pobres que los mismos labriegos, pero

esto no libraré a sus casas del asalto. Ignoro el espejismo o la voluptuosidad que incita a los ladrones a preferir estas empresas, pero puede afirmar que si desapareciesen súbitamente de Galicia todos los curas, todos los ladrones se encontrarían desconcertados y con la aprensión angustiosa de que se había acabado su misión en las aldeas.

Xan de Malvís pensó, naturalmente, en robar a un párroco, pero aplazó su proyecto para cuando hubiese adquirido cierta perfección en el oficio. Las primeras semanas las dedicó a desvalijar a los labriegos que volvían de vender ganado en las ferias. Se tiznaba grotescamente el rostro, y aparecía en lo sumo de la corredera dando brincos, apuntando con el pistolón, y gritando, para amedrentar a sus víctimas:

¡Alto, me caso en Soria!

Y no le iba mal. Apaño el primer mes diez y ocho duros, más de lo que ganaría en un lustro siendo criado en el pazo de la montaña. Comía lo suficiente, dormía en una cueva arcillosa que iba dando, poco a poco, a su traje la dureza de una tabla, y entretenía sus largos ocios haciendo trampas para pájaros. Por las noches, miraba largamente la luna, oía ladrar los perros de las aldeas, rezaba un Padrenuestro y resbalaba hasta el sueño pensando:

El día que me resuelva a robar en la casa del cura...

Verdaderamente, no le iba mal. Pero una noche en que la quietud le había arrojado de su guarida llevándole a vagar cautelosamente por lo más intrincado de la fraga, tuvo una visión que le llenó de pavor. Por entre los robles y castaños, siguiendo las sinuosidades de un senderillo casi cubierto por los tojos, vio avanzar un fantasma. Era un fantasma enteramente igual a cualquier otro fantasma aldeano. Venía envuelto en una blanca sábana, traía una luz sobre la cabeza y arrastraba unas cadenas que chirriaban al rozar los pedruscos del camino. Xan de Malvís se había disfrazado muchas veces de espectro en sus aventuras amorosas para no comprender que aquella era un alma en pena. Tan asustado quedó, que ni habla tuvo para conjurar la aparición inesperada. Corrió hacia su cueva, arañándose en las zarzas, y no concilió el sueño hasta el amanecer.

Dos noches después casi tropezó con el mismo fantasma, junto a las rocas cubiertas de musgo que amparaban su guarida.

¡Jesús, María, José! —exclamó, entonces, santiguándose—. ¿Quién eres y qué quieres de mí?

Y el fantasma habló con voz afligida, un poco en falsete, de todos los fantasmas:

Soy el ánima de Fiz Cotovelo, el de Cecebre, que anda penando por estos caminos.

¿Quieres unas misas? —preguntó resueltamente Fendetestas, como si las llevara él en el bolsillo.

Nunca vienen mal —parece que respondió el fantasma—. Pero si me ves así, es porque hice en vida la promesa de ir a San Andrés de Teixido, y no la cumplí, y ahora necesito que un cristiano vaya descalzo y peregrinando, en mi lugar, llevando una vela tan alta como yo he sido.

Xan de Malvís se rascó la cabeza, donde quedaban algunos pelos erizados.

Balbució:

Pues... yo bien iría... pero la verdad, no me convence mucho en estos momentos andar demasiado por las carreteras.

El espectro dio un largo gemido, que horripiló a Malvís, y siguió arrastrando sus hierros.

Rezaré por ti –ofreció Fendetestas.

Desde entonces, el bandido pudo saber perfectamente cuándo eran las doce en punto de la noche. Solo con asomarse a su cueva veía pasar la aparición, gimiendo y bruando; y aun sin asomarse oía el ruido de las cadenas. Como lo habitual pierde emoción, y Malvís, era, a la vez, un hombre valiente, concluyó por familiarizarse con la presencia del fantasma. Muchas noches, sintiendo exacerbada en su soledad el ansia de echar un párrafo con alguien, esperaba, sentado en las piedras musgosas, al espíritu de Fiz Cotobelo y le instaba a detenerse.

¿Qué prisa llevas? – le preguntaba.

Y después:

¿Cómo marcha el asunto?

Entonces, ambos conferenciaban gravemente. Fiz Cotobelo se dolía de que todos escapasen sin quererle oír y de la enorme cantidad de agua bendita que le arrojaban en la aldea, y que le hacía andar con la sábana terriblemente húmeda. Malvís hablaba de sus pequeños negocios del día y, sobre todo, de su proyecto de asalto a la casa del cura. A veces el fantasma se interesaba en la vida del bandolero.

¿Lo pasas bien? –inquiría.

Y Fendetestas escupía en el suelo, elevaba un poco sus hombros fornidos, y contestaba:

Es peor arar, Cotoveliño; te lo digo yo: es peor arar. Lo malo está en que no puedo salir de aquí a comprar tabaco. Si hubiese tabaco en la fraga no me cambiaba por el maestro de escuela. Palabra. Pero cuando no puedo fumar... Muchos días estuve tentado, sólo por eso, a volver a ser un hombre decente.

Fiz Cotobelo conservaba sus tendencias de campesino; auguraba el tiempo y el gustaba saber cuánto habían pagado por los bueyes los tratantes castellanos. Él había muerto muy pobre, muy pobre. Nunca había salido de su Concejo. ¡Si hubiese tenido dinero preciso para embarcarse, como tantos otros que volvieron ricos de allende del mar!

La confianza entre los dos moradores de la fraga creció. Un día, Fendetestas le robó las cadenas al fantasma y las vendió como hierro viejo. A la noche siguiente, el fantasma volvió con otras nuevas. No dijo nada, pero las tuvo recogidas entre sus brazos, mientras estuvo cerca de Malvís.

La presencia del espectro le hizo un bien al ladrón: alejó a los civiles, que no gustaban de encontrarse con el alma en pena en las sombras del bosque. Pero le hizo un

mal: ahuyentó a los demás caminantes. Todos preferían dar un largo rodeo, desde que se supo que por la fraga iba y venía dando aullidos la ánima atribulada de Fiz.

Fendetestas murmuraba, del peor humor:

Se acabó el negocio. Ese Cotobelo me partió.

Terminó por decírselo francamente, con triste voz, para inspirarle lástima:

Eres mi ruina, Cotobelo. ¿Por qué no te vas?

El fantasma se defendía. Malvís tentó otra cuerda:

Pudiendo ir a todas partes, Cotobelo, como puedes tú; pudiendo ver la ciudad, o ir a Santiago, o conocer Madrid, hombre, donde tanto hay que ver... Lo mismo encontrarías allí que aquí el cristiano que buscas, o acaso mejor, y te distraías algo.

Pero Fiz meneaba tristemente la cabeza:

Es el cariño al rueiro, Malvís; aquí nací y aquí viví, y nada me interesa como esto. En otros sitios no conozco a nadie. No me voy.

Pues fastidiar, bien me fastidias –terminaba Xan, suspirando.

Una noche, sentados sobre el pico más alto de las rocas, vieron venir por la negra lejanía la procesión luminosa de la Santa Compañía, que marcha con su hilera de espectros siempre en línea recta, atravesando montes, y ríos, y mares, precedido por el enorme perro negro que lleva una linterna en la boca. Venía de donde habían salido las tinieblas nocturnas, y caminaba hacia el Oeste, como en una busca, siempre inconseguida, del sol.

Fendetestas se levantó con sobresalto, porque es sabido que quien encuentra en su camino a la Santa Compañía ha de seguirla, sobrenaturalmente obligado. El espectro de Fiz alzóse también.

Viene hacia aquí –dijo.

Van hacia el mar –aclaró Fendetestas.

Y siguió intencionado:

Van hacia América.

El espectro se conmovió visiblemente.

Ahora es la zafra en Cuba –continuó Malvís-. Buena ocasión de ver aquello. Los pobres que nunca pudimos ir...

Pero no hizo falta que continuase. El secular afán migratorio, reforzado por el también afán de no pagar pasaje, habló en el alma del campesino difunto, y el fantasma de Fiz Cotobelo marchó a unirse a la ringlera de los fantasmas silenciosos. Y pronto hubo una luz más entre las luces de la Santa Compañía.

“Por la escondida senda”, en *ABC*, 24/09/1924

La lucecita pálida.- Los sabios ignoran cómo y para qué encienden sus lucecitas las luciérnagas; los poetas..., los poetas han dicho muchas tonterías a propósitos de esos gusanos; los chiquillos de Abegondo afirman que el verme luminoso oculto en el zarzal es una viejecita que cuida el fuego de su cena. Tampoco es verdad. La verdad la sé yo, y voy a contársela porque no tengo nada mejor que hacer. Llueve a torrentes, el viento hace caer la fruta de los manzanos que hay ante mi balcón, y en la fraga de Cecebre –sonora como el mar- todos los bichejos se han escondido en sus madrigueras. Las noches así parecen creadas para narrar historias.

Ocurrió, amigos míos, que la luciérnaga, cuando no era más que un gusano tan oscuro y vulgar como cualquier gusano, vio en una mañana de sol la tela sutil de una araña, luciendo con los colores del iris y adornada con unas gotitas de rocío que fulguraban como polvo de estrellas, y el humilde animal quedó deslumbrado ante tanta magnificencia. Recogido y quieto sobre la hoja de zarza, meditó mucho tiempo.

La verdad es -se dijo- que todas somos criaturas de Dios, pero la Naturaleza me ha postergado injustamente. Nadie hay más feo que yo, ni más inútil, ni más débil. No soy sino un pobre gusano, y ni en mí ni en mis obras podría encontrarse la menor belleza. Sin embargo, tengo un buen corazón, y me gustaría alegrar la vida de los demás, cantando como el ruiseñor o tejiendo telas brillantes como la araña. A la fuerza, algo he debido de hacer o de omitir para que me haya impuesto este castigo, y bien quisiera saber qué fue ello.

Marchó a ver a la araña, y le habló así:

Tú, que tienes ágiles patas, y eres fuerte contra tus enemigos, y saber urdir tan vistosos tapices, ¿qué bien has hecho para merecer tanto bien?

La araña nunca había pensado en semejante asunto. Vaciló un instante y respondió:

No sé... Como no sea que procuro librar a los hombres de las impertinencias de las moscas.... Las moscas son pesadísimas, y antihigiénicas.

Y se relamió.

Caviló, después de oírla, el gusano:

Ciertamente hay que procurar el bien de los demás seres para ganar el amor de la madre Naturaleza.

Y sintió su corazoncito inflamado en caridad. Abandonó la zarza y se marchó peregrinando por el mundo adelante.

Sus afanes crecieron con sus caminatas, porque vió animales más hermosos y más fuertes que él: moscas que parecían tener hecho su cuerpo de un trozo de zafiro o de esmeralda, víboras agudas como puñales y con el color de acero de un puñal; liebres ágiles, de fuertes diente-cillos, y, en lo alto, gavilanes de amplias alas y de mirada penetrante. Y la luciérnaga, en su humildad, se humillaba ante todos y sentía renovada su ansia de ganar merced.

Un día encontró a un tábano que reposaba en la ramita de morera, y le admiró porque podía volar y remontarse, y porque su zumbido rimaba el sopor y la quietud de las siestas. Y habló con él. El tábano contó que había comido hasta saciarse de un buey desenterrado en el monte por los perros, y que llevaba en su trompa veneno para matar otro buey. Estaba orgulloso de su poderío, y confesó que acaso se decidiera matar al hombre que guardaba a los bueyes, para medirse con él.

Entonces la luciérnaga le reprochó con palabras amables, y habló de lo hermosa que es la vida para todos los seres, y de la alegría de templarse al sol, y de aspirar el aroma del campo, y de ver cómo el grano verde de la mora se torna rojo, y negro después, y cómo en cada uno de ellos hay retenido un punto de luz; y habló también de la hosca, y profunda, y fría noche de la muerte, y de la horrible inmovilidad de los cuerpos, que devoran después las aves carniceras y las alimañas del bosque, y cuyos huesos mondan las voraces hormigas... Muchas cosas dijo, y en todas ellas iba un poco de su buen corazón. Y al fin, el tábano lloró, enternecido, y lavó el carbunco de su trompa en el agua pura de un manantial.

El gusano siguió en su ruta, satisfecho de la benéfica labor, y andando, andando, conoció nuevos animales hermosos; el búfalo imponente, de melenuda giba, y el buitre de calva cabeza que emerge entre la gola de plumas, y el listado tigre, y el legón de garras cortantes, y las serpientes de pintada piel y rápidos anillos. Y la luciérnaga se humilló ante ellos y comprendió más intensa y dolorosamente su pequeñez.

Por entonces fue cando se enamoró de otra luciérnaga. Durante algún tiempo pensó en desistir de sus ansias de perfección y crear una honrada familia en cualquier frondosa mata de la selva, pero le conmovió el dolor de un rival. Otro gusano que amaba a la misma luciérnaga quiso olvidar en la muerte su fracaso. El vermes peregrino lo contuvo.

Sé bueno con ella –dijo– yo seré el que se vaya.

¿Cómo pagarte este favor? – le preguntó el rival.

Y él tuvo apenas una tierna súplica:

Poned mi nombre a vuestro primer hijo.

Así se hará –ofreció el gusano afortunado, con tan profunda emoción que se olvidó de preguntarle cómo se llamaba.

Aquel sacrificio fue muy doloroso para el peregrino, y aun le pareció que la herida causada por el renunciamento en su corazón no curaría nunca; pero se fortaleció pensando que había procurado la ajena felicidad. Se alejó y supo de otros países y otros seres. Envidió notablemente, desde los cantiles, los curvos colmillos de las morsas, y la mole ingente de las ballenas, y la blanca piel de los osos del Norte; y consideró en otras tierras las largas patas rojas y la esbelta figura de la garza real.

Y un día le detuvieron unos lamentos angustiosos, y vio cerca de él, tendida sobre las hierbas, un ave herida por la flecha de un cazador.

Aquí moriré –le dijo el ave-, pero no es mi triste suerte lo que más me apena. En ese árbol próximo está mi nido, y el nido agoniza de hambre mi hijo. He escuchado dos

días y dos noches sus pitidos sin poderle valer.

El gusano sintió su alma estremecida por aquella gran aflicción, y habló:

Nada valgo y en nada me es dado auxiliarte. Una sola cosa puedo hacer. Subiré al árbol y ofreceré mi propio cuerpo a tu hijo.

Y subió. Asomóse al borde del nido y vio cerca de él un ser pelado y deforme, y un pico negruzco, ávidamente abierto. El gusano cerró los ojos al horror de su destino, y murmuró apagadamente:

Aquí estoy.

Pero el abierto pico no avanzó hacia él. Había muerto ya el polluelo. La luciérnaga bajó del árbol y continuó su caminata.

Al fin llegó al más recóndito lugar de un inmenso bosque, y allí encontró a la Madre Naturaleza, atareada en la elaboración de enormes cantidades de tintura verde porque la primavera se aproximaba ya.

La luciérnaga se postró en el polvo, deslumbrada por la esplendidez de la visión, y esperó el permiso para exponer sus cuitas.

Madre –dijo, al fin,- lo que tú haces bien hecho está siempre, y yo no soy sino el último de los gusanos. Es tu clemencia y la generosa bondad con que repartes tus gracias las que me animan a venir junto a ti. Madre, los dones que me hiciste son tan escasos, que cualquier otra criatura, aun la menos galana, puede ufanarse más.

Calló. La diosa soberbia ni aun se dignó mirarla.

Madre –continuó,- desde que abandoné mi zarzal para venir a implorarte, se han secado y vuelto a nacer varias veces las hojas de los árboles, y en todo este tiempo me he dejado guiar, como de un lazarillo de buen corazón. He limpiado un agujón de ponzoña, salvó algunas vidas, preferí al bien propio el contento ajeno, ofrecí mi propio cuerpo al último sacrificio. Amé a todos los seres. Hazme una merced de belleza.

Y la diosa siguió con sus grandes ojos misteriosos fijos en el confín.

Sin embargo –gimió el vermes,- ¿qué ha hecho mejor que yo la araña? Y tú has enseñado a la araña a urdir sus telas sutilísimas.

La Madre Naturaleza habló:

Son trampas mortales.

Y pusiste marfil en los colmillos del elefante.

Porque con ellos abre el vientre de sus víctimas.

Y diste corpulencia a la ballena

Porque en cada uno de sus comidas perecen centenares de seres.

También has pintado bellamente la piel del tigre.

Para disimularlo en el cañaveral cuando aguarda a su presa.

Entonces —exclamó el gusano,— tú no eres sino una deidad monstruosa, enamorada del mal, que te nutres del sufrimiento y de la muerte de tus propias criaturas y otorgas más a las más feroces. El camino del bien pasa muy lejos de tu pecho insensible, tan lejos como yo pasaré de él desde hoy.

Y la luciérnaga marchó llena del rencor de la injusticia, y odió lo creado tanto, tanto, que se corazón se inflamó entonces con la llama lívida del odio impotente.

Si la luciérnaga pudiese soplar en esa lucecita y agigantarla, incendiaría el mundo.

Abegondo (La Coruña), Septiembre de 1924

“Por la escondida senda”, en *ABC*, 30/09/1924

Las terribles ideas de “Cuscús”.- Nadie me ha oído nunca formular el más insignificante criterio acerca del estado mental de mi convecino el pequeño propietario rural señor Espelousín. Si alguien dice de él por ahí que está un poco chiflado, sus razones tendrá, que yo no conozco. Por otra parte, las declaraciones del señor Espelousín que voy a transcribir se refieren a una cuestión que mi competencia es nula, y, por lo tanto, carezco de autoridad par adjetivar sus juicios. Me acuso de no haber estudiado nunca con el recomendable detenimiento a los perros de aldea, y a los perros de aldea se refirió especialmente mi amable convecino en nuestra charla de ayer. El asunto se me antojó nuevo, y he pensado que su divulgación acaso convenga a las autoridades; es posible también que la Unión Patriótica encuentre en él un tema para sus meditaciones. Yo me alegraré de que así sea.

Cuando hablé con el señor Espelousín era ya de noche, y desde el techado balcón de madera de su casa no se veía más que la noche densamente negra abajo y levemente azul en lo alto, como si su hosquedad se hubiese sedimentado en el valle. Todos los perros de tres leguas a la redonda ladraban en los tonos más varios. Se oía el guau-guau atiplado y presuroso de un gozquecillo y el bronco y amenazador ladrido de un viejo mastín; y entre estas dos notas, la múltiple escala iba y venía, llenando el redondo vientre de las sombras.

No teníamos nada que decirnos. Acaso por eso se me ocurrió murmurar:

He ahí los guardianes de la tranquilidad y de la hacienda aldeana que se transmiten el alerta.

El señor Espelousín —lo recuerdo porque me disgustó un poco- permaneció inmóvil, como si no me hubiese oído. Pero después de unos instantes, habló:

Es verdad que ellos son nuestros guardianes lealtísimos, y, sin embargo... Hace algún tiempo, amigo mío, he comenzado a pensar que cometemos una terrible imprudencia otorgando al perro ese papel en la sociedad; una imprudencia que puede costarnos gravísimos disgustos.

Hizo esa pausa importante que, en los tiempos que corren, no hacen sino los personales de los cuentos y los pequeños propietarios rurales, y continuó:

De la inteligencia del perro se ha hablado y escrito mucho; pero siempre con reservas. Los hombres supones esa inteligencia limitada hasta el punto que conviene a nuestra vanidad de seres superiores a todos los seres. Tenemos la pretensión de poder definir, de distinguir y precisar los límites. Decretamos cierta cantidad de inteligencia en el perro, cierta cantidad en el asno y en la hormiga, y en la abeja y en el buey; creemos conocer sus almas, basándonos en observaciones casi triviales, en exteriorizaciones de su vida puramente fisiológica o poco menos. Nos decimos: “Son animales irracionales”, y quedamos perfectamente convencidos de ello. Es el orgullo de nuestra especie el que nos hace enjuiciar con tanta ligereza.

No obstante, yo podría preguntar al sabio más sabio: “¿Conoce usted acaso el alma de su amigo, de su hermano, de la mujer a quien ama?” Ciertamente, no. Y ellos se expresan en un idioma que usted entiende. “¿Cómo puede, entonces, aspirar a conocer lo que bulle en el cerebro de un animal de quien nunca ha recibido ninguna confesión descifrable?” esto preguntaría yo, y no es fácil que me contestasen satisfactoriamente. Hemos resuelto: “El perro es un animal irracional”, y dormimos confiadamente sobre esta hipótesis aventurada. Consecuentes con ella, dejamos que el perro se inmiscuya en nuestros asuntos y tenga -¿por qué no decirlo?- un lugar en nuestra sociedad. Le conferimos empleos, como el de guarda de nuestras fincas, sin preocuparnos de sus ideas, ya que creemos que no las tiene. Si supiésemos que las tenía, guardaríamos sin duda alguna esas elementales precauciones, haríamos ese previo examen a que todo el mundo somete a aquellos cuyos servicios ha de utilizar. Pero no es así. Se le abre la puerta a un perro y se le suelta de noche en el jardín sin menor empacho. No ya nuestras haciendas, sino nuestras propias vidas están en cierta manera a merced suya. En todo ellos hay una monstruosa ceguera. Yo quiero decirle a usted algo transcendental: la sociedad peligra con esa intromisión de los perros.

Me alarma usted, Espelousín -dije, pensando en mi regreso por las oscuras corredoiras.

¡Oh!, no es hoy ni mañana, pero no creo muy distante la fecha en que ocurra algo horrible. Escúcheme atentamente: el perro tiene ideas, el perro discurre como puede hacerlo el hombre. ¿Cómo no se advierte esa fácil verdad? Por de pronto, el perro es capaz de entender un lenguaje. Entiende el nuestro, y nosotros no le entendemos a él. Nada sucedería si los perros conservasen sus costumbres y sus ideas propias. En ese caso, no tendríamos que temer de ellos, como no se teme a las hormigas. Pero el mal está en que se ha asimilado nuestras preocupaciones, en que se ha incorporado a la civilización. Observe usted algunos hechos reveladores. Los perros no muerden a los niños, lo que obedece a una idea de índole moral. Muchísimos perros respetan a las personas bien vestidas y acometen a las que llevan trajes viejos y sucios: idea de jerarquía. Los diarios de Madrid cuentan en estos días que los perros del pastor asesinado en Cuatro Vientos no ladraban a los soldados; es decir, que tenían, a su modo, una noción de la ley de Jurisdicciones. Todo esto es bastante, pero hay algo más. El perro posee la noción exacta de la propiedad. Ningún can de nuestras aldeas se lanzará sobre sus pantorrillas mientras usted camine por el sendero público que bordea la huerta que él guarda. Pero ponga usted un pie, un solo pie en esa huerta, y le acometerá. Esto nos parece encantador a los hombres. No hemos cavilado que una vez suscitada la idea de la propiedad en el cerebro de un perro, nadie puede impedir este hecho angustioso: que el perro medite acerca de tal

idea.

No entiendo bien.

Pues es sencillísimo. Si el perro es evidentemente capaz de entender la propiedad, ¿por qué suponemos que se ha de detener ahí, y que no elaborará reflexiones, y que esas reflexiones no tendrán consecuencias en su conducta? Sólo la estúpida vanidad humana puede cerrar el paso a tal sospecha que... en mí no es ya sospecha, sino seguridad. ¿Conoció usted a Cuscús?

¿A Cuscús? No.

¿Al can que yo tenía hace un año?

Creo recordar. Era un animal muy cariñoso.

En opinión de mis criados, era un mal perro. Tuvo una época casi de ferocidad, en la que nadie ajeno a la casa podía tocar un fruto ni una flor. Después pasó mucho tiempo meditando y como enfermo. Era que filosofaba. Al salir de aquella crisis, su conducta cambió. Todo el mundo podía venir a robar pavías, que si él ladraba era para advertir al ladrón del peligro de nuestra presencia. Una vez llegó guiando a un mendigo hasta mi comedor. Al fin escapó, y estuvo tres días en el monte. Apareció inesperadamente un domingo a la puerta de la iglesia y mordió a tres personas. Solo yo me fijé en que eran los tres primeros contribuyentes del Concejo. Se trataba claramente de un atentado. La gente dijo que el perro estaba rabioso y lo mató. Pero no estaba rabioso. Había meditado y había encontrado, sencillamente, el comunismo. No se ría. Acostúmbrese a ir pensando que los perros de aldea pueden ser un peligro social.

Abegondo (La Coruña), Septiembre, 1924.

“Por la escondida senda”, en *ABC*, 02/10/1924

Opiniones de un malhumorado.- Dos o tres veces por semana, cuando ya ha caído la noche, viene a mi casa el amigo Quintán, que vive solitario en lo alto de un monte, en un caserón negruzco, rodeado de pinos. Se oyen las pisadas de su cabalgadura sobre las guijas de la corredera, y poco después aparece él, saludando torpemente, un poco confuso por el brusco tránsito de la sombra a la luz. Durante algún tiempo, el olor de la noche aldeana, que con él entra, se advierte sobre el olor de los cigarrillos. Quintán ocupa una butaquita, clava su mirar en la punta de sus recias botas que traen un levísimo reborde de todo, y oye atentamente mi marconiphone de dos válvulas.

Ya he dicho alguna vez que mi marconiphone es un aparato casi perfecto. Para mí, en el momentáneo retiro de esta aldea, es como una ventanita milagrosa abierta sobre el mundo. Las varillas niqueladas que muevo a voluntad equivalen a varitas de hada. Corren un poco y las notas de jazzban del “Savoy”, de Londres, irrumpen en mi estancia a torrentes por la bocina del alta-voz; corren poco a poco, y he aquí que oigo a los que en Manchester cantan Carmen; o bien llena el emocionado silencio de la voz de alguien que allá en Bournemouth recita en inglés una poesía. Y escucho las conferencias de amigos que hablan ante el micrófono de la Radio Ibérica, de Madrid, y sufro las bobaditas que entonan esas buenas muchachas que se dedican a cantar cuplés, y que, privadas del único atractivo

que tienen –su mayor o menor belleza- resultan por teléfono insoportables.

Quintán presencia el fenómeno sin comentarlo. Es un misántropo que defiende su malhumorada soledad como si ella fuese un tesoro. Me ha parecido, sin embargo, que la curiosidad que ha despertado en él mi mar marconiphone revela un claudicante interés hacia lo que en el mundo ocurre, y se lo digo.

He aquí un invento que viene a hacer más difícil la huraña esquivez de algunas personas –afirmé, riendo-. Ahora mismo, usted, que presume de desdeñar a la Humanidad, ha escuchado con atención la conferencia de un personaje inglés acerca del estado económico de Europa; se ha dejado usted embarcar, por la capciosa sugestión del milagro científico, en la preocupación general.

Mi amigo denegó suavemente.

Creo –dijo-, al contrario que usted, que no se ha podido inventar un aparato que mejor sirva a los que sienten esa esquivez, cuanto la tal esquivez no es enfermiza y ha brotado de la seguridad de que no vale la pena vivir entre la indigencia y las malas pasiones de los hombres de hoy. En mi retiro de la montaña se me ocurre, a veces, pensar con angustia: “¿Estará sucediendo ahora en el mundo algo noble o grande que merezca la pena ser observado?” Cuando leo elogios exaltados a una comedia o a un libro, tengo necesidad de recordar las muchas veces que me han engañado para vencer la tentación de conocer las obras alabadas. Ese aparato que nos trae noticias, y opiniones, y música, y cantos, sin que nada lo una a los seres que las producen, es el ideal para los solitarios a mi manera, aunque bien comprendo que sea útil para los que gustan de la vida mundana. Vengo a oírle para conocer su cualidad. Compraré uno y lo tendré en mi casona como un puchero mágico en el que me es dado oír los hervores del mundo. Levantaré la tapa y diré: “Aún se baila el fox-trot por ahí adelante”. Bien; conozco la psicología del fox-trot, y no la amo. Oiré los comentarios de un político a la ruina de Europa, y pensaré: “La sangre vertida clama aún por más sangre, como en los tiempos de Abel; vaya al diablo ese mundo de fraticidas elocuentes e ilustres”. Y cuando hable un personajillo vanidoso o cante una cupletista sin voz cualquiera de esas canciones de estupidez irritante, moveré las palanquitas para producir esas modulaciones tan parecidas a ladridos. Oiré a la Humanidad ladrando, y esto me causará una impresión de sinceridad desoladora.

- ¿Por qué es usted así, Quintán? –le reprocho-. ¿Por qué se obstina en juzgar mal a los hombres?

En vez de contestarme, Quintán pregunta a su vez:

¿Trabaja usted mucho en la aldea?

No..., mucho no... El campo tiene un no sé qué de sedante...

No, no es por eso –grita triunfalmente él-; todos ustedes trabajan poco en el campo. ¿Por qué? Porque vienen a elaborar en él ideas que el ambiente convencional de los círculos les parecieron grandes, y que aquí, en el contraste con la Naturaleza, se les aparecen como son: artificiosas y convencionales; pequeñas, pequeñas... Porque sospechan de pronto que el hombre no es como se cree en el recinto de las ciudades. Conozco la literatura de la época, me he atiborrado con disgusto de las novelas que se escriben ahora. ¿Y qué son? Problemas de amor. Nuestros bisabuelos también escribían

acerca de eso. ¿Qué me importa a mí el proceso minucioso de los sentimientos de un sujeto enamorado de una señorita? Se me dirá: “Es lo eterno”. Pero también hay otras necesidades eternas, acerca de las cuales nadie osaría escribir. ¿Pretenden ustedes, acaso, resolver eso que se llaman “el problema amoroso”? Enhorabuena; mas el camino elegido no conduce a nada. Modifiquen el concepto de familia y el de pudor (ambos convencionales y, por lo tanto, rectificables) y cambiará el sentimiento amoroso. Quizá surjan entonces otros problemas, pero serán otros, y las disquisiciones acerca de ellos serán nuevas también, y tardarán algo en aburrirnos. Hace unos días fui a la capital. Entré en un teatro. Se representaba una comedia cuyo asunto estaba constituido por el dolor de unos viejos aldeanos que no conseguían hacer buen papel en los salones de su hija, casada con un hombre de la más elevada posición. Los padres se veían forzados a abandonar a su hija y a volver a la aldea. Y yo me preguntaba: pero, ¿puede ocurrírsele a alguien que aquí hay un conflicto? Nada más natural que lo que les sucede a estos viejos, si se exceptúa su pretensión de continuar haciendo el ridículo junto a la hija. ¿Por qué pierden ustedes el tiempo en esos sentimentalismos diminutos, blanduchos y con menos importancia que una charada de calendario cuya explicación se tiene levantando la hoja del día siguiente? No lo comprendo. Dígame: ¿qué hay que leer? ¿Qué hay que oír? Por debajo de la mordaza que ocasionalmente puede sufrir el pensamiento español, ¿se advierte algún rugido, el solo balbuceo de una palabra importante? Yo no lo percibo. No vale la pena claudicar de este buen sentido, un poco malhumorado, que nos presta la soledad campesina. Llevaré a mi casa un aparato como el suyo que no me deje caer en la tentación de mezclarme en todas esas minucias que me recordará cuando yo quiera, y... para oír alguna que otra vez la buena música, que sosiega los nervios y pone en los ojos de la imaginación aquella pomada maravillosa del mercader de las Mil y una noches.

17. Bibliografía.

- Acosta Montoro, José: *Periodismo y literatura*. Volumes I e II, Ediciones Guadarrama, Madrid, 1973.
- Aguilera, Octavio: *La literatura en el periodismo y otros estudios en torno a la libertad y el mensaje informativo*. Editorial Paraninfo, Madrid, 1992.
- “Al habla con Wenceslao Fernández Flórez”, en *Cartel. Revista de Galicia*, nº 7, 1ª quincena de abril de 1946, páx. 2.
- Azaña, Manuel: *Diarios 1923-1933, Los cuadernos robados*. Crítica, Barcelona, 1979.
- Besteiro, José María: “Wenceslao Fernández Flórez ou a flegma galega”, en *Xornalistas galegos con opinión*, obra editada polo Consello da Cultura Galega e Galaxia que aínda non foi publicada.
- Barrio, Ángeles e Sánchez Cortina, Manuel: *Historia de España. El reinado de Alfonso XIII. España a comienzos del siglo XX (1902-1931)*. Espasa Calpe, Madrid 1999.
- Bello, José Mª; Barral, Dolores; Saavedra, Mª Carmen; de Artaza, Manuel Mª; Colina, Ana e Grandío, Emilio: *Historia de La Coruña*. Vía Láctea Editorial, A Coruña, 1995.
- Beramendi, Justo: *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Edicións Xerais, Vigo, 2007.
- Besteiro, José María: “Wenceslao Fernández Flórez ou a flegma galega”, en *Xornalistas con opinión. 20 biografías*. Consello da Cultura Galega, Editorial Galaxia, 2007, pp. 221-238.
- Bolaño, Sara: *Wenceslao Fernández Flórez y su obra*. Editorial Patria, México, 1963.
- Bond, F. Fraser: *Introducción al periodismo: estudio del cuarto poder en todas sus formas*. Ed. Limusa-Wiley, México, 1969.
- Borrás, Tomás: “W. Fernández Flórez, semblanza literaria”, en *ABC*, 9 de xaneiro de 1957.
- Bremón Sánchez, J.: “Wenceslao Fernández Flórez dice...”, en *Finisterre. Revista de Galicia*, decembro de 1943, pp. 10-11.
- Cambosu, Gabriella: “*El bosque animado de Wenceslao Fernández Flórez: Vuelta al vientre de la Madre Tierra*”, en *Boletín de la Real Academia de Extremadura de las Letras y las Artes*, Tomo XVII, 2009, pp. 597-609.
- Capelán Rey, Antón: “Contribucións a unha historia da Universidad Popular da Coruña”, en *Sarmiento*, nº 3, 1999, pp. 25-64.
- Castellanos García, Pablo: “La política económica española en la 1ª mitad del siglo XX: de la autarquía a la apertura”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 219-227.

- Castro López, Moisés: “Dos semblanzas de *La Tijera literaria*: Wenceslao Fernández Flórez y Julio Camba”, en *Julio Camba: El escritor y su circunstancia*. Estudios de Literatura Española Contemporánea, Concello de A Coruña, A Coruña, 2003, pp. 119-124.
- Castro de Paz, José Luis e Pena Pérez, Jaime J. (coord.): *Wenceslao Fernández Flórez y el cine español*. 3º Festival Internacional de Cine Independiente de Ourense e Foro Cinematográfico Eixo Atlántico, 1998.
- Cierva, Ricardo de la: *Historia total de España*. Editorial Fénix, Madrid, 2003.
- Collantes Llamas, Iria: “Estudio sobre *Acotaciones de un oyente*”, en *Actas I Congreso Estudiantil de Literatura Española Contemporánea*. Universidade de A Coruña, A Coruña, 1991.
- Conte, Rafael: “El humor que no pudo hacerse perdonar”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 65-66.
- Corrochano, G.: “La sonrisa de la Academia”, en *ABC*, Madrid, 3 de xaneiro de 1935.
- Cruz Mina, María: “ABC en la preparación ideológica del 18 de julio”, en *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*. Tomo II, España 1931-39, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 1990.
- Cruz Seoane, María Cruz y Sáiz, María Dolores: *Historia del periodismo en España. Vol. 3. El siglo XX: 1898-1936*. Alianza Editorial, Madrid, 1996.
- Díaz-Plaja, Fernando: *Wenceslao Fernández-Flórez, el conservador subversivo*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1998.
- Dobarro Paz, Xosé María: “Fernández Flórez na prensa do galeguismo e na editorial nacionalista coruñesa”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 181-189.
- Dovifat, Emil: *Periodismo*, 2 vols., México, UTEHA, 1959 e 1960.
- Echevarría Pazos, Rosa María: *Wenceslao Fernández Flórez: su vida y su obra (Creación, humor y comunicación)*. Editorial Deputación Provincial de A Coruña, A Coruña, 1987.
- Entrambasaguas, Joaquín de: en “Wenceslao Fernández Flórez (1887-1964)”, estudio que antecede a *El bosque animado*, dentro de *Las mejores novelas contemporáneas. 1940-1944*. Editorial Planeta, Barcelona, 1966, pp. 749-809.
- *Estafeta Literaria, La*: núm. 31, 1946.
- Esteban, José: “Una radiografía de la Política Nacional: Las crónicas parlamentarias”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 53-55.
- Fernández Flórez, Wenceslao: *Acotaciones de un oyente*. Volumes I (1916-1921) e II

- (1931-1935), Editorial Prensa Española, Madrid, 1962.
- “Palabras preliminares”, en *Obras de Eça de Queiroz. Una campaña alegre*. Biblioteca Nueva, Madrid, 1920.
 - *O terror vermelho*. Empresa Nacional de Publicidade, Lisboa, 1938.
 - *Antología del humorismo en la Literatura Universal*. Editorial Labor, 1957.
 - “Prólogo” de *Obras Completas*, tomo I, Ediciones Aguilar, Madrid, 1964.
 - Fernández de la Vega, Celestino: *O segredo do humor*. Biblioteca 120 de *La Voz de Galicia*, 2002.
 - Fernández Santander, Carlos: *Wenceslao Fernández-Flórez (Vida y Obra)*. Publicaciones de la Diputación Provincial de La Coruña, 1987.
 - Freixanes, Víctor: *Galicia, unha luz no Atlántico*. Xerais, Vigo, 2001.
 - “Wenceslao Fernández Flórez (1885-1964). Escepticismo intelixente”, na revista *El Gran Vigo*, número 3, ano 2004, páx. 58.
 - Gaos, Alejandro: *Prosa fugitiva*. Ed. Colenda, Madrid, 1955.
 - Galindo Arranz, Fermín: *Julio Camba, unha lección de xornalismo*. Ed. Lea, Santiago de Compostela, 2003.
 - Gallardo, Francisco: “Mi entrevista con W. Fernández Flórez”, en *La Hora XXV*, número extraordinario, marzo de 1957.
 - García Freire, Ana María: “El culto al yo en Wenceslao Fernández Flórez y Julio Camba”, en *La literatura, la iglesia y el reino de este mundo. Estudio de Literatura Española Contemporánea*. Deputación de A Coruña, A Coruña, 2006, pp. 185-192.
 - García Venero, Maximiano: *Torcuato Luca de Tena y Álvarez-Ossorio. Una vida al servicio de España*. Prensa Española, Madrid 1960.
 - Gaspar, Silvia: “W.F.F. e o galeguismo. As dúas novelas da colección *Lar*”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 175-180.
 - Gil Pecharromán, Julio: *Historia de la Segunda República Española (1931-1936)*. Biblioteca Nueva, Madrid, 2002.
 - Gómez Santos, Marino: “Entrevista con Wenceslao Fernández Flórez”, en *Pequeña historia de grandes personajes*. Ediciones Cliper, Barcelona.
 - Gómez Rivas, Isabel: “As crónicas de Wencelao Fernández Flórez sobre o veraneo monárquico: a forxa dun estilo”, en *Literatura hispánica y prensa periódica (1875-1931). Actas del Congreso Internacional*. Lugo, 25-28 de noviembre de 2008. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 2009, pp. 813-823.

- Gomis, Lorenzo: “La receta: hablar mal de ellos”, en *La Vanguardia*, 27 de febreiro de 1995
- González Ruano, César: *Diario íntimo. (1951-1965)*. Taurus Ediciones, Madrid, 1970.
Memorias: Mi medio siglo se confiesa a medias. Renacimiento, Madrid, 2004.
- Graña González, Manuel: *Ejercicios y orientaciones del periodismo*. Editorial Afrodísio, Madrid, 1930.
- Gutiérrez Palacio, Javier: *República, periodismo y literatura. La cuestión política en el periodismo literario durante la Segunda República española*. Editorial Tecnos, Madrid, 2005.
- Gutiérrez Palacio, Juan: *Periodismo de opinión*. Editorial Paraninfo, Madrid, 1984.
- Iglesias, Francisco: *Historia de una empresa periodística, Prensa Española*. Prensa Española, Madrid, 1980.
- Ínsua, Emilio Xosé: *A nosa terra é nosa. A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. Baía Edicións, A Coruña, 2016.
- Lezcano, Arturo: “Un director de 21 años”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985, pp. 69-70.
- Linares, Abelardo: “Bibliografía”, dentro de *Wenceslao Fernández Flórez. 1885-1985*, Ayuntamiento Municipal de La Coruña. Gobierno Municipal. A Coruña, páx. 71-83.
- Llano López, Pedro de (Bocelo): *Wenceslao Fernández Flórez. El escritor y su obra*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985.
- Llorca Freire, Guillermo: *Historia da prensa ferrolá (1845-1992)*. Edicións do Castro. Sada, 1992.
- Longueira Moris, Alicia: “Literatura y prensa en Wenceslao Fernández Flórez”, en *Literatura hispánica y prensa periódica (1875-1931). Actas del Congreso Internacional*. Lugo, 25-28 de novembro de 2008. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 2009, pp. 837-851.
Wenceslao Fernández Flórez. Formación autodidacta de un cronista parlamentario (1885-1917). Congreso de los Diputados, Madrid, 2014.
- López, Francisco: “W. Fernández Flórez, tras el Determinismo de Pardo Bazán”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985, pp. 39-42.
- López Criado, Fidel: “Recepción crítica de Wenceslao Fernández Flórez: el canon y la historia de la literatura”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 19-30.
- López Criado, Fidel; Díez Figuerola, Rebeca; García Freire, Ana M^a; Pasandín

- Vayo, Romina e Tizón Zas. Eva: *La cuentística de Wenceslao Fernández Flórez*. Deputación da Coruña, A Coruña, 2001.
- López Hidalgo, Antonio: *Las columnas del periódico*. Ediciones Libertarias/Prodhufl, Madrid, 1996.
 - López Pan, Fernando: *70 columnistas de la prensa española*, EUNSA, Ediciones Universidad de Navarra, Pamplona, 1995.
 - *La columna periodística: teoría y práctica. El caso de HILO DIRECTO*. Ediciones Universidad de Navarra (EUNSA), Pamplona, 1996.
 - *Los humoristas del 27*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía e Real Patronato del Museo Nacional de Arte Reina Sofía, Madrid, 2002.
 - Lozano Maneiro, José: “Una aventura de cine”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985, pp. 89-97.
 - Maceira Fernández, Xosé Manuel: *Leandro Carré : un século de cultura e compromiso*. Alvarellos Editora, Santiago de Compostela, 2014.
 - Mainer Baque, José Carlos: *Análisis de una insatisfacción: las novelas de W. Fernández Flórez*. Editorial Castalia, Madrid, 1975.
 - *Las novelas de Wenceslao Fernández Flórez*. Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1975.
 - “Dos novelas cortas de un inadaptado”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 47-52.
 - “Otra vez sobre Fernández Flórez: Unas razones y algunas sugerencias”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 11-18.
 - Martín Vivaldi, Gonzalo: *Géneros periodísticos. Reportaje, crónica, artículo*. Editorial Paraninfo, Madrid, 1993.
 - Martínez Albertos, José Luis: *Redacción periodística*, ATE, Barcelona, 1974.
 - *Curso General de Redacción Periodística. Periodismo en prensa, radio, televisión y cine. Lenguaje, estilos y géneros periodísticos*. Editorial Mitre, Barcelona, 1983.
 - Martinón, Miguel: *Espejo de aire. Voces y visiones literarias*. Editorial Verbum, Madrid, 2000.
 - Míguez Rodríguez, José Antonio: “Notas para un centenario. Fernández Flórez y “La Defensa”, *Anuario Brigantino*, 7, 1984, pp. 105-112.
 - “La cuestión social a través de La Defensa”, *Anuario Brigantino*, 1989, pp. 153-

- Mina, María Cruz: “ABC en la preparación ideológica del 18 de julio”, en *Comunicación, cultura y política durante la II República y la Guerra Civil*, tomo II, España 1931-39, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 1990.
- Molina, César Antonio: “W.F.F. y su mundo”, en *Wencelao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985.
- Morán Torres, Esteban: *Géneros del periodismo de opinión. Crítica, comentario, columna, editorial*. Ediciones Universidad de Navarra (EUNSA), Pamplona, 1988.
- Nora, Eugenio de: *La novela española contemporánea (1898-1969)*. Vol. II, Ed. Gredos, Madrid, 1962.
- “Prólogo. Periodismo y relato”, en *El cuento es la noticia*, Páginas de Espuma, Madrid, 2000.
- Olmos, Víctor: *Historia del ABC. 100 años clave en la historia de España*. Plaza y Janés, Barcelona, 2002.
- Palomo, María del Pilar: “El realismo mágico de El Bosque animado”, en *Wencelao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985, pp. 27-32.
- Pardo de Neyra, Xulio: *As orixes da literatura infantil galega (1918-1936). Unha nova forma de entender a literatura*. Colección Biblioteca de Divulgación, Universidade de Santiago de Compostela, 2006.
- Pereira Martínez, Carlos: “Os artigos anticaciquís de Wenceslao Fernández Flórez en *La Defensa* de Betanzos”, en *Wenceslao Fernández Flórez y su tiempo*, Concello de A Coruña, A Coruña, 2002, pp. 165-174.
- Pérez Serrano, G.: *Investigación-Acción. Aplicaciones al campo social y educativo*. Dyckinson, Madrid, 1990.
- Phillip Mature, Albert: *Wenceslao Fernández Flórez y su novela*. Ediciones de Andrea, México, 1968.
- Queiroz, Eça de: *Una campaña alegre*. Bibliteca Nueva, Madrid, 1920. Traducción ó castelán de Wenceslao Fernández Flórez.
- Rebollo Sánchez, Félix: *Periodismo y movimientos literarios contemporáneos españoles. 1900-1939*. Huerga y Fierro Editores, Madrid, 1997.
- Revilla Guijarro, Almudena: *Periodismo y literatura en la obra de Julio Camba*. Servizo de Publicacións da Deputación Provincial de Pontevedra, Vigo, 2002.
- Rodríguez Puértolas, Julio: *Historia de la literatura fascista española*. Ediciones Akal, Madrid, 2008.

- Rodríguez Yordi, Julio: “Wenceslao Fernández Flórez”, en *Boletín de la Real Academia Gallega*, nº 356, decembro de 1974.
- RVZ: “¡No me hable de los cafés! Wenceslao Fernández Flórez fue cojo por sugestión”, en *Cartel. Revista de Galicia*, nº 9, ano II, 1946, páx. 9.
- Sánchez Aranda, J.J. e Barrera del Barrio, C: *Historia del Periodismo español*. Eunsa, Navarra, 1992.
- Santos, Dámaso: ““Los encuentros con W. F. Flórez”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento Municipal de la Coruña. Gobierno Municipal. 1985, páx. 43-46.
- Santos Gayoso, Enrique: *Historia de la prensa gallega. 1800-1986*. Cuadernos do Seminario de Sargadelos, 52. Ediciós do Castro, 1990, Sada.
- *Historia de la prensa gallega. 1800-1986. Tomo II*. Cuadernos do Seminario de Sargadelos, 68. Ediciós do Castro, 1995, Sada.
- Sanz, Villanueva: “Fernández Flórez y la novelística coetánea”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 21-26.
- Tizón Zas, Eva: “Wenceslao Fernández Flórez y el Cristianismo. Las Siete Columnas”, en *La literatura, la iglesia y el reino de este mundo. Estudio de Literatura Española Contemporánea*. Deputación de A Coruña, A Coruña, 2006, pp. 193-202.
- Torres Regueiro, Xesús: “A prensa betanceira (II). De “*El Pueblo*” a “*La defensa*” 1900-1910”. Anuario Brigantino, 1984, pp. 63-78.
- “A morte e enterro de Curros na prensa betanceira”. Anuario Brigantino, 2008, pp. 399-410.
- Trapiello, Andrés: *Las armas y las letras. Literatura y guerra civil (1936-1939)*. Ediciones Destino, Barcelona, 2010.
- Tudela, Mariano: “El humor y Wenceslao F. Flórez”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 59-60.
- Varela Barroso, María Luisa: *Wenceslao Fernández Flórez. Reivindicación de la paradoja*. Vía Láctea Editorial e Concello de A Coruña, A Coruña, 1994.
- Villanueva Darío: “Fernández Flórez: de Valle-Inclán y el Modernismo a la Posmodernidad”, en *Wenceslao Fernández Flórez (1885-1985)*. Ayuntamiento de La Coruña, A Coruña, 1985, pp. 33-37.
- Villares, Ramón: *Historia de Galicia*. Editorial Galaxia, Vigo, 2004.
- Vizcaíno Casas, Fernando: *Las anécdotas del humor. Humor con humor se paga*. Planeta, Barcelona, 1999.